DOĞAN AVCIOĞLU

TÜRKİYE'NİN DÜZENİ

DÜN-BUGÜN-YARIN

TEKİN YAYINEVİ

BİRİNCİ KİTAP

ISBN 975-478-072-2 (Takım No.)
ISBN 975-478-073-0 (1. Cilt)

Kapak: Sait Maden

Baskı: Yaylacık Matbaası, İstanbul / 1996

Tekin Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ankara Cad. Konak Han 43 İstanbul
Telefon: 527 69 69 – 512 59 84 ❑ Fax: 511 11 22

DOĞAN AVCIOĞLU

Türkiye'nin Düzeni

(DÜN - BUGÜN - YARIN)

BİRİNCİ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

Yıldız işareti (*) ile gösterilen açıklama notları
ilgili sayfaların altına dip notu olarak konulmuştur.
Rakamlarla gösterilen bibliyografya notları,
kitabın sonuna eklenmiştir.
Öz adlar dizini, İkinci Kitap'ın sonundadır.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ İHTİLÂLİNİ TÜRKİYE BAŞLATABİLİRDİ

I. OSMANLI TOPLUM DÜZENİ

Çağdaş Uygarlık Düzeyinin Üstündeydik 11
Asya Üretim Tarzı Nedir? 13
Kapitalizme Geçebilecek miydik? 29
Zenginleşen Köylüler 31
İlk Türk Kapitalistleri 33
Tarımda Büyük Çiftlikler 34
Köylerden Şehirlere Akın 35
Türkiye'nin Vakıf Bankaları ve Et Bank 38
XVII. Yüzyıl Başında Türk Sanayii 40
Bilim ve Teknikte Türkiye 42

II. DOĞU ÜSTÜNLÜĞÜNDEN BATI ÜSTÜNLÜĞÜNE GEÇİŞ

Batı Mucizesinin Anahtarı 47
Batı'nın Büyük Talanı 50
Tehlikenin Okyanuslarda Yattığını Anlamıştık 53
Devlet Buhranı 56
Celâli İsyanları 58
Derebeyleri Sahnede 66
Bir Utanç Belgesi: «Sened-i İttifak» 70
Derebeyi, Feodal Bile Değildir 73

III. TÜRKİYE'DE ve JAPONYA'DA BATILILAŞMA (Japonya Kalkındı, Türkiye Neden Kalkınamadı?)

İlk Batılılaşma Çabalarımız 76
Batı'ya Kapalı Japonya 82
Tepeden İnme Kalkınma 86
Devlet Eliyle Kapitalist İmali 87
Japon Kalkınmasının Bilançosu 91
«Japon Mucizesi»nin Sırrı 93

Almanya'nın Kalkınması 96
Rusya'ya Gelince 98
ABD'de Kalkınma 98
Marx, Engels ve Serbest Ticaret! 99

IV. EMPERYALİZMİN BOYUNDURUĞUNDA TÜRKİYE

Türkiye'nin İdam Fermanı 102
1838 Antlaşması Nedir? 104
Açık Pazardan Gelen Batı Uygarlığı 108
Türk Sanayii Nasıl Çöktü? 109
Modern Sanayi Kurma Çabaları 111
Mısır Kalkınmasının Sonu 116
Tanzimat Reformları 118
Düyunu Umumiye Nedir? 126
Jandarmalı Tütün Rejisi 134
Demiryolları ve Nüfuz Bölgeleri 141
Anadolu'da Almanlar 145
Almanların Müslümanlığı 148
Türkiye'nin Paylaşılması 149
Chester Projesi 151
Gizli Petrol Savaşı 153
Boraks'ın Hikâyesi 160
Öteki Yabancı Sermaye Yatırımları 164
Tarımda Yeni Düzen 168

V. AÇIK PAZAR TÜRKİYE'SİNDE YENİ TOPLUMSAL YAPI

XX. Yüzyıl Başında Köy 175
Derebeyi ve Toprak Ağası 178
Bir Ağanın Doğuşu 181
Namık Kemal Köylüyü Anlatıyor 185
Rum ve Ermeni Kompradorlarının Yükselişi 193
Yeni Bir Tip : Lövantenler 196
1 Numaralı Komprador : Abdülhamit 211
Sultan'ın Siyonistlerle Pazarlığı 216

VI. BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

İKİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRGELEŞMEYE KARŞI MİLLİYETÇİ TEPKİLER
GİRİŞ

MİLLİYETÇİLİK BAYRAĞINI ORDU YÜKSELTİYOR.

I. NAMIK KEMAL VATANSEVERLİĞİ

Jön Türkler 239

II. 1908 HAREKETİ

İttihat ve Terakki'nin Toplumsal Temeli 249
Tanzimat Fikirleriyle Devrimcilik 259
Milliyetçilik ve Halkçılık 260
«Milli İktisat» Denemesi 263
Atatürk Reformlarının Kökeni 276

III. KURTULUŞ SAVAŞI'NDA MİLLİYETÇİLİK

Kurtuluş Savaşı'nda Köylü 280
Kurtuluş Savaşı'nda Kompradorlar 284
Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu Eşrafı 286
Milliyetçilerin Tutarsızlıkları 315
Kurtuluş Savaşı'nda İktisadî Görüşler 324
Kurtuluş Savaşı'nda Bolşevikler 329
Atatürkçü Tez 337

IV. KURTULUŞTAN SONRA

İzmir İktisat Kongresi 340
Toprak Reformu 351
Halkçılık ve Halk Partisi 356
Kalkınma Yolu: Millî İktisat 367
Örnek Müteşebbis: Gazi 371
İş Bankası 373
Ziraat Bankası 377
Şeker Sanayii 378
Sanayi ve Maadin Bankası 378
Teşvik-i Sanayi Kanunu 381
İthalâtçılar, Sanayileşmeyi Baltalıyor 384
Kâğıt Sanayiinin Hikâyesi 387
Çimento Sanayii 393
Özel Teşebbüsçülüğün Bilançosu 395
Özel Teşebbüsçü Tekelcilik 400
Bir Sigortacılık Hikâyesi 410
Kibrit Tekeli ve Ötekiler 414
Bir Uçak Hikâyesi: Tatko 425
Ankara Yağma Edilliyor 432
Cumhuriyet Burjuvalarının Yaşantıları 439
Millî Kapitalizmin Yabancı Ortakları 443

V. DEVLETÇİLİK YILLARI

Devlet Sosyalizmi 448
İlk Beş Yıllık Plan 451
Yabancı Şirketlerin Millileştirilmesi 453
Devletçilik ve Özel Teşebbüs 459
Savaş Ekonomisi 464

İşçi Haklarının Kısıtlanması 466
Savaş Zenginleri 471
VI. TARIMDA DEVLETÇİLİK
İlk Makinalaşma Hareketi 479
Köy Kalkınması 484
Toprak Reformunun Hikâyesi 489
Köy Enstitüleri 498
VII. İKİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU
Bir Değerlendirme 503

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVRİMCİLİĞİN SONU : TANZİMAT BATICILIĞINA DÖNÜŞ
I. SINIFLAR AÇISINDAN ÇOK PARTİLİ DÜZEN
Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler 515
Amerikan Tipi Demokrasi 522
II. TÜRKİYE'DEKİ AMERİKA
Atatürkçü Dış Politikanın Sonu 533
Ekonomik Sistem Kavgası 546
Askeri Yardımlar 552
Amerikan Kalkınma Modeli 556
III. İŞBİRLİKÇİ KAPİTALİZM VE İRTİCA
Antikomünist İdeoloji 563
Devletçiliği Tasfiye Yılları 568
Dolar Diplomasisi 576

NOTLAR

Birinci Bölümün Notları 589
İkinci Bölümün Notları 600
Üçüncü Bölümün Notları 607

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ İHTİLÂLİNİ TÜRKİYE BAŞLATABİLİRDİ

I. OSMANLI TOPLUM DÜZENİ

II. DOĞU ÜSTÜNLÜĞÜNDEN BATI ÜSTÜNLÜĞÜNE GEÇİŞ

III. TÜRKİYE VE JAPONYA'DA BATILILAŞMA — JAPONYA KALKINDI, TÜRKİYE NEDEN KALKINAMADI?

IV. EMPERYALİZMİN BOYUNDURUĞUNDA TÜRKİYE

V. AÇIK PAZAR TÜRKİYE'SİNDE YENİ TOPLUMSAL YAPI

VI. BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

I

OSMANLI TOPLUM DÜZENİ

ÇAĞDAŞ UYGARLIK DÜZEYİNİN ÜSTÜNDEYDİK

Diyerlar ki, bu düzene dokunulamaz, bu düzen otolarımızdan kalmıştır. «Bu düzeni yıkmak, değiştirmek istemek, milletimizin değer hükümlerini, inançlarını, örf ve ananelerini ortadan kaldırmak demektir»[1].

Bu düzen, gerçekten, milletimizin değer yargılarını, inançlarını ve geleneklerini yansıtan, atalarımızdan kalma ve korunmaya değer bir düzen midir?

Sorunun cevabını tarihimize, bize unutturmak için çaba harcanan tarihimize, bırakalım. Çok gerilere gidecek değiliz: 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra, Oğuz boyundan Türklerin büyük yığınlar halinde Anadolu'ya akmasıyla, önce Selçuklular, sonra Osmanlılar olmak üzere, Anadolu'da Türk devletleri kuruldu. Gerek Selçuk, gerek Osmanlı devleti, çağına göre ileri bir toplum düzenine dayanmaktaydı. Fransa Kralı François I, Osmanlı Devletinden 2 milyon dûka altın borç ile cephane, at ve savaş gemisi iste-

mekteydi. Akdeniz adaları ve İtalya, açlıktan ölmemek için Türk buğdayına muhtaçtı[2]. Kraliçe Elizabeth, Türklerin yün boyama tekniğini çalmak ve İngiltere'ye Türk işçileri kaçırmak amacıyla İstanbul'a ajanlar gönderiyordu. Fransız yazarı Braudel'e inanmak gerekirse, Kral Henry VII, Kanunî Süleyman zamanında, Türk Hukuk Sitemi'ni incelemek üzere İstanbul'a heyet yolluyordu.

Doğu Avrupa'nın hatta Almanya'nın iyiçe serfleştirilmiş köylü halk kitleleri, Osmanlıyı bir kurtarıcı olarak bekliyordu. Yavuz Sultan Selim, Süveyş Kanalını açarak denizden Hindistan'ın fethini planlıyordu. Başka bir sultan, filo ve top yollayarak, bir Endonezya prensine askeri yardım yapıyordu.

Çağına göre ileri bir uygarlık düzeyine ulaşmış olan Osmanlı düzeni, tarihin tanıdığı toplumsal kuruluşlar açısından nereye yerleştirilebilir? Başka bir deyişle, o tarihlerde Osmanlı toplumu, Batı ülkeleri gibi, feodal düzenin içinde miydi? Tarihçilerimiz, bu soruya, «Hayır, Osmanlı toplum düzeni, Batı feodalitesinden farklıdır» cevabını vermektedirler. Osmanlılarda merkezî bir devlet yapısı ile toprakta devlet mülkiyetinin varlığı ve bir aristokratik hiyerarşinin olmayışı, «sipohi»nin «senyör»den çok memura, «reaya»nın ise «serf»ten çok «hür köylü»ye benzetilişi, tarihçilerimizi böyle bir düşünceye itmektedir. Ne var ki, yalnız farkları belirtmekle yetinen tarihçilerimiz, «Peki, Batı feodalitesi değildik, ama neydik?» sorusunu cevapsız bırakmaktadırlar. Batı ülkeleri gibi, biz de, Osmanlı düzeninin kendi iç evrimi ile, daha üstün bir düzene, sanayi kapitalizmine, geçebilecek miydik? Belli değildir.

Sosyolog Behice Boran ise, bu görüşe karşı çıkarak, «Batı'daki feodalite ile Osmanlı İmparatorluğu, feodal tip toplumun iki değişik örneği (varianti)dir» demektedir[3]. Behice Boran'a göre, Osmanlı düzeni, mahalli feodaliteyi dahi tasfiye edememiş bir «merkezî feodalite»dir. Batı'da serfin kişisel bağımlılığı ve köleliği, Doğu'da ise reayanın özgürlüğü arasındaki fark, sanıldığından çok azdır. Her ikisi de, «toprağa bağlı emekçi sınıf»tır ve feodal düzen

bakımından asıl önemli olan budur. Sipahinin mülkiyetten yoksunluğu da birçok halde nazarî kalmakta, bunlar, «mülk sahiplerlymiş gibi toprağın ve toprak emekçisinin ürünlerinden» faydalanmaktadırlar. Esasen Batı'da da seneyör, önceleri memur niteliğinde idi. O halde aralarında farklar olmakla birlikte, Osmanlılarda da Batı'daki gibi feodal bir düzen vardı*.

ASYA ÜRETİM TARZI NEDİR?

Son zamanlarda üçüncü bir tez ortaya atılmıştır. Denilmektedir ki, «Hayır, Osmanlı düzeni feodal değildir, **Asya Üretim Tarzı**'na dayanan bir düzendir». Asya Üretim Tarzı, Marx tarafından ortaya atılan, fakat yeterince geliştirilmemiş bir kavramdır. İktisat Fakültesinde İktisadî Düşünce Tarihi dersinde Asya Üretim Tarzı okutulmaya başlandığına ve üniversitelerimizde bu konuda seminerler düzenlediğine göre, XVI. Yüzyıl öncesi Osmanlı toplumuna yakıştırılan bu kavram üzerinde kısaca durmak gerekir.

Kapital yazarı, Doğu toplumlarının evrimi ile dolaylı olarak ilgilenmiştir. Marx, esas itibariyle sınaî kapitalizme yol açan şartların Doğu'da değil de neden Batı'da oluştu-

---

* Niyazi Berkes, Osmanlı ekonomik düzeni için «kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi» deyimini uygun görmektedir. Prof. Berkes böylece, feodal bir ekonominin yanı sıra, emtia üretimi yapan bir kesimin varlığını belirtmek istemektedir. İlerde göreceğimiz üzere, ister Doğu'da, ister Batı'da olsun, kapitalizm öncesi düzenden kapitalizme geçişte, eski düzen içinde bir «kapitalistik» kesim doğmuş ve gelişmiştir. Bu nedenle, Osmanlı düzenine ait bir özelliği dile getirmeyen Berkes'in terimi Batı feodalizmi için de kullanılabilir (Prof. Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, 1969 s. 25). Başka bir yerde Berkes, Osmanlı düzeninin Batı feodalizmine üstünlüğünü ileri sürmektedir: «Osmanlı Padişahlık Sistemi, ister Doğudaki yarı feodal veya feodalleşme halindeki yerlerde, ister Batı'daki eskiden beri feodal veya daha da koyulaşmaya başlamış feodalizm bulunan yerlerde feodalizmle nerede karşı karşıya gelmişse orada feodal sisteme karşı üstünlüğünü göstermiştir» (**Türkiye İktisat Tarihi**, Cilt II, s. 44).

ğu sorusuna cevap oramoktaydı: Doğu toplumlarının yapısında ne gibi engeller vardı ki, onların kapitalist gelişmesini önlemişti? O zamanlar Doğu tarihi üzerine Batı'da çok az şey biliniyordu. Bu kıt bilgiye dayanarak, Marx ve Engels, ilkin, Doğu toplumlarının geride kalmalarının nedenini, özel toprak mülkiyetinin olmayışında gördüler. Doğu'da uzun yıllar doktorluk eden Fransız yazarı François Bernier (1625-1688), Türkiye, İran ve Hindistan'da özel toprak mülkiyetinin olmadığını söylüyordu. Bunu okuyon Marx, 2 Haziran 1853'te Engels'e «İşte Doğu cennetinin gerçek anahtarı» diye yazıyordu. Doğu toplumlarının kapitalizme geçemeyip, geride kalışlarının anahtarı, bu ülkelerde özel toprak mülkiyetinin olmayışında yatmaktaydı. Yalnız Marx, daha sonra yapılan araştırmaları okuyunca gördü ki, Çin gibi toplumlar, toprakta özel ve kamu mülkiyeti dönemlerini tanımışlar, oma yine de kapitalist evrimin dışında kalmışlardı[4]. Bunun üzerine Marx, Çin'i Asya Üretim Tarzı kotegorisine koymaktan vozgeçmemiş, oma bu üretim tarzının belirleyici özelliğini başka yerde aramıştır[5]. Bu özellik, temelde kendi kendine yeten bağımsız köy hücrelerinin varlığıdır. Tek hücreli yaratıklara benzetebileceğimiz bu tamamen otarşik köylerin bağımsızlığını, tarım ve el sonotları birliği sağlamoktodır.

İngiliz sömürgesi Hindistan'dan gelen raporların ışığı altında yapılan bu genelleme, Kapital'de şöyle anlatılmaktadır[6]: «Bugün dahi hâlâ yaşamakta bulunan çok eski ve küçük Hint köyleri, kendi kendine yeten bağımsız hücrelerdir. Çünkü tarımsol faaliyetin dışında, köyün öteki ihtiyaçları do tamamen köy içinde karşılonmaktadır. Köyde bir düzine kadar insan, yorgıç, polis, tohsildar, bekçi, öğretmen, müneccim, demirci, marangoz, çömlekçi vb. gibi görevleri, köyün sırtından geçinerek yerine getirmektedir. Ama bu işbölümünün daha ileri bir işbölümüne yol açması olonağı yoktur. Zira demirci, marangoz vb.'nın pazarı değişmez, aynı kalır; ya do olsa olsa, köylerin büyüklük farkına göre değişmek üzere bir demirci, bir çömlekçi vb. yerine iki veya üç demirci, çömlekçi vb. olur... Nüfus ar-

tarsa, ekilmeyen topraklar üzerinde, eski örneğe göre, yeni bir topluluk kurulur»[7]. Ama köyün daha ileri üretim biçimlerine geçmeyi engelleyen yeterlilliği sürüp gider.

Bu otarşik köylerin, kendi aralarında hiçbir alış-verişi yoktur. Şehir de, köy topluluklarına dayanan ekonominin bir parçası değildir. «Asya tarihi ,şehir ile köyün farklılaşmamış bir çeşit birliğidir»[8]. Şehir, köyün içindedir, yani bir anlamda şehir yoktur. Şehir, gerçek ekonomik yapının üzerine kondurulmuş bir «hükümdar karargâhı»ndan ibarettir[9].

Cin'de özel mülkiyetin varlığı onu düşündürmüş olmakla birlikte, Marx'ın, Asya Üretim Tarzı'nı, toprak mülkiyetinin köy topluluğuna ait bulunduğu bir üretim tarzı saydığını kabul etmek gerektir. Birey, topluluğun üyesi olarak, toprağın bir kısmını tasarruf etmektedir. Bu tasarruf hakkının çocuklarına geçmesi olanağı vardır. Ama toprağın mülkiyeti, köy topluluğunundur.

Birbirleriyle bağlantısı olmayan otarşik köy topluluklarının tepesinde, üretim fazlasının bir kısmını alan ve sulama vb. gibi bölge ölçüsünde gerçekleştirilebilecek görevleri yerine getiren bir üst topluluk (meselâ devlet) bulunmaktadır. Ortak mülkiyete dayanan alt topluluk, bir bütün olarak, üretim fazlasının bir kısmını alan üst topluluk tarafından sömürülmektedir. Köy topluluğu içinde sömürü yoktur, ama bir dış sömürü söz konusudur. Bu tip, insanlığın tanıdığı otarşik, eşitçi ve kamucu (communautaire) en ilkel üretim tarzından, yalnızca bir üretim fazlası yaratılması ve bunun belli görevleri yerine getiren bir üst topluluk tarafından alınmasıyla ayrılmaktadır. Asya tipi, bu özelliği ile, kadim ve Cermen tiplerine oranla, evrime çok daha az elverişlidir ve insan'ın kökenlerine en yakın bulunan ve âdeta uygarlığın tarih öncesine ait olan bir üretim tarzını temsil etmektedir. Kadim ve Cermen tipleri ise, özel mülkiyet unsurları taşıdıkları için, ileri ve evrime çok daha elverişli sayılmaktadır. Marx, bu düşünceyle, en sert biçimde kınadığı sömürgeciliği, Asya tipi, «yarı barbar» köy topluluklarındaki tarım-el sanatları birliğine da-

yanan tamamen otarşik yapıyı yıkarak, «Asya'nın tanıdığı tek toplumsal devrim»i gerçekleştirdiği için selâmlamoktadır[10]. Ono göre, İngiltere'nin Hindistan'da iki misyonu vardır: Biri yıkmak, öbürü yeniden yaratmak. Eski Asya toplubunu yok etmek ve Asya'da Batı toplumunun maddî temellerini atmak[11].

Bugün bilmekteyiz ki, sömürgecilik, eski düzenleri yıkmış, oma kendisinden umulan yaratıcı misyonunu hiçbir yerde göstermemiştir. Ne var ki, bu düşünce, Marx'ın Asya Üretim Tarzı'na dayanan toplumların kendi iç evrimleriyle daha ileri toplumsal kuruluşlara gecebilmeleri acısından umutsuzluğunu göstermesi bakımından dikkat cekicidir.

Marx'ın, o zamonların sınırlı bilgisine dayonorak pek az inceleyebildiği Asya toplumları hakkında, çok kısa olarak, parça parça ileri sürdüğü görüşler, son yıllarda rağbet bulmuş ve «Asyo'nın binlerce yıllık durgunluğu» iddialarına dayanak yapılmak istenmiştir. Asya Üretim Tarzı, buna karşılık olarak ileri sürülen üst yapı ve devlet biçimi ile birlikte, ayrı bir toplumsol kuruluş (formation) sayılmış ve bu tipe giren toplumların kapitalizme geçemeyişlerinin acıklamosına dayonorak yapılmıştır. Avrupa, Greko - Romenler, toprağın özel mükiyetine dayanan bir üretim tarzı seçtikleri için, evrime en elverişli bir feodal düzene ve oradan da kapitalizme ulaşmıştır. Öteki toplumlar ise, evrime direnen Asya tipi yapıları yüzünden geri kalmışlar ve âdeta tarihin dışında bir «kış uykusu»na yotmışlordır. Ne var ki, bir iki cümleyle özetlemeye çalıştığımız bu iddialar, ispatlanmış olmakton çak uzaktır[12]. Öte yandan, XVI. Yüzyıl başlarına kadar en ileri bir uygarlık düzeyinde bulunan Türk toplumunun ve evriminin ocıklanmasında, Asya Üretim Tarzı kavramının ne ölçüde yararlı olabileceği ortaya konulabilmiş değildir.

XV. ve XVI. yüzyıllardaki Türk toplumu, Asya Üretim Tarzı taraftarlarının ileri sürdükleri gibi, gerçekten evrime çok az elverişli ve «Asya'nın binlerce yıllık durgunluğuna mahkûm» bir düzene mi sahiptir? Şimdi bunu görelim:

Üretim tarzı düzeyinde, Osmanlı düzeninin Batı'dakinden pek farklı olduğu söylenemez. Her ikisinde de üretim güçleri, toprağın ufak ölçüde ve ilkel olarak işlenmesi olanağına dayanır. Üretim, pazar için olmaktan çok, kişisel ihtiyaçlar için ve köylü ailesinin ekip biçtiği ufak işletmelerde yapılmaktadır. Bu ufak işletmeye Türk çiftçisi tapuyla tasarruf etmekte ve tasarruf hakkı, çocuklarına da geçmektedir. Yani Asya tipinden farklı ve özel mülkiyete hayli yaklaşmış bir tasarruf söz konusudur. Hatta köylü, bağ, bahçe, değirmen vb.'ye Roma Hukuku'nun mülkiyet anlayışına uygun biçimde sahiptir. Sipahi tarafından verilen tapu ile belli bir çiftliğe tasarruf edebilen ve çeşitli mülk edinebilen köylü, köy topluluğuna karşı oldukça bağımsızlaşmıştır. Asya Üretim Tarzı'nda yalnızca köy topluluğu vardır, birey ancak bu topluluğun mensubu olarak mevcuttur. Türk köyünde ise, kamucu özelliklerin yanı sıra, bireyci özellik hayli gelişmiştir. Ne var ki, üretim güçlerinin ulaştığı düzey, Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de, köylünün tam özgürlüğüne imkân vermemektedir. Köylünün toprağa bağlılığı esastır. Toprağa bağlılık, ekonomik baskının dışında, ekonomik olmayan çeşitli zorlama tedbirlerle sağlanmaktadır. Bu bakımdan, Avrupa'nın «serf»i ile Türkiye'deki «reaya» arasında fazla bir fark olmasa gerektir. Servaj, Avrupa'da hayli farklılıklar gösteren bir sistemdir. Toprağı işleyen köylünün hakları, kölelik ve hür köylü sınırları arasında büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Servajın temel özelliği toprağa bağlılıktır. Serf gibi reaya da toprağa bağlıdır. Serfin de, reayanın da ürettiği ürünün bir kısmı, «arazi sahibi» tarafından alınmaktadır. Yani sömürüye dayanan sınıflı bir düzen söz konusudur. Ürünün bir kısmına el koyan bu «arazi sâhibi»nin Avrupa'da senyör, Türkiye'de devlet ve devletin temsilcileri olması, üretim tarzının bu karakterini değiştirmez*. Nitekim, «aynı iktisadî

* Marksist düşünürler, genellikle, aradaki farkları kabul etmekle birlikte, Doğu düzenine de «feodal» etiketini yapıştırmaktadırlar. Dobb, bu görüşü şöyle açıklamaktadır: «Batı Avrupa

temeller, sayısız ve çeşitli ampirik durumlara, tabiî çevreye, ırk ilişkilerine, dış tarihî tesirlere vb. bağlı olarak zâhiren sonsuz farklılaşma ve değişmeler» gösterir[13].

Osmanlı toplum düzeni de tarihî, iktisadî, coğrafî ve askerî vb. nedenlerle, Batı'dakinden farklı bir görünüş kazanmıştır.

ANADOLU TÜCCARI

Her şeyden önce, Osmanlı Türk Devleti, Doğu ile Batı arasındaki tarihî ticaret yolunun (İpek Yolu) geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak hanlar ve kervansaraylarla donatılmış geniş bir yol şebekesi, yaygın bir posta ve gümrük sistemi Anadolu'yu kaplomaktaydı. Bu coğrafî durum ve geniş ticarî yatırımlar, Anadolu'yu «bir nakliyeci ve tüccar memleket»[14] haline getirmiştir. «Basra Körfezi, Kızıldeniz, suriye limanları ve Anadolu'dan geçen kervan yollarını kontrol eden bölgelerin hâkimi sıfatıyle Osmanlı İmporatorluğu, tarihî baharat ve ipek yollarının sağladığı milletlerarası transit ticaretinden geniş ölçüde yararlanmakta idi. Transit metâlarından alınan türlü araç ve resimler, devlet gelirinin önemli kaynaklarından birisi olduğu gibi, bu yollar üzerinde bulunan Türkiye kervon sitelerinin halkı da böyle bereketli ve faal bir ticaret hayatına katılarak veya kervan nakliyatının doğurduğu hancılık, komisyonculuk, saraçlık, mutaflık gibi türlü hizmetleri karşılayarak zengin oluyordu. Nakliyatçılık ve kervancılık, özellikle Do-

---

ile Doğu Avrupa arasında önemli farklar bulunduğu şüphe götürmez bir gerçek olmakla birlikte ikisi arasında 'ödenmeyen artı - emeğin doğrudan doğruya üreticiden çekilip alınması, biçimi' bakımından göze çarpan benzerlikler vardır ve ben, o kanıdayım ki, Batı Avrupa feodalizmini ayrı bir tür olarak göstermek ve feodal adını yalnız bunun için kullanmak, burjuva tarihçilerinin tutumunu ve bunların hukuki özellikler ve farklar üzerinde dikkati toplama eğilimlerini yansıtır.» (12 sayılı nota bakınız.)

ğu ve Orta Anadolu'da büyük yığınlar halinde yaşamakta olan göçebe unsurlara bellibaşlı geçim olanaklarından birini sağlamış ve bu sayede geniş ölçüde yük hayvanı yetiştirmeyi de teşvik etmişti»[15].

Prof. Hasan Reşit Tankut, bu ticarî faaliyetin geniş bir şehirlerarası işbölümüne, yani uzmanlaşmaya yol açtığını yazmaktadır: «...Gaziantep'te ayakkabıcılığa ehemmiyet verilmişti. O zaman Antep'te herkes yemeni, çizme ve her neviden ayakkabı yapardı. Çünkü kervan onu istiyordu. Antep muhiti, büyük ve küçükbaş hayvanları mebzulen yetiştiriyordu.

Maraş'ta demir sanayii himaye edilmişti. Nal, mıh, çivi, zincir, gem, silâh ve kervanlar için gerekli her nevî demir avadanlığın yapılma ve işlenme merkezi orası idi, madeni vardı».

«Konya ve Afyon'a kadar olan sahada keçecilik vardı. Ankara'nın meşhur ahî esnaf teşkilâtı, büyük kervanların deri ve demirden yapılır malzemesini hazırlıyordu. Sivas tarafında şal, cerim ve Uşak taraflarında halı, seccade dokunuyordu»[16].

Demek ki, daha Selçuklular zamanından başlayarak, Anadolu Türk toplumu, coğrafi mevii gereğince, milletlerarası ticarete bağlı olarak, a) zanaatın tarımdan ayrılması ve b) şehirlerarası ticaret aracılığıyle zanaat ve ticaretin birbirinden kopması gibi, Ortaçağ düzeninden Modern Çağa geçişte önemli rol oynayan iki evrimi gerçekleştirme yolunda büyük mesafe almıştı.

Ticaretin büyük önemini kavrayan Türk devletleri, çağına göre mükemmel bir ticaret örgütü kurmuşlardı. Derbent örgütü, yol ve köprülerin iyi halde bulundurulması kadar, tüccarın can ve mal güvenliğini de sağlamaktaydı. «Derbentçiler, bulundukları yerlerde hic kimsenin canına ve malına zarar gelmeyeceğini, aksi halde zararı tazmin edeceklerini»[17] taahhüt eyliyorlardı. Her 30-40 kilometrede bir kervansary, ayrıca hanlar vardı. Vergiden muaf tutulan birçok köy, derbentçilik yapmaktaydı. Bunlar büyük

ve zengin köylerdi. Meselâ Konya'nın Karapınar adlı Derbent köyünde, cami, imaret, han, hamam ile iki değirmen ve 39 tane dükkân vardı[18]. Eskişehir'de Kızılkilise âdeta bir kasaba[19] gibi idi.

«Zengin, mâmur ve fazlasıyle müstahsil büyük Türk köyleri Ege sahillerine kadar bu yollar (İpek yolu) üzerine kurulmuştu»[20].

Yalnız Derbent köyleri değil, daha birçok köy, şehirler gibi, bu ticaretten yararlanmaktaydı: «Her sitenin bir kervansaroyı, bir arastası vardı. Bu arastalar, kervan teçhiz yeri idi. Sipahi pazarlarında biniciliğe müteallik malzeme satılır. Büyük kervan yollarının dışında ve uzağında kalan köyler, kasabalar bu yollara amut birer akın halinde durmadan meyva, sebze, hububat ve mamül eşya taşırlardı»[21].

Demek ki, XVI. Yüzyıl öncesi Türk köylerinin birçoğu, çağın şartları gereği, kapalı üretim hâkim biçim olmakla birlikte, ticarette bir hayli açılmışlar ve ticarî hayata az çok entegre olmuşlardı. 1608-1619 yıllarında Anadolu'yu dolaşan Polonyalı Ermeni Simon, bin haneyi aşan Sivas köylerinden söz etmektedir[22]. Prof. Tankut da, XVI. Yüzyıl Türk köyünü şu iyimser sözlerle tanıtmaktadır: «Köyler çok büyük ve biribirine yakındı. Suları zaptı ropta almışlar, küçük ve kesif ziraat (entonsif) yapıyorlardı. Toprağı iyi işliyorlar ve muhelif iklimiere mahsus çeşitli mahsullerin hepsini alabiliyorlardı. Evliya Çelebi, Anadolu'nun her tarafında beş yüz haneli bağlı bahçeli köylerden buhseder. Köyler, camili, medreseli ve hamamlı idi. Hemen hepsi küçük ölçüde birer site idiler. Kendilerine lâzım olandan çok fazla istihsalleri vardı»[23].

Bu görüşler mübalâğalı sayılsa dahi, Türk köyünün, tarihî gelişimin âdeta dışında yaşayan, içine kapalı, tamamen otarşik «Asya Tipi» köyden çok ayrı bir ortam içinde bulunduğunu ve bu ortama göre biçimlendiğini göstermeye yeterlidir. **İslâm ve Kapitalizm**'in yazarı Maxime Rodinson'a göre, Müslüman âlemi içindeki ticarî ilişkilerin yoğunluğu, «o zamana kadar görülmemiş boyutlarda

bir cins dünya pazarı» teşkil etmiştir. «Mübadelelerin gelişmesi, gerek tarım, gerek sanayide bölgesel ihtisaslaşmaya imkân vermiş ve böylece ekonomik planda bazan çok uzak mesafeleri kapsayan bir karşılıklı bağımlılık yaratmıştır». Rodinson, bir «Müslüman Pazarı»ndan söz etmektedir. Müslüman âleminde bir «kapitolistik sektör»* vardı. Üstelik bu sektör, «Batı Avrupa burjuvazisinin yarattığı dünya pazarının kuruluşundan önce görülen en gelişmiş ve en geniş pazardı».

«GÖÇEBE TÜRK» EFSANESİ

Öte yandan milletlerarası ticaret yolları üzerinde gelişen Osmanlı Devleti, Selçuk Devleti gibi —Batı tarihçilerinin «Göçebe Türk» iddialarının tam tersine—, daha başından itibaren büyük şehirlere dayanmıştır. Önce Konya, Kayseri, Sıvas mihveri, sonra Tokat, Amasya, Ankara mihveri ve daha sonra Bursa, Edirne, İstanbul, Filibe, Sofya, Üsküp, Selânik canlı bir ticaret hayatının merkezi olmuşlardır. Planlı bir iskân politikası sonucu, bu şehirlerin çoğu kısa bir sürede Türk şehirleri haline gelmişlerdir. W. Heyd'e göre, «Nüfusunun yarısı ticoretle geçinen Türk şehirleri nâdir değildi»[24]. Prof. Akdağ da, «XVI. asırda Ege ile birlikte bütün Yakın Şark ve Doğu Akdeniz'in dünya ticareti bakımından en hâkim elemanı Türklerdi» demektedir. Bursa'nın fethinden yüzelli yıl sonra, Rumlar köylerde çoğunlukta oldukları halde, Türkler şehirde çoğunlukta idi[25].

XV. ve XVI. yüzyıllarda Türkiye nüfusu büyük bir artış göstermiştir. Prof. Barkan'ın yaptığı hesaplara göre, 1530-1580 yılları arasında Türkiye nüfusu yüzde 40-50 arasında bir artış göstermiştir. Birçok büyük şehirde bu artış yüzde 100'ü aşmaktadır[26]. 1478 sayımında, 97.956 ki-

* M. Rodinson, «kapitalistik sektör» deyimiyle, prekapitalist düzen içinde gelişen ticari ve mali sermayenin hâkim olduğu sektörü kastetmektedir. (Islam et Capitalisme, Paris 1966, s. 71-72).

şiyi barındıran İstanbul, 1520'lerde 400 bin nüfusa ulaşmıştır. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul nüfusu 800 bine yaklaşmıştır[27]. 1608-1619 yıllarında Türkiye'yi dolaşan Polonya'lı Simon ise, o tarihlerde İstanbul nüfusunu 1 milyon olarak tahmin etmektedir. Yani XVII. Yüzyıl başında İstanbul, dünyanın en büyük şehridir. Londra ve Paris'in nüfusları, İstanbul'un ancak yarısı kadardır. Bu yabancı yazar, Edirne için 200 bin, Sivas için 150 bin, Kayseri için 95 bin nüfus rakamlarını ileri sürmektedir[28]. Bu yabancı rahibin rakamları mübalâğalı bulunsa dahi, XVI. Yüzyıl Türkiye'sinin Avrupa'dakinden çok daha yoğun bir şehir hayatına dayandığı muhakkaktır. O zamanlarda, geleceğin büyük sanayi merkezi Manchester'in nüfusu henüz 20 bine dahi ulaşmış değildi*.

Bu çok büyük şehirlerin varlığı, ancak yurt ölçüsünde çözülebilecek ve devletin ele almasıyle düzenlenebilecek muazzam bir iaşe meselesi ortaya çıkardığı gibi, bir tüccar sınıfının aracılığıyle şehir-köy ilişkilerini geliştirmiştir. Bu noktada da, şehir-köy ilişkileri var olmayan otarşik Asya Üretim Tarzı'ndan çok uzaklara düşmüş bulunmaktayız.

MERKEZİYETÇİ DEVLET

Milletlerarası ticaret yolu üzerinde, büyük şehirlere dayanarak kurulan Osmanlı Devleti'nin üçüncü bir özelliği, fetihlerdir. Fetih, kolay ve kârlı bir faaliyetti. Yalnız geniş bir profesyonel ordunun beslenmesini gerektiriyordu. Avrupa kralları, senyörlerin dermeçatma kuvvetlerine dayanırken, Osmanlı Sultanı küçümsenemeyecek sayıda ücretli asker besliyordu.

---

* Prof. Marcel Reinhard, XVI. Yüzyıl başında, Avrupa şehirlerinin nüfusu ile ilgili şu bilgiyi vermektedir: Paris'in nüfusu 200 bini, Venedik, Napoli ve Milano gibi şehirlerin nüfusları ise 100 bini aşmaktadır. (Histoire Générale, Paris, fas 1, s. 42). Büyük şehir gelişmesi ile kapitalist gelişmeyi eş anlama alan bilim adamlarının çokluğu düşünülürse, Osmanlı büyük şehirlerinin önemi anlaşılabilir.

Profesyonel bir ordu eliyle gerçekleştirilen ve devam ettirilen fetihlerin, merkeziyetçi bir devlete yol açacağı açıktır. Anadolu'yu boydan boya geçen milletlerarası ticaret ve büyük şehirlerin beslenmesi sorunları da, aynı zorunluğu ortaya çıkarmaktaydı. Osmanlıların Selçuklulardan miras buldukları geniş ticaret şebekesinin korunması, can ve mal güvenliğinin sağlanması, ancak merkezî bir otorite tarafından yürütülebilirdi. Nitekim Batı'da da şehirlerarası ticaretin gelişmesi ve millî pazarın oluşmaya başlamasıyle birlikte, feodalierin egemenliği zayıflamış, merkeziyetçi devlet güçlenmiştir. Osmanlı Devleti ise, başından beri, milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunduğu için, zorunlu olarak merkeziyetçi bir kuruluşa yönelmiştir. Milletlerarası ticaret gibi, büyük şehirlerin iaşesi ve fetihler, merkeziyetçilik yönünde işleyen öteki güçlü faktörler olmuşlardır. Osmanlı toplum düzeninde, aynı üretim tarzına dayanmakla birlikte, Batı feodalitesinden farklı bir üstyapı örgütlenmesini gerektiren, milletlerarası ticaret, büyük şehirler ve fetih diye özetiediğimiz zorunluluklar olmuştur. Bu zorunlulukların, ancak merkezden düzenlenebilecek geniş bir faaliyete yol açtığını, Prof. Barkan'ın şu sözleri iyi belirtmektedir: «Yüzlerce köy, ortakçılık, yarıcılık veya celtikçilik ile en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plan dahilinde temin etmekle mükelleftirler... Birçok köyler şap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervonsaraylar civarını şenlendirmeye, derbent beklemeye, atalardan kalma irsi bir mükellefiyet olarak mecburdular. Padişah atlarını bekleyen, yetiştiren voynuklar... deve yetiştiren boğurcular, seyyar amele taburları... ordu levazımı için top dökmek, suyolları, kal'e... inşaat ve tamiratı için her sene muayyen adette devletin emirlerine âmade bulunan yayalar ve müsellemler... bütün imparatorluğu saran muazzam bir teşkilât idi. Padişahın, yani mîrînin yüzbinlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lâzım gelince istenilen yere teslim eder. Bir kısım yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerler. Gemiler için zift, kereste, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlar»[29].

Bu ölçüde yaygın ve güç görevleri yerine getirmek zorunda kalan merkeziyetçi devlet, sınırlı teknolojinin, ancak ilkel metodlarla ve küçük işletmeler halinde tarım yapmaya imkân verdiği bir dönemde, gerekli geliri kolayca sağlayacak ve köylüye yukarıda sayılan yükümlülükleri yükleyebilecek güçlü bir manivelaya muhtaçtı. Toprakta devlet mülkiyeti, bu manivelayı getirmektedir. Prof. Barkan'ın anlatımıyle, «Devlet, kanunnameleri yazanların da itiraf ettiği gibi, daha ziyade ,idarî, teknik ve mali ihtiyaçlar dolayısiyle, köylünün kiracı vaziyetini hukukî bir fiksiyon olarak kabul ile, bu kiracılık münasebetlerinin istilzam ettiği şekilde, lâzım gelen vergileri ve tahdidatı toprağa vazetmeyi bir zoruret olarak hissetmiştir»[30].

SİPAHİ VE KÖYLÜ

Ortaçağdan Modern Çağa geçişin müjdecisi olan büyük şehirlerin ve ticaretin genişlemesi gibi şartların zorunlu kıldığı merkeziyetçilik ve toprakta devlet mülkiyeti hukuki fiksiyonu, «arazi sâhibi» devlet ile köylünün üretim fazlasının bir kısmı kendilerine tahsis edilen hak sâhipleri arasındaki ilişkilere, Batı'dakinden farklı bir yapı kazandırmaktadır. «Sâhib-i arz» denilen bu kişiler, Batı'daki senyörden farklı olarak, devletin bir hizmetlisi, bir memuru durumunda gözükmektedir. Tarihçilerimizin «askermemur», «ziraat siyaseti memuru», «tapu memuru», «icar tahsildarı» ve «kâhya» gibi sıfatlarla tanımlamaya çalıştıkları «sâhib-i arz», Batı'lı senyörün yetkilerinin pek azına sâhiptir. Merkezi otoriteye karşı çok zayıf bir durumdadır. Kendisine ayrılan arazi üzerinde, devlet adına denetlemeyi yapmakta, bu tarımsal hizmetine ve askeri yükümlülüklerine karşılık, köylünün işlediği toprağın «icar ve tapu bedelini», yani artık-ürünün bir kısmını âdeta bir maaş olarak almaktadır. Her ne kadar «sâhib-i arz», dirliğini çocuklarına intikal ettirebilmekteyse de, onu her an kaybetmesi olanağı da vardır. Bununla birlikte, devletle ilişkileri bakımından bir memur gibi gözüken sipahi, reaya ile iliş-

kileri bakımından Batı senyörüne az çok yaklaşmaktadır. Tarım Bakanlığınca yayımlanan «Osmanlı İmparatorluğu Toprak Kanunları»na kısaca bir göz atmak, bu konuda bir fikir edinmeye yetecektir[21].

«Kanun — Sipahi, reayası nerede olursa olsun toprağının başına geri getirmekle görevlidir. Fakat yerini terkedip de reaya gittiği yerde yirmi yıldan fazla kalmışsa, tekrar geri getirmek yasaktır. Ancak ondan yirmi beş akçe çift bozan resmi alınır».

«Kanun — Bir sipahiye defterde iştirak hakkını haiz yerler kayıt edilmişse ve sipahi, reayasına bu yer için yarı tahum ve öküz yardımı yaparsa, mahsulün yarısı kendisinin ve yarısı da ziraat yapanın olur».

«Bir riayet vatanını terkeder giderse, yeri mahlûl satılır. Sipahi isterse o yeri kendi ziraat ettirir. Veya başkasına tapuyla verir. Şayet sipahi o yeri tasarruf etmişse bütün âvârızı (vergileri) vermekle mükelleftir»*.

«Kanun — Sipahiler, reayalarına bir iş gördürmek istedikleri zaman reayanın bunu yapması zarurî ve kanun icabıdır. Eğer yapmakta itirazları varsa, mahkeme tarafından cezalandırılırlar».

«Kanun — Reaya, sipahisine bir anbar yaparak, verecekleri öşrü oraya koymak veya en yakın pazara bunu taşımak vazifeleridir».

«Kanun — Pazara, sipahi öşrünü götürdüğü zaman, kirasını reayanın vermesi veya bir padişah seferi vukuunda sipahinin davarı yoksa yardım etmek, ona satın al-

---

* Prof. Barkan, sipahinin ancak kendine ait olan «hassa çiftliği»ni işleyebileceğini, «diğer topraklar üzerinde hiçbir suretle herhangibir tasarruf hakkı» olamayacağını, «kendisi ve akrabası için timar dahilinde münhal toprak bulup almasının» yasaklandığını yazmaktadır (**Tanzimat**, s. 413). Bununla birlikte, arazi kanunlarının zaman içinde değişiklikler gösterdiği kabul edilmelidir. Bundan başka, Prof. Barkan, sipahinin hassa çiftliğinin çok küçük olduğunu, senyör arazisi gibi büyük parçalar teşkil etmediğini, bu çiftliklerin zamanla kayboldüğunu yazmaktadır.

mak veya sipahiye ödünç para vermek, kendisinde yoksa başkasından alarak vermek kanundur».

«Kanun — Keza sipahilerin sık sık reayolorını teftiş ederek, namaz kılmoyonlorını tetkik ve onların her türlü halleriyle meşgul olarak içlerinde şarap içenler ve sorhoş olonlor varsa, onları mahkeme kanadıyle cezalandırmaloı konundur».

«Kanun — Sipohiler, tımarları teftişe geldikleri zaman fakir olon reoyolorda, üçer günden fazla kalıp, onları sıkıntıya sokmak veya zorla onları sıkboğaz ederek bir şey istemeleri yosoktır».

«Kanun — Yeri olmayon reaya, sipohisini boşkosının evinde misafir edip, onun hizmetini görebilir».

«Kanun — Sipohi de, reoya kızlarını babolarının izni olmadon evlendirmez. Veya evli olonı boşattıramaz. Kanuna aykırıdır. Buna mukabil reoyo, kızlarını veya oğullarını evlendireceği zoman sipahiden izin olması lâzımdır».

«Kanun — Reayo, toprak hususunda sipahileri yararına şahitlik yapamazlar. Keza, reoyo, basit şeyler için sipahilerini dâvo edemezler. Bazı meselelerde, sipohinin şeriata ve kanuno uygun sözlerine reaya muhalefet edemez. Kanun nezdinde sipohinin sözü makbuldur. Reoyo, inat ettiği takdirde mahkeme tarafından cezalandırılır».

Bu hükümler, sipahi ile reayo orasında senyör-serf ilişkilerine benzer biçimde konunla düzenlenen kişisel ilişkilerin genişliğini göstermektedir. Reoyo, Asya Üretim Tarzı'nın köy topluluğu içinde erimiş ve birey olarak değil, köy topluluğu olarak sömürülen anonim köylü tipi değildir.

İsmoil Hüsrev, çok daha ileri gitmekte ve Kanunî Sulton Süleyman'ın ünlü kanunnamesine dayanarak, feodal bir rejimin Osmanlılarda do varlığından söz etmektedir. İsmail Hüsrev, kanunnamedeki «Toprağını terkeden reoyanın cebren toprağa getirileceği» ve «roiyet gitse damı ve çulu sipohinindir. Süvari kovsa da adamı ve çulu raiyetin olur» gibi hükümleri belirterek, sipohi dirliğinde yaşayon köylünün, sipahiye feodal hukuk ilişkileri ile, yani

cebren bağlandığını söylemektedir. Tarihçilerimizin genellikle benimsedikleri, reayanın özgürlüğü iddiası, ona göre, bir görünüşten ibarettir.

Sipahi ayrıca kendine mahsus toprağı, ya doğrudan doğruya, ya da ortakçı eliyle işletmektedir. İsmail Hüsrev'e göre, sipahi, memleketten ayrılan reayanın topraklarına da tasarruf etme hakkına sâhiptir. Zengin toprakları tasarrufunda bulundurulan reayaya, sipahinin cebren «terk-i memleket» ettirmesi bile muhtemeldir[32].

Öte yandan, yalnız sipahilerin değil, İstanbul ve taşradaki devlet memurlarının, hatta kadı ve müderris gibi din adamlarının, hiç değilse XVI. Yüzyılın başlarından itibaren çiftlikler edindiklerini, köylerde kendi hesaplarına işlettikleri arazileri genişlettiklerini, geniş ölçüde hayvancılık için mer'aların elverişli yerlerinde mandıralar kurduklarını belgeler doğrulamaktadır. Prof. Akdağ, «toprakların köylülerin ellerinden» çıkarak büyük çiftliklerin kuruluşunun 1550'den önceki safhasının bilinmediğini belirtmekle birlikte, o tarihlerde «Marmara'nın bütün Anadolu, Rumeli çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının» geliştiğini, buralarda pek çak «irgat» ve «çoban» toplandığını yazmaktadır. Yine Prof. Akdağ'a göre, toprağını bırakıp giden, «çift bozan» reayanın artmasıyle birlikte, «hararetli bir arazi alım satımı» doğmuştur. Reaya, sipahi ve kadıların arazi satın alanlara, hudut tayin olunmaksızın mektuplar vermelerinden ve mahkemelerin, bu mektuplara dayanarak, arazi hududunu belirleyen hüccetler vermesinden sızlanmaktadır. Büyük arazi sâhipleri, çiftlikler kurdukları gibi, köylerde de yerleşmekte ve çak sayıda hayvan beslemektedir. «Arazi sâhipleri, kıymetli tarlaları zaptederek, bir köy ağası şeklinde köyün içine» yerleşmişlerdir. «Çoğunluğu resmî hüviyet sâhibi olan bu yeni tip köy zenginleri», koyun sürüleri dolayısıyle, köylünün tarım faaliyetine zarar vermekte, üstelik onları angarya hizmetlerinde kullanmaktadır. Prof. Akdağ, resmî hüviyetli bu köy zenginlerinin çoğunlukla kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, za-

im, çavuş ve nüfuzlu timar sâhibi kişiler olduklarını belirtmektedir[33].

Prof. Barkan, «daha Kanunî Sultan Süleyman zamanına ait birtakım kayıtlarda, devrin nüfuzlu vezirlerinden bazılarının kendi hayvanları için çiftlik veya mandıra ittihaz edebilmek üzere tapu ile satın almak istedikleri topraklar için, civar köyler halkından gerek tarla ve gerekse mer'a olarak o topraklara ihtiyaçları olmadığına ait mozbatalar» sağlamak zorunda kaldıklarının görüldüğünü yazmaktadır. Böylece, kitabına uydurularak arazi kanunları özel mülkiyete doğru zorlanmaktadır. Fakat birçok halde, kitabına bile uydurmadan çiftlikler kurulmuştur.

Bu gelişmeler, XVI. Yüzyılın ortalarından başlayarak ciddi şikâyet konusu olmuş ve devletin üzerinde durmasını gerektirdiği için, resmî belgelere geçmiştir. Ama bu gelişmelerin birdenbire ortaya çıkmadığı, çok daha önceden başladığı şüphesizdir. Demek ki, arazi kanunlarına rağmen, eskiden beri sürüp giden bir özel mülkiyete kayış söz konusudur. Öte yandan, üretim tarzı bakımından, senyör-serf ve sipahi-reaya ilişkileri pek farklı değildir. Bu durumda, Osmanlı düzeninin «Asya Üretim Tarzı»ndan iyice ayrıldığını, «feodal» üretim tarzına yaklaştığını söyleyebiliriz. Bundan başka, Osmanlı düzeni, kapitalizme doğru evrimde önemli aşamalar teşkil eden zanaat-tarım ve zanaat-ticaret ayrılmasında bir hayli yol almış, büyük şehirlerin kurulmasına, zanaat alanında şehirlerarası ihtisaslaşmaya ve ticaretin genişlemesine sahne olmuştur. Büyük şehir ve ticaretin gelişmesidir ki, Osmanlı düzenine merkeziyetçi bir karakter kazandırmıştır. Esasen, küçük işletmelerde tarım yapan köylünün artık-ürün'ünü almaya yetkili «arazi sâhibi»nin «feodal» ya da «merkezî otorite» olması, tarih açısından da önemli bir ayırım değildir. Nitekim, VIII. Yüzyılda Batı'da, arazi kralın mülkiyetine geçmiştir. Kral, adamlarına askerî hizmet karşılığı, toprağın mülkiyetini değil de, hayat boyunca tasarrufunu sağlıyordu. Bu kişi ölünce, arazi krala dönmekteydi. Senyörler, daha sonraları tasarruflarındaki arazinin mülkiye-

tlni ele geçireceklerdir. Çin'de ise, Ssu-ma yen yönetiminde (265-290) arazide devlet tekeli, kanun haline getirilmiştir. Fakat VIII. Yüzyıldan başlayarak, arazide devlet mülkiyeti çökmüş, büyük malikâneler ortaya çıkmıştır. Orta Doğu'da da, devlet mülkiyetinden beyler mülkiyetine, beyler mülkiyetinden devlet mülkiyetine geçiş görülmüştür. Bu sebeple, «devlet mülkiyeti - feodal mülkiyet» ayırımı, sanıldığından, daha az önemli gözükmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı düzeni hakkındaki görüşler, henüz yeterli bir açıklığa kavuşmuş olmaktan uzaktır. Meseleye bu açıdan bakış, daha yeni yeni başlamaktadır. Derinlemesine araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu sebeple, Osmanlı düzenine, henüz tartışma konusu olan «feodal» etiketini yapıştırmaktan kaçınarak, herkesin üzerinde birleşebileceği, daha genel bir kavram olan «prekapitalist düzen» diyeceğiz.

KAPİTALİZME GEÇEBİLECEK MİYDİK?

Bizim için önemli olan şudur: Osmanlı toplumu, Batı feodalitesi gibi daha ileri bir toplumsal kuruluşa, yani kapitalizme, kendi iç evrimi ile geçebilecek miydi? Yoksa, Asya Üretim Tarzı taraftarlarının iddia ettikleri cinsten bir durgunluğa mahkûm mu idi?

Soruyu cevaplandırmaya çalışmadan önce, kapitalizme geçiş şartlarını kısaca hatırlamak yararlı olacaktır. Kapitalizmin doğuş şartlarını derinlemesine incelemiş Batılı bilim adamlarına göre, prekapitalist düzen içinden kapitalizmin çıkıp gelişmesi, üç dizi olayın birleşmesini gerektirmiştir:

1 — Belirli bir noktada, toprağa bağlı köylünün, bu bağlılıktan kurtulmaya başlaması.

2 — Uzmanlaşmış bir şehir zanaatının varlığı ve serbestleşmesi.

3 — Ticaret ve tefecilikten sağlanmış olan nakit servet birikimi.

«Kelimenin tam anlamıyle sermaye, yani sanayi ser-

mayesi biçimini alan para, asıl tefecilikten — özellikle toprak mülkiyeti üzerinde tefecilikten — elde edilmiş olan ve ticaretteki kârlardan sağlanan menkul (para biçimindeki) servetten birikmiş paradır»[34]. Marx'a göre, sanayi sermayesine dönüşen para, tarımdan ve loncalardan değil, ticaret ve tefecilikte kazanılan servetten gelmektedir. Tabii ki, tüccar ve tefeci elinde para birikimi, kapitalizme geçiş için başlıbaşına yeterli değildir. Zanaatta kazanılmış bir sanayi tecrübesinin varlığı, gerek lonca ve gerekse tarım düzeninin çözülmeye başlayarak, emek, üretim araçları ve geçim maddelerinin serbestleşmesi zorunludur. Prekapitalist düzen içinde kazanılmış tüccar ve tefeci parası, bu serbestleşmiş emek ve üretim araçlarını bir araya getirerek, kapitalist evrim yolunu açacaktır. Bundan başka, köyün giderek mübadele ekonomisine açılması, pazarın genişlemesi bakımından dördüncü bir şart olarak ileri sürülebilir. Bütün bunların ötesinde, Batı'da feodal devletin, onun «mezar kazıcısı» olarak yükselen burjuva sınıfını, kazançtan pay alma endişesiyle desteklemesi, feodalizmden sanayi kapitalizmine geçişi kolaylaştırmıştır.

Hemen belirtelim ki, sınaî kapitalizme geçiş deyince, makinalar, dev fabrikalar ve mekanik enerji akla gelmesin. XVII. Yüzyılın başına kadar, sanayide kullanılan tekniklerin çoğu, el maharetine dayanıyordu. İmalât, çekiç, destere, iğne, makas, el tezgâhı gibi basit âletlerle yapılıyordu. Manüfaktür, basit bir işbölümüne dayanan ve bu âletlerle çalışan işçilerin toplandıkları ilk kapitalist işyerleriydi. Manüfaktürden fabrika imalâtına geçiş, 1760'tan başlayarak, tekstil fabrikalarıyle gerçekleşmiştir. İlk fabrikaların enerji kaynağı su idi. 1800 yılında İngiltere'de, nehir kenarlarında yüzlerce dokuma fabrikası vardı. Daha sonra yavaş yavaş buhar enerjisi, suyun yerini aldı. Dokuma hâlâ el ile yapılmaktaydı. Bazı sanayiciler, birçok tezgâhı bir fabrikada toplamışlardı, ama dokuma genellikle evlerde gerçekleştiriliyordu. Pamuklu sanayii için dahi, 1830 yılına kadar durum buydu. Fabrika, ancak 1850

yıllarına doğru, kumaş, kâğıt, cam, seramik, maden ve makina imalâtına hâkim oldu. Küçük fabrikaların yerini, büyük fabrikalar almaya başladı. Ama yine de, evde çalışan işçi ve zanaatçı, konfeksiyon, ayakkabı, ağaç işleri ve gıda sanayii gibi geniş bir çalışma alanına sahipti. XX. Yüzyılın başına doğrudur ki, bunlar ortadan kalkacak ve Batı'daki karmaşık bir teknolojiye dayanan bugünün dev sanayii kurulacaktır[35]. Görüldüğü gibi, İngiltere'ye dünya liderliğini sağlayan sınaî kapitalizmin gelişmesi birkaç yüzyıl almıştır.

Acaba Osmanlı prekapitalist düzeninde de kapitalizme geçişi sağlayan önşartlar, yavaş yavaş oluşuyor mu idi?

ZENGİNLEŞEN KÖYLÜLER

Görünüş odur ki, Osmanlı toprak düzeni, özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel değildir. Bunu söylerken, çoğu memur sıfatını taşımakla birlikte, ileride göreceğimiz üzere, asıında eşkıyayı andıran derebeylerinin, tarımsal gelişmeyi yoketme pahasına, topraklara el koymasını kastetmiyoruz. Prof. Barkan'ın «ana memleket dışında» kolan «koloniler» dediği bazı Doğu eyaletlerindeki «ekrat beyleri»nin köylünün bir cinsi köleliğine dayanan mülkiyeti de söz konusu değildir. Söylemek istediğimiz, Osmanlı toprak düzeninin, reayaya, işlediği toprağın mülkiyetini sağlayacak unsurları taşıdığıdır. Bir defa reaya, tarım işletmesine bir bedel ödeyerek, topu senediyle tasarruf etmektedir. İşletme, oğula geçebilmektedir. Bu tasarruf hakkı, toprağın sürekli ve verimli biçimde işletilmesini sağlamak amacıyle tam mülkiyetten (satış, hibe, vasiyet, miras vb. yasakları ve toprağı işleme yükümlülüğü gibi) bazı sınırlamalarla ayrılmakla birlikte, bireysel tasarrufa dayanmaktadır. Meselâ «Asya Üretim Tarzı»na, görünüşe göre, çok daha yaklaşan Rusya'nın «Mir» sisteminde ise, toprak köye aittir. Köy komitesi, belli aralıklarla toprağı köy mensuplarına, ihtiyaçlarına göre dağıtmaktadır. Toprağa

köy hâkimdir, bireysel tasarruf unsuru çok zayıftır. Osmanlı düzeninde ise, oğula geçen tapu senetli bireysel tasarruf hakkı, özel mülkiyet unsurunu içinde taşımaktadır. Ayrıca, bağ, bahçe, değirmen ve ev yerleri gibi, tarım işletmesinin mülk tesisleri ve üretim araçları köylünün mülkiyetindedir ve mirasçılara geçebilmektedir. Görüdüğü gibi, devlet mülkiyeti hukuki fiksiyonuna rağmen, belki bir ölçüde bu sayede, köyde, toprağın özel mülkiyetine hayli yaklaşmış bir durum vardır.

Öte yandan, daha XV. Yüzyılın ilk yarısında şehirde oturan ve Prof. Akdağ'ın deyimi ile, «her nasılsa köydeki bir çiftliğin tasarrufunu ele geçirerek»[30] tarım yapan bir kişi, reaya sayılmadığı halde, vergisini ödemek şartıyle faaliyetini yürütebilmekteydi. Yine Prof. Akdağ, 1243-1453 dönemini kapsayan incelemesinde, «Köylü, tasarrufunda bulundurduğu toprağı imar ederse (içinde ev yapmak, bağ dikmek, ağoçlandırmak suretiyle bahçe yapmak gibi) mülkiyetin devletten köylüye geçtiğini» yazmaktadır[31]. Osmanlı arazi kanunlarına göre, reaya, kır bayır yerden bir kısım alıp da tarım yaparsa, üç yıl içinde, sipahi buna karışamamaktadır. Timar sâhibinin arazisinde dahi, işlenmemiş yerde üç yıl sürekli tarım yaptığı takdirde, bu toprak, reayanın tasarrufundan alınamamaktadır. Reaya, iki öşür vermek şartiyle, başkasının toprağını da ekebilmektedir[32]. Sonra reaya, vergi olarak üretim fazlasının ancak bir kısmını vermektedir, gerisi kendine kalmaktadır.

Bütün bunlar, Osmanlı toprak düzeninin getirdiği engellere rağmen, reayanın tasarruf ettiği toprak miktarında ve servetinde farklılaşmalara yol açmıştır. Bir kısım köylü zenginleşmiş, bir kısım köylü fakirleşmiş ve hiç değilse çoluk-çocuğu toprağı bırakmak zorunda kalmıştır. Elinde para biriken köylü —ki padişahların adalet fermanlarında «kudretlû reaya» diye anılmaktadır— tefecilik, ürünü tarlada ucuza kapatma vb. gibi günümüz Türkiye'sinde dahi makbul usullerle, kudretini arttırmıştır. Prof. Akdağ'a göre, XVI. Yüzyılın ikinci yarısında, devlet memurlarının yanı sıra, özellikle ticaret ve faizcilik yapanlar,

servet yönünden tam bir üstünlük kazanmışlardı. Buna karşı, köylü sınıfından çiftini bozanların miktarı, gittikçe artıyordu[39]. Hatta sonraları, Türk ekonomisinde mal ve can güvenliğini ortadan kaldırarak köylünün başına belâ kesilen ve gelişme yollarını tıkayan «askerî sınıf»a mensup devlet memurlarından bir kısmının girıştikleri tarım, hayvancılık ve ticaret faaliyetleri, daha ileri bir toplumsal kuruluşa doğru evrimde olumlu bir rol oynayabilirdi. Nitekim Prusya hükümdarının memurları ve Japon İmparatorluğunun ulûfeli asîl askerleri, böyle ilerici bir rol oynayabilmişlerdir.

İLK TÜRK KAPİTALİSTLERİ

Esasen Osmanlı Toplumunda «askerî sınıf» kavramı çok geniş tutulmuştur. Bu kavram her çeşit maaşlı memur ve hizmetlilerin yanı sıra tüccar, çiftçi, madenci ve zanaatkârları da kapsayabilmektedir. Ticaret ve sanayi ile meşgul kişilerin «askerî sınıf»ın imtiyaz ve muafiyetlerinden yararlanmak için bu sınıfa girdiği düşünülebilir. Nitekim Prof. Barkan'ın Edirne'de askerî sınıfa ait tereke defterleri (1545-1659) üzerinde yaptığı inceleme, bu sınıf mensuplarının çoğunun büyük tüccar, sanayici ve büyük çiftçi olduğunu göstermektedir. Meselâ, büyük bir miras bırakmış olan Hâce İshâk, bir kumaş ve elbise tüccarıdır. «Frenk'ten gelen», ya da «Frenk'e giden» yabancı tüccarlarla ticari ilişkiler kurmuştur. Ayrıca, bir çiftliği vardır ve mültezimlikle de uğraşmaktadır. Prof. Barkan'ın deyimiyle, bir «asker veya memurdan ziyade, güçlü bir tüccar ve işadamı» karşısında bulunulmaktadır. Yerli-yabancı çuha satan Çuhacı Hacı, büyük bir çuha tüccarıdır. Bazı Anadolu bölgelerinde, Dobruca'da ve Edirne civarında geniş ölçüde kumaş ticaretine girişen, para ikrazları ve kredili satışlar yapan, ticaret şirketlerine ortak olarak para yatıran Abdülkadir, önemli bir işadamıdır. Abdullah oğlu Hacı Mahmut, asker ve memur olduğu kadar demir çubuk, saban demiri, nal, mıh, enser, zincir vb. satan bü-

yük bir demir tüccarıdır. Pamuk ticareti de yapmakta ve geniş ölçüde krediyle iş görmektedir. Siparişleri için demircilere avanslar vermekte, nalburlara büyük miktarda kredili satışlarda bulunmaktadır. İki köyde çiftlik ve ziraî tesislerin sahibi olan Mehmet Bey oğlu Ahmet Çelebi, Mısır'dan keten ithal eden çok zengin bir büyük tüccardır. Sultan saraçlarından Hacı Ahmet, Rumeli'de geniş bir bölge üzerinde kredili satışlar yapan büyük bir manfatura tüccarıdır. Mehmet Bey oğlu Hüseyin Bey, sınai ve ticari teşebbüslere, işletme sermayesi koyarak, iştiraklerde bulunan bir yatırımcıdır. Bu işadamları, aralarında, birleşerek, birçok sermaye şirketleri kurmuşlardır. Askeri sınıf arasında gözüken bu tip kişilerin, ilk kapitolistler oldukları söylenebilir.

Prof. Barkan'ın hazırladığı bir tablo, bu ilk kapitalistlerin gelirlerini, verimsiz yatırımlara ve lüks tüketime yöneltmediklerini göstermektedir. Genel miras toplamının yüzde 40'ını tüccar ve sanayicilere açılan krediler, kredili satışlar ve nakit para mevcudu teşkil etmektedir. Yüzde 30'a yakın bir kısmı, tarım, ticaret ve sanayi alanındaki yatırımlara ayrılmıştır. Ev, dükkân yatırımları, genel toplamın yüzde 13,7'si kadardır. Bugün özel sektör yatırımlarının yarısından fazlasının meskene gittiği hatırlanırsa, ilk kapitalistlerimizin bugünkü kapitalistlerden daha büyük bir teşebbüs zihniyetine sâhip bulundukları ileri sürülebilir.

TARIMDA BÜYÜK ÇİFTLİKLER

Bu müteşebbis kişiler, tarım alanında da büyük çiftlikler kurmuşlardır. Böylece, Prof. Barkan'ın deyimiyle, daha XVI Yüzyılda «miri arazi rejiminin esas prensiplerinin dayanağı olan tımar sistemi, bünye ve mahiyet itibariyle, büyük bir gevşeme ve dağılma yoluna girmiş»tir. Bu çiftlikler, tarım alanında rüşeym halinde ilk kapitalist işletmeler sayılabilir. Meselâ Ali Beye ait iki çiftlik, çiftliğe bitişik yoğhane, bozahane, bahçe ve 42 baş çiftlik hay-

yanı 240 bin akçe değerindedir. Çiftliklerdeki tarım araçları arasında 5 bağ çapası, 3 çalı tırpanı, 3 dikel, 5 kazma, 2 mükemmel pulluk ve 5 mükemmel araba bulunmaktadır. Sipahi Seyyid İbrahim Ağanın 50 bin akçeye sattığı çiftliğinde bulunan tesis ve araçlar şunlardır: Beş göz bir çatma ambar, ortası sofalı iki bâb tahtânî evler ve fırın, bir çatma ahır, tuğladan bir güvercinlik, bir kebir çatma samanlık ve kebir çatma ahır, bir küçük ambar ve iki karşılı çatma tahtânî oda, bir buçuk mud ekilmiş buğday, üç buçuk mud ekilmiş arpa, bir mud çavdar, dört araba ve âlâtı ile mükemmel beş saban, üç mükemmel pulluk, yirmi sekiz baş hergele, on bir baş kara sığır ineği, yanları buzağılı dört baş su sığırı ineği, üç çift su sığırı öküzü, beş çift kara-sığır öküzü ve altı dönüm bağ.

Çiftliklerde, işgücünün büyük kısmını, «ecir», «irgat» diye adlarla kaydedilen ve yerine göre, «orakçı», «bekçi», «sığırcı» diye çalıştırıldıkları iş alanları belirtilerek anılan ücretli işçiler sağlamaktadır. Bunlara ücretleri para olarak ödenmektedir[16]. Demek ki, bir yandan zengin çiftlik sâhipleri ortaya çıkmakta, öte yandan bu sınıfın emrinde ırgatlaşan topraksız köylüler çoğalmaktadır. Bütün bunlar kapitalizme doğru yol alışın açık belirtileridir.

KÖYLERDEN ŞEHİRLERE AKIN

Prof. Barkan, her halde çok daha önce başlayarak, Osmanlı toprak düzenini sarsan, fakat XVI. Yüzyılın ikinci yarısında dikkati çeken gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir: «...Türkiye'de bu sıralarda tehlikeli bir hal alan faizcilik şekilleri, köylünün zaruret halini istismar ederek, mahsulünü daha tarlada iken ucuz fiyatlara satın almak (selem) şeklinde yapılan kredi avansları, alınan borç para, faizi ile birlikte tamamiyle ödendikten sonra geri alınmak üzere yapılan bağ, bahçe, ev... satışları (bey bi'l-vefâ); tarlanın, bağ ve bahçenin rehin kaldığı müddetçe eski sâhibi tarafından borcu veren hesabına ortakçılıkla işlenmesi mükellefiyetini yükleten 'murabaa' mukaveleleri gi-

bi, karışık usullerle, istihlâk kredisi halinde yapılmakta olan ikraz şekilleridir ki ekseriya zaruret halinde kabule mecbur kalınan yüksek faiz hadleri dolayısıyle ödenmeleri hemen hemen imkânsızdır».

«Enflasyon devirlerinin vurgunları, faizcilik veya mültezim kâr ve soygunculuğu ile kazanılan servetlerin emin ve verimli bir yatırım sahası olarak ziraate teveccüh etmesi ve çok ağır vergiler altında ezilerek ekonomik varlığı çok zayıflamış olan ve ucuz kredi kaynaklarından da mahrum bulunan fakir köylü halkın elinden tarlalarını alarak büyük çiftlikler kurmaya muvaffak olması, Türkiye'nin ananevî zirai nizamının bozulmasına ve bu yüzden topraklarını kaybedip tasfiye edilmeye başlayan eski müstakil çiftçiler nizamı yerine, zengin çiftlik sâhibi mütegallibe bir bey veya ağa sınıfı ile bu sınıfın emrinde irgatlaşan köylüler kaim olmaya başladı»[41].

Bu gelişmelerin sonucu, hukuken toprağa bağlı olmakla birlikte, büyük şehirlere geniş ölçüde bir reaya akını olmuştur. Artan fuhuş, sorhoşluk ve hırsızlık olaylarıyle şehirlerin huzurunu bozan bu köyden akın, henüz onlara iş sağlayacak gelişmiş bir sanayi olmadığı için, gelenlerin geri gönderilmesiyle önlenmeye çalışılmıştır. Hemen hemen aynı yıllarda, İngiltere'de de, tarlaların geniş ölçüde meralar haline getirilmesi yüzünden aç kalan köylüler, şehirlere akmaktaydılar. Marx, feodal nizamın bu başıboş köylüleri hakkında şöyle demektedir: «İçlerinden 72 binini İngiltere'nin Henry VIII'i asabildiğine göre, pek kalabalık olan bu serseriler, ancak büyük sıkıntı içinde oldukları zaman, o da uzun bir direnmeden sonra çalışmaya yanaşıyorlardı»[42].

Görüldüğü gibi, Osmanlı toprak düzeninde daha XVI. Yüzyıldan başlayarak kendini duyuran ve belki de çok daha önce başlayan ciddi rahatsızlıklar vardır. Bazı devlet memurlarıyle birlikte bir kısım reayanın zenginleşmesi, hukuk kurallarını az çok etkisiz bırakarak, toprakta özel mülkiyet eğiliminin güçlenmesi, tefecilik vb. gibi çeşitli yollar-

dan bir nakdî sermaye birikiminin ortaya çıkması ve bir kısım reayanın topraklarını bırakmak zorunda kalması, prekapitalist düzeni temellerinden sarsan, ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanoklarını bağrında taşıyan olaylardır.

Tarihçilerimiz, bu olayları, genellikle «ideal düzenin bozulması» ve bir «gerileme» olarak değerlendirmektedirler. Oysa bu istiroplı gelişmeler, köylülerin farklılaşması, bir kısmının irgatlaşması ve nakdî sermaye birikimi yoluyla, kapitalizme geçişin önşartlarını hazırlamaktadır.

Türkiye'de henüz yeni başlayan bu konudaki araştırmalar ürünlerini verinceye kadar kesin yargılara varmaktan kaçınmakla birlikte, Osmanlı toprak düzeninin evrime, genellikle sanıldığından çok daha elverişli olduğu ileri sürülebilir. Hele XV. ve XVI. Yüzyıl Türkiye'sinde köyün, «Asya Üretim Tarzı'na ait durgunluğa mahkûm, tecrid edilmiş, içine kapanık küçük dünya» olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim, Asya Üretim Tarzı'nın savunucularından S. Divitçioğlu da, XV. Yüzyıl Osmanlı toplumunu ele alan incelemesinde, bir yandan Osmanlı toplumunun «Asya tipi» olduğunu ispatlamaya çalışırken, öte yandan, bu tip toplumun temel özelliğini evrime karşı direnişin teşkil ettiğini unutarak, Osmanlı düzeninde mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyete doğru evrimini zorunlu görmektedir: «Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyet şekline doğru evrime eğilimi, Osmanlı iktisadî sisteminin gereklerindendir. Önce, Osmanlı, toprağın mülkiyetine sâhip olmasa bile, ona tasarruf eder. Mülkiyet ile tasarruf arasındaki ince ayrıntı, toprakları tasarruf etmekten, mülk edinmeye geçiş sürecini kolaylaştırmaktadır»[43*].

---

* Bu bakımdan, Marx'ın 1881 yılında Rus köyü hakkında yazdıkları dikkat çekicidir. 1861 reformuna kadar, Rusya'da toprak hukuken Çar'a ait idi. Köylü, hukuken, senyörlerin değil, Çarın serfi idi. Köylü, Asya Üretim Tarzı'nın «genel köle, anonim sömürme» görüşüne uygun biçimde, Mir'in, yani köy topluluğunun bir üyesi olarak mevcuttu. Köy toprağına neyin, nasıl ekileceğini, Köy Komitesi kararlaştırmaktaydı. Ekilecek

TÜRKİYE'NİN VAKIF BANKALARI VE ET BANK

Tefecilik yalnız köy hayatında değil, şehir hayatında da önemli bir faaliyet haline gelmiştir. «Muamele-i Şer'iyye»de faiz fiyatı, «onu on bir» ve en fazla «onu on bir buçuk», yani yüzde 10-15 iken, «ribahur» adı verilen faizciler, yüzde 30 ilâ yüzde 60 ile ödünç para veriyorlardı. Faizin bazan yüzde 360'ı bulduğu görülmektedir. Müslüman devlet, faize karşı değildir, yalnızca faiz haddini yüzde 15 ile sınırlama çabasındadır. Prof. Akdağ'a göre, «büyük faizciler, reaya içinden türeyen birtakım şahıslar»dır. Çavuş, zaim, timar erbabı tarzında resmî hüviyetli kişiler ise, «küçük faizciler»dir[44]. Ayrıca İstanbul'da Yusuf Nâsi gibi, devlete borç veren büyük bankerler vardır.

Prof. Sabri Ülgener de, XVI. ve XVII. Yüzyıl belgelerinde «sermayeci» diye adlandırılan bir zümrenin varlığı üzerinde durmaktadır: «Dikkatimizi en fazla, XVI. ve XVII.

---

toprak, köylüler arasında, ya «ağızlar»a ya da «canlar»a göre eşit biçimde dağıtılmaktaydı. Ağızlara göre toprak paylaşılmasında çocuklar da büyükler gibi tam adam sayılmaktaydı; canlar'a göre paylaşmada çocuklar yarım adam muamelesi görmekteydi. Amaç, herkese ihtiyacına göre eşit toprak sağlamaktı. 1861 reformundan sonra bu sistem —1906 reformuna rağmen—, bazı değişikliklerle 1917 İhtilâli'ne kadar sürüp gitmiştir.

Marx, 1881'deki yazısında, Rus komününü, «arkaik tiplerin en moderni», «toplumun ilkel biçimlenmesinin son aşaması» saymaktadır. İkinci aşama, ortak köy mülkiyetinden özel mülkiyete geçiştir ki, bundan kasıt «kölelik ve serfliğe dayanan toplumlardır». Yani, Asya tipi Rus komünü özel mülkiyete geçişe elvermediği için, köleci ve feodal toplumların gerisindedir. Yalnız Rus komünü, arkaik tiplerin en genci, en modernidir. Rus komünleri, biribirlerinden tecrit edilmişlerdir, her biri içine kapanık küçük bir dünyadır, aralarında bağ yoktur. Ama arkaik tipin bu en genç biçimi için, ortak mülkiyetten özel mülkiyete doğru evrim yolu kapanmış değildir. Çünkü diyor Marx, Rus köy komününde, çiftçi oturduğu evin ve o eve ait olan bahçenin sahibidir. Sonra, eski arkaik tiplerde, komün üyeleri arasında kan bağı bulunduğu halde, Rus komünü bu dar bağlardan kurtulduğu için, daha büyük bir evrime hazırdır. Meselenin özü ise

asır vesikalarında 'sermayeci' diye adlandırılan zümrel çekiyor. İsminin de anlattığı gibi, yerli esnafa iş ve ic bında para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyat süren yarı muhtekir, yarı müteşebbis zümre! Her halc kapitalist inkişafın dikkate değer belirtilerinden oldukl rına şüphe yok...»

«Sermayeciliğin bizdeki belirtileri de, Batı Avruş memleketlerindekilerle hemen aynı asırlara rastlar»[45].

Devlet, taşradaki sivrilmiş tefecileri, İstanbul'un İhtiyacının karşılanmasında yararlı olmaları için, hayvc ticareti yapmak üzere, İstanbul'a getirmektedir. Hat 1566 yılında, İstanbul'un et ihtiyacının finansmanını sa lamak amacıyla, «Et Bank» adını verebileceğimiz, 20 b altın florî sermayeli bir fon kurulmuştur[46].

Bu bakımdan en dikkat çekici olay, yüzlerce vakf para ticaretine yönelmesidir. XVI. Yüzyılda büyük şehirle de, birçok «vakıf bankaları» mevcuttur. Prof. Barkan, 15

şudur: «Rus komününün ait olduğu arkaik tipin özünde, beli tarihi şartlar içinde çöküşüne sebep olabilecek bir iç düaliz sağladığını görmezlik edemeyiz. Toprak mülkiyeti, kominal l mülkiyettir ama, her köylü kendi tarlasını, Batı'nın küçük kö lüllerini andırır biçimde, kendisi ekip biçmektedir: Ortak mi kiyet, ama ayrı ayrı topraklarda küçük tarım». Öte yandan, «t rımda bile gittikçe önemi artan bir unsur olarak menkul mi kiyet, komün üyeleri arasında derece derece servet farklıla masına doğru götürür ve özellikle devletin mali baskısı altın üyeler arasında çıkar çatışmasını mümkün kılar». Marx, s nuç olarak şunu söylemektedir: «Tarım komününün içinde düalizm, bir alternatife imkân sağlamaktadır: Ya içindeki mi kiyet unsuru, kollektif unsurun üstesinden gelecektir, ya da te olacaktır. Her şey tarihî ortama bağlıdır».

Marx gibi kapitalizmin dikkatli bir araştırıcısı olan, üste Rus toplumunu yakından tanıyan Lenin 1898'de tamamlad **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi** adlı geniş incelemesinde, R komününe kapitalizmin işlemeyeceğini, ortak köy mülkiyetin sosyalizme temel teşkil edeceğini hayâl eden Narodnik tems cilerine kapitalizmin nasıl önemli gelişmeler gösterdiğini res istatistiklere dayanarak ispatlamakta ve Marx'ın bir sözü hatırlatmaktadır: «Toprak tasarruf sistemindeki hiçbir özell kapitalizm için aşılmaz bir engel teşkil etmez».

yılında Bursa şehrinde mevcut 159 halk tipi vakıfın elinde 3 milyon 350 bin akçe bulunduğunu, işletilen bu paranın o yıl 333 bin akçe faiz getirdiğini belirtmektedir. Bursa Sancağı'nın, Bursa şehri dışında kalan öteki köy ve kasabalarında 1580 tarihlerine doğru, faizle işletilmek üzere terkedilmiş olan paralarla kurulmuş 609 vakıf vardır. Bu vakıfların elindeki 2.716.480 akçelik sermayenin 2.178.580 akçelik bir kısmı, 1530-1580 tarihinde kurulmuş olan 567 tesise ait bulunmaktadır.

Demek ki, yalnız Bursa şehrinde dahi, yüzde 10-15 meşru faizle ve Müslümanca yürütülen önemli bir resmî para işletmeciliği görülmektedir. Özellikle İstanbul'da bu resmi para ticaretinin çok daha büyük ölçülere vardığı kolayca tahmin edilebilir. «Zamanın anlayışına göre, böyle düşük bir faiz haddiyle halka kredi temini işinin her türlü gayri meşruluk şaibesinden uzak ve umumiyetle vakıf tesislerinin hayır gayeleriyle telifi tamamiyle mümkün bir davranış olduğunu gösteren bu misaller, bize aynı zamanda faizle borç para alma itiyat ve ihtiyaçlarının bu devirde yaygın bir şekil almış olduğunu da ispat etmektedir»[4]. Vakıflar yoluyla ucuz faizle kredi veren bu ilk bankaların yaygın faaliyeti, ticarî hayatın genişliği ve canlılığı hakkında bir fikir vermeye yeterlidir. Türkler, iç ticarette de, dış ticarette de faaldir.

XVII. YÜZYIL BAŞINDA TÜRK SANAYİİ

Öte yandan, loncalarda örgütlenmiş zanaat tipi sanayi, önemli bir gelişme göstermektedir. Bu konuda bir fikir vermek için, 1638 sayımına dayanarak, Adnan Giz'in verdiği rakamları belirtmekle yetineceğiz. Bu rakamlara göre, yalnız özel sanayide, 46.426 kişi çalışmaktadır. Ayrıca, ordunun ve büyük devlet örgütünün ihtiyaçlarını karşılayan geniş bir devlet sektörü vardır. 2 tersane, 1 taphane, 5 barut kârhanesi, 1 humbarahane, 1 top arabası kârhanesi, 1 at meydanı mumhanesi, çok sayıda peksimet fırını ,kurşunhane, dökümhane, şişehane, boyahane, doğra-

mahane, vb. devlet sektörüne ait kuruluşlardır. Büyükçe bir kısmı ağır sanayi kesimine giren bu kuruluşlarda on binlerce işçinin çalıştığı tahmin edilebilir. Özel sektöre gelince, burada da önemli sayıda işçi kullanan işyerlerinin çokluğu dikkati çekmektedir. Meselâ ipek hil'at kumaşı dokuyan 5 işyeri vardır, bu işyerlerinde 105 kişi çalışmaktadır. Ortalama işçi sayısı 21'dir. Ulema hil'atı yapan 20 işyerinde 400 kişi vardır, ortalama işçi sayısı 20'dir. Şişe imalâtında ortalama işçi sayısı 35, ipek dökmecilerde 12, güllaççılarda 20'dir. Peştemal kumaşı yapan bir işyerinde ise 400 kişi çalışmaktadır[18].

Ortalamaların, büyük işyerlerindeki işçi sayılarını olduğundan küçük gösterdiği hesaba katılırsa, henüz pek az bilgi sâhibi olduğumuz Osmanlı sanayiinde, zanaat tipi imalâttan «manüfaktür»e doğru yol alındığına hükmetmek gerekecektir. Kalabalık sayıda işçi kullanan işyerlerinin varlığı, lonca sisteminin de zorlandığının belirtisi sayılabilir. Prof. Ülgener, bu konuda, «lonca baskısından ferahlamak, kuralların dışında daha kârlı satış imkânları aramak» eğilimlerinin arttığını ve «meslek ve sanat» kadrolarının haddinden fazla taştığını yazmaktadır[19]. Ayrıca, inşaat ve nakliye işlerinde çalışan loncalar dışı geniş bir gündelikçi kitlenin varlığı ve şehir için köy çerçevesinde yapılan imalâtın yaygınlığı da hatırlanmalıdır*.

Özetlersek, prekapitalist düzenin çözülmesini ve kapitalist düzene geçilmesini sağlayan (köyde az çok bir

* XV. ve XVI. Yüzyıl Türkiye'sinde gelişmiş bir sanayi faaliyetinin varlığı muhakkaktır. Fakat bu sanyiin evrimi ve lonca sisteminin iç ve dış baskılarla zorlanarak çözülme belirtileri göstermesi hakkında fazla bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Onun için, söylenenleri, doğruluk derecesi hakkında bir iddiada bulunmadan, kaydetmekle yetiniyoruz. Bir Fransız araştırıcısına göre ise, XVII. Yüzyılda Istanbul imalâthanelerinde ortalama 3 ilâ 4 işçi çalışmaktadır (M. Rodinson, **İslâm et Kapitalisme**, s. 68). Hatırlatalım ki, 1964 İmalât Sanayii Sayımına göre, toplam işyerlerinin yüzde 98.1'ini teşkil eden işyerlerinde ortalama çalışan sayısı 2,2'dir.

farklılaşma, köyden bir kısım işgücünün şehre akımı, ticaret ve tefeci sermayesi birikimi, lonca düzeninin zorlanması, köydeki farklılaşma dolayısiyle kây-şehir mübadele olanaklarının artması vb. gibi) faktörler, Batı'da olduğu gibi Osmanlı toplum düzeni içinde de faaliyettedir.

BİLİM VE TEKNİKTE TÜRKİYE

Aslında ikinci derecede bir faktör olmakla birlikte, teknik seviye bakımından Türkiye, XVI. Yüzyılda Batı'nın gerisinde değil, belki de daha ilerisindedir. **Teknik Uygarlığın Kökenleri** adlı bir Batı kitabı, yalnız Doğu'nun en ileri ve Batı'ya en yakın toplumu Türkiye'nin değil, bütün Doğu'nun teknik üstünlüğünü XVII. Yüzyıla kadar sürdürdüğünü yazmaktadır. «Daha IV. Yüzyılda Çin, kömür çıkartıyor ve siderürji'de kullanıyordu. Hindistan, Çin ve Arap dünyasında âletler, hidrolik makineler, tekstil sanayii, kimya ve metalürji tekniği dikkate değer bir mükemmeliyet ve kudret derecesine erişmişti.... Çin, Hindistan, çeşitli Müslüman ülkeler ve daha başkaları, Ortaçağ'da, Avrupa'nın ancak Sanayi İhtilâli eşiğinde eriştiğinden üstün bir teknik evrim düzeyinde bulunmaktaydılar»[50].

Türk tarımında, bilebildiğimiz kadarıyle, karasapan esas almakla birlikte, kuru ziraat (Dry Farming) teknikleri tanınmaktaydı. Karasapan, çeşitli uç demirleri kullanarak geliştirilmişti. Bu uç demirleri sayesinde, rutubeti sağlayabilecek biçimde toprağın hazırlanması mümkün olmaktaydı. Ayrıca, sulu ziraat teknikleri geliştirilmişti; tarlaların sulanması için nehir kenarında su dolapları kurulmuştu. Çok çeşitli tarım ürünleri, meyva ve sebze yetiştirilmekteydi. Hububat hasadında düvenden yararlanılmaktaydı. Su ve rüzgâr enerjisi kullanılmaktaydı. Ağır toplar ve bu topları İran ve Mısır'a götürme olanağını getiren taşıma tertibatı, teknik düzey hakkında kaba bir fikir verecek niteliktedir. Sinan'ın köprüleri, İstanbul su yolları ve öteki eserleri hakkında bir şey söyleyecek değiliz. İngiliz Kraliçesi Elizabeth'in Türklerin yün boyama tekniklerini çal-

mak için İstanbul'a ajan gönderdiği hatırlanırsa, Türk bilim ve teknik tarihinin ilgi çekici bir araştırma konusu olduğu düşünülebilir.

Fakat daha önemlisi, XV. ve XVI. Yüzyılda Türkiye, her türlü bağnazlıktan uzak olarak, Batı bilim ve tekniğine canlı bir ilgi göstermekte, dini ve siyasi baskı dolayısıyle Batı'da barınamayan bilim adamlarına, teknisyenlere ve uzmanlara kucağını açmakta ve onlara geniş olanaklar sağlamakta tereddüt etmemektedir. İspanya ve Portekiz'den kovulan Yahudiler, en büyük ilgiyi, onların tabobetteki bilgilerinden yararlanmaya hazır Türkiye'de görmüşlerdir*. Batı'nın teknik buluşları Türkiye'ye aktarılmıştır. Fatih'in ağır topları, gemilerin karadan yürütülmesi, okyanuslara çıkma teşebbüsleri, Volga ve Don nehirlerini birleştirmek, Süveyş kanalını açmak gibi projelerin ciddiyetle üzerinde durulması, Hezarfen Ahmet Çelebi'nin kanatlarla uçmaya kalkışması, Lagarî Hasan Çelebi'nin «füze»si, o zamanların kültürel ortamını hatırlatmak bakımından ilgi çekicidir. Batı'da ise, bilimsel ve teknik gelişmeye rağmen, devletin XVII. Yüzyıl sonuna kadar bilimsel ve teknik ilerlemeye karşı her zaman olumlu davrandığı söylenemez. Nitekim 1586 yılında Dantzig şehri, birçok ipliği aynı

---

* Prof. Avram Galanti'nin «Türkler ve Yahudiler» konulu araştırmasında, bu durum şöyle açıklanmaktadır: «İspanya'dan Türkiye'ye Yahudiler göç etmezden önce 1394 yılında Osmanlı Padişahlarından II. Murad zamanında Fransa Kralı VI. Charles'in Fransa'dan, 1470'te Fatih Sultan Mehmed'in saltanat devrinde Baviera Kralı Ludwig'in memleketinden çıkardığı bir kısım Yahudiler Türkiye'ye sığınmışlardı. 1492 yılında İspanya Kralı Katolik Ferdinand ve eşi İsabelle'in kovdukları Yahudilerin bir kısmı da Türkiye'ye gelmişlerdi.

Uğradıkları baskı ve işkence üzerine Hıristiyanlığı kabul etmiş görünerek yurtlarında kalmış Yahudiler de eski dinlerine dönmek fırsatı bulmak için İspanya ve Portekiz'den ayrılarak, 1532 yılından itibaren Türkiye'ye sığınmaya başlamışlardır.

Papa IV. Paul'ün, İtalya'nın Ancona şehrinde ticaretle uğraşan Türk Yahudilerinin dinî sebeple mallarını müsadere ve kendilerini hapsetmesi üzerine, Kanunî Sultan Süleyman 1566 yılında Aziz Peder'e yazdığı bir mektupla, uyruklarının serbest

zamonda dokuyan bir tezgâhın kullanılmasını yasaklıyor ve mucidini boğduruyordu. İngiltere Kralı Charles, iğne imal eden bir makinenin tahribini emrediyor, bronz halkalar dökülmesini engelliyordu (1632). «Kurulu düzeni bozan değişikliklerin iyi bir şey olmadığına inanılıyor ve yeniliklerden korunmak isteniyordu. Bu tutum özellikle ekonomik durgunluk ve buhran dönemlerinde çok daha sık görülmekteydi»[1]. Gelişen kapitalizmin zorlamasıylodır ki, bu tutum, XVIII. Yüzyıl içinde değişecektir. Esasen kapitalist gelişmeyi, teknik ilerlemeden çok, kapitalizmin kendisi sağlamıştır. Teknik ilerleme, kendiliğinden olmamıştır. Kapitalizmin ihtiyaçlarıdır ki, teknik ilerlemeye yol açmıştır. Nitekim ilk dokuma makinesini icat eden Cartwright, bir köy papazıdır. Hayatında ne mekanikle uğraşmış, ne de bir dokuma tezgâhı görmüştü. Loncashire imalâtçılarının mekanik tezgâha müthiş ihtiyaçları olduğunu, fakat yapmasını beceremediklerini duyunca, konuyla ilgilenmişti. İngiliz sanayiinin ön olmasında büyük rol oynadıkları söylenen Hargreaves bir dokumacı, Arkwright ise berberdi.

---

bırakılmasını ve mallarının geri verilmesini istemiş ve sağlamıştır».

Fetihlerde, hıristiyan halk kitleleri, Osmanlıyı bir kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Prof. Niyazi Berkes, bu durumu şöyle belirtmektedir: «Osmanlı Devlet Sistemi, içinde doğduğu toplumun insanlarını reaya yaparken, hükmü altına aldığı ülkelerin, halk kitlelerini serflikten kurtarıyor, bunların başındaki feodal dinastileri tuzla buz ediyor. Bu feodal rejimlerin hemen hepsinde köylü ayaklanmaları var. Örneğin en başta Macaristan. Burada 1512'de Dozsa adlı bir önderin idaresinde köylü isyanının bastırılması üzerine Macar köylüleri büsbütün serfleştirildi. Bu yüzden Osmanlıların gelişini köylü serfler, bir kurtuluş gibi karşıladılar. Osmanlılara karşı gelen Macar beyleri imha edildiler. Daha önce Balkanlarda Hırvatlar arasında da böyle olmuştu...

Osmanlıların feodalizme ve serfliğe karşı bir güç olarak gözükmesi, tâ Almanya içine kadar kendini duyurmuştu. Oralarda da serfliğe karşı köylü isyanları oluyordu. Oralarda da feodalzime ve kiliseye karşı Osmanlılara kurtarıcı gözüyle bakanlar vardı». (**Türkiye İktisat Tarihi, II.** Cilt, s. 42-43).

Rönesans ve Rönesans ile birlikte başlayan hareket, kendiliğinden ve boşlukta doğmamış, yükselen kapitalizmin ihtiyaçlarını karşıladığı ölçüde ilgi uyandırmış ve gelişmiştir.

Kısaca, meseleye hangi açıdan bakılırsa bakılsın, XVI. Yüzyılda bir Batı üstünlüğünden söz etme olanağı yoktur. Osmanlı prekapitalist düzeni içinde de, bu düzenin bozulup çözülerek daha ileri düzene, yani kapitalizme dönüşmesini sağlayacak güçler gelişmekteydi*. Şüphesiz bu gelişmeler, kapitalizme hemen ulaşılacağı anlamına gelmemektedir. İlk sermaye birikiminin hızı kadar, eski düzenin direnme gücü, kapitalizme geçiş sürecini uzatabilecek ya da kısaltabilecektir. Bu geçiş, çeşitli sancılar ve şiddetli direnmeler içinde yüzyıllar boyu sürebilir. Önemli olan, Türk toplumunun şifa bulmaz bir durgunluğa mahkûm olmadığının tesbitidir. **Türkiye de, Batı toplumları gibi, daha yüksek bir uygarlığa, sınai kapitalizme doğru yol almak-**

---

* Avrupa gibi Türkiye'de de, prekapitalist düzen içinde gelişmiş «kapitalistik» bir sektörün varlığı muhakkaktır. Yine muhakkak olan, kapitalizme geçişte stratejik rolü bu sektörün oynadığıdır. Bu sebepledir ki, Orta Doğu toplumlarının evrimini inceleyen birçok araştırıcı bu toplumların, incelediğimiz dönemde kapitalizme doğru yol aldıkları sonucuna varmaktadır. V. B. Loutsky, bu toplumların «kapitalizme gebe» olduğunu yazmaktadır. Daha şüpheci bir tutumu benimseyen M. Rodinson ise, «Hayır, gebe değil, gelinlik kız çağında» demekte ve kızın kısır çıkabileceğini hatırlatmaktadır. Fakat o dahi, bu Müslüman kızın kısırlığı konusunda delil olmadığını belirtmektedir. Rodinson'un görüşü şudur: Bu toplumların kapitalizmi yaratmaktan âciz olduklarını ispatlamaz. Aksine, her şey bunların kapitalizme geçiş için gerekli yapılara sahip bulunduklarını göstermektedir. Belli bir konjonktürde, bazı gelişmeler olsa, Avrupa'dakine benzer bir şeyler, orada da gerçekleşecektir. Kapitalizme geçişte ne İslâmiyet, ne de toplumsal düzen bir engel teşkil etmemiştir. Avrupa'nın kapitalizme geçişi bir konjonktür meselesidir, bu konjonktür de yeteri kadar tahlil edilmemiştir (**Islam et Capitalisme**, s. 83 ve 147).

Niyazi Berkes ise, Osmanlı devlet yapısının kapitalizme geçişe elvermediğini ileri sürmektedir. Berkes'e göre, Doğu'da devlet değişmez «düzen» üstüne kurulur ve amacı «düzen» sağla-

taydı. Eğer bir takım engeller —ki kanımızca dış engellerdir— çıkmasaydı da Türkiye sınai kapitalizm yolunda öncülüğü alsaydı, bugün dahi aydınlarımızda kompleksler yaratan «Batılılaşma» özlemi diye bir şey mevcut olmayacak, belki de tam aksine, geride kalan Batılılar, «Doğululaşma» kompleksine tutulacaklardı...

---

mak, «düzeni» devam ettirmektir. Bu, yalnız Osmanlı devlet düzenine ait bir özellik değildir. Batı'da da birçok feodal devlet, kapitalist gelişmeleri engelleme ve eski düzeni sürdürme yolunda çaba göstermiştir. Bu çaba, kapitalist gelişmeleri frenlese bile, birçok durumda aşılmaz bir engel teşkil etmemiştir. Bu nedenle, toplumdaki gelişmeleri esas almayıp, yeni ve daha ileri bir üretim biçimine geçilemeyişi, devlet biçimiyle açıklamak yeterli olmasa gerektir.

Prof. Berkes ayrıca, ticaret adamlarının reayadan sayıldığını, onlara parya muamelesi yapıldığını, Müslümanların ticarete pek az ilgi gösterdiğini ve kazandıklarını verimli yatırımlara yöneltmediklerini yazmaktadır (**Türkiye İktisat Tarihi**, 1969). Prof. Ömer Lütfü Barkan'ın incelediği tereke defterleri, bu iddiayı doğrulamamaktadır. Birçok Müslüman büyük tüccar ve faizci, «asker sınıf» içinde yer almış, kazançlarının önemli kısmını, tarım, sanayi ve ticarete yatırmışlardır (Barkan, **Edirne Tereke Defterleri, 1968**).

II

DOĞU ÜSTÜNLÜĞÜNDEN BATI ÜSTÜNLÜĞÜNE GEÇİŞ

BATI MUCİZESİNİN ANAHTARI...

Ne var ki, şartlar Batı için elverişli oldu ve Batı ülkeleri, sınaî kapitalizme geçişte ön aldı. Coğrafî keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilik ile hızlanan bir süreç, Batı'nın üstünlüğünü sağladı. Neden? Asya Üretim Tarzı görüşünü savunanlara sorarsanız, onlar, en gelişmiş feodal biçim Batı'da —özellikle İngiltere ve Fransa'da— oluştuğu için, onun karşıtı olan kapitalizm Batı'da doğup büyümüştür, diyeceklerdir. Doğu'nun geri kalış nedenini, Asya tipi düzende arayacaklardır[52]. Ne var ki, tarihî olaylar hiç değilse, Türk toplumu açısından, bu tezi doğrular gözükmemektedir*.

---

* Marx'ın Asya tipi saydığı Çin'de ve Rusya'da bu görüş kesinlikle reddedilmektedir. Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi** adlı, çok geniş istatistik bilgiye dayanan incelemesinde, köy komününe dayanan prekapitalist yapının direnmesine rağmen, ülkesinde kapitalizmin hızla geliştiğini yazmaktadır. Mao Tse-tung da, «Çin feodal toplumunun derinliklerinde yatan emtia üretimi içinde, kapitalizmin ilk adımları atılıyordu. Bu sebeple, Çin yabancı kapitalizmin baskısı olmaksızın dahi, giderek, onu kapitalist bir ülke haline getirecek bir gelişmenin içindeydi» demektedir.

Toynbee gibi birçok Batılı tarihçi ise, Batı'nın kapitalizmde ön alışını doğal karşılayarak, Türkiye'nin geri kalışını «göçebe toplum» oluşuna bağlamaktadır. Toynbee'nin parlak görüşü şöyledir: Osmanlı Türkleri, tabiat ve iklimin baskısıyle, siteyi bırakıp harikulâde bir cüretle başka uygarlıklara bağlı milletleri idareleri altına aldıkları zaman çok büyük, başarılması güç ve o ölçüde tehlikeli bir işe girişmiş oluyorlardı. Onların bu hareketleri, tıpkı aşılması olanaksız, sarp bir kayalığa tırmanmak isteyen cüretli, cesur, kudretli, yetenekli, ama bu işin ehli olmayan bir dağ sporcusunun teşebbüsüne benzer. Başkalarının daha başlangıçta vazgeçeceği ya da mahvolacağı bu tırmanma teşebbüsünde Türkler, büyük bir cesaret ve maharetle kayanın belli bir yerine çıkmış, böylece akıllara durgunluk verecek bir başarı göstermişlerdir. Ama onu tamamiyle aşamadıklarından orada durmak zorunda kalmışlar, bu fundukları bu yerden düşmemek için de, geri kalan enerjileri gibi bütün zamanlarını ve hayatlarını buna harcamışlardır. Ama onların yerinde daha az cesur, fakat daha ihtiyatlı usta bir dağ tırmanıcısı olsaydı, bulunduğu o tehlikeli yerden inmenin ya da kayayı tamamiyle aşmanın yolunu bulurdu. Ama Türkler bunu başaramamışlardır. Bununla birlikte, öteki göçebe kavimler, bu hususta Türkler kadar bile başarılı olamamışlardır. Zaten göçebe bir kavmin, toprağa yerleşmiş başka uygarlıklara bağlı milletleri

---

Asya Üretim Tarzı görüşüne, Japonya'nın sınai kapitalizme geçişi, biraz gölge düştirmektedir. Maurice Godeliler, bu güçlüğü şöyle yenmektedir: «Japonya'daki Meiji devrimi, ayrı bir şık olarak gözönüne alınmalıdır. Yine unutulmamalıdır ki, sınai temel, modern üretim güçleri ve organizasyon metotları, Japon feodalitesinin bünyesi içinde gelişmemiş, Japonya'ya Batılı kapitalist ülkelerden ithal edilmiştir. Japon feodalitesinin içinde doğmuş olan, sadece belli bir ticaret kapitalizmidir». (**Asya Tipi Üretim Tarzı**, Istanbul, 1966). Ne var ki, Batı'da önce ticaret kapitalizmi gelişmiştir, onu sınai kapitalizm izlemiştir. Bu sebeple, Japonya'nın Batı'dan modern üretim biçimini ithal etmeğe olanağı olmasaydı, sınai kapitalizme geçemeyip yarı yolda duracağı iddiası boşlukta kalmaktadır.

idaresi altına olmaya çalışması... olanaksız bir işe girişmekten başka bir şey değildir. Çünkü göçebe siteden tarım yapılabilecek bir çevreye geldiği zaman, elindeki hayvanları evcilleştirip, onları kullanacağı yerde, göçebelik alışkanlıklarına uyarak, bu hususta insanlardan yararlanmaya çalışmaktadır. Böylece hayvan çobanlığının yerini insan çobonlığı almakta ve insan gücü sömürülmektedir[36].

Görüldüğü gibi Toynbee ve daha bircok Batılı yazar, göcebeliği değişmez bir alınyazısı saymakta ve bu alınyazısı üzerine teoriler bina etmektedirler. XV. ve XVI. Yüzyıl Türkiyesi'nin göçebelikle bir ilgisi kalmadığına göre, bu tez üzerinde daha fazla durmaya lüzum yoktur. Batılı insanın ırk üstünlüğü, Hıristiyan uygarlığı, Müslümanlığın ileri gidişe engel teşkil edişi vb. tarzında Batı'da geliştirilen ve bir kısım Türk aydınlarınca da benimsenen daha bir sürü tez de aynı niteliktedir. Müslümanlık, XVI. Yüzyıla kadar faizciliğe, bankacılığa, ticarete, bilimsel ve teknik ilerlemeye, Hıristiyan bilim ve tekniğinden yararlanmaya bir engel teşkil etmemiştir de, sonradan neden etmiştir? Suçlu, her halde din değildir. Gecelim*.

---

* Müslümanlığın kapitalizme geçişi engellediği, bugün de birçok Türk ve Batılı yazar tarafından ileri sürülmektedir. Konuyu derinlemesine inceleyen Maxime Rodinson, bu iddiayı kesinlikle reddetmektedir (**İslâmiyet ve Kapitalizm**, 1966). Müslümanlık, ticaretin gelişmesine, teknik ve bilimsel ilerlemeye, faizciliğe, özel mülkiyete engel olmamıştır. Buna karşılık, Batı'da kilise, tam bir ortaçağ bağnazlığı içinde, teknik ve bilimsel ilerlemeye karşı çıkmış, ticaret ve bankacılığın gelişmesini engellemeye ve eski düzeni sürdürmeye çalışmıştır. Buna rağmen, kapitalizmin zaferi önlenememiştir. (Konu, Maxime Rodinson'un kitabında en geniş biçimde incelendiği için, burada daha fazla üzerinde durmuyoruz).

Türkiye'de din, ileride göreceğimiz üzere, ekonomik çöküntüden sonra, bozuk düzeni sürdürmek isteyen tutucu güçler elinde gelişmeye karşı çıkmıştır. Bugün de mevcut düzenden çıkar sağlayan sınıf ve tabakalar, halkın uyanışını engellemek için dini bir silâh olarak kullanmaktadırlar. Fakat Osmanlı devletinin yükseliş döneminde, böyle bir durum olmamıştır.

Batı neden ön aldı? Gördük ki, kapitalizme geçiş şartları, Batı'da olduğu gibi Doğuda' da prekapitalist düzen içinde oluşmaya başlamıştır. Ama birtakım tarihî olaylar, Batı'nın ön almasına yol açmıştır. Bu ön alıştır ki, birçak ülke gibi, Türkiye'nin de normal gelişmesini etkilemiştir. Amerikalı Prof. Baran, Batı'nın ön alışını, onun coğrafî mevkiine ve tabiî kaynaklar bakımından, ticaret yaptığı öteki ülkelerden fakir oluşuna bağlamaktadır[*]. Şöyle ki, Atlantik kıyısındaki Batı'da denizcilik erken ilerlemiş ve deniz ticareti hızla gelişmiştir. Batı'nın ihtiyaç duyduğu baharat, çay, fildişi, indigo, yüksek kaliteli Doğu kumaşları, ziynet eşyası ve değerli madenlere sâhip olmayışı, bunları ancak uzak ülkelerden sağlama durumunda kalışı, denizciliği ve deniz ticaretini kamçılamıştır. Büyük coğrafî keşifler, bu şartlar altında olmuştur. Amerika'nın keşfi, Afrika'dan dolaşarak Asya'ya ulaşılması, Atlantik ve Pasifik'in bağlanması, öteki kıtoların Avrupa ülkeleri tarafından barbarca yağma edilmesine yol açmıştır. Bu ilk sömürgecilik döneminde, Batılılar, yalnız Amerika ve Asya'nın zenginliklerini, altın ve gümüşünü yağma etmek, İnka ve Aztek gibi uygarlıkları yoketmekle kalmamışlar, 900 bin Afrikalı köleyi XVI. Yüzyılda Amerika'ya götürmüşlerdir. William Du Bois'ya göre, Amerika'ya yollanan her köleye karşılık, beş köle ya Afrika'da öldürülmüş, ya da yolda ölmüştür. Sonraki yüzyıllarda daha da hızlanan bu köle ticareti, Afrika'yı 60 milyon insandan yoksun bırakmıştır. Bu talan karşısında fetihçi Osmanlı'nın ganimet ve haracı, çak masum ve ufak ölçüde kalmaktadır. Bu büyük dış talan sonucudur ki, Batı Avrupa tüccarlarının elinde önemli servetler birikmiştir. Dış talan, doğrudan doğruya bu işi yapan az sayıda kişi elinde toplandığından, XVI. Yüzyıl Avrupası çok büyük servetlerin temerküzüne tanık olmuştur*.

* Böylece sömürgeleştirilen ülkelerin milli servet ve milli gelirlerinden alınan pay, doğrudan doğruya sermaye birikimine yönelebilmiştir. Bu dış talan yoluyla, yatırımlarda milli ge-

Türkiye tüccar ve tefecisinin elinde, bu ölçüde büyük bir sermaye birikimi her halde mümkün değildi. Ayrıca **Kapital**'de veciz biçimde anlatıldığı üzere[55], sömürge politikası, devletler tarafından desteklenmiş, devlet borçları, modern vergilendirme ve himaye sistemi, ilk sermaye birikimini beslemiştir. Feodal devlet, Fransa, İngiltere ve Hollanda'da mamûl ithalini ağır şekilde vergilendirmiş, gıda ve hammadde ihracını yasaklamıştır. Tüccarlara, çeşitli malî imtiyazlar tanınmıştır. Marx'ın deyimi ile, «himaye sistemi, imalâtçı imal etmenin suni bir aracı olmuştur». Marx, yükselen yeni sınıfın devlet kudretinden bu yararlanışını, «Zor, yeni bir topluma gebe olan her eski toplumun ebesidir. Zor, başlıbaşına bir ekonomik kudrettir» sözleriyle anlatmaktadır. Denizaşırı ticaretten ve ortan iç imalâttan pay alarak, malî sıkıntısını gidermek amacını güden feodal, devlet kendi mezarını kazacak olan yeni sınıfın gelişmesine yardım etmiştir.

İşte tüccar elinde çığ gibi büyüyen bu ticarî sermaye, Batı'da kapitalizmin zaferini sağlayan belirleyici unsur olmuştur. XVI ve XVII. yüzyılların bu ticari genişlemesi, eski üretim biçiminin çöküşünde ve kapitalist üretimin doğuşunda başrolü oynamıştır. Sanayi sermayesi, daha sonra birinci plana çıkmış, başlangıçta sanayi ticarete bağımlı iken, ticaret sanayie bağımlı hale gelmiştir. Bu ticarî genişlemeyi mümkün kılan, coğrafî keşifler ve keşifleri izleyen olağanüstü dış talandır. Bu dış talan sayesinde Batı'da ilk sermaye birikimi, öteki ülkelere nazaran çok güçlü olmuş ve Batı'nın üstünlüğünü sağlamıştır.

Prof. Berkes, keşifleri izleyen sömürgeci Batı politikasından sonra ortaya çıkan durumu güzel belirtmektedir: «Şimdiye kadar, Doğu ile Batı'nın ticaret muvazenesi, Doğu'nun sanayi üstünlüğü ve Batı'nın altın ve gümüş darlığı yüzünden Batı aleyhine işlediği halde ve bu hal Batı'yı

---

lirin yüzde 2 ilâ 3'ü oranında sağlanabilecek bir artışın, kalkınma açısından stratejik önemi, bütün iktisatçılarca bilinmektedir.

feodal sistemin çerçevesine hapsettiği halde, Avrupa'nın değerli madeni Doğu'ya, Doğu'nun işlenmiş maddeleri Batı'ya aktığı halde, şimdi muvazene ve yön, yavaş yavaş tersine döndü, roller değişti»[16].

TARİHSEL HAREKETİN YÖNÜ

Teorik olarak düşünülebilir ki, Batı'nın üstün duruma geçişi, öteki ülkelerin gelişmesini engellemek şöyle dursun, tersine, onların gelişmesine yardım edebilir. Prof. Baran'ın sözleriyle, «Batı'nın ileriye doğru yaptığı büyük sıçrama, öteki ülkelerdeki ekonomik gelişmeyi zorunlu olarak önlemiş değildir. Bu ülkeler, Batı Avrupalı öncülerle aralarındaki mesafeyi kapatamayabilirler, hatta daraltamayabilirlerdi. Ama kendilerine özgü bir gelişme sürecine girebilirler, az çok ileri bir prodüktivite ve üretim seviyesine uloşabilirlerdi. Bilim ve teknoloji bakımından öne geçen Batı Avrupa milletleri ile genişleyen temasların, hatta, bu ülkelerin ileri gidiş hareketini kolaylaştırması beklenebilirdi. Modern kapitalizmin başlangıç yılları olan XVII. Yüzyıl sonraları ve XVIII. Yüzyılda gerçekte de durum böyleydi. O tarihlerde birçok azgelişmiş ülkede görülen gelişmeler, bu görüşü geniş ölçüde doğrulamaktadır: İlk sermaye birikimi hızlı bir gelişme gösteriyordu. Küçük sanatlar ve manüfaktür yayılıyordu. Genişleyen köylü isyanları, yükselen burjuvazinin ortan baskısıyle birlikte, prekapitalist düzenin temellerini sarsıyordu. İster Rusya, Doğu ve Güney-doğu Avrupa'da kapitalizm tarihinin başlangıç yıllarını ele alalım, isterse, Hindistan, Orta Doğu ve hatta Çin'de kapitalizm başlangıcını izleyelim, bu durum her yerde görülmektedir. Bütün bu ülkeler ve daha başkaları, İngiltere, Hollanda, Almanya ve Fransa'nın geçtiği aynı yoldon mutlaka geçmek zorunda değillerdi. Ekonomik gelişmenin tabii önşartları, coğrafi mevki ve iklim kadar, politik, kültürel ve dinî özellikler, prodüktivite artış düzeyleri ve oranlarında farklılıklar yaratabilecekti. Bu farklılıklar, her millete ait kapitalist sınıfların elinde biriken

sermaye miktarında değişikliklere yol açacak, prekapitalist politik ve sosyal yapıların sağlamlık ve direnme derecelerini, hèr ülkede değişik biçimde etkileyecekti. Ama hızı ve çizeceği zikzaklar ne olursa olsun, tarihsel hareketin genel yönü, ilerideki ülkeler kadar, daha gerideki̇ler için de aynı idi»[57].

Prof. Baran'ın bu görüşleri genel planda doğru olabilir. Ama hiç değilse, Doğu ve Batı arasındaki köprü durumunda bulunan Türkiye için, büyük keşiflerle başlayan hareket, Batı ülkeleri daha ticarî kapitalizm aşamasındayken dahi, olumsuz gelişmelere yol açmıştır. Doğu ve Batı arasındaki rollerin değişmesi, Türkiye'yi ciddî bir buhrana sürüklemiştir. Prof. Barkan, belki de Türkiye ileri bir düzeyde bulunduğu ve Batı'ya yakın olduğu için kendini şiddetle hissettiren bu özel buhranı, şu sözlerle açıklamaktadır: «Gerçekten, teknik sahada henüz buhar makinesi, elektrik veya atom enerjisi gibi ihtilâlci bir keşfin yapılmasına lüzum kalmadan, sırf üstün bir ticarî organizasyon, bir sermaye kuvveti ve şans oyunları ile milletler arasında hasıl olan bir iktisadî seviye ve potansiyel farkı, bu milletlerden bozıları için tehlikeli cereyanlara ve bu cereyanların doğuracağı vahim buhranlara meydan verebileceği bu misalde (Türkiye) çok iyi görülmektedir».

TEHLİKENİN OKYANUSLARDA YATTIĞINI ANLAMIŞTIK...

Buhran, Doğu-Batı ticaret yolunun Akdeniz'den Okyanuslara kayması biçiminde hissedilmiştir. Milletlerarası ticaret yolunun değişmesinin, bu ticaretten yararlanan şehir ve köyler ile devlet hazinesi üzerinde, giderek nasıl bir sarsıntı yaratacağı açıktır*. Nitekim dünya tarihinde yeni

* Ticaret yolunda değişiklik, tabiî ki, bir çırpıda olmamış, değişikliğin etkisi asıl XVI. Yüzyıl sonlarına doğru ve XVII. Yüzyılda hissedilmiştir. Bu sebeple bazı yabancı araştırıcılar (Frederic C. Lane gibi), ticaret yolunun değişmesiyle Türkiye'nin gerileyişi arasındaki ilişkiyi reddetmektedirler. Bununla

bir dönemin başladığını haber veren bu değişiklik, uyanık Osmanlı yöneticileri ve bilginleri tarafından zamanında anlaşılmış ve tehlike çanları çalınmıştır. Meselâ, XVI. Yüzyılın lik yarısında Lûtfi Paşa, Sultanların bu tehlikeye dikkatlerinin çekildiğini **Âsafnâme**'de yazmaktadır. Sultan Selim ve Kanunî'ye, «İstanbul'un velinimetinin deniz olduğu, gemiler gelmezse, İstanbul'un batacağı», «kâfirlerin deniz savaşında Osmanlılardan ileri gittiği, bu durumun düzeltilmesi gerektiği» bildirilmiştir. III. Murat için 1580'de bir Osmanlı coğrafyacısının hazırladığı bir yazıda Avrupalıların Amerika, Hindistan ve Basra Körfezi kıyılarına yerleşmesinin tehlikeleri belirtilmiş, tedbir olarak Süveyş Kanalı'nın açılması ve Hint Okyanusu limanlarının kâfirlerden geri alınması istenmiştir[58]. 1625 yılında Ömer Talip, tehlikeyi mealen şu sözlerle belirtmektedir: «Artık Avrupalılar, bütün dünyayı tanıyorlar. Gemilerini her yere gönderiyorlar, önemli limanları ele geçiriyorlar. Önceleri, Hindistan ve Süveyş malları, Süveyş'e gelmekte, oradan Müslümanlar eliyle bütün dünyaya dağıtılmaktaydı. Fakat şimdi bu mallar, Portekiz, Hollanda ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınmakta, oradan bütün dünyaya dağıtılmaktadır.

---

birlikte. Prof. Barkan'ın yaptığı araştırmalar, XVI. Yüzyılda baharat yolu üzerindeki bazı şehirlerde gümrük gelirlerinin azaldığını ve nüfus artış hızında önemli gerilemeler olduğunu göstermektedir. Bu eğilim zamanla güçlenmiştir. Tarihçilerimiz, genellikle, bu görüşü paylaşmaktadır. Prof. İbrahim Kafesoğlu, Türkiye'nin gerileme nedenini şöyle açıklamaktadır: «Türkler, XVI. Yüzyıl ortalarına kadar, yeryüzünün en ileri toplumu idiler. Dünyanın yarısı ve en güzel parçaları ellerindeydi. Avrupalıların yeni deniz yolları bulmaları ve kapalı kıta sisteminden çıkmaları, iktisadi düzeni Türkler aleyhine bozdu. Avrupalıları dünyanın efendisi yaptı». Prof. Zeki Velidi Togan da aynı görüşü benimsemektedir: «Asıl ve en önemli sebep dışarıda ve bu da deniz ticaretinin gelişmesidir». (Hayat-Tarih Mecmuası, Şubat ve Mart 1966). Elbette ticaret yolunun değişmesi, tek bir soyut olay olarak ele alınamaz. Mesele, rollerin değişmesi, Doğu üstünlüğünün yerini Batı üstünlüğünün almasıdır. Rollerdeki bu değişikliğin, Türkiye'yi ciddi bir buhrana sürükleyen ekonomik, sosyal, politik, askeri vb. karmaşık etkileri olmuştur.

Bunlar, ihtiyaç duymadıkları malları, İstanbul'a ve ötekl İslâm memleketlerine getirerek beş kat fiyatla satmakta ve böylece çok para kazanmaktadırlar. Bu sebeple, İslâm memleketlerinde altın ve gümüş kıtlığı hissedilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını zaptetmeli ve oradan geçen ticarete el koymalıdır. Bu yapılmazsa, çok geçmeden İslâm ülkelerine Avrupalılar hâkim olacaktır»[59]. Uyanık düşünürler gibi Osmanlı yöneticileri de tehlikeyi görmüşler, Piri Reis, Seydi Reis gibi denizciler, Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadeleye girişmişlerdir. Bu savaşlarda, okyanuslar için hazırlanmış yüksek bordalı ve ateş gücü üstün savaş gemilerine sâhip Portekizliler galip çıkmış, Türkiye'nin Süveyş donanması yok olmuştur. Atlas Okyanusu'na açılış çabaları da sonuçsuz kalmıştır. 1569'da Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirerek Orta Asya ticaretini bu yoldan kazanmak, ya da Süveyş kanalını açmak projeleri başarıya ulaşamamıştır. Bazı bilim adamlarımız, ilerde başımıza dert açacak olan kapitülasyonların dahi, Türkiye'de ticaretl cazip kılarak ticaret yollarının değişmesini bir ölçüde önlemek amacıyle verildiğini söylemektedirler[60].

YENİ İŞBÖLÜMÜNE DOĞRU

Bütün bunlar, tehlikenin az çak hissedildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Tehlike, yalnız ticaretin azalması ve devlet gelirlerinin düşmesinden ibaret kalmamıştır. Altın ve gümüş baliuğunun Avrupa'da yarattığı hızlı fiyat yükselmeleri, Türkiye'yi de etkilemiş ve ileridekl yıllarda iyice ortaya çıkacak yeni bir işbölümüne yol açmıştır. Bu işbölümü, «fiyatların çok düşük koldığı Türkiye'den, başta buğday olmak üzere, her türlü gıda maddeleri ile canlı hayvanın ve deri, yün, balmumu, pamuk, ipek, bakır, zift, kereste gibi hammaddelerin, bu maddelerin fiyatlarının büyük bir artış kaydettiği Atlantik İktisat Bölgesi'ne doğru emilmeye boşlaması ile Türkiye'nin bir kısım Avrupa memleketleri için cazip bir hammadde pa-

zarı haline girmesi» biçiminde ortaya çıkmaktadır[61]. Sömürge tipi yeni işbölümü, Türk sanayiinde hammadde sıkıntısı doğurmuş ve «yerli sanayiin içinden çıkılmaz buhranlara sürüklenmesinde hissesi büyük olmuştur».

«Eskiden bellibaşlı ihraç metalarımız arasında bulunon saf kumaşlar, kadife, ipekliler, halı, şap, boya, bakır kaplar ve deri eşyanın sürümleri de gittikçe duralamokta idi. Eskiden sattıkları bazı lüks eşya ve maddelere mukabil, bizden pahalı ağır kıymetli kumaşlar satın alan Avrupalılar bu defa bizden yalnız ucuz fiyatlo hammadde topluyorlar ve bu hammaddeleri, istihsal metotlarının, ticarî organizasyonlarının ve nakliyat servislerinin üstünlüğü sayesinde tekrar bize satarak, Türk yerli sanayii zararına, iş hacimlerini ve ticarî kârlarını her gün daha fazla artırıyorlardı».

«Gerçekten, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar bu defa ipek ipliği almakla yetinlyorlardı. Bir müddet sonra ise, yalnız ipek almaya boşloyacaklar ve hotta daha hesaplı buldukları yerlerde ipek böceğini de kendileri besleyecek şekilde olacaklardır. Aynı şekilde, eskiden Ankara'dan satın alınan saf kumaşlar yerine, şimdi saf ipliği olarak dış pazarlarda bizim saflarımızla rekabet eden kumaşlar dokumaya çalışıyorlardı., Müstemleke ticaretinin garibelerinden biri olarak, mamullerini, hammaddesini satın aldıkları memleketlerde satmak yolunu do yokında bulocoklardı».

Demek ki, Batı XVIII. ve XIX. Yüzyılın sanayi devriminden çok önce, daha sınırlı ölçüde de olsa, Türk yerli sonotlorını geriletecek ve soysuzlaştıracaktır.

Fakat Batı üstünlüğünün yarattığı buhranın daha önemli bir sonucu, merkeziyetçi rejimin fiilen çökmesi ve onun temel dayanağını teşkil eden toprak sisteminin dejenere olmasıdır.

DEVLET BUHRANI

Merkeziyetçi ve güçlü Osmanlı Devleti'nde, prekopitalist ilişkilerin frenleyici, dar çerçevesinin giderek çözül-

mesi ve kendini hissettirmeye başlayan kapitalist ilişkilerin gelişmesi, devlet desteğini gerektirmekteydi. Merkeziyetçi devletin erkenden teşekkülü, bu desteği getirebildiği ölçüde, bir avantajdı. Daha sonra göreceğimiz üzere, Japonya'nın, hatta Almanya'nın bir anlama «tepeden inme» metotla, sınai kapitalizmi gerçekleştirmesinde başralü merkeziyetçi devlet aynamıştır. Japonya, bizim yeniçerileri hatırlatan «askeri sınıf»ını sanayide kullanmayı başarmıştır. «Aşağıdan yukarı» bir gelişmeye sahne olan İngiltere'de dahi, sınai kapitalizme geçişin hızlanmasında devletin payı büyüktür. Kapitalizmin dikkatli inceleyicilerinden Maurice Dobb'a göre, yükselen tüccar sınıfının Doğu'da olsun, Batı'da olsun evrensel bir özelliği, imtiyazlı duruma gelince, feodal toplumla uzlaşmaktır[42].

Batı'da, muazzam sömürge yağmaları ve manüfaktürdeki gelişme, hem feodal devleti, hem de tüccarı zengin ettiğinden, bu işbirliği kendiliğinden sağlanmıştır. Her an seferde kalabalık bir ordunun beslenmesi, milyonluk İstanbul örneği büyük şehirlere ucuz ve yeterli besin maddesi sağlayabilmenin teminat altına alınması ve kaçınılmaz gözüken uzun savaşlar gibi güç dâvalar yüklenmiş bulunan merkeziyetçi ve müdahaleci Osmanlı Devleti ise bu rahatlığa sâhip değildi. Sadece iaşe derdi dahi, devleti muhafazakâr almaya ve eski düzeni geri getirme yolunda çaba göstermeye zorlamaktaydı. Üstelik, milletlerarası ticaretin ve okyanusların önemi doğru değerlendirilmekle birlikte, fiyat yükselmeleri yoluyla ithal edilen ekonomik buhranın nedenleri anlaşılmış değildi. Kudretli merkeziyetçi devlet, bozulan düzeni geri getirmeye uğraşacak, bu uğurda seller gibi kan akıtılacak, buhran bu yüzden daha da büyüyüp genişleyecektir. Yükselme döneminde, kapitalizme yönelişte önemli bir avantaj sayılabilecek olan merkeziyetçi devlet, buhran başgösterince, kapitalizme yönelişi engelleyici bir rol oynayacaktır. Esasen, uzunca süren bocalama döneminden sonra merkezî devlet ve onun temsilcisi olan hükümdar, Prof. Uzunçarşılı'nın deyimi ile, «San Abbasî halifesi gibi, vezirlik, beylerbeylik, kapı-

cıbaşılık vesaire menşurları veren» bir kukla durumuna düşecektir. Buhranın nedenleri anlaşılmış olsa bile, harekete geçebilmek güçtü, ama olanaksız değildi.

CELÂLÎ İSYANLARI

Tarihçilerimizin uzun uzun anlattığı buhranın akışını, bir iki kelimeyle hatırlatalım: Deniz üstünlüğünü sağlama çabaları, daha Kanunî zamanında başarısız kalmıştır. Fetihler rantabl olmaktan çıkmıştır. Sömürgelerin altın ve gümüşü ile zenginleşen Batı devletleri, artık, ateşli silâhlarla donatılmış profesyonel ordular besleyecek kudrete erişmişlerdir. Ardı kesilmeyen ve imparatorluğun coğrafi yeri dolayısıyle uzun ve pahalı seferler, devletin para sıkıntısını artırmaktan başka sonuç vermemektedir. Üstelik, savaş üstünlüğünü yitiren merkez ordusu, iç politikada önemli bir gerici güç haline gelme yolundadır. Devlet giderleri artarken, vergi sistemi, gelirlerin yükselen fiyatları izlemesine pek az imkân verdiğinden devletin para sıkıntısı artmıştır. Hazine sıkıntısı, artık, paro tağşisi (devalüasyon) yoluyla giderilebilecek gibi değildir. Para sıkıntısını gidermek için başvurulan yeni tedbirler ise, köylünün ve taşradaki resmi kimlikli kişilerin hoşnutsuzluğunu körüklemiş ve toprak düzenini altüst etmiştir: Tasarruf amacıyle, Hazine'den aylık alan kapıkullarının bazılarına tımar ve zeâmet verilmesi, has ve tımar sâhipleri elindeki arazinin bir kısmının ifraz yoluyla Hazine'ye maledilmesi, memurlukların yüksek harç ve rüşvetle satılması, vergi toplama işini iltizama bırakma yoluna gidilmesi, birçok sipahinin dirliğinin geri alınması vb. gibi tedbirler, başta sipahiler, hoşnut olmayan bir memur kitlesi yaratmıştır. Bu tedbirler kadar, fiyat yükselmeleri dolayısıyle de reel gelirleri düşen has sâhiplerinin adamları ile tımar sâhipleri, köylüyü, tıpkı Hazine gibi, keyfî vergilerle ezmeye koyulmuşlordır. Sipahinin yavaş yavaş yerini alan mültezim, sürekli bir görev yüklenmediği ve yatırdığı parayı bir an önce çıkarma endişesi taşıyan bir kapkaççı ve vurguncu

olduğu için, köylüyü insafsızca sömürmüştür. Sistem normal işlediği zaman, tarım üretiminde artış sağlamakta köylü kadar çıkarı olan ve bir cins «tarım memuru» sayılan sipahinin giderek tasfiyesi, tarım üretimini de etkilemiştir. Toprağını bırakan köylülerin sayısı çoğalmıştır. Üstelik, bu köyden kaçış, nüfusun yüzde 40 - 50 gibi olağanüstü bir artış sağladığı döneme rastlamıştır. Büyük sayıda köylü delikanlılar (levent) sokaklara dökülmüştür. Bu köy delikanlılarının çoğu, medrese öğrencisi (suhte) ve bey kapısında asker (sekban) olmuşlardır. Suhte ve sekban adlı bu köy delikanlıları, çok uzun bir dönemi kapsayan kanlı boğuşmaların vurucu gücünü teşkil edeceklerdir. Prof. Barkan'ın deyimi ile, «işsizler güruhunun softa kılığına bürünmüş kolu olan» suhteler, çeteler halinde köyleri basacak ve kanlı yağmalara girişeceklerdir. Hangi resmi sıfatlı kişi daha çok ücret ve yağma payı verirse, onun hizmetine giren levent ve sekbanlar da bazan asayişi korumakla görevli devriye bölüklerinde, bazan âsi «Celâlî» birliklerinde, köy soygunlarına yöneleceklerdir. Paşalar, yeniçeri ağaları, tımar sâhipleri, bölükbaşılar, Celâlî eşkiyası olacaklardır. Padişahlar, adalet fermanları ile, asayiş kuvvetlerine karşı köylülerin milis kuvvetleri kurarak, kendilerini koruma hakkını tanıyacaklardır! Sivrilen bazı milis şefleri de (yiğitbaşı), öteki resmî sıfatlı kişiler gibi, köy soygunları ile beslenen yağmacılar kesilecektir. Anadolu köy hayatını altüst eden Celâlî isyanları, ellerine «hükm-i hümayun» ya da «emr-i şerif» ile eşkiyalığa çıkan resmi sıfatlı kişilerin, geçim sıkıntısı içindeki işsiz köy delikanlıları kitlesini kullanarak, köylere karşı giriştikleri haydutluktan ibarettir. Yine aynı köy delikanlılarından kurulu, isyanları bastırmakla görevli devriye bölükleri de, köye zulmetmekte, suhteler ve Celâli'lerle yarışmaktodırlar! Celâli isyanlarını, köylü ayaklanmaları saymak, gerçeği çok fazla zorlamaktır. Prof. Tankut'un deyimiyle, «Sipahi, levent, saruca, sekban, deli taifeleri ile kapıdan kopmuş serseri kopuk alayları —iddiaları ve dâvaları ne olursa ol-

sun— bir noktada ittifak ediyorlardı: Köyleri basmak, köylüyü soymak»[61].

«ORDA BİR KÖY VAR UZAKTA...»

Din adamından, asayiş görevlisinden, âsi devlet memurundon, köy milis güçleri şefinden ve hatta bunları temizlemekle görevli paşalordon dahi gelen zulüm, mal güvenliğinden vazgeçen köylüyü can güvenliği derdine düşürmüştür. Köylü, ovadaki ve yollar üzerindeki köylerini bırakmış, resmi sıfatlı kişilerin erişemeyeceği, gözden uzak noktalarda 5-10 hanelik yerleşme bölgelerine sığınmıştır. Tarihimizde buna «Büvük kocgun» denmektedir. Koylülerin devlet büyüklerine yazdıkları mektuplar, «terk-i diyor ve celâ-yi vatan» feryatlarıyla doludur. Köylüler bu dağılmaya, «perakende olmak» diyorlardı. Anadolu'nun bugün en elverişsiz yerlerde 74 bin yerleşme noktasında toplanmış akıl dışı dağınık köy yapısı, merkeziyetçi Osmanlı düzeninin Batı üstünlüğü karşısında sürüklendiği buhronın eseridir. Bu buhron sonucudur ki, kamyondon düşmüş çuvaldan saçılan potatesleri hatırlatan yeni Osmanlı köy düzeni, Asya Üretim Tarzı taraftarlarına hak verdirecek biçimde, dünya ile ilgisini kesmiş, içine kapalı, ufak, bağımsız hücreler haline gelmiştir.

XVI Yüzyılın sonlarına doğru başlayan bu çözülme sürecini Coğrafya Profesörü Necdet Tunçbilek, şöyle değerlendirmektedir: «Köylerin dağılması ile İç Anadolu'nun coğrafi manzorasında aslî değişiklikler meydana gelmiştir. Büyük köyler parçalanarak, bölgenin en mohfuz ve en ücra ve aynı zamanda en sorp bölümlerine sığınmışlordır. Veya batoklıkların orasındaki odacıklora iltica etmişlerdir ve XVII. asırda kır iskânındo meydana gelen bu porçalonma tesirlerini evvelâ tarla kültürlerinin gerilemesine, hattâ çok yerde hiç yapılamomosına kadar götürmüş, köylerini terk edip dağlık sahalara çekilenler ise, ancak geçimlerini sağlayocak kadar hayvon besleyen çoban haline gel-

mişlerdir»[64]. Gerileyen göçebe hayat tarzı, XVII. Yüzyıldan sonra yeniden rağbet kazanmıştır.

«Bu tertibin en karakteristik tarafı, hayat tarzlarının seçilmesinde, her şeyden evvel gizlenmek ve nisbeten yollardan uzak kalmak prensibinin hâkim olmasıdır. Ancak XVI. Asırda varlıkları tesbit edilen iskân ünitelerinden pek çağunun daha sonraki asırlarda yer değiştirmiş veya izlerinin silinmiş olması, kır iskânı üzerinde çeşitli baskıların devam ettiğini ve buna dayanmayan iskân ünitelerinin yeni şartlara uymak zorunda» kaldıklarını göstermektedir. «Nitekim kuytu sahalarda kurulmuş iskân ünitelerinden pek çoğu günümüze kadar ulaşabilmişken, açık sahalardaki iskân ünitelerinin pek çoğu dağılmış veya yer değiştirmişlerdir»[65].

«Anadolu'nun ekonomik yapısı, çok yerde eski ile mukayese edilemeyecek kadar değişikliğe uğramıştır. Anadolu'da süregelen bu mücadeleler sırasında ve XIX. Asırda birçok şehir ve kasaba eski canlılığını kaybetmiş, hatta bir kısım kasabalar nüfus kaybetmek suretiyle (veya nüfus artış hızını tamamen kaybederek) iri köyler seviyesine inmiş, bu arada köylerin birçoğu yer değiştirmek veya iskân sahasını terketmek yüzünden boş kalmışlardır. Bu karışık devrede açık sahaların öncelikle terkedilmiş olması ile, birtakım allüvial ovalar üzerinde geniş ve devamlı bataklıklar meydana gelmiş ve bu alanlar kronik sıtma yayılma sahaları olmuşlardır. Bu şartlar içinde, eski verimli topraklar, ancak kışın uğranılabilen ve ancak hayvan otlatılan kışlak sahaları halini almışlardır»[66].

Prof. Mustafa Akdağ ise, bu büyük çöküntüyü şöyle anlatmaktodır: «Son 10-15 yılın iç karışıklıkları, devletin yalnız ziraat işletmeciliği alanındaki düzenini değil, bütün iktisadi hayatını, para eldeğişimi sistemini, iç ve dış alımsatım dengesini altüst etti. Bu arada, yerli zanaat (endüstri) büyük bir çöküntüyè uğradı».

«Diyebiliriz ki, XVI. Yüzyılın sonlarında birden kabarmaya başlayon iç karışıklıklar, tarlada uğraşan kişilere çiftlerini bıraktırıp, onları celâlilik etmeye çekmiş, bu da

memleketi kıtlığa, kıtlık iç göçlere götürmüş, en az on beş yıllık ekmeksizlik halkın üzerinden bir silindir gibi geçmiştir».

«Evvelce hazinenin zengin mukataaları bulunan Diyarbakır - Mardin - Rakka - Birecik yöresi sancaklarında pek çok köylerin harap ve âdeta nüfussuz kaldıklarını görmekteyiz».

«Kadroları binleri aşan pek çok Celâlî gruplarının türemesi, Anadolu çiftçisini, bazan kendisine de hücum alacak diye korktuğu, bazan da, bu karışıklıkta gidip çevresinden uzakta geçen yağmalardan nasibini almak hevesine sürüklediği için, hemen bütün köyler yerlerinden oynadılar».

«Fetret döneminde Orta Anadolu'ya göre daha iyice olan Ege bölgesinin Büyük Kaçgun süresi içindeki hayatı hakikaten acıklı geçmiştir. Yukarıda saydığımız Celâlî başbuğlarından başka, Karakız, Şeytanoğlu, Zülfükâr, Ören, Tâcettin gibi daha pek çoklarının, kalabalık bölükleriyle çevrelerini ateş ve kana boyadıklarını, başlarındaki binlerçe leventlerinin karınlarına bir lokma ekmeği ve keselerine birkaç akçelik gündeliği (ulûfeyi) bu şekilde kanlı yoldan sağlamaya çalıştıklarını sözlerimize eklemeliyiz».

«Fetret süresinde, büyük bir soygun ve yıkıp-yakma olayına uğramış bulunan Orta Anadolu'nun 1603'ten sonra gelen Kaçgun dönemindeki yaşantısı da az acıklı değildi. Tavil Mehmet ve Karakaş Ahmed gibi eşkiyalıkta baş mertebeye erişmiş celâlilerden başka, diğer daha birçok azılı zorbalar da bu bölgede hayatı halka zehir etmişler, hükümet düzeni diye bir şey bırakmamışlardı».

«Levent soygunları diye nitelenebilecek olan büyük karışıklıkların yerlerinden oynattığı milyonlarca köylünün gittikleri yerler, önem sırası ile aşağı yukarı şöyledir:

1. Hükümetin izni ile, uygun yerlerde yapılan palankaların ve şehirlerle kasabalardaki kalelerin içine sığınmaları.

2. Görülmesi, ya da ulaşılması güç, sarp, dere içi

ve ormanlık yerlerde kurulan derme-çotma yeni köylere taşınmak suretiyle, eski köylerin yerlerini değiştirme.

3. Başka sancaklara, özellikle Doğu'nun sınır vilâyetlerine kadar giden uzak göçmeler.

4. Böylece, türlü yönlere doğılarak, ekip-biçme ve hayatını iyi kötü kozanma düzenini bozma zorunda kalmış olan ailelerin genç ve gücü yerinde erkeklerinin levent bölüklerine karışmaları».

«Celâli Fetreti ve Büyük Koçgunluk sıralarında köylülerin, hatta kosoboluların, canlarını kurtarmak için, göze görünmez ormanlık, kayalık, dağ kovukları gibi yerlere kaçtıklarını, bazan vakit bulamayış yüzünden eşya, yiyecek, ekin ve hayvan sürülerini bile ortoda koyduklarını, kadılar şikâyet yazılarında veya resmî raporlar soyılan 'kozâyâ' defterlerinde kaydetmişlerdir. Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi de, 'Vakayinâme'sinde, halkın dağlara ve balkanlara (dağlık ve ormanlık, insanın kolay gireméyeceği karışık ve görünmez yerlere) sığınarak, palamut ile karın doyuracak bir yaşantı sürmeye başladıklarını tekrar söyleyip durmuştur».

Yalnız köyler değil, şehirler de tahrip edilmiştir. «Talihsiz Ankara şehri, Deli Hasan'a büyük bir fidye ödedikten sekiz dokuz ay sonra, bir de Koroköş Ahmed'in Celâlî bölükleri tarafından kuşatılmış, bu azılı boşbuğ şehrin kale dışında kalan Koroğlan - Samanpazarı - Karacabey Hamamı çizgisi yanlarına düşen bütün çarşı mahallelerini insafsızca yakmış idi. Ege bölgesine doğru olan Afyon, Kütahya, Isparta ve öteki bir sürü kasabalar, ya yıkılmışlar, ya da ellerinde neleri varsa verip canlarını zor kurtarmışlardı. Kastamonu'yu da Yuvarkoştı yaktı. Amasya, Tokat, Karahisarşarkî ve Yeşilırmak yöresinin daha bir sürü kasabaları kalabalık eşkıya gruplarınca kuşatılarak aylarca aç-susuz kendilerini korumaya çalıştılar. Çoğunda, evler, hanlar, dükkânlar, hatta cami ve medreseler Celâlilerin çıkardıkları yangınlarda harap oldular. Kayseri'nin başına gelenler de, Ankara'nınkinden aşağı olmamış, Orta Anadolu'nun o zaman Ankara'dan sonra en büyük ticaret

ve endüstri merkezi olon bu büyük şehir, yıllarca Celâlilerin saldırılarına karşı koymuş, açlık, hastalık, yangın gibi olaylar burayı da horobeye çevirmişti. Malatya, Horput, Maraş, Urfa ve öteki şehir ve kasobolar, aşağı yukarı bu anlattığımız yerlerdekinin birer aynı veya daha ağırından felâketleri yoşomışlardır.

Sözün kısası, Celâli Fetreti ve onu kovalayan daha yıkıcı bir devir olarak Büyük Kaçgun, Türkiye'nin toplum hayatını gerek dirlik ve gerek düzenliği yönlerinden yüzyıllar boyunco onaromayocağı kayıplara uğrotmıştır»[67].

Prof. Barkan'ın «bütün Anadolu'yu bir daha kendine gelemeyecek şekilde» etkilediğini[68] söylediği bu olaylar sonucu, ortoya çıkan yeni Türk köyünü, Prof. Tonkut, **Köylerimiz** adlı eserinde patetik bir dille onlotmaktodır: «Zavallı köylüler sâhipsizdi. Mallarından vozgeçmişler, canlarını düşünüyorlardı. Hürriyete kavuşobilmek için açlığa ve sefalete razı idiler. Zorbaların gelemeyecekleri yerlere çekiliyorlar, onların kotlanamoyacağı hayoto intibak ediyorlardı. Böylece köyler, beşer onar evlere dağılmıştı. Ovalarda sular yatağını bırakmış, köylüler gibi serseri olmuştu. Herkes yollardan kaçıyordu...

Kervansaray ıssız kalmıştı. Şenlikli kervon yolları artık mamur köylere uğramıyordu. Onlar çöl ortalarından geçip gidiyordu. Bu çölün ortasında en korkunç bulut, silâhlı kuvvet karaltısı idi. Atlının tırmonomodığı ve borınomadığı taş içleri, çıplak dağ dorukları, yol vermeyen orman izbeleri, susuz step ortoları... Ah, bunlar ne mukaddes yerlerdi! Oralarda ne sipahi, ne celâlî, ne levent, ne saruca, ne 'deli' vardı. Çünkü şehirlerin ve hükümetin bulunduğu yerde hayat boğucu ve öldürücü idi... Zulmün yetişemediği yerde hayat ne kadar tatlı oluyordu!...

Bu sefil göçün ne zaman dindiğini bilmiyorum. Fakat Anadolu köylüsünün bu hayoto osırlarco katlondığını kayıtlar ispat ediyor».

Bu uzun boğuşmo, «Türk köylerini parçalayıp dağıttı. Hele salgın denilen topyekün vergi, herkesi mal sâhibi olmakton nefret ettirdi. Köylüler, üçer dörder hane halin-

de verimsiz, susuz, sakar yerlere çekildiler. Hem tabiatın şiddetine, hem silâhlı kuvvetlerin tecavüzüne karşı gelebilmek için de, insiyaki bir çaba ile bir in edinmeye başladılar. Meskenlerin mühim bir parçası toprak içinde idi, diğer yarısı öbürüne yaslanıyordu. Kurt hücumuna karşı at yılgıları kafakafaya gelerek, sıkı bir daire yaparlar. Köy evleri de tıpkı öyle birbiri üzerine abanarak bir küme yapıyordu. Bu küme çok defa bir kaplumbağaya benzer. Çok alçak kapılardan hangi ocağın başına gidileceği kestirilemez. Ve tek bir dam halinde olan köyün üst sathındaki bacaların hangi kapıya ait olduğunu mal sâhibi bile söyleyemez. Pencereler yok gibidir. Işık ve hava verme vazifesi bacalara ve kapılara bırakılmıştır. Bu köyler, bugün de aynı hallerini muhafaza ediyorlar».

«Bizde köy evleri, Celâlî, Saruca, Deli, Mütesellim ve keyfî şekilde salgın toplar, başıboş, zorba kuvvetlerin tecavüzüne karşı siper olmak üzere yapılmış zeminliklerden başka bir şey değildir. Buna bir de —zorla ve can korkusuyla— ihtiyar ettikleri sakar yerlerdeki tabiat gayz-u şiddetlerini de ilâve ediniz.

Böyle olduğu halde, Türk köylüsünün insafsız düşmanları, oralara da yetişti. O zaman Türk köylüsü, en son müdafaa silâhını, yani yoksulluğunu kullandı.

Ne istiyorsunuz ağalar, para mı? Yok. At, pustat mı? Yok. Giyim kuşam mı? Yok. Yatacak, yakacak mı? Yok. Size konak, hayvana ahır mı? Yok. Yiyecek mi, yem mi? Allaha şükür o da yok»[69].

Köy hayatında mal ve can güvenliğinin ortadan kalkmasıyle birlikte, halkın dinî dünya görüşünde köklü değişiklikler vukubulmuştur. 1580 - 1600 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'da kıyamet gününün yaklaştığı ve Mehdi'nin geleceği inancı yayılmıştı. Yeryüzünde iyiye gidiş umudunu yitiren halk kitleleri, kurtuluşu başka dünyalarda aramaya koyulmuştur. Kadercilik, İslâmiyetin değil, bu ekonomik çöküntünün sonucudur.

Böylece gelişme yollarında ilerlemeye bir engel teşkil etmeyen din, bunalım döneminde ters bir rol oyna-

mıştır. XVII. Yüzyıldan itibaren dinin, bunalımı şiddetlendirici etkisini Prof. Akdağ şöyle açıklamaktadır: «İktisadî çöküntü ve malî darlık devam ettiği için, Fazıl Ahmet Poşa'nın sadrazamlık devri de sosyal bir bunaltı içinde geçiyordu. Bazı medreseliler çöküntünün nedeni olarak, birtakım kmselerin dine ve onun şeriatına aykırı işler yapmakta olduklarını ileri sürmekte idiler. Garibi şu ki, bu türlü yobazların küfür diye halka yasakladıkları yaşantı, kendilerinin evlerinde sürdükleri yaşantının tom kendisi idi ve bu husus yüzlerine vurulduğu zaman, kolayca bir tevil yolu buluyorlardı. Belki, medreseli yobazlığının taşınamaz yük haline getirdiği dinî hayato bir tepki olmak üzere, İslâm kurallarına aykırı düşenler de çıkmış, bunlardan kanaatinde direnenler, ağır cezalara çarptırılmış idiler. Şu özellik kolayca dikkati çekiyor ki, devletin içine düştüğü düzeni bozuk gidişatı ve toplumu âdeta çözülmeye doğru götüren çöküntüyü önleyecek tedbirleri aramaya kimse fırsat bulamadan, medreselilerin mutaassıp zümresi, işi, halkta dine saygının azalmasının ve dinsiz denebilecek kişilerin halk arasında yaşamalarına göz yumulmasının Allah tarafından bütün Müslümanlara ceza verilmesine sebep olduğu biçiminde anlamlayıp çıkıyorlar, bu durumda hükümet de, kendisini bu çeşit izahların etkisine kaptırarak, herkesin ibadetini yapması için fermanlar yayınlıyor, dinî görevlerinde kusur edenleri şiddetli cezalara çarptırıyordu. Müslüman halkın taassubu, Hıristiyan halka karşı taassubu yarattığından, bundan faydalanmak isteyen Rusya'nın, daha bu sıralarda Ortodoks dindoşları ile ilgilenmeye başlamış olduğunu görüyoruz»[70]. Din, artık gericiliğin bir silâhıdır ve bir üst yapı kuruluşu olarak toplumsal ilerlemeyi frenlemektedir.

DEREBEYLERİ SAHNEDE

Yalnız zorbalığın gecer akçe olduğu bir ortamda, her bölgede birtakım zorbaların sivrileceği açıktır. Son Abbasî halifelerinin aczine düşen hükümdar, ardı kesilme-

yen savaşlarda, asker ve yiyecek sağlamak ve bir miktar vergi toplayabilmek telâşında olduğu için, bu zorbalara sığınmıştır. Derebeylerin çoğu, âyân, voyvoda, müteselim gibi sıfatları birleştirmektedirler. Resmi sıfatla zorbalığı kaynaştıran bu kişiler, eyaletlerde yönetime hâkim olmuşlardır. XIX. Yüzyıl başında ancak iki vilâyet Sultan'ın doğrudan doğruya yönetimi altındaydı. Böylece, daha önce «arazi-i memleket» sayılmayan ve Osmanlı arazi sisteminin dışında tutulan bölgelerde mevcut derebeylik, devletin güçsüzlüğünün bilincine varmış olarak bütün ülkeyi kapsamaktadır. Derebeyler, zaman zaman kendi aralarında da savaşlar yapmakta, Saray, bu anlaşmazlıklardan yararlanarak, hatta bunları körükleyerek, durumunu kurtarmaya çalışmaktadır.

Bu derebeylerin çoğu, «âyân» resmî sıfatıyle tanınmaktadır. Prof. İ. H. Uzunçarşılıoğlu, bunlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: Âyân, bir il ve kazada, halk ile hükûmet arasında aracılık eden ve iki tarafa ait işleri yürüten «eşraf-ı belde» içinden seçilmiş bir görevli kişidir. Bu görevi için, âyân, her yıl kaza halkına salınan vergiden bir pay alırdı. Kazadaki mükelleflerin ne miktar vergi ödeyeceklerini tesbit eden âyânın kendisiydi, bu sebeble kendi paylarını yüksek tutarlardı. Âyanlar, vergilerin tahsili dışında, bölgelerin asayişi, asker tertip ve sevki, gıda ve malzeme sağlanması gibi önemli görevleri yerine getirirlerdi.

Hükümet, XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru (1786), âyânların tegallüp ve nüfuzuna son vermek için her kasabaya, XVI. Yüzyılda olduğu gibi, bir şehir kethüdası tâyin etmiştir. Ama bunlar o bölgenin ikinci ve üçüncü derecedeki adamları olduklarından ve nüfuzlu eşrafa söz geçiremediklerinden, hükümetin emri kazalarda geçersiz kalmış ve 1790 yılında âyânlık geri gelmiştir.

Âyanlar, genellikle voyvodalık da elde etmekteydiler. Voyvoda, Padişaha (Hazine) ve İstanbul'daki yüksek memurlara ait hasların yıllık vergilerini, onlar adına toplayan

memur idi. Has sâhibinin bu memuru, has bölgesindeki reayayı da yönetirdi. «İşte gerek âyânlıktaki tefevvuk ve kudretinden ve gerek voyvodalıktaki kâr ve kazonçtan dolayı zengin olan âyânlor, halk üzerinde adamakıllı nüfuzlarını göstermişler ve âyânlığı uzun yıllar ellerinde tutarak, bu sayede asker ve kuvvet sâhibi olmuşlardır»[11].

Hüküm ve nüfuzlarını genişletmek için âyânlar, birbirleriyle carpıştıklorından, halkın çekmediği kalmamış ve bir kısım halk, yerinden yurdundan ayrılmıştır. Halkın devlet merkezine yaptığı şikâyetler bir sonuc vermemiş, hükümetin çaresizliğini gören halk, «ister istemez her türlü mezalim ve meşakkate katlonmak» zorunda bırakılmıştır.

Âyânlar iltizam işlerini de almakta ve büyük çiftlikler kurmoktodırlar. Âyânlordan paşa, vali, vezir olonlar vardır.

Merkezi devletin çöküşü, derebeyler gibi, onlarla aynı kategoriye sokabileceğimiz bir zorba vali tipi de ortaya çıkarmıştır. «Hükümet, bir kısım zorlu valilerin isyan edeceklerinden korkarak, onları azledemezdi, azil cezasına uğrayanlar devlete muti ve kimsesiz olanlardı. Zorlu vali ve âyânlorın hükümet merkezindeki nüfuzlu devlet ricoli arasındaki müzohir ve yordımcıları vardı. Trabzon ve Canik, Bağdat, Şam, Sayda eyaletleri ile Şarki Anadolu soncakları, Musul ve Kerkük, yerli ailelerden en nüfuzlu vali ve soncokbeylerinin ellerinde idi. Çorum, Yozgat ve etrafı Cebborzode (Çapanoğlu) hânedonına ve Maniso ve etrafı Karaosmanoğullarına tâbi idi. Bunların civor âyânlor üzerinde otoriteleri olduğundon ikinci derecedeki âyânlar do bu surette onların emirleri altında idiler...»

«Rumeli'nin garbindeki sancaklarda mahallî hânedanlar, Beylerbeyi ve Vezir olarak irsi surette valilik ediyorlardı»[12].

Prof. Akdağ do, âyân ve derebeyi saltanatının doğuşunu şöyle açıklomaktodır: «Nasıl ki 1578'de İran'la başlayıp, 1593'te Avusturya ile devam olunan, 1606 Zidvatorok borışı ile son bulan uzun savaşlar, Anadolu'daki Celâlî, Softo (Suhte) ve Atlı-Bölük halkı (sipahi zorbaları) is-

yanlarına bütün bütün alevlenme fırsatı vererek Osmanlıların en az XVI. Yüzyıl ortalarına kadar geliştirdikleri kendi çağının en ileri hükümet düzenini ortadan kaldırmış ve onun yerine, XVII. Yüzyılın zorbalık devri denen 'oluruna idare' düzenini geçirmiş ise, 1683'te Viyana kuşatması ile başlayıp, 1699'a kadar süren bu 16 yıllık harp de gene Anadolu'nun Sekban ve Sarıca kitlelerine bu kere kendi içlerinden sivrilen şefierin idaresinde çıkardıkları 'türedi eşkıyası' adlı ayoklanmalarıyle hükümeti boyun eğmeye zorlama fırsatı vermiş, 'sekban ve sarıcaları' yöneten bölükbaşıları ve başbölükboşıları, bu sayede devletin kolunu bükerek, padişahtan sancakbeyliği, beylerbeyliği, hatta vezirlik beratları koparmışlar»dır.

«İstanbul'da ulema ve asker ikilisini ve Anadolu'da da sekban ve sarıcalara dayanan zorba-âyân valilerin devlet idaresini kendi kişisel çıkarlarına göre etkilemeleri biçiminde ifadelendiren durum, artık kurulu düzen gibi bir şeydir».

«1726'da eyaletlere vali yollanması usulü değiştirilerek, beylerbeyliği (mir-i miranlik), sancakbeyliği ve öteki idarî görevlere yalnız kapıkulları (enderun halkı) arasından tayin yapılması kuralından vazgeçilmiş, her vilâyet ve sancağın ahalisi içinden itibarlı ve kudretli bir kişi bulunarak, çevresi halkını daha iyi idare eder düşüncesiyle kendi vilâyetlerine vali verilmiştir. Tarihçilerin, nedense, üzerinde pek durmadıkları bu olay, siyasî, sosyal ve iktisadî sonuçları yönünden pek büyük bir önem taşımakta, Osmanlı Tarihinde yeni bir çağ açmakta idi. Biz buna 'Âyânlar Rejimi' devrinin açılması diyoruz».

«Pek çoğu azgın birer mütegallibe olan bu insanların, hem de kendi çevrelerini idare etme yetkisini almaları, gerek halk ve gerek devletin merkeziyetçiliği yönlerinden gerçek bir derebeylik düzeni karşısında kalınması anlamına geliyordu. Bu yeni sistem, en az Tanzimat Devri'ne kadar Türk halkının tâbi olacağı ve evvelce tarihinde hiç yaşamadığı bombaşka bir hükümet düzeni getiriyordu»[73].

Bir iki örnek, bu derebeylerini daha iyi tanımak bakımından yararlı olacaktır. Rumeli âyânlarından «en kurnazı ve cesuru» diye tanınan Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'yı ele alalım. Bu zat âyânlık yapan kardeşi Ömer Ağa'nın, halka fazla zulmettiği için idamı üzerine, etrafına topladığı 30-40 kişi ile Rusçuk, Ziştov etrafında üç yıl kadar dolaşarak, eşkıyalık yapmıştır. Nihayet Eflâk Voyvodası Aleksandr'ın ricası ile, Rusçuk'ta evinde oturup hiçbir işe karışmamak şartıyla affolunmuştur. Ama bir süre sonra Rusçuk âyânlığını, Tırnova voyvodalığını ele geçirmiştir. İsmail Ağa, Kuzey Balkan arazisinin en verimli kısımlarına el koymuş, buradaki âyânları, hil'at giydirerek kendine bağlamıştır. Hükümetin direnmesine rağmen, sağkolu Mustafa Bayraktar'ı (Alemdar Mustafa Paşa), Hezergrat âyânı yapmıştır. Kırkı aşkın kaza, Tirsiniklizade'nin egemenliğine girmiştir. Usule göre, kaza işleri âyânlara, yeniçeri işleri de yeniçeri serdar ve zâbitlerine ait iken, İsmail Ağa bunu kaldırarak bütün işleri kendi eline almış ve koca bölgeyi kendi tâyin ettiği âyânlarla yönetmiştir. Yılıkağlu, Manav İbrahim, âsi Pazvantoğlu Osman (Paşa) gibi öteki zorbalarla nüfuz mücadelesine girişen bu Rusçuk âyânı, Sırplara ve Ruslara karşı kullanmak amacıyle Rumeli'ne gönderilmesi kararlaştırılan «Nizam-ı Cedid» birliklerini, Ruslardan sonra kendilerine yüklenir korkusuyla, geri çevirten mütegallibe arasındadır. Kendileri güçlü birlikler besleyen bu derebeyler, ordunun Rumeli'ne gelmesini daima engellemeye kalkışmışlardır.

BİR UTANÇ BELGESİ: «SENED-İ İTTİFAK»

Şimdi tarihimize, Kabakçı Mustafa İsyanı'nı bastırarak yenilik taraftarı diye geçen (Rusçuk Âyânı) Alemdar Mustafa Paşa'nın hikâyesini görelim. Alemdar, Rusçuk yeniçerilerinden birinin oğludur. Kendisi de yeniçeri olup Rusçuk'ta hayvan ticareti ve ziraat yapmaktaydı. Tirsiniklizâde'nin maiyetine girmiş, iyi dövüşçü olduğu için, hassa silâhşörü olmuştur. Tirsinikli, onu, hükümetin reddet-

mesine rağmen, zorla Hezergrot Âyânı yapmıştır. Oldubitti, sonradan kabul edilmiştir. İsmail Ağa'nın öldürülmesi üzerine, yine bir oldu-bitti ile efendisinin yerine, Rusçuk Âyânlığına oturmuştur. Efendisinin kırk kadar âyânı, bu sefer ona tâbi olmuştur. Alemdar'ı, kısa bir süre sonra Vezir rütbesiyle Silistre Valisi ve Tuna Seraskeri görüyoruz. Prof. İ. H. Uzunçarşılıoğlu, bu vezirlik hikâyesini şöyle anlatmaktadır: «Devlete uzun süre isyan ettikten sonra, Vidin Muhafızlığı ile Vezir olan Pazvantoğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine, Tuna boyu boş kalmıştı. Yeni bir vali ve serasker gerekliydi. Ama bunun Rusçuk Âyânı Alemdar ile geçinebilmesi şarttı. Böyle bir geçimli kişi bulunabilmesi ve Alemdar'a beğendirilmesi çok şüpheli sayıldığından vezirlik ile valiliğin Alemdar'a verilmesi düşünülmüştür. Ama Alemdar'ın başka yere tâyin ihtimali olan bir göreve yanaşmayacağı öngörülerek, görev, «te'bid» suretiyle, yani hiçbir zaman değiştirilmemek şartıyla, teklif edilmiştir. Alemdar'ın buna rağmen göreve yanaşmayacağından endişe olunarak bir arabulucu yollanmış, arabulucu Behiç Efendi'nin ısrarları üzerine Alemdar, Silistre Valiliği ve Tuna Seraskerliğini kayd-ı hayat şartıyla, lütfen kabul etmiştir.

Yeni kurulan «Nizam-ı Cedid» askeri aleyhinde kazan kaldıranlar arasında Alemdar da vardır. Edirne'de toplanan âyânlar, Sultan Selim'in ismini hutbeden çıkartmışlar ve Selim'i tahttan indirmeye niyetlenmişlerdir. İlerde aynı Alemdar, Selim'i kurtarmak için İstanbul'a yürüyecektir! Âyânların kazan kaldırmasıyle, «Nizam-ı Cedid» teşebbüsü suya düşmüştür. İlerde aynı Alemdar, «Nizam-ı Cedid» taraftarı kesilecektir!

Âyânların Edirne'de toplanıp «Nizam-ı Cedid»e karşı çıkmosından hemen sonra başlayan Rus Savaşı dolayısıyle Sadrazam 15 bin kişilik derme-çatma bir kuvvetle İstanbul'dan hududa hareket etmiştir. İstanbul'da kışlada bekleyen 20-30 bin Nizam-ı Cedid askerinin kullanılmasına âyânların korkusuyla cesaret olunamamıştır. Hatta

âyânlar, Sadrazamın bile çepheye gitmesinden kuşkulanmışlar, Alemdar Paşa, Sadrazamın gelmesini istemediğini belli etmiştir. Âyânlar güçlükle ikna edilebilmiş ve Sadrazam, Rus cephesine gönderilebilmiştir. Ruslarla mütareke yapılması üzerine, Sadrazamın Edirne'ye dönmesini isteyen Alemdar Paşa, orduyu yeterli erzaktan yoksun bırakmıştır. Edirne'den Sedaret'e yazdığı bir mektupta Alemdar, «Benim Rusçuk'tan buraya gelmemde her saatim bir kiseye olur ve beni cebr ve zor ile getirmek mümkün değildir» demektedir. Nihayet Alemdar, 15 bini aşan kuvvetleriyle İstanbul'a girecek, Mustafa'yı İndirip II. Mahmut'u tahta geçirecek ve kendini zorla Sadrazam seçtirecektir[74]. Alemdar'ın ilk işi, Anadolu ve Rumeli derebeylerini İstanbul'da toplayıp hükümet ile derebeyler arasında bir «Sened-i İttifak» imzalamaktır. İttifak, Çapanoğlu, Karaosmanoğlu vb. gibi büyük derebeylerle, başta Sadrazam olmak üzere, devlet ileri gelenleri arasında imzalanmıştır. Sultan Selim'i deviren yeniçeri zorbaları, «Şer-i Hüccet» adlı bir belgeyle imtiyazlarını Padişaha tescil ettirmişlerdi. «Sened-İ İttifak»la ise, derebeylere imtiyaz sağlanmaktadır. Buna göre, devlet, derebeylerin haklarını irsî bir şekilde tanımak ve vergilerin padişahın vekilleriyle bu «hânedanlar arasında müzareke yoluyla» kararlaştırılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Padişah, kudreti elinde tutan Alemdar'ın baskısıyle, derebeylerin zorba yönetimini meşrulaştırmayı istemeye istemeye kabullenmiştir. Ne var ki, bazı hukuk otoritelerimiz, her halde Batı örneklerinin etkisiyle, «Sened-i İttifak»ı despot padişahın yetkilerini sınırlayan «Türkiye'deki ilk âmme hukuku kaidesi» saymaktadırlar. Kanımızca, bu belge için «eşkıyalığın meşrulaştırılması» deyimini kullanmak, hiç de aşırı bir görüş değildir. Şeriat sicillerine dayanarak XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllarda «Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri»ni inceleyen tarihçi Çağatay Uluçay, bu ilgi çekici eserinde derebeyler ve benzerlerini neden eşkıya kategorisine soktuğunu şöyle açıklamaktadır: «Okuyucuların hatırına eşkıyalarla âyân ve idareciler

arasında münasebet olmadığı sorusu gelebilir. İdareci ve âyânların hükümete kafa tutmaları isyanla ifade edilse daha iyi olurdu, gibi bir fikir ortaya atılabilir. Fakat idareci, âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları —kullandıkları vasıtalar başka başka olmakla beraber— aynı olduğu kitap okununca açıkça görülür. Yaptıkları zarar ve zulüm eşkıyalarınkinden farksızdır. İşte bu hal gözönünde tutularak idarecilerin ayaklanmalarına ve yolsuz hareketlerine de eşkıyalık denildi. Hele âyân ve mültezim kapılarının eşkıyalık yatağı olması, kitaba bu adı vermek hususunda bize cesaret verdi»[75]. Nitekim Türkiye'de ilk önemli reform hareketine girişen II. Mahmut'un ele aldığı önemli işlerden biri de derebeyliğin ortadan kaldırılmasına çalışmak olmuştur.

DEREBEYİ, FEODAL BİLE DEĞİLDİR

Türkiye'de «derebeyi», genellikle «feodal» deyiminin karşılığı olarak kullanılmakta ve Batılı feodal ile derebeyi karıştırılmaktadır. Niyazi Berkes, bu yanlış tutumu şöyle eleştirmektedir: «Devletin... kendi eliyle başına belâ ettiği mültezimden daha tehlikeli bir zümre var: Hükümdarın askerî gücü, mali darlığı yüzünden düştüğü için, mülkünün birçok yerlerinde mâlikliği lâfta kalmaya, yani toprak gelirlerini alamamaya başlıyor; yer yer sonradan derebeyi dediğimiz ve etimolojisini hâlâ bugün de bilmediğimiz bir adla tanınan Batı feodalinden farklı bir tip ortaya çıkıyor.

Bunların bazıları mahallin âyânı ve eşrafı, bazıları hükümete dirsek çeviren memurlar, bazıları bir yere yerleşmiş muhassıl ve mültezimler. Derebeyi derebeyi yapan menşei değil, yaptığı şeydir. Menşe bakımından geleneksel düzenin ayrı ayrı kategorilerinden gelmeleri mümkündür. Bu sözcüğün menşeini bilmiyoruz, sözcükteki 'dere' onun su işleriyle ilgisi olan daha eski bir zümre adına mı delâlet eder de sonraları Osmanlı tarihlerinde çok çeşitli vasıflarla zikredilen bir tipe genel sıfat olma-

ya başlamıştır? Eski torihçilerin, bunlardan böyle çak çeşitli, düzensiz şekilde sıfatlarla söz etmeleri, bunların eski düzende yerleri olmadığını gösterir; çünkü eski düzende her unsurun gayet belirli bir adı ve tanımlaması vardı.

Sırf koparabildiği gelirleri alabilmek için devlet bunları ister istemez tanıyor. Osmanlı ve Mogol örneklerinde de bu derebeylerin en kudretli olanları ile el altından veya açıkça flört ediyorlar.

Bunlar, devletin kolay kolay sıkıştıramayacağı bölgelerde tutunuyorlar ve etrafiarında oldukça kuvvetli bir askerî güç topluyorlar. Bazıları âdeta küçük bir hükümet. Bu itibario onlar da mülke yahut toprağa sâhip olma iddiosında...»

«Derebeyi, Avrupa feodali değildir ve eğer belirli tarihsel şartlar olsaydı mümkün olabilecek olan kopitalizmin gelişmesinin meydana gelmeyişinde onun feodal değil, derebeyi olmasının büyük rolü vardır».

Derebeyi, «hiçbir tarihsel sistemde meşruluğu, hiçbir tarihsel ekonomide fonksiyonu olmayan bir kotegoridir»[76]. Gerçekten, herhangibir toplumsal kuruluşto egemen sınıf, meşruiyetini yerine getirdiği görevlerden alır. Bu görevlerin en başında da, asayişin az çok sağlanması gelir. Batı'da feodalitenin tasfiyesi yoluna gidildiği bir dönemde Türkiye'de türeyen derebeyler ise, can ve mal güvenliğini ortadon kaldıran ve bu yüzden üretimin gerilemesine yol açan bir kategori olarak ortaya çıkmıştır. Engels'in Türkiye ile ilgili şu sözleri, bu bakımdan bir gerçeği dile getirmektedir: «Tıpkı bütün öteki Doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de kapitalist bir toplumla uzlaştırılomayocak bir şeydir, çünkü elde edilen artık değeri, zorba valilerin ve gözü doymaz paşaların pençesinden kurtarmak imkânsızdır, burada burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını, yani tüccorın ve malının (mülkiyetinin) emniyet altında bulunması halini görmüyoruz»[77]. Marx da, Türkiye ile ilgili bir yazısında, «feodalite düzeninin en alt ve en barbar döneminde bulunan feodal toprak sâhibi» ifade-

sini kullanırken, tanımlamakta güçlük çektiği bu derebeyi tipini kastetmiş olsa gerektir[8].

Görüldüğü gibi artık, tarım üretiminin artmasını gözeten, geniş derbent örgütüyle ülke çapında mal ve can güvenliğini sağlayarak ticaret hayatını geliştiren eski düzen çökmüştür. Asayişi sağlamakla görevli kişilerin eşkıya besleyip, eşkıyalık yaptığı bir düzen, ya da düzensizlik, söz konusudur. Her türlü gelişmenin ilk şartı olan can ve mal güvenliği ortadan kalkmıştır.

İşte Batı üstünlüğünün Osmanlı düzeninde yarattığı buhran sonucu ortaya çıkan manzara budur. Bununla birlikte, XIX. Yüzyıl başlarına kadar durum, hiç değilse teorik planda, umutsuz değildir. Kapitalist gelişme yoluna girmek olanağı vardır. Gerçi Batı'nın kudreti ve üstünlüğü, XVI. Yüzyıldan itibaren giderek artmaktadır. Ama dev törstlerin kuruluşunu ve ulaşım araçlarında ihtilâli izleyen emperyalsit genişleme, bütün sonuçlarıyle ancak XIX. Yüzyılda kendini hissettirecek ve Avrupa dışı ülkeleri —Japonya hariç— sömürgeleştirecektir.

III

TÜRKİYE'DE VE JAPONYA'DA BATILILAŞMA

JAPONYA KALKINDI, TÜRKİYE NEDEN KALKINAMADI?

İLK BATILILAŞMA ÇABALARIMIZ

Sömürgeleşme tehlikesine karşı ilk tepki gösteren ülke, Doğu ile Batı arasında köprü durumunda bulunan Türkiye olmuştur. Batı ülkelerinin baskısı altında Türkiye, bu baskıya karşı koyabilmek için, Batı usullerini benimseme ihtiyacını, XVIII. Yüzyıl ortalarından başlayarak duymuştur. Japonya, o tarihlerde tam bir Ortaçağ kapalılığı içindeydi. Türkiye ise, bozulan eski düzeni geri getirmenin olanaksızlığını nihayet onlamış, yeni bir düzen kurma çabasına girmişti. Devlet hizmetine alınan Batılı teknisyenlerden bu yolda yararlanılmaktaydı. İdare ve orduda reform düşüncesi, «Lâle Devri» günlerinde doğmuştur. Batı tipi ilk okul, «Hendesehane» (Geometri Okulu) 1734 yılında Üsküdar'da açılmıştı. Batı kitapları dilimize çevrilmekteydi. Sanayiin canlandırılmasına önem verilmekte-

di. **Türkiye İktisadi Tarihi** adlı bir kitabın yazarı olan Fransız Belin, daha 1703 yılında Rami Paşa'nın «mahallî sanatların inkişafı ve bu noktadan memleketinin ecnebi boyunduruğundan kurtulması maksadiyle... çuha ve ipek kumaşların imalini teşvik ettiğini» yazmaktadır[49]. Yine aynı yazar, Vezir Halil Hamit Paşa'nın 1785'te, «Türkiye'den Hindistan'a ehemmiyetli surette meskûkat ihraç ve oradan da küllî miktarda kumaş ithal edildiğini görerek, vaktiyle Rami Paşa'nın Avrupa'ya karşı yapmış olduğu gibi, Türkiye'yi bu boyunduruktan kurtarmak maksadiyle, Bingale'den, Surat'tan ve Benderabbas'tan amele celbettiğini»[50] belirtmektedir.

III. Selim ve II. Mahmut zamanlarında ise, daha ciddi bir reform dönemine girilmiştir. Prof. Enver Ziya Karal, Selim'in «Nizam-ı Cedid = Yeni Düzen» programını şöyle açıklamaktadır: «Selim, talim ve terbiyesi kalmamış bir insan yığınından ibaret olan yeniçeri ordusunun yanında modern bir ordu tesis etmek istedikten maada ulemanın iddialarını ve nüfuzlarını kırmak, fetvalarıyle Padişahın teşrii hakkını taksim eden şeyhülislâmların selâhiyetlerini azaltmak ve nihayet Avrupalıların sanatta ve ilimde yaptıkları keşiflere ortak olarak, onların, sınaî, ziraî, iktisadi müesseselerinden iktibaslar yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nu yenileştirmek istemişti»[51].

II. Mahmut reformları da aynı yöndedir. Şüphesiz, bu reformlar, aşağıdan yukarı bir baskının sonucu değildir. Reformlar, Batı'nın baskısına karşı koymak amacıyla, yukarıdan gelmektedir. Bu yolda en büyük engeli, yeniçeri, ulema ve derebeyleri gibi düzenin temel dayanakları teşkil etmektedir. Herşeyden önce, yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ve reform hareketlerine destek olacak bir silâhlı gücün kurulması şarttır. Modern ordu, yalnız dış düşmanlara başarıyle karşı koyabilmek için değil, içerde de reform hareketlerini yürütebilmek için gereklidir. Bu sebeple, reformcu sultanlar, reform zorunluğunu anlamış az sayıdaki devlet ileri gelenlerine dayanarak, modern bir ordu kurmayı baş amaç edinmişlerdir. Kuvvet dengesini

iyi hesaplayamayon Selim'in talihsiz denemesinden sonra, Mahmut, on binlerce yeniçerinin katledilmesini göze alarak, modern orduyu gerçekleştirmiştir. Ulemanın malî ve idari bağımsızlığına son verilmek istenmiştir. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından hemen sonra kurulan Evkaf Müdürlüğü (1826) eliyle, vakıf gelirlerinin Hazine'ye maledilmesi ve dini kurumlar personelinin maaşa bağlanması amacı güdülmüştür. Şeyhülislâm, devlet memuru haline getirilmiştir. Daha sonraları, öğretmenlerin tâyini ve okulların denetimi Maarif, hâkimlerin tâyini ise Adalet bakanlıklarına aktarılarak, ulemanın nüfuzu azaltılmaya çalışılacaktır. Geçmiş yüzyıllarda hayli zayıflamış olan timar sistemi kaldırılacak (1831), timar arazisi Hazine'ye maledilecektir. «Sened-i İttifak»ı imzalamak zorunda kalan Mahmut, derebeylerini kontrol altına alacak, âsi derebeyleri ortadan kaldıracaktır. Bu, hiç şüphe yok ki, reayanın toprak sâhibi yapılması ve derebeyliğin yok edilmesi anlamında, gerçek bir toprak reformu değildir. Fakat bu yolda atılmış bir ilk adımdır. Derebeyliğe karşı alınan tedbirler, taşrada devlet egemenliğini artıracak biçimde bir idarî ve malî reformla birlikte yürütülmüştür. Her türlü gelişmenin baş şartı olan can ve mal güvenliğinin sağlanmasına önem verilmiştir. «Müsadere usulü» bırakılmıştır. Hazine sıkıntısını gidermek için hırsız devlet memurlarının mallarına el koymaya sık sık başvuran Selim dahi, «Ve maazallahu teâlâ ticaret ve sanat ve hirasetle tahsil-i mal eylemiş adamlardan her kim vefat ederse, mademki vârisi vardır, bir akçesi cânib-i mirîye alınmasın» buyurmaktadır. II. Mahmut da, «Menâsıb-ı divaniyede istihdam olunmayonların» mallarının bundan böyle zaptolunmayacağını ilân etmiştir.

«Devlet elden gidiyor» feryadını koparan Selim ile Mahmut'un yeni düzende asıl meselenin ekonomik olduğunu sezdikleri anlaşılmaktadır. Selim, Avrupa ticareti ile rekabet amacıyle, «büyük devlet adamlarından herbirinin en az birer ticaret gemisi satın alarak işletmelerini uygun görmüş» ve bu hususta bir «irâde-i seniye» çıkartmıştır.

Cevdet Paşa, bunun üzerinde bazı devlet adamlarının gemiler satın aldığını yazmaktaysa da, teşebbüsün âkıbeti hususunda bir şey söylememektedir[82]. Hıristiyan Osmanlılardan daha ucuz fiyatla berat vererek, «Hayriye Tüccarı» adı altında Avrupa'yla ticaret yapan bir Müslüman «tüccar sınıfı» güçlendirilmek istenmiştir. Müslüman «Hayriye tüccarı» gibi, Müslüman olmayan Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarları, çeşitli hukukî, malî ve ticarî imtiyazlarla yabancı tüccarlara karşı korunmaya çalışılmıştır[83]. Yabancı tüccarların, kanunsuz biçimde giriştikleri iç ticaret faaliyeti önlenmiş, Hıristiyan reayanın sefaret tercümanı görünerek imtiyazlı ticaret yapması engellenmiştir. Lonca sisteminin ve iç ticaret tekellerinin (yed-i vâhit) kaldırılması düşünülmüştür. Selim, yerli malı kullanılmasını da teşvik etmiştir. Reformcu padişah, «Ben daima İstanbulkârî, Ankarakârî kumaş giyerim. Devlet ricalim ise hâlâ Hindkârî ve İrankârî kumaş giyerler. Memleket kumaşları giyerlerse, memleket malı revaç bulur» demektedir. Yerli sanayi mallarının kullanılması teşvik edilirken, yeni sanayiin kurulmasına çalışılmıştır. 1838'de Mahmut, tarım, ticaret, sanayi ve bayındırlık alanlarında ayrı ayrı komiteler kurarak, daha sistemli bir kalkınma politikası uygulamaya yönelmekteydi. Buharlı gemileri getiren Mahmut, terhis edilen bahriye askerlerine taşkömürü aratmaktaydı. Askerlere kömür hakkında bilgi verilmekte ve memleketlerinde kömür bulurlarsa mükâfatlandırılacakları söylenmekteydi. Çocukça sayılabilecek bu metodun başarılı olması ve bahriye eri Uzun Hasan'ın 1892 yılında Ereğli'de kömür bulması iyi bir talihti.

BAŞLIK VE ÇATAL-BIÇAK DEVRİMLERİ

Reform arzusu, güçlü ve içtendi. Çoğu biçimsel planda kalmakla birlikte, bu içtenliği gösterme bakımından, girişilen öteki «Petrovârî» reformları da belirtmek yerinde olacaktır; başlık devrimi (fes), kıyafet devrimi (ceket, pantolon), başta padişah devlet ricalinin uzun sakallarını kes-

mesi, sadrazamlığın başvekâlete çevrilmesi ve öteki bakanlıkların Avrupai adlar kazanması, Padişahın resimlerinin devlet dairelerine asılması, devlet ileri gelenlerinin balolara gitmesi, sarayda çatal-bıçak kullanılması, mahalle kahvelerinin azaltılmaya çalışılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Harbiye ve Tıbbiye gibi Fransızca öğretimine önem veren yüksek okullar kurulması, hastaneler açılması ve hatta ilköğretimin mecburi kılınması...

Görüldüğü gibi, esas itibariyle doğru yönde, içten bir reform hareketi söz konusudur: Prekapitalist düzenin temel direnme yuvalarına (yeniçeri, ulema ve derebeyi) hücum edilmiş, can ve mal güvenliği gerçekleştirilmiştir. Mahmut'un son yıllarında Türk ordusunda görev yapan ünlü Moltke, mektuplarında, Rusya gibi Türkiye'de de reformların «yukarıdan zorlandığını», «ihtilâlci» unsuru hükümetin teşkil ettiğini belirttikten sonra, reformları kurmay gözüyle şöyle değerlendirmektedir: «Maksadına erişmek için imparatorluk içindeki bütün ikincil iktidarları yere sermesi ve olanca kudreti kendi elinde toplaması, yani yeni binasını kurmadan önce inşaat alanını temizlemesi, kaçınılmaz bir zorunluluktu...

Önce baş eğdirilmesi gereken, serkeş ve şımarık yeniçeri iktidarı idi. Şimdiye kadar dört padişahın tahtına ve hayatına malolan bu teşebbüsü, Sultan Mahmut, yıllarca zekâ ve sebatla hazırladı ve tek bir günde, bir saatta, cesaret ve iyi talihle sonunu getirdi...

Ulema... yenilikleri oncok üstü kapalı bir antipati ve gizli bir mukavemetle karşılayocak kadar ürkütüldü...

Sultan Mahmut, derebeyleri denen beylerle, Karaosmanoğlu ve Çapanoğlu gibi az sayıdaki büyük ailenin babadan oğula geçen kudretlerini yoketti ve vilâyetlerin aşırı kuvvete sâhip paşalarını, biri müstesna (Mehmet Ali), yendi.

Böylece tahrip yolu sona ermiş, sıra daha iyisini kurmaya gelmişti».

İngiltere ve Fransa'da hareket aşağıdan olduğu için,

prekapitalist düzenin direnmesi yenildikten sonra, yükselen yeni sınıfa yoslanmak, kapitalist gelişmeyi sağlamaya yeterliydi. Türkiye'de, böyle güçlü bir sınıf yoktu. Yaslanılabilecek güçlü bir burjuva sınıfı bulunmadığı için, ticaret ve sanayi erbabını güçlendirme işi, devlete düşmüştür. Devlet, kendisi sanayici olduğu gibi, devlet memurlarını ticarete atılmaya teşvik etmiştir. III. Selim, yüksek devlet memurlarını armatör dahi yapmak istemiştir.

Avrupa sanayiinin henüz dünya üzerinde emperyalist hegemonyasını kesinlikle kurabilecek bir güce erişmediği bir dönemde girişilen bu reformlar, kendi haline bırakılabilse, Batı'dan sonra Türkiye'de kapitalist gelişme yolunu ocabilirdi* Erdoğan Başar'ın deyimiyle, «Mahmut II. devrinin baş ve ortalarında başlayan bu hareket, kendi seyrini takip edebilmiş olsaydı, üretici kuvvetler, pekâlâ kendi gelişmelerini tamamlar, atölye ve fabrika safhalarına gecerdi. Böylece ortaçağ düzeni, memleketin kendi iç celişmeleri ve faktörleri tesiriyle, yerini o zamanın ileri düzenine, kapitalist burjuva nizamına bırakırdı. Buna engel yoktu. Bütün mesele, memleketin, kapının hemen önünde pusuda bekleyen yabancı endüstrisine ve Batı Avrupa kapitalizmine teslim edilmemesindeydi»[3]. Ne var ki, Selim ve Mahmut zamanında girişilen bu kapitalist gelişme cabası, bir sonuca ulaşamadı, Japonya'nın 60-70 yıl sonra giriştiği hareket ise, başarıya ulaştı. Neden? Bu sorunun cevabını araştırmadan önce, Türkiye, ciddî bir Batılılaşma çabası içinde bulunurken, Japonya'nın ne âlemde olduğunu görelim :

---

* Bu kapitalist gelişmenin, nasıl ve ne kadar zamanda gerçekleşebileceği, güçlü direnmelerin nasıl aşılabileceği ayrı bir sorundur. Fakat engeller aşılmaz değildir. Nitekim Osmanlı düzeninin kendi iç evrimiyle kapitalizme geçemiyeceğini iddia eden Niyazi Berkes dahi, İmparatorluktan daha sonra ayrılan bölgelerde, kapital birikiminin, geleneksel üretim biçimini aşındırıp kapitalistçe üretim sürecini başlatabildiğini yazmaktadır. (**Türkiye İktisat Tarihi**, II, s. 299).

BATI'YA KAPALI JAPONYA

Türkiye yeni bir düzene geçmeye çalışırken, Japonya, Ortaçağ karanlıklarında yaşıyordu. İmparator, bir kukladan, bir sembolden ibaretti. Ülkeyi, bir cins tam yetkili başbakan diyebileceğimiz «Şogun»lar yönetiyordu. 1603-1868 döneminde Japonya'nın başında Tokugova ailesinden «Şogun»lar vardı. Tokugava, dış âleme karşı bir «demirperde» politikası izledi. Bir Amerikalı profesör, 1868 öncesi Japonya'yı şu sözlerle anlatmaktadır: «İki yüzyılı aşan bir süre, kalkınma ve değişmeyi yoketmek için her türlü çaba gösterildi... Toplum, hukuk planında, değişmez bir sınıf yapısı içinde kalıplaştırılmıştı... Toplumun ekonomik fazlası, muharip sınıfın beslenmesine harcanmakta, yatırım için pek az şey kalmaktaydı... Kapalı sınıf sistemi, yaratıcı enerjileri boğmakta, emek ve kabiliyeti geleneksel faaliyetlerde dondurmaya yönelmekteydi. Sınai gelişme için bu engellerin kaldırılabileceğini düşünmek mümkün değildi»[81].

Prof. W. Eberhard, bu Japonya'nın tablosunu şöyle çizmektedir: «Japonya, sihirli bir uykuya dalmış bulunuyordu. Masallardaki taş kesilen prensler gibi, her şeyi olduğu gibi kalmış, canlı, hatta çok canlı bir cemiyetten, canlı bir müze olmuştu»[82].

Bu canlı müzede, nasıl bağnaz bir zihniyetin bulunduğunu Eberhard, şu sözlerle anlatmaktadır: Şogun'un erkek çocuğu olmamaktadır. Rahiplere başvurmuştur. Rahipler, «Mâbetler yap, para bağışla, büyük dinî törenler düzenle, çocuğun olur» demişler, ama çocuk olmamıştır. Rahipler, «eskiden işlediğin bir suç yüzünden çocuğun olmuyor» buyurmuşlardır. Anlaşılmıştır ki, Şogun'un suçu köpek öldürmektir. Bunun üzerine 1687 yılında köpek öldürme yasağı çıkarılmıştır. Yasak, şiddetle uygulanmış ve yeni yeni fermanlarla genişletilmiştir. Öyle ki, işin sonunda, herhangibir hayvan öldürmek, hatta dövmek bile suç sayılmıştır. Köpek öldürmenin cezası idam, hayvanlara kötü muamele etmenin cezası sürgün ve hapistir. Bütün

köpekler hakkında listeler düzenlenmiştir. Yeni doğan köpek yavruları resmî bir kayda geçirilmekte, ölen köpekler resmen gömülmektedir. Sâhipsiz köpekler için bir «köpek oteli» kurulmuş, yüksek maaşlı bir asılzâde bu işle görevlendirilmiştir. Yasaklar o kadar ileri götürülmüştür ki, tavukcu ve kasap dükkânları kapatılmış, avcılar ve deri işçileri işsiz kalmış ve köylüler, çok fazla çoğalan vahşî hayvan, kuş ve sâhipsiz evcil ahyvanlar yüzünden tarlalarda iş göremez olmuşlardır. Ata binmek de hayvana eziyet sayıldığı için, bütün nakliyat insanlar tarafından yapılmış, Samuray'lar bile yürümek ya da tahtırevana binmek zorunda kalmıştır. Hatta 1692 ve 1708 tarihli emirlerle atların tırnak ve yelelerinin kesilmesi yasaklanmış, yasağa uymayan 25 kişi bir adaya sürülmüştür. 1709 yılı genel affı üzerine, yalnız Tokyo'da serbest bırakılan hayvan suçlusu sayısı 6737 kişidir. Bu hayvan sevgisinin, insanlara, ekonomik hayota ve devlete nasıl ağır bir eziyet olduğu açıktır. Buna rağmen, herhangibir isyan hareketi görülmemiştir. Halk, Şagun'ların gizli polis ve jurnalcılık sisteminden yılgındır[87].

Bu zihniyette yöneticilere sâhip bulunan Japonya, aynı zamanda tabiî kaynakları bakımından fakir bir ülkeydi. E. Herbert Norman'a göre, «Japonya'nın yabancı imalâtçılar için gerek bir pazar olarak, gerekse Batı sanayii için hammadde deposu olarak, teklif edebileceği pek az şey vardır»[88].

Japonya, merkeziyetçi bir devletti ve geniş bir bürokrasiyi beslemekteydi. Bizim kapıkullarını biraz hatırlatan ve «ulûfe» alan Samuray'lar (muharip asılzâdeler), devlet bütçesi için ağır bir yüktü. Geniş arazilere ve hayli bağımsızlığa sâhip Daymyo'lar (büyük asılzâdeler) vergi ödemiyorlardı ve düzen değişikliğine karşı güçlü bir engeldiler. Köylünün sefaleti sınırsızdı. Bununla birlikte, Japonya'da da prekapitalist düzen içinde, tüccar ve tefeci elinde bir miktar sermaye birikimi olmuştu. Ne var ki bu birikim, Japon tüccarları Batı tüccarları gibi sömürge talanından ya-

rarlanamadığı için, yetersizdi. Merkantil sınıf, hor görülmekteydi. Bu sınıfın servetine devletçe el konulması, ender raslanan bir hal değildi. Tüccar, sayısız kayıtlara tâbi tutulmuştu. Giyeceği elbise ve ayakkabının, kullanacağı şemsiyenin biçimi kanunla tespit edilmişti. Tüccarın Daymyo ismine benzer isim taşıması yasaklonmıştı. Samuray'ların yaşadıkları semtlerde tüccar oturamazdı. Kısaca, Tokugava Şogun'ları, merkantil faaliyetleri aşağılık bir iş sayıyorlar ve merkantil sınıfı küçük görüyorlardı.

Tüccar gibi, yabancılara da kötü gözle bakılmaktaydı. XVI. Yüzyılın ortalarından başlayarak, Portekizliler, İspanyollar, İngilizler ve Hollandalılar, Japonya'nın kapısını çalmışlardı. Tüccarlarla birlikte, Hıristiyan misyonerler de gelmişlerdi. Fakat misyonerlik 1587'de yasak edilmiştir. İspanyollar, tevkif olunarak, casus diye Nagasaki'de çarmıha gerilmiştir. Halkın yabancılarla teması yasaklanmıştır. Yüzlerce papaz öldürülmüştür. Bu durumda, önce İspanyollar, sonra İngilizler ve Portekizliler, ticaretten vazgeçmişlerdir. 1638 tarihli bir fermana göre, Japon limanlarına gelen her Portekiz gemisi yakılacak ve bütün mürettebatı idam edilecekti. Yalnızca Hollandalılar, ticaret hakkına sâhipti. Fakat onlar da ağır şartlar altında Deşima adasında yaşamak zorundaydılar. Eberhard'a göre, bu ada bir cins hapishaneydi. Tüccar ve denizci, bir yıldan fazla adada kalamaz, karılarını ya da Avrupalı kadınları adaya getiremezdi. Halkla temas yasaktı.

Eberhard'ın deyimiyle, bu «tecerrüd politikası» iki yüzyıl sürmüştür ve «Japonya'nın kapatılması, onun iktisadî ve kültürel gelişmesi için çok zararlı olmuştur». Böylece XIX. Yüzyılın ortalarına kadar gelinmiştir. Avrupa, ticarî kapitalizmden manüfaktüre, manüfaktürden fabrika üretimine geçmiştir. Hızla gelişen sanayiin pazar ve hammadde ihtiyacı, Batı'yı donanma tehdidi altında, Doğu ülkelerini ticarete açmaya zorlamaktadır. Bu tehdit, geçmiş yüzyıllardakinden çok daha güçlü biçimde, Japonya kapılarına da dayanmıştır. 1808'de bir İngiliz gemisi, toplarını Nagasaki'ye çevirerek erzak istemiştir. Bu tip hareketler

günden güne çoğalmıştır. Japonlar, direnmişlerdir. 1825 tarihli bir fermanla, gözüken her gemiye ateş açılması ve karaya çıkan yabancıların öldürülmesi emredilmiştir. Nihayet 1846'da Amerikalı Amiral Biddle'ın başarısız denemesinden sonra, 1853'de Komodor Perry, Japon limanlarını ticarete açma azmiyle gelmiştir. Perry, «Çok sayıda kudretli savaş gemimiz, Japonya'ya doğru yol almaktadır. Bu denizlere girmeleri bir an meselesidir. Dostane niyetlerimin bir delili olarak, buraya en küçük dört gemiyle geldim. Ama eğer gerekirse, gelecek ilkbahar çok daha büyük bir kuvvetle Tokyo'da olacağım» demekteydi. Bu tehdit karşısında Şogun, tâviz verme eğilimindeydi. Şogun'un Batılılaşma taraflısı danışmanı İi Kamon no kami, sunduğu raporda, «Batı barbarlığına mukavemetin» olanaksızlığını belirtiyor ve «sırlarına nüfuz edene kadar, yabancılara boyun eğmeyi» tavsiye ediyordu. «Yaşasın İmparator, defolsun yabancılar» sloganlarıyle imparatorun etrafında toplanan muhafazakârlar ise, bu politikaya şiddetle karşıydılar. Fakat Amerikan tehdidinin ciddiyeti üzerine, iki limanın Amerikalılara açılması ve ticarete müsaade edilmesi kararlaştırıldı. 1854-1856 yılları arasında, Hollanda, İngiltere ve Rusya ile de benzer anlaşmalar yapıldı. Ne var ki, bir süre sonra, imparatorun bir fermanıyle, bütün yabancıların memleketten çıkarılması emredildi ve Batı taraflısı danışmanı İi öldürüldü.

İmparator Meiji, Şogun yönetimini ortadan kaldırarak 1868'de iktidara geldiği zaman, böyle Batı aleyhtarı bir güçler koalisyonuna dayanıyordu. En büyük dayanağı, «ronin» adı verilen fakir düşmüş asılzâde askerler (Samuray'lar) idi. Bu Samuray'lar, Şogun'ların Batı'ya tâviz politikasına tamamen karşıydılar. «Yaşasın İmparator, defolsun yabancılar» sloganıyle etrafında toplandıkları imparatordan, geleneksel düzene, dönülmesini istiyorlardı. Şogun aleyhtarı bir kısım asılzâdeler ve aydınlar da imparatorun safındaydı. İktidar mücadelesi, halkın dışında, tepede cereyan etmekteydi. Prekapitalist düzenin baskılarından şikâyetçi tüccarlar ise, mücadeleye doğrudan

doğruya katılmasalar bile, bu muhalefet hareketini malî bakımdan desteklemekteydiler.

TEPEDEN İNME KALKINMA

İşte esas itibariyle Batı aleyhtarı «ronin»lere dayanarak, Şogun rejimine son veren imparator, egemenliği ele alır alınaz, Batılılaşmaya karar verecektir. Batı ile baş edebilmek için, kuvvetli bir orduya ve güçlü bir sanayie sâhip olmayı amaç edinecektir. İmparator milliyetçi hisleri körükleyerek ve Samuray'lar ile Daymyo'lara yeterli gelir ve sanayide olanaklar sağlayarak, kendisini iktidara getiren güçleri, Batılılaşma politikasına kazanmayı bilecektir. Ve Japonya, «tepeden inme» direkt devlet müdahalesiyle, ekonominin geri prekapitalist yapısını yarım yüzyıla değiştirecek ve ileri kapitalist ülkeler arasında yerini alacaktır. Sermaye birikimi devlet eliyle gerçekleştirilecek ve sanayi burjuvazisi devlet eliyle «imal» edilecektir.

Japon kalkınmasının temelinde, köylüyü prekapitalist bağlardan kurtararak toprak sâhibi eden bir toprak reformu yoktur. Tersine, köylünün yükü ağırlaştırılmıştır. Meiji devriminin tarıma getirdiği en büyük yenilik, devlet gelirlerinin yüzde 80'ini karşılayan ağır bir arazi vergisidir. Üretime bir katkısı bulunmayan toprak sâhibinin üretimden aldığı paya, arazi vergisi olarak devletin payı eklenmiştir. S. Tsuru'ya göre, arazi vergisi reformu, ortakçıların kötü durumunu iyileştirmediği gibi, toprak sâhiplerine büyük kazançlar sağlamıştır. Nitekim 1878 yılında toplam tarım üretimi içinde, toprak sâhibinin net payı yüzde 56'ya yükselmiştir. Bu sebeple reform, «parazit karakterde yarı feodal bir arazi mülkiyetinin resmen tasdiki» anlamına gelmektedir[19]. Bir Japon yazarı da, «Meiji devrimi, feodal ilişkileri kaldırmak şöyle dursun, onları kapitalist yeni Japon toplumuna ithal etti ve feodal mülkiyet ilişkilerinin başlıcalarını kanuni teminat altına aldı»[20] demektedir. Prof. Paul Baran ise, Meiji devrimini şöyle nitelemektedir: «Tarımdaki feodal ilişkiler ile kapitalist teşebbüsü müm-

kün olan her çareye başvurarak geliştirmeye yönelmiş, kapitalist egemenliğindeki güçlü, merkezî devlet harman edilmiştir»[91].

«Tepeden inme» bir kapitalist gelişmeye yönelen Japon devleti için, o tarihlerde en önemli sorun, tarımdaki prekapitalist ilişkilerin derhal ve tam olarak tasfiyesinden çok, sermaye birikimi için köylüye mümkün olan en yüksek miktarın ödetilmesiydi. Kabul etmek gerekir ki, ağır bir arazi vergisinin feodal rantlar yerine ikame edilmesi, bu sınırlamolara rağmen, beklenileni vermiştir. Japon tarihçisi ve istatikçisi Yamada'ya göre, XIX. Yüzyılın ilk yarısında, yani feodal sömürünün şiddetlendiği bir dönemde, direkt üreticinin elinde tarım üretiminin ancak yüzde 39'u kalmaktaydı. Meiji Hükümetinin tarım reformundan sonra bu oran yüzde 32'ye düşmüştür. Bu oran 1933-1935 yıllarında ancak yüzde 42'ye yükselmiştir[92]. Demek ki, Japonya'nın kapitalist gelişmesinin temelinde, gerçek üretici köylünün, prekapitalist dönemdekinden de ağır biçimde sömürülmesi olayı yatmaktadır. Avrupalılar gibi dış ülkeleri sömürme olanağından yoksun bulunan Japonya'da ilk sermaye birikiminin başlıca kaynağının köy olduğunu söylemek mübalâğalı değildir. Prof. Baran'ın sözleriyle, «Köy, Japon kapitalizmi için, modern tarihi boyunca bir iç sömürge rolünü oynamıştır»[93]. Aşırı köylü sefaletine dayanan bu politika, tarım üretimini arttırdığı ölçüde başarılı olmuştur.

DEVLET ELİYLE KAPİTALİST İMALİ

Meiji döneminin, sasyo-ekonomik politikalarının amaçlarından biri, «Samuray'ları modern kapitalistler haline getirmektir». Bu amaçla, 1876 yılında Samuray'ların «ulûfeleri» hazine bonolarına çevrilmiştir. Aynı zamanda 400 bin civarında Samuray ailesine sanayide devamlı iş bulmak amacıyle özel bir politika öngörülmüştür[94]. Büyük osılzâde aileleri Daymyo'lara da eski haklorına karşılık hazine senetleri verilmiş ve bu ailelerin tefecilere olan

borçları devletçe yüklenilmiştir. Böylece, prekapitalist Japon toplumunun egemen sınıfları, sınaî faaliyetlere yöneltilmek istenmiştir. Geleneksel düzenin tefecileri de, alacaklarına karşılık hazine senetleri elde ederek «kapitalist-tefeciler» haline getirilmişlerdir. Bu metot, devlet eliyle kapitalist imalinde yararlı olmuştur. Bununla birlikte, Meiji devriminden asıl kârlı çıkanlar, prekapitalist düzenin büyük tüccar aileleridir. Japon ekonomisine, bugün dahi, bu birkaç aile hâkimdir.

Prekapitalist düzenin egemen sınıflarına sağlanan «hibe» biçimindeki devlet yardımı, arazi vergisi gibi, ilk sermaye birikiminin güçlü bir aracı olmuştur. Bu amaçla çıkarılan hazine senetleri, sermaye piyasasını beslemiştir. Devlet senetleri, hızla gelişen banka sisteminde toplanmış ve büyük bir kredi gelişmesine temel sağlamıştır. Nitekim Batı'da da devlet borçları ve hazine bono ve tahvilleri, ilk sermaye birikiminin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Japonya'da devlet ayrıca açık finansmana, alışılmış deyimiyle, «para basma» politikasına geniş ölçüde başvurmuştur. Bu politika, kapitalistlerin daha fazla zenginleşmesinin yanı sıra, işlenmeyen kaynakların harekete geçirilmesi olanağını sağlayarak, ekonomik fazlanın genişlemesine yol açmıştır.

İşin dikkat çekici yönü, geniş ölçüde devlet eliyle imal edilen burjuvazinin kasalarını doldurmak ve işadamlarına sermaye hazırlamak amcıyle, azami çaba gösterildiği halde, bu sermayeyi sanayiye yöneltmenin mümkün olmayışıdır. Tüccar elinde biriken muazzam para, işgücü de çok ucuz olduğu halde, tüccarı, merkantil faaliyetlerden sanayiye yöneltmeye yetmemiştir. Thomas C. Smith'in sözleriyle, «tüccarların hemen hepsi tek bir adam gibi, inatla emtia spekülasyonu, ticaret, tefecilik gibi geleneksel faaliyet alanlarında mıhlanıp kalmışlardır»*[95]. Herbert Nor-

* Avrupa'da da durum farklı olmamıştır. Dobb'a göre, kapitalizmin ilk yüzyıllarında, sanayide kârlı yatırım şartları olgunlaşmamıştı. XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar, «sanayiin durumu, geniş ölçüde sermaye yatırımını çekmeye elverişli değildi.

man da aynı sonuca varmaktadır: «Sanayileşmenin ilk döneminde, çok geniş fonlara sâhip olan para babası büyük aileler dahi, geniş sermaye bağlamayı gerektiren teşebbüslere atılmaktan —onların kârlılığı açıkça ortaya çıkana kadar— çekinmişlerdir... Bu sebeple, ilk Japon kapitalizmi, devlet himayesi ve yardımlarıyle boy atan, sıcak yerde yetişmiş bir çeşit çiçek sayılabilir. Özel büyük sermaye, ticaret, banka, kredi ve özellikle kârlı ve emniyetli devlet istikrazları alanlarında kalmayı tercih etmiştir. Küçük sermaye ise, tarımdan ayrılmıyordu. Ticaret, tefecilik ve her şeyin üstünde yüksek toprak rantı... tarıma yatırılmış sermayenin sanayi kanallarına akmasını engelliyordu».

Demek ki, devlet eliyle zengin edilen ticaret burjuvazisi, Japonya'da sınaî kapitalizme geçişi kendi başına tamamlayamayacaktı. Bunun için, yükselen kapitalist sınıfın hizmetindeki devletin, açık ve enerjik desteği zorunluydu. Nitekim, Batı'da dahi, sanayi kapitalizmi geniş devlet yardımı ve müdahalesiyle kurulmuştur. Japonya'da ise, devlet, Batı'dakinden daha fazlasını yapacaktır. Devlet, bizzat sanayici olacaktır. İngiltere'nin ünlü Japonya uzmanlarından G. A. Allen'in sözleriyle, «XIX. Yüzyılın son on yıllarında, Batı tipi önemli Japon sanayiinin hemen hepsi, kuruluşunu devlet teşebbüsüne borçludur»[*].

Devletin doğrudan doğruya fabrikalar kurması, bir süre devam etmiştir. Kurulan fabrikalar, kârlı teşebbüsler haline gelince, kapitalistlere devredilmiştir. Daha sonra-

---

Tefecilik ve ticaret özellikle, o çağlardaki gibi imtiyazlı ticaret, daha çok rizikolu olmakla birlikte, genellikle daha yüksek kârlarıyle sermayeyi çekmekteydi». Sermaye, ancak devlet desteği ile sanayie yöneltilebilmiştir (Dobb. **Studies in the Development of Capitalisme**, Londra 1946, s. 271).

Bazı Batılı iktisatçıların, sınaî kapitalizmi kuran «yaratıcı müteşebbisler» teorisi, tarihi gerçeklere pek uygun düşmemektedir. Bu müteşebbisler, daha çok, devlet eliyle imâl edilmiştir. Doğu'nun açıkgöz tüccarlarını, Batı'nın sanayicilerinden daha az kabiliyetli saymak doğru değildir.

ları, devlet dolaylı müdahalelerle sanayileşme politikasını etkilemiştir. Meselâ, müteşebbislerin olası zararlarını devlet yüklenmiştir. Yeni kurulan bazı sanaylin mamullerini, belirli bir süre satın almayı devlet garanti etmiştir. Daha pek çeşitli yardım yollarına başvurulmuştur. Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Okura ve daha sonra onlara katılan Zaibatsu gibi tröstlerin, devlet mukavelelerinden sağladıkları kârlar müthiştir. Fakat devlet sektörünü genişletmeye artık gidilmemiştir.

FABRİKALARIN «HALK»A DEVRİ

Devlet eliyle kurulan fabrikaların kapitalistlere devri, daha 1880 yılından başlayorak planlanmıştır. 1880 tarihli yönetmenlikte şunlar yazılıdır: «Sanayii teşvik için kurulan fabrikalar, halen iyi organize olmuşlardır ve iş hayatı feyiz içindedir. Bu sebeple, devlet, fabrikaların mülkiyetini devredecektir. Fabrikalar, halk tarafından yönetilmelidir».

Aşağıdaki tablo, fabrikaların «halka devri» konusundo bir fikir verecektir:

Devredilen teşebbüs	Teşebbüsün inşaat maliyeti (yen olarak)	Teşebbüsün satış fiyatı
Fusukawa çimento işleri	468.000	250.000
Innai madenleri	185.000	75.000
Kosaka madenleri	547.000	200.000
Shingawa cam fabrikaları	189.000	80.000

Görüldüğü gibi, teşebbüsler kârlı hale gelince, maliyetlerinden çok ucuz fiyata devredilmişlerdir. Ayrıca, çok uzun ödeme süreleri tanınmıştır. Kısaca, devir işi, devletin kapitalistlere bir hediyesidir. Özel sektöre devir sonucu sağlanan kârın milyonlarca yen'i bulduğu tahmin edilmektedir. O tarihlerde Japonya'nın bütün millî servetinin birkaç yüz milyondan ibaret bulunduğu düşünülürse, bu yoldan kapitalistlere sağlanan avantajın büyüklüğü anlaşılabilir.

Bununla birlikte, devlet fabrikalarının özel sektöre transfer edilmesiyle, Japonya'nın bir «laissez-faire» dönemine girdiği sanılmamalıdır. Japonya gerek ekonomik, gerek politik planda «laissez-faire» aşamasını tanımamıştır. «Japonya, feodalizmden kapitalizme geçişte laissez-faire aşamasını ve onun politik alanda karşılığı olan Victoria liberalizmini atlatmıştır»[11]. Devlet, sanayi bankaları kurarak ve daha çok çeşitli yollara başvurarak, müdahaleci bir rol oynamıştır. Politik bakımdan da, kalkınma, otoriter bir rejim altında yürütülmüştür. «Hür teşebbüs»ün, yani kapitalizmin, özgürlük olduğu, bir kapitalist propagandasından ibarettir.

JAPON KALKINMASININ BİLANÇOSU

Bu politika sonucu, Japonya'da tarım üretimi 50 yıl içinde bir kattan fazla artmıştır. Tarım üretiminde çoğalma, hızlı nüfus artış oranının bir miktar üstündedir*.

Sanayi üretimi, 1878-1942 yılları arasında 13 kat çoğalmıştır. Yıllık ortalama kalkınma hızının mod değeri yüzde 4'tür. Bu, öteki kapitalist ülkelerin tarihsel gelişme oranı açısından, yüksek bir orondır.

Bu gelişme için gerekli sermaye birikimi sorunu, esas bakımından, arazi vergisi ve enflasyon yoluyla çözülmüştür. Her iki yol da, şehir ve köylerdeki emekçi sınıf ve tabakaların insafsızca sömürülmesine dayanmaktadır.

JAPONYA'DA MADALYONUN ÖTEKİ YÜZÜ

Hızlı bir gelişmeye rağmen, Japon ekonomisinde düşük prodüktivite ve teknik gerilik hâkim olmuştur. 1930 yılında sanayiin yüzde 60'ını hafif sanayi teşkil etmektedir.

---

* Bugün kalkınma çabasına giren birçok azgelişmiş ülkede, gıda üretimi bir dar boğaz teşkil etmekte ve sanayileşme programlarını aksatmaktadır. Sanayileşme için, gıda üretiminde artış, stratejik bir faktördür.

Yatırım malları ve hammeddelerini ithal yoluyla sağlayan ekonomi, ihracat pazarlarındaki dalgalanmalara aşırı ölçüde duyarlıdır. Dış pazarlarda, özellikle İngiltere ile rekabet, ancak ihracat fiyatlarını düşürerek sağlanmıştır. İhracat fiyatlarının düşürülmesinin bedelini, ancak sefalet ücreti olabilen işçiler ödemiştir.

Sanayileşme, bir yandan gelir dağılışındaki eşitsizliği artırırken, öte yandan ekonomik ve politik planda tröstlerin kudretini büyük ölçüde arttırmıştır.

Tarım üretimindeki artışa rağmen, köylünün rant, faiz ve vergiler yoluyla sömürülen satın alma gücü, çok düşük düzeyde kalmıştır. Bu nedenle, sanayi malları için iç pazarda talep, üretim kapasitesine nazaran yetersizdir. Bundan ötürü, sanayi mallarına talep yaratmak için silâhlanma ve dış genişleme zorunlu olmuştur.

Fransa ve İtalya'da ham ipek üretiminin hastalık dolayısıyle gerilemesi gibi bir tesadüf, ipek ihracında bir sıçrama fırsatı getirerek, Japon sanayileşmesini kolaylaştırmıştır. 1870-1930 döneminde, ihraç kazançlarının yüzde 30'u ipek ve ipek mamullerinden gelmiştir. Yerli hammaddeye dayanan ve önemli bir yatırım çabası gerektirmeyen bu faaliyet, bir şans sonucu geniş dış pazar sağlanınca, Japonya'nın kalkınmasında dış ticaretin bir dar boğaz teşkil etmesini önlemiştir. Bugün azgelişmiş ülkelerin hemen hepsinde, dış ticaretin kalkınmayı engelleyen bir dar boğaz olduğu hatırlanırsa, Japonya'nın talihi anlaşılabilir.

Bu talihli duruma rağmen, iç pazarın yetersizliği biçiminde ortaya çıkan ekonominin iç çelişmeleri, Japonya'yı askeri maceralara ve sömürge fetihlerine itmiştir.

Japon kalkınması hakkındaki bu kısa değerlendirmeyi, memleketimizde de iktisadi devlet teşebbüslerimiz hakkındaki incelemeleriyle tanınan İngiliz iktisatçı A. H. Hanson'un sözleriyle bitirelim: «Ekonomide bu metodlo bir kapitalist sektör yaratılmasını, özel teşebbüs yolunun

elverişsizliğinin bir itirafı saymak için, insanın doktriner sosyalist olmasına ihtiyaç yoktur. Devletin kurduğu teşebbüslerin —kaçınılmaz biçimde en başarılı olanların— özel yatırımcılara satılması yoluna gitmek, a) özel müteşebbisin, öncülük yapma, yenilik getirme ve riziko yüklenme rolünü gerçekleştirmekte ozzini teslim etmek demektir. Halbuki bu rol, özel müteşebbisin ekonomik planda tek varlık nedenidir. b) Bu yoldan özel mülkiyet alanı genişletilmekte ve kamu mülkiyeti, özel teşebbüsün bunu telâfi ediçi bir katkısı (kontribüsyon) olmaksızın, bilerek daraltılmaktadır. c) Ekonomik kontrol mekanizması, özel sektör alanı genişletilerek, hafif bir tutumla, karışık hale sokulmaktadır. Bu durumda devlet otoritesi, ne sonuç vereceği kestirilemeyen, özendirici, caydırıcı ve yasaklayıcı metodlarla yürütülebilir... Japon örneği, bu yoldan önemli bir ekonomik gelişme sağlamanın mümkün olduğunu tetkin etmektedir. Fakat bu demek değildir ki, böyle bir gelişme politik ve sosyal bakımdan arzuya değer. Bu kodar açık biçimde parazit nitelikteki bir burjuvazinin durumunun, bizzat çiftçilik yapmayarak arazisini ortakçı eliyle işleten toprak ağası kadar savunulmaz olduğunu insan pekâlâ düşünebilir»[98].

«JAPON MUCİZESİ»NİN SIRRI

Japon kalkınmasının bilançosu, sanıldığından çok az parlak olmakla birlikte, Japonya, sınaî kapitalizme geçen tek Avrupa dışı ülkedir. Neden Japonya bunu başarabilmiştir de, bu yolda çok daha önce çaba gösteren Türkiye gibi ülkeler başarısızlığa uğramıştır? Şimdi bu sorunun cevabını araştırabiliriz. Prof. Baran'ın anlatımıyle, sorunun cevabı, son derece karmaşıktır, ama aynı zamanda son derece basittir. Meselenin özüne inilirse, cevap basittir: Japonya, öteki Avrupa dışı ülkelerin kaderinden kurtulmuştur, çünkü Japonya, Batı kapitalizmi tarafından sömürge ya da yarı- sömürge haline getirilmekten kurtulabilen tek Avrupa dışı ülkedir. Bu sayede Japonya, bağımsız

bir millî kalkınma izleyebilme şansını elde etmiştir.

Son derece karmaşık olan, Japonya'nın bu şansı nasıl elde ettiğidir. Talihin bunda gerçekten payı vardır. Prof. Boron'o göre, tıpkı XVI. Yüzyıl öncesi Batı Avrupa ve özellikle İngiltere gibi, Japonya'nın fakirliği işe yaramıştır. Fakirlik, bu ülkeyi Batı iştahından korumuştur. Japonya, gerek pazar, gerek hammadde deposu olarak, Batı sanayii için fazla çekici değildi. Başka bir deyişle, Japonya'ya el koyma arzusu, hiçbir zaman Güney Amerika'nın altını, Afrika'nın moden, flora ve fauna'sı, Hindistan'ın efsonevî zenginlikleri, Çin'in sınırsız sanılan pazarlarını ele geçirme hırsı kadar şiddetli olmamıştır.

Öte yandan, XIX. Yüzyılın ortasında, Asya'da Batı yerleşmesi, en yüksek yoğunluk derecesine erişmişti. Batı Avrupa ülkeleri, öteki teşebbüslere fazlasıyle dalmışlardı. Özellikle lider sömürgeci devlet İngiltere, Avrupa, Yakın Doğu, Hindistan ve Çin'de meşguldü. Japonya'nın fethi için güç bir askeri seferi göze olmak kolay değildi. Bundan başka, emperyalist devletler arasındaki rekabet, Japonya'nın emperyalist iştahlardan korunmasını kolaylaştırmoktoydı. Avrupa ile yeni emperyalist devlet ABD arasındaki rekabet artmoktaydı. Bu rekabet, kuvvet zoruyla Japonya'nın dize getirilmesini zorlaştırmıştır. Çin'e yakınlığı, Japonya'ya büyük stratejik değer kazandırmoktoydı. Bu sebeple emperyalist devletler, oralarından birinin Japonya'da egemen duruma geçmesini engellemeye önem vermekteydiler. Japonya'da birtakım imtiyazlar sağloyan ilk ülke, ABD idi. Gerek Amerikan kapitalizminin o tarihte eriştiği gelişme aşaması, gerek bu ülkenin milletlerarası statüsü, Japonya'nın üzerinde tek başına kontrol kurmasını sağlayacak güçte değildi. Ama Japonya, yine de Şogun'lor döneminin sonlarına doğru, birtakım «kapitülosyon» tipi anlaşmaları imzalamış durumdaydı. Meiji devleti, emperyalist devletlerin aralarındaki rekabetten de yararlanarak, bu anlaşmanın kaldırılması yolunda ısrarlı bir çaba göstermiştir. Japonya, 1894'te kapitülasyonlardan kurtulmayı başaracaktır.

JAPONYA'DA YABANCI SERMAYE YOK

Japonya aynı zamanda yabancı sermaye yatırımlarından korunmak için titiz bir çaba göstermiştir. Tsuru'ya göre, Çin - Japon Savaşının son bulduğu 1895 yılına kadar Japonya'ya ithal edilen yabancı sermaye, 3,2 milyon İngiliz Lirasından ibarettir! Japon yazarı Yasuza Horie, «Meiji yönetiminin devlet kapitalizmi denemesinde, temel amaçlardan birinin, yabancı sermayeyi Japonya'dan uzak tutma çabası» olduğunu yazmaktadır. Japon egemen sınıflarının, bağımsız modern bir devlet olmak azmiyle, yabancı sermaye yatırımlarına karşı çıkmaları kadar, her halde Japonya'nın fakirliği de, Japonya'yı yabancı sermaye akınından korumuştur[39].

Tabiî ki, bağımsız kalkınma çabalarına rağmen, emperyalist tehdit azalmış değildi. Japon kalkınması, emperyalist tehdit altında yürütülmüştür. Bu tehdit, içerde olaganüstü bir seferberlik durumu yaratarak, kapitalizmin hızla gelişmesinde yardımcı olmuştur. En kısa zamanda, emperyalist ülkelerle boy ölçüşebilecek modern bir orduya ve bu ordunun kuruluşuna imkân verecek bir ekonomiye ulaşmak, millî bir amaç haline gelmiştir. Böylece, Japon kapitalizminin hayatî çıkarlarıyle vatan savunmasının gerekleri birleşmektedir. Tröstler için fedakârlık, vatan için fedakârlıktır! Japonya, bu milliyetçi ortam içinde, büyük bir sınaî ve askerî güce ulaşmıştır. Lenin, «Avrupalılar, Asya ülkelerinde giriştikleri sömürge talanlarıyle, bu ülkelerden birinin —Japonya'nın— büyük askerî başarılar elde edecek biçimde sertleşmesini hazırladılar. Bu başarılar, Japonya'nın bağımsız millî kalkınmasını sağladı» demektedir.

Ekonomik Kalkınma Aşamaları adlı eserin yazarı Walt W. Rostow ise, Japonya'nın gösterdiği milliyetçi tepkiyi, ihtiyatsızca genelleştirerek, kalkınmaya geçişin ön şartı saymaktadır. Başkan Johnson'un bu ünlü danışmanına göre, her toplum, kendinden daha ileri bir yabancı güçten gelen tehdit ve tehlikeye karşı gösterdiği millî tepki sanu-

cu, modernleşmeye gitmektedir. Ona göre, yalnız Japonya'nın değil, İngiltere'nin dahi kalkış (take-off) aşamasına ilk giren ülke oluşu, Roma'daki kilise ve XVI. Yüzyılda onu destekleyen İspanya'ya karşı bağımsızlığını sağlama çabalarının, Elizabeth döneminin genişleyici milliyetçiliğinin ve Hollanda'nın yarı-sömürgesi olmaktan çıkma çabalarının sonucudur[10]. Ne var ki, bu «milliyetçi tepki»yi gösteren birçok millet sömürgeleşmekten kurtulamamıştır.

«Japon mucizesi»nin sırrı, onun bu bağımsız milli kalkınma olanağına sâhip olmasında yatmaktadır. Ekonomik bağımsızlık, bunun içindir ki, bir duygusal istek değil, kalkınmanın vazgeçilmez ön şartıdır. Şüphesiz ki, ekonomik bağımsızlık, kalkınmayı sağlamanın tek başına yeterli şartı değildir. Kışın turfanda domates yetiştirmek için de, domatesleri dış etkilerden korumak amacıyle bir ser içinde tutmak yeterli değildir; ama bir ser kurulmadıkça kışın domates yetiştirmek hayaldir.

ALMANYA'NIN KALKINMASI

Yalnız Japonya değil, öteki Avrupa ülkeleri ve Amerika da, olumsuz dış etkilerden korunarak, bağımsız bir ekonomi politikası izleyebildikleri için, kalkınmalarını başarabilmişlerdir. Japonya kadar Almanya'nın durumu da ilgi çekicidir.

Japon kalkınması gibi, Alman kalkınması da, tarımda feodal ilişkiler sürüp giderken, devletin giriştiği «tepeden inme» bir kapitolist gelişme denemesidir. Bir Amerikalı İktisat tarihi profesörünün Batı okullarında yardımcı kitap olarak kullanılan eserine dayanarak, Alman kalkınması şöyle özetlenebilir: Almanya'da serfaj, Jena'da (1806) Prusya'nın Napoleon'a yenilmesi üzerine, galip devlet tarafından kaldırmıştır. Fakat Napoleon çekilince, eski durum geri gelmiştir. Ancak 1848 İhtilâli üzerine, egemen sınıflar, köylüye taviz vermek zorunluluğunu duymuştur. 1848 İhtilâlini şehir işçileri ve liberal burjuvalar başlat-

mış, köylüler de onlara katılmıştır. Hükümet, köylüleri tatmin ederek, ihtilâli ikiye bölmenin akıllıca bir politika olduğunu hemen anlamıştır. Servaj kaldırılmış ve köylülere, bedelini taksitle ödemek şartıyle, işledikleri toprağa sâhip olma hakkı tanınmıştır. Fakat 1848-1853 döneminde kolera, savaş ve kötü ürün yüzünden, birçok köylü, toprak bedelini ödeyemeyerek Amerika'ya göç etmiştir.

Prusya'da ise, Napoleon yenilgisi üzerine, ekonomik ve sosyal reformların zorunluluğu anlaşılmıştır. 1807'de asiller, burjuvalar ile köylülere, öteki iki sınıfa ait mesleklere girmeyi yasaklayan kast sistemini kaldırmışlardır. Servaj, son bulmuştur. 1811'de köylüler, işledikleri toprağın üçte birini, özgürlüklerinin ve geri kalan toprağın bedeli olarak bırakmak şartıyla toprağa kavuşmuşlardır. Bu tedbirlerden hoşlanmayan arazi sâhipleri (Junkers), çeşitli yollara başvurarak, reformun uygulanmasını engellemişlerdir. Aslında, «reform, serf köylüyü toprağa bağlılıktan kurtarmışsa da, daha çok toprağı köylüden kurtarmıştır». İşledikleri toprakların üçte birini kurtuluş bedeli olarak bırakan birçok köylü, yeterli topraktan yoksun kalmıştır. Böylece, reforma rağmen, Junkers'lerin egemenliği devam etmiştir.

İşte böyle bir tarım yapısı üzerinde, İngiltere ve Fransa'dan çok sonra, Almanya kapitalist gelişme yoluna girmiştir. 1850 yılına kadar, Alman sanayii, esas bakımından şehirli zenaatkârların elindedir. Sanayi teşebbüsleri, son derece küçüktür. 1843 yılında Prusya'da patronların sayısı, çırak ve kalfa sayısından fazladır.

Almanya'da yeni sanayi tekniklerinin öncüleri, maden, bakır işletmeleri ve top dökümhaneleri gibi devlet teşebbüslerini yöneten Prusyalı devlet memurları olmuştur. 1870'ten başlayarak bu memurlardan bazıları, İngiliz buluşlarıyle ilgilenmişler ve inceleme gezileri yapmışlardır. Bu memurlar, bir cins «casusluk» görevi yüklenmişlerdir. Bunlar, İngiltere'den desenler elde etmişler, makineler satın almışlar ve işçilerin Almanya'ya göç etmesini sağlamışlardır. Prusyalı memurlar, İngiltere'nin makine

ihracını ve kalifiye işçilerin göç etmesini yasaklamasına rağmen, görevlerini başarmışlardır. Bu sayede, 1800 yılından başlayarak, Almanya'da makine imal eden iki devlet fabrikası vardır. Özel teşebbüs, 1800 ve özellikle 1820'den sonra gelişmiştir. 1843'te Zollverein ile 17 Alman devleti, aralarında bir serbest pazar kurmuş, fakat bu pazarı dışarıya karşı korumuşlardır. Alman iktisatçısı List (1789-1846) millî iktisat, himaye ve Zollverein görüşünün şampiyonudur. Alman sanayi gelişmesi, Zollverein'den sonra hızlanmış, Almanya bugünkü gücüne erişmiştir.

RUSYA'YA GELİNCE...

Çarlık Rusyasında da sanayi gelişmesi, İngiltere ve Fransa'dakinden farklı olarak, prekapitalist bir yapı içinde, yukarıdan aşağı devlet müdahalesiyle başlamıştır.

XVIII. Yüzyılda Rusya, ihracata yönelmiş bazı sanayiye sâhipti. Gizli tutulan usullere göre hazırlanmış Rus derisi, demir, bakır ve yelken bezleri ihraç edilmekteydi. Ama Avrupa'daki gelişmeler, bu ihracatı azaltmıştır. Yüksek gümrüklerle korunan iç pazarda, pamuk sanayii bir miktar gelişmiştir. Bununla birlikte, 1871'de Rus sanayii, Avrupa'ya nazaran çok gerideydi. Asıl sanayi gelişmesi, 1880'den sonra başlamıştır. Bu gelişmede baş rolü devlet oynamıştır. Witte, mevcut gümrük tarifelerini daha da yükseltmiş, yabancı sermaye çekmeye çalışmış ve demiryolu malzemesi yapımı için sübvansiyon vermiştir. Bu yoldan, yüksek gümrük himayesi altında, İhtilâl'den önce, bir miktar sanayi gelişmesi sağlanmıştır. 1917 İhtilâli, Rusya'nın gelişmesine başka bir yön verecektir[101].

ABD'DE KALKINMA

Kuzey Amerika, Avusturalya ve Yeni Zelanda gibi yerlerde Avrupalılar, az çok boş toproklara yerleşmişlerdir. Bunlar, «iliklerinde kapitalizm» olduğu halde, pek az

direnmeyle karşılaştıkları bâkir ve verimli topraklarda kendilerine ait toplumlar kurmuşlardır. Feodalizmin aşılması güç engellerini hiç tanımayan bu toplumlar, başından itibaren kapitalist yapılara sâhip olmuşlardır. Bu zengin ve geniş topraklarda, kapitalist gelişmeye tek engel, Avrupa egemenliği idi. Ama bu yeni yükselen burjuva toplumları, daha işin başında, Avrupa egemenliğine son verebilecek kadar sağlam ve güçlü idiler. Nitekim bunu kolayca başarmışlar ve kapitalizmin gelişmesine elverişli bir politik düzen kurmuşlardır. Demek ki, ABD'nin hızlı kapitalist gelişmesinin temelinde İngiliz'lere karşı kazandığı bağımsızlık savaşı yatmaktadır. Bağımsızlık savaşı ile yabancı egemenliğinden kurtulduktan sonra, ABD, çok uzun bir süre himayeciliğin şampiyonluğunu yapmıştır. İrlanda ise, Marx'ın ayrıntılarıyle belirttiği üzere, İngiltere'nin ekonomik egemenliği altında perişan olmuştur. Marx, 30 Kasım 1867'de Londra'dan Engels'e yazdığı mektupta, İrlanda'nın ihtiyaclarını şöyle sıralamaktadır:

1. İngiltere'den bağımsızlık,
2. Tarım ihtilâli,
3. İngiltere'ye karşı koruyucu gümrük tarifeleri.

MARX, ENGELS VE SERBEST TİCARET!

Marx, 1783-1801 tarihleri arasında İrlanda sanayiinin her kolunun geliştiğini, fakat İngiltere ile birleşme üzerine, İrlanda Parlamentosunun koyduğu gümrük himayesi kaldırılınca, bu ülkede bütün sanayi hayatının yok olduğunu yazmaktadır. Marx'a göre, İrlanda, bağımsızlığını kazanır kazanmaz, daha önce Kanada, Avustralya gibi ülkelerde görüldüğü üzere, zorunlu olarak himayeciliğe yönelecek ve böylece kapitalist gelişme yoluna girecektir. Bununla birlikte, Marx, 9 Ocak 1848'de Brüksel'de, dünya çapında kaçınılmaz toplumsal ihtilâli hızlandıracağı düşüncesiyle, serbest ticareti savunmuştur! Marx'ın bu tutumunun nedenlerini açıklayan bir yazısında Engels, himayecilik ve serbest ticaret hakkında şu değerlendir-

meyl yapmaktadır: «XVIII. Yüzyılın son 30 yılında, İngiltere'de modern sanayi sistemi —buharla çalışan makine üretimi—, himayeciliğin besleyici kanadı altında korunmuş ve gelişmiştir. Gümrük himayesi yeterli bulunmadığında, Fransız İhtilâli'ne karşı girişilen savaşlar, İngiltere'nin yeni sanayi metodları tekelini elinde tutmasına yardımcı olmuştur. 20 yıldan uzun bir süre, İngiliz savaş adamları, endüstriyel rakiplerini, onlara ait sömürge pazarlarından uzakta tutmuşlar ve bu pazarları zorla İngiliz ticaretine açmışlardır. Güney Amerika sömürgelerinin, ana Avrupa ülkelerinden koparak bağımsızlıklarını kazanmaları, Hollanda ve Fransa'nın işe yarar sömürgelerinin İngiltere tarafından fethi, giderek Hindistan'ın boyunduruk altına alınması, bu muazzam genişlikteki topraklar üzerinde yaşayan halkları İngiliz mamullerinin müşterisi haline getirmiştir. İngiltere, böylece, içeride uyguladığı himayeciliği, dışarıdaki olası müşterilerine zorla kabul ettirdiği serbest ticaretle tamamlamıştır. İki sistemin bu talihli birleşimi sayesinde, 1815'te savaşlar son bulunca, İngiltere kendini, bütün önemli sanayi kolları açısından, kaçınılmaz biçimde dünya ticaretinin tekeline sâhip bulmuştur.

Tekel durumu, savaşı izleyen barış yıllarında daha fazla genişlemiş, İngiltere'nin aldığı mesafe yıldan yıla artmıştır. İngiltere, olası rakipleriyle arasındaki mesafeyi yıldan yıla açar görünmektedir. Devamlı daha fazla miktarda mamul eşya ihracı, ülke için gerçekten bir ölümkalım sorunu haline gelmiştir. Fakat bu bakımdan yolda iki engel vardır: Öteki ülkelerin yasaklayıcı ya da himaye edici mevzuatı ile İngiltere'nin gıda ve hammadde ithalâtına bu ülkelerin koydukları ihracat vergileri.

İşte o zaman, klasik ekonomi politik'in serbest ticaret doktrinleri —Fransız fiziyokratları ile onların İngiliz izleyicileri Adam Smith ve Ricardo—, John Bull'un ülkesinde popülarite kazanmıştır. Bütün yabancı rakiplerini alteden İngiliz imalâtçıları için, İngiltere'de himaye tedbirle-

rine hiç ihtiyaç yoktu. Hatta onların varlığı dahi, ihracatın gelişmesine bir engeldi (.....).

Bu şartlar altında, serbest ticaret, günün parolası olmuştur. Bütün öteki ülkeleri serbest ticaret dininin sâlikleri yapmak ve böylece büyük sanayi merkezi İngiltere etrafında öteki ülkeleri onun bağımlı tarım bölgeleri yapan bir dünya kurmak, İngiliz imalâtçılarını ve onların sözcüsü durumundaki ekonomi politik üstadlarını bekleyen ikinci işti»[102].

IV

EMPERYALİZMİN BOYUNDURUĞUNDA

TÜRKİYE'NİN İDAM FERMANI

Türkiye'yi, İngiltere'nin bağımlı tarım ülkesi haline getirmek için, İngiliz ekonomi politik üstadlarının çabalarına dahi ihtiyaç duyulmadı. İngiliz diplomotları, kapitülasyonların kaldırılması gereken bir dönemde, Osmanlı devlet adamlarına, serbest ticaret doktrinini kolayca kabul ettirdiler. Türkiye, 1838'de imzalanan ticaret antlaşmasıyle, ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline geldi. Böylece, ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün görünen gelişme, engellenmiş oldu.

Osmanlı İmporatorluğu'nun, Doğu ve Batı arasında köprü durumunda olon coğrafi mevkii ve Batılı kapitalistlerin hammadde deposu ve pazar olarak iştahını kabortan olanakları, Türkiye'yi yalnız ekonomik planda değil, politik ve askerî planda da Avrupa'nın boş hedefi yapmoktaydı. Türkiye'ye yöneltilmiş bin yıllık «ehli salip»ten söz etmek, herhalde büsbütün yanlış sayılamaz.

Kapitalist gelişme yolunu açarok reformlara girişil-

diği dönemde dahi, Türkiye, Avrupa devletlerinin ağır baskısı altındaydı: Yeniçeriliğin kaldırılmasından hemen sonra, İngiliz, Fransız ve Rus filoları Navarin'de Türk donanmasını yokediyorlardı (1827). Balkanlardan inen Rus ordusu, Edirne'yi alıyor ve İstanbul'a doğru ilerliyordu (1829). Fransız ve İngiliz'lerin teşvikiyle, Mısırlı Mehmet Ali, Kütahya'yı ele geçiriyor ve İstanbul'u tehdit ediyordu. Sultan Mahmut, Mehmet Ali'ye karşı Rus ordusunun ve savaş gemilerinin yardımını istiyordu (1833). Hünkâr İskelesi Muahedesi ile, devlet, Rus himayesine giriyordu. Kendi çıkarları açısından telâşlanan İngiltere, Mehmet Ali ve Rusya tehlikelerine karşı Sultan'ı destekliyor ve bu hizmetlerine karşılık, imparatorluğu açık pazar yapan İngiliz ticaret antlaşmasını elde ediyordu.

Bundan sonra Osmanlı devleti, ancak Avrupa devletleri arasındaki çıkar çekişmelerinden yararlanarak, bir takım denge hesapları içinde varlığını sürdürebilecektir. Ama bu denge hesapları dahi, ardı kesilmez savaşlarla devlet arazisinin hızla küçülmesini engellemeyecektir. Kapitalist ülkeler arasındaki rekabetin ise iki yönlü olduğu unutulmamalıdır. Kapitalist ülkeler, bir yandan ekonomik çıkarlar yüzünden boğuşurlarken, öte yandan Avrupa dışı ülkeleri kapitalist hegemonyoya açmakta birleşmektedirler. Nitekim kapitülasyonlardan ve emperyalizm aşamasında kapitülasyonları iyice genişleten ticaret antlaşmalarından, en küçüğünden en büyüğüne kadar tüm Avrupa ülkeleri ve Amerika yararlanmıştır.

Kapitalizmin bu taarruzu karşısında, Türkiye'nin Japonya gibi direnebilmesi olanağı yoktu. Coğrafî mevkii ve uyandırdığı iştahların şiddeti, buna engeldi*. Yalnız bu

---

* Prof. Halil İnalcık, Japon kalkınmasında önemli bir faktör olarak, milli devletin varlığını görmektedir: «Japonya modernleşme çağına girdiği zaman, 1868'de dil ve kültür birliğine ulaşmış, millî bir devlet karakterine sâhipti. Türkiye'de bu ancak 1923'te gerçekleşebilmiştir». (Hayat Tarih Dergisi, **Türkiye Niçin Geri Kaldı** anketi, Şubat 1966). Şüphesiz bir milli devletin varlığı kapitalist gelişme açısından önemlidir. Ama

şartlar altında dahi Mahmut reformları, Rusya ve Avusturya'yı korkutuyordu: Nicolas I. başkanlığında toplanan Rus Gizli Komitesi, büyük telâş göstererek, Osmanlı İmparatorluğundaki bütün yenileşme hareketlerine, her türlü çareye başvurarak karşı koymayı kararlaştırıyordu. Metternich, İstanbul'daki sefirine aynı yönde direktif veriyordu[103]. Ne var ki, bu telâş boşunaydı. Batı'nın ekonomik baskısı, imparatorluğun güçlenmesine ve kalkınmasına zaten olanak tanımayacaktı.

Bununla birlikte, Türkiye'yi açık pazar yapan Ticaret Antlaşmasına en ufak direnme gösterilmeyecektir. Büyük Reşit Paşa, Türkiye'nin idam fermanını, kalkınma yolunu açacak bir belge diye imzalayacaktır! Bu antlaşmanın güzel bir incelemesini yapan Yusuf Kemal Tengirşenk, Büyük Reşit Paşa ve arkadaşları için, «Bu muahedenin neticede memleketin sanayiini belini doğrultamaz bir hale getireceğini, devletin başına Düyunu Umumiye İdaresi gibi bir belâ musallat edeceğini, elbette keşfedemiyorlardı» demektir[104].

1838 ANTLAŞMASI NEDİR?

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un «Capo d'Opera = Şaheser» diye selâmladığı antlaşma, Osmanlı İmpa-

---

Türkiye'nin kapitalist gelişmeyi gerçekleştirememişi, milli devletin yokluğu ile açıklanamaz. Milli devlete sâhip oldukları halde, yarı-sömürge haline gelmiş birçok ülke vardır. Fakat ister dil ve kültür birliğine ulaşmış milli devlete sâhip olsun, isterse olmasın, emperyalizmin pençesine düşen hiçbir kalkınmış ülke örneği yoktur. Bu sebeple, tâyin edici faktör, bağımsız bir gelişme olanağının varlığıdır. Elbette Osmanlı İmparatorluğu, olduğu gibi devam edemezdi. Milli kurtuluş hareketlerinin baskısı altında, imparatorluk, arazi kayıplarına ve sarsıntılara uğrayacaktı. Ama bu, kapitalist gelişmeyi durdurmaya yetecek bir engel değildi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ileride göreceğimiz üzere, azınlıklar meselesinin bir özelliği vardır. Rumlar ve Ermeniler, Türkiye'de Avrupa'nın siyasi ve iktisadî alanlardaki tahakküm politikasının araçları olarak kullanılmışlardır. Azınlıkların varlığı, bu anlamda, dolaylı yoldan, Türkiye'nin kapitalist gelişmesini engellemiştir.

ratorluğu'nu serbest ticarete en ileri biçimde açmaktadır. Nitekim 1849'da Palmerston «Ticaret ilişkilerinde Osmanlı devleti, bütün öteki devletlerden çok serbest müsaadelerde bulunmaktadır» diye bizi övecektir. Gerçi daha önce de yabancılar, kapitülasyonlardan yararlanmaktaydılar. İthal malları, ancak yüzde 3 gibi önemsiz bir gümrük resmi ödemekteydi. Hatta yüzde 3'ün Türk parası karşılığı belli senelerde tesbit edildiğinden ve antlaşmaların imzalandıkları tarihlerden önceki yıllarda önemli fiyat yükselmeleri olduğundan, yüzde 3 gümrük resmi, gerçekte yüzde 1 - 1,5'tan ibarettir. Ayrıca Avrupalılar, vergi ödemezlerdi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest ticarete önemli kayıtlar getirilmişti. İç ticaret Osmanlı tebaasına aitti. Yabancı tüccar, iç ticarete girip yerlilerle rekabet edemezdi. Birçok malın alım-satımı, bir ruhsat bedeli karşılığında belli kişilerin tekeline verilmişti. Üretici, malını ruhsat sâhibi bu kişilere satmak zorundaydı. «Yed-i vahit = tekel» denilen bu usul, yalnız hububat vb. gibi iç ürünlere değil, ithal mallarına da uygulanmaktaydı. Meselâ kahve ithal edenler, mallarını yed-i vahit, yani tekel sâhibine satmakla yükümlüydüler. Mısır'da Mehmet Ali, bu yed-i vahit usulünü dış ticareti devletleştirme yolunda kullanmış, bu sayede elde ettiği gelirlerden, güçlü bir ordu ve sanayi kurma yolunda geniş ölçüde yararlanmıştı. Bu tekel durumu, İngiliz tüccarlarını rahatsız ediyordu. Nitekim Palmerston, 30 Kasım 1833'te İstanbul'daki sefirine yazdığı mektupta, «Yed-i vahit usulünü kaldırmaya çalışın» direktifini vermekteydi. Palmerston'a göre, «İmolâtçı, mamullerini, alış fiyatlarını kendileri tesbit eden imtiyazlı kimselere satmak zorunda bırakıldıkça, Türk sanayiinin ileri gitmesi olanaksız»dı. Bundan başka, iç ticaretten geniş ve çeşitli vergiler alınmaktaydı. Emtianın bir şehirden ötekine nakli, ruhsat tezkeresi gerektirmekteydi. Şüphesiz, kapitalist gelişme yoluna girmeye niyetlenen bir Türkiye'nin, iç ticarete getirilen prekapitolist düzene özgü bütün bu kayıtları kaldırması lüzumluydu, ama yüksek gümrük duvarlarıyle ileri kapitalist

ülkelerden kendi iç pazarını korumak şartıyle. Oysa 1838 Antlaşmasıyla, dışa karşı korunma tedbirleri getirilmeden içerdeki kayıtların kaldırılması, ülkeyi, Avrupa'nın açık pazarı yapmıştır. Antlaşmanın bellibaşlı hükümleri şöyle özetlenebilir :

1. Antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde uygulanacaktır (Mısır'ın kapitalist gelişmesinde stratejik rol oynayan dış ticaret tekeli, bu antlaşmaya dayanarak yıkılmıştır).

2. «İlelebet mer'î ve muteber» olduğu belirtilen antlaşma hükümlerinden, öteki bütün devletler yararlanabilecektir. (Nitekim öteki Avrupa devletleriyle de aynı tipte antlaşmalar imzalanmıştır).

3. Kapitülasyonlar devam edecek, antlaşmayla tanınan yeni imtiyazlar, eskilerine eklenecektir.

4. İngiliz tüccarlarının ortakları ve adamları için de, İngiliz tüccarlarına tanınan bütün haklar sağlanacaktır.

5. Gerek iç, gerek dış ticaret amacıyle, İngiliz tüccarları, ortakları ve adamları, memleketin her tarafında her çeşit emtiayı, «bilâistina» alıp satabileceklerdir.

6. Yed-i vahit usulü, «bikülliye terk ve iptal» olunacaktır.

7. Emtia alımı ve nakli için tezkere istenmeyecektir. Tezkere isteyen vezirler ve memurlar, devletçe «şiddetle takip olunacak»lar ve İngiliz tüccarların bu yüzden uğrayacakları zararlar tazmin edilecektir.

8. İngiliz tüccarı, ortakları ve adamları, iç ticarette, en imtiyazlı yerli tüccardan fazla vergi ödemeyecektir.

9. İhraç mallarından, ihracatın yapılacağı iskeleye kadar hiçbir vergi alınmayacak, iskelede yüzde 9 vergi alınacaktır. İskeleden ihracında ayrıca yüzde 3 gümrük resmi verilecektir.

10. İthalâtta yalnız yüzde 3 ithal resmi ödenecektir. Ayrıca yüzde 2 oranında ek vergi alınacaktır. Bunun dışında ithal malları, memleketin her tarafına vergisiz gidecek, bir yerden öbür yere tekrar tekrar götürülüp getirilse dahi, vergi ödenmeyecektir (Buna göre, bir Osmanlı tüccarı, içerdeki bir yerden öbür yere götürüp satacağı emtia için yüzde 12 vergi öderken, yabancı tüccar, ortakları ve adamları, yüzde 5 vergi vereceklerdir! Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunan bir belgede, bu acaip durum şu sözlerle belirtilmektedir: «1838 Antlaşması, Türk sanayiine Edirne Antlaşmasından çok daha zararlıdır. 1829 Edirne Antlaşması, hiç olmazsa, yabancı emtiasına, yerli ürünlere oranla bir imtiyaz vermemişti... Şimdi bir Belçikalı tüccar, Osmanlı ülkesinde sattığı mallar için yüzde 5 resim veriyor, bir Osmanlı tüccarı ise, yabancı ülkelere ihraç edeceği, hatta yalnızca Osmanlı eyaletlerinin veya beyliklerinin birinden öbürüne taşıyacağı emtia için, yüzde 12 resim ödemekle yükümlü tutuluyor»[10.5].

11. Bu antlaşmanın İngiliz mallarına ve tebaasına tanıdığı imtiyaz ihlâl olunmadıkça, Osmanlı devleti, iç işlerinin yürütülmesinde «iz'aç» edilmeyecektir.

12. İngiliz tebaası ve adamları, yalnız İngiliz mallarını değil, dış ülkelerden gelmiş her türlü emtiayı ülkenin her yerinde serbestçe alıp satabilecektir. Bunlar için yalnızca yüzde 3 ithal resmi ve yüzde 2 ek vergi ödenecektir ki, bu da yeni ve önemli bir imtiyazdır.

13. Yabancı emtia, Boğazlar'dan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden ötekine aktarma edilebilecek, transit serbest olacak, bu muamelelerden ayrıca hiçbir resim alınmayacaktır.

Görüldüğü gibi, 1838 Antlaşması gerçekten «Capo d'Opera»dır. Türkiye artık 1929 yılına kadar, gümrük özgürlüğüne sâhip olamayacaktır. Lozan'da dahi, emperyalist ülkeler, gümrük vergilerimizi dilediğimiz gibi tesbit

etme hakkımızı tanımayı reddedecekler ve hiç değilse beş yıl süreli bir tâviz sağlayacaklardır. Osmanlı Devleti, sanayiini korumakton çok, Hazineye gelir sağlamak amacıyle, zaman zaman gümrük vergilerini artırmak istemiştir. Ama her seferinde, Avrupa devletlerini teker teker değişikliğe razı etmek gerekmiştir. Devletler, bu müsaadeyi vermek için, karşılığında ağır tâvizler koparmayı hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir.

AÇIK PAZARDAN GELEN BATI UYGARLIĞI

Bu gümrük esareti, Avrupa'nın ön aldığı bir dönemde, kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olonağını kaldırarak, sanayileşmeyi engellediği gibi, mevcut sanayiin de yok olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, «açık pazar» ontlaşması, kalkınmanın tek yolu olarak sunulmuştur. Serbest ticaret, tıpkı İngiltere gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun do sanayileşmesini sağlayacaktı. Dışişleri Bakanı Polmerston, İstanbul'daki sefire verdiği direktifte, serbest ticaret yoluyla «Sultan'ın tebaasının servet ve refahları artacak, sanayi önemli bir gelişme gösterecek. Bunu gereken kişilere anlat.» diyordu. İstanbul'da ve Londra'da temsilcilerimizin etrafını soran Türkiye uzmanları, «Türkiye, bu antlaşmayı uygulamakla, Batı uygarlığına girecek» buyuruyorlordı. Bu uzmanların en ünlülerinden David Urquhort, eski Osmanlı rejiminin liberalizm olduğunu, Osmanlı liberalizmini Avrupalıların bile örnek olması gerektiğini yazıyordu! Okul kitaplarımızdo hâlâ «Büyük» sıfatıno lâyık görülen Reşit Paşa, ölüm döşeğindeki Sulton'o, serbest ticaret yoluyla hızlı sanayileşmenin zor olmayacağını, açık kapı siyasetinin tehlikelerinin önlenebileceğini anlatıyordu.

İşte, büyük riyokârliklarlo en masum ümitlerin kolkolo gezdiği bir sisli ortamda yeni bir kalkınma denemesi başladı. Bir yandan, üstün İngiliz ve Avrupa sanayiine kapılar ardına kadar açılırken, öte yondan sanayileşme çabasına girişildi. Bu ters deneme, tabiî ki, eski-yeni bütün

sanayiin yok olması ve gelişme olanaklarının yitirilmesi ile sonuçlandı.

TÜRK SANAYİİ NASIL ÇÖKTÜ

Prof. Ömer Celâl Sarç, **Tanzimat ve Sanayiimiz** adlı incelemesinde, bu iflâsın bilançosunu yapmaktadır[1].

Avrupa fabrikalarının rekabetinden, önce pamuklu sanayii zarar görmüştür. İstanbul ve Avrupa Türkiyesinde bu sanayi zayıflamıştır. Fakat pamuğu aile içinde işleyenler, sefalete düşmek pahasına, dayanmışlardır. Serbest ticaret yoluyla mucizeler vaadeden Urquhart, «İngiliz pamuk ipliklerinin ithali dolayısıyle, kazançlar yarıya, hatta bazan üçte bire inmiştir. Ancak, bu ithalât, dahilde fiyatları düşürmek ve Türkiye pamuk ipliklerinin ihracatını durdurmakla beraber, aile sanayiinin hissedilir derecede yerini alamamıştır» demektedir. Fakat zamanla sanayiin çöküşü hızlanmış ve yaygınlaşmıştır. Önce pamuk, sonra ipek sanayii buhrana sürüklenmiştir. Viquesnel, 1845-1855 yıllarına ait olan eserinde, Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır, Bursa gibi şehirlerde, ipek tezgâhı sayısının gittikçe azaldığını yazmaktadır. Hommaire de Hell'e göre, «boyalı bezlerin bütün halk sınıflarına nüfuzu» ipek sanayiini yıkmıştır. 1847'den önceki yıllarda Bursa, 25 bin okka ipek işleyen bin tezgâha sâhipken, işlenen ipek miktarı 4 bin okkaya, tezgâh sayısı 75'e düşmüştür. 1851'de Mordtmann, «Unutmayalım ki, İstanbul'da hâlâ, hemen hemen hiçbir ecnebi ipekli kumaşın ithal edilmediği zamanları pek iyi hatırlayan birçok tacir vardır. Halbuki şimdi, Marsilya ve Triyeste'den gelen her vapur, Milano, Lyon ve İsviçre'den balyalarca ipekli getirmektedir» demektedir*.

---

* İngiliz Edward Michelsen, Türk sanayiinin durumunu 1858'de şöyle anlatmaktadır: «Yabancı memleketlerde büyük ünü olan Türk sanayiinin birçok kolları şimdi tamamiyle yok olmuştur. Bunlar arasında pamuk sanayii gelir ki, bugün tamamiyle İngiliz sanayii tarafından sağlanmaktadır. Şam'ın çe-

Serbest ticaret döneminde, bir köylü sanayii sayılabiiecek olan ipek ipliği yapımı dahi sarsıntı geçirmektedir. Köylü, iplik yapımı yerine, kozayı işlemeden satmaktadır. Mordtmann'a göre, «birçok yıldan beri, gerek Amasya'da gerek Türkiye'nin öteki yerlerinde, kozalar, Avrupa kurumları tarafından satın alınmaktadır. Bu durum, Türk sanayii bakımından sakıncalı ise de, üretici, iplik yapımı yerine koza satmaktan daha çok yararlanmaktadır. Avrupa iplikçisi, Türk iplikçisinden daha yüksek fiyatlar ödediği sürece, bunun önüne geçilemeyecektir».

1932 yılında Millet Meclisi'ne sunduğu bir raporda, Milletvekili Hayrettin, eskiden bir ipek şehri olan Bilecik'in serbest ticaretten sonraki durumunu şöyle özetlemektedir: «Vaktiyle gümrük kapılarını ardına kadar açtığımız sıralarda, Avrupa ipeklisi, Bilecik vilâyetinde dutlukları kökünden söküp atmıştır»[107]. Japonya, ipek ve ipekli ihracatı sayesinde, sanayileşme yolunda en önemli dar boğazı teşkil eden dış ticaret engelini aşarken, Avrupa'nın ipekli istilâsı Türkiye'de bu önemli sanayi kolunu çökertmiştir. Ankara'da tiftik imali dahi gerilemiştir. İsmail Hüsrev'e göre, işlenmiş tiftik kumaş ihraç eden Ankara, giderek ham tiftik ihraç eden bir merkez olmuştur[108].

Sanayide çöküş, pamuk, ipek ve tiftik imalâtından sonra, tabaklık ve sırmakeşlik gibi alanlara sıçramıştır. 1867 Ağustosunda **Takvim-i Vekayi**'de çıkan bir bildiri, önceleri iyi durumda bulunan sırmakeş esnafının, «bütün bütün mahv ve münkariz olmak mertebesine» girdiğini belirtmektedir. Lütfi Tarihi, «20-30 seneden beru revacına sekte gelerek», «dûçâr-ı tâtil» olan sırmakeşliğin, esnafa hazineden «bin kese akçe» ve belli fiyatla devlet siparişi vererek kurtarılmasına çalışıldığını yazmaktadır[109].

---

lik bıçakları, Kıbrıs'ın şeker sanayii, İznik'in çini sanayii, Teselya'nın Türk kızılı iplik boya sanayii hep yok olmuştur. Bütün bu sanayi kollarının bugün Türk topraklarında artık izi bile kalmamıştır». (Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi II**, s. 371).

1866'da kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu belgelerine gö re, eskiden öteki esnaftan çok daha iyi durumda bulunar tabak esnafı, 30-40 yıldır «günden güne tenezzülâta düş müş» ve nihayet tabakhaneler, «külliyen muattal olmak derecesine gelmiştir. Komisyon, ayrıca, İstanbul ve Üskü dar'daki kumaşçı tezgâhlarının, 30-40 yıl içinde, 270'der 25'e, kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçı lar tezgâhlarının 60'tan 8'e indiğini belirtmektedir[110].

Buhrandan, nihayet, aile içinde yürütülen pamuklu sanayii de zarar görmüş, pamuk ipliği imalâtı gerilemiş ve pamuk, işlenmeden hammadde halinde satılmaya baş lanmıştır. Totomianz, 1901'de yayınlanan eserinde, ser best ticaretin Türk esnafını sürüklediği perişanlık tablo sunu şöyle çizmektedir: «Türkiye'nin hükümet merkezi ile mülhakatı, el ile yapılan işlerle geçinen insanlarla, doku macı, kolaycı, bakırcı vesaire ile doludur. İstanbul'un mu ayyen semtlerinde münhasıran küçük sanayi erbabı ika met etmektedir. Bu azim esnaf ordusu... yarı aç yaşa makta, yahut senelerce dilencilik etmektedir»[110].

Prof. Sarç da, «Avrupa sınai kapitalizminin memleke timizde doğurmuş olduğu buhran, gittikçe genişleyerel ve birer birer bütün sanayi şubelerine sirayet ederek asrın ikinci yarısında sanayiimizin inkirazını tamamlamış tır»[110] sözleriyle, Türkiye'yi Batı uygarlığına uloştırmos beklenen serbest ticaret döneminin bilancosunu kapa moktadır.

MODERN SANAYİ KURMA ÇABALARI

Şüphe yok ki, Türkiye, bağımsız kapitalist gelişme olonaklarına sâhip olup modern bir sanayî kurmayı ger çekleştirebilseydi, geleneksel sanayi yine de ciddî bir sar sıntı geçirecek ve fabrika üretimine uymak zorunda ka lacaktı. Ne var ki, serbest ticaret yüzünden gelenekse sanayiini yitiren Türkiye'nin, modern bir sanayi kurma çabaları da, serbest ticaret yüzünden iflâso mahkûm ol muştur.

Bununla birlikte, serbest ticaretin nimetlerinden yararlanarak Batı uygarlığına erişme hevesleri içinde, modern bir sanayi kurmak için ciddî çabalar gösterilmiştir. 1856 Paris Sanayi Sergisinde, devlet eliyle kurulan Türk fabrikalarının mamulleri sergilenmiştir:

İzmit fabrikası: Çuha, askeri elbiseler.

İstanbul (Feshane) fabrikası: Çuha, fes, battaniye, kravat.

Basmahane fabrikası: Fanila kumaşlar.

Zeytinburnu fabrikası: Pamukbezi, calicot, empriméler, alacabez, pamuk, yün ve fildekos coraplar.

Hereke fabrikası: Kadife, Şam usulü çiçekli kumaşlar (Domas), saten, taftalar, gazlar, kordelâlar.

Beykoz fabrikası: Askerî kuduralar, çizmeler, palaskalar, fişeklikler vb.

Tophane fabrikası: Tüfekler, tabancalar vb.

Beykoz İnceköy fabrikası: Porselen, cam, fincanlar vb.

Prof. Sarç gelişmiş Avrupa sanayiinin hegemonyası altında, devlet eliyle sanayi kurma hevesinin bilançosunu şöyle yapmaktadır: «Fabrikaların ekserisi hiçbir varlık göstermeyip, devletin mütemadiyen parasını yiyen, tufeyli müesseseler mahiyetindedir (...).

Kucak dolusu paraya malolan bu fabrikaların, mühim bir kısmı —meselâ İzmit Kâğıt, Beykoz Porselen ve Cam Fabrikaları—, Hazine'nin vaziyeti artık mütemadi açıklarını karşılamaya imkân vermediği için, bir müddet sonra kapanmıştır. Bu suretle bilgisizlik ve idaresizlik ve suiistimaller yüzünden ve kısmen de kapitülasyonların, millî fabrikaların himayesine imkân vermemesi dolayısıyle, büyük ümitlerle başlamış olan bu sanayileşme hareketi iflâs etmiştir. Bundan sonra, devlet tâ Cumhuriyet devrinde kadar, mühim sınaî tesislerde bulunmamış ve esas itibariy-

le, yalnız Mahmut ve Mecit zamanlarından müdevver fabrikaların statükosunu idame ile iktifa etmiştir»[110].

«Türkiye için parlak bir sanayi devri açmak hevesine düşen» Abdülmecit, ümidini iki Ermeni kardeşe, Ohannes Dadyon ile Bogos Dadyon'a bağlamıştır. Bu iki kardeş, Avrupa'dan birçok mühendis ve işçi getirtmiştir. Dadyan'lar, İngiliz gezlemcisi Mc Farlane'in anlattıklarına göre, Zeytinburnu'nda, çok iddialı bir fabrika kurmayı denemişlerdir[111]. Burada yalnız, «cakı, ustura, bütün demir âlâtı, astar, pamuklu kumaşlar, çorop, top, sobon, demir parmaklık, demir borular, döküm işleri, gem, üzengi, mızrak başı, kılıç, kilit, anahtar vb.» yapılmakla kalınmayacak, ayrıca fabrikada kullanılacak bütün demir ve çelik âlât ve edevat imal edilecektir. Zeytinburnu'nda bir sanayi okulu dahi vardır. Burada matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, inşaat mühendisliği vb. yerli Ermenilere ve genç Türklere en geniş biçimde öğretilecekti. Binası yapılmışsa da, okul, ciddî bir faaliyet gösterememiştir. Yalnız, İstanbul gazetelerinde okul için övgüler düzülmüştür. Toplanan talebeler ise, bir süre sonra, aylıkları verilemeyince dağılmışlardır.

Özel sanayi alanında da durum pek farklı olmomıştır. Bir fikir vermek için, Şehremini Cemil Paşa'nın babası Ziya Paşa'nın sanayicilik denemesini zikredelim: Çini imali sayesinde para kazanan Topuzoğlu Ziya, ispermeçet mumları imal eden bir fabrika kurmuştur. Ne var ki, imal edilen mumların fitilleri, yanarken, Avrupa mamulleri gibi erimemekte, yerli yağ mumları gibi uzamaktadır. Yeni Camî karşısında eczacılık yapan Mösyö Zani'nin Avrupa'da sınaî kimya okumuş oğlu Alfred Zani'nin yardımıyle, bu engel aşılmıştır. Artık Avrupa'dan gelen mumlar kalitesinde imalât yapılmaktadır. Mum imalâtı iyi bir kâr bırakmaktadır. Ne var ki, günün birinde bütün Avrupa mum fabrikatörleri anlaşıp fiyatlarını yüzde 40 oranında düşürmüşlerdir. Türk müteşebbisi bu rekabete dayanamamış, fabrikayı kapatarak yeniden memurluk hayatına dönmek zorunda kalmıştır[112].

Bununla birlikte, Avrupa rekabetinden az çok kendini koruyabilen bazı alanlarda birtakım özel fabrikalar kurulabilmiştir. İzmir'de, Aliotti ve Ispartalılar, bine yakın işçi çalıştıran bir halı imalâthanesi açmışlardır. Konya civarında, Guistiani Kurumu, onları izlemiştir. Daha 1864 yılında, makinelerini gümrük vergisi ödemeden getirmek şartıyle, James Kot, Tarsus ve Mersin'de iki fabrika inşa ruhsatı almıştır. Bir sanayi sergisinde, Zitkia'nın Bilecik'teki iplik imalâthanesinden, Pavlaki ve Paul Kirmesyan'ın Bursa'daki iplikhanesinden gelen ipek iplikleri dikkati çekmiştir. Bursa'da ayrıca, Sarım Manass'ın iki iplikhanesi vardır. Zeytinyağı ve konserve alanında da fabrikalar görülmüştür. 1925 yılında İstanbul'da açılan Ticaret ve Zahire Borsası'nın teknik işlerini yüklenen tarım ekonomisi doktoru İlhami Masar, **40 Yıl Önceki Değirmenciliğimiz** yazısında, İstanbul'da 12 değirmen bulunduğunu ve bunların 8'inin Kozmeto, Değirmenciyon, Toledo Bahar, Korpi, Misailidis, Saridis, Pekmezyan, Papadopulos adlı kişilere ait olduğunu yazmaktadır. Yalnız, Mumhane Değirmeni gibi çok ilkel tesis, bir Türk'ündür[113]. Bununla birlikte, Türkler de birtakım sanayi teşebbüslerine girişmişlerdir. Aslında bütün bu sanayi ilkel ve çok sınırlıdır. Yabancı sermaye, altyapı yatırımları ve tekel durumundaki gaz, telefon, elektrik vb. gibi kamu hizmetleriyle ilgilenmiştir. Kısaca, serbest ticaret döneminde geleneksel sanayi yıkıldığı gibi, devlet eliyle girişilen çabalara rağmen modern bir sanayi kurulamamıştır*.

Odalar Birliği'nce hazırlanan **Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma** adlı inceleme, 1915 sayımına göre, İstanbul, Bursa, Bandırma, İzmir, İzmit, Uşak ve Manisa illerinde sanayiin durumunu şöyle tesbit etmektedir:

---

* Maxime Rodinson, bu sanayi teşebbüsleri hakkında şu bilgiyi vermektedir: Sanayi teşebbüslerinde, sermayenin yüzde 10'u yabancılara, yüzde 50'si Rumlara, yüzde 5'i Yahudilere ve yüzde 15'i Müslüman Türklere alttır (**Islam et Capitalisme**, Paris 1966, s. 136 ve 285).

	Gıda	Toprak	Deri	Tahta	Dokuma	Kırtasiye	Kimya	Toplam
KURULUŞ SAYISI	75	17	13	20	73	51	11	264
Devlet	1	1	1	—	18	1	—	22
Anonim şirket	8	5	1	—	10	—	1	28
Özel şahıslar	68	11	11	24	45	50	7	214
COĞRAFİ DAĞILIŞ								
İstanbul Civarı	45	20	11	15	15	44	5	155
İzmir	23	1	2	9	8	11	8	62
Öteki yerler	10	—	—	—	55	—	—	65
İŞÇİ SAYISI	3916	336	1270	377	6363	1207	131	14060
ÇALIŞTIRICI KUVVET (B.G.)	7863	3837	961	513	6247	705	821	20957
YAPIM DEĞERİ (Milyon Lira)	5.318	0.926	0.625	0.059	0.908	0.462	0.170	7.570
%	70.3	0.3	8.3	0.8	11.9	6.2	2.2	100.0

Görüldüğü gibi, İmparatorlukta, çoğu gıda sanayiinde toplanmış, son derece cılız bir sanayi vardır. Atatürk'ün 1 Mart 1922 tarihinde Millet Meclisi'nde söylediği sözler, açık pazar şartlarında girişilen sanayileşme denemesinin olanaksızlığını çok iyi dile getirmektedir: «Tanzimat'ın açtığı serbest ticaret devri, Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafaa edemeyen iktisadımızı, bir de iktisadî kapitülasyon zincirine bağladı. Teşkilât ve ferdî kıymet nokta-i nazarından, iktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar, memleketimizde bir de fazla olarak, imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Temettü vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman, istedikleri eşyayı, istedikleri şerait tahtında memleketimize sokuyorlardı. Bütün şuebat-ı iktisadiyemize, bu sayede hâkim-i mutlak olmuşlardı.

Efendiler, bize karşı yapılan rekabet, hakikaten çok gayr-i meşrû, hakikaten çok kahredicl idi. Rakiplerlmiz, bu suretle inkişafa müsait sanayiimizi de mahvettiler. Ziraatimizi de rahnedar ettiler. İktisadî ve malî inkişaf ve tekâmülümüzün önüne geçtiler».

MİSİR KALKINMASININ SONU

Türkiye'de sanayiin yokedilişi bahslni kapamadan önce, o zamanlar Türkiye'nin bir eyaleti olan, 1838 Ticaret Antlaşmasının başka bir kurbanı üzerinde birkaç söz söylemek gereklidir. Mehmet Ali yönetiminde Mısır, Japonya'dakine benzer başarılı bir sanayileşme hareketi içindeydi. İmparatorluğun öteki eyaletlerinden daha ileri bir gelişme düzeyindeydi. **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış** yazarı Kasım Ener, Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın işgalinde Adana tarımının büyük kalkınma gösterdiğini, kalkınmanın İbrahim Paşa'dan sonra durduğunu ve pamuk işçilerinin, her iş bitiminde, Paşa'ya bugün bile üç defa rahmet okuduklarını, biraz da utanarak yazmaktadır.

Mehmet Ali, devletleştirdiği dış ticaretten sağladığı gelirlerin de yardımıyle ve devlet eliyle, 1816 yılından başlayorak bir hayli sanayi teşebbüsü kurmuştu. Binaları devlet inşa etmekte, bütün yatırımları yapmakta ve fabrikaların imalâtını devlet satmoktaydı. Bu işyerlerinde 70 bin işçi çalışmaktaydı ki, o zamana göre bu, büyük bir rakamdır. Mehmet Ali, aşırı devletçiliğinin nedenlerini 1833 yılında şöyle acıklamaktaydı: «Her şeye el attım, ama bu, her şeyi prodüktif kılmak içindi. Bunu ben yapmasam, kim yapabilirdi ki? Gerekli avansları kim yapacaktı? Uygulanocak yöntemleri kim gösterecekti? Kim yeni bitki çeşitlerini getirecekti? Sanır mısınız ki, bu ülkeye pamuk, ipek ve meyva ağaçlarını getirmeyi düşünecek kimse cıkocoktı?» 1833'te bunları söyleyen Mehmet Ali, İngiliz donanmasının tehdidi altında, 1838 Ticoret Antlaşmasına uymayı kabul edecektir. Hattâ Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayı kabul ediş nedenlerinden birinin, dış ticaret gelirlerinden yoksun bırakorak Mehmet Ali'yi zayıflatmak olduğu ileri sürülmektedir. «Ben yapmazsam, kim yapar» diyen aşırı devletci Mehmet Ali, 1840 yılında liberalizmi övecek ve devletçiliğinden dolayı özür dileyecektir: «Mevcut antlaşmolorla tanınan serbest ticaretin avantajlarını teslim ediyorum. Göz kamaştırıcı örnekler, serbest ticaretin faydalarını göstermektedir. Benim için bir bedahat olan bu gerçeği inkâr edemem. Beni, devlet tekeli kurmaya ve bunu devam ettirmeye koçınılmaz şartlar zorlomıştı». Ne var ki, serbest ticaretin faydaları çok geçmeden görülmüştür. 70 bin işçi kullanan Mısır sanayinden 1873 yılında, 7 bini metalürjide ve 28 bini tekstil ve konfeksiyondo çalışan 35 bin kişi kalmıştır. İngiliz işgalinden sonra çöküntü hızlanocaktır. Bizzat Lord Cromer, 1905 yılı raporunda bu çöküntüyü onlatmoktadır: «10-15 yıl öncesini hatırlayon herkes, farkı görecektir. O zamanlar Kahire mahalleleri, çeşitli sanayie mensup işçilerin gerçek arı kovanlarıydı... Bütün sanayi, ya geniş ölçüde geriledi, ya da yok olup gitti». Lord Cromer, Mısır'daki İngiliz politikasını şöyle açıklamaktadır:

«1. Avrupa'ya yüzde 1 gümrük vergisiyle pamuk ihracı,

2. Dışardan yüzde 8 vergiyle kumaş ithali.

İngiliz Hükümeti, zararlı ve tehlikeli olduğu için, ne Mısır pamuk sanayiini himaye etmek, ne de başka bir şey yapmak niyetinde değildir... Mısır, tabiatı itibariyle bir tarım ülkesi olduğundan, âşikârdır ki, sanayie kayış, tarımın ihmaline yol açacak, Mısırlıları topraktan uzaklaştıracaktır. Millet için bütün bunlar bir felâket olacaktır».

Tarımın ihmal edilmesinin sonuçlarını da bilmekte fayda vardır. Tarımda milyonlarca insanın aç kalması pahasına, gıda maddeleri üretimi gerilemiş, yerini monokültür pamuk almıştır. Tarımdaki kapitalist gelişme sonucu, köylülerin çoğu topraklarını kaybedip ırgatlaşmışlardır. 1907 yılında, tarımdaki faal nüfusun yüzde 36.6'sı topraksız tarım işçisiydi. 1958-1959 yılında bu oran, yüzde 74'e yükselmiştir. Sayı itibariyle 14 milyonu bulan bu aktif nüfusun 10 milyonu, çalışabilecek durumdaydı, fakat ancak 3 milyonu iş bulabiliyordu.

Açık pazar şartlarındaki ekonomik gelişmenin bilançosu, kısaca bundan ibarettir. Müslüman ülkelerin kendiliklerinden kapitalizme geçebileceklerinden şüphe eden Maxime Rodinson, Mehmet Ali denemesi için, «Eğer Avrupa üstünlüğü olmasaydı, Japonya gibi Mısır'da da, yerli bir sanayi kapitalizminin gelişmemesi için bir sebep yoktu» demektedir[124].

TANZİMAT REFORMLARI

1838 Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlamıştı. Tanzimat ise, Batı kapitalizmi yararına kurulan bu açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idarî, malî vb. reformları getirecektir. Batı kapitalizminin Türkiye'de yaslanmak istediği Rum ve Ermenilere imtiyazlı bir durum sağlayacaktır.

1838 Antlaşması gibi, Tanzimat reformları da, İngiltere tarafından empoze edilmiştir. Şüphesiz, can ve mal

güvenliğinin sağlanması, idarede ve vergi sisteminde reformlara girişilmesi, ticaret, ceza vb. alanlarında yeni kanunlar hazırlanması, toprak sisteminin ıslahı vb. bağımsız kapitalist gelişme yoluna girebilseydi, Türkiye'nin de kendiliğinden el atması gereken reformlardı. Ne var ki, açık pazar şartlarında bu reformlar, esas bakımından, Batı kapitalizminin çıkarlarına hizmet etmekten ve Türkiye'yi sömürgeleştirmekten başka bir sonuç vermemiştir.

Tanzimat, vitrindeki Batılı görünüşe bakılarak, Batılılaşma hareketi diye hâlâ övülür. Hareketin baş mimarı Mustafa Reşit Paşa, «büyük» sıfatıyla anılır. Yalnız bu Batılılaşma, sömürge ve yarı-sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir Batılılaşma, bir uydulaşmadır.

Reşit Paşa, Tanzimat'tan sonra bol sayıdaki örnekleri görülecek olan yeni tip bir devlet adamıdır. Eskiden nüfuzlu paşaların himayesine girerek idarede kariyer yapılırken, Reşit Paşa, yabancı bir devlete dayanarak kariyer yapma çığırını açmıştır. Reşit Paşa'nın koruyucusu, Türkiye'de uzun yıllar kalan ve kendisine «Sultanların Sultanı» denilen İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning'dir. Tanzimat reformlarının gerçek mimarı, Lord Stratford'dur. **Lord Stratford'un Türkiye Hâtıraları** adlı kitapta, «Canning'in yardımıyle kabul edilmiş yasaları uygulamayan paşalar, tepetaklak olurlardı» denilmektedir. Yine aynı kitapta, Canning'in Babıâli'deki nüfuzu şöyle anlatılmaktadır: «Büyükelçinin kendilerini ziyaret edeceğini öğrenen nâzırlar, girecek delik arıyorlardı. Reşit Paşa hariç, Büyükelçinin karşısında yılgınlığa kapılmayan kimse yoktu. Öbür devlet elçileriyle görüşme yapıldığı zaman, oyalama, koytorma çareleri pekâlâ yürüyordu, ama Canning Babıâli'de boy gösterdiği zaman, memurları bir korkudur alıyordu. Veziriâzam bile acele toparlanıp, arzularını öğrenmek üzere telâş ve tereddütle bu azılı İngiliz'in yanına koşuyordu»[115].

Bir İngiliz generolinin «Sultan demek, Lord Stratford demektir» diye övdüğü Büyükelçi, gerçekten Türkiye'de

devlet ricalinin kariyerini elinde tutmuştur. Canning, 1853'te karısına yazdığı bir mektupta, «Osmanlı hükümeti apansız değişiverdi. Reşit'le sadrazam azledildi. O saat Padişaha çıktım, yeniden vazifeleri başına getirildiler» buyurmaktadır[116]. Yine aynı kitapta, Hariciye Nâzırı Reşit Paşa'nın gözlerinden yaşlar akarak Büyükelçinin elini öptüğü yazılıdır[117].

Vezirlik yolu sefarethanelerden geçince, buralara kapılanan devlet adamı türü çoğalmıştı. Reşit Paşa İngiltere'ye yaslanırken, Âli ve Fuat Paşalar Fransa'ya, Mahmut Nedim Paşa Rusya'ya yönelmiştir. Bir İngiliz yazarı, Sultan Murat'ın hastalığı üzerine yeni bir Padişah arandığı sıralarda Abdülhamit'in, İngiliz Elçisine nakledeceğini bilerek, işadamı dostu Mr. Thomson'a «Mümkün olduğu kadar her hususta, İngiltere Hükümetinin fikir ve telkinleriyle hareket etmek» niyetini açıkladığını yazmaktadır[118]. O tarihlerdeki İngiliz Büyükelçisi Elliot ile Disraeli, «genç sultanın güzel ümitler verdiği» konusunda hemfikirdirler.

Nüktedan Fuat Paşa, bu sefarethanelere kapılanma politikasının gerekçesini şöyle açıklamaktadır: «Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir»[119].

Bu siyaset felsefesi pek yabana atılabilecek cinsten değildir. «Aşağıdan bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur». Halk, tamamen kendi içine kapanmıştır, pasiftir. Köylüler, Yusuf Akçura'nın deyimiyle, protestolarını ancak «askerden kaçıp dağda saklanmakla» belli etmektedirler. Tanzimat paşaları, halk kesiminde ümit görmemektedirler. Saray ise, keyfi davranışlarıyla, güvenli bir kariyere imkân vermemektedir. Halbuki uydu Batıcılık, padişahın iktidarını kısıtlamakta, paşaları padişahın iktidarına ortak yapmaktadır. Paşaların mal ve can güvenliği sağlanmaktadır. Yüksek memurların mirasını Hazine'ye devret-

me usulü kalkmaktadır. Tanzimat reformları, bu anlamda, paşaların çıkarlarına uygundur.

Tanzimat reformlarının «denetlenmesi», yabancı devletlere bırakılmıştır. 1839'un ilk reform fermanı, şu sözlerle son bulmaktaydı: «Düvel-i mütehobbe (dost devletler) dahi bu usulün inşâallahü teâlâ ilelebet bekosına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süfera'yo dahi resmen bildirilsin». Devletler, Tanzimat reformlarının ilelebet yaşayacağına tanık olmak üzere, «onlara resmen bildirilmesi» keyfiyetini reformlar konusunda müdahale hakları bulunduğu biçiminde yorumlamakta gecikmeyeceklerdir. 1856 Paris Antlaşması ile, reformlar, antlaşma metnine alınarak yabancıların iç işlerimize müdahalesi daha sağlam bir teminata bağlanacaktır. 1878 Berlin Antlaşması'yla ise, müdahale hakkı, hiç de diplomatik olmayan en haysiyet kırıcı biçimde ifade edilecektir: «Babıâli, bu babda ittihaz olunan tedbirleri, muayyen zamanlarda devletlere bildirecek ve devletler bu tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir». Artık müdahale hakkı perçinleşmiştir. Fakat reformlar konusunda öyle bir fikir karışıklığı vardır ki, Namık Kemal gibi bir vatansever dahi, yabancıların müdahale hakkını sovunacaktır. «Tanzimatı o zaman efkâr-ı umumiye himayesine vermek, cellât eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?»[120].

Tanzimatla, yarı-sömürge ekonomiye yönelişin ve uydu Batıcılığın yolu açılırken, «düvel-i muazzama», Türkiye'ye iki «horoz şekeri» sunmuştur: İmparatorluğun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün devletlerce garanti edilmesi ve Avrupa âmme hukukundan Osmanlı Devleti'nin yararlanması. Fakat Lord John Russel, 1853'te, bağımsızlık ve toprak bütünlüğü garantisinin ne anlama geldiğini şöyle açıklamaktadır: «Osmanlı Devleti'nin istiklâline dokunmak, Devlet-i Âliye'nin son mutedil tarifeleri sayesinde iyi bir hale gelmiş olon Büyük Britanya ticaretinin mutlaka büyük miktarda tenzilini mucip olur»[121]. Tabiî ki, toprak bütünlüğü garantisi bir süre sonra işlememiş, imparatorluk paylaşılmıştır. Avrupa âmme hukukundan ya-

rarlanmaya gelince, bunun anlamı, eşitsizlik yaratan her türlü imtiyazın ve siyasî müdahalelerin son bulması olmak gerekirdi. Nitekim Paris Konferansında Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılabileceğini ümit etmiştir. İstanbul'da Vükelâ Meclisi, dereyi görmeden paçaları sıvamış ve kapitülasyonlar kalkmış gibi bayram etmiştir. Vezirler, Padişaha sundukları bir muhtırada, «Bu imtiyazlar varken, devlet yönetilemez. Bir devlet içinde 15-20 devlet var.» demişlerdir. Kapitülasyonları kaldırma talebimiz, tabii ki, geçiştirilmiştir. Türkiye, Avrupa âmme hukukundan yararlanmaktadır ama, kapitülasyonlarla eli kalu bağlı olmak şartıyle!

Görüldüğü gibi, Tanzimat hareketi, hukuk planında dahi, Batılılaşma değil, Batı'nın sömürgesi olma hareketidir. Atatürk, bunu çok iyi değerlendirmektedir: «...Sultan Abdülmecid zamanında, belki Reşit Paşa'nın tasvibiyle, daha doğrusu dahil-i memlekette isyan acağını körüklemekte olan gayr-i müslim unsurları memnun etmek zaruretinden, bunların memnuniyetini iltizam eden Avrupa'nın ve garbın karşısında bir şey yapmak lâzım geldi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu meydana çıktı»[122]. Lord Stratford'un Türkiye anılarında da reformun baş amaçlarından birinin, «reoyayı (Hıristiyanlar) Sultanın en hür, en gözde uyrukları» yapmak olduğu[123] ileri sürülerek, Atatürk'ün görüşü doğrulanmoktadır. O kadar ki, «Ermeniler, Rumlar, Amerikan misyonerleri, İzmir ve İstanbul tüccarları, Canning'i nasıl öveceklerini bilemiyorlardı»[124]. Gerçekten, İngiliz Büyükelçisinin perde arkasından yönettiği Tanzimat reformlarından Türkiye'de yararlananlar, paşaların yanı sıra, Batı kapitalizminin yerli komisyonculuğu rolünü yüklenen Rum ve Ermeni aracılar olmuştur.

BATI SERMAYESİ GELİYOR

Türkiye açık pazarına akan Batı emtiasını, Batı sermayesi izledi. Avrupa sermayedarları, Galata bankerlerine özenerek, devlete borç vermek için yarışa girdiler. Böylece istikrazlar dönemi başladı.

İlkin yabancılara borçlanmakta devlet adamları tereddüt gösterdiler. «Para işlerinde ecnebilerin muavenet ve müzaheretine ihtiyaç elini uzatmak», devletin «tarihi an'anelerle sâbit olan vekar ve haysiyetine» aykırı sayılıyordu[125]. I. Abdülhamit döneminde son derece para sıkıntısına düşülmüş, bazı devlet adamları Fas, İspanya veya Hollanda'dan yüzbin kese akçelik istikraz yapmayı ileri sürmüşlerdir. Fakat bu teklif reddedilmiştir.

İlk istikraz akdi, Reşit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, 1850 yılında yapılmıştır. Ne var ki, eski tereddütler sürdüğünden, Reşit Paşa, sadrazamlıktan uzaklaştırılınca, Vekiller Heyeti istikraz mukavelesini feshetmiştir. Devlet bu yüzden 2 milyon 200 bin Frank kadar bir tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Fakat 1854'te istikraz çığırı açılmıştır.

O tarihlerde, Avrupa kapitalizmi de yapısal bir değişiklik içindedir. Çok sayıdaki ufak teşebbüslerin yerini dev tröstler almaktadır. Malî sermaye bir güç haline gelmiştir. Bu değişiklikler, Avrupa dışı ülkelere sermaye akımını hızlandırmıştır.

İşte bu şartlar altında ilk istikraz, Dent Palmer and Company aracılığıyle yapıldı. 3 milyon İngiliz Lirası tutarındaki istikraz tahvillerinin faizi yüzde 6, ihraç fiyatı ise yüzde 80 idi. Yani 100 lira borçlanılıyor, gerçekte 80 lira alınıyordu. Ayrıca bankalara bir sürü komisyon ödeniyordu. Bu nedenle, Mısır vergisi gibi sağlam bir karşılık da gösterildiği halde, 3 milyon İngiliz Lirası borçlanan devletin eline 1,5 milyon geçti. Bu, böylece devam etti gitti. İstikrazı istikraz izledi. İlk Istikrazın faizini ödemek için yeni istikraz yapıldı. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Kontrolü** adlı bir doktora tezi hazırlayan Amerikalı Donald C. Blaisdell'e göre, 4 milyon İngiliz Lirasına ulaşan ve yılda yüzde 12 mürekkep faizle verilen borç, her altı yılda, bir kat artıyordu[126]. İlk istikrazlar dizisinin sonuncusu, 1874 yılında yüzde 43,5 ihraç fiyatı üzerinden aktolundu. İşin ilgi çekici yanı, «Aman para verin» diye yalvaran her zaman biz değildik. Batı sermayedarları ve onları des-

tekleyen hükümetleri, «Borç para alın» diye bize ağır baskı yapıyorlardı. İngiliz devlet adamları Parlamentoda, Osmanlı istikrazının başarısını sağlamak için Türkiye'ye övgü düzüyor, Abdülaziz gibi padişahları göklere çıkarıyorlardı: Türkiye zengindi ve kalkınma yolundaydı.

Sermayedarlar, tehdit ve rüşvetle, Türk devlet adamlarını borçlanmaya zorluyorlardı. Blaisdell'in yazdığına göre, Osmanlı Hazinesinin yeni bir istikraza muhtaç olduğu iddiasını kabul etmeyen bir sadrazamı Mr. Palmer düşürmüş, yeni gelen sadrazam istikraz mukavelesini imzalamıştır[127]. Ünlü «Times» gazetesi de, Babıâli'nin bir istikrazı, Fransız Seferetinin zorlaması üzerine akdettiğini yazmaktadır[128]. Zorla borçlandırma kampanyası kızışınca, birtakım «nazlı» devlet ileri gelenleri, komisyonlarını almadıkça istikraza yanaşmayı reddetmişlerdir. Nüfuz kullanmadan istikraz tekliflerini kabul ettirmek güçtü. «Bunun için sadrazamla anlaşmak, yumuşak yüzlü bir maliye bakanı bulmak lâzımdı»[129]. Lütfi Tarihine göre, «ol vaktin dişliceleri», istikrazlardan «çok şey kemirmişlerdir». Hele «Zarifî ve Hiristaki gibi, birinin Sakız'dan İstonbul'a yapıştığı, diğerinin ayağında çarıkla kasap çırağı olduğu zamanı bilenler henüz eksik olmamak gerektir». Vak'anüvis Lütfi'nin anlayamadığı, Zarifî ve Hiristaki tipi Galata bankerlerini himaye eden ve istikrazları «tervice gayret eden bazı evliya-i umurun» edindikleri servetin ortada görünmeyişidir. Lütfi'ye göre, bu kişiler, istikrazlardan edindikleri serveti, «takımıyle Avrupa bankalarında uyumaya yetirip, gizlice tutmuşlar idi»[130].

Sadık Paşa gibi bazı maliye nâzırları da, bu istikraz çılgınlığı içinde, devlet adına borsada oynamaya kalkışmışlardı! İki yazara göre, Sadık Paşa, Forvino adlı Rusyalı bir banker ile «akd-i şirket» eylemiş, kâr olursa kendi ceplerine, zarar olursa devlete yüklenmek üzere, Hazine adına borsa oyunlarına girişmişlerdi. Hazine bu yüzden birkaç yüzbinleri kaybetmiş, onlar ise kazanmışlardı[131].

1875 yılına kadar süren bu ilk borçlanma çılgınlığı, sermayedarlar ve aracılar için son derece kârlı bir faa-

liyet olmuştur. İstikrazların ortalama ihraç fiyatı yüzde 58 idi. Bundan yüzde 6 ilâ 7 oranındaki komisyonları düşmek gereklidir. Yani 100 borçlanılıyor, ama ele 50 lira geciyordu.

Blaisdell, «borçlandır, kazan» ticaretinin sermayedarlar açısından tablosunu şöyle çizmektedir: 1865 - 1875 yılları arasında İstanbul'da, sırf hükümete borç para vermek için çok sayıda kredi kurumları kuruldu. Bunlardan biri Crédit Général Ottoman, 18 Ağustos 1869'da İstanbul piyasasına 20 bin hisse sundu. 957 bin hisse için müracaat oldu. Hissedar olmayı başaranlar, önemli kârlar sağladılar. Şirket yönetim kurulunun 7 Nisan 1873 tarihli raporuna göre, hisse başına 2,94 Türk Lirası ödenmekteydi ki, bu, yüzde 2,74 oranında kazanç demekti. Osmanlı Bankası da, İngiliz ve Fransız hissedarlarına, 1863 ile 1873 arasında yüzde 12 ilâ 13 temettü dağıtıyordu. İstikrazların ihraç fiyatının düşük olması, yalnız ihraç eden bankalara kâr bırakmakla kalmıyor, belki itibarî faizi yüzde 60 olan tahvil sâhiplerine de yüzde 10 gibi yüksek faizler getiriyordu[132].

Galata'nın Baltacı, Hiristaki Zografos, Mısırlıoğlu Bogos, Zarifi, Kamanto vb. gibi bankerleri, istikrazlar dönemine ayak uydurmakta güçlük çekmediler. Çeşitli bankalar ve yabancı sermayedarlarla ortaklıklar kurdular. Meselâ devlete, illere ve belediyelere ikraz muamelelerinde bulunmak üzere 1864'te kurulan Şirket-i Umumiye-i Osmaniye'nin ortakları şunlardır: Baltacı, Hiristaki Zografos, Mısırlıoğlu Bogos, A. A. Ralli, Kamanto ve Kumpanyası, Zarifi, Zafiropulo, Alberti ve Kumpanyası, S. Sulzbach, Fruling et Groschen, Stern Biraderler, Bischoffsheim et Goldsmith.

Marawitz'e göre, «Hükümete ikrazatla meşgul olan Galata bankerleri, daha sonra Paris'e çekilerek Parc Monceau'da kâşaneler inşa etmişlerdir». Marsilya'ya yerleşen, Abdülhamit'in yakın dostu ve bankeri Zarifi'ler Kurtuluş Savaşımızda Yunanlıların zaferi için keseyi açmışlardır.

Bu tatlı istikraz oyunu, devlet bütçesinin tam bir çık-

mazo sürüklenmesiyle sonuçlandı. 1874 - 1875 bütçesinde devlet gelirleri, 25 milyon Osmanlı Lirası gösterilmiştir. Gerçek gelir, 17 milyon lira idi. Bunun 13 milyon lirası dış borçlara gidiyordu. Devlet işlerini yürütmek için ancak 4 milyon lira vardı. 20 yıl süren bu istikraz çılgınlığının bilançosunu Prof. Refii Şükrü Suvla şöyle yapmaktadır :

a) Alınan kredilerin 5/6'sı tüketime gitmiştir. Ancak 1/5'i Rumeli, Anadolu - Bandırma demiryolları, Konya Ovası sulaması, rıhtım ve tersaneler gibi üretim faaliyetlerine yatmıştır.

b) İstikrazların faiz oranları, piyasa durumuna göre çok yüksek, ihraç fiyatları ise çok düşüktür (Baron Hirsch istikrazının ihraç fiyatı yüzde 32'dir).

c) Borçlara karşılık olarak, yalnız devlet itibarı yetmemiş, devlet gelirleri, borçlara karşılık tutulmuştur.

d) Borç veren devletlere ayrıca mali, iktisadî ve adlî imtiyazlar verilmiştir.

e) Devlet bağımsızlığını (vergi ve bütçe haklarını) çiğneyen bir yabancı idare —Düyunu Umumiye— kurulmuştur. Alacaklıların yarı resmî mümessili bulunan Osmanlı Bankası'na bütçe komisyonunda veto hakkı tanınmıştır.

f) Ülkenin dış ödeme bilançosunu bozmuş ve dolayısıyle ekonomik durumunu (borçlar tüketimde kullanıldığı için) büsbütün fenalaştırmıştır[133].

Bilanço, Prof. Suvla'nın çizdiğinden de kabarıktır. Şimdi Düyunu Umumiye'den başlayarak bilançoyu tamamlamaya çalışalım :

DÜYUNU UMUMİYE NEDİR?

Rus taraflısı bilinen ve «Mahmudof» denilen Mahmut Nedim Paşa'nın —İngilizler ise Mithat Paşa'yı tutuyorlardı— 1875 yılında, belli bir süre borç faizlerinin yüzde 50'sinin ödeneceğini açıklaması üzerine, Avrupa'da kıyamet koptu. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti et-

tiğini unutan Avrupa, borcunu ödemeyen imparatorluğa Ruslar eliyle bir ders verdi. Ruslar, ancak Yeşilköy önlerinde durduruldular. İngilizlere Kıbrıs adası rüşvet verilerek, Rusların empoze ettiği şartlar biraz hafifletilebildi. Bununla birlikte, borçlar konusunda bütün Avrupa devletleri ortak bir görüşe sâhipti. Nitekim, 1878 Berlin Kongresi'nde Türk başdelegesi Kara Todori Paşa'nın itirazlarına rağmen, devletler, İstanbul'da, Osmanlı Maliyesini yönetecek milletlerarası bir mali komisyon kurulmasını kabul ettiler. Devlet bütçesini bu komisyon yapacak ve uygulanmasını denetleyecektil Bu kararın Babıâli'de yarattığı telâş içinde, ehven-i şer sayılan Düyunu Umumiye sistemi, «Muharrem Kararnamesi» ile 1881'de yürürlüğe kondu. 1879'da yapılan bir İngiliz donanma gösterisi, İngiliz kudretini takdir edebilen zeki bir sadrazamın iktidara gelmesini sağladığından, işler bir dereceye kadar kolaylaşmıştı.

Sistemin temel taşı, Düyunu Umumiye Meclisi'dir. Meclis, alacakların temsilcilerinden kuruludur. Bu temsilciler, aslında dışişleri bakanlıklarının yarı-resmî onaylamasıyle seçildiklerinden ve bakanlıklarla sıkı işbirliği içinde çalıştıklarından, devletin temsilcileridir. İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya gibi ülkeler Meclis'te temsil edilmektedir. Ayrıca Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti delegeleri de Meclis'te yer almaktadır.

Düyunu Umumiye örgütü, Osmanlı Devleti'nin şerefini kurtarmak için, devletin bir dairesi sayılmıştır. Asında tamamen bağımsızdır. Batı devletlerinin ortak çıkarlarını temsil etmektedir.

Meclis'in aslî görevi, borçlara karşılık gösterilen vergi gelirlerini toplamak ve «Muharrem Kararnamesi» ile kabul edilen plan çerçevesinde, alacaklılara dağıtmaktır. Tuz ve tütün tekelleri, pul, müskirat, balık resimleri, bazı illerin ipek öşürleri ve daha başka vergiler, Düyunu Umumiye'ye bırakılmıştır. Bu anlamda, Düyunu Umumiye, ikinci bir maliye bakanlığıdır. Kuruluşundan beri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Parvüs'ün deyimiyle, «İki maliye idare-

si vardır[134]. Düyunu Umumiye'nin elkoyduğu vergiler, zamanla çoğalmıştır. Başlangıçta 2 milyon 522 bin Osmanlı Lirası tutarındaki geliri kontrol eden kurum, 1911-1912'de 8 milyon 258 bin lirayı kontrol etmektedir. Bu tarihte bütün devlet gelirlerinin yüzde 31,5'u Düyunu Umumiye elindedir. Yalnız tütün, tuz vb. gibi dolaylı vergiler değil, dolaysız vergilerin yüzde 22,9'u bu kurumun kontrolündedir.

Düyunu Umumiye Meclisi, vergileri toplamak için geniş bir örgüt kurmuştur. 1912 yılında bu idarede 8931 memur çalışmaktadır. Bunların 5653'ü sürekli, 3253'ü geçicidir. Taşrada idarenin 693 memuriyeti vardır. 1910 yılında ise, Maliye Nezareti'nin memur sayısı 5472'den ibarettir. Parvüs'ün deyimiyle, örgüt, «o derece metindir ki, hin-i hacette Maliye Nezareti yerine kaim olabilir»[135].

Düyunu Umumiye personelinin tâyin ve azli, doğrudan doğruya Meclis'e aittir, yani bunların Türk devleti ile hiçbir ilişkisi yoktur. Ama bu personel, görevlerinin ifasında, devlet memuru sayılmaktadır. Osmanlı memurları, bunlara yardımcı olmakla yükümlüdür. Devletin tâyin ve azlemediği bu personel, devletten emekli maaşı almak hakkına sâhiptir. Yabancı personele dahi, devlet hesabına emekli maaşı verilmesi için, bir kasa kurulmuştur. Parvüs buna «görülmemiş hal» demektedir[136].

Devlet gelirlerinin büyük kısmına elkoyan bu idare, Osmanlı Hükümetinin ricası üzerine, bazı vergileri de onun adına tahsil etmektedir. Ayrıca Avrupa'dan 1881'den sonra yapılan istikrazlara karşılık gösterilen yeni devlet gelirlerinin toplanıp alacaklılara ulaştırılmasını sağlamaktadır.

Düyunu Umumiye, Avrupalı yatırımcılar açısından sağlam bir garanti teşkil etmiştir. Birçok halde, bu yatırımlar için vergiler karşılık gösterilmiştir. Bu vergilerin toplanıp yatırımcı şirketin kasasına aktarılması, Düyunu Umumiye tarafından sağlanmıştır. Meselâ, demiryolları için, yabancı şirketlere kilometre garantisi verilmiştir.

Osmanlı Devleti, Demiryolu inşa ve işletmesinin kârlı bir iş olması için, belli bir kâr garantisi tanımıştır. Bu garantiyi, genellikle, demiryolunun geçtiği bölgedeki âşar hasılatı teşkil etmektedir. Düyunu Umumiye, bu âşar hasılatını toplamakta ve ilgili şirkete ulaştırmaktadır. Meclis, 1907'de, devletlerin temsilcisi olarak, gümrük gelirlerinden «Makedonya ıslahatı»na ayrılan parayı toplayıp Osmanlı Bankası aracılığıyle, Selânik, Manastır ve Kosova bütçelerine iletmiştir. Böylece, açıkça yabancı devletlerin temsilciliğini de yapmıştır.

Demek ki, Düyunu Umumiye, yalnız devlet borçlarına karşılık gösterilen gelirleri toplayıp dağıtmakla yetinen bir kurum değildir. Tuz gibi bazı kaynakları kendi işletmektedir. İdareye tahsis edilen tütün gelirini, kurdurduğu başka bir şirket aracılığıyle sağlamaktadır. Ayrıca, yabancı sermayenin riziko yüklenmeden İmparatorluğa gelmesini gerçekleştiren bir garanti kurumudur. Meclis üyelerinin hemen hepsi, demiryolu şirketlerinin ve öteki yabancı sermaye kuruluşlarının yönetim kurullarında yer almışlar ve şirketlerin isteklerini devlete karşı başarıyla savunmuşlardır.

Düyunu Umumiye, kendine ayrılan gelirlerde, rızası olmadıkça bir değişiklik yapılmasını daima engellemiştir. Devlet, bu gelirleri ne artırabilmekte, ne de azaltabilmektedir. Böylece, devletin mali politikası, Düyunu Umumiye'ye bağımlı kılınmıştır. Meselâ 1905'te devlet, Anadolu illerindeki âşar tahsil usullerini ıslah etmek istemiştir. Aşarın, beş yıllık ortalama üzerinden, nakten ve hükümet memurları eliyle toplanması düşünülmekteydi. Bu, gerekli ve Düyunu Umumiye gelirine dokunmadığı için, hükümetin yetkisi içinde sayılabilecek ufak bir reform teşebbüsüydü. Fakat Meclis, itirazda bulundu ve reform teşebbüsünü engelledi. Yabancı şirketlerin ve kendinin Osmanlı Devleti ile olan anlaşmazlıklarında Düyunu Umumiye, sık sık siyasî tehditlere başvurarak hemen daima galip gelmesini bilmiştir.

Kalabalık personeli ile devlete yılda 400 bin liraya malolan Düyunu Umumiye, sıkışık zamanlarında devlete yardımda çok hasis davranmıştır. İdarenin 2 milyon lira ihtiyaç akçesi vardır. Yani Düyunu Umumiye, borçların ödenmesi için gerekli olandan daha fazla miktarda kaynağa elkoymaktadır. Bu para, devletindir. Ama Düyunu Umumiye, bunu İtalyan, Alman, Fransız, İngiliz, Macar ve Japon tahvillerine yatırmış, Osmanlı Hazine Tahvilleri almaktan kaçınmıştır. Böylece, Düyunu Umumiye, Osmanlı Devleti'nin parasıyle, İtalyanların Trablusgarb savaşının finansmanına dahi katılmıştır. Ayrıca, Trablusgarp'ın bedeli olarak İtalyanların ödediği 50 milyon Franklık tazminata Düyunu Umumiye doğrudan doğruya elkoymuş ve bu paranın büyük bir kısmını yabancı bankalara yerleştirmiştir.

Sürekli olarak sıkışık durumda bulunan devlet, gene gelirlerini karşılık göstererek, istikrazlar dışında, Ziya Paşa'nın «cingene borcu» dediği kısa vâdeli, yüksek faizli avanslarla borçlanmıştır. Balkan Harbi sıralarında, avanslara karşılık gösterilen devlet gelirleri teminatı da, istikrazlar teminatı seviyesine ulaşmıştır. Toplam teminat tutarı, 16 milyon 330 bin Osmanlı Lirasını bulmaktaydı ki, bu miktar, devlet gelirlerinin yarısı demektir. Bu avans mekanizmasının içyüzünü Parvus, «Türk Yurdu» dergisinde açıklamıştır: Parvus'a göre, devlet yeni istikrazlara gidince, Avrupa bankaları, tahvilleri hemen satışa çıkarmayıp bekletmektedirler. Para sıkıntısı içindeki devletin ise, beklemeye tahammülü yoktur. Bankalardan, istikraz tahvillerini karşılık göstererek «avans» adı altında kısa vâdeli borçlar almaktadır. Osmanlı Devleti bu suretle alınan avanslar için daha çok faiz ödemektedir. Bundan başka, asıl istikrazın tahvilleri henüz satışa çıkarılmadığından, devlet, istikrazı gerçekleştirmekle yükümlü bankalarla iyi geçinmek zorunda kalmaktadır. Maksat, bir yandan kârları çoğaltmak, öte yandan, mali sıkıntısını arttırarak devleti iyice bağımlı kılmaktır. En sonunda devlet, faizleri istikrazlardan yüksek olan bu kısa vâdeli borçlanmalara

muhtaç olmaksızın yaşayamayacak duruma getirilmektedir. Bugün için de aklımızda tutmamız gereken bu basit gerçeği, İslâmiyetçi «Sebilürreşat» dergisinde, Türkçü Yusuf Akçura, iyi anlatmaktadır: «Efendiler, büyük veya küçük her sermayedar kapana tutacağı fert veya millet hakkında aynı usulü takip eder, kapana yem asar, yani ferde veya millete ödünç para verir, ikrazatta bulunur. Pekâlâ bilirsiniz ki, oğlunu evlendirmek için, yahut tarlasını alabilmek için, kasabada Agop Ağa'ya borçlanmış köylü Mehmet Ağa, bir daha bu borcundan kurtulup felâh bulamaz, evi barkı, tarlası, hepsi nihayet Agop Ağa'nın mülkü olur gider. Agop Ağa daha işin başından Mehmet'i bin tatlı sözle muttasıl borçlanmaya teşvik eder. Bu küçücük misali büyütünüz... Avrupa büyük sermayesinin, Osmanlı Bankası namını taşıyan İngiliz-Fransız Bankası, Crédit Lyonnais, Deutsche Bank, Banco di Roma ilh... vasıtalarıyle (Türkiye'yi) nasıl zapt ve yağma ettiklerini anlarsınız».

Düyunu Umumiye'yi, «Osmanlı Hükümeti ve halkı için çok faydalı» bir kuruluş sayan Amerikalı Blaisdell dahi bu konuda şunları söylemektedir: «Meclis'in yönettiği gelirin, genel gelire olan oranından daha önemli olan nokta, memleketin seyyal servet kaynaklarının bu idare elinde bulunması idi...»

Türkiye, yabancılara terk olunmayan kaynaklarını geliştirerek gelirlerini artırmak istediği zaman, daima her taraftan güçlüklere uğramıştır. İthal resimlerini yükseltmeye kalkışınca, her taraftan itirazlar yükselmiştir. Bu resimlerin arttırılması hakkı, ancak Avrupa devletlerinin rızasıyla kullanılabilirdi. Yeni pul resmi ve temettü vergisinin de yabancılara teşmili istense, bu devletler karşı duruyor ve kapitülasyonlara dayanarak ya tebaalarının bu vergilerden muaf olduklarını ileri sürüyorlar, ya da yabancı tüccarlara ve malî çıkarlara zararlı sayılan kanunların değiştirilmesini şart koşuyorlardı. Taşınmaz mallar üzerinden alınan vergiler ile askerî bedel-i nakdî gelirlerinin arttırılmasına ise imkân yoktu. Teminat gösterilme-

yen tek önemli tekel olan posta ve telgraf geliri ise, özellikle halkın tarımla uğraştığı ve mahallî işlerle daha çok ilgilendiği bir ülkede güçlükle arttırılabilirdi. Türkiye'nin en iyi ve en çok artırılmaya elverişli gelirleri, yabancı alacakların elinde bulunmaktaydı[137].

Demek ki, geniş ve malî esaret söz konusuydu. Devletin en verimli gelir kaynakları, yabancıların yönetimindeydi. Üstelik, Batılı devletler, gelirleri arttırıcı çabaları engeliemekte ve malî esaretten kurtuluş kapılarını kapamaktaydılar. Öte yandan, yabancı sermaye, Düyunu Umumiye ile tam bir garantiye kavuşmuştu. Amerikalı yazarın anlatımıyle, yabancı sermaye daha güvenli bir durumdo idi, tehlike azalmıştı ve kâr çoğalmıştı... Düyunu Umumiye, ülkenin iktisaden sömürülmesine çalışan Avrupa sermayesinin bekçiliğini yapmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya ve dünyaya açılması önemli kârlar sağlamış ve bu kârların gerçekleşmesi de, ancak Düyunu Umumiye Meclisi'nin müdahalesiyle mümkün olmuştur[138].

Düyunu Umumiye İdaresi, yabancı sermayenin yalnız bekçisi değildi; aynı zamanda Türkiye'deki durumun ince noktalarını tamamıyle anlamış, yabancı çıkarlarını himayeye daima hazır, gerçek bir ortaktı[139].

Düyunu Umumiye, Türk maliye politikasını, gerek kendisine ve gerek ilgilendiği teşebbüslere en uygun yönlere çevirecek ölçüde nüfuzlu idi. Yönetim Kurulunda, çeşitli devletlerin temsil edilmesi, bu Meclis'i bir veya birkaç Avrupa devletinin temsilcisi olmaktan çok, Avrupa'nın bir sınıf halkını temsil eden bir kurum durumuna sokmuştu[140].

«Avrupa'nın bir sınıf halkının» ise, devletlerin reform isteklerine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi durumun olduğu gibi kalmasında çıkarı var görünüyordu. Genellikle bir tarım ülkesi olan ve pek az yerli sanayie sâhip bulunan Türkiye, daima tüketici bir memleket kalacaktı. Avrupa sanayi ve ticareti, XIX. Yüzyılda büyük bir hızla gelişiyordu. Bu nedenle tüketici bir Türkiye, Avrupa'nın fazla emtiası için iyi bir pazardı. Öte

yandan Türkiye'de liberal akımlar ortaya çıkar, öğretim ve eğitim ilerler ve memleketin koynakları ve üretimi gelişerek ameli ilimler kök solacak olursa, halkın birçok ihtiyaçları yerli mamullerle sağlanacak ve dolayısıyle Avrupa'nın Türkiye'ye olan ihracatı azalacaktı[141].

İşte, Düyunu Umumiye'yi, «Osmanlı Hükümeti ve halkı için çok faydalı» bir kuruluş sayan Amerikalı yazarın kurulan malî düzen hakkındaki görüşleri bundan ibaret. Bu görüşlere yeni bir şey eklemeye lüzum yoktur. Yalnız, belirtelim ki, Lozan'da dahi Düyunu Umumiye'nin tarihe gömülmesi çok güç olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı borçlarının önemli bir kısmını yüklendiği halde, Batılı devletler, Düyunu Umumiye örgütünün devamında direnmişlerdir. Uzun tartışmalardan sonra, 1928 yılında varılan bir anlaşmaya göre, Düyunu Umumiye eski biçimiyle ortadan kalkacak, fakat Paris'te borçların denetimiyle ilgili iki konsey kurulacaktır. 1929 dönemi için Galata, İstanbul ve Haydarpaşa gümrüklerinin gayrisafî gelirleri, borçlara teminat teşkil edecektir. 1942'den sonra Samsun gümrük gelirleri de buna eklenecektir. Paris'teki konseyin İstanbul'daki bir temsilcisi, geliriere nezaret edecek ve her hafta konseye rapor verecektir.

Türkiye Cumhuriyeti, çok sınırlı olanaklarına rağmen, uzun yıllar bu borçları ödemiştir ve görüldüğü üzere, Düyunu Umumiye esaretinden kurtulmak epey zaman almıştır. Ve bugün dahi, kurtulup kurtulamadığımız hâlâ tartışılmaktadır. Nitekim 1958 yılında, birikmiş borçlarını ödeyemeyen Türkiye Cumhuriyeti'nin, belli bir para ve maliye politikası izlemesini gerektiren «istikrar» tedbirlerini kabul etmesi üzerine, Düyunu Umumiye sözü, yeniden Türk politika hayatında işitilmeye başlanmıştır. Milletlerarası teşekküllerin temsilcileri bu politikanın uygulanıp uygulanmadığını izlemişler ve zaman zaman Ankara'ya gelerek bilgi almışlardır.

1963 yılından beri de, Batılı devletlerin Türkiye'ye verecekleri yıllık yardım miktarını tespit eden Konsorsiyum,

faaliyet göstermektedir. Konsorsiyum'un da yardım verme yoluyla ekonomi üzerinde bir cins müdahale ve denetim hakkı elde ettiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte, kollektif yardım mekanizması olan Konsorsiyum'a rağmen, dış yardımlar, aslında yine eskisi gibi devletten devlete ikili ilişkilerle sağlanmaktadır. Yardım veren devletin, bu yoldan, çeşitli alanlardaki politikalarımız üzerinde etkili olacağı şüphesizdir. Türkiye-Amerika ilişkileri, bunun çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, bir Konsorsiyum'u, bir Amerikan Yardım Teşkilâtını (AID), Düyunu Umumiye'ye benzetmek tartışma götürebilir. Emperyalizm, aynı emperyalizm de olsa, dünya şartları ve metodlar değişmiştir. Birinciler, dar ekonomik hesapları aşan askerî, siyasî çok çeşitli amaçlarla borç veren kuruluşlardır. Düyunu Umumiye ise, devlet gelirlerine ortak çıkan ve borç veren değil, borçları sağlam kazığa bağlayan bir idaredir.

JANDARMALI TÜTÜN REJİSİ

Düyunu Umumiye, Avrupalı alacaklılar ve yatırımcılar adına devlet gelirlerini toplayıp aktarmakla yetinen bir kuruluş olarak kalmıyordu. Aynı zamanda işletmecilik yapıyordu. Tuz ve tütün tekeli bu idareye verilmişti. İdare, tuzu kendisi işletiyor ve bundan 1 milyon liranın üstünde gelir sağlıyordu. Tütün tekelini ise, 1884'de Düyunu Umumiye, Osmanlı Bankası, Crédit Anstalt (Viyana) ve S. Bleichröder (Berlin) bankalarının kurdukları bir şirkete bırakmıştı. Kısaca «Reji» diye bilinen «Müşterekülmenfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye» adlı bu şirket, tütün alım satımına el koyuyordu. Tütün, kendi tespit ettiği fiyotla Reji tarafından alınacak, işlenecek ve satılacaktı. Reji, bu yoldon sağladığı kazonçtan, Osmanlı borçlarına karşılık olarak yılda 750 bin lira Düyunu Umumiye'ye verecek, gördüğü hizmet için de koyduğu sermayenin yüzde 8'i oranında kâr alacaktı. Kâr ve Düyunu Umumiye payı düşüldükten sonra geride kalan miktar,

belli oranda devlet ve Düyunu Umumiye arasında paylaşılacaktı.

Daha önce tütün imalât ve ticareti serbestti. Devlet yalnızca «bandirol» usulü ile tütün satışını vergilendirmekteydi. Reji'nin kuruluşuyla, imalât ve ticaret ona geçiyor, tütün tüccar ve imalâtçıları açıkta kalıyordu. Parvus'a göre, «vaktiyle Türkiye'de tütün fabrikaları ve pek çok tütün tâcirleri bulunmakta», tütün imal ve ticaretinden az çok para kazanmakta idiler. Şimdi bunların hepsi kalkmış ve «memleketten Avrupa'ya senevî 200 bin lira temettü aşıran yalnız bir reji şirketi vardır. Tütün inhisarı, Türkiye'de tütün sanayiini mahvetmiştir»[142].

Parvus'un yaptığı hesaplar, devlet gelirlerinin de, tütün tekelinden zarar gördüğünü ortaya koymaktadır. Eski bandırol usulü devam etseydi, Parvus, devletin 500 bin lira kadar daha fazla gelir sağlayacağını hesaplamaktadır.

Reji, tütün alım fiyatlarını düşük tutmuş, satış fiyatlarını artırmıştır. Meselâ 1885-1886 yılında tütün alış fiyatı 7,6 kuruş, satış fiyatı 26,1 kuruştur. 1912-1913 yılında ise alış fiyatı 10,3 kuruş, satış fiyatı 35.03 kuruştur. Yirmi yıla yakın bir süre içinde, alış fiyatında artış 2,7 kuruş, satış fiyatında ise 9 kuruştur.

Bu fark, tabiatiyle, kaçak tütün ticaretini körüklemiştir. Reji, kacakcılarla mücadele icin bir kanun taslağı hazırlamış, Hükümet bunu kanunlaştırmıştır. Konunun uygulanması, fiilen reji idaresine bırakılmıştır. Reji, bu amacla bir cins «jandarma örgütü» kurmuştur. Reji'nin kaçakçılıkla mücadele icin harcadığı para, 1911-1912 yılında 254 bin Osmanlı Lirası gibi önemli bir miktara ulaşmıştı. Niyazi Berkes'in sözleriyle, «Bir köylü, bu idarenin tekeli altında kendi yetiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklayayım dese, reji kolcusu tarafından küt diye alnından vurulurdu»[143]. Reji kolcuları ve kaçakçılar arasındaki mücadelede, binlerce insan ölmüştür. Şikâyetler o kadar büyümüştür ki, Abdülhamit idaresi, bu reji işine son vermeyi düşünmüştür. Dahiliye ve Evkaf nâzırlarından kuru-

lu bir heyet tütün sorununu incelemiş ve Reji'nin tütüncülere «lâyık olan fiyatı vermediğini» ve idarenin Hazineye faydadan çok zarar getirdiğini tespit etmiştir. Heyet, Reji imtiyazına son verme, tütün paketlerine eskisi gibi bandrol koyma tavsiyesinde bulunmuştur. Yalnız 30 yıl süreli imtiyazın bitmesine daha 10 yıl vardır. Heyet-i Vekile'nin imtiyaz süresi dolmadan resmen müzakereye girişmeye cesareti yoktur. «İmtiyaz süresinin sona ermesinden evvel teşebbüse geçilirse, Devlet Hazinesi, Reji Şirketinin bin türlü iddialarına hedef olacaktır» denilmektedir[144].

Reji, bu kârlı imtiyazı feshetme niyetleri beslendiğini öğrenince, gerçekten harekete geçmiştir. Abdülhamit'in, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, imtiyazın feshedilmesi ihtimali karşısında Reji'nin giriştiği entrikaları Hatırat'ında şöyle anlatmaktadır: «Her ne pahasına olursa olsun, bu tasavvuru akim bıraktırmak için dört elle gayrete koyuldular. Tasavvur ve teşebbüs, doğrudan doğruya Saray'dan ve Hünkâr'dan geldiğine göre, hiçbir kimse bunun aleyhinde Padişah'a mâruzatta bulunamazdı, binaenaleyh Reji için bu yol kapalı idi. Şu halde emsali işlerde ekseriya muvaffak olan 'taviz' çaresine başvurmak lâzım geliyordu. Reji idaresi bunun için kaçakçıların bazı harekâtından ve mahkûm oldukları ceza-i nakdilerin tahsil olunamamasından dolayı hükümetten bir alacak dâvası ortaya attı, kurnazlık göze batacak kadar aşikâr ve acemice idi. Ancak Reji için yegâne tevessül edilecek çare bu olduğundan gerek Babıâli'de, gerek Saray'da bulduğu taraftarları ile bunun etrafında işlenmeye başlandı. Reji'nin ağzını kapatmak, Fransızların müdahalesine meydan bırakmamak, mesele çıkarmamak gibi sebeplerle, muhtelif taraflardan Hünkâr'a nasihatlar verenler oldu. Ancak Sultan Hamit, işin içyüzünü ve bu meseledeki para dolabını bildiği için bunların hiçbirine ehemmiyet vermedi»[145]. Ama Abdülhamit, fesih yoluna gidemedi. Böylece 1913 yılına gelindi. İmtiyaz süresi dolmak üzereydi. İktidarda «Babıâli Baskını»nı gerçekleştiren İttihat ve Terakki eki-

bi vardı. Yeni ekip, Balkan Savaşı yenilgisini bir ölçüde telâfi için Edirne'yi geri almaya kararlı idi. Ama para yoktu. Başkumandan vekili İzzet Paşa, bir harekete girişmeden önce, «Ordunun iaşesi için lüzumlu olan para var mıdır?» diye soruyordu. Bu para, Reji imtiyazının 15 yıl daha uzatılması şartıyle bulundu. Cemal Paşa, bu olayı Hatıralar'ında şöyle anlatmaktadır: «Talât Bey, ertesi günü Reji Umum Müdürü Möstö Weyl ile görüşerek para meselesini halledeceğini söylüyordu. Filhakika ertesi günü Mösyö Weyl ile görüştüler. Ben de beraber bulunuyordum. Mösyö Weyl, reji imtiyaz müddetinin onbeş yıl daha uzatılması şartıyle, hükümete bir buçuk milyon lira ikraz edeceğini vaadediyor ve Maliye Nâzırı Rifat Bey ile Dahiliye Nâzırı Talât Bey, Heyet-i Vükelâ kararı ile teklifi kabul ediyorlardı.

İşte üç seneden beri Mebusan Meclisi'nde Cavit Bey'in bir günahı gibi gösterilmek istenen reji işinin mahiyeti budur ve zannediyorum ki, öyle bir zamanda müddet uzatılmasını kabul etmiş olan bir hükümet artık bir daha geri dönemez»[146].

Daima para sıkıntısı icinde tutmak ve bu sıkıntıyı biraz giderme karşılığında istedikleri politik, ekonomik ve askerî tâvizleri elde etmek, emperyalizmin klasik politikasıdır. İttihatçılar, tütün işinde, Türkiye'de bugün hâlâ uygulanan bu politikaya kurban gitmişlerdir. İmtiyaz karşılığı lütfedilen 1,5 milyon liranın şartları hayli ağırdır. Bunun yarım milyonu, Hükümetin aktedeceği ilk büyük istikrazdan derhal ödenecektir. Faiz, yüzde 6,5'tur. İzmir Sancoğının âşar geliri karşılık olarak Düyunu Umumiye'ye devredilmektedir. Aynı biçimde yüzde 7 faizli 500 bin liralık bir avans karşılığında sona eren Fenerler imtiyazı da 25 yıl uzatılmıştır.

Bu jandarmalı Reji Şirketine son vermek, Cumhuriyet idaresi altında mümkün olacak, yabancı tekel yerine devlet tekeli kurulacaktır. Ne var ki, bir kısım tüccar, devlet tekeline aleyhtordı; eski bandıral usulüne dönmek ve özel sigara fabrikaları kurmak istiyordu. İzmir İktisat

Kongresi, bu görüşleri oybirliği ile benimsiyordu. Tütüncülerin sözcülüğünü yapan A. Hamdi Başar'ın deyimiyle, «Daha o zamanlar devletçilik olmadığından ve düşünülemediğinden Reji'nin devletleştirilmesi hiç söz konusu olmuyordu». Yabancılar, yerlileri paravana gibi kullanarak tütün tekelini ele geçirmek istiyorlardı ve Maliye Bakanını do ikna etmiş gibiydiler. Ahmet Hamdi Başar, içinde yaşadığı bu ilginç hikâyeyi hatıralarında şöyle anlatmaktodır: «Başlarında Selânikli bir büyük Türk tütüncünün aracılık, daha doğrusu paravanlık ettiği başka bir ecnebi grup, onun yerine geçmek istiyordu. Biz mutlak olarak, inhisorın aleyhinde propoganda yaparken, bu grup do inhisarın lehinde birçok neşriyatta bulunuyordu. Bol para vererek bir iki tanınmış imzoya do yazı yozdırmoktoydılor. Bunların arasında sonradon meb'us olmuş ve Gazi'nin Dil Kurumu Genel Sekreterliğini yapmış olan İbrahim Necmi Bey (merhum) de vardı. Edebiyotçı ve dilci olon merhum, iktisadî ve mali konuda adını kullanorak bir kitop çıkarmış ve bize hücuma geçmişti. Grup, B. M. Meclisi'nde kendisini tutan bazı sözü dinlenir meb'uslor do bulmuştu. Maliye Vekili Abdülhak (Renda) Bey de onlardon yana gibiydi. Sonraları Ziraat Vekili olon Sabri (Toprak) Bey ateşli savunucularından biriydi vê Bütçe Komisyonundo üye olduğu icin bizim karşımızda en çok konuşan hatip olmuştu».

Meclis, uzun tartışmalardon sonra, Reji idaresine son vermiştir. Ama iş bitmemiştir. Meclis, Reji'nin yerine konacak sistem hakkında Hükümetin Meclis'e bir teklif getirmesini kararlaştırmıştır. Bu nedenle, «tütüncülerin kazonıldığına inandıkları zafer uzun sürmedi. Hükümet, inhisar usulünün devamında ısrar ediyor, Hazine'ye daha çak menfoot sağlayacak başka bir grupla müzakereye gecerek anlaşmaya varmış bulunuyordu. Bu grup, bandırolcuların, yani bizlerin karşısında Selânikli Türk tüccarının paravanlık ettiği bir ecnebi şirketti.

Paçoları tekrar sıvadık. Ben yine çocukça heyecanın mutlak etkisi altına girmiştim. Büyük Millet Meclisi âzala-

rına dağıtılmak üzere bir kitap yazdım ve Ticaret Odası ile Millî Türk Ticaret Birliği tarafından teşkil edilen Tütüncüler Zümresi Heyeti Umumiyesine maledilerek yazılan 'Bandırolun malî ve iktisadî faydaları' başlığını taşıyan bu kitapta, Maliye Vekiline şiddetle cattım»[147]. Uzun tartışmalardan sonra, tütün tekelinin yerli paravano kullanan yabancı şirkete verilmesi engellenmiş, bugünkü Tekel İdaresi kurulmuştur. Bununla birlikte, yabancı şirketlere ve yerli tüccarlara, üreticiden tütün alıp ihraç etmek için geniş bir alan kalmaktadır.

OSMANLI BANKASI VE DEUTSCHE BANK

Düyunu Umumiye tablosu, Batı emperyalizminin Türkiye'de onun gibi iki temel dayanağını teşkil eden Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank ile tamamlanmalıdır.

Lütfi Tarihi'nin «büyük sarraf kasası» dediği Osmanlı Bankası, 1856 yılında Londra'da İngiliz bankerleri tarafından kurulmuştur. Banka, 1863'te Fransız sermayedarlarının da katılmasıyle güçlenmiştir.

1862 yılında Fuat Paşa, Osmanlı Bankası'na başvurarak bir istikraz akdetmek istediğini, aracılık edip istikrazı gerçekleştirdiği takdirde, «Türkiye'de banknot cıkartma hakkına sâhip banka imtiyazı»nın verileceğini söylemiştir Osmanlı Bankası, böylece, 30 yıllık bir imtiyaz elde etmiştir. Anlaşmaya göre, Banka, talep vukuunda altınla ödemekle yükümlü olduğu banknotlar cıkarabilecektir. Piyasadaki banknot miktarının üçte biri oranında bir nakdî ihtiyat bulunduracaktır. İmtiyaz süresi içinde, «Devlet, hiçbir gûna evrak-ı nakdiye cıkarmayacaktır». Bu imtiyazı bir başka bankaya da vermeyecektir. Banka, devletin hazine muamelelerini yürütecektir. Maliye Bakanlığının yalnızca yüzde 6 faizli ve azamî 90 gün vâdeli olarak cıkaracağı Hazine bonolarını iskonto edecektir. Banka, şubesi bulunan yerlerde devlet gelirlerini toplayacak ve devlet adına ödemeler yapacaktır. Devlet adına topladığı gelirlerden Banka, vâdesi gelen Hazine bonolarını

mahsup etmeye yetkilidir. İç ve dış borçlar taksitlerinin ödeme muamelelerini, yüzde yarım komisyon karşılığında Banka yürütecektir. Öteki muameleler için de, Banka, her yıl 20 bin lira maktu bir komisyon alacaktır. Banka, içte ve dışta, devletin resmî malî ajanı olacaktır. Birtakım muameleleri için her türlü resim ve vergiden muaf tutulan Banka, ayrıca, bir ticaret bankası gibi faaliyet gösterebilecektir[148].

Bu anlaşmayla, Banka, çok avantajlı şartlarla Merkez Bankası yetkilerini elde etmiştir. Nitekim Osmanlı Bankası'nın 1875 yılındaki Genel Kurul toplantısında, yöneticilerin kendileri de «bütün dünyada mevcut şirketler ve malî kurumlar tarihinde, Osmanlı Bankası'nın boşarısına benzer bir durum» olmadığını itiraf etmişlerdir[149]. Böylece devlet, para basma hakkını yitirmiştir. Osmanlı Bankası para bosabilecek, devlet basamayacaktır. Parvus'a göre, Banka, izlediği yüksek malî politikanın gereği, piyasaya yeterli ölçüde banknot çıkarmaktan kaçınmakta ve bu yoldan nakit paraya olan ihtiyacı daha büyütmektedir[150]. Para darlığının ekonomik hayat üzerindeki tahribatına ilgisiz kalan Banka, Parvus'a inanmak gerekirse, bu politikayla devleti devamlı mali sıkıntı içinde tutmak ve onu kısa vâdeli borçlanmalara zorlamak amacını gütmektedir. Bununla birlikte, «devlet bankası» durumundaki imtiyazlı şirket, devlete verdiği avanslarda alelâde bankolardan çok daha hasis davranmıştır. 1913 Balkan Harbi bunalımında, devlet, Bankadan yüzde 7 faizle 100 bin lira gibi küçük avansı güçlükle elde etmiştir. Akdolunacak ilk büyük istikrazdan ödenecek avansa, Sivas Vilâyeti âşarı karşılık gösterilmiştir. Halbuki Banka, topladığı devlet gelirlerini yüzde 2 faizle aylar boyu kullanmaktadır. Osmanlı Bonkası, Galoto bankerlerinden daha insaflı değildir. Birinci Dünya Savaşı'na giren devlet, Bankadan para basma yetkisini devlete yardım için kullanmasını istemiş, fakat Banka, bunu reddetmiştir.

Başlangıçta devletle olan muamelelerle yetinen Osmanlı Bankası, daha sonraları ticarî faaliyetlere ve yatı-

rımlara ilgi göstermiştir. Düyunu Umumiye Meclisi'nde de temsil edilen kudretli banka, bir Alman ve bir Avusturya bankasıyle birlikte, tütün rejisini kurmuştur. Ereğli kömür madenlerinin işletilmesi, Bankanın desteğiyle bir Fransız şirketine verilmiştir. Şam-Hama, İzmir-Kasaba, Selânik-İstanbul gibi önemli demiryolları, Bankanın kontrolündedir. İstanbul ve Beyrut limanları, İstanbul su, tramvay ve elektriği Osmanlı Bankası'na bağlı şirketlerin elindedir. Banka, maden işletmelerine de katılmıştır. Görüldüğü gibi, Banka, tekel durumundaki yatırımlarla ilgilenmiştir. Devletten elde edilen imtiyazlar ve kâr garantileri ile, yatırımların rizikosuz ve kârlı teşebbüsler olması sağlanmıştır.

Fransız ve bir ölçüde İngiliz emperyalizminin aracı olan Osmanlı Bankası'nın karşısına, 1888'den sonra, merkezi Berlin'de bulunan Deutsche Bank çıkmıştır. Deutcshe Bank, Alman İmparatorluğunun Doğu'ya doğru yayılma politikasının yürütücüsü olmuştur. Hamburg'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan Bağdat Demiryolu projesi, bu politikanın ifadesidir. Deutsche Bank, Alman devletine sıkı sıkıya bağlı olarak ve devlet kudretiyle malî gücünü birleştirerek Bağdat Demiryolu projesini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

DEMİRYOLLARI VE NÜFUZ BÖLGELERİ

Demiryollarının tarihi, Türkiye'nin, emperyalist devletler tarafından parçalanıp yok edilme çabalarının tarihidir.

Hiç şüphe yok ki, demiryolları, kapalı ve durgun tarım ekonomisini canlandırmak ve ticarî faaliyetleri geliştirmek bakımından yararlıdır. Ülkede asayişi sağlamak ve savaşta yararlanmak için de demiryollarının önemi açıktır. Ne var ki, bu avantajlarına rağmen, yarı sömürge düzeni şartlarında, yabancı şirketlerin Türkiye'de demiryolu inşaatı tehlikeli sonuçlar doğurmuştur.

Avrupa ülkeleri için, demiryolu inşaatı, her şeyden

önce, inşaat ve işletme malzemesinin tamamen Avrupa'dan ithal edildiği hesaba katılmasa bile, rizikosuz ve kârlı bir yatırım olmuştur. Kilometre garantisi denen bir usul ile, Osmanlı Devleti, demiryolu inşaat ve işletmesinin mutlaka kâr sağlamasını teminat altına almıştır. Meselâ Bağdat hattı için, 12 bini inşaat ve 4500'ü işletme için olmak üzere kilometre başına 16.500 Frank tutarında bir teminat sağlanmıştır. Böylece demiryolu inşaat ve işletmesine girişen yabancı şirketler için, teşebbüsün mutlaka kârlı olması, devlet kesesinden sağlanmaktadır. Kuru bir garantiyle yetinmeyen şirketler, onlara hizmete hazır bir Düyunu Umumiye Meclisi de var olunca, bu kanaldan devlet gelirlerine önceden el koyma yoluna giderek, mümkün olan en sağlam teminatı elde etmişlerdir. Düyunu Umumiye İdaresi, teminat gösterilen vergilere el koyup onları şirketlere aktarma işini gönüllü olarak yerine getirmiştir. Bir fikir vermek için, Haydarpaşa hattını Ankara'ya kadar uzatma imtiyazını veren 1888 anlaşmasını ele alalım. Anlaşmaya göre, Osmanlı Hükümeti, imtiyaz sâhiplerine inşaat ve işletme için kilometre başına 15 bin Frank gayrisafi kâr sağlamaktadır. Bu kârı teminat altına olmak amacıyle, İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarının âşar geliri karşılık gösterilmiştir. Bu sancakların âşar geliri ihaleye çıkarıldığı zaman, ihalede Düyunu Umumiye İdaresi'nin memurları bulunacaktır. İhaleyi kazanan mültezimlerin verecekleri senetleri, Düyunu Umumiye alacaktır. Mültezimler, senet bedellerini de Düyunu Umumiye'ye ödeyeceklerdir. Düyunu Umumiye, bu paraları, kilometre başına 15 bin Frank hesabıyle demiryolu şirketine aktaracak, geriye kalanı da Hazine'ye iletecektir. Bu sayede demiryolu inşaat ve işletmesi rizikosuz, fakat kârlı bir faaliyet haline gelmiştir. Hatta, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Teceddüdü** adlı kitabın yazarı Paul Imbert'e inanmak gerekirse, bazı demiryolu şirketleri, kilometre başına verilen kâr garantisi, yol ne kadar uzun inşa edilirse o kadar artacağı için yılan gibi kıvrım kıvrım dolanan yollar yapmışlardır! P. Imbert, En az arızalı yerler-

de bile, güzergâhın dolambaçlı olarak ihtiyar edilmesi, hükümet tarafından taahhüt olunan kilometre teminatını tezyid etmek maksadına mübteni değildir de nedir?»[154] sorusunu sormaktadır. Ne var ki, iş bu kadarla bitmemektedir. Demiryolu imtiyazları, rizikosuz ve kârlı bir yatırım olmanın çok ötesinde bir anlam taşımaktadır. Şirketler kadar ve şirketlerden çok, Avrupa devletleri, demiryolu imtiyazı elde etmek için siyasî, askeri, iktisadi ve mali her türlü baskıya başvurmuşlardır. Zira demiryolu imtiyazları yağması, Türkiye'de nüfuz bölgeleri kurmak ve Türkiye paylaşılınca, bu bölgeleri sömürge imparatorluklarına katmak amacını gütmektedir. Almanya, İngiltere, Avusturya, Rusya, Fransa ve İtalya'daki sefirlerimiz ile Abdülhamit'in sarayı arasındaki yazışmalar, Avrupa devletleri arasında çetin bir demiryolu imtiyazı savaşının sürdüğünü göstermektedir: Almanya, Bağdat Hattı için dayatmaktadır. İngiltere, «Sakın ha...» diye tehdit etmektedir. İngiltere'nin tehdidi karşısında Abdülhamit, Almanya'yı idareye çalışmaktadır. Alman Hariciye Nâzırı, bu yolda gidilirse, «Avrupa'da nail olduğumuz yegâne hâlis ve samimî dostluğu bir daha iadesi mümkün olmayacak surette kat'iyen kaybedersiniz» karşı tehdidini savurmaktadır. İki ateş arasında kalan Yıldız Sarayı, İngiltere'ye tâvizler vererek durumu kurtarmaya çalışmaktadır. Kavga uzayıp gitmektedir. Bunun gibi, İngilizlere ait Aydın demiryolunun Eğridir'e kadar uzatılmasında Saray'ın isteksizlik göstermesi üzerine, İngiliz Hariciyesi, küplere binmekte, «birkaç güne kadar yeni ve kesin bir irade çıkarılmasını» istemekte, aksi halde «İngiltere Devleti'nin kendisine karşı iltizam olunan sulmuamele politikasına karşı lâkaydane hareketi kabul etmediğini ispat ve bu suretle haysiyetini muhafaza etmek üzere münasip göreceği bilcümle tedabire müracaatta kendini haklı addeyleyeceğini» söylemektedir. Görüldüğü gibi, bir şirkete demiryolu imtiyazı verilmemesi, İngiltere'nin haysiyeti ile ilgilidir ve Majestelerinin Hükümeti, haysiyetlerini korumak için her türlü tedbiri almaya hazırdır. Fransa ise, Ereğli-Çubuklu imtiyazının Fran-

sız şirketine verilmemesi üzerine, Şeyh Sait adlı mevkiin misilleme olarak işgalini Bakanlar Kurulunda müzakere etmektedir. Fakat Almanya, bu imtiyazın Alman şirketinden başkasına verilmesine kesinlikle karşıdır. Avusturya, «Makedonya'da inşaat imtiyazını yalnız bana verirseniz, sizinle gizli askerî anlaşma yaparım» demektedir. Rusya Doğu Anadolu'da demiryolu inşa tekelini elde etmiştir. İtalyanlar, Avalanya-Manastır hattını bahşiş olarak almışlardır[52]. Cemal Paşa, hatıratında, bu imtiyaz rekabetinin, Nafıa Nâzırı iken başından geçen tipik bir örneğini anlatmaktadır: İtalyan sefiri Marki Garroni, bir İtalyan sermayedar grubu adına hareket eden Osmanlı tebaasından Aram Hallaçyan Efendi ile birlikte ziyaretine gelmiştir. İtalya, işgal ettiği Oniki Adalar'ı Türkiye'ye verecektir, ama kamuoyunu yatıştırmak için karşılığında bir çıkar sağlamalıdır. İtalya, Antalya'dan Kuzeye ve Meğri'den Muğla'ya doğru bir demiryolu inşa etmek için imtiyaz istemektedir. Cemal Paşa, «Devlet, böyle bir demiryolu inşaatını düşünmüyor» cevabını vermiştir. Sefir, bunun üzerine, inşaat düşünülmese bile, ilk araştırmaların yapılmasını istemiş ve bu konuda Osmanlı Hükümetinin yazılı bir taahhüdü olduğunu ileri sürmüştür. Paşa, böyle bir taahhütten habersizdir. Bakanlık arşivlerinde de, bu konuda bir belge yoktur. Sefir, Hariciye Nâzırı Sait Halim Paşa'nın imzasını taşıyan, yazılı taahhüt dediği bir belgeyi çıkarmış, fakat bunun devleti taahhüt altında bırakacak bir belge olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Sefir, «Ben, Oniki Adalar'ı Türkiye'ye verdirtmeye çalışırken, önemsiz bir meselede bana güçlük çıkarılır mı?» diye sızlanmaya başlamıştır. Birkaç gün sonra İngiliz Sefiri Louis Mallet, Cemal Paşa'nın kapısını çalmıştır. Louis Mallet, Hükümetinin Antalya demiryolu imtiyazının İtalyanlara verilmek üzere bulunduğunu işittiğini, fakat bunun bir İngiliz şirketi olan Aydın Kumpanyasının hukukuna tecavüz teşkil edeceğini belirtmiştir. Araştırma yapılmış ve görülmüştür ki, Isparta ve Burdur'a hattı uzatma ve Yenişehir Gölü'nde vapur işletme hakkına sâhip bulunan kumpanya, iş-

letme değerinin düşmesini engellemek için, mukavelesine, hattın Güneyinden belli bir mesafeden itibaren Akdeniz sahiline demiryolu yapılamayacağı taahhüdünü koydurmuştur[52].

«Rumeli Demiryolları» inşaatı Baron Hirsch'e verilmiştir. Banker Hirsch, bu sayede muazzam kâr sağlamış ve «Lo-Türk» adıyle anılan piyongolu bir istikrazo aracılık ederek devlete ağır bir yük yüklemiştir. Rumeli Demiryolu inşaatı için girişilen bu istikrazda, devlet 35 milyon Osmanlı altın lirası borçlanmış, fakat eline ancak 11 milyon lira geçmiştir.

Meclis-i Vükelâ'da Şirvanzâde Rüştü Paşa, «İnşaatı Boron'o vermeyelim, kendimiz yapalım» demiştir. Fakat düşünülmüştür ki, Rumeli'de demiryolu inşaatı Rus çıkarlarına uygun düşmemektedir. Devlet bu işi kendi yapmaya kalkışırsa, Rusya, her türlü entrika ile karşı çıkacaktır. Eğer Avusturyalı veya Fransız bir malî grup işe karıştırılırsa, devletlerin desteğiyle, Rus muhalefeti engellenebilecektir. Bunun içindir ki, inşaatın, «Avusturya teboasından olon Boron Hirsch'e tevdi-i maslahat edilmesi muvafık-ı menfoat-ı devlet görülerek ol vechile hareket olunmuş»tur. Baron, işletme imtiyazlarından, hükümet namına çıkardığı tahvillerin satışından, 160 milyar frank bir servet elde ederek, Avrupa'nın büyük zenginleri arasına girmiştir.

ANADOLU'DA ALMANLAR

Bu örnekler göstermektedir ki, demiryolu imtiyazları, belki şirketlerden de çok, devletleri ilgilendiren bir meseledir. Zira demiryolları, Türkiye arazisinde nüfuz bölgeleri kurmak ve daha sonra bu bölgeleri kendi sömürge imparatorluklarına katma yolunda önemli bir aşama sayılmaktadır. Avusturya Balkanlar'da, Rusya Doğu'da, Fransa Suriye ve civarında demiryolu inşa tekelini elde etmeye çalışırken, güdülen amaç, bu toprakları önce iktisadî, sonra siyasî bakımdan ele geçirmektir.

Birinci Dünya Savaşı'na yol açan çatışmalarda ön planda rol oynayan Almanya'nın «Bağdat Hattı» teşebbüsü, Anadolu ve Mezopotomya'yı bir Alman kolonisi haline getirme teşebbüsünden ibarettir.

Kapitalist ülkeler kervanına sonradan katılan Almanya, dünyayı paylaşma yarışında geç kalmıştır. Almanya sahneye çıktığında, paylaşılacak pek az ülke kalmıştır. 1886'da bir Alman bilgini, «Doğu, ihtiraslı milletlerin kontrolü altına girmeyen tek yerdir... Almanya, fırsatı kaçırmayıp, Kazaklardan önce burada egemenlik kurabilseydi, dünyanın paylaşılmasından en iyi hisseyi almış olacaktı» demekteydi. Almanya'nın «Dran nach Osten = Doğu'ya doğru genişleme» politikası, kaynağını bu görüşten almaktaydı. Anadolu ve Mezopotamya'nın geniş tarımsal olanakları, madenler ve petrol, hızla gelişen Alman kapitalizminin iştahını kabartmaktaydı. Alman sanayi mamullerinin ihracatı, Balkanlar ve Doğu'ya doğru bir genişleme göstermişti. 1878 yılında Osmanlı Devleti, ithalâtının yüzde 61'ini İngiltere'den yapmaktaydı. 1910'da bu oran yüzde 35'e düşmüştü. Fransa'nın payı da yüzde 18'den yüzde 11'e inmişti. Almanya ise, aynı dönemde, yüzde 6'dan yüzde 21'e ulaşmıştı. Avusturya, yüzde 12'den yüzde 21'e yükselmişti[154]. Demek ki, Türkiye ticareti, İngiltere-Fransa'dan Merkez Devletlerine kaymoktaydı. Ticari ilişkilerdeki gelişmeyi Alman sermayesinin Türkiye'ye akması izledi. Deustche Bank, İstanbul'a yerleşti. Türkiye artık istikraz ve avanslor için Osmanlı Bankası'nın karşısında güçlü bir rakibe sâhipti. Deutsche Bank, devlete sağladığı «malî hizmetler» karşılığı, Anadolu'da avantajlı demiryolu imtiyazları elde etme peşindeydi. 1889'da Alman sermayesi ile, Anadolu Osmanlı Şömendöfer Kumpanyası kuruldu. Kumpanya, üç yıl sonra Haydarpaşa-İzmit hattını Ankara'ya bağlamıştı. 1896'da Eskişehir-Konya tamamlanmıştı. Kumpanya, daha sonra, Konya-Basra Körfezi imtiyazını elde etti. Düşünülen hat, Toroslar'ı aşıp Adana'ya inecek, oradan Doğu'ya dönerek Fırat'ı geçecek, Musul üzerinden Bağdat'a ve nihayet Basra'ya ulaşacaktı.

Adana ve Mezopotamya'nın zenginliklerîni geliştirmek ve Almanya'ya aktarmak için bu hat zorunluydu.

Almanların planları, hammaddeleri Almanya'ya taşımak ve sanayi mamulleri ile sermaye ihraç etmekten ibaret değildi. Alman nüfusu, hızla artıyordu. XIX. Yüzyılın başında Alman nüfusu, o zamanlar için cok yüksek gözüken bir rakama, 56 milyona ulaşmıştı. 1910 yılında nüfusun 65 milyona ve 1930'da 80 milyon çıkardığı hesaplanmaktaydı. O günlerin anlayışına göre, bu nüfusa yeni yerleşme bölgeleri bulmak gerekliydi. Alman emperyalistlerince, pek seyrek nüfuslu Anadolu ve Mezopotamya, Alman fazla nüfusunun aktarılabileceği ideal yerleşme bölgesi sayılmaktaydı. Esasen XIX. Yüzyılın ikinci yarısından beri Alman kolonları Orta Doğu'ya yerleşmeye başlamışlardı. Burada edindikleri çiftliklerde sebze, meyva yetiştiriyor, şaropçılık ve oricılık yapıyorlardı. Meselâ Temmuz 1295 tarihli bir Şûrayı Devlet kararından öğrendiğimize göre, zengin bir Alman ailesi, Kudüs soncağında köylüden parça parça satın olarak bir köyün tarlalarını ele geçirmişti. Bir köyün bütün ekilebilir topraklarının alınması, Arazi Kanunu'na aykırı düşmekteydi. Defter-i Hakanî idaresi, bu yüzden senet vermek istememişti. Köy halkı do satıştan pişman olmuş, arazisini geri olmak istiyordu. Mesele siyasî bir nitelik kazanıyor, Alman Elçisi olayla ilgileniyor ve hariciye müsteşarı Artin Efendi'nin başkonluğunda toplanan komisyon, «her şahıs, tasarrufunda bulunan malını dilediği gibi satar» genel kuralına dayanarak, Alman ailesine hak veriyordu. Alman baskısı karşısında, Arazi Konunun'nun açık hükmü uygulanmıyordu[155]. Osmanlı Nafia Nezareti'nin 1909 tarihli bir raporunda, Mezopotamya'ya yabancı göçmen kabulünden kaçınılmasının ileri sürülmesi üzerine, Alman emperyalizminin baş sözcülerinden Paul Rohrbach ateş püskürüyor ve bunlar «ya cahil, ya İngiliz ajanıdır» buyuruyordu. Rochrboch'a göre, «Osmanlı Nafia Nezareti'nin boşında İngiliz muhibbi olan iki Ermeni bulunması, şâyân-ı dikkat bir keyfiyetti[156]». Almanlar, Bağdat Hattı Mukovelesine, hattın iki ya-

nına Alman göçmenleri yerleştirebilme hakkının konulmasını istemişlerdi. Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, Sultan bunu güçlükle önlemişti: «O zaman Alman siyaseti, bu hattın iki tarafına Alman muhacirleri iskân ve buralarını bir Alman müstemlekesi hâline ifrağ etmek.... maksadını tâkip ediyordu. Alman muhacirlerinin hat boyuna yerleşmelerine müsaade etmek çok tehlikeli bir şeydi. Sultan Hamit buna hükümetçe asla müsaade edilemiyeceğinin kat'i ve açık bir ibare ile hiçbir şek ve tereddüde mahal bırakmayacak bir serahatle mukavelenameye dercini emretmişti»[137]. Müzakereleri yürüten Tahsin Paşa, göçmen maddesini güçlükle engelleyebilmişti. Ama Almanlar, Anadolu ile Mezopotamya'yı kolani haline getirme fikirlerinden vazgeçmiş değillerdi. Eğer Birinci Dünya Savaşı'nı Almanlar kazansalardı, Kurtuluş Savaşı'nı İngiltere'nin himayesindeki Yunanlılara karşı değil, Almanlara karşı yapmak zorunda kalacaktık. İnönü'nün hatıralarında yer alan şu gözlem, bu düşünceyi doğrulamaktadır: «Almanların Araplara karşı politikaları büsbütün başkaydı. Onlara hususi bir muamele yapıyorlardı ve aslında harbi kazansalardı, yani Almanların istedikleri ölçüde kesin bir zafer kazansaydılar, onlardan kurtuluş kolay olmayacaktı. Açıkça görünüyordu ki, Türkiye'ye, gitmek üzere gelmemişler».

ALMANLARIN MÜSLÜMANLIĞI

Almanlar, Orta Doğu'ya yerleşme planlarını Türk kamuoyuna «İslâm dostluğu ve İslâmiyeti kurtarma» diye sunuyorlardı. Kudüs'te Alman Lüteryen Kilisesini açan, Meryemana Evi yaptırmak üzere Katalik Almanlar için yer satın alan Kayzer, Suriye'de şeyhler gibi giyinerek Selâhaddin Eyyubî'nin türbesine çelenk koyuyor, Şam'da Harunürreşit ile Charlmagne arasındaki dostluğu hatırlatarak, «300 milyon Müslümanın Halifesi Sultan Abdülhamit'in en yakın dostu olduğunu» söylüyordu. Abdülhamit'in panislâmizm politikası, aslında, Türkiye'yi sömür-

geleştirmek isteyen Alman emperyalizminin ideolojik bir silâhından başka bir şey değildi. Ne var ki, yeşil sarık takan emperyalizm, o zamonlar birçok çevreden gerçek yüzünü gizlemeyi başardı. Dürüst ve vatansever bir İslâmiyetçi olan Mehmet Âkif dahi Almanya'yı zavallı Doğu halklorının kurtarıcısı olarak görüyordu:

Değil mi bir anasın sen, değil mi Almansın,
O halde fikr ile vicdana sâhip insonsın;
Bilir misin ki senin şorka meyleden nazarın
Birinci def'a doğan fecrldir zavollıların.

Âkif'in de yöneticileri orasında yer aldığı «Sırat-ı Müstakim», «Aimonya'nın hedefi, Doğu'yu koruyup uygarlaştırmok. Doğu'ya doğru Osmanlılarla birlikte gitmek. Doğu'yu Alman ticaret ve sanayii icin geniş bir dolaşma yeri yapmak... İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri icin çekici ve büyük bir program!..»[138] havasını calıyordu.

Âkif, yanıldığını Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra anlayacak ve «Sebilürreşot», Müslümonlar, «acı tecrübelerle Almanya'nın İslâm âlemine karşı İngiltere'den ve öteki emperyalist hükümetlerden farklı bir düşüncede olmadığını anladılar» diyecektir.

TÜRKİYE'NİN PAYLAŞILMASI

Almanya'nın Doğu'ya doğru genişlemesine İngiltere'nin bütün gücüyle karşı çıkacağı acıktı. İngiltere, Orta Doğu petrolünü, Mısır ve Hindistan'ı tehdit eden bir genişlemeye müsaade edemezdi. Almanlar tarafından donatılmış ve yetiştirilmiş bir Türk Ordusunun, Bağdot Demiryolunun sağlayocağı ulaşma kolaylıklarından yararlanarak Orta Doğu'daki İngiliz mevkilerini tehdidi dahi, İngiltere'nin gözünde büyük bir tehlikeydi. Lord Curzon, «Bosra Körfezi'ne başka bir devletin yerleşmesine müsaade

eden herhangibir İngiliz bakanına vatan haini demekte tereddüt etmem» diyor ve Hindistan Genel Valisi iken, Londra'dan direktif beklemeksizin Küveyt Şeyhliğini İngiltere'nin himayesi altına alıyordu. Almanların zoruyla Küveyt'e seferî bir kuvvet gönderen Abdülhamit, İngiliz harp gemilerini görünce geriliyordu.

İngiliz ve Alman emperyalizminin Orta Doğu'daki bu çatışması, bir yandan dünya savaşını hazırlarken, öte yandan da Türkiye'nin sırtından pazarlıklara yol açıyordu. Almanya ve Fransa, Aralık 1913'te; Almanya ve İngiltere 15 Haziran 1914'te, Türkiye'yi paylaşmak için anlaşıyorlardı! Almanya'nın Londra Büyükelçisi Lichnowsky, «Bu anlaşmaların gerçek amacı, Küçük Asya'yı nüfuz bölgelerine bölmektir» diyordu. Türkiye'nin Doğu illeri Rusya'ya verilecekti. Fransa, Suriye ve civarını alacaktı. İngilizlere Mezopotamya ile İzmir-Aydın demiryolunun geçtiği arazi sunulacaktı. Anadolu, Almanlara kalmaktaydı[159]. İngiliz Dışişleri Bakanlığı dokümanlarına göre, Alman Dışişleri Bakanı Jagow, İngilizlere «Türkiye'nin Asya'daki mülkünün parçalanmasını» öngören teklifler yapmıştır. İngiliz diplomatının teşhisi şudur: Türkiye'nin paylaşılmasından «Almanlar hisselerini almak istiyorlar. Jagow, Anadolu'daki sonsuz Alman çıkarlarından söz ediyor. Bu zengin memleket, Almanların göz diktikleri olgun bir meyva gibidir». Türkiye, Almanya'nın safında dünya savaşına girerken bütün bunlardan habersiz gibiydi[160]...

İşte hakkında ciltlerle kitap yazılabilecek ve yazılması gereken demiryollarının hikâyesi, kısaca bundan ibarettir. Demiryolları, aslında, Türk parasıyle, fakat emperyalist çıkarları gerçekleştirmek için kurulmuştur. Türkiye'nin paylaşılması bu yolda son adımdır. Rosa Luxemburg, durumu şöyle özetliyor: «Küçük Asya'nın toprak ekonomisi, Avrupa sermayesinin, her şeyden önce Alman sanayi ve banka sermayesinin kârı ve kullanışı için çok iyi kurulmuş bir soygunculuk konusu oluyor. Böylece, Almanya'nın Türkiye'deki 'nüfuz bölgeleri' gelişiyor, yeni-

den Türkiye'nin siyasî himayesine vesile ve fırsat veriyor. Aynı zamanda, köylünün ekonomik sömürüsüne kaçınılmaz biçimde âlet olan Türk Hükümeti, Alman dış politikasının bağımlı, itaatli bir âleti haline geliyor»[161].

CHESTER PROJESİ

Bu arada, Türkiye'nin nüfuz bölgelerine bölünmesi planlarının dışında kalan ABD'nin bir teşebbüsü belirtilmelidir. ABD, aslında tam bir sömürge tipi olan Chester Projesi ile, biraz geç olarak kervana katılmıştır.

Chester Projesi, Amerikan Dışişleri Bakanı Knox tarafından desteklenmiştir. Knox, Washington'daki Osmanlı Maslahatgüzarına 1910 yılında yazdığı mektupla, Babıâlî'nin, Chester imtiyazını vermesini istemiştir. Fakat Almanların şiddetli muhalefeti, imtiyazın parlamentonun onayına sunulmasını engellemiştir. 1922 yılında, Ankara, bu imtiyazı, Osmanlı-Amerikan Kalkınma Şirketi adına hareket eden Chester ve Kennedy'ye tanıyacaktır. 99 yıllık imtiyaza göre, Doğu'da Musul'u da kapsayan çok geniş bir bölgede, Şirket, demiryolu inşa edecek ve demiryolunun iki yanında kalan 20'şer kilometrelik alanda, bütün madenleri işletecektir. İmtiyaz anlaşması, maden deyiminin «petrol kaynaklarını» kapsadığını ve şirketin petrol boru hatları inşa edebileceğini belirtmektedir. Ankara Hükümeti, şirkete geniş vergi muafiyetleri tanımış, demiryolu ve maden işletmesinden sağlanacak gelirin, giderler, amortisman, ihtiyatlar ve aksiyonerlere yüzde 12 temettü düşüldükten sonra kalan kısmından ancak yüzde 30 pay almaya rıza göstermiştir. Anlaşmada, Osmanlı-Amerikan şirketinin 5 ay içinde bir Türk anonim şirketi haline getirilmesi, şirketin muhaberatını Türkçe yapması gibi duygusal planda milliyetçi hükümler yer almakla birlikte, Chester Projesi, sömürge tipi bir imtiyazdır.

Niyazi Berkes, Büyük Millet Meclisi'nde ümitler uyandıran Chester Projesi'ni şöyle tanıtıyor: «Görünüşe göra

amacı. Anadolu'nun Doğu ve Kuzey Doğu vilâyetlerini demiryolları ile bezemekti. Irak petrol hisselerin İngiliz, Fransız ve Alman sermayeleri arasında paylaşma zamanlarında ortaya çıkan bu proje, geleceğin bağımsız Ermenistan'ını hazırlayacağına inanan Ermeni müteşebbisleri, Dr. Pastırmacıyon, Noradongiyan, Nâzır Hallaçyan efendiler gibi zatlar vasıtasıyle, Türkiye'de reklâm ediliyordu. Fakat Birinci Cihan Harbi, projenin gerçekleştirilmesine engel oldu. Lausanne müzokereleri esnasında, yani gene İngiliz ve Fransızlar arasında Alman hisselerini paylaşma dolayısıyle müzakereler cereyan ettiği sıralarda, Chester Projesi tekrar diriltildi. Taraftarlarına göre, bu, çok avantajlı bir işti. Memleket, demiryolları, köprüler, ormanlar, limanlarla süslenecek, kartpostallarda gördüğümüz Amerika'ya benzeyecekti. Hele projenin arkasındaki sermaye grubunun Amerika'lı oluşu, işe idealist bir hayırseverlik çeşnisi katıyor, Türkiye'de Amerika'lı diye tanınan misyoner gibi hayırsever sanılan sermayedarların sırf Türkiye kalkınsın, medenî olsun diye milyonlar dökeceği sanılıyordu.

Fakat sermayeseverliğin hayırseverlikten önce geldiği bir daha meydana çıktı. B. M. Meclisi'ne sunulan proje kabul edildiği halde, Chester'in sermaye grubu harekete geçmedi; proje başka gruplara satıldı, elden ele geçti, sonunda unutulup gitti.

Sebep neydi acaba? Projenin aslında çok avantajlı görünen tarafı, 99 yıllık imtiyaz isteğinde, demiryolları için hükümet tarafından kilometre garantisi istenmeyişi idi. Bağdat hattı imtiyazının zıddına, hiçbir mükellefiyet yüklenmeden demiryolları ve bunlarla ilgili istasyon, liman, köprü v.s. tesisler bedavadan yapılacak, 99 yıl sonra da bunlar Türk malı olacaktı. Ancak bu hayırsever projenin üstünde durulmayan küçücük bir şartı vardı: hatların geçeceği yerlerin iki yanında kırk kilometrelik yerlerdeki bilinen, bilinmeyen bütün maden kaynaklarının işletilmesi imtiyaz sâhiplerine ait olacaktı. Ve bunun da hiç bilinmeyen yanı, aranan madenin petrolün ta kendisi

olduğu idi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ermeni meselesi suya düştüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin petrol kaynakları da dışarıda kalmıştı, muazzam petrol yatırımları şimdi Türkiye'nin dışında cereyan ediyordu. Bu yüzden Kemalist Türkiye'nin kalkınması artık kimseyi ilgilendirmiyordu. Hele 1930 dünya buhranı gelince, Avrupa'da ve Amerika'da, kimsede Türkiye'ye karşı bir ilgi kalmamıştı. Başkalarının parasıyla cennet kurma ütopileri de böylece sona erdi»[162].

GİZLİ PETROL SAVAŞI

Petrol, emperyalist devletlerin Orta Doğu'ya nüfuz kavgalarında adı pek az söylenmeye çalışılmakla birlikte, başta gelen nedenlerden biri olmuştur. Kerkük petrolleri, çok eski zamanlardan beri bilinmekteydi. İbni Batuta, «Dicle yakınlarında Gayyare denilen bir yere vardık. Burada siyah bir göl gördük. Gölde salsaba benzer bir madde vardı. Yumuşak ve hoş kokulu idi. Zift yapmak için, bu gölden koyu çamur tabakası alınır, etrafında ateş yakılır, ateş ziftteki rutubeti çeker ve zift parçaları ayrılır»[163] diyordu. Osmanlı İmparatorluğu zamanında da kayıtlar, Neftçizade adlı bir ailenin Kerkük yakınlarında Babagürgür neft madenlerini işlettiğini göstermektedir.

XIX.Yüzyılın sonlarına doğru, petrolün sanayide geniş ölçüde kullanılmaya başlaması üzerine, Orta Doğu petrolü, emperyalist ülkelerin büyük ilgisini çekmiştir. «Arkeolog» adıyle araştırmalar yapan uzmanlar, Kerkük'te zengin petrol kaynaklarının varlığını keşfetmişlerdir. Uzmanlar, koynakların Kafkas ve Amerikan petrolleri oyarında olduğu kanaatine varmışlardır. Hatta Almanlar, bölgede kömür bulunmadığını gözönünde tutarak, Bağdat demiryollarını neftle işletmeye göre planlar yapmaktaydılar.

Petrol, Saray ve Babıâli kulislerinde, henüz pek iyi bilemediğimiz kıyasıya bir mücadeleye ve çeşitli entrikalara yol açtı. **Abdülhamit** kitabının yazarı Joon Haslip, bu konuda şu bilgiyi veriyor: «...Süreyya Bey, Mezopotamya

askerî makamlarından gelen bir raporu, Padişahın tetkik edeceği evrakın en üstüne koydu. Bu raporda, Almanlardan mürekkep bir arkeolog grubunun Musul bölgesinde güya hafriyat yapmak maksadıyle petrol araştırmasıyle meşgul olduğunun tespit edildiğini bildiriyordu»[164]

Büyük petrol şirketleri ve emperyalist devletler, petrol imtiyazını elde etme çabasındaydılar. Ön planda İngilizler ve Almanlar çarpışmaktaydı. Sonradan Amerika'lılar da kervana katıldı: «İmtiyaz almak için yapılan müzakerelere şimdi Amerikalılar da iştirak etmeye başlamışlardı. Ermenilere Yardım Teşkilâtı'nda vazife almak üzere Amerika'dan gelmiş olan bir hayır işleri misyonu reisi, Ermeni piskoposların rapor ve tavsiyeleri üzerine Mezopotamya petrol kuyularına karşı büyük bir alâka göstermişti»[165]. Chester'in ortaya çıkışı bu ilginin ifadesidir.

Petrolün kudretli bir koz olduğunu gören Abdülhamit, petrol kaynaklarını kişisel mülkiyetine geçirmiştir. Türkiye'deki faaliyetleri iyice aydınlığa çıkarılması gereken Gülbenkyan'ın Shell Şirketi adına sahnede boy gösterişi bu sıralara rastlamaktadır.

İngiltere, Almanya ve Amerika arasındaki bu petrol savaşında, Abdülhamit'in Bağdat Hattı ile de bağlandığı Almanya, avantajlı durumda görünmekteydi. İngilizlerin bu yüzden Abdülhamit'i devirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Gülbankyan'ın direktörlük yaptığı Turkish National Bank adlı, İngiliz sermayesinin egemen bulunduğu bankanın, Abdülhamit'i devirmek üzere harekete geçen Prens Sabahattin ve arkadaşlarına para sağlaması dikkat çekicidir. Bu hareket başarısız kalmışsa da, Prens Sabahattin ve arkadaşları, İngiliz Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey ile Clemenceau'yu da «haberdar» ettikleri teşebbüslerini sürdürmüşlerdir[166]. 1908 hareketini de, İngilizlerin teşvik ettikleri ileri sürülür. Turkish National Bank direktörü Gülbenkyan, Meşrutiyet'ten sonra da faaliyetini yürütmüş ve Musul petrolünden Shell'e büyük bir pay elde etmeye çalışmıştır. Gülbenkyan'ın, İttihatçıların iktisatcısı ve maliyecisi Cavit Beyle ilişkiler kurduğu, hatta Cavit

Beyin müşavîri olduğu söylenmektedir. Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın Hatıratı'ndan, Almanların yeniden ağır basmaya başladıkları anlaşılmaktadır: «24 Mayıs Cuma sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim. İngiltere Büyükelçisi, Selâmlık Merasiminden önce beni görmek istediğini bildirdi. Vaktin dar olduğunu, Nezarette kabul edemeyeceğimi, Saray-ı Hümâyûn'a giderken Sefarethaneye uğrayacağımı söyledim. Sefarethaneye girerken, Rusya, Büyükelçisi çıkıyordu. Büyükelçi, Musul petrolü için Almanlara imtiyaz vereceğimizin duyulduğunu, bunun İngilizlere verilmiş olan petrol imtiyazlarına aykırı olduğunu, Londra'nın çok telâş ettiğini bildirdi. Acaba İngiltere, Musul'u kendi vilâyeti mi sanıyordu?»[16]

Petrol Fırtınası adlı kitapta, bu savaş hakkında şu bilgiler verilmektedir: «Deterding (Shell) yeni bir hamle ve bütün gücüyle, 1890 yılında Orta Şark'a yüklendi. En meşhur ajanlarını Osmanlı İmparatorluğu topraklarında vazifelendirdi. İngiltere İmparatorluğu Hükümetinin en gözde diplomatları da kendisini İstanbul'da destekledi ve durmadan, İkinci Abdülhamit Han üzerinde tazyik yaptı».

Almanlar da boş durmuyorlardı: «Zat-ı Şahane ile görüşen Alman Sefiri, baklayı ağzından çıkardı. Alman sermayesinin, Alman siyasetinin Osmanlı Devleti'nin yanında bulunmak rizikosunu niçin kabul ettiğini itiraf etti. Almanya'nın İstanbul'daki Sefir-i kebiri, Sultan İkinci Abdülhamit Han'a tehditkâr bir lisanla şöyle diyordu :

— Almanya İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ile akdettiği bütün anlaşmaları harfiyyen tatbik etme kararındadır. Fakat Alman İmparatorluğunun bu kararını tatbik etmek için ileri sürdüğü talepler vardır, bu taleplerden birisi Musul petrol sahası içinde imtiyaz almaktır».

Abdülhamit döneminde bu savaş sonuçsuz kalmıştır; fakat savaş Meşrutiyet'ten sonra da devam etmiştir: «İngilizler, Abadan ve Basra Körfezi'ne tamamen egemen olmuşlardı. Dolayısıyle Musul'a birkaç adım mesafede idi-

ler. Almanlar ise Bağdat demiryolu imtiyazı ile bu geniş petrol sahalarına bilfiil girmiş telâkki edilebilirlerdi... Türkiye'de iktidarda bulunan İttihat ve Terakki, Almanlara ayrıca sempati besliyordu. Onlara müttefik ve kardeş devlet muamelesi gösteriyordu. Almanların bu imtiyazlar neticeye süratle giden durumları karşısında, İngiltere zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu nezdinde veya İmparatorluğa mücavir hudutlarda ciddî ataklar yapıyordu. İngilizler, Almanların jeolojî mütehassıslarından gelen heyetlerine mukabil Suriye ve Irak'ı çok yakından bilen, tanıyan jeologlar yanında Arap lisanının her lehçesini gayet iyi konuşan sosyolog ve iktisatçılardan meydana gelen heyetler gönderiyorlar ve Mezopotamya'da yepyeni bir metod takip ediyorlardı. Bu yeni metod, bizzat Suriye ve Irak halkının metbû devlet Osmanlı İmparatorluğu yerine, İngiliz himayesini istemesine dayanıyordu».

«Bilhassa Arap yarımadasında Suudilerin şeyhi Suud bin Abdülaziz'in İngilizlere yaslanmak süretiyle 1912-1914 yıllarında çıkardığı kanlı ihtilâller, İttihat ve Terakki Hükümetini, Alman Sefirinin vermiş olduğu ültimatomu kabule mecbur etmişti. Osmanlı İmparatorluğu Ticaret ve Ziraat Nezareti, 19 Mart 1914 tarihinde, Musul civarındaki Geyyore'nin takriben 2 kilometre kadar batısında bulunan Aynigazel mevkiindeki petrol sahasında Almanlara ve bu orada muhtelif eşhasa, birer seneyi geçmemek üzere ve biner lira yıllık kira mukabil imtiyazlar vermeye başladı».

İngilizler ise, «İttihat ve Terakki Hükümetini tehdit etmiş, Musul petrol sahalarının imtiyazını istemişti. İngilizler, aynı zamanda Londra'daki sefirimizi de bu imtiyazı elde etmek için sıkıştırmaya ve tehdide başlamışlardı. Nihayet İttihat ve Terakki Hükümeti, bu tazyikler karşısında boyun eğmeye ve İngilizlerle müzakerelere girişmeye karar verdi.

İngilizler, Osmanlı Hükümeti nezdinde tazyikte bulunurken, İngiliz tezgâhlarında Osmanlı İmparatorluğu hesabına yapılmakta olan ve bedelleri tamamıyle tediye

edilmiş bulunan Sultan Osman, Reşadiye ve Fatih zırhlılarını da koz olarak kullandılar. İngilizler, Musul üzerinde petrol imtiyazı verilmediği takdirde milyonlar değerindeki harp gemilerimizi vermeyeceklerini söylüyorlardı. Hatta bu gemileri almak üzere Rauf Orbay'ın başkanlığı altında giden bir Türk heyetini de geri çevirmişlerdi. İşte bu ve buna benzer tehditler sonunda Türkiye, İngiltere'ye boyun eğmek zorunda kalıyor ve Cavit Bey'in Londra seyahati takarrür ediyordu... Yanında Düyunu Umumiye'de mühim bir mevkii olan ve Ermeni hanedonına mensup bulunduğu süsünü vererek, kendi kendine prens diyen Kalust Gülbenkyan vardı. Birlikte yaptıkları bu seyahatten sonra Londra'da derhal müzakereler başladı. Cavit Bey, İngiliz Hariciyesi ile müzakereler yaparken, Istanbul'dan Sait Halim Paşa'dan aldığı acele bir davet üzerine derhal Istanbul'a döndü. Kabine fevkalâde bir toplantı için kendisini davet ediyordu. Cavit Bey, Londra'dan ayrılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun başlamış olan Birinci Cihan Harbi'ne katıldığını, daha doğru tâbiri ile Devletin Enver Paşa ve Alman Amiral Şuson'un emrivakileri ile harbe gireceğini düşünemedi. Beraberinde Londro'yı götürmüş olduğu Gülbenkyon'ı müzakerelere Osmanlı Devleti adına devam etmek üzere orada bıraktı. Cavit Bey, kısa bir müddet sonra Londra'ya tekrar döneceğini ve petrol müzakerelerine yeniden devam edeceğini ümit ediyordu. Fakat düşündüğü olmadı ve Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Harbi'ne girdi. Artık yapacak bir şey yoktu. Gülbenkyan Londra'daydı ve Osmanlı Devleti'nin mümessili olarak petrol müzakerelerine devam ediyordu. İngilizlerin eline muazzam bir fırsat geçmiş oluyordu. Bunu mükemmel bir şekilde değerlendirdiler ve Gülbenkyan ile bir anlaşma imzaladılar... Cavit Bey'in hatası yüzünden meydana gelen bu emrivaki karşısında, İttihat ve Terakki ister istemez bu imtiyazı verdi ve böylece İngilizler Irak petrol sahalarına yerleşiverdiler»[168].

Bu iddiaların doğruluk derecesini bilmemekteyiz. Fakat çetin bir petrol savaşının sürdürüldüğü ve Gülbenk-

yon'ın «Türk Petrol Şirketi» adına imtiyazın elde edilmesinde önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. İngiltere'ye petrol imtiyazını kazandıran Gülbenkyan, Musul petrolünden yüzde 5 pay verilerek mükâfatlandırılmıştır. Bazı fırsatçılar, Saltanatın son yıllarında, «Petrol arazisi, Osmanlı devletine değil, Abdülhamit'in mirasçılarına aittir» gerekçesiyle Musul petrolüne sâhip çıkmaya çalışmışlar ve «The Sultan Abdülhamit Oil Wells» adlı bir şirket kurmayı denemişlerdir[169]. Bu çaba başarısız kalmıştır.

İngilizler, bu imtiyaza dayanarak Lozan'a gelmişler ve antlaşmaya konulacak bir maddeyle, Türk Petrol Şirketi imtiyazının teyidini istemişlerdir. Türkiye, ABD'nin desteğiyle bu teklife karşı çıkmıştır. Ankara'daki ilk Amerikan Büyükelçisi ve Lozan'daki Amerikan müşahit delegasyonu üyesi Joseph H. Grew'un hatıralarında yazdığına göre, «Ankara Hükümeti, Musul petrol yataklarında, Amerikan hissesinin öteki herhangibir millete eşit veya daha çok olmasını arzuladığını» kendisine bildirmiştir. Grew, «Hem o (Rıza Nur), hem de İsmet Paşa bize, Musul petrollerinin Amerikalılar tarafından işletilmesini tercih edeceklerini, zira bizim çevrilecek hiçbir politik dolabımız olmadığını bildiklerini söylediler» demektedir.

ABD, Musul petrolünü İngiltere'ye kaptırmamak için, müzakerelerde Türkiye'yi açıkça destekleyeceğini belirtmiş ve İsmet Paşa'ya da sonuna kadar dayanmasını, müttefiklerin eninde sonunda ısrardan vazgeçeceklerini telkin etmiştir. Sonunda «imtiyaz» yerine «haklar» deyimini kullanan ortalama bir formül bulunmuştur: «1914'te Türk Petrol Şirketine verilen haklar muteber ve yürürlüktedir». Fakat Washington, bu formüle de itiraz etmiştir. Amerikalılara göre, şirketin imtiyaz iddiası, Sadrazam Said Halim Paşa'nın bir mektubuna dayanmaktadır. Mektubu parlemento tasdik etmediği için, ortada ne hak, ne de imtiyaz mevcuttur. Madde kabul edilirse, «Amerikan petrol şirketlerinin Türk Petrol Şirketine katılma teşebbüsleri akamete uğrayacaktır». Bunun üzerine İsmet Paşa

doyatmış ve maddenin antlaşmadan çıkarılmasını son celsede sağlamıştır. Grew'e göre «İsmet Paşa'nın bu son celsede çektiği işkence yanında Harlem polis karakolunda yapılan eziyet hiç kalır. İsmet Paşa en az on yıl yaşlanmıştı»[1:*].

Lozon'da, Amerika'nın baskısıyle, eski petrol imtiyazının Antlaşmada yer olmaması sağlanmıştır, ama Musul'u ve petrolü kurtarmak mümkün olmamıştır. Musul meselesini, İngiltere ve Türkiye'nin aralarında çözmeleri, anlaşamazlarsa meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi kararlaştırılmıştır. Sovyet dostluğunu gölgeleme pahasına gerçekleştirilen Türk - İngiliz yakınlaşması, İngiltere'den Musul konusunda en ufak tâviz elde etmeye yetmemiştir. Milletler Cemiyeti meseleyi incelerken, İngiltere'den teşvik gören Şeyh Sait isyonı patlak vermiştir. Milletler Cemiyeti Konseyi, İngiltere'nin isteklerine uygun bir karar almıştır. Kararı reddeden Türkiye, Sovyetlerle derhal bir saldırmazlık pakti imzolamıştır. Türkiye'de İngiltere'ye korşı savaş sesleri yükselmiştir. Mussolini, Türkler Irak'a yürüyecek olursa, Antalya'ya asker çıkaracağı tehdidini savurmuştur. Bu havada, 5 Haziran 1926'da, Türkiye, İngiltere ve Irak, Musul konusunda onlaşmışlordır. Antlaşma konusunda Lord Kinross, şu yorumu yapmaktadır: «Tuhaf ki, Musul görüşmeleri sırasında, uzlaşmazlığın temelinde olon petrol sorunu pek az ortoya atıldı. İngilizler, sanki petrolde gözleri yokmuş görünmek için çoba harcadılar. Türk Hükümeti ise, bunu bir ekonomik meseleden çok sınır işi sayıyor, petrolün, memleketin ilerdeki kalkınmasında oynayacağı rolü anlamamış gözüküyordu. Antlaşmada Türkiye yalnız toprak isteklerinden değil, petrol üzerindeki iddiolarından do vazgeçiyor, sadece petrolden olacağı yüzde 10 paroyla yetiniyordu. Daha sonra bu hisse de beş yüz bin İngiliz lirası kadar bir para karşılığında büsbütün bırakıldı»[1:1].

Amerikalıların da ortak bulundukları Gülbenkyanlı Irak petrol kumpanyası (IPC), 1931 yılından başlamak üze-

re, 70 yıllık bir imtiyaz elde ederek, Irak'ın zengin petrol yataklarını işletmeye koyuldu. Musul petrolünü, çok naksan ve kırıkdökük bilgilerle anlatmaya çalıştığımız emperyalist devletler ve petrol şirketlerinin çevirdiği uzun entrikalardan sonra, böylece kaybetmiş olduk. Ama İngiltere'nin Musul ve petrol için her çareye başvuracağı muhakkaktı. Genç Cumhuriyet'in bu gerçeği gözönünde tutarak, Musul ve petrol konusunda fazla ısrar etmediği düşünülebilir.

BORAKS'IN HİKÂYESİ

Petrol gibi, günün belli başlı politik konularından biri haline gelen boraks'ın hikâyesi de, ilgi çekicidir. Yabancı kişi ve firmalar, ülkemizdeki bor meneralleriyle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilgilenmeye başlamışlardır. 1865'te Balıkesir'deki bor madenleri «Compagnie Industrielle des Masures» adlı bir Fransız firmasına 20 yıl süreyle verilmiştir. Balıkesir Valisi Mehmet Reşat Paşa'nın 1882 yılında maden işleriyle uğraşan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderdiği uyarıya göre, firma, 1880 yılında 200 bin dönüm bir arazi için arama imtiyazı almıştır. Vali, şirketin kanuni süre içinde arama yapmadığını, elindeki ruhsatın hükümsüz olduğunu ileri sürmekte ve «madenler Türk vatandaşlarına verilsin» demektedir[12]. Fransız şirketi ise, İstanbul'da, nizami sürede aramalara başladığını iddia ederek, 99 yıl süreli yeni bir imtiyaz elde etme çabasındadır. Fransız firmasının karşısında güçlü rakipler de vardır. Herhalde çeşitli elçiliklerden gelen baskılar üzerinedir ki, Abdülhamit, maden ihraç ve naklini 1883 yılında yasaklamıştır. Fakat yasak çok kısa sürmüştür ve nihayet 1887 yılında bor kaynaklarını, Türkiye'de bugün de çeşitli entrikalar çeviren İngiliz firması ele geçirmiştir. Halen ülkemizde Türk Boraks Madencilik Anonim Şirketi adıyle faaliyet gösteren Borax Consolidated Limited, 1890 yılına kadar bu madenleri işletmiştir. Dünya bor madenlerine el koyan bu büyük şirket, 1890 yılından sonra çalışmalarını Güney

ve Kuzey Amerika'ya yöneltmiştir. Memleketimizde ise, bir yandan bor madeni alanlarını kapatmaya çalışırken, öte yandan üretimi düşürmüştür. Üretimi 12 bin tondan 3 bin tona indirmiş ve 1950'den sonra da üretimi büsbütün durdurmuştur. Bu arada hiçbir arama yapmamış ve cevher bulan yerli müteşebbislerin ellerinden bu alanları işletmemek üzere satın almıştır. Firmanın boraks üzerinde tekel kurma oyunları hâlâ sürüp gitmektedir.

Boraks, cevhere el koyup işletilmeyişin örneğidir. Yabancı firmalar, madenleri işlettikleri takdirde dahi, kaynakların harap olmasına aldırış etmeden, az yatırımla, kısa sürede azami kâr sağlama peşinde koşmuşlardır. Fransızların Ereğli'deki kömür işletmesi, buna bir örnek teşkil edebilir: «Emlâk-i Şahane»den alan Ereğli kömürü, 1848'den başlayarak, bedel karşılığı, kişi ve kumpanyalara işletmek üzere verilmiştir. Çıkartılan kömürün tamamı, belli fiyatla Bahriye'ye satılmaktaydı. 1882'de kısmî bir satış serbestisi sağlandıktan sonradır ki, yabancı firmalar Havza'ya gelmişlerdir. Bunların en önemlileri, Fransız «Ereğli Şirket-i Osmaniye»si ile İtalyan «Türk Kömür Madenleri Anonim Şirketi»dir. Yabancı sermayenin girmesiyle, üretim, 100-140 bin tondan 900 bin tona kadar yükselmiştir.

Fransız şirketinde çalışan işçinin durumu hakkında Hüseyin Avni Şanda, şu bilgiyi vermektedir:

1. İşçiler çağunlukla camı bile olmayan barakalarda elbiseleriyle yatarlar, ertesi sabah güneş doğar doğmaz ocaklara giderler.

2. Beslenme kötüdür. İşçiye sıcak yemek vermek için bir mutfak kurulmamıştır. İşçinin barakalarda hazırladığı günlük yemeği, zeytinyağda kavrulmuş mısır unu ile soğandır.

3. Sağlık teşkilâtı yetersizdir. İşçi, ancak kazada yaralanırsa, doktora ve hastahaneye gönderilmektedir. Sıtma, baş ağrısı gibi hastalıklar, ocaklarda çalışma esnasında ayaküzeri geçiştirilmektedir.

4. Hasta işçiler ocakta az çalışırken, Fransız mühendisleri, bunları tembel sanarak azarlamakta, hatta dövmekte ve ücretlerini kesmektedir[113].

Havza'da ilk grev, 1908 Hareketi'nden sonra olmuştur. Grevin nedeni, ücretlerden hastahane parasının kesilmesine son verilmesi talebidir. Zira şirket, yaralanan ya da hastalanan işçilerin tedavi giderlerini işçilere ödetmektedir. Grev üzerine, herhalde şirketin isteği üzerine, Istanbul'dan Havza'ya Musul gambotu ile Avcı Taburları gönderilmiştir. Çok mâsum işçi talebi yerine getirilerek grev sona erdirilmiştir[114].

Hissedarlarına yüzde 12 gibi yüksek bir kazanç sağlayan şirket ve benzerleri, azamî kâr amacıyle, ücretler ve sosyal yatırımlar gibi ekonomik yatırımları da, çok düşük seviyede tutmuşlardır. Ancak 1940 yılında Havza'daki bütün ocakların devlet elinde toplanmasından sonradır ki, sosyal ve ekonomik alanda geniş yatırımlara girişilmesi ve Havza'nın bir ekonomik bütün olarak rasyonel işletilmesi gerçekleştirilebilmiştir.

ÖTEKİ MADENLER

Yabancılar, madenlerimizle, Kırım Savaşından sonra ilgilenmeye başlamışlardır. Yabancı spekülâtörler, çeşitli olanlarda imtiyaz fermanı almaya çalışmışlardır. Amac, bugün de görüldüğü üzere, her zaman madeni işletmek değil, imtiyazları başkasına devrederek, yüksek kâr elde etmektir. Osmanlı Hükümeti özellikle madenlerde kendini gösteren bu gibi oyunları sınırlandırmak amacıyle, 1861 yılında 1810 tarihli Fransız kanunundan esinlenen Maadin Nizamnamesi'ni çıkarmıştır. Nizamnameyle imtiyazların verilmesi düzenlenmiş, toprak mülkiyetinden bağımsız olabilen bir maden işletme hakkı tanınmış ve yabancıların maden şirketlerine ancak hissedar olabilecekleri kabul edilmiştir. 1867 yılında yabancıların Osmanlı ülkesinde taşınmaz mallar edinmeleri hakkı tanınınca, 1870'te Nizamname değiştirilmiş ve yabancı devlet tebaası gerçek

kişilerin «bizzat veya biliştirak maden imal edebilecekleri» ilkesi kabul olunmuştur. Böylece boraks ve maden kömürünün yanı sıra, birçok madenimizi işleten Kösendire Şirketi, Balya-Karaaydın Şirketi, Karasu Şirketi vb. gibi yabancı sermaye egemenliğinde birçok şirket kurulmuştur. Bu konuda bir inceleme yayınlayan Doç. Gündüz Ökçün şu sonuca varmaktadır:

«1. 1902 ile 1911 yılları arasında Osmanlı maden üretiminin (madenkömürü ve madenkömürü tozu üretimi hariç) değer bakımından yarısından fazlası yabancıların elindedir. On yıllık süre sonuna doğru yabancıların payı yüzde 75 civarına ulaşmıştır. Madenkömürü üretiminin de hesaplanabildiği son dört yıl içinde toplam üretimde, değer bakımından yabancıların payı yüzde 65 üzerindedir ve bu pay 1910 yılında yüzde 69,49'a ulaşmıştır.

2. Avrupa sanayii için önemli olan antimuan, ham baraşit, çinkolu simli kurşun, civa, demirli pirit gibi madenler on yıl içinde tamamen yabancılar tarafından üretilmiştir. Öte yandan, zımpara, çinko, manganez, simli kurşun gibi madenlerin üretiminde yabancılar on yıllık süre içinde hâkim duruma geçmişler ve söz konusu sürenin sonuna doğru bu madenlerin birçoğunu tamamen üretir duruma gelmişlerdir.

3. Başlangıçta maden üretiminin (madenkömürü ve madenkömürü tozu hariç) toplam değer bakımından beşte ikisini ellerinde bulunduran Türklerin, sürenin sonlarına doğru toplam üretimin değer bakımından ancak beşte birini ellerinde bulundurdukları görülmektedir. On yıllık süre içinde altın, gümüş, kil, lületaşı, mürdeseng, zift, ham bakır gibi tamamen Türkler tarafından üretilen madenlerin bazılarında mutlak değer bakımından azalma vuku bulmuştur. Kram ve zımpara üretimindeki Türk paylarında da, devamlı bir düşme görülmektedir.

4. Madenkömürü ve madenkömürü tozu hesaba katılmadığı takdirde, azınlıklar Osmanlı maden üretiminde büyük bir varlık gösterememişlerdir. Bununla beraber, madenkömürü üretiminde azınlıkların paylarının yüzde 25

civarında oluşu, hatta 1911'de bu payın yüzde 30'a yaklaşması 1908-1911 yıllarında azınlıkların tüm maden üretiminde yüzde 10'dan fazla bir paya sâhip olmalarına yol açmıştır.

5. Üretimine yabancıların hâkim olduğu Osmanlı madenlerinin tümü ve bazı hallerde de çok büyük çoğunluğu, 1902-1911 yılları arasında yurt dışına ihraç edilmiştir. Avrupa sanayiinin ezici rekabeti karşısında Osmanlı sanayii üretilen madenlerin yurt içinde kullanılmasını sağlayacak nitelikte gelişme gösterememiştir. Böylece, Osmanlı madenleri daha çok Batı sanayiinin tamamlayıcı parçaları olarak üretime konu olmuşlardır. Böyle bir oluşum içinde, Batı ülkelerinin ekonomilerine ve özellikle sanayilerine katkıları bakımından, Osmanlı madenlerinin Osmanlı ülkesi ile, sözgelimi Fransa'da, İngiltere'de ya da Almanya'da olmaları arasında herhangibir fark mevcut değildir»[175].

ÖTEKİ YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI

Şevket Süreyya Aydemir, Türkiye'de Lozan'dan sonra faaliyette bulunan yabancı sermaye hakkında şu rakamları vermektedir[176]:

Alanı	Tutarı (bin İngiliz lirası)
Demiryolları	39.133
Madenler	3.048
Bankacılık	10.210
Belediye işletmeleri	4.983
Sanayi teşebbüsleri	2.447
Ticaret	3.593
TOPLAM	63.414

Buna göre, yabancı sermaye yatırımlarının pek azı sanayie yönelmiş, bunların yarısından çoğu demiryolu yatırımlarına gitmiştir. Demiryolları, daha yukarıda gördüğümüz üzere, devlet gelirlerine el koymak suretiyle ger-

çekleştirilen rizikosuz, kârlı teşebbüslerdir. Tabloda hayli önemli yatırımlar atfedilen bankaların da, en önemli kazanç kaynağı, devletle olan ilişkileri teşkil etmektedir*. Devlete verilen avanslar ve devlet istikrazlarına aracılık vb., bankaların ticarî faaliyetler kadar önemli bir kazanç kaynağı sayılabilir.

Devlet gelirlerini emmeye yönelmiş bu cins faaliyetler, gelir kaynaklarını kurutarak devleti, yalnız klasik fonksiyonlarını değil, ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını da gerçekleştiremeyecek bir duruma sokmuştur. 1914 - 1915 Bütçesinde, devlet gelirlerinin yatırımlara karşılık gösterilmesi yüzünden şişen borçlar, bütçenin yüzde 34'ünü götürmekteydi. Maarif Nezareti'ne ayrılabilen miktar, 555 bin lira ile, bütçenin ancak yüzde 1,6'sıdır. Nafia Nezareti için de ancak o miktar bir ödenek ayrılabilmektedir! Demek ki, yabancı sermaye, kalkınmaya şüpheli bir katkıda bulunurken, bu yolda boş görevi yüklenmesi gereken devlet ağacının köklerini kurutarak, her türlü gelişme ümidini yok eden parazit bir rol oynamaktadır.

Yabancı sermayenin ilgilendiği başka bir konu, ona tekel durumunda garantili kazanç getiren su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay vb. tesisleridir. Uzun süreli imtiyazlara dayanan bu tesislerin çağu, ekonomiye doğrudan doğruya bir katkıda bulunmaksızın tekel fiyatlarıyle tatlı kazançlar elde etmekte ve birkaç büyük şehrin konforunu sağlamaktadır.

Ekonomik açıdan zorunlu bir hizmeti yerine getirmekle birlikte, bu kategoriden bir yatırım olan İstanbul rıhtı-

---

* Alâattin Cemil, yabancı banka yatırımlarının az olduğunu ileri sürmektedir: «Bu bankaların Türkiye'ye vazettikleri sermaye, şayanı hayret bir surette azdır. Hatta bazı bankaların Türkiye'ye mevzu sermayeleri de yoktur. Yalnız on iki ecnebi bankasının Türkiye'de mevzu sermayesi 2.770.000 Türk Lirası ve 1 milyon Liret ile 30 bin İngiliz Lirasıdır... Ecnebi bankaları, sermayeden ziyade mevduat ile icra-yi muamele etmektedirler» (Alâattin Cemil, **Bizde Ecnebi Bankalar**, Ayın Tarihi, cilt: 21, sayısı: 71, Şubat 1930).

mı, bu cins yatırımlar hakkında bir fikir vermek için haş bir örnektir. Şartnamesine göre, imtiyazı elde eden Fransız şirketi, rıhtımı Haliç'e kadar uzatacaktı. Şirket, bunu kârlı bir iş görmemiş, yatırılacak sermayenin faizini bile kurtaramayacağına hükmederek, taahhüdünün bu kısmından kurtulma çarelerini aramıştır. Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibinin yazdığına göre, şirket, kesenin ağzını açarak, «ekâbirden bir zâta» başvurmuş ve ondan Abdülhamit'i Haliç limanı inşasından vazgeçirebilecek bir jurnal hazırlamasını istemiştir. Jurnal hazırlanmış ve şu sakıncaları dile getirmiştir: İstanbul sahilinde, «karaya ayak basma ameliyesine yardım edecek rıhtım gibi bir vasıtanın, baydan baya bir yabancı kumpanyanın elinde bulunması, memleketin inzibatı naktasından dikkate şâyan ve tehlikeli»dir. «Galata rıhtımı, her ne kadar tarassut altında bulundurulabilir ve Yıldız münasebeti naktasından uzak sayılabilirse de, Haliç tarafları vaziyet-i cağrafiyesi itibariyle, âdeta İstanbul ve Kâğıthane tarikiyle Yıldız'ı kuşatmaya» elverişlidir. Bu yüzden doğabilecek sakınca, «pek azîm»dir. Jurnal, bunun önlenmesini ve limanın da devletçe satın alınmasını istemektedir[117]. Şirket, bu jurnal sayesinde limanı Haliç'e uzatmak taahhüdünden kurtulmuştur. Ama ortaya limanın devletleştirilmesi fikri çıkmıştır. Bu naktada Fransız devleti sahnede boy göstermiştir. Fransız Dışişleri Bakanı Delcasé, İstanbul'daki Sefir Canstans'a yazdığı mektupta, «Rıhtım şirketinin satın alınması, nakdi bir mesele değildir. Fransız şerefine indirilmiş bir darbe olacaktır» demektedir[118]. Fransa, Laranda ve Tubini adlı tebaalarının ödenmeyen alacaklarını da vesile ederek, Midilli gümrüklerini işgal etmiş ve Fransız rıhtım şirketinin devletleştirilemeyeceğini ispatlamıştır!

Görüldüğü gibi, bu nitelikteki yatırımlar da, demiryolları gibi, zorla, tehditle ve rüşvetle elde edilmiş tekellerdir. Esasen sömürge şartlarında, politik baskı ile ekanamik baskı daima elele gitmektedir. Hatta devletler, kendi firmalarına zorla sipariş sağlama yoluna bile başvurmuşlardır: Ermeni komitecilerin Osmanlı Bankası'nı basmasın-

dan sonra, bazı Avrupa devletleri, tebaalarının zarara uğradığını ileri sürerek, Bâbıâli'den tazminat istemişlerdir. Tazminatın kabulü, devletin Ermeni olaylarında kabahati yüklenmesi anlamına gelecektir. Bâbıâli, bu sebeple, tazminat talebini şiddetle reddetmiştir. Fakat Amerika'nın tazminatı elde etmek için Türkiye sularına bir savaş gemisi göndereceği işitilmiştir. Bunun üzerine, Osmanlı Devleti'nin başvurduğu çareyi Tahsin Paşa şöyle onlatmaktadır: «Meselenin büyümesine ve devletlerle aramızın açılmasına meydan vermemek için İngiltere, Fransa ve Amerika'ya bazı gemiler sipariş olundu, bu gemilerin bedeli tespit edilirken, o devletlerin zararları da dahil-i hesap edildi»[179].

Demek ki, Türkiye'nin talanında politik baskı ile ekonomik baskı eleledir ama, politik baskı ve donanma gösterileri çok daha ağır basmaktadır. Bey ve Paşa'ların devlet gücüne dayanarak, köylüyü tolan etmesi gibi, Batı sermayesi de emperyalist devletlerin silâh tehdidi altında faaliyet göstermektedir. Bu sermaye, eski sarraflar ve mültezimler misillü, devlet gelirlerinin yağmasına geniş ölçüde katılmıştır. Devlet gelirleri, Düyunu Umumiye aracılığı ile, rizikosuz kârlı bir yatırım garantisi sağlamaktadır. Gelirlerini bu yoldon kaptıran devlet ise, ancak borçla yaşayarak, politik baskılar gibi, malî baskılar karşısında da savunmasız kalmaktadır. Devletin, görünüşe göre, tek olanağı, çatışan emperyalist çıkarları biribirine karşı oynayarak az çok hareket serbestisi elde edebilmektedir. Yalnız bu serbestî de nazariyatta kalmakta, birçok halde, emperyalist devletlerin her birine ayrı ayrı tâvizler vermekle sonuçlanmaktodır. Esasen, emperyalist devletler, çatışan çıkarlarına rağmen, bir noktada birleşmektedirler: Türkiye'nin talanı. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin de söz sâhibi olduğunu zerrece akıllarına getirmeksizin, «şu iş senin, bu iş benim» diye aralarında anlaşmoktadırlor. Ortada, kabaca yürütülen bir talan vardır. Bu talon tablosunu tamamlayabilmek için, şimdi, emperyalizmin tarım düzenine getirdiği değişiklikleri görelim:

Yabancı Sermaye, alınıp satılabilmesi, spekülasyon konusu yapılması, borçlara karşılık gösterilebilmesi vb. yoluyla toprakların kapitalist bir değer haline getirilmesi için hükümet üzerinde baskı yapmakta gecikmemiştir. Nüfuzlu «Times» gazetesi, «yabancıların arazi satın alması için mevcut bütün engellerin kaldırılması ve sağlam bir malî sistemle, yollara ve limanlara yatırılan sermayenin temini için karşılık tesisi, büyük sonuçları en seri yoldan sağlayan siyasî faaliyetlerdir. Önümüzde zengin ve işlenmemiş bir memleket var. Batı sermayesi bunu elde edebilir» buyuruyordu. 1838 Ticaret Antlaşması'nın hazırlayıcısı olan ve sonra İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliğine getirilen Sir Henry Bulwer —ki Yassıada'yı satın almıştır—, yabancılara arazi satın almak hakkının tanınmasını istemekteydi. Hatta Abdülmecit tarafından kendisine İzmir dolaylarındaki Burgaz ovasında bir çiftlik hediye edilen şair Lamartine, bu sayede milyonlar kazanmayı umuyordu. Şair, bir İngiliz-Belçika şirketinin Burgaz ovasını gelir kaynağı haline getirmek için kendisine milyonlar vaadettiğini söylüyordu.

Yabancılara göre, Türk tarımının geriliği, toprakta özel mülkiyet sisteminin kayıtsız şartsız uygulanmayışından ileri gelmektedir. Yürürlükteki kayıtlar kaldırıldığı takdirde, arazi değeri yükselecek, tarıma ilgi artacak ve üretim çoğalacaktır. İşte bu görüşleri öne sürenlerin baskıları altında, 1274 tarihli Arazi kanunnamesi hazırlanmıştır. Kanun, daha önceden özel mülkiyete konu teşkil eden ve büyük miktarlara erişen çiftlikleri uygulama alanı dışında bırakarak, mirî araziyi düzenlemektedir. Batı isteklerini yerine getirmek açısından da, kanun yarı yolda durmakta ve köylülerin topraksız kalmasını önlemeye çalışmaktadır.

Kanun, miri arazi üzerinde kurulmuş bağımsız küçük çiftçi işletmelerinde bireysel tasarruf esasını getirmekte-

dir. Köylü, tasarrufundaki arazide istediği gibi tarım yapabilecek, arazisini kiraya verebilecektir. Gerçi, bunlar, tarım memurunun iznine bağlı tutulmaktaysa da, izin teorik kalmaktadır. Bununla birlikte, arazinin borç için satılması, ipotek edilmesi vb. önlenmek istenmiştir. Ayrıca, bir köyün arazisinin bir ya do birkaç kişinin eline geçecek biçimde çiftlik halinde verilmesi yasaklanmıştır. Konun böylece, küçük çiftçiyi işlediği arazinin mülkiyetine kavuşturmakla birlikte, bağımsız küçük işletmenin yaşamasını sağlamak ve köylünün proleterleşmesini engellemek istemiştir. Ne var ki, emperyalist ülkelerin baskısı altında, bu sistem çok uzun ömürlü olmamış, yeni konunlar ve yönetmeliklerle, bütün bu sınırlamalar kaldırılmış ve tarımda liberal bir düzene yönelinmiştir.

Öte yandan yabancıların taşınmaz mallar edinmesini yasakloyan hükümler, 1284 (1869) Kanunu ile kaldırılmıştır. Gerçi yabancılar, evvelce «kendi eski tâbiiyetlerini kaybetmeden, sırf arazi satın olabilmek için, ayrıca bir de Osmanlı tebaası yazılmak kolaylığını buluyor veya mülkleri topu dotresinde Osmanlı tebaasından birinin üzerine yazdırmakla, gayrimenkul mülk elde edebiliyorlordı. Bu meselenin, Türkiye'nin tam mânasıyle müstemlekeleştirilmesi hususunda ehemmiyetini bilen ecnebi sefirlerin tozyiki karşısında nihayet Babıâli, ecnebi devletlerle bu meselenin müzakeresine girişti ve neticede ecnebilerin de Türkiye'de Türk teboası gibi şehirlerde ve kırlarda mülk sâhibi olması esası kabul edildi»[150]. Bununla birlikte, kapitülasyonlor altında yaşayan bir ülkede, teboanın büyük bir kısmının askerlik, vergi vb. den kurtulmak için yabancı tâbiiyetine geçmesi ve arazinin çoğunun yobancılaşması tehlikesi vardı. Yabancılar için de, kapitülasyonlar var oldukça, durumun avantajı açıktı. İmparatorluk, bir anlamdo, arazisiz bir devlet haline gelebilirdi. Bu nedenle, yabancılara ait mülklerin tamamen Osmanlı kanunlarına tâbi tutulacağı, kopitülasyon hükümlerinden yararlanamayacağı ve müsaadesiz yabancı tâbiiyetine geçen Osmanlıların mülk sâhibi olomayacokları, yabancı devletlere ka-

bul ettirilebildi. Bundan başka, banka ve şirketlerin toprak edinmeleri, bir tehlike teşkil etmekteydi. Bu nedenle, Osmanlılığı sözde kalan şirket ve bankaların, köylerde arazi karşılığı borç para vermeleri yasaklanmıştı. Köylerde ancak Ziraat Bankası bu işi yapabilecekti. Şehirlerde arazi karşılığı borç veren banka ve şirketler de, bu araziyi «ferag-ı kat'i ile uhde-i tasarruflarına» geçiremeyeceklerdi.

Bu sınırlamalara rağmen, yeni toprak mevzuatı, yerli ve yabancıların elinde geniş arazilerin toplanması ve köylünün irgatlaşması yolunu açmıştır. Bununla birlikte, yabancı sermayenin tarıma girişi sınırlı kalmıştır. Yabancılar, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde büyük mülkler edinmişlerdir. Başta ünlü Vital olmak üzere İngilizler, Moda'ya yerleşmişlerdir. Ziya Paşa'nın anlatımıyle, Galata ve Beyoğlu'nda birçok İslâm mahalleleri başka ellere geçmiştir. Fakat Türkiye'de, birçok sömürge ülkede görülen biçimde, yabancı sermayeye ait büyük kapitalist çiftliklere pek rastlanmamaktadır. Şüphesiz, eğer Almanlar, kolonizasyon planlarını gerçekleştirebilseydiler, Siyonistler Abdülhamit ile uzlaşıp imtiyazlı kolonizasyon şirketi olan «Büyük Osmanlı - Musevi Kumpanyası»nı kurabilseydiler durum çok farklı olacaktı.

Yabancılar, sömürge tipi kapitalist çiftlikler kurmak yerine, ürünlerin ticaretiyle yetinmişler, pamuk gibi ihtiyaç duydukları bazı ürünlerin yetiştirilmesini teşvik etmişlerdir. Amerika'daki iç savaş yüzünden pamuk sıkıntısı çeken İngiliz fabrikatörleri, Türkiye'den pamuk getirtilmesini düşünmüşlerdir. Türkiye'de pamuk yetiştirmek ve pamuk cinsini ıslah etmek yolunda Osmanlı Devleti'ni tedbirler almaya zorlamışlardır. Kendileri de Türk gazetelerinde yayınlar yaptırmışlar, İstanbul'a gelen bir İngiliz temsilcisi, çiftçiye parasız tohum vererek, ucuz araç ve gereç sağlayarak, ekim usullerini öğreterek, pamuk tarımını geliştirmeye çalışmıştır. Almanlar pamuk tarımı ile daha çok ilgilenmişe benzemektedirler. Deutsche Bank, başka bir Alman bankasıyla birlikte, «Alman Şark Pamukculuk Şirketi»ni kurmuştur. Şirket, pamuk ekicilerine kredi

vermekte, Amerikan tohumluğu ve makine sağlamakta, yetiştirilen pamuğu peşin parayla satın almaktadır. Dr. Jaeck'in yazdığına göre, Alman Şark Kumpanyası, Adana ovasında «pamuk ziraatini tesis etmiş ve istihdam ettiği Ermeni rençberlerle, az bir müddet zarfında bu ziraate büyük bir ehemmiyet ve vüs'at vermeye muvaffak olmuştur»[151]. Bununla birlikte, bu tarım sınırlıdır, bataklıklar, taşkınlar ve sıtma yüzünden ovanın pek az kısmında tarım yapılabilmektedir. Tarım metodları ilkeldir. Çifte kazanlar (buharlı nadas makineleri) 1881 yılında ilk kez Adana'ya gelmiştir. Harman makinesinin (batöz) gelişi 1890'dır. Dört ve altı öküzle çekilen nadas pullukları ile «Bergüzar» adı verilen (Mc Carmick) hafif orak makinesinin getirilişi daha geç tarihlere rastlamaktadır[152]. Fakat ihracata yönelmiş pamuk üretimiyle Adana'da işçi ihtiyacı ortaya çıkmış, civar illerden işçi akını başlamıştır. Böylece, şimdiye kadar ortakçılıkla işletilen çiftliklerde, kapitalizm yolunda ilk adımlar atılmıştır. Almanlar, bundan başka Eskişehir, Adapazarı gibi demiryoluna yakın bölgede arpa ve patates tarımını geliştirmeye çalışmışlardır. Karadeniz'de fındık ticaretinde de iki yabancı firma egemen olmuştur.

Yabancı firmaların, ticaret ve ulaştırma alanında kalarak, sömürge tipi tarım işletmeleri kurma yoluna gitmeyişinin nedenleri nelerdir? Bunda, herhalde arazi kanunlarının sınırlayıcı hükümlerinin ve baskılara rağmen, bu hükümlerin yavaş değiştirilişinin bir rolü olsa gerektir. Türk toprak hukukunun geleneksel esaslarına son ölüm darbesini indiren kanunun 1913 yılında çıktığı hatırlanmalıdır. Avrupa ülkelerinin muhtaç bulundukları tarımsal ürünleri başka pazarlardan daha kolaylıkla sağlayabilmeleri, sıtma ve taşkınlar yüzünden güçlükle yaşanabilir halde bulunan bataklık halindeki Türk ovalarının ıslahı için büyük yatırımların gerekli olması da, yabancı sermayenin tarıma akmasını engellemiş olabilir.

Yeni arazi düzeninin getirdiği daha büyük bir tehlike, Prof. Barkan'ın deyimiyle, «memlekette garp kapitaliz-

minin mümessili sıfatiyle zenginleşen ve parayı elinde tutan Rum ve Ermeni sarraflar»dan gelmekteydi. Toprak alış-verişinin kayıtsız şartsız serbest olduğu bir düzende, Rum ve Ermeni sermayedarlar, köylünün güçsüzlüğünden yararlanarak çok kısa sürede geniş araziler ele geçirebilirlerdi. Bu yolda bir gelişmenin başladığına da şüphe yoktur. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Kurtuluş Savaşımıza kadar süren kanlı boğazlaşmalarda, yeni toprak düzeninin poralı Rum ve Ermenilere sağladığı olanakların yarattığı tepkinin azcok bir payı bulunsa gerektir. Prof. Barkan'a göre, «küçük çiftçi kitlesini proleteryalaştıracak» biçimde, «bu kuvvetlerin işlerini tamamlamalarını siyasî birtakım hercümerçler» engellemiştir ve böylece «Türkiye'de dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan ve din, ırk ve sınıf farklarıyle zehirlenecek olan bir toprak esaretinin önüne» geçilmiştir. «Aksi takdirde, her şeyin bizi kenarına sürüklemiş olduğu bu uçuruma düşmemiz mukadder bulunuyordu»[183].

İSTANBUL'DA BOLLUK, ANKARA'DA KITLIK

Hemen belirtelim ki, yeni toprak düzeni, tarımda derebeylerin ve toprak oğalarının egemenliğini değiştirmiş değildir. Aksine, daha da güçlendirmiştir. Üstelik devletin tarımsal üretimi arttırma yolunda giriştiği birtakım çabalar, serbest ticaret rejimi sayesinde yabancı un ve buğdayının, Türkiye'yi istilâ etmesi üzerine başarısız kalmıştır. Denizaşırı ülkelerden düşük maliyetli buğday Avrupa'ya akmaya başlayınca, Fransa ve Almanya gibi ülkeler, çiftçilerini korumak için gümrüklerini iyice yükselterek himaye tedbirleri almakta tereddüt etmemişlerdir. Kapitülasyon rejimi altındaki Türkiye ise, çiftçisini koruma hakkına sâhip değildi. Bu yüzden tarım üretiminin gelişmesi engellenmiş ve Türkiye, buğday ve un ithal eden bir ülke haline gelmiştir. Ekime elverişli geniş araziler boş kalmıştır. Prof. T. Yazıcıoğlu'na göre, 1878 - 1913 döneminde Türkiye, ihracat düşüldükten sonra her yıl ortalama

olarak net 75 bin ton un, 65 bin ton pirinç ve 10 bin ton yakın buğday ithal etmiştir. Buğday, un ve pirinç için, her yıl dışarıya net 2 milyon altın liraya yakın para ödenmiştir[151].

Büyük şehirler, buğday ihtiyacını dışardan karşılarken, kötü ürün yıllarında Anadolu köylüsü, açlıkton ölmüştür. Meselâ 1874, Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çankırı ve Sivas yöresinde kıtlık yılıdır. Resmî kayıtlardan öğrendiğimize göre, Ankara'nın Keskin kazasına bağlı 160 kadar köyün 1873 yılında toplam nüfusu 52 bin kişidir. Kıtlıkta 20 bin kişi ölmüş, 7 bin kişi ise göç etmiştir. Bu 160 köyün 1875 yılı nüfusu 25 bin kişiden ibarettir. Diğer bir köyler grubunun nüfusu 1873'te 16.900'dür. Kıtlıkta 4.787 kişi ölmüş, 2.643 kişi göç etmiştir. 1875 nüfusu 9.261'dir[152].

Bu rakamlar, Türk tarımının, içinde bulunduğu durumu göstermeye yeterlidir. Avrupa'nın gelişmesine bağımlı olarak, bugün de hâlâ ihracatımızın önemli kalemlerini teşkil eden pamuk, tütün, afyon, tiftik, arpa, fındık, üzüm, incir ve moden üretiminde sınırlı bir gelişme görülmüş, fakat Türk tarımı, derebeyler egemenliğindeki ilkel karakterini sürdürmüştür.

Özetlersek, emperyalizmin boyunduruğu altında, bağımsız gelişme olanağını yitiren Türk ekonomisi, modern sanayiyle kavuşmak şöyle dursun, geleneksel sanayiden yoksun kalmıştır. Yabancı sermaye, tarım ve sanayi alanında ciddi bir gelişme olmadığından esasen sınırlı kalan devlet gelirlerine el koyarak, devletin ekonomik gelişme ortamını hazırlama yolundaki zorunlu görevini yerine getirmesini engellemiştir. Günlük ihtiyaçlarını karşılamak için dahi, yeni tövizler karşılığı borçlar arama durumunda kalan devlet, kalkınma harcamalarına gülünç miktarlarda para ayırabilmiştir. Bu şartlar altında, her türlü gelişmenin ön şartı olan mal ve can güvenliği tam sağlanamadığı için, üretimi teşvik edici bir vergi ve idare sistemi de kurulamamıştır. Serbest ticaret şartlarının yarattığı engellerin ötesinde, fazla üretimin kendi durumunda bir

değişiklik yapmayacağını, az da üretse, çok da üretse derebeylerin, mültezimlerin ve tefecilerin elinde eski perişanlığının süreceğini bilen direkt üretici, üretimi arttırma çabalarının faydasızlığını anlamıştır. Dikkatli bir gözlemci olan Moltke, daha 1840'tan önce, «Herkes kimde çok varsa ondan çok alınacağını bildiği için kollarını kavuşturup oturuyor ve geçimi için zarurî olan kadarını yetiştiriyor» demektedir[1*6]. Serbest ticaret döneminde bu şartlar, demiryollarının sağladığı olanaklara ve göçebelerin iskânı, tarım kredisi vb. gibi devletçe girişilen bazı çabalara rağmen, pek az değişmiştir.

Emperyalist sistem içinde Türkiye'nin ekonomik tablosu, ana çizgileriyle, bundan ibarettir. Bu yeni düzene bir ad koymak gerekirse, buna «prekapitalist düzenin mirasların geniş ölçüde taşıyan tarımın ağır bastığı sömürge tipi bir kapitalizm» diyebiliriz. Bu tip, yalnız Türkiye'ye özgü değildir. Emperyalizmin boyunduruğuna düşen bütün ülkelerin ortak kaderi sömürge tipi kapitalizmdir. Bu tip kapitalist sistem içinde, Türkiye'de nasıl bir toplumsal yapı doğmuştur? Şimdi bunu görelim.

V

AÇIK PAZAR TÜRKİYE'SİNDE YENİ TOPLUMSAL YAPI

XX. YÜZYIL BAŞINDA KÖY

Emperyalist sistem içinde gelişen yeni toplumsal yapının incelenmesine köyden başlayalım. Ekonomik ve askerî üstünlüğün Doğu'dan Batı'ya geçişiyle, XVI. Yüzyılın ortalarından başlayarak bozulmaya başlayan geleneksel Osmanlı toprak düzeninin, derebeyler ve mültezimler elinde çöktüğünü evvelce görmüştük. Yüzyıllar boyunca, mal güvenliği şöyle dursun, ırz ve can güvenliğinden yoksun kalan köylünün, yollardan ve ovalardan uzak, dağlık ve ormanlık bölgelere çekilerek ve toprağı bırakıp göçebe hayata yönelerek, eşkıyadan çok, devlet adına ya da devlet desteğiyle karşısına çıkanlardan kaçtığını ve kapalı üretim şartlarında yaşadığını söylemiştik.

Bu durumu değiştirme yolunda caba gösterilmiş ve II. Mahmut'un yarıda kalan teşebbüsünden sonra, Tanzimat hareketi, can ve mal güvenliğini sağlamayı, idare adamlarının keyfî davranışlarına ve iltizam soygununa son vermeyi denemiştir. Demiryolu ve telgraf sayesinde asa-

yişin az çok sağlanması mümkün olmuş, fakat köylü, derebeylerin ve mültezimlerin elinden kurtarılamamıştır. Verginin memurlar eliyle toplanması teşebbüsü, vergilerin satışa çıkarılmasından büyük kâr sağlayan ve ucu, büyük sarraflara kadar uzanan bir şebekenin direnmesi yüzünden başarısız kalmıştır. Du Velay, «vergi ticareti»nde üst tabakayı teşkil eden «Banker - Paşa» ortaklığı hakkında şu bilgiyi vermektedir: «Türkiye'de Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'tan sonra bu ihalelerin çokluğu, Galata'da oturan ve şanj ve para muameleleri dışında, sırf Hazine'ye verdikleri borçların faizisiyle yaşayan bir bankerler korporasyonu doğurdu. Hazine, sıkıntıda kalarak şu veya bu gelirinin birkaç yıllığını iltizama vermek için müzayedeye koyacağını ilân edince, bu bankerler, genellikle Ermeniler, bir veya birkaç paşayla uyuşurlar, müzayede, paşaların tesiri altında bitirilir, bankerler göz açıp kapayıncaya kadar, maliyenin muhtaç olduğu paraları bulup Hazine'ye teslim ederler. Hazine, arzu ettiği altınları artık elde etmiştir. Borçun ağır şortları veya bu haris paşaların ve bu kayıtsız bankerlerin vergi mükelleflerine yapacakları zulüm onun umurunda değildir. O bankerler ki, yalnız para hırsıyle meşbûdurlar ve bu operasyonu, bu çeşit yeni bir operasyona başlamak için bir an önce tasfiye etmekten başka bir şey düşünmezler»[157].

Hatta mültezimlerin ihalede pey sürebilmesi için, Hazine, güvendiği sarrafların kefil gösterilmesini istemiştir. İltizam işlerini bu yoldan tekeli altına alan bu hazine sarraflarına «kuyruklu sorraflar» adı verilmektedir.

Bu vergi ticaretinin en üst kademesidir. İkinci, üçüncü elden adamlar kullanarak, şebeke, köylere kadar uzanmaktadır. Derebey ve eşraf da bu kârlı ticarete katılmaktadır. Son nâzırlordan Ahmet Reşit Bey'in 1905 yılında Kudüs mutasarrıfı iken tanık olduğu âşar ihaleleri, bu ticaretin alt kademede nasıl yürütüldüğünü güzel belirtmektedir: Mutasarrıf, bir soruşturma yaparak tespit etmiştir ki, o yörede nüfuz sahibi olan aileler, özellikle bu ailelerden birine mensup olanı bazı âyan, ya bizzat, ya da

«nâm-ı müstear gibi ortaya çıkardıkları adamlar» aracılığıyle, âşar vergisini değerinin dörtte, hatta beşte biri fiyatla kapatmaya alışmışlardır. Bu mütegallibenin korkusuyle, ihaleye başka kimseler katılmaya cesaret edememekte, mütegallibe lehine bir tekel durumu doğmaktadır. Bu kişiler, «Hazine-i maliyeden çarptıkları» ile yetinmeyerek, köylüden de âşar bedelini fazlasiyle almaktadırlar. Meselâ bir mütegallibe, ufak bir aşiretin âşarını yılda 200 lirayla iltizam etmiştir. Âşar vergisinin gerçek değeri bin liradır. Halbuki mütegallibe, aşiretten 1400 lira toplamıştır. Demek ki, Hazine'den 800 lira, vergi mükelleflerinden de 400 lira olmak üzere, mütegallibe yılda 1200 lira açıktan kazanç sağlamaktadır. Köylü 1400 lira vergi ödemekte, Hazine'ye 200 lira gelir gitmektedir. Bundan başka, öşrü verilmedikçe harmanın kaldırılması mümkün olmadığından, mültezimler, öşrü almayı kasten geciktirmekte ve harmanı acıkta bırakmak tehdidiyle çiftçiyi «hükümleri altında zebun» etmektedirler. Mutasarrıf, bu duruma bir çare bulmak için, üç kişiye ayrı ayrı sancağın âşar vergisinin ne olabileceğini hesaplatmıştır. Ortaya çıkan vergi bedellerini, yüzde 10 ilâ 20 oranında indirdikten sonra, âşarı her köyün bütün çiftçilerine vekâleten muhtarları üzerine ihale etmiştir. Neticede, o yılın Hazine'ye ait âşar geliri 20 bin lira fazla olmuş, çiftçiler de bu işten kârlı çıkmışlardır[88]. Mekanizma, bütün ülkede aynı biçimde işlemektedir ve tabiî ki, mahallin bu nüfuzlu kişilerinin ticaretini ellerinden olabilmek her zaman mümkün değildir. Mültezimler gibi kendi de yabancı alacaklılar ve yatırımcılar adına devlet gelirlerine el koyma görevini yüklenen Düyunu Umumiye, mültezimlerden pek şikâyetci olmamıştır. Düyunu Umumiye'nin, geliri kendisine ayrılan âşarın ihaleye çıkarılışındaki gecikmeleri önlemek için hükümeti sık sık uyardığı, hatta baskı yaptığı görülmektedir. Âşar ihaleye çıkarılınca, Düyunu Umumiye'nin bir görevlisi de hazır bulunmakta, ihaleyi kazanan mültezim, Düyunu Umumiye'ye senet vermekte ve senet bedellerini doğrudan doğruya bu idareye ödemektedir. Görüldüğü

gibi, yabancı sermayenin temsilcisi Düyunu Umumiye, köylüyü ezen ve devleti gelirinden yoksun bırakan bu parazit faaliyete kolayca uymuştur. Mültezim gibi, Düyunu Umumiye'nin çıkarı da devletin aciz içinde kalması, bütçesini düzene sokamayarak para sâhiplerinin sömürüsüne boyun eğmesidir. Bu anlamda, prekapitalist düzenin parazit mültezimi ile yabancı sermaye, çıkar birliği halindedir. Yabancı sermayedar ile yerli mültezim arasında çap farkı da olsa, her ikisinin de kazançları devlet yağmasına dayanmakta ve bu yağmayı ahenkli biçimde yürütmektedirler. Esasen, emperyalizm, prekapitalist düzenin geri unsurlariyle her yerde uzlaşmış ve bu geri parazit unsurları güçlendirmiştir. Emperyalizm, prekapitalist düzenleri ancak kendi çıkarı gerektirdiği ölçüde yıkmıştır. Bunun dışında, prekapitalist düzenlerin bütün unsurlarını, kendi mevkiini güçlendireceğini bildiği için, bilinçli olarak desteklemiştir. Nitekim, emperyalist sistem içinde, mültezimler gibi, derebeyler ve yükselen toprak ağaları da rahatlıkla yerlerini almışlardır. Esasen, mültezimlik, derebeylik ve ağalık, birçok halde birleşmektedir. Yani iltizamı alan, derebeyler ve toprak ağalarıdır.

DEREBEYİ VE TOPRAK AĞASI

Geleneksel Osmanlı toprak düzeninin dışında tutulan Doğu ve Güney Doğu illerinde, derebeylik eskisi gibi sürüp gitmiştir. Erzincan Valisi Ali Kemal'in incelemelerine de dayanarak İsmail Hüsrev, bu bölgedeki derebeyliğini şöyle anlatmaktadır: Doğu illerinde derebeyliğin menşei cebir ve tahakkümdür. Geleneksel Osmanlı düzeninde dahi, «ekrat beyleri» yani derebeyi hükümetçikleri reisleri, hudutları içinde bulunan araziyi, «mülkiyet üzre zapt ve tasarruf» eylemişlerdir. Bu hükümetçiklerin arazisinde yaşayan köylü, beylerin tebaası sayılmaktaydı. Bu bölgede toprak ve köylünün üretim araçları, aşiret reislerinin, beylerin ve ağaların mülkiyeti altındadır. Köylü, ne bir eve, ne de bir parça toprağa maliktir. Ağanın, beyin, aşiret rei-

sinin arazisinde, birer in tarzında yaptırmış olduğu kulübeye, moraba olarak sığınmıştır. Bütün mülkü, altına serdiği bir çul, kırık bir testi, birkoç odun parçasıdır. Gezici aşiret derebeyliğinden çok toprağa yerleşmiş derebeyliğin geliştiği Urfa ve civarı Güney Doğu illerinde, köyler, derebeylerin tapulu mallarıdır. En fakir derebeyinin üç dört köyü vardır. Otuz kırk köye sâhip ve bu köylerin hemen bütün gelirini toplayan derebeyler mevcuttur. Köylü, boğaz tokluğuna çalışmaktadır.

Köylü, angaryo çalışma, vergi (cizye) ödeme ve üretimden belli bir payı ayırma gibi yükümlülükler altındadır.

Derebeyinin arazisi üzerinde çalışan köylüye, «maraba» ya da «azap» denilmektedir. Maraba, mülkiyeti olmayan, fakat yetiştirdiği üründen bir pay alan üreticidir. Maraba, dörtte bir (murabba) anlamına gelmektedir. Yani genel kural, toprak ve üretim araçları toprak sâhibine ait olduğundan, direk üreticiye ürünün dörtte birinin verilmesi biçimindedir. Bazı yerlerde maraba'nın kendi toprağı varsa da, bundan yararlanamaz; çünkü ya toprağı verimsizdir, ya da derebeyine borçludur. Azap ise, ırgattır ve ücretle çalışmaktadır.

Aşiret reisierine ve beylere verilen «cizye»nin adı «uma»dır. İstanbul, Zonguldak, İzmir, Balya gibi yerlerde çalışan aşiret kişileri dahi, kazancına göre «uma» öder. Kurtuluş Savaşımızdan bu yana elli yıla yakın bir süre geçtiği halde, derebeylik, fazla değişmeden bugün dahi hâlâ yaşamaktadır.

Derebeylerin yanı sıra, toprak ağaları çoğalmaktadır. Ağayı derebeyinden ayıran, köylü üzerindeki tahakkümünün angaryo, cizye vb. gibi ekonomi dışı faktörlere değil, ekonomik faktörlere dayanmasıdır. Ağa, topraksız ya da az topraklı köylüyü arazisinde ortakçı ve yarıcı olarak çalıştıran ve ayrıca borçlandırma yoluyla köylüyü ekonomik bakımdan bağımlı kılan toprak sâhibidir. Türkiye'de yeni yeni gelişmeye başlayan kapitalist çiftçi tipi ise, hâlâ kullandığı araziyi bile başkalarından kiralayarak, tıpkı bir fabrika işletir gibi, işçiler eliyle tarım yapan kişidir.

Ağa - derebeyi ayırımı, ağanın da zorba derebeyi metodlarından birçok halde yararlanması ve derebeyliğin zamanla toprak ağalığına dönüşümü eğilimi göstermesi dolayısıyle biraz teorik kalmakla birlikte, sanırız ki, yararlıdır. İsmail Hüsrev, bu konuda özetle şöyle yazmaktadır: Orta ve Batı Anadolu'da toprak mülkiyetinde zamanla esaslı dönüşümler olmuştur. Doğu illerinde ve tarihte gördüğümüz derebeylik hukuk ilişkileri kırılmıştır. Köylü toprağa bağlı değildir, angarya yoktur. Mükellefiyet halinde cizye verme usulü kalmamıştır. Topraksız köylü ile toprak sâhibi arasındaki ilişkiler, hür anlaşmalar biçimindedir. Hukukî bağların yerini, iktisadî bağlar almıştır. Bu iktisadî bağlar, borç bağlarıdır. Toprak sâhibi, toprağı yetmeyen ya da toprağı olmayan köylüye arazi ile tohum, araç ve gereç ya da yalnız arazi sağlar. Nakit olarak da «dayama» denilen bir miktar para borç verir. Ürün, giderler çıktıktan sonra, belli oranda ortakçı ile toprak sâhibi arasında paylaşılır. Ortakçı, üretim ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanmıştır. Ürün alınınca, köylü borçunu ödemek zorundadır. Ama geçinmek için gene borçlanmak gereklidir, bu borçluluk durumu sürüp gider[189].

XIX. Yüzyıldan başlayarak, hükümete kafa tutan derebeylerini temizleme ve nispeten daha düzenli bir idare kurma yolunda girişilen çabalar, ulaşım ve haberleşme olanaklarının genişlediği bir dönemde, hiç değilse belli bölgelerde, derebeylikten toprak ağalığına dönüşümü hızlandırmıştır. Ayrıca, belli ürünlere dış talebin artmasının, üretim artışını teşvik bakımından, bu tip ilişkileri daha avantajlı bir hale getirmiş olması mümkündür.

İltizam usulü, tefecilik ve tarım ürünleri ticareti yoluyla belli ellerde biriken paralar, arazi mevzuatı da toprağın serbest alış-verişine yönelirken, büyük çiftliklerin kuruluşunu hazırlamıştır. Belli ürünlere karşı dış talepte artış, bu eğilimi hızlandırmıştır. Esasen nüfus seyrektir ve ekime elverişli olduğu halde ekilmeyen toprak çoktur. Arazinin balluğu, ilkel üretim şartlarında birçok arazinin

boş bırakılışı ve eski arazi mevzuatının küçük köylü mülkiyetini koruyan tutumu, bey ve ağa egemenliğinin dışında, kendisi için üretim yapan, pazara kopalı ve pek az toplumsal farklılaşmaya uğramış köylerin yaşamasına imkân vermiştir. Bununla birlikte, verimli arazi, çeşitli yollarla bey ve ağalar elinde toplanmaya başlamıştır.

Toprak mülkiyeti kayıtları o zaman da, bugün olduğu gibi, karmakarışıktır.

Meşrutiyet'in ilânından sonra Anadolu'yu dolaşan Ahmet Şerif, toprak ağalığının gelişmesi konusunda ilgi çekici bilgiler vermektedir:

«Şarkîkaraağaç — Bütün topu defterleri, vesikosız; kâğıtlar silintiler, çizintiler içinde. Sayfalar yırtılmış, kopmuş, pejmürde bir halde. Kayıtlar baştan başa bozulmuş. Hasan'ın haberi olmadan, üzerindeki emlâk Hüseyin'e ferağ edilmiş! Bu gibi haller artık gündelik işlerdenmiş ve daima olağanmış. Giden memur, âmirlerinin göz yummaları ile istediği kadar işin ticaretini yapmış. Rüşvet, tahrif ve saire, her günkü işlerdenmiş.»

«Ankara köyleri — Bir şahsın malı için diğerine senet vermek, âdi bir muameleyi senelerce uzatmak en âdi meselelerdendir. Ötede köylü ise, bu tarla senindir, benimdir diye biribirini kırar. Çünkü ikisine de senet verilmiştir.»

«Beyşehir — Eşraf nâmı verilip, köylüleri soymakton başka ticaretleri, hükümetin işlerini zorlaştırmaktan, karıştırmaktan, işlerine yaramayon ve onların istediklerini yapmayon memurların (ki pek azdır) aleyhinde bulunmaktan başka işleri olmayan sınıftan beş on kişi burada do var. Bunların zulümleri, şiddetleri burada, diğer kozolardan daha fazla...»

BİR AĞANIN DOĞUŞU

Ahmet Şerif, Islahiye'de bir ağanın doğuşunu da, özetle, şöyle anlatmaktadır: Hududu çepeçevre 40 - 50 saat sürdüğü söylenen İslâhiye kozasının nüfusu 12 bin,

Toprak, hal ve tabiî şartlar son derece elverişli. Fakat halk gene fakir ve yardıma muhtaç bir halde. Bu varlık içinde yoksulluğu doğuran nedenler arasında, belki de en çok zorbalığın etkisi var. Çarşı, memurların oturduğu evler hep Hacı Ağa'nındır.

«Hacı Ağa, 20-22 yıl evvel bir Ermeni'nin çobanıydı, arada sırada şakilik de ederdi...

Bir gün ağası olan Ermeni, kendisine merhamet etmek ister. Hükümetten iltimas ile kendisini zaptiye yazdırır İşte Hacı Ağa'nın serveti buradan başlar. Zaman geçer, Hacı Ağa onbaşı olur, lüzum görülür, Islahiye'den uzaklaşması gerekir. Bir vakit gelir ki, Adana vilâyetinin valisi Bahri Paşa'dır. Hacı Ağa o kapıya çatar. Yine Islahiye'ye gelir. Çavuş ve kazanın zabıta memuru olur. Her sene valiye yağlar, ballar, koyunlar, hediyeler ve ufak tefek paralar takdim eder ve zamanın geçişiyle sadık bendeler sırasına girer. Bazan hakkında şikâyet edilir. Fakat biaman vali 'onun vücudu, Islahiye'ye elzemdir' diye cevap verir.

Artık kimin haddine düşmüştür ki ağanın aleyhine lâf söylesin? Bütün mânâsiyle kendisine tapmasın? Hacı Ağa tabiî boş durmaz, her tarafa el uzatır. Kazancının bir miktarını efendilerine takdim etse de üst tarafı kendisine yeter

Bu hal Meşrutiyet'in ilânına, bundan bir sene evveline kadar devam ediyor. Ağa'nın yirmi yıllık hayatı tetkik edilirse, servet yapmak için iktidarının yetişebildiği her şeyden istifade etmiş olduğu görülecektir. Ağa, gözüne kestirdiği araziyi zaptetmiştir. Beğendiği hayvanları birer suretle eline geçirmiştir. Kazanın âşarını kapatmıştır. Kaza merkezinde ahalinin ianesiyle bir hükûmet konağı, bir mektep inşa edilirken, bu halden istifade ile birkaç ev yaptırmıştır. Velhasıl daima velinimetleri (!) okşamak suretiyle her şeyi, elinin yetişebileceği her şeyi yoptırmıştır.» Ahmet Şerif, bir de Beypazarı'nda bir beyden söz etmektedir. Halkın anlattığına göre, bu bey, köylülerin 140 bin dönüm toprağına göz göre göre el koymuştur, ama top-

rağın vergilerini gene köylülere ödetmektedir. İstanbul'dan Beypazarı'ndaki jandarmaya kadar, bu beyin her sözü herkes için emir imiş...[190]

Fatma İrfan Serhan'ın verdiği bilgilere göre, Ege'nin büyük ailelerinden Evliyazâdeler'in Göllüce köyünü kapsayan 26 bin dekarlık çiftliklerinin hikâyesi şöyledir: «Göllüce köyü, İzmir'e yakındır. 400 nüfuslu 90 haneli bir köydür Göllüce. Ve yıllardan beri bu köyün insanları bir tek aileye, Hacı Ali Paşagiller'e toprak köleliği etmektedir. Kendilerinin bir karış ekip işleyecek toprakları yoktur. 400 nüfuslu köy okuldan, mescitten, sudan, yoldan, hattâ mezorlıktan yoksundur. Çalıçırpıdan yapılmış evlerde otururlar Göllüceliler. Köyü çevreleyen topraklar üzerinde Hacı Ali Paşa torunlarından bir hanım, kayıtsız şartsız hüküm sürer. On üç traktör, bu topraklar üzerinde geceli - gündüzlü bir dul hanım için işlerken, köyün içinde insanlar ocırlor.

Bugün Göllüce köyünün de içinde bulunduğu Torbalı ve Aydın dolaylarında en büyük topraklara ve çiftliklere sahip olan Hacı Ali Paşa torunlarıdır.. Hacı Ali Paşa denilen bu zat, Sultan Hamit zamanında Konya'dan gelmiş bir jandarma onbaşısıdır. Bu onbaşı Adnan Menderes'in de dedesidir.»*

---

* Menderes'in kulaktan dolma bilgiyle, dedesinin Konya'dan geldiğini söylemesine rağmen, konuyu daha derinlemesine araştıran Şevket Süreyya, Hacı Ali Paşa hakkında şu bilgiyi vermektedir : Ali, 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşından sonra Dobruca'dan gelen Eskişehir tatarlarındandır. Ali, Eskişehir'den ayrılarak Tire'ye gitmiş ve söylendiğine göre, bir süre dağlarda silâhlı dolaşmıştır. Dağa çıkmak, silâhşora ün ve itibar sağlamaktadır. Muhtemelen bu sayede, Ali, Tire taraflarında bir çiftliğe kâhya olmuştur. Kâhyalık sırasında Ali, çiftliğin dul kalan hanımlarıyla evlenmiş ve Ali Ağa sıfatını kazanmıştır. Az sonra Hacı Ali Ağa olmuştur. Abdülhamıt'in fermanıyla, Hacı Ali Ağa Paşalığa yükselmiştir.

Paşa, bilek gücünden ve edindiği sıfattan yararlanarak çok geniş araziyi eline geçirmiş, birçok çiftlikler kurmuştur. Bu çiftliklerden biri olan Çakırbeyli, Menderes'in annesine düşmüştür. Çiftliğin 35 - 40 bin hattâ 50 - 60 bin dönüm olduğunu

Göllüce köylülerinin iddiasına göre, köyün resmî kayıtlardaki asıl adı, Göktepe'dir. Göktepe, bugün çiftlik binalarının bulunduğu yerde kurulmuştu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hacı Ali Paşagiller, Göktepelileri köyden bugün Göllüce'nin bulunduğu yere sürmüşlerdir. Köylüler, sürgünün nedenini Fatma İrfan Serhan'a şöyle açıklamışlardır: «Hacı Ali Paşa'nın torunları, tekmil toprakların üstüne oturmak için Göktepe köyü adını ortadan kaldırdılar. Bu çalı çırpıdan yaptırdıkları yeni köye de Göllüce adını taktılar. Öyle yeni bir ad taktılar ki, kayıtlarda adı bulunmasın... Ve bizi de buradan, bunlar göçebe insanlardır. diye sürdürsünler. Göllüce köyünü ararsan, tâ ilerde kanalın karşı tarafında öyle bir Göllüce köyü varmış. Seksen yıl evvel dağılıp battal olmuş. Hacı Ali Paşa torunları, bütün bu ovayı dilediklerince aralarında paylaştılar. O zamanlar yeni hükûmat acemi olduğundan bu işlerle uğraşmadı. Oysa bu topraklar hep Hazine'nindir, hükûmatındır.»

Zorba jandarmalar gibi, valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, vb. gibi büyük memurlar arazilere el koyarak toprak ağalığına terfi etmişlerdir. Meselâ Amasya Mutasarrıfı, Göynücek köyündeki araziyi beğenip oraya el koymuştur. DP döneminde Amasya Milletvekili olan oğlu Faruk Çöl, mutasarrıf babanın sahiplendiği bu arazi ve Şeker Şirketi sayesinde kapitalist çiftçi haline gelmiştir. Pülümür'ün ünlü ağaları Hüsnü Çanakcı, Hüseyin Şahin, Veli Aslan yüz yıl kadar önce Pülümür'de kaymakamlık yapmış bir memurun sülâlesinden gelmektedirler. Kaymakam, on binlerce dönüm araziye sahiplenmeyi bilmiştir. İkisi çeşitli dönemlerde çeşitli partilerden milletvekili çıkan bu üç ağa, hemen hemen bölgelerindeki bütün araziye ve köylere sahiptir.

---

söyleyenler vardır. Adnan Menderes, Cumhuriyetten sonra bu arazinin verimsiz kısmını homurdanan köylülere bırakarak, verimli 3500 dönüm arazi üzerinde kapitalist çiftçiliğe başlayacaktır. (**Menderes'in Dramı, Cumhuriyet**, 17, 18, 19 ve 24 Şubat 1969).

Bazı hallerde sırf zorbalık, kabadayılık, tabancalı-bıçaklı adamlar besleme, toprak ağalığına terfi için yetmiştir. Padişahın lûtfu sayesinde, özellikle Kafkasya ve Rumeli'den gelen göçmenlerden geniş araziler elde edip toprak oğası olanlar vardır. Aşiret reisleri, toprağa yerleşince, arazinin büyük kısmına sâhip çıkmakta kusur etmemişlerdir. Öte yandan, ticaret ve tefecilik, büyük araziler edinmenin yolu olmuştur. Meselâ uzun süre CHP milletvekilliği yapan Osman Ağan, Dalmaçya'dan Urfa'ya gelip ticaretle zengin olmuş ve sonra köyler satın almıştır. Osman Ağan bugün Urfa'da 10 köye sâhip bulunmaktadır. 1914-1918 ve Kurtuluş Savaşı yıllarında ise, sürülen ve kaçan Ermeni ve Rumların ev, dükkân, tarla bahçe, bağ gibi taşınmaz malları, kudretli kişiler tarafından yağma edilecektir.

Kısaca, Osmanlı arazi sisteminin çöküşü ile, sayıları çoğalan bey ve ağaların kökenleri çok çeşitlidir. Bu aileler, çeşitli yollardan ele geçirdikleri arazinin sağlam topulu mülkiyetine sâhip olmak için bugün dahi çaba göstermekte ve bunda başarı sağlamaktadırlar.

NAMIK KEMAL KÖYLÜYÜ ANLATIYOR

Beylik ve ağalığın kökeninde, genellikle zorbalık ve devlet nüfuzu yatmaktadır. Ama ticaret ve tefecilik yoluyla büyük araziler edinenlerin de sayısı az değildir. Namık Kemal, 1872 yılında yazdığı «Zirootimiz» başlıklı bir yazıda, tefecilerin köylü arazisine el koyuşunun hikâyesini rakamlarla anlatmaktadır:

«Pamuk tarımı yapan Ali, orta halli bir çiftçidir. Yılda bin kıyye pamuk kozası üretmektedir. Öşrü gidince 900 kalmaktadır. Ali kozasını alınca, zaptiye ile köy muhtarı başına biner, def'aten parasını ister». Ödemezse hapsedilecektir. «Çâresiz, tâcir nâmındaki muhtekirlerden birine gider. Metaını arzeder». Tâcir, ne kadar tohum çıkarsa, okkası kırk paradan Ali'nin geri alması şartıyle, kozayı yetmiş paradan alır. 900 okka kozanın bedeli 1687,5 kuruştur. Kırk paradan 450 okka tohum bedeli olan 450 kuruş dü-

şülünçe. Ali'nin eline 1237,5 kuruş geçer. Bunun 237,5 kuruşu ile vergisini kapatabilirse de elde bin kuruş kalır. 80-100 kuruş, «imam avâidi ve muhtar mesarifi» gibi şeylere gidecektir. Böylece eldeki para, 900 kuruşa düşecektir. Ali, malı olan 450 okka tohumu, yirmi beş paradan satabilirse, 225 kuruş daha kazanacaktır. Demek ki toplam koza geliri 1125 kuruştur. Bu parayla yeni mahsule kadar çoluğunu çocuğunu geçindirmesi, çiftini çubuğunu yönetmesi olanaksızdır. Yıl arasında en azından 1200 - 1300 kuruşa daha kesinlikle ihtiyacı vardır. Çaresiz alış-veriş ettiği muhtekire gider, gelecek yılın ürününü, bu yılın fiyatıyla satmayı başarırsa, kendini «feleğin en ziyade müsaadesine mazhar olmuş bahtiyarlarından addeder.» Böylece iki yıllık emeğin ürününü, bir yılda yemiş olmaktadır. Pamuk yetişince, muhtekir gelir, malını ister. Ya öküzü sattırır, ya da alacağını pamuğun bedeli üzerinden hesap edip, üzerine yüzde 30 faiz kor. «Aradan üç sene geçmez. Ali çiftini çubuğunu kaybeder»[191]. Ziraat Bankası kurulmasını isteyen Kâmil Paşa da, 1888 yılında Abdülhamit'e sunduğu raporda, bin lira getiren tarlanın 3 bin kuruşa satıldığını, faizin yüzde 20 ilâ 40 olduğunu yazmaktadır»[192]. Bu durumda, borçlu köylü, birkaç yıl içinde tarlasını kaybedebilecektir. Ziya Paşa ise, padişaha verdiği bir raporda, «murabahacı»dan yakınmaktadır: Murahabacı borcu için, rençperin henüz tarlada yeşil duran malı, çok ucuza satılmaktadır. Bir ay sonra kilesi 40 kuruş edecek ürün, 15-20 kuruşa gitmektedir. Bunlar «selem» muamelesi de yapmaktadırlar: Rençperin pamuğunu onar kuruş bedelle kendisine satması için mukavele yapar. Akçenin bir kısmını peşin verip, geri kalanını yemeklik zahire, elbise vb. ile karşılar. Verdiği üzerinden faiz yürütür ve bunu rençperin borç defterine fahiş fiyatlarla geçirir. Rençper dahi veresiyedir diyerek sesini çıkartmaz. Bu yoldan pamuğun değeri 2 - 3 kuruşa düşer. Rençperin borcu her yıl artar, 4 - 5 yıl zarfında artık verilemeyecek hale gelir ve arazi satılır. «Rençperin dahi hânesi sönüp, terk-i diyara mecbur olur». Ziya Paşa durumun düzeltilebilece-

ğinden ümitsizdir. Zira tefeciler kudretli kişilerdir: «Murabahacılar, ya konsoloslardan, yahut vücuh ve erkân-ı beldeden olur ve hiç olmazsa bunlardan birine arkasını dayamış bir herif bulunur. Hükûmet memurunun onlar hakkında muamele-i nizamiye icrası mümkün olur mu?»[143].

İşte zorbolık, devlet gücünü arkasına alma, rüşvet ve borçlandırma yollarıyle, arazinin önemli bir kısmı, derebeyler ve toprak ağaları elinde toplanmıştır. 1913 yılında, kabaca derlenen ve sıhhat derecesi hakkında bir şey söyleyemeyeceğimiz bilgilere göre, ekilen arazinin dağılımı şöyledir[144].

	Aile sayısı	Çiftçi ailelerinin yüzdesi	Toplam olarak miktarı (Hektar)	Toprakların yüzdesi
Derebeyi	10.000	% 1	3.000.000	% 39
Toprak ağası	40.000	% 4	2.000.000	%26
Orta ve az topraklı köylü	870.000	% 87	2.700.000	% 35
Topraksız köylü	180.000	% 8	—	—

1913 yılında işlenebilir toprakların 9,3 milyon hektar olduğu tahmin edilmiştir. Araştırma bu toprakların 7,7 milyon hektarını kapsamaktadır. Verilen rakamlar, çok noksan ve yetersiz de olsa, bir fikir edinmek için yeterlidir. Buna göre, sayıları 50 bini bulan derebeyi ve toprak ağaları, ekilen arazinin yüzde 65'ini ellerinde tutmaktadırlar; geriye kalan 870 bin köylü ailesine toprakların yüzde 35'i kalmaktadır. 80 bin aile ise topraksızdır. 950 bin köylü ailesinin büyük kısmı, bu toprak bey ve ağalarının eciri, yarıcısı, marabası durumundadır.

Köylü, katmerli bir sömürü düzeni içindedir: Başta mültezim, zaptiye ve vergi memuru, vergi diye azamî miktarı koparma çabasındadır. Ziya Paşa'nın ifadesiyle, «Bazı yerlerde vergisini vermeyenleri ağaca sarıp falakayla

dövmek, ayâlinin, kızının başlarında bulunan beş-on kuruşluk hilliyatı koparıp olmak ve hatunların uckurlorına varıncaya kadar akçe aramak ve bu vechile hapis ve darp sefaleti ve namus gayreti ile hastalanıp ölmek dahi mâzur tutulur». Vergi soygunundan sonra, tefeci tüccorın soygunu gelmektedir. Tefeci tüccar, köylü ürününü sefalet pahasına kopatmaktodır. Hattâ köylü, her on arazisini kaybedip proleterleş:me tehdidi altındadır. Ağanın zulmü de buna eklenmelidir. Yalvoc'to ihtiyar bir köylünün Ahmet Şerif'e onlattığına göre, «Birkaç senelerdir köyden ekecek tohumluk bulamıyonlor çoktur, hiçbir tarafton yardım olmadığından ister istemez oğalardan bir kile tohumluğu 100 - 200 kuruşa yahut üç kileye karşılık alır, ekeriz. Artık o ağalar başımıza bir belâ kesilir, köylüyü, hep edepsizlerden olan adamlarına dövdürür, hapsettirir, bozan hükümet marifetiyle korkutur do vermeyenlerden öyle tahsil eder.» Bu, sözde bağımsız köylünün durumudur. Ağa ve derebeyi yanına kopılanon köylü de, yarı aç yoşamodon ötesini ümit edebilecek durumda değildir. Üstelik köylünün sonu gelmeyen savaşlar yüzünden bir de oskerlik derdi vardır. Hıristiyanlar askerlikten muaftır. Tanzimat'tan sonra, Hıristiyanların askere alınması denenmişse de, bu iş yürümemiştir. Askerlik, 15 yıl dahi sürmektedir. Köylü, askerlikten yılmıştır. Askere gitmemek için elinden geleni yapmakta, fırsatını bulunca koçmoktadır. Moltke'nin tanık olduğu olaylara göre, «asker toplama, devlet makamlarının köylere baskın etmesi» biçiminde olmaktadır: Öyle köyler var ki, içinde genç ve calışabilir kimse kalmamış. İnsan bu adam avcılığında hazır bulunmalı, bu elleri bağlı ve gazap dolu bakışlı yeni askerlerin gelişini görmeli...» Başka bir yerde ise, «köylerdeki halk, dağlara kaçıyordu; peşlerinden köpekler soldırorak kovolanıyorlardı; tutulanlor, çoğu zaman cocuklar ve sakatlar, uzun iplere sıralama bağlanmış ve elleri bağlı olarak getiriliyorlordı».

Moltke, bir örnek olarak Siirt'in durumunu vermektedir. Siirt'te sayım yapılmış, 600 Müslüman ve 200 Hıris-

tiyan tespit edilmiştir. İlk kez, 200 asker silâh altına alınmıştır. Üç yıl sonunda Müslüman halk, 400 hâneye inmiştir. Moltke kasabaya geldiği sırada 200 asker daha istenmiştir. Bu talep üzerine, bütün nüfus dağlara kaçmıştır[195].

Hatırlamak gerekir ki, Kurtuluş Savaşımızın ilk yıllarında, Millet Meclisi'ne, kaçak askerlerin bütün mallarına el konulacağını, ailenin geride kalan bütün üyelerinin sürüleceğini, kaçakların beraberlerinde götürdükleri silâh, cephane, beygir ve diğer devlet malının bedelinin iki katının köy halkından alınacağını öngören kanun teklifleri getirmeye ihtiyaç duyulmuştur.

Köylü, bitkin güvensiz ve inançsızdır. Devletle ilişkisi tek taraflıdır. Devlet, yalnızca «vergi ver, asker ver» demektedir. Bu durumda köylüyü takatsiz düşürmek pahasına da olsa, az çok bir güvenlik getiren derebeyi ve toprak ağasıyle iyi geçinmekten başka çıkar yol yoktur. Köylü, derebeyi, toprak ağası ve tefeci tüccarın dış âleme karşı gerdiği «demirperde»nin gerisinde, susmuş, sinmiş ve içine kapanmıştır. Köylünün tek protesto biçimi, «askerden kaçıp dağda gizlenmektir» diyen Yusuf Akçura, tarihî bir gerçeği dile getirmektedir.

Prof. Tankut'un şu sözleri, itirazlarla karşılanacak bile olsa, düşündürücüdür: «Asırları dolduran korku hayatı ve kanlı kovalaşma, Anadolu köylerinde bir kalabalıktan ve insandan kaçma (misanthropie) ahlâkı yarattı. Zorla ihtiyar ettiği uzletin içinde, her gün alnını çarptığı tabiat şiddetleri, tabiat kısırlığı ve âkıbet kaygusu, Türk köylüsünün ırkî ve ezeli neşesini yüzünden sıyırıp alınca, azmi de gevşedi. Yarın güneşin nasıl doğacağını bile kestiremiyordu. Bu ruhî hâlet, ruhi bir kansızlık yapar. Müptelâlarında iradesizlik, tereddüt ve ümitsizlik hâkimdir. Böylece bedbin bir felsefe, ürkek, kurnaz, itimatsız bir moral dokudu...

Türk gönlünde gıllugış da yer tutar oldu. Mistik tarikatlerin oralarda tutunabilmesi, işte bu sebeplerdendir»[196].

Görüldüğü gibi, serbest ticaret ve yabancı sermaye döneminde de, köylünün kaderi değişmemiştir. Aksine,

sömürü, daha da şiddetlenmiştir. Derebeyi ve toprak ağaları ise, hububat ve un ithali yüzünden kısmen bir zarara uğramakla birlikte, yeni durumdan yararlanmışlardır. Emperyalist dönemde, Türkiye'nin pamuk, tütün, üzüm, incir, fındık, afyon, arpa, tiftik vb. ihracatı artmıştır. Dış ülkelere bu satışlar, emperyalizmin empoze ettiği sömürü fiyatlarıyle yapılmakla birlikte, ezilen sadece direkt üretici olan köylüdür. Emperyalizm sömürüden aslan payını da alsa, ağası, mültezimi, tefeci tüccarı ve onun üstündeki daha büyük tüccar, köylünün insafsızca sömürülmesinden yararlanmaktadır. Bu nedenle, emperyalist düzen içinde, toprak ağaları ve derebeyler, emperyalizmden şikâyetçi değillerdir. İhracat için üretim yapanlar ise, bu sömürüden yararlanmaktadır. Kurtuluş Savaşımızın çok özel şartları, bu bey ve ağaların bir kısmının millîci kuvvetler saflarında yer almasına yol açacaktır.

YERLİ ARACILAR

Emperyalist talanın ikinci basamağında, ticarî ve malî organizasyon gelmektedir. Talan konusunu, köylünün ve çok az sayıda işçinin ve esnafın, tarlada, maden ocaklarında, dokuma tezgâhlarında vb. ürettikleri değerin mümkün olan en büyük kısmının alınması teşkil etmektedir. Bu amaçla üç basamaklı bir ticarî organizasyon kurulmuştur. Çok basit bir biçimde belirtilirse, organizasyonun tepesinde bankalar ve Türkiye'ye yerleşmiş olan Avrupalı büyük tüccarlar vardır. Bunlar, çoğu Rum ve Ermenilerden olan ikinci basamaktaki aracılar eliyle faaliyetlerini yürütmektedirler. Rum ve Ermeni ikinci basamak aracıları, büyük toprak ağaları ile derebeylerine ürün karşılığı avanslar açmakta ve ürünü toplamak için üçüncü basamaktaki çoğu Türk olan aracıları hizmetlerinde kullanmaktadırlar. Y. K. Karaosmanoğlu, kendisiyle yaptığımız bir konuşmada, en büyük ihracat şehri olan İzmir'in durumunu şöyle anlatmıştır: «Tepede Vital ve benzeri Avrupalı büyük tüccarlar vardı. İhracatı bunlar yaparlardı.

Vitol gibiler, Rum simsarların hizmetlerinden yararlanırlardı. Meselâ Niko Efendi, bu simsarların en ünlülerinden biriydi. Rum simsarlar, mahsulü ipotek ederek, büyük çiftçilere avanslar açarlardı. Rumlar, Türk simsarlar kullanırlardı: Solepcizâde, Leblebicizâde gibi.

Bu organizasyonu belirtmek için size bir hatıramı anlatayım: İzmir'e gittiğimizde, düşmandan, kurtarılmış şehrin tüccarları kan ağlıyordu. 'Rumlar gitti, ne yapacağız?' diyorlardı Bunlar benim mektep arkadaşlığı ettiğim tüccar çocukları idi».

Karadeniz'de fındık ticareti, biri Alman, öteki İsviçreli iki firmanın tekeli altındadır. Bunlar, «corbacı» adı verilmesi âdet haline gelen yerli Rum ve Ermeni fındık tâcirlerinin aracılığı ile faaliyetlerini yürütmektedir. Türk unsur, daha alt basomakta, küçük esnaf durumunda «manav» ve «kırıcı» adıyle yer almaktadır.

Demek ki, yabancı firmaların aracılığını yapan kompradar unsurları, daha çok Rum ve Ermeniler teşkil etmektedir.

Yusuf Akçura, «Sebilürreşat»ta bugün «komprador» diye adlandırılan emperyalizmin yerli aracılarını şöyle tanımlamaktadır: «Kapitalistler, çok akıllı, çok kurnaz ve çok pratik adamlardır. Sömürecekleri memleketler halklarından kendilerine yardakcı bulmanın, işi hayli kolaylaştıracağını pekâlâ takdir ederler. Bunun için bazen fikrî ikna yoluyla, fakat çok kez maddi çıkar sağlayarak, toprağından altın, halkından can alacakları memleketin ahalisinden bâzılarını saflarına kazanırlar, kendilerine bilinçli ya da bilinçsiz tellâllar, acentalar bulurlar. Bu zavallılar, bilerek ya da bilmeyerek, Avrupa kapitalistlerinin mükellef sofralarından yere düşmüş kırıntılara tamah edip, onlara hizmetcilik, çığırtkanlık yaparlar (...)

Bugün şurada gördüğünüz iki üç Osmanlı tüccarı da, nihayet Avrupa sermayedarlarının komisyoncusu ve tezgâhtarı mesobesindedirler: Avrupa sermayedarlarının fabrika mamulâtını dükkanlarında satıp, bir komisyon alırlar, tâbir-i diğerle tezgâhtarlık ücreti alırlar...»

Saltanat'ın son günlerinde İstanbul'da yürütülen bir araştırmaya göre, Türk tüccarlarının durumu şöyledir: İthalât, ihracat ticaretinde Türkler sayı olarak yüzde 4 civarındadır. Komisyonculukta bu oran yüzde 3'ün altındadır. Limon işleri tamamen Türk olmayanların elindedir. Limanda iş görmek için Rumca, İtalyonca ya da Fransızca bilmek gereklidir. Esham ve kambiyo borsasında alıcı ve simsarların yüzde 95'i Türk olmayanlardır. Ancak «İtibar-ı Millî» ve «Adapazarı İslâm Ticaret Bankası» gibi bir iki küçük banka, Türk sermayesiyle kurulmuştur. Bankalar gibi, sigorta şirketleri de yabancılara aittir. Taptancı tüccardon iç ticarette çalışonların yüzde 15'i Türktür. Perakendecilerde bu oran yüzde 25'tir. Yalnız işadamı sayısı olarak verilen bu oranlar, iş hacmi ölçü alınırsa, yüzde 10'un bile altına düşebilecektir.

Istnbul'da şehir hizmetleri (su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay, tünel vb.), demiryolları, madenler, tütüncülük gibi büyük işler, imtiyazlı yabancı şirketler elindedir. Bu şirketlerin yönetici ve yüksek memurları, yabancı ve yerli Hıristiyanlordondır. Fakat devlete rüşvet kabilinden, aslında bir görevleri olmamakla birlikte, iltimaslı bazı Türkleri kullonmaktadırlar.

Beyoğlu yakasında, bütün mağazalar, lakantalar, eğlence yerleri, Türk olmoyanlara aittir. Grande Rue de Pera (şimdi İstiklâl Coddesi), bir Avrupa caddesinden farksızdır. Tek bir peşmürde insana rastlanmayan bu caddede, Fransızca konuşulması doğal sayılmaktadır[197].

Mütareke yıllarında Türk tüccarını örgütlemeye çalışan Ahmet Hamdi Başar, bu konuda şu hükme vormaktadır: «Hatırlodığıma göre, Türk tüccarı olarak İstanbul'da bir Yağcı Şefik Bey'in ismi işitilirdi. Asmaaltı'nda beş on tüccarımız daha vardı (...)

Bizim Avrupa ile, Amerika ile ticarî münasebet kurmuş tüccarlarımız arasında, aracı kullanmadan iş yapanlar bulunduğunu hatırlamıyorum. Mutlaka Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, ecnebiler orada vasıto olurlardı. Bu durum, yalnız İstonbul'a mahsus değildi (...) Anadolu'daki

tüccarımız arasında da doğrudan doğruya Avrupa ve Amerika ile iş gören yoktu. Bunların en kabadayısının kurabildiği münasebet İzmir veya İstanbul'daki ecnebi alıcı ve satıcılara ve aracılara kadar uzanabiliyordu»[198].

Bu sivrilmiş tek tük Türk tüccarının bir örneğini, Lord Kinross, kitabında vermektedir. Bu zat, İzmir'in kurtuluşunda Atatürk'ün tanıdığı ve sonra evlendiği Lâtife Hanım'ın babası Muammer Bey'dir. Lord Kinross, aileyi şöyle tanıtmaktadır: «Adı Lâtife idi, ticaret ve gemicilikle uğraşan, dışarı ile alışveriş yapan İzmirli bir zenginin, Uşakîzâde Muammer Bey'in kızıydı. Avrupa'da hukuk okumuştu. Fransızca'yı bir Fransız gibi konuşurdu. Annesi, babası yazı Biarritz'de geçiriyorlardı»[199].

RUM VE ERMENİ KOMPRADORLARIN YÜKSELİŞİ

Bu tek tük örneklerin dışında, emperyalizm, Türkiye ile ilişkilerinde aracı olarak Rumları ve Ermenileri kullanmıştır. Yalnız Müslümanlar değil, Museviler dahi ikinci plana düşmüşlerdir.

Eskiden beri malî ve ticarî olarak avantajlı durumda bulunan bu unsurlar, emperyalist devletlerin açık desteğiyle, iş hayatına egemen olmuşlardır.

Devlet işlerinin Müslümanlara açık bulunması, hıristiyan tebaa için yükselme yolu olarak ticarî ve malî işleri ön plana geçirmiştir. Ayrıca, Müslüman nüfusu eritip tüketen ve bütün enerjilerini ekonomik faaliyetlere akıtmalarını engelleyen uzun süreli askerlik hizmetinden Müslüman olmayanların muaf tutulması, onlara avantajlı bir durum sağlamıştır. Ticarî ve malî işlerle uğraşmanın verdiği uyanıklıkla, bu unsurlar, Avrupa dillerini öğrenmişler, sefaretler hizmetine girmişlerdir. Sefaretlere mensup gözükerek, yabancı tüccar gibi kapitülasyonlardan yararlanmanın avantajını bol bol kullanmışlardır. Meselâ III. Selim döneminde, İstanbul'un en zengin sarraflarından Tankor oğlu Simiyon, İnebahtı konsolosunun tercümanı sayılarak, vergi ödemekten kaçınmaktadır. Edirne'de Artin

isimli bir Ermeni tüccar, Avusturya Elçiliğinden aldığı bir fermana dayanarak Ödiç ismini takınmakta ve «Avusturya tüccarıyım» diye imtiyaz istemektedir. III. Selim, bu sözde tercümanların beratlarını ellerinden almış ve gerçek tercümanların da ticaretle uğraşmasını engellemiştir[200]. Avrupa ile ticaret yapan eski Türk tüccarları geleneğini ihya için «Hayriye tüccarları» kurulmuş, Mahmut zamanında bu tüccarlar yabancı ülkelere geziler de yapmışlardır. Fakat bütün bu tedbirler, Avrupa kapitalizminin emperyalist aşamaya ulaşma yolunda olduğu bir dönemde, tabiatıyle bir işe yaramamıştır. Emperyalist sermaye ve devletler, sistemli bir politikayla, Rum ve Ermeni unsurları, emperyalist politikanın aracı olarak egemen duruma getirmişlerdir. Avrupa devletlerine iç işlerimize müdahale yetkisi veren reformların güttüğü amaç, Hıristiyanları imtiyazlı teboa haline sokmaktı. İmparatorluğun en uzak köşelerinde bile yüzlerce konsolosluk açılması, bunların durumunu güçlendirmiştir. Ticarî ilişkilerimizin çok sınırlı olduğu ABD dahi, 1831-1911 yılları arasında 50'ye yakın konsolosluk açmıştır. Konsolosluk enflosyonunun anlamını bir örnekle belirtmeye çalışalım: ABD, 1887'de Sivas'ta bir konsolosluk açmak için boşvurmuştur. Hariciye cevap vermiştir ki, Sivas'ta Amerikalı olarak ancak iki rahip vardır. Ayrıca burada Amerikalıların ticarî ilişkileri de yoktur. O halde konsolosluğa da ihtiyaç yoktur. Ama hariciyenin, Vekiller Heyeti'nin de onayından geçen red cevabı bir işe yaramamış, Amerikan sefirinin ısrarı üzerine konsolosluk kurulmuştur[201]. Konsolosların çoğu yerlilerdendir; ticaret, tarım ve faizcilikle para kazanmaktadırlar. Konsolosluk sıfatı, onlara hükümetle olan ilişkilerinde avantajlı bir durum sağlamaktadır. Ziya Paşa, padişaha sunduğu raporda, «Tanzimat, derebeyliği lâfzen kaldırmıştır. Taşralıların her birinde derebeyleri elyevm mevcut olup, fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup birtakımı konsolaslar, öteki de servet ve nüfuz sâhibi eşraftır»[203].

YABANCI OKULLAR

Amerikan misyonerlerinin ve öteki ülkelerin çeşitli kuruluşlarının Türkiye'de açtıkları çok sayıda okuldan en çok Rum ve Ermeni unsurlar yararlanmıştır. 1839-1867 döneminde Fransız egemenliğinde 19 okul açılmıştır. 1867'den sonra Amerikalılar, İngilizler, İtolyonlar ve Avusturyalıların da sahneye çıkmasıyle, 1867-1914 döneminde 69 adet yabancı okul faaliyete geçmiştir[203]. Bu okulların yabancı sermayeye personel sağlamakta baş rolü oynadıkları şüphesizdir. Amerikan misyonerleri, ayrıca Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktan ümidi kesince, Ermenileri protestan yapmaya yönelmişler ve bunda başarı sağlamışlardır. Ermenileri bağımsız devlet kurmaya teşvik eden, hatta bu faaliyetlerde bulunan Amerikalılar da görülmektedir. Harp Tarihi Dairesi arşivlerinde bulunan Merzifon Koleji Direktörü Amerikalı White'a ait bir mektup, bâzı okul yönetici ve hocalarının zihniyetini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Direktör White, şöyle demektedir: «Hıristiyanlığın en büyük rakibi Müslümanlıktır. Müslümanların da en kuvvetlisi Türkiye'dir. Bu hükümeti ve memleketi devirmek için Ermeni ve Rum dostlarımız tarafından o kadar kan feda edildi ki, bunlardan birçoğu İslâmlara karşı mücadelede şehit oldular. Unutmayalım ki, kutsal hizmetimizin, sonuna kadar daha pek çok böyle şehit kanı akıtılacaktır. Alevîlere de mezhep hususunda serbestlik tanırsak, onlar da bize katılacaklardır. Bizim görevimiz, bu fırsatı kaçırmamak, gereğine uygun hareket eylemektir. Hıristiyanların şimdiye kadar görmüş oldukları zulümlere karşı onların zekâtını ödeyecek bir ruh aşılamalıyız. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve muvaffak da olduk»[204]. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara'ya gelen İlk Amerikan Sefiri Grew'un da hatıralarından öğrendiğimize göre, en büyük diplomatik faaliyeti, kapanan Amerikan okullarının yeniden açılması için hükümete baskı yapmak olmuştur. Merzifon'daki okuldan Türk bayrağı yanında dalgalanan Amerikan bayrağını indirmesi ve pazar

günü ders yapılması istenmiştir. Bunun üzerine, Amerikan Kültür Kurulu Başkanı Goodshell, Türkiye'den çekilme tehdidinde bulunmuştur. Büyükelçi Grew, hatıralarında, «Böyle olursa, ben de Türkiye'den ayrılabilirim. Zira bu şartlarda Senato'nun benim elçiliğimi onaylayacağını hiç sanmıyorum» demektedir[205].

Okulların yanı sıra, Tanzimat reformları gereği, Rum ve Ermeniler, devlet hizmetlerinin en yüksek kademelerinde, özellikle ekonomik işlerle ilgili bakanlıklarda görev almışlardır. Bunlardan sadakatle hizmet edenler bulunduğu gibi, yetkilerini yabancı sermaye hizmetinde kullananlar da eksik değildir. Hatta bazan tam bir ihanet söz konusudur. Meselâ Trablusgarp Savaşı'ndan sonra, İtalyanlarla bir anlaşmaya varmak için çalışıldığı sırada, Ziraat Nâzırı Reşit Paşa, aynı kabinede birlikte çalıştığı Hariciye Nâzırı Noradongiyan Efendi'nin İtalyanlara, «Durumumuz fenadır, ne isterseniz vermeye mecburuz, fırsatı kaçırmayın, istediklerinizde ısrar edin.» tavsiyesinde bulunduğunu iddia etmektedir[206].

YENİ BİR TİP: LÖVANTENLER

Öte yandan, İmparatorluğun Müslüman olmayan unsurları, Avrupa devletlerinden yalnız yardım görmekle kalmamış, birçoğu onların tebaasına geçme olanağını bulmuştur. Türkiye'de böyleçe gerçek Avrupalıların yanı sıra bir sözde Avrupalı zümre ortaya çıkmıştır. Bunlara «lövanten» ya da «tatlısu frengi» denilmektedir. Mütareke yıllarının İstanbul'unu anlatan **Sodom ve Gomore** adlı romanında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Lövanten portresini şöyle çizmektedir: «...Kocasının ölümünden sonra ve onu takip eden miras işlerine kadar hangi milletten olduğunu pek iyi bilmeyen Madam Jimson, nihayet medenî vaziyetini tesbite mecbur olunca, epey güçlükle karşılaşmıştı. Kocası Cihan Harbinde önce İngiliz olduğunu, Cihan Harbinde Avusturya-Macaristan tâbiiyetine girdi-

ölni ve mütarekeden sonra tekrar İngiliz tâbiiyetine döndüğünü söylerdi. Fakat, bununla ilgili vesikalar o kadar eksik ve tâbiiyet değişikliğine ait işlemler o kadar karışıktı ki bunların içinden bir türlü çıkılamıyordu. Belki müteveffa Jimson hayatta olsaydı, bu meseleyi, daha doğrusu bu karışık dâvayı halletmek caresini bulurdu. Fakat o da kendi cinsinden olanlara ne olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini bildirmeksizin oldukça esrarlı bir sessizlik içinde öbür dünyaya göçüvermişti.

Şimdi Madam Jimson'a gerek kocasının para, mal ve mülklerinin kendine geçmesi ve gerek bir başkasıyle evlenmesi, gerek serbestce gezip dolaşması için mutlaka bir hüviyet vesikosına ihtiyaç olduğu söylenince *hovâ* kadın,

— A, ne bileyim ben, diyordu. Bütün bunlarla kocam meşgul olurdu. Benim kim olduğumu soruyorsunuz. Çok acayip şey, benim kim olduğumu bilmeyen var mı? Biz İstanbul'un en tanınmış ailelerinden biriyiz...

Ve günün birinde Madam Jimson'a kendisinin ne İngiliz, ne Avusturyalı olduğu ve elde bulunan belgelere göre mükemmel bir tarzda Türk tâbiiyetinde bulunduğu söylenince, müthiş bir öfke alâmeti gösterdi:

— Ne, ne! Bunu hiç işitmemiştim. Bu yalanı da hangi alçak uydurmuş, söyleyin, hangi alçak bu iftirayı benim üzerime atmış, diye haykırmaya, tepinmeye başladı.

Madam Jimson, ne vakitten beri namusu, temizliği, haysiyeti aleyhinde söylenen şeylerin hiçbirine bu kadar kızmamıştı, sanki onun için Türk olmak rezaletlerin en büyüğü ve lekelerin en kirlisiydi.

Halbuki müteveffa Jimson'un pek eski dostu olan Leylâ'nın babası Sami Bey, bu hususta herhangibir kutsal kitaba el basıp şahitlik edebilirdi. Zira o yalnız Jimson'u değil, Jimson'un babasını da görmüş tanımıştı. Bu adam Mahmutpaşa civarında bir yerde hırdavat ticaretiy-

le meşgul Samatyalı bir Yahudi idi ve oğlu yirmi iki yirmi üç yaşlarında genç Mişon'la Sami Bey'in Düyunu Umumiye'de bulundukları zaman, çoğu akşam tatillerinde bu ihtiyarın dükkânına beraber uğradıkları olurdu. Bunun ölümünden sonra, Mişon ortadan kaybolmuş ve uzun seneler kâh Londra'da antika satıcılığı, kah Viyana'da bankerlik ettiği söylenmişti. Sonra yavaş yavaş unutulup gitmişti. Öyle ki kırk kırk beş yaşlarında bir zengin Avrupalı olarak İstonbul'a dönüşünde onu Sami Bey'den başka kimse tanıyamadı, o kadar değişmiş, o kadar büsbütün başka bir adam olmuştu.

Madam Jimson'un kendisine gelince, onun kökünü bilmeyen kimse yoktur! O, Beyrut'taki bankası topu attıktan sonra gelip İstanbul'da, Moda'da yerleşen maceracı bir Suriyeli katoliğin, odıyle sanıyle El-Baruni Bey'in kızıdır. El-Baruni bütün dalaverelerini cevirdikten, bütün çarpma, aldatma ve dolandırma vasıtalarını tükettikten sonra nihayet son kozu olarak talihe karşı kendi kızını oynamak üzereyken bir suvarede, bu Mösyö Jimson'la bir tesadüf, her güçlüğü çözümleyivermişti»[20].

Prof. Fındıkoğlu da yeni egemen sınıfın ve Lövantenlerin İstanbul'unun tablosunu şu sözlerle çizmektedir: İmparatorluk içindeki Hıristiyan ve Musevi reaya öteden beri imparatorluğun ekonomik hayatındaki elverişli rollerine ek olarak, şimdi de Avrupa ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde aracılığa başlıyorlardı.

Bu aracılık dolayısıyle, aynı reaya, kapitalist ve emperyalist devletlerin himayesini kazanınca, Osmanlı toplumunu biçimlendiren toplumsal tabaka ve zümrelerde bir altüst olma olgusu belirdi, sanki yukarıda tasarladığımız ehram tersine döner gibi oluyordu. İzmir, İstanbul, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bursa... gibi merkezlerde mahallesi, mimarisi, kılığı, yaşayışı gittikçe daha çok ayrılan, hatta arasıra ehramın tepesindeki «millet-i galibe» egemenliğine, ya gizliden gizliye, yabancı devletler aracılı-

ğıyla, ya açıktan açığa etkiye başlayan yeni bir sınaî-ticarî sınıf peyda oldu.

Çoğunu Hıristiyan reayanın teşkil ettiği bu sınıfa «Lövanten» ve Türk halkı arasında da «tatlısu frengi» denen bir zümre daha karıştı. Teşekkülü ve ticari mazisi Cenevizlilere, Bizans'a kadar çıkan Galata ve Beyoğlu, İstanbul'un bir tarafına bambaşka bir manzara verdi. XIX. Yüzyıla kadar topluma hayat tarzı, hatta kıyafeti, meskeni Müslümanlarınkinden pek ayrı olmayan gayr-i müslim reaya ve Lövantenler, artık ayrılmaya, başkalaşmaya yüz tuttu. Kahve ve bakkallarıyle Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, berberleriyle Alman, musikisi ile İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hammalı ile Türk bir İstanbul doğdu. Eskiden «haraç»a bağlı olan zümre, şimdi İstanbul'un Beyoğlu ve Galata'sında, İzmir'in Kordan'unda ve Frenk mahallesinde... vb. dikbaşlı yürümeye başlamıştı. Fransız sermayesinin Fransa haricindeki durumunu düşünen bir Fransız maliyecisi, «Beyoğlu'nun bu bakımdan Fransız sömürgelerinden daha emin bir yer olduğunu» söyleyecek kadar ileri gitmişti[208].

ALAFRANGA MÜSLÜMANLAR

Yalnız Hıristiyan reaya ve Lövanten mahalleleri değil, Saray da değişmiş, Saray kadınları 'Batılılaşma'ya ayak uydurmuştur: «Paris'ten ve Viyana'dan getirtilen dekolte elbise giyen sultanlar, keza Avrupa mobilyalarıyla dolu salonlarda 'alafranga' yemek yiyorlar, en son yazılan Fransızca romanlardan veya diplomatik skandallardan bahsediyorlardı». - «Âdet haline gelmiş olan Avrupa modasına uymak arzusu, kadınların para sarf etmek hususundaki gayretlerini büsbütün kamçılıyordu. Eski kıyafetlerini tamamen terk etmişler, şimdi İmparatoriçe Eugenie gibi parlak ayakkabılar, Paris modeli danteller, suni çiçekler kullanıyorlardı»[209].

Saray dışında da alafranga kadın tipi türemişti. Ömer

Seyfettin, böyle bir tallhsiz 'alafranga' evlilikten sonra, bu tipi şöyle anlatır: «Muhitlmizde millî Türk kadını yak! Alaturkalarlo alafrangaiar var. Alaturkalar, hayatta geri kalmış, hâlâ ümmet devrinin zihniyetiyle yaşayan zavallılar.. Bunlar, model Türk kadını olamazlar. Medeniyete giren, Avrupalılaşanlorso, onlar do millî değil! Kimi Fransız, kimi Alman terbiyesi almış kuklalar. Evlenmek isteyen bir genç, kendisine karı alırken bu kuklaları görecek! Bir tane hâlis 'Türk enmüzeci'ni bulamıyacak...»[210]

Okumuşlarda alafranga aydın tipi, tabiî ki, kadınlardan cok daha yaygındı. Ömer Seyfettin'in Efruz Bey'i, Batılılaşmış yo da uyduluşmış bu türün ifadesidir. Çağdaş uygarlığa ulaşma çabasındaki ilerici ve vatansever aydınlar ise, Tanzimat metodlorıyle bu amaca ulaşılamayacağını sezmekte, fakat bir yol bulamayıp, Batı kompleksi icinde bocolomaktodırlar. Gazeteci Ahmet İhsan, hatıratında, Avrupa üstünlüğü karşısında ilerici aydının düştüğü aşağılık kompleksini güzel belirtmektedir: «Biz o zaman sanıyorduk ki, Avrupa devietlerinin bize gösterdiği düşmanlık, bizim Ortaçağ biçiminde yaşayışımızdan cıkar. İdaremizin bozukluğundan ve Saray ve Babıâli'nin köhne düşüncesinden doğar. Son yüzyılda Avrupa'nın emperyalist devletleri, başta İngiltere bulunmak şartıyle, 'Türklük' oleyhinde durmadan dinlenmeden yayınlarda bulunurlardı. Ünlü Gladeston, İngiliz Parlamentosunda eline Kur'an'ı alıp: 'Türkiye bu kitapla yürüdükçe uygarlığa zararlıdır,' demişti.

Bu sözle güya adliyemizin ve toplumsal hayatımızın uygarlıkla uyuşamıyocağını anlatmıştı. Ve biz gençler yanlış görüş, yanlış inanışla ona hak vermiştik...»[211] Bu gençlere üniversitelerde Sakızlı Ohannes Efendi (Paşa) ile Portakal Mikael Efendi (Paşa), liberalizmin faziletlerini okutuyorlardı.

Emperyalist egemenliğinde Türk üst tabakalarının durumunu belirten bu tabloyu, Batı'da yetişmiş Türkçülerden Yusuf Akçura'nın islâmiyetçi «Sebilürreşat»ta ya-

yınladığı şu sözlerle tamamlayalım: «XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren, Avrupa sermayedarları, Osmanlı Hükümetinin sarraflığını yüklendiler. Hükûmet-i Osmaniye'ye, istikrazın tadını tattırdılar. Hükûmet-i Osmaniye'ye barçla muhteşem yaşoma kolaylığını öğrettiler. Böyleçe, sermaye, kapital, Osmanlı ülkesine girmeye başladı. Bu, Osmanlı tarihinde çok önemli bir olgudur. Bununla beraber, milletin bir kısmı, yüksek denilen sınıflardan başlayarak, Avrupa uygarlığının fikrî ve bedenî zevklerine alışıyordu. Avrupa fikirleri, Avrupa âdetleri, Avrupa libasları, Avrupa kitapları, Avrupa kanunları, Avrupakâri saraylor, kâşâneler, sohilhâneler, mobilyeler, Avrupovâri tiyatrolar, kofeşantanlar, daha ne bileyim neler, İstanbul'dan Saray ve vükelâ dairelerinden her tarafa yayılıyordu. Bu, efendiler, mâhut Devr-i Tanzimat'tır»[212].

Belli tarım ürünleri ihracı sayesinde yapılan ithalâtın önemli bir kısmı, tarım ve sanayiin kalkınmasına değil, büyük şehrilerdeki bu yüksek tabakaların tüketimini karşılamaya gidiyordu: Kibar mahallelerdeki mağazalarda, «yok, yok» idi. Un, pirinç, şeker bile dışarıdan sağlanırdı. Piyasada Hollanda, İsviçre, Fransa peynirleri, süt hülâsaları, her türlü meyva, sebze ve balık konserveleri satılmaktaydı. Bakkal dükkânları, Avrupa ve Amerika mallarıyla doluydu. Domates konservelerinin en iyisi İtalya'dan gelirdi[213].

Madalyonun bir de öteki yüzü vardı: Fakirleşen halk tabakaları.

PROLETERYA VE LUMPEN PROLETERYA

Köylerde toprağını kaptıran köylünün proleterleşmesi gibi, Avrupa emtiasinin istilâsı altında, küçük sanat erbabının bir kısmı do fokirleşmekte ve giderek proleterleşmektedir. Cumhuriyet'ten hemen sonra İstanbul ticaret Odası'nın bir komisyonunca düzenlenen rapora göre, İstanbul'un yüzyıllarca en büyük işi olan soraçlık bitmiştir. Çanta, bavul vb. dışarıdan geldiğinden, bu meslekte an-

çak 200 kişi kalmıştır. Saraçlar, ithal malı deri ile çalışmaktadır. Fakat deriye 27 kuruş, deriden mamul eşyaya, 15 kuruş gümrük konduğu için, saraçlık ölmüştür. Özel sanayi olan dericilik, Yedikule'de 1500 kadar usta ve işçiye bir geçim sağlamaktadır. En gelişen sanayi, kunduracılıktır. Devletin 500 işçi çalıştıran Beykoz Kundura Fabrikası'nın dışında, kunduracılık, 30 bin usta ve işçiye iş sağlamakta ve Amerika'ya günde 2 bin çift terlik ihraç edilmektedir. Yalnız yarı lâstik, yarı bez fabrika mamulâtı ayakkabılar dışarıdan az gümrükle gelip piyasada ucuz satıldığından, bu alanda da güçlükler vardır. Dokumacılık, çok gerilemiştir. Pamuk iplikleri ve pamuklu dokuma, çoğu İtalya ve İngiltere'den olmak üzere, dışarıdan gelmektedir. Son zamanlarda sunî ipekten kücük örme sanayii gelişmiştir. Bu alanda binden fazla makine ile 3-4 bin kişi çalışmaktadır. Demircilik çökmüştür. Bütün demirler gibi, demir eşya da ithal olunmaktadır. Demir mamulâtı sanayii yılda yalnız 34 bin lira gibi çok düşük değerde imalât yapmaktadır[214].

Fakirleşen ve usta kalfaları proleterleşen bu küçük sanatlar kesiminin dışında, imalât sanayiinde, 5'ten fazla işçi çalıştıran işyerlerinde, kısmî bir araştırmaya göre, 1913 yılında 66'sı idarî ve teknik personel olmak üzere 16975 kişi çalışmaktadır. Yalnız yedi önemli yerleşme merkezinde yürütülen bu araştırma, gıda, inşaat malzemesi, dericilik, kereste, dokuma, matbaacılık, kimya gibi işkollarını kapsamakta, metal, alkollü içkiler, kundura ve hazır elbise işkolları araştırma dışında kalmaktadır. İmalât sanayiinde gerçek işçi sayısı bu miktarın üstündedir. Ayrıca devlet tersaneleri ve tütün imalâtı ile demiryolları, su, havagazı, tramvay, liman vb. gibi kamu hizmetleri niteliğinde ve yabancıların tekelinde bulunan imtiyazlı şirketlerde küçümsenmeyecek miktarda işçi çalışmaktadır. Madenlerde işçileri, köylüler teşkil etmektedir. Meselâ kömür madenlerinde uzunca bir süre, Zonguldak köylüsü, 13 yaşından 50 yaşına kadar 15 gün tarlada, 15 gün madende çalışmakla yükümlü tutulmuştur. Limando, güm-

rüklerde, ticaret yerlerinde, hanlar ve depolarda iş gören hammallar ise, lonca halinde örgütlenmiştir.

Demek ki, açık pazar şartlarına rağmen, bir proleterya gelişmektedir. Fabrika işçilerinin sayısının 50 bini bulduğunu, 1910 yılında imparatorlukta yalnız örgütlenmiş işçi sayısının 125-150 bine ulaştığını ileri süren yazarlar vardır[215]. Lütfi Erişçi ve Hüseyin Avni Şanda'nın araştırmalarında belirttikleri üzere, bu işçilerin çalışma şartları çok ağırdır ve ücretler düşüktür. Anadolu Demiryolları'nın Alman müdürü, «Türk işçisi bir lokma kuru ekmek, iki cürük zeytinle geçinebilir» buyurmoktadır. Bununla birlikte, tarımdaki ücretlere nazaran, tarım dışı kesimdeki ücretler yine de bir miktar yüksektir. Lütfi Erişci, «İş günü 16 saati buluyor, muvakkat ve acemi işçilerin aldığı ücretler, hayat şartlarının ağırlaşmasına rağmen 6-7 kuruşu geçmiyor, zirai sahada ise birkaç kuruşa iniyordu» demektedir[216].

İşçi, 1908'den sonra gösterilen çabalara ve bu konudaki iddialara rağmen aslında örgütsüzdür. 1872 yılında Istanbul tersonelerinde ücretler ödenmediği için başlayan ilk grev dalgası ise, sosyal olduğu kadar, yabancı şirketlere karşı birçok halde memurların da katıldığı ve öncülük ettiği milliyetçi bir nitelik taşımaktadır. Mütareke yıllarındaki grevler için de aynı şeyler söylenebilir. İşçi hareketi, kanunlarda yapılan değişiklikler ve harekete destek olan sol entellektüel grupların faaliyetlerinin engellenmesi ile, uzun süre duraklama göstermiştir.

Sanayiin pek cılız olduğu imparatorluk Türkiye'sinde işçiden cok işsiz vardır. Seyyar satıcı, boyacı, küfeci, dilenci vb. biçiminde, bugün «gizli işsiz» dediğimiz on binlerce insan lumpen proleteryayı teşkil etmektedir. Köylerden büyük şehirlere akın ve Avrupa rekabeti karşısında çöken geleneksel küçük sanatlar, lumpen proleteryanın saflarını beslemektedir. Ziya Gökalp'in çömezi Tekinalp, «sapsağlam yüz binlerce insan boş ve tufeylî» duruyor diye yakınarak, bu konuda şunları söylemektedir: «Hiçbir kıymet istihsal etmeyen ve toplumumuz için zarar-

lı olan bu tufeylîler, sayısız tembeller, koca şehri kaplamıştır. Bunların yüzünden memleket ekonomisi hastadır. Ötede beride bir sürü aylak kundura boyacısı, ufak tefek işporta eşyası satan insanın gerçek istihsal işlerinde kullanılması gereklidir»[217]. Tekinalp'ın unuttuğu nokta, emperyalizmin açık pazar haline getirdiği ekonomilerde lümpen proleterya saflarının kaçınılmaz biçimde çoğalacağı ve bunun önlenemeyeceğidir. Aşırı sefalet ve aşırı zenginlik, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin büyük şehirlerinin ilk göze çarpan özelliğidir.

İşte Türkiye'nin Tanzimat tipi Batılılaşma döneminde biçimlenen yeni toplumsal yapısı, kısaca bundan ibarettir. Yalnız, bu tabioyu tamamlamak için, yeni yöneticisi sınıfı ve Saray'ı do ele almak gereklidir.

KOMPRADOR DEVLET

İsmet Paşa, 2 Mart 1934'te Ankara'da ilk inkılâp dersini verirken. Osmanlı nizamı, «ecnebilerin elinde Türk milleti aleyhine vasıta olmak rolüne alışmış idi» ibaresini kullanmaktadır. Gerçekten Tanzimat tipi Batılılaşma ile birlikte, yabancıların elinde Türk milleti aleyhine vasıta rolünü benimsemiş bir yönetici zümre ortaya çıkmıştır.

«Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye ihtimal yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.» diyen Fuat Paşa, bu yeni yönetici zümrenin siyasi felsefesini dile getirmektedir. Fuat Paşa gibi, Tanzimat'ın büyük isimlerinden olan Âli Paşa do, Londra Elçimiz Müzürüs Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, Türkiye'de gerçek iktidarın kimlerin elinde bulunduğunu açık açık yazmaktadır: Görevini yaparken, konsolosların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali mahvolmuş demektir. Vükelâ-yı devlet de aynı durumdadır. Vükelâsını azil ve nasp eden padişah değildir[218].

O halde, Tanzimat sayesinde katil ve müsadere kâbusundan kurtulan yüksek yöneticiler, ikbal yolunu yeni efendilerde aramışlardır. Zaman zaman öteki devletlere de göz kırpmayı unutmamakla birlikte, Fuat ve Âli Paşa Fransızları, Reşit Paşa İngilizleri seçmiştir. Mahmut Nedim Paşa, Ruslara yaslanmıştır. Daha sonraları Kâmil Paşa, bütün kariyerini, «İngilizler, benim sözümü dinler» sloganına dayandırmıştır. Rüzgâr, Almanlara dönünce, daha Konya Valiliğinde Alman Büyükelçisinin gözüne girmeye çalışan Ferit Paşa, uzun yıllar değişmez Sadrazam olmuştur. Abdülhamit'in sağ kolu Tahsin Paşa, Abdülhamit'in Meşrutiyet'e kadar sadrazam yaptığı Ferit Paşa'nın yükselişini şöyle anlatmaktadır: Ferit Paşa, daha Konya vâlisi iken, Anadolu Demiryolu dolayısıyle Alman Sefiri Baron Marschall'in gözüne girmeye çalışmış ve başarmıştır. Alman siyasetinin o zamanlar mevkii kuvvetli idi. Alman dostluğuna verilen önem ve değerin yanı sıra özellikle Baron Marschall gibi dirayetli ve gözde bir Alman sefirinin övgüsü, elbette etkili ve verimli olurdu.

Ferit Paşa, yaradılıştan son derece hasis olmakla beraber, Baron Marschall'e ve karısına hediyeler sunmaktan ve Alman çıkarlarını koruma hususundaki işgüzarlığını bu suretle zarifâne ve cemilepervane davranışlarla tamamlamaktan geri kalmazdı. Ferit Paşa'nın bu tedbiri, nihayet tesirini gösterdi, Padişah'ın huzurunda Baron Marschall, Konya Valisini uzun uzun övdü[219]. Bu sayede Ferit Paşa, Almanya'nın istediği Sadrazam olarak iktidara geldi ve uzun yıllar orada kaldı.

Yalnız en üst basamakta değil, artık idarenin her basamağında ikbal yolu sefaretlerden geçmektedir: Uygarlıktan yana Yeni Osmanlılardan Ziya Paşa, 1869 yılında, Batı'ya çevrik yönetici tabakanın tablosunu şöyle çizmektedir: Reşit Paşa'nın, Avrupa devletlerine hoş görünmeyi sefaretlerin iltimaslı tutumunda araması, müdahale kapılarını açmıştır. Bu kapılar, bir daha kapanmamıştır. «O zamana kadar biz mukavvadan masnû bir arslan gibi, hariç-

ten nazar edenlere dehşet verirdik ve bizi hariçten görenler, bu şekl-i muntazamın içinde birçok şeyler olmalıdır, itikadında idiler». Ama «Avrupalılar, birdenbire esrarımızın iç perdesine kadar» girince, «hakikat-i hâlimiz»i anladılar.

Eskiden sefirler, yalnızca tebaalarının işleriyle uğraşır, devletlerinden aldıkları direktifi Bobıâli'ye iletmekle yetinirlerdi. Sadrazam ozlolunmuş. Defterdar Efendi sürülmüş, Kethüda Bey değişmiş, sefirleri zerrece ilgilendirmezdi. Sefaret tercümanları, «ayda yılda bir kere» önemli bir iş çıkarsa, Reis Efendi'yi (Hariciye) görebilirlerdi. Sefirler ise, bir geldiklerinde, bir de ayrıldıklarında Padişah ile karşılaşabilirlerdi. Sadrazamla görüşmeleri dahi çok enderdi. İzmir, Selânik, Trabzon, Edirne gibi yabancıların çok bulunduğu ticaret merkezlerindeki konsoloslar, belli işlerin dışında hiçbir şeye karışmazlardı. Vakta ki, Reşit Paşa, sefirlerin nüfuzunu kendine ikbal yolu açmak için kullandı, «seferetler dahi himayelerini pahalı satmaya başladılar. Her defa ki Reşit Paşa mesnedinden düşürülür, bir sefaretin kuvvetiyle tekrar yerine getirilirdi». Seferetler, bu yoldan iç işlerimize «parmak sokmaya» koyuldular. Sefirlere, hanımlarına ve tercümanlarına hediyeler «Beyoğlu, Büyükdere ve Tarabya'da hâneler» yağdırıldı. Sefirler ve tercümonlar, «mülkümüzde hükümran olmak lezzetine» alıştılar. «Mesâlih üzerinden milyonlar kazanmaya dadandılar». Babıâli, seferetlerin fikrini almadıkça, yenilikler yapmaya cesaret edemez oldu. Bizim tebaamızdan ticaret edenler, yabancıların nail olduğu imtiyazlardan yararlanmak için tâbiyetlerini değiştirdiler. İstanbul'da ve taşrada, Müslüman olmoyan «nice bin erbab-ı servet» yabancı devlet tebaası oldu. Düne kadar el etek öpenler, «meselâ Samatyalı Kaspar, bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusya tercümanı ile Hâriciye Nâzırı'nın yanına gelip üst yanındaki sandalyeye oturdu. Ve cebinden tütün kesesini çıkarıp cigaracığını yaktı ve Nâzır Paşa'nın burnuna üfleyerek ayaklarını biribiri üstüne koydu, işini de istediği gibi yürüttü». Ancak

seforetler, bu yardimlarını karşılıksız yopmıyorlordı. «Adamına ve işine ve tutturuluşuna göre porolar alınırdı». Böylece devletimiz, «tebaasının ehl-i servetini» yitirdi. «Ecnebi sefaret memuriyetleri, milyonlara mâlik oldular».

Konsoloslor da bulundukları yerlerdeki devlet memurlarının işlerine müdahaleye koyuldulor. «Akçeler kazandılar. Haksız işleri sehâbetle yürüttüler... Nice bin teboo-i hâlisânı baştan çıkardılar». Konsolosların işlerine karışmalarına karşı çıkan devlet memurları, Babıâli'ye şikâyet edilip işlerinden otıldılar. Vilâyetlerdeki memurlar, «konsoloslukların kovasları hükmünde kaldılar». Konsolosun, sefaret tercümanına yazdığı bir mektup dahi, vali ve mutasarrıfların işlerinden uzaklaştırılmalarına yetiyordu. Bu nedenle, her yerde, mülkiye memurları konsoloslora hoş görünmeyi «birinci vazife» saydılar. Çünkü «memur dahi o memuriyeti, ne güçlükler ve ne türlü eller ve etekler öpmekle ele geçirdiğini ve sorrafa olon borcunu ve mahcubiyetini» gözönünde tutmak, işini kaybederse ailesinin çekeceği ıstırabı düşünmek zorundaydı. Memur, «bizzorure ve bilmecburiye, memleket yıkanlaro» yardım eyledi. «Namus ve hamiyeti, menfoat-i zâtiyeye tercih edenler» işlerinden otıldılar. Yerlerine «Babıâli'nin mizaç ve meşrebine muvafık olanlar» getirildi. «Aceze-i ahali» uğradığı zulüm yüzünden hükümete başvurunca, «kapıyı kopalı ve hasımlarını haklı buldular».

Sefaret tercümanları do büyük kudret sâhibiydiler. «Pizani'ler, Scheffer'ler, Outrey'ler, Delaporte'lor, Moyer'lerden her biri bir sefir-i murahhas tarzında, hariciye nâzırlorına hükmettiler. Boyağı bir adama söylenmesinden hicap olunacak sözleri, sadrazamların yüzlerine karşı söylediler. Onunla beraber, yine her işlerini istedikleri yolda yürütüp, milyonlar kazandılar. Murossa kutular ve elmaslı çiçekler ve hâne ve yalı gibi atâyâ ve hedâyâ yine boşka. Bu tercümonlar, Babıâli'nin nezaket-i miskinânesi sayesinde öyle büyük işler becerdiler ki, mensup oldukları devletler nezdinde bile kesb-i ehemmiyet ettiler. Se-

fir olanlar değişip, bunlar damızlık gibi yerlerinde kaldılar».

«Bir tercümanın Soroy-ı Hümayun'a gidüp birkaç söz söylemesi ile bir sadrazomın azledildiği ve diğerinin ifadesiyle, âharinin Hariciye Nezaretine tâyin olunduğu defaatle vuku bulduğu»[220].

İşte böylece, gözleri sefirlere, tercümanlara ve konsoloslara çevrik bir komprador bürokrasi doğdu. Komprador bürokrasinin fonksiyonu, ülkeyi, Avrupa sermaye gruplarının çıkarlarına göre yönetmekti. Tabiî ki bundan, o da bol bol payını olmaktaydı. Yabancı firmalara dağıtılan imtiyazlar ve verilen siparişlerden devletin temsilcileri de yararlanmaktaydı. İngiliz Avam Kamarası'nda konuşan diplomat Sykes, «Biliyorum, Sultan'ın hükümeti rüşvet olmakla suçlandırılmaktadır. Rüşvet alıyorlar, ama söylemeliyim ki, Avrupalılar onları bu yola itmektedirler» diyerek, bu durumu belirtmekteydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan belgeler, sotılmışlık iddialarıyla doludur: «Harbiye Nâzırı M. Rıza Paşa — : Başlangıçta çak kuvvetli bir İngiliz dostu iken yavaş yavaş Almanların tarafına dönmüştür. Essen (Krupp) ile olan ilişkisi, müthiş servetinin kurulmasına yardımcı olmuştur... Siemens ve Halkske, ona çak faydası dokunan tesisler kurmuşlardır. Bahriye Nâzırı Tahsin Paşa — : 25 yıldır Bahriye Nâzırı olup 3 milyon sterlin servet toplamıştır. Her yıl gemi yaptırmak için para ve müsaade alır, fakat hiçbir şey yaptırmazdı vb. vb.»[221].

Kompradar bürokrasi, Meşrutiyet'ten sonra da fonksiyonunu eskisi gibi sürdürebilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, hatıratında bunu hayretle anlatmaktadır: «Hükûmetçe 20 maden imtiyazının verilmesini kabul ettik. Bu maden imtiyazlarını isteyen iş sâhipleri, uzun zamandan beri oyalanıyorlardı. Bizden önceki hükûmetlerin bu oyalamadan maksatları, iş sâhiplerini mürûrzamana mecbur bırakıp para almakmış. Yani aynen Sultan Hamit devrinde olduğu gibi. Beyazıt - Şişli arasında tünel yapılması projesi de bu suretle uyutulmuştu. Bu tünel projesi hükûmet-

çe tasdik edilmiş, Padişahtan iradesi bile alınmış olduğu halde, harekete geçilemiyordu. Eski sadrazam Sait Paşa, bu imtiyazı vermek için Deutsche Bank'tan 15 bin altın rüşvet istemiş. Bunu Almanya Büyükelçisi Baron Wangenhelm bizzat bana söyledi...

Bu mesele üzerinde tahkikat yaptım. Öğrendim ki, bir Fransız firmasının temsilcisi de, bu Beyazıt - Şişli tünel imtiyazının Almanlara değil, kendilerine verilmesi için Osmanlı Hükümetine 3 milyon altın teklif etmiş».

«Krupp fabrikalarına 750 bin altınlık sipariş vermiştik. Skoda fabrikalarının mümessili Joseph Huber geldi. Kendilerine de sipariş verilmesi için ricada bulundu. Krupp'tan daha ucuz fiyat ileri sürdü ve bana bir miktar borç vermek istediklerini söyledi. Anladım ki, memlekette henüz rüşvet kalkmamış»[222]. Yabancı firmalar mevkilerini güçlendirmek için, Abdülhamit zamanında, Sultan'a çok yakın resmi görevlileri şirketlerinin yönetim kurullarına almayı kârlı bulmuşlardır. Bir araştırmada Abdülhamit ve çevresi hakkında şu bilgi verilmektedir: «Osmanlı Bankası Direktörü Pangris, Sultan'ın malî müşavirldir. Banka, Sultan'ın kişisel servetini yönetmekte ve sıkıştığı zaman ona para vermektedir. Düyunu Umumiye Meclisinde bulunan ve daha sonra Vickers tekelinin direktörlüğünü yapan Sir Vincent Caillard. Sultan'ın uzun yıllar İngiltere Boşbakanı ile ilişkilerini yürüten mutemet aracı olmuştur. Hariciye Nezareti, yabancı tekellerin adamlarıyle doldurulmuş. (Meşrutiyet'ten sonraki) Hariciye Nâzırlarından Noradungiyan Efendi, Osmanlı Bankası'na bağlı Genel Sigorta ile İzmir ve Selânik Elektrik Şirketi'nin İdare Meclisi Başkanıdır. Abdülhamit'in yakınları, yabancı şirketlerin mutemet adamlan kesilmişlerdir. Sultan'ın sırdaşı Kâmil Bey, yabancıların ünlü ajanlarındandır. Sultan'dan İstanbul'un su işlerini ıslah için imtiyaz almış ve bunu Fransız bankalarına satmıştır. Sultan'ın yakını Hasan Fehmi Paşa, bir Osmanlı-Fransız şirketinin başkanıdır. Saray erkânı demiryolu, tramvay, elektrik ve gaz tesisleri imtiyazlarını yabancı şirketlere peşkeş çekerek büyük kârlar

sağlamışlardır. Yabancılara verilen tütün tekelini yürüten Reji'nin İdare Meclisi üyelerinden biri, Sultan'ın Kâtibi Nuri Bey'dir. Başka bir kâtibi, Süreyya Paşa, kurşun madeni işleten yabancı bir şirketin başkan yardımcısıdır. Hamdi Bey, Galip Paşa, Selim Paşa gibi Sultan'ın yakınları, Alman ve Fransız şirketlerinin ortaklarıdır»[223].

Araştırmada verilen bu bilgiler yüzde yüz sıhhatli olmayabilir, fakat ana çizgileriyle, hiç şüphe yok ki, Tanzimat Batıcılığının yarattığı yeni bürokrasinin çehresini ortaya koymaktır. Kariyerini yabancı devletler ve sermayedarların iltimasına bağlayan, onlardan komisyon alan bu yeni bürokrasinin, eski Osmanlı bürokrasisi ile bir ilgisi yoktur. Bu, emperyalizmin ürünü olan yeni bir türdür. Emperyalizmin Türkiye'deki birinci kolu Rum ve Ermeni tüccarları ise, ikinci kolu yeni Osmanlı bürokrasisidir. Bu komprador bürokrasi, emperyalist talanda üçüncü planda bir rol oynamaktan kurtulup daha üst kademelere geçmeye heves eden Müslüman burjuvazinin önüne dikilecek kadar yabancı çıkarlarla sarmaş dolaş olmuştur.

Hüseyin Avni Şanda, komprador bürokrasi hakkında şu ilgi çekici görüşü ileri sürmektedir: «Saray adamlarının, devletin üst basamaklarına tünemiş paşaların, Batı emperyalistlerinden komisyonlar alarak, imtiyazlar vermeleri olagan işlerdendi. Meselâ bir nâzırın, yabancı bir silâh fabrikasının komisyoncusuyla işbirliği ettiği ve satın alınan her mavzer başına bir kuruş aldığı görülmüştür».

Böylece Avrupa kapitalizminin ajanları ile rüşvetçi devlet adamlarını içinde toplayan bir sınıf meydana gelmişti. Bu sınıf, sermayesini emlâk üzerine kapatan yeni bir rantiye sınıfıdır. İstanbul semtlerindeki han, apartman ve köşk adları bu sınıfın canlı tanıklarıdır.

En yüksek gelişimini II. Abdülhamit zamanında bulan bu sınıf, endüstri sermayeciliğine, büyük teşebbüslere girmek isteyen yerli burjuvazinin uyanış hareketlerine, ekonomik çıkarları dolayısiyle, engel oluyordu. Anonim

şirketlerin kuruluşunu bile 'padişaha karşı bir toplantı yeri olan bir dernek' diye göstererek yasaklıyordu. Devletin siyasî kudretinden faydalanan bu zümre için istibdadın devamından daha elverişli bir durum olamazdı. Bu devirde devlet, yerli endüstriye karşı büyük bir ilgisizlik gösteriyordu.

«...1889 yılında İstanbul Ticaret Odası, iç gümrüklerin kaldırılması için Ticaret ve Nafia nezaretlerine başvurmuştu. Öte yandan makarna fabrikatörleri, iç gümrükler yüzünden fabrikalarının beş yıl içinde kapanacağı yolunda, Ticaret Odası eliyle, Ticaret Nezaretine bir dilekçe vermişlerdi. Uzun yıllar süren bu şikâyetlerden, elle tutulur bir sonuç elde edilemedi.

Yerli endüstrinin doğması, hatta evvelce kurulmuş fabrikaların gelişmesi, yabancı kapitalizme simsarlık eden ve yarı koloni münasebetlerinin sürüp gitmesini isteyen böyle bir sınıfın zararına sonuç verebilirdi»[224]. Şüphesiz ki emperyalizmin empoze ettiği açık pazar şartlarında, Osmanlı Devleti, yerli sanayii geliştirmek isteseydi dahi —ki Abdülmecit zamanında bu denenmiştir—, başarıya ulaşması olanağı yoktu. Fakat emperyalizmin bir ürünü olan komprador bürokrasi, çıkarları dolayısıyle, böyle bir gelişmenin karşısına çıkmıştır. Nitekim Abdülhamit devrinde, yerli bir şirketin kurulduğuna rastlanmamaktadır[225]. Görünüşe göre, XIX. Yüzyılda tek anonim şirketimiz, 1850'de kurulan emektar Şirket-i Hayriye'dir. Şirket, Paşalar ile Galata sarraflarının artaklığına dayanmaktadır. Yüksek devlet memurlarıyla Galata sarraflarının ortak şirket kurup işletmeleri, o devrin anlayışına uygundur.

1 NUMARALI KOMPRADOR : ABDÜLHAMİT

Bu komprador bürokrasisinin tepesinde Saray ve özellikle Abdülhamit bulunmaktaydı. Abdülhamit, «Ulu Hakan» adıyle bugün dahi bazı çevrelerce politika sahnesinde bayrak olarak kullanılmaktadır. Abdülhamit'i hâlâ

aktüel tutan nedir? Bu soruyu cevaplandırmak için, Abdülhamit üzerinde biraz duralım:

Abdülhamit, öteki Sultanlara pek az benzeyen ilgi çekici yeni bir tiptir: Tanzimat'ın «Batılılaşma» ortamı içinde yetişmiştir. Sultan Abdülaziz'in yanı sıra Fransa ve İngiltere'yi dolaşmıştır. Esasen Türkiye'de de Avrupaî bir ortam içinde yaşamaktadır. Gecelerini Tarabya'daki malikânesinde Belçikalı tuhaflyecl kız Flora Cordier ile birlikte geçirmekte, gündüzleri de büyük bir şirketin umum müdürü olan İngiliz komşusu Mr. Thomson ile dostluk etmektedir. Ayrıca Abdülhamit, küçük yaştan kapitalizmin borsa oyunlarına ilgi duyan belki de ilk Sultan'dır. Bir İngiliz yazarı, borsacı Abdülhamit'i şöyle tanıtmaktadır: «Beyoğlu'ndaki kahveler yerine Galata'daki bankalara gitmeyi tercih ediyordu. Bu suretle Abdülhamit, Rum bankacı Zarifî ve Ermeni borsa simsarı Assanî ile bu devirde sıkı bir dostluk kurmuştu. Uzun seneler devamınca, onun bu dostluklara sadık kalarak, bu şüpheli tatlısu frenklerini Yıldız Sarayı'nda verdiği tantanalı ziyafetlere dâvet etmesi, bazı yabancı sefirlerin şikâyetlerini mucip oldu.

Abdülhamit incilerle işlemeli perdelerin arkasındaki banka muhasebe servislerinin havasız ve loş odalarında meşgul olmayı çok severdi. Önce çekinerek, sonra da yavaş yavaş cesaret göstererek Galata borsasında oynamaya başladı. İlk defa Bankacı Zarifi'nin tavsiyelerine uyarak borsada yaptığı yatırımlardan çok memnun olmuştu. Zira tahta çıktığı sırada 70 bin lira değerinde bir servet toplamış bulunuyordu».

«Padişahın her türlü malî operasyonlardan elde edilen menfaatlere ve faizciliğe karşı gösterdiği temayül, Türk ve İslâm geleneklerine o kadar aykırı düşüyordu ki...»[220]

Tahtın tabiî mirasçısı olan Abdülhamit, V. Murat'ın aklî rahatsızlığının yarattığı fırsatı, borsa oyunları gibi iyi değerlendirmeyi bilmiştir. İngiltere'nin gözünde değerli bir idare adamı olan Mithat Paşa'dan daha yararlı gözük-

meyi başarmıştı. Dostu işadamı Thomson'a «kendisinin mümkün olduğu kadar her hususta, İngiltere Hükûmetinin fikir ve telkinleriyle hareket etmek tasavvurunda» bulunduğunu söylemiştir. Abdülhamit, bu mesajın derhal ait olduğu yere ulaştırılacağını bilecek kadar zeki idi. Nitekim Elçi Sir Henry Eliot ile Disraeli, «Genç Sultan'ın güzel ümitler verdiğini» söylemekte gecikmemişlerdir[221]. İngilizlerin bir zamanlar ümit bağladıkları Mithat Paşa'nın sürülüp öldürülmesinde ve Anayasa'nın rafa kaldırılmasında çok pasif kalmaları, «Genç Sultan'ın verdiği güzel ümitler»le az çok ilgili olsa gerektir*. Abdülhamit, İngiliz dostluğuna gerçekten sadakatla sarılmış, Rusların Yeşilköy'e kadar gelişinden sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının ağır şartlarını biraz hafifletmesi için, Majestelerinin Hükûmeti'ne 1878'de Kıbrıs adasını lûtfetmiştir. J. Haslip'e göre, bu hediyede üç Rum'un büyük payı vardır. Bunlar, Devlet-i Âliye'nin Londra Sefiri Müzürüs, banker Zarifî ve Sultan'ın özel hekimi Mavroyani'dir. Esasen Rusya'nın o tarihlerde çok fazla genişlemesine, çıkarları gereği herhalde karşı duracak olan İngiltere, politika borsasında Abdülhamit'ten daha usta bir oyuncu

---

* Sefir Sir Henry Elliot hâtıratmda Sultan Murat'ın tahttan indirilmesinin düşünüldüğü bir sırada, Abdülhamit'in tahta geçmek için kendisinden yardım istediğini yazmaktadır. Sefirin sözleri özetle şöyledir: «Abdülhamit, İngiltere Sefaretinin desteğini sağlamak ve devlet işleriyle ilgili görüşlerini bana iletmek üzere, hizmetinde bulunup güvenini kazanmış olan bir İngilizi —muhtemelen Thomson, D. A.— bana gönderdi». Abdülhamit'in İngiliz aracısı, Sefire şu mesajı ulaştırmıştır: Abdülhamit'in «en baştaki maksadı, İngiltere devletinin delâlet ve nasihatma imtisalen ihtiyar-ı tarik etmektir». İngiltere'nin sözünden çıkmayacağını böylece açıklayan genç Sultan adayı, ayrıca İngiltere'de basılan maliye kitaplarını çevirtip dikkatle okuduğunu, dış borçlarımızı giderek ödeyeceğini, Türkiye aleybine İngiliz Parlamentosunda söylenen ağır sözleri bile haklı bulduğunu, milletin yönetiminde «hürriyetperverane bir yol tutulacağını» İngiliz Sefirine vaat eylemiştir (Fethi Gözler, Mithat Paşa ve Abdülâziz'in Ölümüne Dair, Zafer gazetesi, 1 Eylül 1969).

olduğunu ispatlayarak, bir taşla iki kuş vurmuş ve «hizmetlerine karşılık» Kıbrıs'ı almıştı*.

Gençliğinde borsa oyunları ile ilgilenen Abdülhamit, tahta geçince, Padişahlık mallarının dışında, muazzam bir kişisel servet edinmeye dikkat etmiştir. «Abdülhamit'in Hatıra Defteri» adlı ve Sultan'ı savunan bir kitaba göre, «Abdülhamit, menkul ve gayrimenkul servetini çok iyi işletmekte, bu ciheti ehil kimselere tevcih edip, dikkatle kontrol etmektedir». 150 parça çiftlik, bankalara yatırılmış ve borsada işletilen menkul değerler, bazı fabrikaların gelirleri ve bir kısmı vergilerden alınan pay, çeşitli komisyonlarla artarak Sultan'ın servetini teşkil etmektedir. Abdülhamit'in tahttan indirilişinden sonra, para sıkıntısı içindeki İttihatçılar, devlet ihtiyaçlarında kullanmak üzere, Abdülhamit'in servetini ele geçirmeye çalışmışlardır. Ab-

---

* Bu arada hatırlatalım ki, «İmparatorluğu parçalanmaktan kurtaran büyük dış politika üstadı» şöhretine rağmen, İmparatorluğun büyük kısmı, Abdülhamit zamanında elden çıkmıştır: Ruslar, Batum, Kars ve Ardahan'ı alarak Anadolu'da ilerlemişlerdir. İngilizler, Kıbrıs'tan sonra Mısır'a yerleşmiş, Sudan'ı almış, Kuveyt üzerinde fiili egemenliklerini kurmuş, Sina yarımadası ve Akabe bölgesi üzerindeki iddialarını kabul ettirmişlerdir. Fransızlar, Tunus'a el koymuşlardır. Avrupa'daki arazinin yarısından çoğu, Abdülhamit zamanında kaybedilmiştir. Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlık kazanmış, Bulgaristan fiilen bağımsız olmuştur. Avusturya, Bosna-Hersek'i işgal edip yönetmeye koyulmuştur. İngiliz donanmasının İzmir'i işgal tehdidi altında, Dulsigno limanı ile Boyana nehrine kadar uzanan arazi, Karadağ'a bırakılmıştır. Yunanistan'a Tesalya verilmiştir. İngiltere'nin baskısıyle, Girit'ten Osmanlı askeri atılmış, Osmanlı bayrağı indirilmiş ve ada, fiilen bizim olmaktan çıkmıştır. Bulgaristan Şarki Rumeli'yi ilhak etmiştir. Balkan Harbi'ne kadar elimizde kalan Makedonya ise, geniş ölçüde yabancı devletlerin kontrolüne girmiştir. Böyle bir bilanço, Abdülhamit'in dış politika üstadlığına herhalde gölge düşürmektedir. Fakat bu durumdan ötürü Abdülhamit'i suçlu tutmak insafsızlıktır. Zira her şey bizim dışımızda ve Avrupa başkentlerindeki pazarlıklarda anlaşmaya varıldığı ölçüde, imparatorluk parçalanıyor ve bize de boyun eğmekten başka yapacak fazla bir iş kalmıyordu.

dülhamit'in yakınlarından Nadir Ağa, Yıldız Hazinelerinin bulunduğu bir yeraltı tesisatından söz etmiştir. Mahzende yarım milyon değerinde on bir torba altın ve değerli taşlarla, bazı hisse senetleri bulunmuştur. Bu, tabiî ki, beklenenin çok altında bir miktardır. İttihatçılar, Abdülhamit'in Saray'dan ayrılırken unuttuğu bir defter sayesinde, servetinin büyük kısmını yabancı bankalarda sakladığını öğrenmişlerdir[228]. Müslümanların Halifesi, tıpkı; bugünün Arap şeyhleri gibi, altınlarını ve hisse senetlerini, ancak yabancı büyük bankalarda güvenlikte görmüştür. Böylece, parasını daha çok yabancı hisse senetlerine yatırarak ve yabancı bankalarda işleterek, yabancı ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunmuştur.

Yabancı bankalara yatırılan bu para ve hisse senetlerini, Abdülhamit'in rızası olmadıkça cekebilmeye imkân yoktu. Fethi (Okyar) Bey ve bir arkadaşı, Abdülhamit'i ikna etmekle görevlendirilmişlerdir. Teşebbüsün başarısı üzerine, Credit Lyonnais ve Deutsche Bank'ta bulunan para ve hisse senetleri devlete intikal etmiştir. Eski Mabeyn Kâtiplerinden Ahmet Reşit Bey, bunun o zamanın parasıyla 4 milyon lirayı bulduğunu yazmaktadır[229]. Bu, Sultan'ın menkul servetidir; asıl servetini gayrimenkuller teşkil etmektedir. Abdülhamit, Suriye, Mezopotamya, Arnavutluk vb.'de yüz binlerce hektar araziyi özel mülkiyetine geçirmiştir. Irak'ta petrol bulunan alanları da kendi hesabına kapatmıştır.

Bu serveti ele geçirmek için, mirasçıları, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra «The Sultan Abdülhamit Oil Wells» ve «The Sultan Hamit Han Estates Ottoman» adlı iki şirket kurmayı denemişlerdir. Birinci şirket, mirasçılara Irak petrolünden hisse sağlayacak, ikinci şirket de o zamanın parasıyla 91 milyon 500 bin liraya eriştiğini hesapladıkları Abdülhamit'in emlâkını ele geçirmeye çalışacaktır. Bir kısım Amerikan ve İngiliz bankaları, gerekli «politik temas ve gayretler»in finansmanını yüklenmişlerdir[230].

1946'da Türkiye çok partili siyasî hayata geçince Cumhuriyet'le birlikte unutulan Abdülhamit yeniden po-

litiko sahnesine çıkmıştır. Bir milletvekili —Osman Nuri Koni—, Abdülhamit'in mallarının hesabını CHP Hükümetine sormuştur. Prof. Kemal Karpat'ın yazdığına göre, o zamanın Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal, verdiği cevapta şu açıklamayı yapmıştır: «Temyiz Mahkemesi, Halifeliğin ilgası ve Halife'nin mallarının müsaderesine dair olan 431 sayılı konunun, bu kanun çıktığı zaman ölmüş bulunan padişahların mallarını şumulü dışında bıraktığına karar verdi. Böylece Abdülhamit'in mallarının konunun dışında kaldığı iddia edildi ve tahminen 1,5 milyar lira tutarındaki serveti mirasçılarına verildi»[231].

SULTAN'IN SİYONİSTLERLE PAZARLIĞI

Görüldüğü gibi, Abdülhamit, yalnız Sulton ve Halife değil aynı zamanda bir işadamı ve milyarderdir. Siyonist lider Dr. Herzle ile giriştiği pazarlık, başarısızlıkla sonuçlanmış bile olsa, onun işadamlığı hakkında bir fikir verecek niteliktedir. Dr. Herzle, hatıralarında, olayı uzun uzun yazmıştır[232]. Buna göre Herzle, Yahudilere Filistin'de bir yurt edinme çobasındadır. Fakat Abdülhamit'i ikna etmek gereklidir. Herzle, tehdit, rüşvet ve sermaye getirme silâhlarını kullanır. İmparatorluğun malî işlerini yöneten Osmanlı Bankası'nı toptan satın almak ve bu yoldan Sulton Hamit üzerinde baskı yapmak tehdidini, inandırıcı biçimde sahneye koyar. Osmanlı Bankası idarecilerine verilecek 50 milyonluk bir garanti ile, Türkiye'ye akan musluklar kesilecektir. Tehdit etkili olur. Bunun yanı sıra, Herzle, Abdülhamit'in yakınlarını rüşvetle elde etmeye koyulur. Hariciye Nezoreti Kâtib-i Nuri Bey'in hizmetleri sağlanır. Nuri Bey, yirmi bin frank ücreti az bulmuştur. «Sultan'la konuşabilmek için herhangibir banker, bono sizin verdiğinizin en az iki katını verir» diyerek ücretini arttırmıştır. Yazar Ahmet Mithat Efendi de dâvâya kazanılmıştır. Hizmete bir de «Ajan Crespi» alınmıştır. Bu ajan, Kut Gölü'nde kurulacak tesisler için, «Eğer bundan Sultan'a bir hisse verileceği garanti edilirse, bu iş olur» fikrindedir.

Dr. Herzle, öte yandan, Müslümanlığı kabul eden Macar Yahudisi Prof. Vambery'nin hizmetini sağlamıştır. Abdülhamit'in baş dostu Vambery, Dr. Herzle'e İngilizlerin casusluğunu yaptığını itiraf etmiş, siyonistler hesabına çalışmaya da rıza göstermiştir. Vambery, Herzle'e İstanbul'da rüşvet verilecek kişilerin bir listesini sunmuştur. Herzle, hatıralarında, «Ben böyle hayâsız bir çetenin bulunabileceğine asla ihtimal vermemiştim... Bu anonim tufeylîler zümresini, ancak zehirli yılanlar sürüsüyle mukayese edebilirim... Onu hâlâ gözümün önündeymiş gibi görebiliyorum, hırsızlıktan çökmekte olan bir imparatorluğun Sultan'ı» sözleriyle, bu rüşvetçi grubu anlatmaktadır. Bu rüşvetçi grubun yardımıyle, 1900 yılında Herzle, Abdülhamit ile görüşür. Ona Yahudilerin Türkiye'ye yerleşmesiyle sağlanacak avantajları anlatır. Avrupa'ya karşı Yahudi desteği elde edilecek, para gelecek, İmparatorluğun zenginlikleri geliştirilecek ve hatta Düyunu Umumiye'den bile kurtulmak mümkün olacaktır vb. vb... Abdülhamit ise, «Bağdat'tan bugün bir telgraf aldığını, orada keşfedilen petrolün Kafkas petrolünden üstün olduğunun bildirildiğini, Osmanlı ülkesinde hâlâ el sürülmemiş hazineler bulunduğunu» söylemiş, fakat her şeyden önce devlet borçlarından kurtulmak için yardım istemiştir. Sultan, Dr. Herzle'e, «dirayetli bir maliyeci tavsiye et» demiştir. 'Majeste' ayrıca, madenler, petrol yatakları vb.'den müteşekkil beş monopolün işletilmesini teklif eylemiştir.

Herzle'in ise derdi, Filistin topraklarına Yahudileri yerleştirmek amacıyle kurulacak olan «Büyük Osmanlı-Yahudi Kumpanyası» adlı kolonizasyon şirketinin imtiyazını sağlamaktır. Herzle'in yazdıklarına göre, Sultan, Filistin'siz bir imtiyazı kabul etmiştir. Yahudiler, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'ya yerleştirileceklerdir. Siyonist lider ise, «ille Filistin» diye diretmiştir. Malî bakımdan da parlak vaadleri ile gerçekleştirebilecekleri arasında büyük bir fark görülmüştür. Fakat yine de Abdülhamit, Dr. Herzle'in peşini bırakmamıştır. Sultan'ın sırdaşı Tahsin

Paşa, hatıralarında, «Bu sefer Abdülhamit işin peşine düştü ve o aralık merkez-i muamelâtı Almanya'ya nakledilmiş olan siyanist cemiyeti ile görüşmek üzere, Şûra-yı Devlet'ten Bohor Efendi'nin Almanya'ya gönderilmesini emretti, maamafih bilâhare bundan vazgeçildi» demektedir[233].

Teşebbüs başarısız kalmıştır. Abdülhamit, herhalde yabancı devlet müdahalelerine yol açan Ermeni meselesinden ders olarak, bir de Yahudi meselesi yaratmaktan ve bunun Araplar üzerinde doğuracağı tepkilerden çekinmiş olsa gerektir. Fakat bir ara siyonistlere para karşılığı yurt sağlamayı ciddiyetle düşünmüştür! Balfour, 1917'de, siyonistlere başkalarının toprağını peşkeş çekmiştir, Abdülhamit ise kendi ülkesinin arazisini satmaya niyetlenmiştir.

Abdülhamit, iç politikasında, yabancı sermayenin sömürgelerde yürüttüğü rüşvet politikasını az çok başarıyla uygulamıştır. Hatta rüşvet politikasını, jurnalciliği kârlı bir faaliyet haline sokarak geliştirmiştir: İsyan bayrağını açıp Avrupa'ya kaçan Jön Türkleri dahi teker teker yola getirmek için paralar harcamış ve dış ülkelerde parasızlıktan bunalan bazı Jön Türkleri satın almıştır. Aşiret reislerine paşalıklar dağıtmış, Arap ulemasını, şeyhleri etrafına toplamış, onlara hususi maaşlar bağlamıştır. Hatta rütbeler ve nişanlar bağışlanıp Anadolu'daki aşiret reisleri Saray'a bendedilirken, Abdülhamit, onların çocukları için de İstanbul'da bir «Aşiret Mektebi» açmıştır. Bugünkü Kabataş Lisesi, bu amaçla bir aşiret mektebi olarak kurulmuştur.

Abdülhamit, çevresindeki hırsızlıklardan, rüşvetlerden, imtiyaz satışlarından tamamen haberdardır. Kurduğu mükemmel jurnal sistemi, ona her şeyden haberdar olma olanağını sağlamıştır. Bununla birlikte, Abdülhamit, bir hükümet etme metodu olarak, hırsızlık ve rüşveti, müsamaha ile karşılamış ve hatta teşvik etmiştir. Hırsızlık ve rüşvet yoluyla, paşalar ve beyleri kendine bağlayacağına

inanmıştır. Buna «çaldır ve kazan» politikası diyebiliriz. İngiliz yazar, Abdülhamit'in «çaldır ve kazan» politikasını şöyle değerlendirmektedir: «Bazı devlet adamlarının yolsuzluklarına karşı müsamaha göstermeyerek, onları tenkide cesaret eden Padişah'a sadık kimseler, icat edilen bahanelerle uzak vilâyetlere sürgün edilirken, Hıristiyan dönmeleri, maceracı tatlısu frenkleri ve kurnaz Araplar servet sahibi oluyorlar ve bir gecede paşalığa terfi ediyorlardı.

Padişah, ahlâksızlıklarıyle alay edebilmek için nâzırlarının yolsuzluk yapmasını beklerdi. Meselâ ihtiyar Bahriye Nâzırının hırsızlıklarından sık sık bahsederdi. Fakat buna rağmen, ihtiyar nâzır, Padişah'a karşı yapılacak bir isyanda vazife almaması için, Türk donanmasını hareketten mahrum bir halde Haliç'te tuttuğundan dolayı mevkiini muhafaza ediyordu. Birgün Abdülhamit'e, meşhur bir hakkabazın çatalları yuttuğu hakkındaki hünerleri anlatılmıştı. Padişah, hemen cevap vererek, bunda o kadar büyük bir hüner görmediğini, çünkü Bahriye Nâzırı'nın hiçbir rahatsızlık hissetmeden muazzam harp gemilerini yuttuğunu söylemişti.

Avrupalı ziyaretçiler, Padişahın ikiyüzlülüğü karşısında hayret etmişlerdi. Huzurundaki nâzırlara ve yüksek memurlara ziyadesiyle iltifat ettikten sonra, onlar salondan çıkınca arkalarından kendilerini hemen alçaklık ve namussuzlukla itham ederdi. Fakat ayrıca da biribirleri aleyhine kendisine malûmat vermeleri için, onları okşayarak sıra ile dinlerdi»[234].

Abdülhamit, bu politikası ile, kampradar bürokrasiyle onun etrafında kümelenen aşiret reisleri, toprak ağaları, derebeyleri, mültezimler, sarraflar, bankerler, saray müteahhitleri, Avrupalı sermayedar ve tüccarların çeşitli yerli aracıları gibi Tanzimat Batıcılığının —daha doğrusu uyduculuğunun— toplumsal temelini teşkil eden sınıf ve tabakaların temsilcisi olmuştur. Bunun içindir ki, Abdülhamit, İmparatorluğun 1 numaralı kompradorudur. Abdülhamit, aynı zamanda, Halifelik sıfatını politika planında

kullanmaya önem vermiştir. Sultan, bu politikayla 300 milyon Müslümanın Halifesi olarak İngilizlere karşı bir koz elde edeceğini ve kişisel mevki ve prestijini arttıracağını ümit etmiştir. Fakat bu politika dahi, aslında İstanbul'da değil, Berlin'de çizilmiştir. Alman emperyalizmi «Drang nach Osten» politikasında, panislâmizmi yararlı bir ideolojik silâh olarak görmüş ve ondan sonradır ki, Abdülhamit, ateşli bir panislâmist kesilmiştir. Bir yandan kampradar alafrangalık, öte yandan koyu Müslümanlık. Sömürge ya da yarı- sömürge haline getirilmiş bütün İslâm ülkelerinde görülen manzara budur. Bu manzarayı yaratan toplumsal yapıyı pek az değiştirebildiğimiz içindir ki, Abdülhamit, Türk politika sahnesinde hâlâ «Ulu Hakan» diye yaşayabilmektedir. «Ulu Hakan» özlemi, Türk devrim hareketinin başarısızlığının en çarpıcı ve çok düşündürücü örneğidir. «Ulu Hakan», bir sömürgeleşme sürecinin en dipteki noktasıdır ve Türkiye, bir kurtuluş savaşı sıçramasından sonra dahi, bu bataklıklardan tamamen kurtulamamıştır.

Bu bataklıkton kurtulamayışın yarı ümitsiz, yarı ümitli hikâyesine girişmeden önce, buraya kadar yazılanlardan bir sonuç çıkartmaya çalışalım.

VI

BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

Niyetimiz tarih, hele bir sömürgeleşme tarihi yazmak hiç değil. Yalnızca, birkaç yüz yıl içinde, nereden nereye geldiğimizi tespit etmek istedik. Bu tespit olayı, başlangıçta düşündüğümüzden çok daha uzun açıklamalara ihtiyaç gösterdi. Fakat hiç değilse, bu incelemenin ilk satırında sorduğumuz sorunun tam cevabı, kendiliğinden ortaya çıkmıştır :

1) AP iktidarının iddia ettiği gibi, bu düzen atalarımızdan kalma düzen midir? Hayır. Bu düzen, Batı emperyalizminin, Japonya hariç, bütün Avrupa dışı toplumlarda, derece farklarıyla yarattığı kökü dışarda bir sömürge ve talan düzenidir. Bütün sömürgelerin ortak manzarası şudur: Ön planda parlak ışıklı Avrupa mahalleleri ile ihracat ve ithalâtın toplandığı bir iki büyük liman şehri vardır. Geride, prekapitalist düzenin ilkel şartları içinde, derebeyi, toprak ağası ve tefeci tüccarıyla tarıma ve köylünün sefaletine dayanan bütün bu ülke yatmaktadır. Kapitalist gelişme, Batı'da evrim ya da devrim yoluyla prekapitalist düzeni ve bu düzenin egemen sınıflarını ortadan silerken, kapitalizmin dünya egemenliğine yönelmiş üst biçimi olan emperyalizm, hegemonyasını kurduğu bütün Avrupa dışı

ülkelerde, kendi ihtiyaçlarına uygun bir toplumsal yapı yaratmış, fakat gerilik unsurlarını yaşatmış, hatta onları, çıkarları gereği güçlendirmiştir. Tarım ve madencilik alanlarında Avrupa pazarının ihtiyaç duyduğu hammadde ve gıda maddeleri üretimi bir ölçüde gelişmiştir. Yalnız bu gelişme, derebeyi, ağa, tefeci tahakkümünü değiştirmiş değildir. Gelişme, prekapitalist düzenin egemen sınıflarını güçlendirecek biçimde, köylünün daha fazla sömürülmesi pahasına gerçekleştirilmiştir. Artan sömürü, Avrupa sermayesi ve bu sermaye hizmetine giren yerli azınlık arasında paylaşılmıştır. Birkaç liman şehrinin Avrupai görüntülü mahallelerindeki lüks ve israf, kaynağını bu ortak sömürüden almaktadır. İstanbul ve İzmir'de hatta Zonguldak'ta, «Avrupa mahalleleri» kurulmuştur. Yabancılar kadar, kompradorlaşmış yerli unsurların da yaşadığı bu mahalleler, ilkel sömürü şartları içinde köylü kitlelerinin alın teriyle gerçekleştirilen hammadde ve gıda maddeleri ihracatından sağlanan olanakları, Avrupa'dan gelen lüks ithalâtla tüketmişlerdir. Pamuk, tütün, tiftik, fındık, üzüm vb. ihraç edilmekte ve bundan emperyalizmin yerli ortaklarına düşen pay, «Avrupai» mahallelerde, Avrupa tüketim maddeleriyle, «Avrupai» bir yaşayış için harcanmaktadır.

Tek cümleyle anlatılmak istenirse, bu düzen, Abdülhamit'in dalgalandırdığı yeşil şalın örtemeyeceği bir sömürge düzenidir.

2) Bu sömürge düzeni nasıl ortaya çıktı? Avrupalı yazarlardan çoğuna sorarsanız, suçlu ya İslâmiyettir ya da Türklerin göcebeliği ve barbarlığıdır. Asya Üretim Tarzı taraftarlarının bir kısmı da, tezlerini çok daha ince tahlillerle destekleseler bile, bu kafileye katılmaktadırlar. Onlar da, kendi iç evrimi ile daha ileri toplum biçimlerine geçemeyeceğini ileri sürdükleri «Asya Tipi» toplumsal düzeni, geri kalışımızdan suçlu tutmaktadırlar. Halbuki gördük ki, tarih açısından çok kısa sayılabilecek bir süre önce, Türk toplumu, zamanına göre en ileri bir gelişme düzeyinde bulunmaktaydı. Batı toplumlarından daha önce, sınai kapitalizm yoluna girmesi olanaksız değildi. Bu ger-

çekleşmeaıyse, bunun nedeni, ne Batı'nın doğal üstünlüğü, ne Türk'ün göçebeliği ve Müslümanlığı, ne de «Asya-Tipi» toplum düzenidir. Bizim dışımızdaki birtakım tarihsel olaylar dizisidir ki, Batı'nın prekapitalist düzenden kapitalist düzene geçişte ön almasını sağlamıştır. Bu tarihsel olaylar dizisi şöyle sıralanabilir: Okyanuslara açık coğrafi mevkiî ve onu Doğu'nun zenginliklerine muhtaç kılan fakirliği, Batı Avrupa'yı denizaşırı keşiflere zorlamıştır. Bu keşifleri izleyen sömürge talanı, tüccar elinde önemli sermayenin toplanmasına yol açarak, sermaye birikimini hızlandırmıştır. Bu hızlı birikim ve bu birikimi gerçekleştiren sınıfın itici gücüyledir ki, prekapitalist düzen giderek çözülmüş ve bu düzen içinde gelişen ticarî kapitalizm, sınaî kapitalizme dönüşmüş ve Batı toplumları yeni bir düzene geçmişlerdir.

Bu gelişme süresi içinde, Doğu ve Batı toplumları arasındaki kuvvet ilişkileri bozulmaya yüz tutmuş. Doğu üstünlüğünün yerini Batı üstünlüğü almaya başlamıştır. Rollerdeki bu değişiklik, Doğu ve Batı arasında köprü durumunda bulunan Türkiye'yi ilk planda etkilemiş, Anadolu'dan geçen milletlerarası ticaretin sönüşü, fetihlerin kârlı bir iş olmaktan çıkışı, Batı'daki fiyat yükselmelerinin yarattığı sarsıntı ve Avrupa ile yeni tip ticari ilişkilerin teşekkülü vb. gibi nedenlerle başgösteren bunalım, toplumun normal gelişmesini engellemiştir.

Batı etkisiyle çıkan bu bunalımdan, Batı kapitalizminin ön almasına rağmen, çeşitli bocalamalardan sonra kurtulmak ve sınaî kapitalizme geçmek mümkündü. Yalnız bunun vazgeçilmez ön şartı, bağımsız bir kalkınma yolu izleyebilmekti. Ne var ki, daha XVI. Yüzyılda Batı baskısıyle tökezleyen Türk toplumu, emperyalist aşamaya doğru yol alan Batı kapitalizmi karşısında bağımsız gelşime olanağı elde edemedi. Ülkenin mevkii ve zenginliği, Batı kapitalizminin iştahlarını üstüne çekmekteydi. Bunun sonucu, çoktan bozulmuş olan atalarımızdan kalma düzen çöktü ve boşta Saray, egemen sınıflarıyle Avrupa emperyalizmine bağlı yarı-sömürge düzeni doğdu.

Demek ki, Türkiye, geri kalmış değil, emperyalizmin geri bıraktığı bir ülkedir.

3) Emperyalizm, her türlü bağımsız gelişme olanağını kaldırdığı içindir ki, Türkiye'ye ilerleme ve gelişme yolunu kesinlikle kapamıştır. Japonya, bu bağımsız gelişme olanağına sâhip olduğu içindir ki, sömürgeleştirilmekten kurtulabilmiş ve sınaî kapitalizme geçebilmiştir.

O halde, ekonomik bağımsızlık bir şeref ve haysiyet sorunu, bir duygusal millî istek değildir, kalkınmanın vazgeçilmez ön şartıdır.

4) Dün olduğu gibi bugün de, Batılılaşma, aydın çevrelerin özlemidir. Fakat «Batılılaşma nedir, nasıl Batılılaşılır?» konusunda fikirler, dün olduğu gibi bugün de karışıktır. Tanzimat ile başlayan harekete —sömürgeleşme sürecidir— hâlâ Batılılaşma adı verilmektedir. Batı'da yetişmiş Türkçülerden Yusuf Akçura, 1921 yılında yayınladığı bir yazıda, Tanzimat'ı eleştirmenin bir cesaret işi olduğunu söylemektedir: «Efendiler, yakın zamona kadar Tanzimat'a, Tanzimat-ı Hayriye deniliyordu, Tanzimat'ın yaptıkları hayırlı ve mukaddesti, Tanzimat'a dil değdirmek terakkişikenlik, mürtecilik sayılıyor idi». Akçura, «zannımca artık» Tanzimat'ın iktisadî nedenlerini ve bu alandaki eylemini eleştirmeye «vakit gelmiştir» demekte ve Tanzimat'ın birkaç yıl sonra Türk milletine yararlı olmadığının bedahat sayılacağından şüphe etmediğini belirtmektedir[2345]. Aradan elli yıla yakın zaman geçmiştir. Tanzimat Batıcılığı hâlâ gerçek yerine oturtulabilmiş değildir. Oturtulamamıştır. Çünkü, Türkiye hâlâ Tanzimat'ı ilericilik ve Batıcılık diye tanıtan emperyalist hegemonyanın etkilerinden ve bunun zihinlerde yarattığı karışıklıktan kurtulabilmiş değildir.

Tanzimat Batıcılığı ile Menderes Batıcılığı arasında pek az fark vardır.

5) Batılılaşmanın ne olduğu ve nasıl gerçekleştirileceği konusundaki fikrî karışıklık, genellikle, Batı üstünlüğü karşısında, okumuş çevrelerin duyduğu bir aşağılık kompleksi ile beslenmektedir. Bu aşağılık kompleksi, em-

peryalizmin korkunç tahribatını unutturarak, geri kalışımızın bütün suçunu kendi gericiliğimize yükleme eğiliminedir. Batı tarihleri, «Göçebe Türk, barbar Türk, yabaz Türk» hikâyeleri ile bu eğilimi desteklemektedir. Halbuki gördük ki, tarih açısından çok kısa bir süre önce, Türkiye, Avrupa'nın çok ilerisinde bir gelişme düzeyine ulaşmış bulunmaktaydı. Hıristiyan Güney Doğu Avrupa'ya endüstrileri ve şehir hayatını Türkler getirdi, orada çiftçiliği bile ilkel kabile köylülüğünden çıkarıp, Türkler geliştirdi. Türkiye, evvelce emperyalizmin yarı-sömürge Türkiyesi değildi.

Bütün tarihimizin incelenmesi şu gerçeği ortaya koymaktadır: «Türkler, ırk ve kan üzerine kurulu toplum olmadıkları gibi, din üzerine kurulu toplum da olmamışlardır. Türkün tarihsel varlığı devlet, ordu ve ekonomiye, özellikle endüstriye dayanır»[236]. Türk, tarih boyunca, devlet yönetiminde ve endüstride varlık göstermiştir.

Bize unuttulmak istenen bu gerçek tarihimize sâhip çıkalım. Atatürk'ün büyük bir sezişle ortaya attığı tarih tezini, birtakım dalkavuklar elinde gülünçleştirildi diye, bir kenara atmayalım ve yeniden üzerine eğilelim. Niyazi Berkes'in anlatımıyle, «Tarihten çok yabancılaştığımız bu dönemde, yalnız kendimizi tanımak için değil, Batı'yı ve onun karşısındaki durumumuzu anlamak için de tarihe dönmek ve onu mümkün olduğu kadar masallardan kurtarmak zorundayız... Tarihi en çok bilimsel yapan şey de, onun ekonomik tarihe uygulanışıdır. Tarih boyutu olmayan bir toplumcu düşün, olsa olsa bir toplumcu hayalcilik olabilir»[237].

İKİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRGELEŞMEYE KARŞI MİLLİYETÇİ TEPKİLER

GİRİŞ : MİLLİYETÇİLİK BAYRAĞINI ORDU YÜKSELTİYOR

I. NAMIK KEMAL VATANSEVERLİĞİ
II. 1908 HAREKETİ
III. KURTULUŞ SAVAŞINDA MİLLİYETÇİLİK
IV. KURTULUŞTAN SONRA
V. DEVLETÇİLİK YILLARI
VI. TARIMDA DEVLETÇİLİK
VII. İKİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

GİRİŞ

MİLLİYETÇİLİK BAYRAĞINI ORDU YÜKSELTİYOR

Birinci Dünya Savaşı'nda Batı devletleri, kendi vatandaşlarının kanlarını esirgemek için, sömürgelerindeki gençleri askere alıp ellerine silâh verince, Lenin'in söylediği bir söz vardır: 'Bugün sömürgecilerin hizmetinde kullanılan bu silâhlar, yarın sömürgecilere çevrilecektir.'

Bu diyalektiği hatırlatır biçimde, Tanzimat Batıcılığına karşın Batılılaşmadan yana bir aydın çevrenin tepkisi gecikmemiştir.

Tanzimat, büyük ümitlerle başlamıştı: Avrupalıların teminatına bağlanan reformlar ve serbest ticaret sayesinde, Türkiye hızla uygarlaşacak, fabrikalar kurulacak, tarım gelişecekti. Oysa oradan 10-15 yıl geçmeden, görmek isteyen her gözün görebileceği bir çöküntü manzarası ortaya çıkmıştı. Tanzimat Batıcılığı, toplumu uygarlığa götüreceğe benzemiyordu. Uygarlığa nasıl varılabilirdi? Bugün bile hâlâ tartışılan bu konu, Batı'da ya da Batı tipi okullarda yetişmiş bir kısım vatansever kişileri düşündürmüş, onları çareler aramaya ve buldukları çareleri eyleme geçirmeye itmiştir.

Bu hareket, Batı görmüş Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınlardan başlayarak, Batı tipi okullarda gelişmiştir. «Uygarlığa yöneliş»in ürünü olan Harbiye ve Askerî Tıbbiye gibi okullarda yetişen gençler, Tanzimat'ın getiremediği uygarlığın peşinde eyleme yönelmişlerdir*.

Türkiye'de Batılılaşma yolunda atılan ilk adım, Batı tipi bir Ordu kurmak olmuştur. Bu Ordu'nun mensupları, uygarlık dâvâsıyle, yalnız yetişme tarzları dolayısıyle değil, en dar anlamıyle meslek çıkarları açısından dahi ilgilidirler. Zira Ordu'nun güçlenmesi ve yüzyıllar boyu yenilgilerin son bulması ,uygarlık ya da modernleşme dâvâsının başarıya ulaşmasıyle sıkı sıkıya bağlıdır. Toplum modernleşirse, Ordu, güçlü ve itibarlı olacaktır.

Modernleşmeden yana olan bu güçler, sınıf kökenleri bakımından da, yenileşmeye karşı değillerdir. Bunların çoğu, Tanzimat Batıcılığından yararlanan paşa ve derebeyi ailelerinden değil, ufak memur ve esnaf ailelerinden gelmektedir. Osmanlılıkta bir kast sistemi bulunmadığı ve bir köle bile devletin en yüksek mevkilerine hiçbir sınıfsal engele rastlamadan çıkabildiği için, çocukları daha ilkokul çağında benimseyen bu parasız yatılı askerî okullardan ve daha sonraları aynı nitelikteki sivil yüksek okullardan yetişenleri, daha çok, mütevazi ailelerden gelen gençler teşkil etmiştir. Şerif Mardin bu konuda şunları yazmaktadır: «Askerî personelin halk tabakalarının içinden alın-

* Tabiî ki, bu Batı tipi okullardan çıkan okumuşların tümünün milliyetçi bir tepki gösterdiği sanılmamalıdır. Birçok okumuş, Batı emperyalizminin ağırlığı altında ezilmiş ve yozlaşmıştır. Bu yozlaşmış tipi, Falih Rıfkı şöyle tanımlıyor: «Garp taklitçisi ve Garp mahkûmu. Tepeden tırnağa 'alafranga' cilâlı adam. Milletinden de, memleketten de uzaklaşmıştır. Milletinden de ümitsizdir. Milletin ve memleketin kendini benimsemediğini de bilir. Frenk doğmadığına pişmandır. Ancak Düvel-i Muazzama kontrolü altında bir Türkiye'de hayat hakkı olduğuna inanmıştır. 'Bu millet adam olmaz' ona göre. Bu milletin ona borcu ya içeride rahat ve ferah içinde yaşatmaktır, ya elçilikler kadrosunda ona yer, konak ve araba ve altın vermektir» (Çankaya, s. 502).

ması, Mahmut II. devrinden beri bir âdet halini almıştı. Bu gelişme, Sultan Mahmut'un yeniçerileri dağıttıktan sonra, ordu içinde yer alacak olanların nüfuzlu ailelere herhangibir bağla bağlanmamalarını istemesinin neticesiydi. Diğer taraftan, bu gençler, aralarında bazı imtiyazlı kimselerin —Bâbıâli bürokrasisinin yüksek kademelerinde bulunanların ve Saray erkânının çocuklarının— imtiyazlı bir statüye sâhip olduklarını müşahede ediyorlardı. 1889'da, o zamana kadar şehzadelerle birlikte Şehzadegân Mektebi'nde okuyan 'paşazade'ler Mekteb-i Harbiye'de açılan hususî sınıflara devam etmeye başlamışlardı. Bu usul, 1908 inkılâbına kadar devam etti. İmtiyazlı talebeler, mektepten çıkar çıkmaz birkaç derece terfi ettiriliyordu. Jön Türkler içinde bu ikiliğin ne kadar derin yaralar açtığının bir işareti, zaman zaman programlarında terfi usulleri hakkında beliren maddelerdir. Diğer bir gösterge, Hürriyet'in ilânından hemen sonra, bu şekilde rütbe alanların hepsinin rütbelerinin indirilmiş olmasıdır.

Nihayet, son bir faktör, gerek askerlerin, gerek Tıbbiye talebelerinin kendilerini Abdülhamit'in kurduğu düzene yabancı hissetmeleriyle neticeleniyordu, o da çoğunun taşralı olmasıydı. Memleketin ücra köşelerinden gelen gençlerin değerleri, Saray değerlerinden bir hayli farklıydı. İbrahim Tema'ya göre mektepte talebeler, 'taşralı' ve 'Istanbullu' şeklinde küçük meydan muharebelerine sebebiyet veriyordu. «Bu arbedelerde taşralı grubun liderleri daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuracak olanlardı»[238].

İşte devleti kuklalaştıran ve ülkeyi sömürgeleştiren Tanzimat ve Abdülhamit Batıcılığına ve bunların temsilcilerine karşı güçlü tepkiler, kaynağını bu çevrelerden alacaktır. Sultan Abdülaziz'i 1876'da tahttan indiren fiilî kuvvet, Süleyman Paşa'nın direktifiyle hareket eden Harbiye Taburu idi. Abdülhamit'i deviren de aynı kuvvetlerdi. Eğer bir seçim yapılsaydı, herhalde çok rahatlıkla seçimi kazanabilecek olan Abdülhamit, Batı tipi okullarda yetişmiş bir avuç aydın karşısında, uzun bir mücadeleden son-

ra, güçsüz kalacaktı. Görünüşteki gücüne rağmen, bu bir avuç aydın, bir toplumsal temele dayanmıyordu, boşluktaydı. Derebeyi, ağa ve eşrafın çektiği demirperdenin gerisinde ve kapalı üretim şartlarında kitleler bitkin, ümitsiz ve hareketsizdi. Sömürücülerine sığınmaktan başka bir çıkar yol göremiyordu. Esasen bir avuç aydın da onların forkrida bile değildi. Zaman zaman «holk» derken, kullandıkları, soyut bir kovromdı. En somut haliyle bu kavram, Müslüman tüccar, toprak sâhibi ve eşraftan öteye gitmiyordu. «Halk» derken akıllarında herhalde fakir köylü ve işçi bulunmuyordu.

Hürriyet sözünü bol bol kullanmalarına rağmen, onları harekete getiren asıl neden, meşrutî bir idare kurma anlamına hürriyetler de değildi. Dâvâ, İmparatorluğu yaşatmaktı. Vatan elden gidiyordu, vatanı kurtarmak gerekti. Ama vatanı nasıl kurtaracaklardı? Batı'nın üstünlüğünü yapan neydi? Ve biz, bu üstünlüğü nasıl ortadon kaldıracaktık? Önce Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, sonra İttihat ve Terakki ve nihayet Kurtuluş Savaşı kadrosu, bu soruların cevaplarını araştırmış ve birtakım reformları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Fakat bütün bu çabalara, özellikle Kurtuluş Savaşı'ndan sonra girişilen büyük hamlelere rağmen, çağdaş uygarlığa hâlâ erişebilmiş değiliz. Batılılar, dün bize, «uygar olamazlar» diyorlardı; bugün «azgelişmiş ülke» demektedirler. Ve biz yine «Çağdaş uygarlığa nasıl varılır?» sorusunu tartışmaktayız. Bu nedenle, bugünü anlamak için geçmişteki bu çabaları bilmek gereklidir.

I

NAMIK KEMAL VATANSEVERLİĞİ

Tanzimat Batıcılığının çıkmazda bulunduğunu ilk anlayanlar, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar olmuştur. Bir 'vatan' kavramı ve hatta bir cins 'Osmanlı Milliyetciliği' yaratan bu vatansever düşünürler, Tanzimat'ın getirdiği sömürge düzenini şiddetle eleştirmişler ve bir kurtuluş yolu bulmaya çalışmışlardır. Namık Kemal, Tanzimat döneminde kötüye giden ekonomik durumu, bugünkü dille ve özetle, şöyle anlatmaktadır: Her yıl vergiler artıyor, halk geçimini ve vergileri sermayesinden karşılıyor. Askerliği yalnız altı yedi eyaletin Müslümanları yapıyor. İsyanlar, şekavetler eksik değil. Bu yüzden her yıl en az 15-20 bin asker ölüyor. Bir de bakımsızlıktan ölen askerler var. Redif askeri toplamanın ardı kesilmiyor. Neticede birçok sancakta ziraat edecek adam kalmadı. Memurların zulmü, verginin eşitsizliği, vergi toplama usullerinin kötülüğü, hükümeti, kendi kol ve bacağını yiyen yılana benzetiyor. Ziraat erbabı, vergilerden aman bulamıyor ki refahına bakabilsin.

Sanayie gelince, yazık değil midir ki, Osmanlılar gibi olaganüstü zeki bir ümmet, giyeçek esvabına kadar dışardan getirmek zorunda kalsın? Biz vaktiyle ziraatte olduğu gibi, sanayide de kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her

ihtiyacımızı karşılayacak tezgâhlarımız vardı. 20-30 yılda onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki, mâhut antlaşmalarla Avrupalılara verilen ticaret serbestliğidir. Fenn-i servet (iktisat) yazarlarının hepsi, ticaret ve sanayide mutlak serbestlik anlamına gelen «bırak geçsin, bırak yapsın» şiarını benimsediler.

Sanayide üstün Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamüllerinin nefaseti ve üstünlüğü, mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Sanat erbabı harap oldu.

Ticarete gelince, Yunan'dan, İran'dan bile aşağıyız. Bir iskelemizden bir iskelemize halkı yabancı vapurlar taşıyor. Basralar ve Bağdatlar elimizdeyken, Hint ve Cin ticareti, Batı devletlerine kalmıştır. Dış ticaretten bir para fayda sağlayamadığımız gibi, mâhut antlaşma yüzünden iç ticareti dahi bütün bütün, ellere kaptırdık. Açıktır ki, bir memlekette imtiyazlı bir grup oldukça, imtiyazsız gruplar onunla rekabet edemez. Nitekim hiçbir vakit, artı, eksiye eşit olmaz. Bu antlaşmayla iç ticaret yapma iznini olan Avrupalılar, sermaye ve bilgi üstünlüklerinin ötesinde, seferetlerin himayesinde olduklarından, iç ticareti bütün bütün zaptettiler. Sanki antlaşmanın amacı, bizde sanayii mahvetmekmiş gibi, ithal malından yüzde 5, yerli maldan yüzde 8 gümrük vergisi alınmaktadır.

Dendi ki, **Rusya'nın hasmane niyetleri karşısında, Avrupa devletleriyle ilişkilerimizi kuvvetlendirmek şarttır. Avrupa'yı tamamiyle kendimize bağlamak dahi, onu kendimizden faydalandırmayı gerektirir.** «Bu da Avrupa sermayesini mülkümüze çekip bağlayıp, bununla her vakitte devleti ve zımnen kendi menfaat ve sermayesini muhafazaya Avrupa'yı mecbur etmekle olur». İstikraz «halka-i betâsı» böylece boğazımıza geçti ve bir daha çıkarmak nasip olmadı.

Fuat Paşa, «bu devlet istikrazsız yaşamaz» diyor, ama bu devlet «yalnız istikraz ile yaşayamaz»[3.19].

1838 Ticaret Antlaşmasını eleştiren, ticaret ve sana-

yiin bu yüzden gerilediğini anlatan ve istikrazların çıkmazyol olduğunu ileri süren Yeni Osmanlılar, daha sonra «millî iktisat» diye güç kazanacak olan «millî kapitalizm» görüşünün de öncülüğünü yapmışlardır. Namık Kemal, «Müslüman şirketi, Müslüman bankası, Müslüman fabrikası ve Müslüman tüccar» sloganını ortaya atmıştır: «Biz ne zaman ibretbin olmaya başlayacağız? Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir? Birtakım ukalâ biliyorum ki 'bu türlü esbab, servetle tedarik olunur, bizde ise o yok. Binaenaleyh arzu olunan şeyleri yapmamakta mazuruz' derler. Halbuki servet de, bu türlü esbab mevcut olmadıkça istihsal edilemez. Biz şimdi ne yapalım? Devr-i daimin imkânına kail olalım da, servetimiz olmadığı için marifetten, şirketten, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?

Âyetle, hikmetle, icmâ ile, rivayetle, tecrübe ile, ibretle müsbettir ki, insan için her ne hasıl olursa sây (emek) ile olur, insan her neye vasıl olursa sây ile olur»[240].

Tanzimat uyduculuğunun şiddetle karşısına çıkmalarına ve milli bir kapitalizm istemelerine rağmen, bu vatansever kişilerin, Avrupa 'uygarlığı' ve onun o tarihlerdeki ürünü olan emperyalizm hakkında ciddî bir görüşleri yoktur. Namık Kemal, serbest ticaret antlaşmasının aleyhindedir ama, bu zamanının iyi seçilemeyişi yüzündendir. Yoksa, «her ne işte olursa olsun, menfaat hürriyettedir. Çünkü muktaza-i tabiat hürriyettir»[241]. Sonra, Avrupa devletleri, iyi niyetlidirler; Bâbıâli, gördüğü zararları anlatmasını bilse, onlar, Ticaret Antlaşması'nı kaldıracaklardır: «Bâbıâli bir mâhirane hareketle, Osmanlıların şu ahidnamelerden dolayı uğradığı mağduriyeti Avrupa'ya gösterirse, devletler hakkımızı kabul etmezler mi? Bizim zannımızca elbette ederler»[242]. Avrupa devletlerinin iç işlerimize karışmaları kötüdür, ama. «Avrupa'yı işimize vükelâ

isterse karıştırır, isterse lâkırdısını bile söyletmez»[243]. 1856'da, Avrupa'nın garantisi altında bir meşrutî devlet kursaydık, yabancıların müdahalelerinden kurtulabilecek ve «bekamızı» sağlayabilecektik: «O vakit... Avrupa'nın kefalet-i umumiyesine bir devlet-i meşruta suretinde girmek ve bu tedbir ile hem müdahalât-ı ecnebiyeyi bütün bütün men ve hem de bekamızı tamamıyle temin eylemek» gerekti. Esasen Osmanlı Devletini harap etmekte, Avrupa'nın çıkarı da yoktu: «Her şeyden evvel şurayı hatırdan çıkarmamalıdır ki, Devlet-i Aliyye'yi harap etmek, Avrupa'nın müktezâ-i menâfiinden değildir»[244].

Peki, uygarlığı nasıl gerçekleştirecektik? Bu, pek basitti. Batı'daki uygarlık deposundan şeyler ve yöntemler almak yeterliydi. Elimizdeki şeriat, uygarlığın bütün ihtiyaçlarını karşılayacak güçteydi. Namık Kemal, «Hayfâ ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacatını ifaya kâfi bir atıyye-i ilâhiye var iken, o bırakıldı da sekiz on zâlûm ve cehûlün havatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk addolundu» diye Tanzimat adamlarına çatmaktadır. Başımıza gelen dertlerin kaynağı, şeriat hükümlerinden ayrılışımızdır: «Avrupa devletleri... bilmezler ki, bize âriz olan uygunsuzluk, hükümetimizin esas ve mebnâsı olan şeriatın ahkâmına riayetsizlikten husule geldi ve her ne zaman biz bu esası bırakırsak, müzmahil oluruz». «Eğer sizin medeniyet zannettiğiniz şeyler, kızların açık saçık sokağa çıkması ve meclislerde dansetmesi ise, onlar ahlâkımıza mugâyirdir. Biz istemeyiz, istemeyiz, bin kere istemeyiz»[245].

Demek ki, Namık Kemal'e göre uygarlık, bir saksıya gül fidanı diker gibi, bir devrime ihtiyaç olmadan, eski toplumsal yapı üzerine oturtulabilecektir. Uygarlık (sanayi uygarlığı), geçmişin toplumsal kurumları ile rahatlıkla boğdaşabilecektir. Açıktır ki, emperyalizmin, açık pazar şartlarında her şeye damgasını vurduğu bir dönemde, «Batı uygarlığının şu kadarını alalım, şu kadarını almayalım» tarzında bir tercih yapabilme olanağı yoktur. Abdülhamit, en koyusundan islâmçılık yapmıştır, ama onun

zamanında ülke, bütün «alafranga»lıklarıyle birlikte daha çok sömürgeleşmiştir.

Namık Kemal, eski toplumsal yapıya uygarlığı oturtmanın yolunu, Anayasa ve eğitimde görmektedir. Meşveret ve maarif, uygarlık kapısını açacaktır. Eğitimle bireyler aydınlanacaktır, Anayasa ise devlet çarkının halk yararına arızasız dönmesini ve bütün işlerin düzelmesini sağlayacaktır: Usûl-i meşverete. «müracaat olunmadığı surette dakika bedakika mezaristan-ı inkiraza yaklaşacağımızda ve pek az zaman içinde mahvolacağımızda hiç şüphe yoktur. Meşveretsiz bize necat mümkün olamaz». Meşveret ve maarif, bizi Avrupa müdahalesinden kurtaracağı gibi, kapitülasyonlar ve serbest ticaret antlaşmasının zararlarını çok azaltacaktır: «Usûl-i meşveret kabul olunsa ve mekteplerimiz iktizası kadar tanzim edilse, uhûddeki (ticaret antlaşması ve kapitülasyonlar) fenalığın tesiri pek cüz'i kalır»[246].

Vatansever yazar, Anayasa'dan mucizeler beklemekle birlikte, halka da her zaman pek güvenmemektedir. Tanzimat'ın yabancı himayesine konulmasını doğal saymakta, kamuoyunun himayesini tehlikeli bulmaktadır: «Tanzimatı o zaman efkâr-ı umumiye himayesine vermek, cellâtına teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?» Namık Kemal, bir halk ayaklanmasından korktuğunu yazmaktadır: «Lâkin bilir misiniz ki, ben neden korkarım? Dirayet ve hamiyetle itiraz makamına çıkanlar yine böyle tarik-i itidalde istihsal-i maksada çalışıp dururken, açlık ve susuzluk ayaktakımının canına kâr eder de bir kere onlar silâha sarılacak olursa, alimallah İstanbul kanara'ya döner. Bu bahane ile belki devlet de biter. Hemen Cenab-ı Hak muhafaza etsin»[247].

Bu düşüncelerle yola çıkan Yeni Osmanlılar, gönül rızasıyle Anayasa rejiminin getirilebileceğinden ümidi keserek, bazı Tanzimat paşaları ile işbirliği halinde, Süleyman Paşa'nın Harbiye Taburu'nun vurucu gücüne dayanarak bir darbe düzenlemişler, Abdülaziz'i devirerek liberal bir sultanı (Murat) tahta getirmişlerdir. Murat'ın rahatsızlığı üzerine, Abdülhamit, meşrutiyet vaadiyle tahta otur-

tulmuştur. Nomık Kemal'in de katıldığı bir Anayasa Komisyonu, ilk Anayasayı hazırlomış (Aralık 1876) ve Meclis toplanmıştır (Mart 1877). Ne var ki, Avrupa devletleri, Anayasa ve meşruti idareye rağmen, iç işlerimize karışmaktan vazgeçmeyeceklerdir. Londra'da toplanan devletler, bir nota vererek yabancı denetiminde reform isteyeceklerdir. Meclis, ateşli nutuklarla yabancı müdahalesine karşı çıkacak ve nota reddedilecektir. Ve Rusya, Nisan 1877'de, «düvel-i muazzama'nın müşterek mesaisi ve hüsn-i rızası ile istihsal edilmeyen şeyi cebren almak için» harp ilân edecektir. Yeşilköy önlerine kadar gelen Rusları, ancak İngiltere durduracak ve neticede Rumeli'nin yarısı ile Kars, Ardahan, Batum ve Kıbrıs kaybedilecektir.

Abdülhamit, Anayasa şeklen yürürlükte kalmakla birlikte, Şubat 1878'de Meclis'i dağıtacak ve 1908'e kadar Meclis bir daha toplanmayacaktır. Yeni Osmanlılar ise, sürgün yolunu tutacaklardır.

Niyazi Berkes, Anayasa ile uygarlığa ulaşma mücadelesi veren bu bir avuç vatansever aydın hakkında şunları yazmaktadır: «Hiçbirinin hatırına halk gelmiyordu. Çünkü reoyalıktan yeni çıkmış halkta siyasî bir rol görmedikleri gibi, okumuşun istediği değişiklikleri (bu değişikliklerin İslâmlığa tıpatıp uygun olduğuna inandıklarından) halkın da istediğine, ancak hükümetin istibdadı veya cehalet yüzünden bu isteklerini gösteremediklerine inanıyorlardı.

Namık Kemal, bunu ispat etmek için yazdığı piyesle, ancak bir tiyatro dolusu halkta vatanseverlik heyecanının yarattığı coşkunluğa bakarak bu sonuşında ileri gitti. Bu vak'a üzerine sürgüne gidişlerini anlatan bir sürgün arkadaşının tasviri cidden gözyaşortıcıdır: Kemal ve arkadaşları, kendilerini götürecek vopura bindirilmek üzere zaptiyeler arasında Sirkeci'ye getirilir. Gelen gecen, aşçı dükkânlarından çıkan esnaf ve halk, kaldırımlardan seyrederler, kimisi güler, kimisi 'kim bunlar, ne yapmışlar?' diye sorar. Birkaçı, 'Galiba Efendimize ubudiyette kusur et-

mişler' gibi bir şeyler söyler veya bunu anlatana öyle gelir. Fakat Kemal, halktan emin, belki de zoptiyelere hücum edip ellerinden olacaklarına inanıyor. Arkadaşlarının maneviyatını kuvvetlendirecek sözler söylüyor. Vapur kalkar, sürgünler güvertede kendilerinden uzaklaşan karaya ve halka bakarlar. Kemal, hâlâ sarsılmamış; Morseyyez'i mırıldanıyor, gemi Sarayburnu'nu döner, Mormara'ya dalar. İstanbul sisler içinde belirsizlenmeye başlar ve Kemal, o her zaman cesur, o her zaman iyimser adam, bir çocuk gibi gözlerini mendiline gömmüş ağlıyor»[248].

JÖN TÜRKLER

Namık Kemal'in mesajı halka ulaşmamıştır, ama Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye gibi okullarda gittikçe sayısı çoğalan genç aydınlara ulaşmıştır. «Yeni Osmanlılar, şuurlu olarak bütün aydınlara bir 'vatan' ideolojisi aşılamaya çalışmışlar ve Süleyman Paşa'nın yardımlarıyla mekteplerde buna bir dereceye kadar muvaffak olmuşlardı». Süleyman Paşa, askerî mekteplerin programını düzenlediği sırada bilhassa bu unsura dikkat etmişti. En eski Türklerin tarih içindeki yerlerini tetkik eden **Tarih-i Âlem** bu maksatla yazılmıştı. Bu çabalar sonucu, «askeri talebeler arasında vatanperverlik duygusu, bütün hareketlerine hâkim olan bir amaç olarak» yerleşmiştir[249].

Abdülhamit'in sağladığı çeşitli imtiyazlara rağmen, Mekteb-i Mülkiye'de de aynı hava esmektedir. Rıza Tevfik, bu havayı şöyle anlatmaktadır: «Gençliğim büyük bir heyecan ve uyanıklık devrine tesadüf etti. Ben Mekteb-i Mülkiye'de iken, yani 1888 ve 1890 senelerinde Ziya Paşaların, Namık Kemallerin, Abdülhak Hâmitlerin bir kıt'ası, hatta bir beyti bizim vicdanımızda kıyametler koparırdı»[250]. İsmet Paşa, bu vatansever gençliğe hâkim olan ruh halini iyi belirtmektedir: «Ben daha yüzbaşı iken devletin bütün işlerinde rol sâhibiymişim gibi sorumluluk duyardım. Ve 'bir şey yapamıyorum' diye kıvranırdım».

Ne var ki, bu vatanseverlik duygusuna ve coşkunlu-

ğa rağmen, bu gençlerin entellektüel gıdası hayli fakirdir. Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersini Sakızlı Ohanes Efendi (Paşa), maliye dersini Portakal Mikael Efendi (Paşa) okutmaktadır. Bu kişiler, emperyalizmi pençesinde, her geçen gün eriyen bir ülkede, ekonomik liberalizmin şampiyonluğunu yapmaktadırlar: Milletlerarası işbölümü gereği, Türkiye için tarımda ihtasaslaşma avantajlıdır. Serbest ticaret, bu avantajı Türkiye'ye sağlayacaktır. Devletin bayındırlık ve demiryolu işlerine dahi el atması doğru değildir. Yerli-yabancı özel teşebbüs, bunları gerçekleştirecektir vb. vb...

Gençler, bu ekonomik fikirlerle yetiştirilmektedir. İşin tuhafı, bu kişiler ekonomik alanda devrin büyük otoriteleridir. Ancak Ahmet Mithat Efendi gibi bir iki kişi, büyük otoritelerin karşısına dikilmeye cüret edebilecektir: «Bizim mekâtib-i âliyemizde Adam Smith ekonomisinin güya bir kanun, bir düstur-ul amel suretinde telâkki edilmesi teessüf-i azîmi muciptir». «Ticaretimizin dahiliyesi de, hariciyesi de eller elindedir. Hal böyle, iken, serbesti-i mübadele nerede, biz neredeyiz!» «'Siz ekonomi politik bilmiyorsunuz!' diye bize de ders vermek istiyorlar. Fesübhanallah!»[251]

Devrin genel havası içinde, pek cılız kalan bu sesler, o tarihlerde fazla bir anlam taşıyamayacaktır. Jön Türk fikriyatında iktisadi eleştiri pek az yer tutacaktır. Avrupa'nın riyakârlığına, Türkleri barbar diye suçlamalarına duygusal planda tepkiler gösterilmesine ve kapitülasyonlardan rahatsız olunmasına rağmen, Jön Türkler'in lûgatında emperyalizm kelimesi yok gibidir. İstanbul'daki İngiliz Seferetinin Londra için hazırladığı bir raporda, iktisadi alandaki fikir fıkaralığı, biraz alaylı bir dille şöyle açıklanmaktadır: «Tarih felsefesi, Türk mekteplerinde yer almaz. Kapitülasyonlara hiç dokunmadan devletler hukuku öğretilir. Bu bilgiler, Sultan'a hiç zarar vermez»[252].

Bu dönemde, Namık Kemal'in fikirleriyle coşan genç aydınlar, Namık Kemal çapındaki fikir liderlerinden de

yoksun kalmışlardır. Bir Mizancı Murat, bir Ahmet Rıza, bir Abdullah Cevdet, çak genel planda kolon fikirler içinde bocolamaktadırlar. En tutarlı gözüken Prens Sabahattin, aslında İngiliz hayranlığı ve bir aşağılık kompleksi yaymaktan öte bir şey yapıyor değildir.

Bir ara genç aydınların kendisine büyük ümitler bağladığı, Mülkiye ve Hukuk'ta tarih hocası Mizancı Murat Bey'in kurtuluş reçetesi, genel eğilim seviyesinin yükseltilmesi, 'asalak' memur tipinin tasfiyesi, devletin kaliteli kişiler eliyle yönetilmesi gibi fikirlerdir. Ve bu reçete, Avrupa devletlerinin himayesinde uygulanacaktır. «Mizancı'nın tasarladığı reform protokolü, Avrupa devletlerinin baskısıyle Padişaha imzalatılacak ve Batı devletlerinin İstanbul'daki sefirlerine Sadrâzamın tâyini bakımından veto hakkı tanıyacaktır»[250]. Yabancı devletlerin baskısı altında batan Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin baskısı sayesinde kurtulacaktır!

Kurtuluş, «kafaların aydınlanmasında» diyen yalınkat bir pozitivizmin savunucusu olan Ahmet Rıza Bey de «Abdülhamit gitse, Avrupa'nın bize karşı tutumu değişir» tarzındaki fikirleri ileri sürebilmektedir. 1897 Türk-Yunan savaşı olmuş, Türkiye savaşı kazanmış, fakat Avrupa, İmparatorluğun evvelce kaybettiği arazinin bir kısmının kurtarılmasına karşı çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey'in bu durumda tepkisi şundan ibarettir: «Avrupa, koybedilen eyaletlerin hiçbirinin Osmanlı İmparatorluğuna iadesine muvafakat etmiyor ve Türkiye, bir galibin haklarının hepsinden istifade edemiyorsa, bunun sebebi, yabancı hükûmetlerin ve âmme efkârının, (Abdülhamit'in) idaresini meş'um ve hâkimiyeti altına giren milletleri en derin mânasında bedbaht addettiklerindendir[251]. Abdülhamit'in meş'um idaresinden bir kurtulunabilse, milletlerin mutluluğu için çalışan emperyolizm, iyilik meleği kesilecektir.

Bir Abdullah Cevdet için emperyolizm yoktur, yalnızca Avrupa uygarlığı vardır ve her engeli yıkan bu çoşkun sele karşı direnmek anlamsızdır. Abdullah Cevdet'in 1905'-

te Fas'ın uğradığı felâketlere karşı tepkisi şöyledir: «Medeniyet-i hâzıra bir seyl-i huruşandır ki, mecrasını Avrupa kıt'asında açmıştır, önüne gelen her mevanii ba kemal-i şiddetle zir-ü zeber eder. Ahali-i Müslime bu seylabe-i medeniyeye mukavemetten ihtiraz etmelidir. Hayat-ı millîlerini ancak bu cereyana tâbiiyet ile temin edebilirler»[25]. Abdullah Cevdet, daha sonra, neslimizi «istıfaya tâbi tutmak», yani kuvvetlendirmek için Avrupa ve Amerika'dan «damızlık erkek» getirilmesini isteyecek kadar bu tip «Batıcılık»ta ileri gidecektir*.

Bir Prens Sabahattin, «menfaati menfaatimize uygun bir hükûmetle»[26] daha önceden anlaşarak, ihtilâl yapma çabasındadır. «Menfaati menfaatimize uygun» hükûmet, İngiltere'dir. Esasen Prens'in bilimsel teorisi de İngiliz hayranlığına dayanmaktadır. Prens Sabahattin'e göre iki çeşit toplum vardır: Bireyci ve kamucu (communautaire) toplumlar. İngiliz toplumu bireycidir ve üstündür. Osmanlı toplumu kamucudur ve geridir. O halde kamucu toplumdan bireyci topluma geçmek gereklidir. Bu da, Anglosakson eğitimi, özel teşebbüsçülük, devletin fonksiyonlarının

* Emperyalizm karşısındaki kavrayışsızlıkları yüzünden, bu yazarlara karşı biraz insafsız davranmış olmamız mümkündür. Laiklik, kadın hakları, cehaletle mücadele, latin harfleri, şapka, pozitivizm vb. gibi sonradan gerçekleştirilen reformların savunmasını bu yazarlar başlatmışlar, gerek İttihat ve Terakki, gerekse Cumhuriyet döneminde, fikirleriyle az çok etkili olmuşlardır. Abdullah Cevdet, «göz acık bir rüya» saydığı bir yazısında, fesin yerine yeni bir başlık giyilmesini, sarık ve cübbenin yalnız meslekten olan din adamlarınca kullanılmasını, medreselerin ve tekkelerin kapatılmasını, ermişlere adak adamanın yasaklanmasını, üfürükçülerle büyücülerin faaliyetine son verilmesini ve bütün hukuk sisteminin değiştirilmesini ileri sürmüştür. Fakat bunlarda da, emperyalist boyunduruk altında iyice anlamsızlaşan «Batı'dan ne alalım, ne almayalım» tartışması sürüp gitmektedir. «Batı klasiklerinin derin mânalarının anlaşılması sayesinde Batı'ya yaklaşılabileceğini ve Batılılaşmanın gereklerinden birinin fikir ve görüşleri temelinden değiştirmek olduğunu» ileri süren Abdullah Cevdet'te dahi, bu konuda zaman zaman bir uzlaştırma çabası vardır.

ve yetkilerinin asgarîye indirilmesiyle sağlanacaktır. İngilizlerin bireyci üstün toplumu nasıl ortaya çıkmıştır? Gökten zembille mi inmiştir, yoksa geniş ölçüde kapitalist gelişmenin sonucu mudur? Bu kapitalist gelişmenin ürünü olan emperyalizmin, Türkiye üzerindeki etkisi nedir? Emperyalizmin tahakkümünden kurtulmadıkça, herhangibir şey yapmak mümkün müdür? İngiltere'de ideal toplum düzenini gören Prens için, İngiliz emperyalizmi diye bir şey yoktur. İngilizlerin bireyciliği, feodal toplumdan burjuva toplumuna geçişin eseri değildir; âdeta kendiliğinden ortaya çıkıvermiştir ve İngiliz bireylerini taklit etmekle her şey yoluna girecektir. **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?** adlı iddialı yazılarında, Prens Sabahattin Bey, kurtuluş reçetesini şöyle açıklamaktadır: «Milli terbiyeyi, istihlâk, atalet ve esaretten; istihsal, teşebbüs ve istiklâle yöneltmek için yegâne çare, infiradî (bireyci) ailelerin teşkiline elverişli kız ve erkekler yetiştirmektir.

İngiliz mekteplerinden mülhem olarak memleketimizde kız ve erkekler için ayrı ayrı vücuda getirilecek terbiye müesseselerine, o mekteplerden ehil mürebbi ve mürebbiye aileler celbedilmelidir. Angiasakson terbiye muhitinden, aile ve çiftlik gibi tesislerinden istifade edilmelidir. İnfiradî ailelerin meydana gelişinden sonra topraklarımızın yeni ve hakikî bir fethi başlayacaktır»[257]. Halbuki İngilizler, sömürgelerinde Sabahattin Bey'in fikirlerini uygulamakta pek kusur etmemişlerdir. Hindistan'da ve öteki sömürgelerinde, Angiasakson okullarının ürünü bireycl bir 'elit' yetiştirmişlerdir, bunları devlet kapısında değil 'teşebbüs-i şahsî' alanında kullanmışlardır. Türkiye'de de, emperyalizmin aracı olarak yararlandığı Rum ve Ermeni zenginlerin çoğu, Angiasakson okullarında eğitim görmüşler ve 'teşebbüs-i şahsî'ye yönelmişlerdir. Kısaca, bütün sömürgelerde, Prens Sabahattin'in özlemini çektiği bireyci ve özel teşebbüsçü bir elit, 'bireyci üstün toplum' eliyle eğitilmiştir. Ne var ki, Prens Sabahattin'in programı uygulanmasına rağmen, ancak bir avuç «bireyci» komprador yetişmiş, 'kamucu' geri toplum daha da gerilemiş ve kös-

tebekleşmiştir. Kapitalizmin dahi — Japon denemesinin apaçık gösterdiği üzere — ancak devletçilikle mümkün olduğunun Prens Sabahattin farkında değildir.

Emperyalizmden habersiz görünen bu 'hürriyetçi' yazarların halka karşı tutumları da Tanzimat paşaları kadar güvensizdir. Yazılarında zaman zaman bir halk düşmanlığının belirtilerini bile görmek mümkündür. Halk, en iyi niyetle, onlar için eğitilmesi gerekli bir cahiller yığınıdır. Murat Bey, «halkın cinayetleri»nden, Abdullah Cevdet, «istemezük demekten gayri bir şey söylemek bilmeyen avam»dan söz etmektedir. Ahmet Rıza Bey için insanoğlu kötüdür: «İnsan tabiatını incelemiş olan herkes, insanın ihtiyaçlarını en kolay yoldan gidermeye çalışan egoist ve tembel bir hayvan olduğunu bilir. Allah ve jandarma korkusu olmasa, hırsızlık, tabii temayüllerine en uygun davranış olurdu». Tarihçi Murat Bey ise, «Halk baskısı, maazallah devleti yıkar» tarzında bir görüşü savunmaktadır: «Garpta olduğu gibi aşağıdan tazyik icrası bizde caiz değil itikadındayım. Çünkü bunda esbâb-ı inkıraza rağmen, devletin yarım asırdan beri pâyidar olması, halkımızın, hükûmetlerine karşı olan bir rabıta-i mâneviye semeresidir». Esasen halk tamamen içine kapanmıştır. Aşağıdan bir baskı, ümitsiz gözükmektedir. Bir Jön Türk, bu ümitsizliği şöyle anlatmaktadır: «Feda etmek mecburiyetinde olduğumuz enerji ve kabiliyetlerin, halk bu fedakârlığın mânasını idrak edecek duruma gelinceye ve hiç olmazsa 'şu veya bu gaye için kendini feda etti' deyinceye kadar pek az faydası olacaktı»[2,58].

İşte Jön Türkler, böyle bir entellektüel ortam içinde, Namık Kemal'in ateşlediği vatansever duygularla vatanı kurtarmaya çalışmışlardır. Egemen düşünce, bir Anayasa'dan mucizeler beklemek olmuştur. Anayasa, İmparatorluğun çeşitli milletlerine eşitlik ve özgürlük getirecek, bu milletlerin İmparatolruktan kopma çabaları son bulacak ve bu büyük devrimi gözleriyle gören Avrupa, iç işlerimize müdahaleden vazgeçeceği gibi, böylece uygar top-

lumlar arasına katılan Türkiye'ye yardımcı olacaktır. Kurtuluşa engel, Abdülhamit'tir, o halde Abdülhamit'i devirmeye çalışmalıdır.

Abdülhamit'e karşı uzunca süre hiçbir toplumsal sınıfa dayanmayan, ancak maaşla geçinen bir grup aydının açtığı otuz yıllık mücadele, bu ana fikir etrafında dönecektir.

Avrupa, devlet kapısındaki geçimini yitirmiş bir yığın Jön Türk'le dolacaktır. Mücadele uzadıkça uzayacaktır. Kırılan ümitler ve parasızlık, başta Mizancı Murat ve Abdullah Cevdet olmak üzere, Jön Türkler'in birçoğunun Abdülhamit ile uzlaşmasına yol açacaktır. Şerif Mardin, Jön Türkler'in dramını şöyle anlatmaktadır: «Osmanlı hürriyet taraftarları, Batı'da Renaissance devrinde fikir adamlarının mâruz kaldıkları bir durum karşısındaydılar. O da, toplumda çalışmalarını destekleyecek gelir kaynağı bulamadıklarından bir 'hâmi'ye sığınma zaruretiydi. Böylece Renaissance devrindeki fikir eserleri çok zaman kudretli ve siyasî bakımdan ehemmiyetli bir kimsenin desteğiyle meydana geldiği gibi, Yeni Osmanlılar da ancak bir 'hâmi'nin yardımıyla, Mustafa Fazıl Paşa'nın serveti sayesinde, teşkilâtlı bir kuvvet olarak çalışabilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nde, Abdülhamit devrinde de Türkler için yegâne servet membaı, devletti. Bu itibarla devlete karşı çalışmak için ya devletin tesirinin asgariye indiği Mısır gibi bir emarette 'hâmi' bulmak veya doğrudan doğruya devletten faydalanmak icap ediyordu»[259].

Para sıkıntısı yüzünden bir hayli kayıp vermelerine rağmen, Jön Türkler, Avrupa'da pek çok sayıda gazete çıkararak, Abdülhamit'i bombardıman etmişlerdi. Ama çok dar bir aydın çevrede okunan bu yayınlarla bir sonuç alınamayacağını görmüşlerdi. 1902 yılında Paris'te toplanan ilk Jön Türk Kongresi'nde bu mesele ele alınmıştır. Kongre, iki nokta etrafında dönmüştür:

a) Yalnız propaganda ve yayınla ihtilâl yapılamaz.

Askerî kuvvetlerin de ihtilâl hareketlerine katılmaları gerçekleştirilmelidir.

b) Yabancı devletlerin müdahalesi sağlanmalıdır.

Birinci noktada görüş birliğine varmak kolay olmuştur. İkinci noktada, yabancı müdahalesini isteyenlerle bunu reddedenler çarpışmışlardır. Yabancı devlet müdahalesi tezini Prens Sabahattin savunmuştur: «Biz memleketimizde bir ihtilâl yapmak maksadıyle toplanmış bulunuyoruz. Lâkin dahilde ihtilâl çıkarmaya muvaffak olduğumuz takdirde, bu hareketin hüsn-i suretle neticeleneceği muhakkak değildir. Kargaşalık esnasında, herhangibir ecnebi hükûmetin kendi menfaati namına, işlerimize müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için menfaati menfaatimize uygun bir hükûmetle daha evvelden anlaşmış olmalıyız. Yani dahilde bir hareket vücuda getirdiğimiz vakit, bundan istifade etmek emeline düşecek hükûmetlerin müdahalesini bertaraf eyleyecek hür ve demokrat hükûmetlerle şimdiden uzlaşmalıyız ve bundan sonra ihtilâl harekâtına geçmeliyiz»[200].

Ahmet Rıza liderliğindeki bir azınlık grubu ise, yabancı müdahaleye karşı çıkmıştır. Avrupa'nın mutsuz saydığı milletleri kurtarmak için Osmanlı İmparatorluğu'nu parçaladığını söyleyen Ahmet Rıza, bu sefer, «Ecnebilerni mülkümüzde icra-yı hükümet değil, işimize hariçten müdahale etmelerini bile, namus ve haysiyet-i milliyeye bir ar sayarız.» demektedir.

Sabahattin Bey, İngiliz bankası Turkish National Bank'tan para sağlayarak ve Trablusgarp'ta bulunan Recep Paşa ve bazı subaylarla anlaşarak Abdülhamit'i devirmeye kalkışmışsa da, teşebbüs, Recep Paşa'nın cayması üzerine yarı yolda kalmıştır. Prens'in bir savunucusunun yazdığına göre, darbe teşebbüsünü Londra iyi karşılamıştır. İngilizler, İstanbul'da harekâta geçileceği sırada İngiliz donanmasını yakınlarda bulunduracaklarını vaadey-

lemişler ve olaydan dış ülkelerin haberdar olmasını engellemek için Eastern Telgraph kablosunun Odesa ve Köstence'ye bağlı kısımlarının kesilmesini tavsiye etmişlerdir[101]. Prens Sabahattin, bu başarısız denemesinden sonra dahi, Sir Edward Grey ve Clemenceau'dan yardım dilenerek darbe projelerini sürdürmüştür.

II

1908 HAREKETİ

Avrupa'da bu ümitsiz faaliyetler, bir bezginlik havasına bürünürken, 1906 yılından itibaren Türkiye'de, özellikle Makedonya'da, ihtilâlci faaliyetler hızlanmıştır. Dış ülkelerdeki faaliyet, ikinci plana düşmüştür. Fakat Monastır, Selânik ve Edirne'de İkinci Ordu ile Üçüncü Ordu'nun genç subayları, gizli cemiyetin saflarını doldurmuşlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, genç subayların katılmasıyle birdenbire güçlenmiştir.

Makedonya, özellikleri olan bir bölgeydi. Rumlar, Sırplar, Bulgarlar bölgeyi kendilerinin sayıyorlar ve bölgede yaygın bir çetecilik faaliyeti yürütüyorlardı. Amaçları, göz diktikleri yerlerdeki Müslüman ve Türk nüfusu yok etmek ve kendi nüfus çoğunluklarını sağlamaktı. Türk subayları, dağlarda, çeşitli kombinezonlara başvurarak bu çetecilerle savaşıyor ve gerilla tekniklerini öğreniyorlardı. Bu gerilla savaşları dar bir bölgede çok sayıda subayı toplamakta ve onlarda ihtilâlci vatansever eğilimleri kamçılamaktaydı. Öte yandan Makedonya, Balkan devletlerinin entrikalarının yanı sıra, büyük devletlerin ihtiraslarının çarpıştığı bir alandı. Makedonya Jandarma Kumandanlığına yabancı general Georgis, maiyetindeki 25 yabancı subayla birlikte tâyin edilmişti. Makedonya par-

çalara ayrılmış, her devlet bir parçanın nezaretini yüklenmişti. Avusturya Üsküp, İtalya Manastır, Rusya Selânik, Fransa Serez, İngiltere Drama bölgelerinde sorumluluk almıştı. Almanlar, Selânik'teki jandarma okuluna bir müdür tâyin etmekle yetinmişlerdi. Makedonya'nın mali idaresi ise, devletlerin bir dananma gösterisinden sonra, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış gibiydi. Maliye, büyük devletlerin tâyin ettikleri ajanların kontrolündeydi[262]. Emperyalizmin açıkça at oynattığı bölgede, Avrupa devletleri ve ajanları yoğun bir çaba göstermekteydi. Makedonya'nın ve hatta bütün imparatorluğun yitirilmesi tehlikesi her geçen gün ciddîleşmekte ve bu durum, başta genç subaylar olmak üzere Jön Türkler'i bir kurtuluş çaresi bulmak için harekete geçmeye zorlamaktaydı.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TOPLUMSAL TEMELİ

Bundan başka Selânik, «yalnız Balkanların kapısı olan büyük bir ticaret limanı değil, yeni ve özgür düşüncelerin gelişmesine çok uygun, Batı ile yakın ve rahat ilişkiler kurulabilen bir kültür merkeziydi. Üstelik bu şehir, çeşitli dillerin ve kültürlerin, düşünce ve politika akımlarının kaynaştığı bir çatışma noktasıydı. Bu şehir, İstanbul'dan fazla milletlerarası bir kişilik ve renk gösteriyor, gençler kolaylıkla yabancı diller öğreniyorlar, onlarla rahatça konuşabiliyorlardı»[263]. Burada hayli güçlü bir ticaret burjuvazisi yetişmişti. Selânikli dönmeler, kültür seviyeleri, yabancı dil bilmeleri, kurdukları basımevleri, gazeteleri, kulüpleri, özel okulları ile, bir ticaret burjuvası zümresi olarak iyice sivrilmişlerdi. Dönmeler ve Musevîler, Jön Türk hareketini desteklemekteydiler. Bir rejim değişikliğinin, onlara, Rum ve Ermeni işadamlarının İstanbul'daki tekel durumunu yıkmaya fırsat vereceğini ummaktaydılar. Bu yükselen ticaret burjuvazisi, çıkarları gereği, daha çok Merkez Devletleri'ne, Almanya ve Avusturya'ya yakındı. İngiliz ve Fransızlar, Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerin-

çe genellikle Rum ve Ermenilere yaslanıyorlardı. Türkiye ile ekonomik ilişkileri hızla gelişen Almanlar ise, daha çok Yahudi ve Müslüman burjuvaziye dayanma eğilimi gösteriyorlardı*. Mason dernekleri aracılığıyle, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri ve Selânik burjuvazisi arasında ilişkiler kurulmuştu.

İşte böyle bir politik ortam ve toplumsal ilişkiler çerçevesinde, 1908 Hareketi gerçekleşmiştir. Kaynağını, henüz Osmanlı vatanperverliği biçiminde ifade edilen bir milliyetçilikten alan 1908 Hareketi, genç subay ve aydınların vatanı kurtarma çabalarının sonucudur. İnönü'nün deyimiyle, «1908 inkılâbı, bir kahramanlık hareketi, bir fedakârlık hareketi, samimiyet ve vatanperverlik hareketidir». Hareket, Anayasa'nın ilânıyle, İmparatorluğu teşkil

---

* Almanya'nın Türkiye'ye olan ihracatı 1888 yılında 11.7 milyon Mark iken, 1905'te 71 milyon Mark'a yükselmiştir. Türkiye'den yaptığı ithalât da aynı tarihler arasında 2,3 milyondan 51,6 milyon Mark'a yükselmiştir. İttihat ve Terakki'nin İngiliz taraftarı bir üyesi, Selânik Yahudilerinin genellikle Alman dâvasına kazanıldığı iddiasındadır. Bu zat, 1911 yılında Merkez-i Umumî'nin gizli bir toplantısında, şu sözleri söylediğini ileri sürmektedir: «Almanya, Avusturya-Macaristan ve Türkiye'de Yahudi masonluğu, gözü doymaz Prusya askerliğinin yuvasıdır. Selânik'te Paris ve Roma'ya sempatizan bazı Yahudiler de bulunmakla birlikte Yahudilerin çoğu Berlin'i tutmaktadır». Bu gerekçeyle, Merkez-i Umumi toplantısında Albay Sadık Bey ve bu zat, subayların mason derneklerinden çıkmasını istemişlerdir (Dukagjin-Zadeh Basri Bey, **Le Monde Oriental et l'avenir de la paix**, beşinci baskı, Paris 1920, s. 62).

Gibbons da, Alman emperyalizminin Türkiye'yi ele geçirme çabalarına karşı, Ermenilerin büyük bir engel teşkil ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre, «Ermenilerin çoğu Fransız ve Amerikan okullarında yetişmişlerdir. Fransızca ve İngilizce bilmektedirler. Batı Avrupa, Amerika ve özellikle İngiltere ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Alman ticarî ajanlarının faaliyetini doğal olarak başarısız kılmışlardır» (Mandelstam, **Le Sort de l'Empire Ottoman**, Paris 1917, s. 312). Rumların durumu da aynıdır. Gibbons bu nedenle, Almanların, Ermeni kırmını desteklediğini ileri sürmektedir.. Rum ve Ermenileri, emperyalist emellerine engel sayan Almanların, Yahudi ve Müslüman kompradorlara yaslanmaları normaldir.

eden çeşitli unsurların kardeşçe birleşeceği ve yabancı devlet müdahalelerinin son bulacağı kanısındadır. Bu kardeşlik, eşitlik ve özgürlük ortamı içinde, İmparatorluğa bağlı unsurların sanayi ve ticarete atılmalarını teşvik ederek ve eğitime önem vererek ülkenin kurtulacağına inanılmaktadır. Yine İnönü'nün sözleriyle, «Her derdin devâsının Kanun-u Esasî (Anayasa) olduğu içimizde iman halinde yerleşmişti... İhtilâl olduğu zaman, her şeyin o kadar kolay düzeleceğine inanıyorduk ki...»[264]

Hareket, yalnızca bir subay ve aydın hareketi olarak kalmamakta, ekonomik hayatta paşalar ile Rum ve Ermeni zenginlerinin kurdukları tekeli yıkmaya azimli bir ticaret burjuvazisi tarafından desteklenerek, bir toplumsal temele oturmaktaydı.

Bu hareketin toplumsal açıdan dikkat çekici bir tahlilini, Türkçü Yusuf Akçura'da bulmaktayız. O zamanın düşünürleri için yepyeni bir tahlil metaduna dayanan Yusuf Akçura'nın görüşleri özetle şöyledir: «Sultan Abdülhamit'in son zamanlarında, asker ve sivil memurların bir kısmı, özellikle burjuvaziye dahil olanları, dünya nimetlerinden aslan payı alıyorlardı. Fakat bunların dışında kalanlar, meselâ aylıklarıyle geçinen küçük taşra memurları, yine aylıklarıyle geçinen, Makedonya'da eşkiya kovalamakla görevli küçük rütbeli subaylar, hizmet ve emeklerinin tamamiyle ödenmediğini pekâlâ biliyorlardı. İttihat ve Terakki, işte bu proleter sivil ve asker memurları örgütlendirdi. Yani ekonomik durumlarından şikâyetçi memurların temsilcisi olarak işe başladı ve mevcut hükûmete muhalif bir parti halinde ortaya çıktı. Türk ve Müslüman almayan bazı millî demokrat partiler de (Taşnaksiyon ve ihtilâlci Bulgar partileri gibi), özel çıkarlarını sağlamak ümidiyle, İttihat ve Terakki'ye taraftar, hatta müttefik oldular. Selânikli tüccarların da çoğu İttihat ve Terakki'ye katıldı. Doğuştan büyük bir ticarî kabiliyete sâhip bulunan bu tüccarlar, ihtilâlin başarısını, tahmin ettiler ve başarı halinde, millî ve milletlerarası büyük ticaret ile hükûmet müteahhitliğini hemen tekelinde bulunduran

İstanbul'un Rum ve Ermeni tüccarlarını mevkilerinden kaydırabileceklerini hesapladılar. Nihayet Rumeli'de büyücek çiftlik sâhibi olan beylerden bir kısmı (meselâ Serez Beyleri) partiye girdi. Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin devamlı tahribatı, Rumeli Türk Beylerinin gelirlerine büyük zarar verdiğinden, bunlar, hükûmetin değişmesiyle ekonomik durumlarının düzeleceğini umuyorlardı».

İttihat ve Terakki'nin karşısında ise, eski rejimin nimetlerinden yararlanonlar toplanmıştır: «Başkentte hüküm ve zevk süren büyük rütbeli ve büyük sermayeli sivil ve asker memurlar, iç ve dış ticaretin büyük kısmını ve özellikle hükümet müteahhitlik ve mültezimliğini elinde tutan ve çoğu Müslüman olmoyan tüccarlar, hayat ve geçimlerinin kolaylaştırılmasına hayli itina edilen ufak İstanbul halkı ve nihayet illerde çıkarlarının sağlanmasına, şan ve şereflerinin arttırılmasına çalışan eşraf ve âyân» bu gruba girmektedir[265]. Bunlar, Abdülhamit'in nimetlendirdiği aşiret reisleri, şeyhler vb. ile birlikte Hürriyet ve İtilâf Partisi etrafında toplanmaya çalışacaklardır.

Tabiî ki, bu toplumsal tahlil, kesin bir ayırıma doyonmamoktadır. Saray'ın etrafında kümelenen ticaret burjuvazisi, onların yerine göz diken ticaret burjuvazisiyle ve yeni iktidarla uzlaşmaya, uyuşmoya çalışacaktır. Eşraf ve âyân da, çıkarlarına dokunulmadığı sürece, bir taraftan öbür tarafa koyabilecek ve bu koyışı, çıkarlarını teminat altına olmak için yapacaktır. Hatta eski devlet ricolinin bir kısmı bile yeni yönetime ayak uydurocoktır. Bununla birlikte, İngiliz ve Alman emperyalizmlerinin Türkiye'deki rekabetinin de biçimlenmesine yardım ettiği bu sosyol bölünme, İmparatorluğun son yılları için geçerli sayılabilir.

1908 VE SONRASI

Ordu'nun, daha doğrusu milliyetçi genç suboyların ayaklanmasıyle kurulan Anayasa rejimi, son derece elverişsiz şortlar altında başlamıştır. 1907 Rus - İngiliz it-

ittifakı ile, İngiltere, çoktandır izlediği Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama politikasını kesinlikle benimsemiştir. İngiltere, Mısır, Sudan ve Kıbrıs'tan sonra petrol yatağı Arabistan'a göz dikmiştir. İngiliz ajanları, Arap aşiretlerini ayoklandırmaktadır. Ermeni dâvâsına, Ruslar kadar İngilizler de destek getirmektedir. Rusya, Japonya yenilgisinden sonra, gözlerini yeniden İstanbul'a ve Boğazlar'a çevirmiştir. İtilâf Devletleri (İngiltere, Fransa ve Rusya), Doğu'ya doğru yayılma eğilimi gösteren Alman emperyalizmini, Balkan devletlerini birleştirerek ve İtalya'yı Üçlü İttifak'tan (Almanya, Avusturya, İtalya) koparark bir cember içine alma çabasındadır. Avusturya, İtalya ve küçük Balkon devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da kalan arazisini paylaşma kavgasındadır. Troblusgarp, gerek İtilâf ve gerekse İttifak devletleri tarafından coktan İtalya'ya peşkeş çekilmiştir. Girit'in ve Ege adalarının Yunanlılara verilmesi planlanmıştır. Bu şartlar altında, Anayasa'nın, kısa bir süre için dahi olsa, İmparatorluğu parçalanmaktan kurtaramayacağı açıktır.

İttihat ve Terakki üyelerinin büyük çoğunluğu, başlangıçta İngiliz dostluğuno ümit bağlamışlardı. İnönü, hâtıralarında, «Meşrutiyet ilân edildiği zaman sempatimiz daha çok Fransa ve İngiltere'ye karşı idi. Almanya'ya gelince, biz bu Almanya'yı ilk zamanlar istibdadın yardımcısı olarak görüyorduk» demektedir[266]. İttihat ve Terakki'nin Arnavutluk, Manastır, Drag ve Kosova'daki liderlerinin coğu, koyu İngiliz taraftarı ve Alman aleyhtarıdır. Hatta Basri Bey'in yazdığına göre, buralarda gizli komiteye giriş yemini, «Mithat Paşa Anayasasını getirmek ve Türkiye'yi Almanya'nın pençesinden kurtarmak» biçimindedir[267]. Nitekim, Meşrutiyet'in ilânı ile Alman taraftarı Ferit Paşa gitmiş, İttihat ve Terakki perde arkasında, kalarak, Abdülhamit'in kariyerini İngilizlere bağlamakla ün kazanmış veziri Kâmil Paşa, Sedorete gelmiştir. Abdülhamit, Mithat Paşa'nın İngilizlere yakın oğluna, «Almanya'ya karşı takip ettiğim fikirde ne kadar aldandığımı bugün itiraf ediyorum. Siyasetimi değiştirdim, bundan sonra artık İngilizleri

takip edeceğim. Memleketin selâmetini İngilizlerle hareket etmekte görüyorum» demiştir[65]. Edward VII., Kâmil Paşa'nın tâyininden dolayı Sultan'ı telgrafla kutlamıştır. Bununla birlikte, Abdülhamit zamanında Kara Ordusu'nun eğitimi ile görevlendirilen Almanların, Türkiye'deki gücü de küçümsenmemelidir. Meselâ Meşrutiyet yıllarının kudretlü kişisi Mahmut Şevket Paşa, Almanlara yakınlığı ile tanınmaktadır. 1908 Hareketi'nden sonra Berlin Ataşemiliteri olan İnkılâbın yıldızı Enver (Paşa), Alman dâvâsına kazanılacaktır. Selânik tüccar ve mason çevrelerinin önemli bir kısmı da, ekonomik ilişkileri dolayısıyle, daha çok Almanya ve Avusturya'ya eğilim göstermektedir. Fakat başlangıçta İngiliz dostluğu ağır basmaktadır. Sir Edward Grey — İngiltere, Türkiye'nin parçalanmasını çoktan kararlaştırmış da olsa —, İstanbul'daki sefirine «Jön Türkler'i teşvik için elinizden geleni yapınız ve dilekler ileri sürerek onlara güçlük çıkarmaktan çekininiz» tavsiyesinde bulunacaktır. Bu şartlar altında, yeni rejime ilk darbe, Almanya'nın müttefiki Avusturya'dan gelecektir. Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak edecek ve Avusturya'nın cesaretlendirdiği Bulgaristan, bağımsızlığını ilân eyleyecektir. Avusturya'nın tutumu, İtilâf Devletleri'ni kızdırmakla birlikte, onlar, oldubittiyi kabullenmekten başka bir şey yapamayacaklardır. Türkiye'de ise, olay, milliyetçi bir galeyana yol açacaktır. Avusturya mallarına boykot başlayacaktır. Fesler Avusturya'dan geldiğinden, milliyetçiler, fesleri atıp beyaz keçe külâh giyeceklerdir. Selânikli tüccarlar fes fabrikası kurmak için harekete geçecek, Meşrutiyet döneminin iktisat otoritesi Cavit Bey bir makale yazarak bu Selânikli tüccarlara fes imalinde tekel tanınmasını isteyecektir. Bununla birlikte, Almanya'nın araya girmesiyle, Bulgaristan ve Avusturya Osmanlı Devleti'ne bir miktar tazminat ödeyecek ve mesele kapanacaktır. 31 Mart ayaklanması da, Hareket Ordusu'nun başında İstanbul'a giren Mahmut Şevket Paşa ile Berlin'den acele dönen Enver'in durumunu kuvvetlendirecektir. Von Der Goltz Paşa'nın Kara Ordusu'nun yetiştirilmesi için yeniden

Türkiye'ye gelişi, 31 Mart'tan hemen sonraki günlere rastlayacaktır*.

Bosna-Hersek buhranını İtalyanların Trablusgarp'ı işgali izleyecektir. Üçlü İttifak'ın üyesi olmakla birlikte, İtilâf

---

* 31 Mart isyanının nedenleri hâlâ tam olarak aydınlanmış değildir. 31 Mart, yalnızca İttihad-ı Muhammedi'cilerin, Volkan'cıların ve alaylı subayların tahriklerinin sonucu mudur, yoksa bunların gerisinde daha kudretli gizli eller mi yatmaktadır? Bu konuda son bir inceleme yapan Ecvet Güresin, «Volkan'cıların arkasında dış ülkelerin gizli teşekküllerinin parmağı olduğunda şüphe yoktur. Nitekim bu şüphe duruşmalar sırasında kuvvetlenmiş, fakat İttihatçılar ve Mahmut Şevket Paşa, Düvel-i Muazzama ile arayı bozmamak için, soruşturmaya izin vermemiştir» demektedir (Cumhuriyet, 29 Nisan 1968). 31 Mart'ın sorumluluğunu İtilâfçılar İttihatçılara, İttihatçılar İtilâfçılara yüklerler. Biz burada, 31 Mart'ın hâlâ ne ölçüde aydınlatılmaya muhtaç olduğunu göstermek bakımından, açıkça İngiliz taraftarı ve sonradan İtilâfçı olan bir İttihat ve Terakki ileri gelenin belki de tamamen hayal mahsulü iddiasını özetlemeye çalışacağız. Albay Sadık Beyin yakın arkadaşı ve İttihat ve Terakki gizli örgütünün yöneticilerinden biri olduğunu iddia eden bu ilk Meclis'teki milletvekiline göre, 31 Mart'ın içyüzü şöyledir: İngilizci Manastır, Kâmil Paşa'yı desteklemekte, Almancı Selânik ise onu düşürmeye çalışmaktadır. Kâmil Paşa, Manastır'a dayanarak Selânik'e kafa tutmaktadır. Kâmil Paşa, Deniz Kuvvetlerinin organizasyonunu İngilizlere vermiştir. Jandarmayı İngiliz-Fransız subaylarına, Kara Ordusunu da Fransızlara vermek niyetindedir. Sadrâzamın bu niyetlerini öğrenince, Selânik kabine değişikliği yapılmasını, Mahmut Nedim Paşa ile Talât Beyin kabinede yer almasını ister. Kâmil Paşa reddeder. Berlin Ataşemiliteri Enver, Berlin, Selânik ve Istanbul arasında mekik dokumakta ve Selânik'in tertipleyeceği düzmece bir karşı-devrim hareketini bahane ederek, bir darbe hazırlamaktadır. Yeni rejimin güvenliğini sağlamak amacıyle Makedonya'dan Istanbul'a getirilen üç Avcı Taburu kullanılacaktır. Bu James Bond'vârî hikâyeyi anlatan milletvekiline göre, Kâmil Paşa ile kendisi arasında şu konuşma geçmiştir:

Paşa — Üç Avcı Taburunun derhal uzaklaştırılması gerektiği hususunda mutabık mıyız?

— Tamamen. Onları mutlaka uzaklaştırmak gerek. Daha yeni öğrendim: Berlin planına göre, Istanbul'a Almanlara en yakın Osmanlı Paşası Mahmut Şevket'in kumandanlığında büyük bir Rumeli Ordusunun gelmesini sağlamak üzere, bir cins

Devletleri ile flört eden İtalya'nın gönlünü kazanmak için, bütün devletler, Trablusgarp işgalini olumlu karşılayacak-

---

«ufak karşı-devrim» düzenlenmiştir. Bu kuvvetle Istanbul'da bir diktatörlüğün kurtulması ve Selânik'teki adamların bütün Türkiye'de hâkim olması amacı güdülmektedir.

Paşa — Konuşmanızın ışığı altında, Selânik'teki kardeşlerin son günlerde benim nezdimde yaptıkları teşebbüslerin gerçek aniamının şimdi farkına varıyorum. Bana dediler ki, Bulgariarla kesinlikle bir savaş olacaktır. Selânik'ten bir birliğin Istanbul'a gelmesi zorunludur. Oniara, «Başkentte asker var. Bulgar tehlikesini unutmuyoruz, ama bu yakın bir tehlike değil. Üstelik tehlike, Selânik için de vârit» cevabını verdim... Taraftarlarınıza lütfen bildiriniz ki, ülkenin güvenliğini tehlikeye atabilecek bu üç Avcı Taburunu derhal başkentten uzaklaştıracağım.

Ne var ki, Kâmil Paşa'nın Avcı Taburlarını başkentten çıkaracağı gün, Talât ve arkadaşları, kabinede bir buhran yaratmışlardır. Kabinedeki İçişleri Bakanı Hüseyin Hilmi Paşa, Talât'ın sadrazamlık vaadi üzerine, kıyameti koparmıştır. Meclis karışıktır. Selânik'ten bazı subaylar, tabancalarıyle Meclis koridorlarında milletvekillerini sindirme çabasındadır. Meclis'in şaşkın başkanı Ahmed Rıza, olan bitenden ürkek, Abdülhamit'e gitmiş ve bütün İttihat ve Terakki Komitesinin Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığını istediğini bildirmiştir. Sultan, oldubittiyi kabullenmistir. Her ne kadar Hilmi Paşa kabinesi, Selânik'in arzuladığı biçimde kurulmuş değilse de, bir başarının sağlandığı muhakkaktır. Ama bu arada, evvelden planlanan yalancı karşı-devrim, beklenmedik biçimde gelişir. Gerçi karşı-devrim kat'iyyen Anayasa rejiminin kaldırılmasını istememektedir! Aksine, Meclise saygılıdır ve sadece bazı İslâmi gösterilerle yetinmektedir. Ama demagogların elinde hareket kontrolden çıkmaktadır. 31 Mart günü Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, Sadrzâzama «Mitrayözlerim yeterli. Âsileri temizleyeceğim. Kaybedilecek bir dakika yok. Bana emir ver.» demiştir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa on saat tereddüt etmiş ve sonunda «hayır» demiştir. Muhtemeldir ki, yalancı karşı-devrimden haberli, fakat olayların sonradan aldığı biçimden habersiz Sadrazam, ilk plan gereğince, âsilerin ezilmesine karşı çıkmıştır (Basri Bey, **Le Monde Orientale et l'avenir de la Paix**, Paris 1920).

Görüldüğü gibi, inanılması güç bir James Bond hikâyesi söz konusudur. Fakat 31 Mart'ın gerçek hikâyesi ne olursa olsun, olayın, Alman taraftarı sayılan Mahmut Şevket Paşa ile Enver'in Istanbul'da kudretlerinin artmasına yaradığı muhakkaktır.

tardır. Yalnız milliyetçi bir coşku içinde bulunan Türkiye'de İtalyan mallarına boykot edilecek, Mustafa Kemal ve Enver gibi milliyetçi subaylar, bu galeyana tercüman olmak üzere, kara irtibatı çoktan kopmuş ve donanmanın zayıflığı dolayısıyle denizden ulaşılması imkânsız hale gelmiş bu vatan parçasını kurtarmaya koşacaklardır. Bu sırada, İngiltere'nin himmetleriyle, Yunanistan'ın ilhak etmek üzere bulunduğu Girit dâvâsı da alevlenecektir. İstanbul'da milliyetciler, «Girit bizim canımız, feda olsun kanımız» diye haykırocaklardır. Fakat asıl büyük tehlike, Rusya ve İngiltere'nin ağır baskılarla gerçekleştirdikleri Balkan İttifakı'ndan gelmektedir. Herhalde bir İngiliz ajanı olan Times gazetesi muhabiri Bourchier'in orocılığı ile 1912 yılı baharında Yunanistan ile Bulgaristan bir antlaşma imzalamışlardır. Belgrat ve Sofya'daki Rus sefirlerinin ısrarlı çabalarıyle, Sırp-Bulgar ittifakı sağlanmıştır[269]. Biribirlerine diş bileyen düşman Balkan devletlerinin, İngiltere'nin Almanya'yı çemberleme planına uygun biçimde birleşmeleri, Balkan Savaşı'nı kocınılmaz hale getirmiştir. Bu sırada Mahmut Şevket Paşa ve İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaşmış bulunmaktadır. Başlarında Prens Sabahattin gibi İngiliz taraflısı çeşitli muhaliflerin bulunduğu «Halâskâran» adlı bir subay grubunun Trablusgarp Savaşı'nı vesile ederek giriştikleri baskı üzerine, önce Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, sonra İttihat ve Terakki desteğine sâhip Abdülhamit'ten kalma Sadrazam Sait Paşa, iktidardan ayrılmışlardır. İktidarda Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın «orta yol»cu büyük kabinesi vardır. Ama

---

Cemal Paşa, hâtıralarında, 31 Mart'ta İngilizlere yakın Prens Sabahittin'in parmağı olduğunu ileri sürmektedir. Ecvet Güresin, Sultan Reşat'ın sözlerine dayanarak, Sabahattin Beyin bir darbe peşinde koştuğunu belirtmektedir (Cumhuriyet 1 Mayıs 1968). Rauf Orbay, hatıratında, İngiliz Sefareti Başterciimanının Miralay Sadık ile Prens Sabahattin'i 31 Mart'a hazırlamakta âlet olarak kullandığını yazmaktadır (Yakın Tarihimiz, Cilt: 2, s. 80). 31 Mart'ta her biri bir komplo peşinde koşan çok faklı grupların etkisi olması mümkündür. 31 Mart olayı hâlâ aydınlanmış değildir.

ok yaydan fırlamış, Almanya'yı çemberleme planı gereği gerçekleştirilen Balkan İttifakı, kaçınılmaz biçimde savaşa yol açmış ve Osmanlı Ordusu beklenmedik ağır bir yenilgiye uğromıştır. Yenilgi sonucu iktidara gelen İngiliz taraflısı Kâmil Paşa Hükümetine, yenilginin ağır sonuçlarını kabullenmekten başka yapacak iş kalmamıştır. Kâmil Paşa İngiliz yanlısı diye, İngiltere, Almanya'ya karşı giriştiği uzun vâdeli politikasını elbette değiştirecek değildi. Bu sırada Enver, kır atına binerek, silâhşorlarıyle birlikte Babıâli'ye yürümüş ve Kâmil Paşa'nın istifasını alarak Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazamlığa getirmiştir. Mahmut Şevket - Enver ittifakı ile, Türkiye'de, Almanya nüfuzu yeniden güç kazanmıştır. Mahmut Şevket, Kara Ordusu'nun ıslahı için Almanya'dan yardım istemiştir. Alman Büyükelçisi Wangenheim, Sadrazamın bu teklifini, hükümetine şu yorumla bildirmiştir: **«Orduyu kontrol eden kuvvet, Türkiye'de en büyük kudret olacaktır. Hiçbir Alman düşmanı hükümet, ordu tarafımızdan kontrol edildikçe, iktidar mevkiinde kalamayacaktır. Bu düşünceler, herhalde Mahmut Şevket Paşa'nın da aklından geçmiştir...»**[250] Liman von Sanders Paşa ve öteki Alman subayları, bu teşebbüs sonucu, Türk Kara Ordusu'nun fiilen kumandanlığını almak üzere Türkiye'ye gelecektir. Donanma ise, bir İngiliz amiralinin kontrolü altındadır.

Alman nüfuzunun böylece birdenbire artması, sırtlarını İngiltere'ye dayayan muhalif grupları harekete geçirmiştir. İngiliz ajanlarının desteği ile, Almancı İttihat ve Terakki liderlerine ve Mahmut Şevket Paşa'ya karşı suikastlar düzenlenmiş ve Mahmut Şevket Paşa öldürülmüştür. İstanbul Muhafızı Cemal Paşa, anılarında, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ve İttihat ve Terakki iktidarının düşürülmeye çalışılmasıyle ilgili komplolara İngiliz Sefareti Baştercümanı Fitz Maurice ile Kara Ataşesi Tyrell'in katıldıklarının soruşturma sonucu bilfiil sabit olduğunu ve bu kişilerin Hükümetin talebi üzerine İstanbul'dan uzaklaştırıldıklarını yazmaktadır[251].

İç ve dış kuvvetlerin giriştikleri bu darbeler ve karşı-

darbeler sonucu, İmparatorluk, bilindiği üzere, onun tarih sahnesinden silinmesine yol açacak olan Dünya Savaşı'na sürüklenmiştir. İmparatorluğu teşkil eden milletlere eşitlik ve bireylere özgürlük tanıyan bir Anayasa ile İmparatorluğu kurtarmak isteyen İttihat ve Terakki, bütün iktidarı boyunca, emperyalist devletlerin tahrik ettikleri savaşlar ve iç ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

TANZİMAT FİKİRLERİYLE DEVRİMCİLİK

Esasen Abdülhamit'ten miras şartlar ve fikir planındaki gaflet, 1908 Hareketi'ni başarısızlığa mahkûm etmeye yeterli gözükmektedir. Tanzimat döneminde Türkiye'yi yarı-sömürge haline getiren bütün şartlar olduğu gibi durmaktadır: Devlet, ne gümrüklerine, ne bütçesine hâkimdir. Meselâ 1911 - 1912 bütçesinin yüzde 37,7'sini teşkil eden 11,3 milyon lira, borçlara gitmiştir. Tarım ve ekonomiye ancak 373 bin lirayla bütçenin yüzde 1'i ayrılabilmiştir. Devlet, aylık verebilmek için dahi, alacaklılarından ağır şartlarla yeni borçlar alma durumundadır. İstikrazlar, yabancılara yeni avantajlı imtiyazlar dağıtmakla yapılabilmektedir. Edirne'nin kurtarılması için gerekli birkaç yüz bin lira, özel jandarmalı sömürü şirketi Tütün Rejisi'nin imtiyazını uzatmakla sağlanabilmiştir. Bu şartlar altında, İttihat ve Terakki, «yabancılara bağlı kapitalistler» yerine, «İmparatorluğa bağlı kapitalistler» yetiştirme özlemini dahi yerine getirmekte güçlük çekmiştir. Buna ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında, kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması sayesinde el atabilecektir.

Ekonomik görüş planında, Türkiye'nin yarı-sömürge haline getirilmesinde emperyalizmin yararlandığı görüşler hâlâ rağbettedir. Yeni rejim, Düyunu Umumiye'den Avrupa'ya «liberal» olduğunun duyurulması ricasında bulunmaktadır. Partinin iktisat otoritesi Cavit Bey'in fikirleri, «Bu devlet, istikrazsız yaşayamaz» diyen Fuat Paşa'dan daha ileri değildir. Cumhuriyet Hükümetinin resmî görü-

şünü yansıttığı kabul edilebilecek bir belgede, Cavit Bey için şu hüküm yer almaktadır: Millî ekonomiyle ilgili bütün meselelerde İttihat ve Terakki'nin «akıl hocası» Cavit idi. Milli duygu ve ülkü konusunda merhum Ziya Gökalp ile Cavit, biribirleriyle tamamen zıt iki kutup teşkil ediyordu. Birincisi ne kadar milliyetçi ve devletçi ise, ikincisi o kadar kozmopolit ve hatta kafası bize, milli çıkarlarımıza ne kadar aykırı dış fikirler varsa, bunlar için bir çeşit kiralık köşktü. Hayatı hep bu fikirlere bezirgânlık yapmakla geçti.

Gençliği uzun süre tereddüt ve karışıklık içinde bırakan Cavit'in kitapları, Sakızlı Ohanes ve Portakal Mikael paşaların eserlerinden farksızdı. Devletin rolünü bir gece bekçiliğine indiriyor, hiç bir şekilde önderlik ve müdahalesini kabul etmiyordu. Cavit için «dış istikraz», Fuat Paşa için olduğu gibi, bir «gerçek kaynak» idi. Aylık vermek için istikraz yapıyordu[22].

Bu fikirlerle, şartlar elverse de, bir şeyler yapmaya elbette imkân yoktu. İnönü'nün «bir kahramanlık, bir fedakârlık, bir samimiyet ve vatanperverlik örneği» dediği bu milliyetçi hareket, bütün iyi niyetlerine rağmen, başarısızlığa mahkûmdu. Bununla birlikte, olayların zorlamasıyle, Türk milliyetçiliği yavaş yavaş hayallerinden sıyrılmakta, bütün tazeliği ve coşkunluğu içinde kendine bir yol bulmaya çabalamaktadır.

MİLLİYETÇİLİK VE HALKÇILIK

Esasen İttihat ve Terakki, 1913 yılı ortalarına kadar, doğrudan doğruya iktidarı almaya, Talât Paşa'nın deyimiyle, «cesaret edememiş», eski devrin paşalarının çoğunlukta bulunduğu bazı kabineleri desteklemekle yetinmiştir. Bu arada, İttihat ve Terakki'nin bir kısım düşünürleri arasında yeni fikirler yeşermeye başlamıştır. Görülmüştür ki, eşitlik, özgürlük, kardeşlik sloganları ve Anayasa, İmparatorluğu kurtarmaya yetmemiştir. İmaparatorluk çökmekte, yalnız Hıristiyan milliyetleri değil, Müslüman milliyetleri de kaynaşmaktadır. İngilizlerin entrikalarıyle, Araplar ayaklanmaktadır. Bir İngiliz yazarı, daha

1907 yılında, «Basra Körfezi'nde İngiliz Çıkarları» başlıklı yazısında, «Arabistan artık Türkler için kaybedilmiştir. 1905'te bağımsız bir Arap Krallığı kuurlması cereyanı başlamıştır. Bunun hükümdarı, aynı zamanda İslâm Halifesi olacaktır» demektedir[273]. Arnavutluk'ta durum farklı değildir.

Bu şartlar altında, gözler Anadolu'ya çevrilmekte, tam bir açıklık kazanmaktan uzak olmakla birlikte, halkçılık, Türkçülük ve milliyetçilik fikirleri filizlenmektedir. Bu hareketin öncülüğünü dürüst ve vatansever bir düşünür olan Ziya Gökalp ile etrafında kümeleşen gençler yapacaktır. Ömer Seyfettin, bir hikâyesinde, Ziya Gökalp'ın ağzından şöyle seslenmektedir: «Ey genç muharrir! Gel, sen bir kahraman ol! Nefsini düşünme. Boş gururu, menfaatperverliği bırak. Milletini uyandır. Senin milletin, daha kendi ismini bilmiyor, kendi lisanını bilmiyor, zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmış. Dost sandığı, bağrına bastığı gizli düşmanları, bütün servetini, bütün sadetini yağma etmiş! Senin milletin, kendi vatanında, bir köle, bir esir, bir bekçi, bir fakir... Ona ilim, servet, saadet, duygu, ideal ver!»

Ömer Seyfettin, «Bu zavallı memleketin başına her ne geliyorsa... müttefikkirlerinin, güzideler sınıfının milli olmamasından ileri geliyor. Millet ile yüksek sınıf arasında asırlardan beri devam edip duran bu ayrılık, bu alâkasızlık devam ettikçe bizde... hiçbir şey olmayacağına iman etmeliyiz» görüşünü savunmaktadır[274].

Yalnız bu halkçılık tepkisi, meselâ Türk ve Müslüman derebeylere karşı da yönelmiş bir sınıf tepkisi değildir. Kaynağını daha çok Hıristiyan milliyetlerin, Türk ve Müslümanlardan daha zengin, daha müreffeh ve daha bilgili olmasından almaktadır. Türkün ve Müslümanın bu kaderi değiştirilmek istenmektedir. «Yeni Hayat» döneminde Gökalp, Müslüman olmayanların iktisadî hayatta ilerlemiş olduklarını belirttikten sonra, onları geçeceğimizi söylemektedir: «Meselâ biz küçük sanatlara tenezzül etmeyecek, doğrudan doğruya fabrikacılığa teşebbüs edeceğiz.

Denizlere hâkim olmak için ticaret gemilerinin en mükemmellerine malik olacağız»[275]. Bunun içindir ki, bu milliyetçilik karakteri ağır basan halkçılık sezgisinin, sosyalizmle bir yakınlığı yoktur. Türk aydınının o tarihte önüne çıkan mesele, «Türk proleteryası»nı patronların sömürüsünden kurtarmak değil, «Türk milleti» olabilmektir. Bunun için de iktisadî hayatta «Türk patron» yaratma özlemi güçlüdür. Ermeni, Rum ve Bulgar sosyalistlerini yakından tanıdıkları halde, enternasyonalist proleterya hareketine ilgi duymamışlardır. İttihat ve Terakki'nin, Alman etkisiyle, tıpkı Abdülhamit gibi, İmparatorluğun dışındaki Müslümanları ayaklandırmak üzere kamandalar gönderdiği ve resmen «Osmancılık»ın egemen bulunduğu bir ortamda, milliyetçilik anlayışı da, henüz karışıktır. Gökalp, o tarihlerde milliyetciliği bir «ülkü» olarak ele almakta ve «bunu Türk aydınının halkçılık, yani Türk toplumunu kalkındırma dâvösında girişeceği siyasî ve kültürel çabalarda bir ölçü, bir yön-verici olarak» ileri sürmektedir[276].

Gökalp grubu, «halk» ve aydın arasındaki ucurumdan şikâyetçidir. Edebiyat-ı Cedide ve Fecr-i Âti'nin Türk halkı veya milleti ile ilgisi kalmamış alafranga ve kazmapalit aydınından tiksinmektedir. Bu «benliğini» yitirmiş aydın tipine bir tepki olarak Türk milletinin öz değerlerinin halkın bağrında yaşadığına inanılmaktadır. Aydın, halka gidecek, bu öz değerleri (hars) andan öğrenecek, ona da «medeniyet» götürecektir. Halk ile aydın arasında ilk engel, dildir. Sade dil akımı, bu engeli kaldırma amacıyle geliştirilmiştir. Sade dil, halkçılık hareketinin bir parçasıdır. Asıl dâvâ, halkın bağrında yaşayan Türk harsı (kültürü) ile uygarlık arasında bir sentez yapabilmektir. Uygarlıktan murat, bizim bugün «kalkınma» dediğimiz, «sanayi toplumu» olabilme çabasıdır. Uygarlık nasıl alınacak, yani kalkınma nasıl gerçekleştirilecektir? 150 yıldır hâlâ beceremediğimiz bu iş, değerli düşünüre bir hayli kalay gözükmektedir. Müslüman ve Türk işadamları harekete gelecek, Batı'dan makineler alınacak, yollar, köprüler vb. yapılacak, böylece Türkiye uygarlaşacak ve kalkınacak-

tır. Gökalp'ın hangi toplumsal devrimler sonucu ortaya çıktığını araştırmaya lüzum görmediği Batı uygarlığının ithali kolaydır. Asıl dâvâ, Avrupa'dan hars almamaktadır. Gökalp, Tanzimatçıları, ekonomik planda Türkiye'yi yarı-sömürge haline getirdikleri için değil, Batı harslarını içeriye soktukları için kınamaktadır. Gökalp'ın gözünde, uygarlık ve kültür arasında sıkı bir bağlantı yoktur ve Tanzimat kozmopolitliği, ekonomik planda sömürgeleşmenin kaçınılmaz bir sonucu değildir. Yarı-sömürge bir Tanzimat Türkiye'sinde, Gökalp'a göre, Batı harsından korunmak mümkündür. Yalnız iş gücünü değil, beyinleri de sömürgeleştiren yedi kollu emperyalizm ahtapotunu değerlendirmedeki bu yetersizlik, kalkınma ve uygarlık dâvâsının kolayca çözülebileceği inancına yol açmaktadır. İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı günlerinde bu yolda dikkat çekici bir deneme yapmıştır.

«MİLLÎ İKTİSAT» DENEMESİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında, bir yandan Çanakkale, Kafkasya ve Arap çöllerinde dövüşülürken, öte yandan bir «milli iktisat» kurma çabasına girişilmiştir. Savaş sayesinde kapitülasyonların kaldırılması ve enflasyon kazançları, böyle bir denemeye imkân vermiştir.

Savaş dolayısıyle, İngilizler ve Fransızlar, Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmasına pek fazla itiraz edememişler, direnme Almanlardan gelmiştir. Büyük müttefikimiz Almanya'nın Sefiri Wangenheim, Cavit Bey'i fena halde haşlamıştır: «Sizin böyle bir karar almaya, bize sormadan böyle bir harekette bulunmaya hakkınız yoktur... Bu karar zamanının çok fena seçildiğini bilmelisiniz. Müttefiklerin siyasi çıkarlarına aykırıdır. Yarın İngiliz ve Fransız donanmaları Boğazlardan gececekler ve size harp ilân edecekler. Biz, böyle bir durum karşısında size kat'iyen yardımda bulunmayacağız. Boğazlar, kat'iyen mukavemet edemezler. Siz bu suretle Türkiye'nin mahvını hazırlıyorsunuz. Sizin bu kararınızın Berlin'de çak kötü etkiler yaratacağını bilmelisiniz. Ne ittifak kalacak, ne bir şey!

Ben de yarın askerleri olarak buradan gideceğim». Sefir boğırmakta, yumrukları ile masayı dövmektedir. Cavit Bey, «Âdeta kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannetmiştim. O söz söylemiyor, havlıyordu» demektedir[27]. Fakat bu tehditlere karşı direnilmiş ve Avrupalı devletler, savaştan sonra hesaplaşmak üzere, kapitülasyonların kaldırılmasını kabullenmek zorunda kalmışlardır. Böylece Türkiye, 1914 yılı sonbaharında kapitülasyonlardan kurtulmuş bulunuyordu. Yabancıların statüsü ile ilgili bir kanunla, yabancıların eski imtiyazına son verilmiş, vergide tam eşitlik sağlanmıştır. Para çıkartma imtiyazı Osmanlı Bankası'ndan alınarak Devletin daha serbest para basması sağlanmıştır. Bir süre sonra, «advalorem» gümrük vergisinden vazgeçilmiş ve yeni spesifik gümrük tarifesi yürürlüğe konmuştur. Yeni gümrük sistemi, tarımı ve yerli sanayii korumak, sanayileşmeyi teşvik etmek amacını gütmektedir: Tarım âlet ve makineleri gümrüksüz ithal edilecektir. Buna karşılık, yerli tarım ürünleri ve çimento, dokuma gibi yerli sanayi, ağır gümrük tarifeleriyle korunacaktır. Bu gümrük tarifesi, Çanakkale Zaferi gibi, büyük coşkunluklo karşılanmış, «Türkiye, Türklerindir» diye bayram yapılmıştır. İmtiyazlı yabancı kumpanyalara bol sayıda Türk personel kullanma ve bunları iş hayatına alıştırma yükümlülüğü konmuştur. Böylece, geleceğin Türk işadamlarının yabancı kumpanyalardo bir cins staj görmesi sağlanmak istenmektedir. İmtiyazlı yabancı kumpanyaların bütün defterlerini ve yazışmalarını Türkçe yapması kararlaştırılmıştır. Bu tedbir de, dolaylı yoldan, Türk personel kullanılmasına yol açmaktadır. Ayrıca, firmalar, tabelâlarını yabancı dilde değil, Türkçe yazacoklardır.

Bu tedbirlerden sonra sıra, işçi ve müteşebbis yetiştirmeye gelmiştir. Sanayi mektepleri ıslah edilmiş ve kadın meslek okulları açılmıştır. Almanya'ya yalnız öğrenci değil, orada yetişsinler diye, işçi ve usta da gönderilmiştir. Sanatkârlar için kurslar düzenlenmiştir. Demiryollarını yabancıların elinden kurtarmak amacıyle, Türk demiryolcularını yetiştirmek için okul açılmıştır. Hıristiyan nüfus,

Türk nüfusundan hızlı çoğaldığından, Türk nüfusunu, teşvik tedbirleriyle arttırma kampanyasına girişilmiştir. Ziraî Hizmet Kanunu ile bir tarım savaşı ilân edilmiştir. Parasız tohum dağıtılmış, çiftçiye tarım eğitimi verilmiştir. Gazetelerde tarım bilgisi sütunları yer almıştır. Donanma, Kızılay vb. gibi dernekler ile bankalar, bizzat çiftçilik yapmışlardır. Birçok bölgede ilk kez patates ekimi, bu çabalarla gerçekleştirilmiştir. Tarım kanunu ile, çiftçilikle az çok ilgisi olan kadınların ve askerlikten muaf erkeklerin tarımda mecburi çalıştırılması kabul edilmiştir. Her çiftçi günde sekiz saat çalışmak zorundadır. Her çift öküz, 35 dönüm ekecektir. Büyük çiftlik sâhipleri askerlikten muaftır. Büyük çiftçi, her 500 dönüm için üç çiftçiyi askerlik hizmetinden kurtarıp tarlasında kullanabilecektir. Boş tutulan araziyi komşu köy ve kasaba halkı ekebilecektir. Ziraat Bankası'nın yetki ve faaliyet alanı artırılmıştır. Banka, yalnız çiftçilere kredi vermekle kalmayacak, tarımla ilgili şirketlere belli oranda ortak olacak, hayvan, tohumluk ve âletleri alıp çiftçiye taksitle satabilecektir. Hatta arazi alıp, bunu imar ettikten sonra, çiftçilere devredebilecektir. Banka, bundan başka, tarımda kooperatifçiliği geliştirecektir*. Kooperatifçilik yalnız tarımda değil, şehirlerde de, ticareti yabancıların elinden kurtarmak amacıyle, teşvik edilmiştir. Ahmet Cevat Emre, Çırçır, Unkapanı ve Karaköy'de üç tüketim koperatifi kurmuş-

---

* Mecliste kooperatif kelimesi tartışma konusu olmuştur :

Nuri Efendi (Zor) — Kooperatif şirketi ne demektir efendim? Bu ecnebi bir kelimedir.

Sait Efendi (Mamüretülaziz) — Evet, bu kelimenin bir Türkçesi yok mu Hele Fransızca ise hiç istemem. Bunun yerine bir tâbir-i Türkî bulunsa olmaz mı?

Ziraat Bankası Müdür Muavini Rıfkı Bey — Efendim, «Kooperatif» kelimesi yerine daha münasip bir tâbir-i Türkî bulunmuş olsa idi, şüphesiz daha iyi olurdu. Şimdiye kadar bu mânayı ifade etmek üzere istimal olunan kelimeler, bihakkın bu mânaya delâlet etmiyor. Meselâ teavvün şirketi denildi.

Sait Efendi — Mesâil-i Müştereke Şirketi denilse olmaz mı?

Reis — Müsaade buyurunuz. Hoca Efendi, hiçbiri bu mânayı ifade etmez.

tur. İşe sonradan İttihat ve Terakki el atmış ve Kara Kemal, İstanbul'un on semtinde büyük kooperatifler açmıştır. Şûra-yı Ümmet gazetesi, daha Meşrutiyet ilân edilir edilmez, bir «Osmanlı Pazarı», bir «Osmanlı Anonim Ortaklığı» kurma kampanyasına girişmiştir. Kampanya sonucu bir miktar para toplanmış ve İttihat ve Terakki, şirketin kuruluş işini Cavit Bey'e bırakmıştır. Ahmet Cevat'a göre, Cavit Bey, «büyük manifatura mağazaları sâhibi olan Selânikli tüccarlarla görüştükten sonra, Osmanlı Pazarı müesseseleriyle artık meşgul olmak istememiştir»[218].

Kooperatiflerin yanı sıra, millî sanayii teşvik için, sanayie geniş muafiyetler tanınmıştır. Bu tedbirlerden yararlanacak sanayide personel, uzmanlar dışında, Türk olacaktır. Devlet, fabrika kurocaklara 5000 metrekare parasız arsa sağlayacaktır. Ücretsiz inşaat ruhsatı verecektir. Sanayici, 15 yıl vergi ödemeyecektir. Makine ithalâtından ve ülkede yetişmeyen hammaddelerden, gümrük vergisi alınmayacaktır. Mamullerin dışarıya satılmasında, ihracat vergisi verilmeyecektir. Yabancı bireyler ve firmalar, giderek, bu imtiyazlardan yararlanmayacaktır. Ergani bakır madenleri gibi birçok imtiyazlarla donatılan ve bir «halk-devlet» ortaklığı olan İtibar-ı Millî Bankası, sanayiin kredi ihtiyacını karşılayacaktır. Adapazarı İslâm Ticaret Bankası (1913)*, Manisa Bağcılar Bankası (1917), Terakki-i Servet Şirket-i Osmoniyesi (Afyon 1910), Konya Millî İktisat Bankası (1911) vb. gibi daha birçok ufak bankalar kurulacaktır. Ne var ki, özlemi çekilen Türk ve Müslüman

---

* Bugün Türk Ticaret Bankası olarak tanıdığımız Adapazarı İslâm Bankası'nın kuruluşuna yol açan olay şöyledir: «Adapazarı Osmanlı Bankası Şubesi, bir Türk tâcirlerine kredi açmadan önce, Hıristiyan olan bir tâcirin Türk tâcirlerine kefil olmasını şart koşmuştur. Bu durumdan dolayı, Osmanlı Bankası'na gücenen tüccarlardan Numan Hâmit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı, Mustafa Nuri, aralarında bir toplantı yaparak, para biriktirip banka kurmaya karar vermişlerdir. Bu karara sâdık kalınmış, günün birinde, Adapazarı İslâm Bankası kurulmuştur» (H. Avni Şanda, **Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri**, İstanbul 1967, s. 11).

müteşebbis, devlete yakınlığın verdiği avantajları daha çok ticaret alanında kullanacaktır. Ordu ihtiyaçlarının büyüklüğü ve Ordu ihtiyacları yüzünden nakliye olanaklarının sınırlılığı, bir gıda sıkıntısı ve para bolluğu yaratacaktır. Ordu'yu ve büyük şehirleri beslemek için, gıda ticareti ve nakliyesinde çeşitli sınırlamalara gidilecektir. Bu sınırlamalar, devlete, dilediğini zengin etme olanağını getirecek ve bu olanak, devlet elyile «millî tüccar» yaratma amacıyle değerlendirilecektir. Topal İsmoil Hakkı Paşa. Ordu adına, yüksek fiyatlarla ve büyük ölçüde alımlar yapmaktadır. Demiryolları ve vagonlar, hemen hemen onun tekelindedir. İstediği kişiyi bir çırpıda zengin edecek durumdadır. Paşa bu olanağı keyfince kullanacaktır. Kooperatifcilik hareketinin önderi ve manav, hamal, fırıncı vb. esnafın örgütleyicisi Kara Kemal, İstanbul'da sivil halkın iaşesiyle görevlendirilecektir. Kara Kemal, Türk tüccarı yaratma, ticareti Rum ve Ermenilerden kurtarma politikasının şampiyonlarındandır. Mekanizmanın nasıl işlediğinin bir basit örneğini, başlangıçta iaşe işiyle görevli Belediye Başkanı, hatıralarında vermektedir: Şehirde un stoku yetersizdir. Belediye Başkanı, Romanya'dan 29 kuruş fiyatla 100 bin çuval un getirmiştir ve bu fiyata istediği miktarda un sağlayabileceğini öğrenmiştir. Fakat devrin ünlü bir millî tüccarı, bir «Merkez-i Umumî» üyesiyle birlikte ziyaretine gelmiştir. «Unu bizden alın, derhal 100 bin çuval un vereceğiz» demişlerdir. Yalnız fiyat, 29 yerine 32 kuruştur. Başkanın bu alışverişe karşı çıkışı üzerine, Talât Bey (Paşa) araya girmiştir: «Ekmeğin okkasına on para zam yap. Belediye zarar görmez. Kemal Bey de gücenmez. Beni kırma...» demiştir. Neticede Belediye Başkanı istifa etmiş, yerine Kemal Bey'in bir adamı gelmiş, ekmeğin fiyatı on para arttırılarak, 100 bin çuval un 32 kuruştan alınmıştır[269]. Bundan sonra Kara Kemal, İstanbul'un iaşe diktatörü olmuştur: Zahire alım-satımı serbesttir. Fakat tüccar bunu, Kemal Bey'in gıda tekeline satmak durumundadır. Onlara zahireyi taşımak için gerekli vagon bu kanaldan verilmektedir. Bu mekanizma, is-

teriiteni zengin etmeye ve tüccar yapmaya yeterlidir. Ayrıca Kemal Bey, yeni millî şirketler kurmak amacıyle, dağıtım örgütünün elinde sermaye birikimine önem vermektedir. Tabiî ki, çığ gibi artan fiyatlar ve gıda sıkıntısı, büyük haşnutsuzluk yaratmış, her an biribiriyle çelişen yeni yeni tedbirler alınmış, vurgunculorla mücadeleye girişilmiştir. Fakat devlet eliyle, milli zengin yaratma mekanizması işlemiştir. Meselâ İsmail Hakkı Paşa, askerî demiryolları inşaatı ile görevlidir. İnşaat için şeker gelirini kullanmayı düşünmüştür. Şeker ona 15 kuruşa malolmaktadır. Paşa, dilediği toptancı tüccara şekeri 80 kuruşa sdtarak, demiryollarının finansmanını sağlamaktadır. İmtiyazlı toptancı da şekeri, yüzde 100 kârla öteki aracılara ya da perakendeciye geçirmektedir. Almanya ve Avusturya ile ticaret, tekel durumundadır. Alman ve Avusturya mübayaa şirketleriyle yapılmaktadır. Tek alıcı olan bu şirketler, dağınık satıcılar karşısında ihracat fiyatlarını istedikleri gibi tespit etmektedir. Sonradan ihracat için fiyat tespiti ve permi vermekle görevli bir İhracat Kamisyonu kurulmakla birlikte, durum fazla değişmemiştir. Almanya ve Avusturya'dan ithalât büsbütün serbest bile olsa, ancak hükümetin vagon tahsisi ile mümkündür. Bu yoldan da milli zenginler yaratılmıştır. Taşıt permileri, vagon başına 1500-2500 liraya satılmaktadır. Bu yoldan permi elde eden tüccar, ihtiyac maddeleri yerine, zenginleşen sınıfın lüks ihtiyaçları için ithalât yapma olanağını bulmaktadır. Almanya ve Avusturya, yalnız gazetelerimizin kâğıt ithal ihtiyacını, tüccara kaptırmamışlardır. Bu devletler, İstanbul'daki sefaretleri aracılığıyle, gazetelere piyasa rayicinin beşte biri fiyatla kâğıt sağlamaktadırlar! Kâğıt ihsanı yoluyla gazeteleri satın alma metodu, 1917'de İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulmasıyle son bulmuştur.

Fiyatlara şöylece bir gözatmak, bu millî işadamı yaratma politikasının belli kişileri ne ölçüde zenginleştirdiğini göstermeye yeterlidir. Düyunu Umumiye'nin pahalılık ödeneği vermek üzere tuttuğu fiyat listesine göre, 1914 Temmuzu ile 1918 Eylülü arasındaki fiyat değişiklikleri

şöyledir: Şeker 3 kuruştan 250'ye, zeytinyağı 8 kuruştan 180'e, peynir 12 kuruştan 280'e, pirinç 3 kuruştan 90'a fırlamıştır. Buğdayın çuval fiyatı 0,99 lira iken azami 51 liraya erişmiştir. Ordu, orta kalite buğdayı, 28 ilâ 32 liraya almıştır[250].

Alabildiğine yüksek fiyatla satabilme olanağı olan bir ortamda, ticaret heveslileri, tabii ki, alabildiğine çoğalmıştır. İnce ruhlu şair Celâl Sahir bile ticaretle ilgilenmiştir. Tahir Alangu'nun yazdığına göre, «Celâl Sahir kumarbaz bir adamdı. Makulyan Hanı'nda bir yazıhanesi vardı Savaş ticareti yapardı. İkide bir parasını tüketir, Topal İsmail Hakkı Paşa'ya çıkar, birkaç yüz teneke gaz alır, vaziyetini düzeltirdi»[251].

Bu çok ıstıraplı ve çok pahalı politika, bari «milli işadamı» yaratma yolunda önemli bir mesafe alınmasını sağlayabilmiş midir? Anonim şirket kurma temposunda pek büyük artış olduğu söylenemez. 1908-1918 döneminde Türkiye'de 139 anonim şirket ortaya çıkmıştır. Bunların 3'ü 1909'da, 13'ü 1910'da, 22'si 1911'de, 8'i 1912'de, 5'i 1913'te, 10'u 1914'te, 15'i 1915'te, 15'i 1916'da, 29'u 1917'de ve 19'u 1918 yılının ilk aylarında kurulmuştur. Bu 139 şirketin 95'inin merkezi İstanbul'dadır. Milli şirketlerin en göze çarpıcılarından biri Milli Kantariye Şirketi'dir. 250 bin lira sermayeli bu şirkete İstanbul bakkalları ortak olmuştur. Şirketin amacı, şeker, yağ, pirinç ve kahve gibi yiyecek maddelerini toptan satın alıp bakkallara âdilane dağıtmaktır. Konya, Afyon ve Ankara tüccarlarının katıldıkları Millî Mahsulât Şirketi, zahire ticaretiyle uğraşmaktadır. İstanbul fırıncılarını bir araya getiren Ekmekçiler Şirketi, imtiyazlı şartlarda un ve buğday ticaretine yönelmiştir. Şirketçilik, Anadolu'ya dahi yayılmıştır. Meselâ Konya'nın Ilgın kasabasında «Uyanık Köylüler» adlı bir şirket kurulmuştur. Akşehir'de Millî Mensucat, Karaman'da Millî Ticaret vb. gibi birçok şirket görülmüştür. Bunların hepsi, Türk ve Müslüman işadamı özlemini dile getirmektedir.

İşadamı yaratma politikası, hiç şüphe yok, birtakım

milli tüccarların sivrilmesine yol açmıştır. Milli sanayici değilse de «milli tüccar»ın İttihat ve Terakki döneminde palazlondığı muhakkaktır. Özellikle Rumelili Müslümanlar, bu politikadon yararlanmışlardır. Ama bazı halde, devlet eliyle yaratılan milli tüccarlar, bir komisyon karşılığı, Rum ve Ermeni tüccarlarının poravana adamı olmayı tercih etmişlerdir. Böylece, 'milli tüccar yaratıyoruz,' derken, Rum ve Ermenilerin paravanası sözde tüccarlar do yaratılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu işten en kârlı Yahudi tüccarlar çıkmıştır. Ahmet Emin Yolman'ın yozdığına göre, «Savaşın yarattığı olaganüstü fırsatlardan en çok Yahudiler yararlanmıştır. Türk milliyetçilerinin çoğu, Türk dilini benimsedikleri ve Türk hayatına uyma kabiliyetini gösterdikleri ölçüde, onlarla iş hayatında birlikte yürümeyi kabullenmişlerdir. Çok tuhaftır ki, Yahudiler, geçmişte başaramadıklorını yeni şortlarda başarmışlar ve Türk hayatına uymuşlardır». Yine Ahmet Emin'e göre, Rum tüccarlarının durumu şöyledir: «Rum tüccarları, savaşın yarattığı olaganüstü şortlardan bir miktar yararlanmışlardır. Bu tüccorların çoğu, nüfuzlu bir Türk'ün himayesinde çalışmışlardır. Fakat yine de, Türklerdeki ticarî uyanışın yaklaşan tehdidini fena halde duymuşlardır. Türkçenin zorunlu öğrenilmesi, yabancı kumpanyalara Türkçe kullandırılması, devletçe desteklenen tekelimsi Türk ticaret örgütlerinin ortoya çıkması, onlarca büyük endişeyle karşılanmıştır. Fakat endişelerini açığa vurmaktan kaçınmışlar ve çoğu zaman Türk vatanseverlerine sodakatlarını belirtmişlerdir»[282] Ne var ki, Türk vatanseverleri, iyiniyet ve coşkunlukla giriştikleri bu ilk milli kapitalizm yaratma denemesinden hiç de hoşnut olmomışlardır. Önceleri bu politikayı olkışlomışlardır. Ömer Seyfettin, savaş yıllarında, nasıl cevherli işadamlarının çıkabileceğini belirtmektedir. «Velinimet» hikâyesinde, ortaokul öğrenimi bile görmemiş bir uşağın, işçilikten ustabaşılığo, aradon fabrikotörlüğe ve müteahhitliğe sıçrayıp yükselişini ve Amerika'nın ekonomi kralları gibi on parasız işe başlayanların «teşebbüs-i şahsî» sayesinde sivrilişini anlotmaktadır. Ama çok geçme-

den, Ömer Seyfettin, «millî kapitalizm» yaratıcılarına ateş püsküreceklerdir: «Odacının bıraktığı bu serseri herif, şimdi bilmem ne zâde nâmı altında İstanbul'un en büyük zenginlerinden biriydi. On parasız işe girmiş, akla hayale gelmedik dalavereler çevirerek, gizli siyah çetelerle, âli haydutlarla ortak olarak birkaç hafta içinde milyonlar kazanmıştır. Kahvehanede Bulgur Palas, Şeker Palas, Fasulye Palas, diye şehrin dörtbir tarafına yaptırdığı sarayları anlata anlata bitiremiyorlardı. Büyükada'da sürdüğü şâhane hayat, tıpkı mübalâğalı bir peri masalına benziyordu. Kayserili imamın askerden tard olma esrarkeş oğlu da kolayını bulup bir fırın ele geçirmiş, on beş yirmi apartman sâhibi olmuştur...

...Semtin namuslu, çalışkan, zeki, halûk, haysiyetli, âli mekteplerden diploma almış kıymetli evlâtları ortada yoktu. Hangisini sorsa, ya 'Allah rahmet eylesin, Çanakkale'de şehit düştü', yahut 'Zavallı ailesini geçindiremedi. Sattı sardı. Anadolu'ya hicret etti' yahut da 'Verem oldu, yatıyor' cevabını alıyordu. Evet, tanıdığı fazilet sahipleri, ya ölmüş, ya ölmemek için ocaklarını dağıtarak uzak ufuklara kaçmış, yahut da ölüm döşeklerine serilmişlerdi. Sanki dört sene içinde korkunç bir kötülük salgını, bir fazilet kıranı, Tımarhane'nin dışarısını yakmış kavuşmuştu. Bildiklerinden aklı, namusu, hayâsı yerinde olanlar, sade suya bulgurla, meşhur kimyagerin nasılsa yalnız içinde buğday olmadığını anlayabildiği mâhut vesika ekmeğine yatıyorlar, aç, perişan, bitkin, canlı iskeletler gibi meçhul bir âkıbeti bekliyorlardı. Bu âkıbet, ne olabilirdi?»

Millî kapitalist yaratma çabası, bunun ideolojisini yapmaya çalışan bir vatansever yazarı, fena halde hayal kırıklığına uğratmıştı. Falih Rıfkı da, millî iktisat politikasını şöyle değerlendirmektedir: «Kara Kemal'in ve İttihatçıların pek haklı ekanomiyi millîleştirme politikaları, ister istemez, harp zengini türediler yaratmıştı. Operet artisi Miloviç'in döşeğinin banknotla döşendiği herkesin ağzında idi. Bir elektrik idaresi kâhyası her gün Büyükada'ya

özel yatı ile geliyor, Berlin'e gittiği vakit birinci sınıf otellerde daire değil, kat tutuyordu...

Mütareke'de bir gün bana:

— Ben bu ellerimde iki milyon lira gördüm, diyen eski Selânik Milletvekili Karasu, millî milyonerler arasına katılmıştı. Sinyosoğlu'nun pek güzel hanımı, Mütareke'den sonra doğru Yunanistan'a giden kocasını, 'milliteştirmişti'!.

Politikacılar, biraz da varlıklı olmalı parolasından Birinci Dünya Harbi'nde, 'milli iktisat' sömürücülüğü doğdu. Parayı Türkler kazanmalı, ancak bu Türkler de Merkez-i Umumi politikacıları olmalı idi. Harp zenginleri diye o zaman şöhret bulan nüfuz tüccarlarının çoğu, parti fedaileridir...

'Zenginler bir gün işe yarar' düşüncesi de vardı. Sanki bütün bu zenginler paralarını İttihat ve Terakki hesabına biriktirmekte idiler. Sonra bana Yat Kulüp'ün bahçesinde, sağ elinin parmaklarıyle sol elinin avucunu göstererek:

— İki milyon lirayı elimde gördüm, diyen Selânikli Karasu, İngiliz donanması Istanbul'a girdikten hemen sonra İtalyan tebaalığına geçmişti. İttihatçı nâzırlardan birinin himayesinde yüzbinler kazanan bir işadamı, Mütareke zamanı, kendisine çocuklarının İsviçre'ye gidebilmesi için bilet parası vermenizi rica etmektedir, dediğimde:

— Nerde bende para, kendim nasıl geçineceğimi düşünüyorum, diye yazıhanesinin kapısını yüzüme kapamıştı.

Talât Paşa da Berlin'den yazdığı bir mektupta 'Pek az bir borç yüzünden anasının kira evinden atılmamasına yardım etmeyenlerden' acı acı şikâyet eder. Himayelerinde milyonerler yetişen bu İttihatçı şefleri, namuslu idiler. Talât Paşa, Nişantaşı'ndaki Sadrazamlık Konağı'na taşınmamış, '— Sonra çıkması güç olur' demişti. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın yolladığı hususi beyaz ekmeği geri yollayarak '—Biz herkesle beraber, fırından nafakamızı alıyoruz!' demişti. Bu çamur gibi, ne idüğü belirsiz bir hamur parçası idi».

İsmet Paşa ise, o yıllarda ticaret yaptığını ileri süren Bohriye Vekili İhsan Bey'i Yüce Divan'a götüren ünlü konuşmasında, «millî iktisat» dönemini şöyle değerlendirmektedir: «Bilmediğimiz bir noktayı da söylemiş. Harb-i Umumî'de pekâlâ şeker ticareti, kibrit ticareti yapıyorlardı. Kendisi zabit idi, cepheden cekilmiş gelmiş ve pekâlâ ticaret yapmış arkadaşlarım. Bu memlekette Harb-i Umumî bittiği zaman harp zenginleri kacacak in arıyorlardı. Gözyaşından, cocuk sütünden, türlü elemden toplanmış servetin müşahadesine dahi millet tahammül edemiyordu. Bu sâbık Bohriye Vekili'nin düştüğü nedir ki, Harb-i Umumi ferdasındaki en büyük levsi, vasıta-i müdafaa olarak serdetme mevkiindedir?»

İlk milli kapitalizm denemesinin baş sorumlusu olan Sadrazam Talât Paşa ise, hatıralarında, savunmasını şöyle yapmaktadır: İhtiyaçları olan maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturya bir satın alma şirketi kurmuşlardı. Fiyatların daimî olarak yükselişinin, böyle bir şirket kurmayı zorunlu kıldığı iddia ediliyordu...

Almanya'nın verdiği taşıtlara rağmen, demiryolları, Ordu'nun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin taşınmasına yetmiyordu. Öte yandan, lehine kabul edilen şart gereğince, satın alma şirketi, kendi emrine ayrılmış olan vogonlarla kendi mallarını muntazaman taşıyabiliyordu. Satın alma şirketi, böylece memlekette tek alıcı durumuna girmişti ve her malı arzu ettiği fiyatla satın alabiliyor ve memleket piyasalarına nüfuz edebiliyordu. Memlekette millî banka ve zirâî kredi kurumları bulunmadığından, hükümet, bu tarz satın almaya engel olacak kudrette değildi. Alınan bütün tedbirler, sonuçsuz kalıyor ve sadece büyük suistimallere meydan veriyordu. Cephane ve gıda maddeleri naklinden tasarruf edilen vagonların sayısı, haftada iki üçü geçmiyordu. Bunlar da tabiî olarak, ne Adana'daki pamukların, ne de Ankara'daki yünlerin taşınmasına yetmiyordu. Aynı zamanda iltimas ve imtiyazlar da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyordu. İki vagon için müsaade almış kimselerin, binlerce

liralık çıkar sağladıkları söyleniyordu. Meselâ para temin ve gizliden gizliye ticaret eylediğini öğrendiğim için görevine son verdiğim (...) vâlisi (...) Bey, Enver Paşa'ya müracaat ederek, acınacak halini anlatmış ve kendisine yardım edilmesini istemişti. Vali Meşrutiyet'ten önce Enver Paşa ile dosttu. Eski dostluk gereği olarak, kendisine bir veya iki vagon için izin verildi. Derhal kendisinin bu vagonlar sayesinde beş bin lira çıkar sağladığı söylendi.

Bu işlere son verilerek, artık kimseye vagon verilmemesi için, Nâzırlar Meclisi'nde bizzat Enver Paşa'dan ısrarla ricada bulundum. Bunun üzerine, numara sırasına göre bir cedvel düzenlendi. Fakat bu da birçok intizamsızlıklara ve halkın şikâyetine yol açtı. Tüccarlar değil, ticaretle hiçbir ilgisi olmayan kimseler para kazanıyordu. Bu tedbir de bir sonuç vermeyince, yalnız demiryolu idaresine satın alma hakkı tanındı. Böylece hem Almanya'ya rekabet edebilecek, hem de kazancın bir iki kişiye kolmayıp bütün memlekete yayılabilmesi için iç ticaret himaye altına alınmış olacaktı.

Rusya'da da olduğu gibi, iktisoden verimli olmayıp, yalnız askerî bakımdon önemli bulunan demiryolları, askerler tarafından inşa ettirilmek isteniliyordu. Bu itibario Horbiye Nezoretinde, «Askeri Demiryolları İdoresi» nâmı altında bir şube kuruldu. Maalesef bu tedbir de şubenin boşında bulunan ve hak ve adalet tanımayon İsmail Hakkı Paşa yüzünden kısa bir zamonda iflâs etti ve yeniden suistımallere yol açtı. İsmail Hakkı Paşa, bir yondan aşırı goyretkeşliği sayesinde halkı eziyor, öte yandan ise koruduğu kimseleri ihsanlaro garkediyordu. Demiryolları idaresi on milyon liradan fazla bir kör sağladığı halde, fuzulî zarar bundan çok daha yüksektir. Başka bir care bulunmadığından ve İsmail Hakkı Paşa'nın azli de imkânsız olduğundon bu intizamsızlıklor uzun zaman sürdü, büyük zararlar doğurdu ve pek çok şikâyetlere sebebiyet verdi.

Bu savaş, millî duyguların uyondırılmosını ve bu duy-

gunun halkın ruhunda yer almasını gerektiriyordu. Amaç, haklı ve zorunluydu. Fakat ilkeleri gerçeği gizlemek olan kimseler tarafından yapılan yayın, öteki milliyetler (azınlıklar) üzerinde zararlı etkiler bıraktı. Aynı etki, ticaret alanında da görünüyordu. Her savaşta Türk olmayan unsurlar servet sâhibi oluyor, vatandaşlar ise insanca kayıp verdikten başka, geçim sıkıntısına düşüyorlordı. Bu itibarla vatandaşları ticârete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumlu görüldü. Bu tedbir sayesinde, köylünün büyük ölçüde himaye görmesine ve Anadolu'da milli şirketler tarafından yönetildiği için milli bir servet meydana getiren servet birikmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmeyen ve normal biçimde uygulanamayan bu teşebbüsler, birçok itiraz ve eleştiriye meydan vermiştir. Esnaf dernekleri, âlicenap bir şekilde ve milli amaçlarla kurulmuştu. Bu derneklerin başkanları baba şefkatiyle çalışıyor ve hiçbiri kendisi için en ufak bir çıkar sağlamayı bile düşünmüyordu. Bu kadar muhabbet ve bu kadar iyi bir amaçla kurulmuş bu eserin, halkın da güvenlik kazanması için gerekli bulunan sağlam temeli yaratmamış olması, ne kadar yazıktır. Vatandaşlara refah sağlama ilkesini, kuruculârının, dolayısiyle bile olsa, hiçbir çıkar düşünmemeleri güçlendiriyordu. Fakat sonraları, aynı ilke sayesinde, bazı kişilerin yakın akrabaları ve dostları ticaretle hiçbir ilişkileri olmadığı halde, büyük servet elde ettiler ve bu halkın bütün güvenini sarstı[283].

Talât Paşa, bir sürü usulsüzlük ve yolsuzlukları kabul etmekle birlikte, «Her harpte Türk olmayan unsurlar zenginleşiyor, bu sefer Türkler zenginleşsin. Bu gerekliydi.» diyerek politikasını savunmakta ve yolsuzlukları, daha çok İsmail Hakkı Paşa gibi kişilerin omuzlarına yüklemekte ve kendilerinin tertemiz ülkücü kişiler olduklarını ileri sürmektedir. Fakat savaşın zaten kaçınılmaz olan ıstıraplarını, yine kaçınılmaz biçimde daha da ıstıraplı kılan bu politikanın yarattığı eşitsizlikler ve türedi zenginlikler, beklenen ölçüde bir sermaye birikimi yaratamadığı

gibi, Talât Paşa'nın itiraf ettiği üzere, halkın nefretini kazanmıştır. Fabrikalar yerine barlar, meyhaneler çoğalmıştır. Savaş sırasında yalnız İstanbul'da 231 kız çalıştıran 58 bar açılmıştır[284].

Böylece, şüphesiz ki, iyi niyetlerle girişilen ve milliyetçilerin özlemini dile getiren «millî iktisat kurma» yolundaki ilk deneme, tam bir iflâs ve hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bir miktar Türk, Müslüman ve Yahudi zenginler, büyük şehirlerin komprador takımına katılmış, ama yarı-sömürge şartlarının yarattığı toplumsal yapı, değişmeden kalmıştır. Devlet desteği ile Türk kapitalistler yetiştirerek milli iktisat kurma yolunda ikinci deneme, Cumhuriyet'ten sonra farklı şartlar altında yapılacaktır.

ATATÜRK REFORMLARININ KÖKENİ

İttihat ve Terakki milliyetçiliği, toplum hayatının öteki alanlarında da, Cumhuriyet'ten sonra, radikal biçimde gerçekleştirilecek olan reformların ilk örneklerini vermiştir. Bunları kısaca belirtmek, sermaye birikimi gibi fikir birikiminin de, toplumsal gelişme yolunda önemini göstermek bakımından anlamlıdır.

a) Eğitime verilen önem: Tanzimat'tan beri bütün düşünürler, kurtuluşun eğitimde olduğunu söylemişlerdir. Bu nedenle, yeni rejim, Edirne'yi kurtarmak için gerekli birkaç yüz bin lirayı bulabilmek için kıvrandığı halde, eğitim harcamalarını artırmaya büyük önem vermiştir. Eğitim bütçesi, 1908 yılında 200 bin liradır. 1909'da 660 bin liraya çıkmıştır. 1910 yılında bu miktar 940 bin ve 1914'te 1.237.000 liradır. Demek ki altı yılda altı kattan fazla bir artış söz konusudur. Yabancı ülkelere bol sayıda öğrenci gönderilmiş, her alanda bir sürü yabancı uzman getirilmiştir. Ordu'nun subay ihtiyacına rağmen, Birinci Dünya Savaşı sırasında, askerlik çağındaki öğretmenler askerlikten muaf tutulmuş ve binlerce serbest meslek sâhibi, ilkokul öğretmenliğine koşmuştur. Halk eğitimi, coşkunlukla ele alınmış, bu amaçla Milli Tâlim ve Terbiye, Türk

Ocakları vb. gibi birçok dernek kurulmuştur. Bu dernekler, konferanslar ve akşam dersleri düzenlemekte, köylünün eğitimi için broşürler yayınlamaktadır. Köylüyü aydınlatmak amacıyle özel dernekler faaliyete geçmiştir. İzmir'de «Halka Doğru» derneği bu yolda çalışmaktadır. Ayrıca, kadınların aydınlatılmasına uğraşılmıştır. Yabancı okullarda Türkçe ile Türk tarih ve coğrafyası okutulması zorunlu kılınmıştır. Ömer Seyfettin, bu okulların kapatılmasını istemektedir. Türk dili ve kültürünü yayan yeni okul kitapları hazırlanmış, klasiklerin çevirisine girişilmiştir.

b) **Sanat**: 1916 yılından itibaren, her yıl bir Devlet Resim Sergisi açılmıştır. Devlet ileri gelenleri, bu resimleri bol bol satın aldığından, savaş yıllarında resimde büyük gelişme görülmüştür. İstanbul'da biri erkekler, öteki kadınlar için iki konservatuar kurulmuştur. Buralarda Batı müziğini benimseme yolunda ilk adımlar atılmaktadır. Türk tiyatrosunu geliştirmek isteyen Devlet, İstanbul'daki tiyatroya para yardımı yapmaktadır. Bir aktör yetiştirme okulu açılmış, bir «edebî heyet» kurulmuştur. Savaşın sonlarına doğru, ilk Türk kadınları sahneye çıkacaktır. Eski Türk mimarisi, hattatlık, tezhip vb. canlandırılmak istenmektedir. Bu amaçla bir de okul kurulmuştur. Türk halkının millî zevkini geliştirmek amacıyle, Türk ev eşyaları, mobilyaları, kumaş ve halılarını toplayan bir müze açılmıştır.

c) **Laikliğe doğru**: Birinci Dünya Savaşı, bir «cihad» olarak ilân edilmişti. Müttefik Almanya, İslâm dayanışmasında ideolojik bir silâh görmekteydi. Buna rağmen, güç bir dönemde, sosyal ve ekonomik gelişmelerden dini uzak tutmak yolunda önemli adımlar atılmıştır. 1916 yılı Parti Kongresine, Hükûmet, şeriat ve modern konunlar ikiliğini kaldırmak amacıyle, bir kanun tasarısı getirmiştir. Ayrıca, vakıfların geliriyle yaşayan ilkokulların yönetimi, Şeyhülislâm'dan alınmaktadır. Kongre, tasarıyı ezici çoğunlukla kabul etmiştir. Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin istifasına rağmen, 1917 Şubatında tasarı kanunlaşmıştır. Yalnızca

Senato'da üç kişi muhalif kalmıştır. Yeni Evlenme Konunu, bütün Türk vatandaşları için, din farkı olmaksızın, sivil evlenme esasını getirmiştir. Çok karılılığın doğrudan doğruya kaldırılmasına gidilmemiş, yalnız yeni bir karı almak, ilk karının yazılı muvafakatına bağlanmıştır. Gerici çevrelerden gelen büyük protestolara rağmen, Kur'an Türkçeye çevrilmiştir. Geleneksel «cuma hutbeleri», Türk'çe yapılmaya başlanmıştır. Bütün gerici yayınlar susturulmuştur.

d) Kadın hakları : Üniversite ve liseler, kadınlara açılmıştır. Feminizm akımının öncülüğünü yapan Gökalp, carşaf ve örtünme aleyhine kampanya açmıştır. Çarşaf kalkmoso bile, yüzler açılmıştır. Savaşta, erkeklerden boşalan yerlerde kadınların çalıştırılması düşünülmüştür. Enver Paşa, kadınlara iş bulmak için bir dernek kurmuş, Ordu atölyelerinde binlerce kadın çalıştırılmıştır. Dernek, iş bulduğu kadınların evlenmesini zorunlu kılmış, kadınlara koca, kocaya iş bulma görevini yüklenmiştir. Bekârlar cezalandırılmış, evliler maddî yardımla mükâfatlandırılmıştır. İlk kadın İş Taburu, bu dernek aracılığı ile kurulmuştur. Tabur, Birinci Ordu hizmetinde, cephe gerisinde kullanılmıştır. Taburun subayları başta erkek iken, sonra kadın subaylar bunların yerini almıştır. İstanbul Belediyesi, özel bir üniforma ve pantolon giyen kadın sokak temizleyicilerinden yararlanmıştır. Kadınlı erkekli sosyal toplantılara önem verilmiş, bunlar teşvik edilmiştir. Kadınlı erkekli ilk sosyal toplantı, Robert College'de düzenlenmiştir.

Bundan başka, Gregoryen takvimin kabulü, ağırlık ve uzunluk ölçülerinde birlik, dil reformu, üyeliği zorunlu kılan İzcilik Kanunu gibi teşebbüsleri hatırlatalım. Latin harflerinin kabulü düşünülmüş, Enver Paşa, eski yazının çeşitli biçimlerde okunmasını engellemek amacıyle, Arap harflerine bağlı kalmakla birlikte bir «harf inkılâbı»nı Ordu'da uygulamıştır. Tanin gazetesi, bir sütununu yeni usule göre dizdirmiştir. İsmet Paşa, hatıralarında, savaşta karışıklık yaratır gerekçesiyle harf inkılâbını durdurttuğu-

nu yazmaktadır. Atatürk döneminde de, İsmet Paşa, Latin harflerinin kabulü düşüncesini önce tereddütle karşılamıştır.

Görülüyor ki, Atatürk reformları, kendiliğinden birdenbire fışkırmış değildir. Türk milliyetçiliğinin çağdaş uygarlığa erişmek için gerekli bulduğu bu reformlar, uzun süre gazetelerde, kitaplarda yazılmış, tartışılmış, milliyetçilerce benimsenmiş ve hatta kısmen uygulama alanına konmuş bir birikimin sonucudur. «Ankara»nın yazarı Bischoff'un sözleriyle, «Hazır olmayan şeyi, en keskin fikir dahi hayata çağıramaz ve fikrin nefesi kendisine değmedikçe, en hazır olan şey dahi hayata kendiliğinden doğmaz».

Ne var ki, İttihat ve Terakki milliyetçiliğinin giriştiği bu yenileşme hareketi, onlardan sonra gelen İtilâfçı hükümetler tarafından dinimize aykırı diye kaldırılmıştır. İtilâfçılar, hem son derece dindar, hem de kozmopolittirler. Kurtuluş Savaşı'na karşıdırlar. İngiliz mandasından yanadırlar. İngiliz himayesi için bir de dinî gerekce bulmuşlardır: «İngiltere, uzun zamandan beri sömürgelerinde pek çok müslüman milletleri yönetmekte olduğundan, bizlere karşı nasıl davranması gerektiğini bilir ve onun yönetimi bizlere yabancı gelmez»[55].

Unutmamak gerekir ki, İttihatçı liderler, bir savaş macerası sonucu, Türk devletinin ortadan kalkması yolunu açarlarken, vatanı kurtarma çabasında Atatürk, biricik milliyetçi örgüt durumunda olan İttihat ve Terakki tabanına dayanmıştır. Esasen Kurtuluş Savaşı'nın liderleri de İttihat ve Terakki saflarından gelmişlerdir.

III

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA MİLLİYETÇİLİK

Atatürk dönemindeki çağdaş uygarlığa erişme çabalarını doğru değerlendirebilmek için, Kurtuluş Savaşı'nın ne gibi şartlar altında ve hangi toplumsal güçlere dayanarak yapıldığını incelemek gerekir.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KÖYLÜ

Anadolu köylüsü, bitkin ümitsiz ve güvensizdir. Yüzyıllar boyu, asker diye canını, vergi diye malını vermiştir. Yeni bir savaşa zerrece hazır değildir; en büyük derdi askerlikten kurtulmaktır. Hatta bazı köylüler, askerlikten kurtulmak için, yüzyılların tepkisiyle, ya kendilerini sakatlamakta, ya dağlara kaçmaktadır. Mecliste «halkçılık programı» tartışmaları olurken, köylünün bu durumu sık sık dile getirilmiştir: «Türk köylüsü Meşrutiyet'ten evvel ne ise, yine o halde kalmıştır. Yine Türkiye köylüsünün başında jandarma, yine Türkiye köylüsünün başında bitmek tükenmez vergiler başlamış ve devam etmiştir. Türkiye köylüsü yine Balkan'da, Karadağ'da, yine Şark Cephesi'nde, yine Yemen'de ölmüş, ölmüştür. İçerde Türk

köylüsü, umumiyetle bu memleketin köylüsü harap olmuştur. Jandarma kırbacı altında. memurun baskısı altında öküzünü satarak, teknesini satarak, ölmüş, ezilmiş, harap olmuş, bu sebeple 1908 yılında da parlak gösterişlerle ilân ettiğimiz Meşrutiyet idaresinden köylü halk hiçbir şey anlamamıştır...

Meşrutiyet devrinde... 'halka doğru' sözleri işitildi. Halkın ihtiyacını düşünmek, yukarı tabaka aşağı tabakaya doğru inerek, halkı anlamak, dinlemek, birlikte yükseltmek emelleri başgösterdi. Fakat bunlar. ihtilâl patırtıları ve harp topları arasında karıştı, gitti. Hiçbir netice elde edilemedi...

Köylü, daima işittiğine inonmayarak, inanmamayı kendisince asıl sayarak, 'dur bakalım, sonu ne olacak' diyerek, boynunu bükmüş, cesur, mütevekkil beklemiştir»[290].

Yüzyılların ezikliğini, tükenmişliğini ve güvensizliğini taşıyon Anadolu köylüsü, yeni bir mücadeleyi şüpheyle karşılamaktadır. İnönü, «Orduyu kurmak için asker alıyoruz, sabahleyin gidiyoruz, teçhiz ediyoruz, silâhlandırıyoruz, akşam üzeri hepsi gidiyorlar» demektedir[287]. Hamdullah Suphi'nin deyimi ile, askerler, «su döker gibi kumandanlarının elleri orasında kaçıp gitmektedir».

Durumunda bir iyileşme olacağına inanmayan köylü, yüzyılların tevekkülü ile, tefeci, eşraf, derebeyi vb. gibi doğrudan doğruya ilişkileri bulunan sömürücülerine çaresiz sığınmıştır. Onların peşinden gitmekte, onların sözüne kulak vermekte ve vatanı kurtarma çabasındaki milliyetçi subay ve aydınlara karşı güvensizlik duymaktodır. Hatta «İttihatçı gâvur» diye yürütülen yoğun propagandaların etkisi altında, birçok köylü, milliyetçi subay ve aydınlara karşı düşmanlık beslemektedir. Emekli Albay Rahmi Apak'ın sözleriyle, «Uzun süren Büyük Harp, askerlik, ordu ve bilhassa subaylık için bir antipati doğurmuştu. Millet, mücadeleden ve harpten bıkmıştı. Harp istemiyordu. Kendisini kavgaya sürükleyenler kimlerdir diye etrafına bakınınca da subayları ve kumandonları görüyordu». Atatürk de **Nutuk**'ta bu durumu şu sözlerle anlatır: «Mil-

let ve Ordu, Padişah ve Halife'nin hiyanetinden haberdar olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı, asırların kökleştirdiği dinî ve manevî rabıtalarla mutî ve sâdık». Atatürk, İzmir, Aydın ve Manisa'nın işgali karşısında bile halkın pasif kalışından üzgündür. Bu pasif tutum, **«milletin lehinde yorumlanamaz»** demektedir[2.98].

Yakup Kadri'nin **Yaban'ı**, halk için bir şeyler yapmak isteyen aydının, halkın ilgisizliği ve hatta düşmanca tutumu karşısında düştüğü şaşkınlık ve hayal kırıklığının ifadesidir: «Onu hangi dille gerçeğe çekebilirim. Aramızda asırlık mesafeler var. Bu mesafeyi geçip de ona kadar nasıl erişebileceğim? Zira ne kadar çağırsam, o bana doğru yürümiyecektir. Bu, tarihin bir noktasında donmuş, taş kesilmiş bir insandır».

«Anadolu... düşmana akıl öğreten müftülerin, düşmana yol gösteren köy ağalarının, her gelen gâsıpla bir olup komşusunun malını talan eden kasaba eşrafının, asker kaçağını koynunda saklayan zinacı kadınların, frengiden burnu çökmüş sahte safuların, cami avlusunda ağlan kovalayan softaların türediği yer burasıdır».

«Burada, bıyıklarını makasla kırptı diye nice fikir ve ümit dolu Türk gencinin kafası, taş altında ezildi. Burada yüzü düşmana dönük, nice vatan mücahitleri savundukları kimselerin eliyle arkadan vuruldu. Burada, millî bağımsızlık sembolünün yolu kaç defa kesildi ve kaç defa oturduğu şehrin etrafı isyan silâhlarıyle çevrildi. Burada ben, vatan delisi, millet divanesi, burada ben harp malûlü Ahmet Celâl yapayalnızım.

Bunun nedeni, Türk aydını, gene sensin! Bu viran ülke ve bu yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca, yüzyıllarca onun kanını emdikten ve onu bir posa halinde katı toprak üstüne attıktan sonra, şimdi de andan tiksinmek hakkını kendinde buluyorsun.

Anadolu halkının bir ruhu vardı, nüfuz edemedin. Bir kafası vardı, aydınlatamadın. Bir vücudu vardı, besleyemedin. Üstünde yaşadığı bir toprak vardı. İşletemedin. Onu, hayvanî duyguların, cehaletin ve yoksulluğun ve kıt-

tığın elinde bıraktın. O, katı toprakla kuru göğün arasında bir yabanî ot gibi bitti. Şimdi, elinde orak burada hasada gelmişsin. Ne ektin ki, ne biçeceksin? Bu ısırganları, bu kuru dikenleri mi? Tabiî ayaklarına batacak. İşte, her yanın yarılmış bir halde kanıyor ve sen, acıdan yüzünü buruşturuyorsun. Öfkeden yumruklarını sıkıyorsun. Sana ıstırap veren bu şey, senin kendi eserindir, senin kendi eserindir».

Yakup Kadri, Anadolu'da henüz bir Türk milletinin var olmadığını görmektedir :

«— Biliyorum beyim, sen de onlardansın emme.

— Onlar kim?

— Aha, Kemal Paşa'dan yana olanlar...

— İnsan Türk olur da, nasıl Kemal Paşa'dan yana olmaz?

— Biz Türk değiliz ki beyim.

— Ya nesiniz?

— Biz İslâmız elhamdülillâh... O senin dediklerin Heymana'da yaşarlar...

Eğer bize zafer nasip olursa bile kurtaracağımız şey, yalnız bu ıssız toprakla, bu yalçın tepelerdir. Millet nerece? O henüz ortada yoktur ve onu, bu Bekir Çavuşlar, bu Salih Ağalar, bu Zeynep kadınlar, bu İsmail'ler, Süleyman'larla yeni baştan yapmak gerekecektir»[2].

Anadolu köylüsünün pasifliği, güvensizliği ve geleneksel egemen sınıflara bağlılığı karşısında, bir kurtuluş savaşı nasıl yürütülebilecekti? Gereken para ve çok sayıda asker nasıl sağlanacaktı? Köylünün güvensizlikle baktığı milliyetçi subay ve aydınların dayanabilmeyi ümit edebilecekleri görünürlerdeki güç, Anadolu eşrafı, aşiret reisleri ve din adamlarıydı. Para ve asker, ancak onların aracılığı ile sağlanabilirdi. Yalnız, eşraf bir müçadeleye hazır mıydı? Varlıklıların her ülkede ilk tepkisi, yeni duruma uymanın yollarını aramaktır. Kurtuluş Savaşı'nda da bu böyle olmuştur. Fakat önce, İstanbul ve İzmir'in kompradorlarını görelim.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KOMPRADORLAR

İstanbul ve İzmir'in kompradorları için bir mesele yoktu. Onların çoğu, İttilâf Devletleri'nin himayesinde, «millî iktisat» diye birtakım tatsızlıklar çıkaran İttihatçılardan kurtuldukları için hoşnutturlar. Yakup Kadri, **Sodom ve Gomore**'de Mütareke yıllarının İstanbul komprador hayatını uzun uzun anlatır. İzmir kompradorları ise, İttihatçı liderlerden Vali Rahmi Bey'in hoşgörürlüğü sayesinde, Birinci Dünya Savaşı'nın farkına dahi varmamışlardır. Bunlar, İngiltere, Fransa ve Amerika gibi büyük bir devletin himayesini istemektedirler. Bu nedenle, İzmir'in Yunanlılara verilmesini pek hoş karşılamamışlardır. Nitekim İzmir'deki yabancı iş çevreleri, Yunan işgalini önlemeye çalışmışlardır. İzmir'deki İngiliz Ticaret Odası, bir raporunda, durumu şöyle değerlendirmektedir: «İzmir şehri gelişmesini, hemen de bütünüyle İngiliz ve Fransız işadamlarına borçludur. Demiryolları, rıhtımlar, tramvaylar, liman onların elindedir. Levant Company'den günümüze kadar, ihracat, büyük ölçüde İngilizlerin hâkimiyetinde bulunmuş, ithalât işleri ise çeşitli milletler mensupları arasında dağılmıştır. Gemiler, küçük bir kıyı işletmesi olan Pantaleon (Yunan) ortaklığı bir yana bırakılırsa, İngiliz, Fransız ve İtalyan bandıralıdır. Madenler, halı sanayii, meyankökü ticareti tamamen İngilizlerin, Amerikalıların ve İtalyanların elindedir». Bu gerekçeyle, İngiliz Ticaret Odası, Times gazetesine gönderdiği bir telgrafta, «Şehrin Yunanlılara verilmesinin felâketlere yol açacağını» belirttikten sonra, «Hıristiyan ahali kadar, Türk halkınca da bir İngiliz, Amerikan veya Fransız himayesinin sevinçle karşılanacağını» ileri sürmektedir[290]. Bu muhalefete rağmen, Yunan işgali gerçekleşmiş ve kompradorlar, nihayet yine de İngilizlerin egemenliğinde bulunan Yunan yönetimine intibak etmişlerdir. Gerçi Yunan işgali kanlı ve yağmacı olmuştur: Gümrükteki mallar ve şehirdeki bazı mağaza ve dükkânlar tamamen yağma edilmiştir. Bunlar arasında Süleyman Şevket ve Şürekâsı, Kırzâdeler, Zaimzâdeler,

Şeyhzâdeler, Alâiyeli Mahmut Bey ve diğer bini müteca-viz Türk ticarethanesi vardı. Zarar ve ziyan, o zaman 3 milyon lira tahmin edilîyordu. Gümrükteki malların çoğu ecnebi tüccarlarına ait olduğu için Fransız konsolosu bunların tazminini Yunanlılardan isteyeceğini söylemekte idi[291]. Yunanlıların kulakları çekilerek bu hareketler önlenmiş ve kompradorlar faaliyetlerini, Kurtuluş Savaşı'ndan habersiz sürdürmüşlerdir. Kompradarların bir kurtuluş savaşı verildiğinden haberleri, ancak İzmir'deki Türk süvarilerinin nal sesleri işitilince olacaktır. Lord Kinross, İzmir kompradorlarının zafer sonrası şaşkınlığını şöyle açıklamaktadır: «İzmir'deki Lövantenler, son dakikoya kadar meselenin bir konfransla çözümleneceği düşüncesine saplanıp kalmışlar, içlerine güven verecek şekilde demirli duran Müttefik savaş gemilerinin Türklerin şehre girmesini önleyeceğini ummuşlordı. Girseler bile, herhalde yine alış-veriş eskisi gibi sürüp gider, bütün Anadolu ticarete açık kalırdı. İhracat mevsimi yaklaşıyor, depolar kuru üzüm ve incirle dolmaya başlıyordu; cuvallar dikilmekte, sandıklar civilenmekteydi; İtalya'dan, Almanya'dan, Hollanda'dan gemiler, sonbahar yüklerini almak icin limana gelmişlerdi bile.

Bu yalancı iyimserlik havasını sarsmak epey zor oldu. Lâkin yavaş yavaş bir şüphe doğmaya başlamıştı. Müttefik gemilerinin Cercle Europeen'e oslan radyo bültenleri, gittikçe daha kötü haberler veriyordu. Limana bir Yunan hastane gemisi geldi. Yaralılar ve kaçanlar azar azar şehre gelmeye, kanlı savaşlar üzerinde korkunç şeyler anlatmaya başlamışlardı. Kahvelerde tüccarlar, içerden aldıkları haberleri biribirlerine yetiştiriyor, bağlantılarını yerine getirip getiremeyeceklerini düşünüyor, 'Türkler gelirse stoklara el koyarlar mı acaba?' diye sorup duruyorlardı. Derken borsa birdenbire duruverdi. İçerden, incir, üzüm yüklü vagonlar gelmez oldu. Yük gemileri, ambarları boş olarak çabucak demir alıp kaçtılar. Yalnız eğlenceler durmuyordu. Otel Naim'in taracasında ay ışığında danslı akşam yemekleri veriliyor, Sporting

Clup'de bir İtalyan trubu Rigoletto ve Traviata'yı oynuyor, kahvelerde karartma saatine kadar gitarlar çalınıp şarkılar söyleniyor, garsonlar müşterilere şerbet, nargilelere küçük kor parçacıkları taşıyıp duruyorlardı».

Atatürk İzmir'e girince, Krammer Plas otelinde kompradorlarla karşılaşacaktır: «Tüccarlar oturmuş içki içiyor, 'acaba ne olacak?' diye kuşkuyla düşünüp duruyorlardı. Önce, göze çarpan haline rağmen, bu genç Türk subayını tanımadılar. Garson da kim olduğunu bilememiş, baş masa olmadığını söylemişti. En sonunda müşterilerden biri onu tanıdı ve Mustafa Kemal, kimsenin rahatsız olmamasını söyleyerek, masasına oturdu».

İstanbul'da da durum farklı değildi: «Trakya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelen bir milliyetçi jandarma birliği, sokaklardan geçerken alkışlarla karşılandı. Yabancılarla Lövantenler gözden uzak duruyor, milliyetçilerin bu cakasının bir saman alevi gibi parlayıp söneceğini, sonra her şeyin yine eskisi gibi olacağını düşünerek, kendilerini avutuyorlardı»[292].

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA ANADOLU EŞRAFI

Anadolu eşrafı* da büyük devletlerin himayesine razıdır. Anadolu parçalansa ve büyük devletlerin nüfuz bölgelerine ayrılsa, eşraf bir mukavemet göstereceğe benzememektedir. Meselâ, İtalyanların el koyduğu bölgelerde eşrafın bir şikâyeti görülmemiştir. Burdur'da Onikinci Fırka Askerlik Dairesi Başkanının İstanbul Hükümetine gönderdiği 5 Haziran 1919 tarihli bir raporda İtalyanların tutumu, özetle şöyle değerlendirilmektedir: «İtalyanların Antalya sahil ve gerilerini nüfuz bölgeleri saydıkları anlaşılmaktadır. Antalya'da bir sağlıkevi açmışlardır. Parasız

* Eşrafı burada, toprak ağaları, derebeyler, aşiret reisleri, tüccar ve din adamları gibi Anadolu illerinin geleneksel egemen sınıflarının tümünü kapsayan genel bir kavram olarak kullanmaktayız.

hasta bakıp ilâç verdikleri duyulmaktadır. İktisadî hayatı ellerine almışlardır. Elmalı ve Burdur'a doktor ve ilâç göndermek tasavvurları vardır. İslâm eşrafını elde etmeye çalışıyorlar. Zayıf noktaları biliyorlar, kalpleri kazanmak ve hislerle meşgul olmak istedikleri seziliyor. Fikren değilse de, ihtiyaç noktalarından çevre her şeye elverişlidir... İtalyan ajanlarının, kolaylıkla ahalide görüş ve muhakeme yanlışlığı uyandırmaları umulur».

İkinci Ordu Müfettiş Vekili Selâhattin Bey'in Harbiye Nezareti'ne yolladığı 7, 10 ve 11 Temmuz 1919 tarihli raporlarda da bu konuda ilgi çekici bilgi vardır: «Adalardan gelerek yerleşmiş olan Antalya İslâmlarından bazı eşrafın evvelce İtalyanları imza vererek dâvet ettikleri malûmdur. Propagandayla Burdur, Isparta ve civar bölgede dahi, havayı lehlerine çevirmeye çalışmışlar ve bunu büyük ölçüde başarmışlardır. İtalyanlar, zayıf noktaları, idari ve sosyal durumumuzu pek iyi biliyorlar. Halk üzerinde nüfuzlu olanları birer suretle celbetmektedirler. Hatta Konya'da Çelebi Efendi ile pek dostane düşüp kalkıyorlar. Çelebi'ye önem veren halkın duyguları da tabiatıyle İtalyanlara dönüyor... Halk, **hükümete sadakat göstermekle beraber, bir alışkanlık sonucu, eşraf tarafından yönetilmektedir.** Eşraftan bâzıları yabancılara meyletmişler. İdare âmirleri de, öteden beri mevcut bir zihniyetle, işleri eşrafla gördüklerinden, şimdiki durumda tehlike kendini göstermiş oluyor»[293]. Nitekim İtalyan bölgesinde, eşraf genellikle Millî Kurtuluş Savaşı'na karşı olumsuz bir tutum takınmıştır. Eşrafın öncülük ettiği önemli isyanlar çıkmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı belgelerinden öğrendiğimize göre, büyük bir Orta Anadolu ilinin 27 köyüne mensup eşraf, 28 Ekim 1919 tarihinde, milliyetçileri İngiliz Yüksek Komiserine şikâyet etmiştir: «Milli Kuvvetler adı altında bir grup, Müslüman ve Hıristiyanları öldürmektedir. Hayvanlarımızı elimizden alıyorlar, telgraf hatlarımızı kesip, bizim sizlere haber vermemizi önlüyorlar. Bizim hükümetimiz (İstanbul) zayıf olduğu için milliyetçileri

ezemez. Milliyetçileri ezmek için İngiliz Hükümetinin bize yardım elini uzatması için yalvarırız»[204].

İtalyan bölgesindeki eşrafın tutumunu anlamak bakımından, İlk Meclis'te milletvekili olan Adana'nın büyük arazi sâhiplerinden Damar Arıkoğlu'nun bir hatırası dikkat çekicidir. İlk Meclis'te yer alan Isparta milletvekili Mehmet Nadir hakkında vatana hıyanet suçundan soruşturma açılmıştır. Soruşturmayı, Arıkoğlu'nun da katıldığı bir Meclis Komisyonu yürütmektedir. Arıkoğlu, olayı şöyle anlatmaktadır: «Mehmet Nadir Bey, 60 yaşında, uzun boylu, kır sakallı, güzel yüzlü bir ihtiyardı. Kendisini sorguya çekiyoruz. Ben de Nadir Bey'e şu soruyu yönelttim: 'Nadir Bey, babamız yerinde memleketinde hatırı sayılır, varlığın yerinde bir insan olduğunu, gerek soruşturmamızdan, gerekse görünüşünden anlıyoruz. Nasıl olur da senin gibi bir şahsiyet, İtalyanların Isparta'yı işgal etmelerini ister ve bizzat memlekete dâvet eder, bunun ağır sorumluluğunu hiç hesaba katıp düşünmediniz mi? Bunun düpedüz vatan hıyaneti olduğunu hatıra getirmediniz mi?' Cevabında, 'Ortalıkta Türk Hükümeti namına güvenilir bir varlık yoktu. Kendi boşının derdiyle meşguldü. Yunan Ordusu durmadan ilerliyor, girdikleri yerde yapmadıkları eza ve kötülük bırakmıyordu. Zulüm ve işkence, yağmakârlık alabildiğine devam ediyor. Namusumuz, şerefimiz, malımız iki dudak arasında oyaklar altında. Bu kötülüğü ve adaletsizliği men ve şikâyet edecek bir makam do yoktu. Cetelere güvenilemezdi. Girip çıkıyorlar, durumu daha fenaya götürüyorlar. Benim gibi düşünenler biroraya geldik, bu hususta ölçtük biçtik, selâmeti İtalyanların işgalinde bulduk. İtalyanlar, girdikleri yerlerde halka hicbir fenalık yapmıyorlar, zulüm, yağma gibi şeyler hatırlarından geçmiyor, bilâkis herkese iyilik yapıyor ve işlerini kolaylaştırıyor. Hele hükümet işlerine kat'iyen burnunu sokmuyor, bir misafir gibi uzaktan seyirci kalıyorlar. Ben müzakere ettiğim kimselerin içinden, fedaî olarak kendimi ortaya attım. Maksodım, memleketime iyilik etmek, hemşehrilerimi Yunan zulmünden korumak-

tı. İşta bu inançla gidip İtalyanların Isparta'yı işgal etmeleri ricasında bulundum. Sonraları kurulan millî hükümete memleketimden milletvekili seçilip Büyük Millet Meclisi'ne katıldım... Vicdanen müsterihim, memlekete bir kötülük olsun diye ben bu işi yapmadım»[295].

Vatan hıyaneti suçunu açıkça itiraf eden eşraftan Nadir Bey'e Komisyon acımış ve Isparta milletvekilinin sucu örtbas edilmiştir! Konya ileri gelenlerinden iki milletvekilinin de Konya isyanında oynadıkları rol, görmezlikten gelinecektir.

Sonradan Fransızlara karşı kahramanca savaşacak olan İngiliz işgali altındaki Urfa, Antep ve Maraş'ta da ilk günler bir kıpırdama yoktur. Adana, Antep, Maraş ve Urfa'nın Sıvas Kongresi'nde temsil edilmeyişi dikkat çekicidir. Maraş'ta eşraftan Beyazıtzadeler, Fransızları büyük bir ziyafet vererek karşılayacaklardır[296]. Buralarda düşmana karşı direnme, Fransızların yönetiminde Ermenilerin Türkleri kitle halinde yok etmesi ve servetlerine el koyması üzerine başlayacaktır.

Ege'de dahi, Rum zulmüne rağmen, direnme teredcütler içinde gelişecektir. İzmir'in işgalinden bir hafta sonra, XVII. Kolordu Kumandan Vekili görevliyle Anadolu'ya geçip Yunanlılara karşı ilk direnme hareketini düzenlemeye çalışan Albay Bekir Sami Bey, şunları anlatmaktadır: «24 Mayıs 1919 sabahı, Akhisar'ın manzarası şöyleydi: Bütün caddelerde Yunan bayrakları asılmış, herkes Yunanlıların gelmesini bekliyor. Birçok kimse yerli Rumların yanına sokulmuş, daikavukluk ediyor ve bu sayede Yunan şehre girince hayatını, malını, mülkünü emniyete sokacağını sanıyor. Bütün terzi dükkânları, geniş Yunan bayrakları dikmekle meşgul»[297].

Salihli Kuva-yı Milliye Cephe Kumandanı, şunları yazmaktadır: «Afyonkarahisar bir İngiliz merkezi demektir. Halkın İngiliz himayesine imrenmeleri, kimseye hissettirilmemelidir»[298].

Yunanlılara oniki kişilik bir ricacı heyet gönderen

Aydın eşrafının direnmeyi teşvik eden subaylara cevabı şudur: «Siz buraya gelmişsiniz, topal eşekle kervana karışmak istiyorsunuz. Elinizde neyiniz var? Karşısına çıkacağınız kuvveti biliyor musunuz? Topla, tüfekle gelen, İzmir'i zaptedip Aydın'a, Manisa'ya, Ödemiş'e, Salihli'ye vesair istikametlere doğru ilerleyen koca bir orduya karşı elinizde bir kını kırık tüfeğiniz bile yok. Biz bu durumda bir şey yapamayız. Ortada bir hükümet var. O bir şey yaparsa yapar. Yapmazsa bizden bir yardım beklemeyin. Biz bir şey yapamayız ve istediklerinizi de veremeyiz. Nereden geldiyseniz oraya dönün. Bizim de başımızı belâya sokmayın».

Trakya için 49. Tümen Komutanı Albay Şükrü Nailî'nin görüşü şudur: «Eşraf, genellikle çekingen bir durumdadır. Balkon Harbi faciaları, onların maddi kuvvetlerini sarsmış, manevî kuvvetlerini altüst etmiş, âli hissiyat nâmına bunlarda bir şey bırakmamıştır. Tehlikeli bir zamanda bu gibilerin, malen ve bedenen, bir fedakârlıkta bulunacaklarını pek o kadar ümit etmiyorum»[299].

Kemal Tahir, milliyetçi Türk subayının devleti ve vatanı kurtarma mücadelesini anlatan **Yorgun Savaşçı** adlı romanında, Yunan zulmüne rağmen, Ege'de eşrafın geçirdiği tereddütleri bütün acılığıyla anlatmaktadır: «Menemen'de hiçbir çarpışma olmadığı bildiriliyor. Yerli Rumlarla kasabanın bazı ileri gelen Türkleri, önlerinde gayet büyük bir Yunan bayrağı olduğu halde, düşman kuvvetlerini kasabanın dışında karşılamışlar... Balıkesir —: Bazı ileri gelenlerimiz Rumlarla Yahudilere sığındılar. Geri kalanları da iyice sindi. Manisa müftüsü, İzmir'deki Yunan komutanından, kasabada kötülük çıkmasın diye asker istemiş... Dün öğleden beri bazı kasaba eşrafı harıl harıl Yunan bayrakları diktiriyor. Bütün terziler bu işe girişti. İzmir yolunda tâklar bile kuruldu. Akhisar —: Biz direnmek niyetinde değiliz. Reaya komşularımızın ileri gelenleriyle konuştuk. Türk gelse, biz onları koruyacağız, Yunan gelse onlar bizi koruyacak»[300]. Yunanlıların başta eşraf, Ege Türk nüfusuna karşı giriştikleri ırz, mal ve can

güvenliğini ortadan kaldıran zulümdür ki, eşrafın tutumunu değiştirmiş ve eşraftan kişilerin öncülüğünde Kuva-yı Milliye müfrezeleri kendiliğinden doğmuştur. Önce tereddüt gösteren eşraftan birçok kişi, daha sonra fedakârlık ve kahramanlık örnekleri vereceklerdir.

Yunan işgalinden önce, ancak Rum ve Ermenilerin eline düşeceği söylenen bazı sınırlı bölgelerde eşraf ve din adamlarının desteğine dayanan «Müdafaa-i Hukuk» dernekleri kurulmuştur. Meselâ, İtilâf Devletleri, Trakya'yı Rumlara bırakmak niyetindedirler. Bunun üzerine Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi kurulmuştur. Dernek, Osmanlı kalmayı istemekte, bu olmazsa Doğu ve Batı Trakya'yı bir bütün halinde İngiliz ya da Fransız himayesinde yaşatmayı düşünmektedir. Reddettikleri, Trakya'nın Yunanlılara ya da Bulgarlara verilmesidir.

Karadeniz kıyılarında bir Pontus Rum devleti kurulması düşünülmektedir. 1919 yılı başlarında Sovyet ihtilâlini bastırmak üzere, Fransızlarla birlikte Yunanlılar, Kırım ve Odesa'ya askerî birlikler çıkarmışlardır. Güney Rusya'da kalabalık olarak yaşayan Rumlar, Yunan birliklerine yardım etmiştir. Sovyet zaferi üzerine, bu Rumların orada barınması olanağı kalmamıştır. Rumlar, Anadolu'nun Kuzey kıyılarına akmoktadır. Venizelos ile Trabzon Metropoliti Hrisantos ve Marsilya'ya yerleşmiş olan Abdülhamit'in boş dostu ve sorrafı olan milyoner Zarifi ailesi, Pontus Devleti kurulması yolunda çaba göstermektedir. Rumlar, bölgede Rum nüfus çoğunluğu sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu teşebbüsün başarıya ulaşması, Balkanlarda sık sık görüldüğü üzere, Türklerin arazilerini bırakarak kaçmak zorunda bırakılması ve yok edilmesi demektir. Bunu önlemek amacıyle, Şubat 1919'da Trabzon Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Keza Doğu'da Ermeni Devleti kurulması çabasıdır ki, Doğu ileri gelenlerinin bir kısmının Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nde toplanmasına yol açmıştır. Atatürk'ün deyimiyle, bu derneği doğrudan «mühim sebep ve endişe, Vilâyat-ı Şarkiye'nin Ermenistan'a verilmesi

ihtimali»dir[30]. Demek, bütün Türk yurdunu değil, yalnız Doğu illerini Ermenilerden kurtarmayı düşünmektedir. Atatürk'ün katıldığı Erzurum Kongresi'nde dahi, amaç, gerekirse «vatanı, Rum ve Ermeni ayakları altında çiğnetmemek üzere geçici bir idare» kurmaktır. İzmir'in Rumlara, Kilikya'nın Ermenilere verilmesi ihtimali de Redd-i İlhak ve Kilikyalılar Cemiyeti gibi kuruluşlara yol açmıştır. Kars bölgesinde ise, bir «Kars İslöm Şûrası Hükümeti» kurulmuştur. Aras Türk Hükümeti ile Nahcıvan ve Batum bölgelerinin de katılmasından sonra, «Güney Batı Kafkas Geçici Millî Hükümeti» adını alan bir kuruluş, Kars'ın İngilizlerce işgali üzerine bir mukavemet göstermemiştir. İngilizlerin Geçici Hükümet üyelerini Malta'ya sürüp, Kars'ı Ermenilere vermesi üzerinedir ki, Ermenilerle uzun çarpışmalar başlayacaktır.

Ermenilere ve Rumlara karşı mücadele, her şeyden önce, can ve mal güvenliği meselesidir. İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmasıyle ve Amerikan misyonerlerinin körüklemesiyle, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Ermeniler, Doğu'da Adana'ya kadar uzanan bir Ermeni Devleti kurma çabalarına girişmişlerdir*. Ermeni çetelerinin giriştikleri katliam hareketleri, karşı tedbirlere yol açmıştır. Abdülhamit'in Kürtlerden kurduğu Hamidiye birlikleri kanlı olayları sürdürmüş ve bir kısım Ermenilerin göç etmesi sonucunu doğurmuştur. 1909 Adana olaylarından sonra ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerinin giriştikleri kanlı saldırılar üzerine milyona yakın Ermeni, bir kanunla sürülmüştür. Ermenilerin geride bıraktıkları çiftlikler, binalar, işyerleri vb. Türk ileri gelenlerinin eline geçmiştir. Sabahattin Selek, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: «Yüzbinlerce Ermeni'nin Anadolu'nun

* Gaspıralı İsmail Bey'e göre, Ermeni meselesinin gerçek nedeni iktisadidir. Zengin Ermeni cemaati ile etrafında yaşayan Kürt aşiretleri arasındaki iktisadi gelişme bakımından mevcut dengesizlik Ermeni olaylarını doğurmuştur (Şerif Mardin, Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi, S. B. F. yayını, s. 53).

çeşitli bölgelerinden Suriye ve Irak'a nakledilerek yerleştirilmeleri, başka bir meseleyi daha ortaya çıkarmış oluyordu. Bu mesele, tehcir edilen Ermenilerin malları ile ilgilidir. Hükümet, tehcire tâbi tutulan Ermenilerin mallarına her yerde mahalli komisyonlar tarafından el konularak, bunların satılmalarına ve Ermenilerin tekrar döndüklerinde mal bedellerinin sâhiplerine iade edilmesine dair karar aldı. Fakat tatbikat, içinde bulunulan olağanüstü durum ve kişisel sebepler yüzünden, geniş ölçüde suistimaliere yol açtı. Yok bahasına kopatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri artı:. Büyük Harp, Osmanlı Devletinin yenilmesiyle sona erince, Ermenilerin daha önce yoğun olarak bulundukları Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Türk halkı, korkunç bir tehlike ile karşı karşıya kalmış oluyordu. Halk, geri dönecek Ermenilerin intikam hırsı ile kendilerine yapacakları zulümden korkarken, eşraf yalnız can değil, aynı zamanda mal kaygusuna da düşmüştü. Millî Mücadele başlangıcında, ilk Müdafaa-i Hukuk teşekkülünün Doğu'da Erzurum'da kurulması ve ilk kongrenin (Erzurum Kongresi) burada yapılması, bu mesele ile çok yakından ilgilidir.

Doğu Anadolu'nun belli bir bölgesinin, 1916-1920 yılları arasında Türk ve Ermeni hâkimiyeti bakımından dört defa el değiştirmiş olması da, meselenin ciddiyetini büsbütün arttırmıştır. 1916'da Ermeni kuvvetleri Rus Ordus ile beraber Erzincan'a kadar ilerlemişler, 1918'de Kafkasya'ya doğru gelişen Türk taarruzu karşısında Ermeniler çekilmişler, 1919'da tekrar Ermeni kuvvetleri Kars'a kadar olan bölgeyi işgal etmişler ve nihayet 1920 yılı sonbahar taarruzunda Ermeni Ordusu, Türk kuvvetleri karşısında bozguna uğrayarak Ermenistan'a çekilmiştir. Her seferinde silâhlı kuvvetlerle beraber ya Ermeni halkı, ya Türk halkı göç etmeye mecbur kalmış ve göç etmeyenler, karşı taraf kuvvetleri tarafından büyük ölçüde katliama uğramışlardır.

Kilikya, Antep ve Maraş bölgesinde de aynı dram tekrorlanmıştır»[302].

Türkiye'nin yenilgisi üzerine Ermeniler, eski yerlerine dönmeye, mal ve mülklerini ele geçirmeye koyulmuşlardır*. Güney illerini işgal eden Allenby'nin isteklerinden biri, «Ermenilerin yerlerine dönmesi, var yoklarının kendilerine geri verilmesi, zararlarının tazmin edilmesi»dir. Adana ve Mersin'den sonra, öteki güney illerinde İngilizlerin yerini alan Fransızların, ordularında, bu Ermenileri Fransız üniforması giydirerek kullanmaları, intikam hırsı içinde tutuşan Ermenilerin vahşetini koloylaştırmıştır. Meselâ Adana'da büyük çiftçilerden Vanlızâde Ahmet Necmettin, Arıkzöde vb. işkencelerle öldürülmüşlerdir. Kuvayı Milliyeçilerden Damar Arıkoğlu, hatıralarında, babasının Mamıkülîû köyündeki çiftliğinde öldürülüşünü şöyle anlatmaktadır: «Gün ağarırken, yükte hafif eşya ve mallarımızı, bütün hayvanatımızı, önümüze alarak, önce giden oilemize iltihak etmeye kararlıydık. Ertesi sabah, bu işlerle meşgul iken, Ermeni çeteler ansızın çiftliğimize baskın yaptılar, hazırladığımız bütün malları, ne var ne yoksa yataklarımıza varıncaya kadar gasp edip arabalara yüklediler; hayvanatımızı da önlerine katıp, bizim üçümüzün de elini kolu sıkı sıkıya bağlayıp Şahin Ağa Kilise köyüne sevkedildik... Bir hay-u huyla bizi karşıladılar, binbir çeşit yakası açılmadık küfür ve hakaret içinde, çete başı Sivaslı Kireççi Agop'un (müstear nâmı Çakıcı) huzuruna çıkardılar. Gayet terbiyesiz bir tavırla bizden para istedi, 'sakladığınız yeri göstermelisiniz, aksi takdirde başınıza

* Ermeni malları için bir fikir vermek üzere, şu örnek alınabilir: Mardirus Sarıyan adlı Ermeni'nin Manisa ve Sarayköy'deki dokuma fabrikalarına İzmir tüccarlarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet Beyler el koymuş ve kullanmışlardır. Mütareke yıllarında tekrar sahneye çıkan Sarıyan, yalnız fabrikalarının geri verilmesini değil, 1.4 milyon zarar ziyanla «gasıplar»ın İzmir'deki taşınmaz mallarının haczedilmesini istemektedir. İstanbul Hükümeti, işgal kuvvetlerinin destekledikleri buna benzer bir sürü istekle karşı karşıya kalmıştır. Ahmet İzzet Paşa kabinesi, Meclis'te okunan programında, tehcir edilen vatandaşların yerlerine döneceğini; bunlara bütün mallarının geri verileceğini açıklamak zorunda kalmıştır.

çeşitli işkencelerle ölüm gelecektir,' dedi. Mevcudumuz 217 altın lira ile 637 banknotumuzu, esasen elimizden almışlardı. Bir şeyimiz kalmadı ki verelim. 'Verilecek paramız yok,' der demez, öldüresiye dayak atıp, beni merdivenden aşağıya tekmelerle yuvarladılar, babacığımın sakalını, benim de bıyığımı kibritle yaktılar. Kahkahalarla halimizi seyredenler arasında, Adana'mızın zengin ileri gelen Ermeni tâcirlerinden Kalusyan, Bızdıkyan, Kasparyan gibi şahsiyetleri de gördüm. Babamı çırılçıplak ederek bir çukura götürdüler. Aşıkyan fabrikasında çalışan İstepan adında Ermeni, belinden çıkardığı altmış santim uzunluğundaki bir kamayı babamın sağ böğrünün karaciğer nahiyesine sapladı, kelime-i şehadet getiren babama kızan katil, Peygamberimize küfrederek, ikinci darbeyi de aynı bıçakla boynun sağ cihetine indirdi. Rahmetli babamın başı göğsüne sarktı, şehit olarak dünyaya gözlerini yummuştu».

Görünüşte insancıl Wilson ilkeleri de kitle halinde katliamı hızlandırmıştır. Wilson ilkeleri, çeşitli «milletlerin» hck iddia ettikleri yerlerde çoğunlukta olmalarını gerektirmektedir. Bu yolda yalnız uydurma istatistikler düzenlemekle yetinilmemiş, planlı iskân çabalarına girişilmiş, yıldırma hareketleriyle Türk nüfusun yok edilmesine ya da göç ettirilmesine çalışılmıştır. Başka bir deyişle, Wilson ilkeleri, jenosidin teşvikçisi olmuştur.

Bu şartlar altında direnmekten başka yapılabilecek bir şey yoktur. Nitekim Sıvas Kongresi'ne katılmak ihtiyacını duymayan Güney illerinde, hiçbir uzlaşma ümidi olmadığı için, eşrafın öncülük etmesiyle, silâhlı mücadele kendiliğinden başlamıştır.

Ege'de, ilk önce Yunan işgali söylentileri büyük heyecan yaratmıştır. Fakat bulunan çöre, Yunan işgali yerine İtalyan işgaline rıza göstermekten ibarettir*. İşgalden

---

Şevket Süreyya Aydemir'in Şükrü Oğuz Alpkaya'ya dayanarak yazdığına göre, daha Redd-i İlhak zamanında, derneğe seçildiği ve kongreye katıldığı halde, İttihat ve Terakki'nin İzmir Mesul Kâtibi Celâl Bayar dahi mukavemeti verimli bul-

bir gün önce Türk Ocağında toplanan bir kısım İzmirli gençler arasında, «Amerikan mümessilliğine başvurularak, Amerika, ya da İngiliz, Fransız ve İtalyanlar tarafından İzmir'in işgalinin istenilmesi» görüşü yaygındır. İşgalden önceki gece, Belediye Reisi Hacı Hasan Paşa, Müftü Rahmetullah Efendi ile diğer iki kişiden kurulu bir heyetin İtilâf devletleri gemilerine gönderilip, İzmir mutlaka işgal edilecekse, bunun İtilâf devletlerince yapılmasının istenmesi kararlaştırılmıştır. Ödemiş Belediyesinde, memleket ileri gelenlerinin katıldığı toplantıda, İtalyan işgal kuvvetleri kumandanına, Bayındır, Tire ve Ödemiş'ten birer delegenin gönderilmesi uygun bulunmuştur. İstanbul'da İngilizci sadrazam Damat Ferit dahi, İtalyanları lütfen İzmir'i işgal edin diye kandırmaya çalışmaktadır. Kont Sforza bu konuda Damat Ferit ile arasında geçen

---

mamış, aktif çalışmayı reddetmiştir. Bir konuşmasında Celâl Bayar şu görüşü savunmuştur: «Arkadaşlar! Heyecanınıza bak veriyor, ben de iştirak ediyorum. Fakat ordusu dağılmış, elinden silâhı alınmış, merkez-i hükümeti işgal edilmiş bir millet, galip devletlerin destekleyecekleri Yunan Ordusuna karşı ne ile ve nasıl mukavemet edebilir. Sonra elde bir mütarekename vardır. Bunun hükümlerini yerine getirmekle mükellef bir hükümet var. O dahi bizim bu hareketimize müsaade etmez. Çünkü mütareke ahkâmına göre, galip devletler istedikleri takdirde lüzum görecekleri yerlere kuvvet çıkarmak yetkisini haizdirler. Bu durum karşısında ve bugünkü şartlar dahilinde, bizim karşı koyma tasavvurumuz, cinnetten başka bir şey olamaz. Memleketin harap olmasına sebep olmaktan başka da bir netice vermez. Şayet bu şaiya tahakkuk eder ve Yunanlıların İzmir'e çıkması gibi bir bal vâki olursa, bize düşen vazife, gelecek kuvvetin mümkün mertebe zarar vermeyecek halde ve kansız olarak vuku bulmasını temin etmektir» (**Tek Adam**, cilt 2, s: 69-70). Yine aynı kaynaktan naklen, Şevket Süreyya Aydemir'den dinlediğimize göre, Adnan Menderes, bir Kuva-yı Milliye müfrezesinin hareketini durdurmak üzere, benzer gerekçelerle bir heyete katılmış ve mukavemetin aleyhinde bulunmuştur. Fakat Ali İhsan Paşa'nın yazdığına göre, Menderes, daha sonra Menderes havâlisindeki Kuva-yı Milliye hareketine karışmıştır (**Harp Hatıralarım**, s. 40). Celâl Bayar ise, Ş. S. Aydemir'in kendi hakkındaki iddiasını, kesinlikle reddetmektedir. (**Ben de Yazdım**, cilt 7, s. 2305).

konuşmayı şöyle açıklamaktadır :

«— Ah, eğer Türkler tarafından sevilen bir devlet, İzmir'in ve vilâyetinin işgaline memur edilmiş olsaydı, her şey tamamen başka olurdu. Bir cevap bekliyordu, gelmedi, görüşmemizin ilk on dakikasından itibaren böyle bir tâvizin geleceğini hissetmiştim. Ben açılmayınca, zavallı Ferit Paşa izaha mecbur oldu :

İtalya niçin İzmir'de referanduma başvurmak istemiyordu? Ahalinin hep birden Yunan askerî işgali yerine, İtalyanları tercih edeceği şüphesizdi». Millî Hareket başladıktan sonra dahi Yunanlılar gitsin, İngilizler veya benzerleri gelsin' görüşü yaygındır. Nitekim Mareşal Milne'ye Nazili Heyeti Milliyesi şu telgrafı çekmiştir : «İtilâf devletlerine karşı hiçbir husumet fikri beslemiyoruz. Bunu bütün hareketimizle ispat ettik. İngilizlerin âdil icraatına, şimdilik Aydın vilâyetinin Yunanlılardan temizlenmesine intizaren, taarruzdan sarfınazar edeceğiz. Eğer başta İngilizler olduğu halde İtilâf Devletleri, Yunanlıları bütün Aydın vilâyetinden çıkartacak olursa, biz teşekkür ederek, derhal köylerimize döneriz. Yunanlılar Aydın ve İzmir'den çekildiği takdirde, eğer İtilâf Devletleri lüzum görürse bu vilâyete, sulh akdine kadar İngiliz kıtaları ikame edebilir».

Ne var ki, İngiltere ve müttefikleri, Yunan işgalini uygun bulmuşlardır. İzmir'e gelen Yunan birliklerinin giriştikleri yağma ve katliam hareketi, Türkler arasında büyük galeyan yaratmıştır. Galeyan, Yunanlıların toparlanmasına yol açmıştır. Yunan işgal kuvvetleri kumandanı Albay Zafiryo, Aydın'da bir bildiri yayınlayarak, her yerde «Rum halkı tarafından Türklere karşı silâh kullanıldığını ve taşınmaz mallarının yağma edildiğini» doğrulamış ve bundan böyle bu hareketlerin önleneceğini belirtmiştir. Halk arasına karışan Rumlar da aynı görüşleri yaymışlardır. Rum propagandacılarına göre, İzmir'deki olaylar, Yunan ordusuna karşı konmasından ileri gelmiştir. Mukavemet edilmediği takdirde, kimsenin burnu kanamayacaktır. Rum cemaati, papazları, öğretmenleri ve tüccarları, zeybeklere itibar ve mevki, zenginlere güvenlik ve âsayiş, fakir-

lere servet vaadlerinde bulunmuşlardır*. Rum Propagandacılarına göre, Yunanlılar gelinceye kadar, Müslümanlar Rumları, Yunanlılar geldikten sonra Rumlar Müslümanları koruyacaktır.

Bu usta davranış, Ege eşrafı arasında mukavemet hareketine girişilmesi konusunda tereddütler yaratmıştır. Tire'de eşraf, mukavemete taraftar ufak bir askerî birliği uzaklaştırma yolunda çaba göstermiştir. Tire'nin yaşlı müftüsü Hacı Mehmet Efendi ve damadı Hacı Hasan Efendi, «İşgalcilere boyun eğmeyi Müslümanlık emrediyor, sakın yabancıların sözlerine uyup, memleketi kana boyamayın. Sel gider, kum kalır.» mealinde bildiriler yayınlayıp, mukavemeti baltalamışlardır. Öteki yakın ilçelerde de durum farklı değildir. Aydın'da, müftü ile Rum cemaati ruhanî reisi ve şehir ileri gelenleri, Yunan işgaline rıza göstermişlerdir.

İşgalcilerin, zengin fakir bütün Türkleri yok etmeye ve mallarına el koymaya yönelmeleri üzerindedir ki, eşraf öncülüğünde bir mukavemet hareketi başlayacaktır. İzmir ve havalisini Yunanlılara kaptıran İtalyanlar da, Türk direnmesinin teşvikçisi ve yardımcısı olacaklardır! Millivetçi subaylar, bu yeni durumdan yararlanacaklar ve başlangıçta ümitsizce yürüttükleri mukavemet hareketini geliştireceklerdir.

Rum ve Ermeni tehdidi, eşrafı harekete geçiren temel neden olmakla birlikte, eşrafın birlik içinde olduğu sanılmamalıdır. Eşrafın, toplumsal nedenlerini izah edemeyeceğimiz biçimde, İttihatçı ve İtilâfçı olarak bölünmüş bulunması da, mücadeleye girişilip girişilmemesinde rol oynamıştır**. İttihatçı eşraf, mücadeleye genellikle daha istekli, İtilâfçılar ise genellikle isteksiz ve hatta mücadele aleyhinde tutum takınmışlardır. Eşrafın davranışında, vali,

---

* Bütün bu konularda **Celâl Bayar, Ben de Yazdım**, cilt V ve VI'da geniş bilgi vardır.

** Sabahattin Selek, eşraftaki bölünmeyi şu gerekçeye bağlamaktadır: «Bunlar genel olarak birbirlerini çekemeyen, karşılıklı rekabet halinde bulunan bir özellik gösterirler. Bu se-

kaymakam gibi idare adamları ile askerî birlikler kumandanlarının da etkileri büyüktür. Kumandanlar ve idare adamları mücadeleden yana oldukları ölçüde, eşrafın harekete geçmesi kolaylaşmıştır. Aksi halde eşrafın tutumu, birçok halde olumsuzdur. Bunu iyi değerlendiren Mustafa Kemal, daha Anadolu'ya ayak basar basmaz telgraf başında giriştiği psikolojik bir savaşla mücadele aleyhtarı idare adamlarının tasfiyesine büyük önem vermiştir.

Eşrafın millî mücadeleye karşı tutumunda, alevi-sünnî çekişmesi de dahil, herhalde çok daha çeşitli faktörler rol oynamıştır. Meselâ Çapanoğulları'nın komşu illere de sıçrayan Yozgat isyanı sırasında Çorum Mutasarrıfı bulunan Cemal Bardakçı, isyanın Çorum'da başarıya ulaşamayacağını daha işin başında tahmin ettiğini, ekonomik nedenlere dayanarak açıklamaktadır: «Yozgat, Kırşehir livaları ile Ankara Vilâyetinin şark tarafındaki kazaların buğdayları ile Ankara Vilâyetinin şark tarafındaki kazaların buğdayları da Çorum'da satılıyordu. Çorum tüccarları aldıkları buğdayları Çorum ile Samsun arasındaki fabrika ve değirmenlerde una tahvil ettikten sonra Zonguldak'tan Rize'ye kadar Karadeniz sahilindeki bütün kasaba ve şehirlere sevkediyorlardı.

Ankara - Adana, Ankara - İstanbul demiryollarının kaponması yüzünden, Orta Anadolu'da manifatura ihtiyacı Samsun limanı vasıtası ile temin olunuyordu. Bu sebeple, bu ticaretin hemen üçte ikisi de, Çorumluların ellerine geçmişti. Halk çalışıyor, kazanıyor ve müreffeh yaşıyordu.

Şu hâle göre, Çorumluların Orta Anadolu'da bu ticaret emniyet ve selâmetini ihlâl edebilecek hâdiseler zuhurunu arzu ve temenni etmeyeceklerini ve tekevvün ede-

---

beple bir kasaba eşrafının toptan bir tarafı tutması, düşünülemez. Eğer eşraftan biri Kuva-yı Milliyeci ise, diğeri İstanbul Hükümeti tarafındadır. Bazısı malını mülkünü muhafaza edebilmek için düşmanla hoş geçinme yolunu tutmuş, bir kısmı da yine aynı maksatla dövüşenler safında yer almıştır» (**Anadolu İhtilâli**, cilt 1, s. 53).

cek hâdiselerin bertaraf edilmesi için hükümetçe alınacak tedbirlerin muvaffakiyetine fiilen yardım eyleyecekleri muhakkaktı»[308].

Bu örnek, kurtuluş hareketimizin ekonomik ve toplumsal yönden henüz ne kadar az incelendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bizim açımızdan şimdilik önemli olan, Kurtuluş Savaşı'nın başlarında, esas itibariyle, Rum ve Ermeni vahşeti üzerine, Anadolu'nun bazı bölgelerinde, bir kısım eşrafın öncülüğünde bir silâhlı direnme ortamın doğduğunu tespittir.

Kurtuluş Savaşı'nın liderleri, bu eşrafa dayanarak ve onların desteği ile gerekli silâh ve parayı sağlayarak mücadeleyi yürüteceklerdir.

MİLLİYETÇİ SUBAY VE AYDINLAR

Birinci Dünya Savaşı'na girerken, Enver Paşa zamanında Ordu'da geniş bir tasfiye hareketine girişilmiş, 30-35 yaşlarındaki genç subaylar büyük sorumluluk mevkilerine getirilmişlerdir. Enver Paşa dahi Harbiye Nâzırı olduğunda 33 yaşından fazla değildi. Bu genç milliyetçi kadro, gerilla hareketlerinde ve Birinci Dünya Savaşı'nın kan ve ateş çemberi içinde yüksek sorumluluk mevkilerinde pişeceklerdir. Bu subayların çoğu, İttihat ve Terakki hareketi içinde yetişmişlerdir. Bunlara, milliyetçi öğretmen, serbest meslek sâhibi, idareci vb. gibi sivil bir kadroyu eklemek gerekir.

İsmet Paşa, yeni Ordu kadrosunu 18 Mart 1968 tarihli Ulus'ta şöyle değerlendirmektedir: «Harpten önce yeni bir ordu yapıldı. Bu ordu ile Balkan Harbi'ni yapan Sultan Hamit Ordusunun hiçbir alâkası yoktur. Yeni ordu, Balkan Harbi'ndeki ordudan belki iki defa, belki üç defa ıslah edilmiştir. Enver Paşa, Harbiye Nâzırı olunca, Balkan Harbi'ni yapan orduyu tamamiyle temizledi. Balkan Harbi'ne kumanda eden heyeti kâmilen tasfiye etti. Yüzbaşılar, binbaşılar birinci derecede kilit yerlerine geldiler. Yarbaylar tümen kumandanı oldu, albaylar kolordu ku-

mandanı oldu. Bu genç subay kadrosu canla başla çalıştı ve yeniden düzenlenen ordu ile Cihan Harbi'ne girdik».

«Ordu böyle kuruldu ve ordunun yetiştirdiği kadro, bu ordunun yetiştirdiği kumandanlar, millî mücadelenin belkemiği olan insanlardır. Bunların hepsi muharebe içinde yetiştiler. Başta Mustafa Kemal olmak üzere, herkes böyle bir harbin bütün sanatlarını, bütün güçlüklerini ve marifetlerini içinde yaşayarak, itilip kakılarak öğrendi».

Genç subaylar ve milliyetçi aydınlar, Dünya Savaşı yenilgisinin utancını duymakta ve vatanın kurtuluşu için bir çıkar yol aramaktadırlar. Fakat başlangıçta onlar da şaşkındırlar ve arzularını gerçeklerin yerine geçirme eğilimindedirler. Meselâ Wilson ilkeleri ve Mandros Mütarekesi, bu milliyetçi çevrelerde iyimserlikle karşılanmıştır. Wilson ilkeleri sayesinde, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu bölgelerin Türkiye'ye bırakılacağı hayal edilmektedir. Wilson ilkelerinin azınlıktaki Rum ve Ermeniler yararına kullanılacağının henüz farkına varılmış değildir. Oysa, Amerikalı uzmanlar İzmir'de Türk çoğunluğunu tespit ettiği halde, Wilson, İzmir'in Yunanlılara bırakılmasını kabul edecektir. Batı Trakya için de, galip devletler, Türkler çoğunlukta olduğu halde, Rumlara mı, yoksa Bulgarlara mı bırakalım kavgasındadırlar ve sonunda Rumları tercih etmişlerdir. Türklere aldıran yoktur. Doğu'da ise, Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde, galip devletler, Pontus ve Ermenistan devletleri kurma çabasındadırlar. Kısaca, Wilson ikeleri, emperyalist ülkelerin Türkiye'yi eninde sonunda tarih sahnesinden silme planlarında bir değişiklik yapacak nitelikte değildir. Ama bu gerçek henüz görülmemektedir.

İtilâf Devletleri'nin savaş sırasında imzaladıkları, Türkiye'nin paylaşılmasını öngören gizli antlaşmalar, Sovyet Hükûmeti tarafından açıklanmıştır. İmparatorluğun paylaşılması ihtimali, Kürt ve Ermeni devleti kurma çabaları, endişeler yaratmaktadır. Bu parçalanmanın önlenmesi için sihirli bir formül bulunmuştur: Amerikan mandası olmak. Birçok kişi, anlamını hiç bilmedikleri «manda» kav-

ramına bir kurtuluş çaresi olarak sarılmıştır. Halide Edip, Amerikan mandası sayesinde Türkiye'nin sömürge «Filipinler» gibi kurtulacağına inanmaktadır. Sıvas Kongresi'nde, dahi Rauf Bey, Refet Paşa gibi Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşları ve Bekir Sami Bey (ilk Dışişleri Bakanı), manda fikrini ısrarla savunacaklardır. En gerçekçi gözükenler, Halide Edip gibi hayale kapılmamakla birlikte, manda fikrini «kötülerin en az kötüsü» diye benimsemişlerdir. Bunlar, Atatürk'ün **Nutuk**'ta uzun uzun anlattığı üzere, manda fikrini şu gerekçeyle ileri sürmüşlerdir: «Yirminci yüzyılda 500 milyon lira borcu, 10-15 milyon lira geliri olan harap bir ülke, bir dış destek olmaksızın ayakta duramaz. Bağımsız yaşamaya malî durumumuz elverişli değildir. Parasız, ordusuz ne yapabiliriz? Onlar uçak ile havada uçuyorlar, biz henüz kağnı arabasından kurtulamıyoruz. Onlar dritnot yapıyor, biz yelkenli bir gemi yapamıyoruz. Bu durumda, bugün istiklâlimizi kurtarsak bile, yine günün birinde bizi bölüşürler. Eğer İzmir Yunanistan'da kalsa ve aramızda bir savaş açılsa, düşmanımız, Yunanistan'dan vapurla asker getireceği halde, acaba biz Erzurum'dan hangi şimendöferle nakliyatımızı yapabileceğiz? Bir de, diyelim ki, biz iç ve dış tam bir istiklâl isteriz. Fakat acaba kendi başımıza yapabilecek miyiz? Yapamıyacak mıyız? Ondan önce, acaba bizi kendi başımıza bırakacaklar mı, bırakmayacaklar mı, bunu düşünelim».

Yunanlılar, Amerikan müsaadesiyle İzmir'e girdikleri ve Amerika'nın eskiden beri Ermenilerden yana olduğu bilindiği halde, bunlar görülmek istenmemektedir. Üstelik, Sovyetlerin ağır basmasıyle Bakû petrollerinden ümit kalmadığından ve Musul'da İngilizlerle anlaşmaya yönelindiğinden beri, Amerikalılor için manda fikri câzibesini yitirme yolundadır. Türk oydını, kendi kendine gelin-güvey olmaktadır. Nitekim, bizzat Wilson, Sıvas Kongresi'nden aylarca önce, 6 Mayıs 1919'da, Dört Büyükler toplantısında, manda için şu sözleri söylemektedir: «Amerikan kamuoyunun buna razı olacağını sanmam. Amerika'daki

Türk düşmanlığı inanılmayacak ölcüdedir. Amerikan kamuoyunun onaylayacağı, Ermenilerin veya herhangibir milletin Türklere karşı korunulmasıdır. Amerikan kamuoyu, eğer bize bırakılırsa, Istanbul'un işgalini de tasvip eder, çünkü böylelikle orası da Türklerden alınmış olur»[304].

Görüldüğü gibi; gercekler ve istekler arasında bir ucurum vardır*. Fakat Mütarekenin ilk günlerinde Wilson ilkeleri ve Amerikan mandosı, milliyetçi çevrelerde büyük ümitler ve hayaller yaratmaktadır**. O tarihlerde manda fikrinin sacmalığını bilen Atatürk dahi, Istanbul'da siyasî planlı bir sonuc almaya çalışmaktadır. Eğer kararlı ve

---

* Amerikan mandası hayalinin saçmalığını göstermek için bir iki örnek daha verelim: 23 Mayıs 1919 günü Amerikan Senatosu, Rumların çoğunlukta bulunduğu ileri sürülen Batı Anadolu'nun Yunan kontrolüne verilmesini isteyen bir teklifi görüşüyordu. Wilson'dan sonra başkan seçilen Warren Harding, seçimden sonra, 24 Kasım 1920'de Yunanlılar Kulübüne gönderdiği bir teşekkür mektubunda şunları yazıyordu: «Yunan Milletinin haklı dâvasını desteklemek ve bir medeniyet unsuru olarak Amerikan topluluğuna hizmetlerinizi cevaplandırmak için iki yıldır Senato'da olduğu gibi, elimden gelen gayreti göstereceğime güvenebilirsiniz. Nitekim, Senato'nun görüşüne uyan Lodge'un Kuzey Epir'in, Oniki Adaların ve Anadolu'nun Batı kesiminin Yunanistan'a geri verilmesini öngören karar suretine rey vermiş bulunuyorum.

Trakya'nın Yunan Krallığına bağlanmasına dair Senato'nun dileğini belirten karar suretine de reyimle katılmıştım» «**Yunan Propagandası**, Dimitri Kitçikis, Istanbul 1964, s. 308-309).

** 1952 yılında yayımlanan İngiliz resmî belgelerinden anlaşıldığına göre, Vahdettin de 4 Mart 1919 tarihli bir teklifle, kurtuluşu İngilizlerden beklemiştir. Padişahın teklifine göre, İngiltere, bağımsızlığımızı korumak için, on beş yıl boyunca Türkiye'nin gerekli gördüğü yerlerini işgal edebilecektir. Osmanlı Nezaretlerine İngiliz müsteşarlar atanacaktır. Her Osmanlı vilâyetinde valiye müşavirlik edecek bir İngiliz başkonsolosu bulunacaktır. Mahallî seçimler ile milletvekili seçimleri İngiliz denetiminde yapılacaktır. Maliyeyi İngilizler denetleyecektir vb. vb. Fakat Sultan, İmparatorluğun dış politikasını yönetmekte kesinlikle hür olacaktır (**Hikmet Bayur, Atatürk**, s. 270-272).

bilgili hükümet kurulabilirse, mütoreke şartları gerektiği gibi uygulanabilecek ve durum düzeltilebilecektir. Falih Rıfkı'ya göre, «O günlerde memleketin hiçbir tarafında hiçbir mukavemetî fikri yoktur». Atatürk'un istediği gibi bir hükümet kurma çabaları başarısız kalacaktır. İnönü'nün hatıralarından, meselenin o tarihlerde Atatürk ve İnönü arasında tartışıldığı anlaşılmaktadır: «İstanbul'da yapılan hükümet değişiklikleri ile, bir hükümetin gidip diğer hükümetin gelmesiyle, işgal kuvvetlerine şirin görünme gayretleri ile, İtilâf Devletleri'nin bizim hakkımızdaki mukarreratı iptal edebileceğini düşünmek mümkün değildir... İçinde bulunduğumuz şartlar, nihayet bir harbe varacaktır»[305]. Ve harp, muntazam ordu ile kazanılacaktır.

Atatürk, bu düşüncelerle Anadolu'ya geçmiştir. Genis yetkili ve —bir süre sonra Anadolu'dan ayrılacak olan Mersinli Cemal Paşa sayılmazsa— en kıdemli paşa olması, Atatürk'ün kurtuluş faaliyetini organize etmesini kolaylaştırmıştır*. Yunanlıların İzmir'i işgali, İstanbul'da hayal kuran bir kısım milliyetçi subay ve aydını az çok uyandıracak ve özellikle İstanbul'un ikinci kez işgali ve Meclis'in dağıtılması üzerine, Anadolu'ya bir subay ve sivil aydın akını başlayacaktır. Ne var ki, subay kadrosu vardır, ama henüz bir Ordu yoktur. Erler, «kumandanlarının ellerinden su döker gibi» kaçmaktadırlar. Anadolu'da 'İttihat-

* Atatürk'ün geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesine İngilizlerin nasıl razı oldukları, ilgi çekici bir konudur. Bir noktada en ufak tereddüt yoktur: Sadrazam Damat, Ferit, İngilizlere danıştıktan sonra bu kararı almıştır. **World Alive** adlı eserinde (New-York, 1956) İngiliz görevlilerinden Robert Dunn. Mustafa Kemal'i Anadolu'ya İngilizlerin gönderdiğini yazmaktadır. İngilizler ve Damat Ferit, Mustafa Kemal'den, Pontusçuların faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyle, Türk direnme hareketini kırmasını ve Bolşeviklerin «Sovyet»lerinden esinlenerek «şûrâ» lâfları eden Doğu'daki örgütlenmeye son vermesini istemektedirler. İngilizler ve Saray, yanlış ata oynadıklarını çok çabuk anlayacaklar ve Mustafa Kemal'i geri çağıracaklardır. Ülkücü, fakat son derece gerçekçi olan Mustafa Kemal, düşmanlarının bu gafletinden en geniş ölçüde yararlanmasını bilecektir.

çı subay' düşmanlığı yaygındır. Padişahçıların ve emperyalizm ajanlarının propagandaları etkili olmaktadır. İnönü, hatıralarında, milliyetçilere karşı halkı kışkırtanlar için, «'Hollfe adına, padişah adına, din uğruna hareket ediyoruz' diye, halkı kolaylıkla kendi taraflarına çekebiliyorlar» demektedir. Hele İkinci İnönü Savaşı sırasında, Bursa yönünden aileleriyle birlikte gerilere çekilen subaylara Garp Cephesi Kumandonının söyledikleri, - düşündürücüdür. «Bana bakın, dedim. Kimse işitmesin, millet düşmonımızdır. Sizin yüzünüzden muharebe devam ediyor zannındadır»[306]. Emperyalizm ajanlarının milliyetçi harekete karşı bolşeviklik suçlamalarından çak daha yaygın biçimde başvurdukları etkili propoganda silâhı şudur: «Bu işler, ordudan ayrılmış, fakat serbest olanda hayatını kazanomayon işsiz güçsüz ve parasız subayların ve İttihat ve Terakki Partisi döküntülerinin halkı soymak için meydana getirdikleri bir oyundur».

Bu şartlar altında, milliyetçi aydınlar, savaş hazırlıklarını, ancak eşrafa dayonabildikleri ölçüde yürütülebilirlerdi. Ve 1919 yılı ortalarından itibaren, geniş ölçüde Rum ve Ermeni tutumu sayesinde, bir kısım eşrafı direnmeye zorlayon bir ortam yaratılmış bulunmaktaydı. Nitekim direnen eşraf do, savaş örgütlenme tekniklerini bilen, işgal kuvvetlerinden kurtorobildikleri silâh ve cephane depolorını ellerinde tutan bu milliyetçi subay ve aydınların yardımlarını ısrarla arayacak ve mücadelede öncülük etmesini isteyecektir. Böylece, Kurtuluş Savaşımızın, Anadolu eşrafı - milliyetçi subay işbirliğine dayanan toplumsol temeli doğmuş olacaktır.

ORDU NASIL KURULDU?

Eşraf, direnme hareketinin gerektirdiği poranın bulunmasında, Kuva-yı Milliye müfrezelerinin hazırlanmasında, vazgeçilmesi mümkün olmayon bir rol oynayocaktır. «Ağa ve eşraftan, millî mücadeleye katılarak —bilhassa

Batı Anadolu'da— Kuva-yı Milliye teşkil edenlere, müfrezeleri kendi imkânlarıyle silâhlandırıp besleyenlere ve başında savaşanlara çokça rastlamaktayız»[307]. Adana Kuva-yı Milliyecilerinden eşraftan Damar Arıkoğlu, Konya'da kurup Adana'ya sevkettikleri ilk müfrezenin ihtiyacının nasıl karşılandığını şöyle açıklamaktadır: «Yapacağımız çok işler vardı. Başta silâh, cephane, ikinci para. Çünkü müfrezemiz içinde ihtiyacı olan hayli kimse vardı. Bu ağır yükü üzerimize tevdi ettiler. Arkadaşları uğurladıktan sonra, Ahmet Remzi Bey'le başbaşa, nasıl hareket edeceğimizi planlaştırdık. Konya'da Adanalı zenginlerimizden Bosnalı Salih Efendi'den ilk olarak yardım talep edeceğiz. İkinci defa Adana'dan gelen koyun celeplerine başvuracağız. Salih Efendi'ye önceden Müdafaa-i Hukuk nâmına müracaat edilmişse de, red cevabı alınmıştır. Fakat ümidimiz kesilmemişti. Bor kazasında ikamet eden Gülekli Tevfik Efendi, Salih Efendi'nin itimat ettiği bir kimse ve benim de dostum olduğundan birlikte Konya'ya gittik. Kuva-yı Milliyetimize yardım olarak bin lira verdi. Daha da yardım edeceğini, fakat ifşa edilmemesini, çünkü duyulursa Ermeniler ve Fransızlardan zarar göreceğini, Adana'daki un ve çırçır fabrikasını yakmakta tereddüt etmeyeceklerini sıkı sıkıya tembih ve rica etti.

Bir hafta sonra Niğde'ye avdetimde, Ahmet Remzi Bey, bizim Adanalı kasaplarla konuşmuş, Adana'nın çok karışık bir hal aldığından koyunlarını götürmek imkânsızlığı karşısında, yardım etmeye paraları da olmadığından bilâhara bedeli ödenmek üzere koyunlarını Müdafaa-i Hukuk'a devir ve teslim edeceklerini bildirmişler, bu suretle satılan iki sürüden hayli para Müdafaa-i Hukuk kasasına girmiş oldu. Böylece biraz ferahladık.

Ereğli Kaymakamı Avni Doğan Bey'in himmetiyle, Adana'ya gitmekte olan Pamukçuzâde Hüsnü, Keresteci Mustafa Beylerin iki Şevrole otomobil hediye etmeleri, ayrıca bize bir sermaye olmuştu...

Birkaç gün evvel yeni tâyin edilen Onbirinci Fırka Kumandanı Yarbay Ârif Bey'e hoşgeldiniz ziyareti yapmış-

tık. Ârif Bey, kendisinin aslen Adanalı olduğunu, elinden gelen yardımları esirgemeyeceğini vaad etti, biz de bu söz karşısında, otomobillerden bir tanesini Ârif Bey'e hediye ettik. İkincisini de Mustafa Kemal Paşa'ya Ankara'ya gönderdik»[308].

Mustafa Kemal, Sıvas'tan Ankaraya' yola çıkarken, Heyet-i Temsiliye'nin mevcut bütün parası ancak yol için 20 yumurta, 1 okka peynir ve 10 ekmek almaya yetmiştir. Otomobillerin benzinleri, Sıvas Amerikan Okulu'ndan 'hediye olarak' sağlanmıştır. Sıvas Osmanlı Bankası müdüründen, zorla bin lira 'borç' alınmıştır. Sıvas-Ankara yolculuğunda Heyet'in, Hacı Bektaş dergâhı şeyhi Cemalettin Efendi'den yardım gördüğü söylenir, Ankara'ya gelince, Müftü Rifat Efendi, tüccardan toplayarak Mustafa Kemal'e bir mendil içinde sekiz yüz küsur lira vermiştir. Moskova'ya gidecek heyetin yolluğu, tüccardan borç olarak karşılanmıştır.

Başlangıçta vergi almak söz konusu değildir. 'Nakdi ve ayni teberru' ile yetinilmektedir. Bu teberru, eşraf aracılığı ile toplanmaktadır. Meselâ Uşak'ta direnme hareketinin temel dayanağı, İttihatçı Müftü İbrahim Bey'dir. İbrahim Bey, savaş için 2 milyon lira toplamıştır. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, eşraftan toplayarak, Mustafa Kemal'e her ay bin lira vermiştir. Ege'de ilk Kuva-yı Milliye örgütünü kuranlardan Alaşehir'in ileri gelenleri, para ihtiyacını karşılamak için, «dâvet vukuunda 100 lira teberruda bulunanların cepheye gönderilmeyip, işleri başında bırakılacakları» kararını almışlardır. Balıkesir Kongresi, «cephelere sevkedilecek efradın başında, eşraftan bir kimsenin bulunması»nı gerekli bulmuştur.

İlk zamanlar, asker toplamakta, özellikle muntazam ordu için asker sağlamakta büyük güçlüklerle karşılaşılmıştır. Mustafa Kemal'in Ziraat Mektebi'ndeki karargâhında Ankara günleri hatırlanmalıdır. Padişahın ve İngilizlerin harekete getirdiği isyan dalgaları Balu, Gerede, Beypazarı, Ayaş üstünden Ankara'yı sarmak üzeredir. Mustafa Kemal'in elinde hiçbir askerî kuvvet yoktur. Ka-

rargâhın etrafında geceleri tahditkâr silâhlar patlamaktadır. Ankara'ya 100 kişi kadar bir kuvvetin gelişi büyük sevinç yaratacaktır. Bu şartlar altında asker bulma yolunda her çareye başvurulmuştur. Dağda gezen eşkiya, zeybek, asker kaçakları, mahkûmlar, adaletten kaçan suçlular, kabadayılar, köylerden ve kasabalardan birçok halde baskıyla toplanan mükellefler ve gönüllü gerçek vatanseverler, direnme hareketinin kuruluşunda kullanılmıştır.

Çerkez Ethem gibi çeteciler, asker toplama işinde, muntazam ordudan daha başarılı olmaktadırlar. İnönü, hatıralarında, bunun sırrını şu sözlerle açıklamaktadır: «Orduyu kurmak için asker alıyoruz, sabahleyin gidiyoruz, teçhiz ediyoruz, silâhlandırıyoruz, akşam üzeri hepsi gidiyorlar. Buna karşılık, Kuva-yi Milliye'yi bir isyanın bastırılması için bir yere memur ediyoruz. Gidiyor, isyanı bastırıyor, asıyor, kesiyor, te'dip ediyor. Şüphesiz bunlar olurken, silâhlı müsademeler yapılıyor. Zayiat veriyor. Bu arada talon yapıyor, birtakım uygunsuz hareketler cereyan ediyor. Bu vazifeden zayıflamış olarak dönecek yerde, daha kuvvetlenmiş olarak geliyor. Çünkü orada istidatlı gördüğü insanları, kendi kuvvetine katmasını biliyor. Bunu çok merak ettim. Nasıl oluyordu? Bir gün Reşit Bey (Çerkez Ethem'in ağabeyi) ile konuştum. Ona sordum :

— Siz gittiğiniz yerde, vuruyorsunuz, kırıyorsunuz, yağma ediyorsunuz, sonra da bu halkın içinden bu halkın çocuklarını alıyorsunuz ve bunlar sizin sadık adamlarınız oluyor. Nasıl yapabiliyorsunuz bunu? Güldü.

— Usulü vardır anun, dedi. Ben :

— Nedir, nasıl bir usuldür, dedim. Reşit Bey anlatmaya başladı :

— Gidersin, dedi, işin icâbını yaparsın, sonra da orada gözüne kestirdiğin adamları alırsın, onları suç ortağı yaparsın. Kendilerine talan yaptırırsın, düşmanı olanlara düşmanlarını vurdurtursun. Suçu bulaşmış olurlar. Artık bunlar köylerine gidip de vatandaşları ile tabiî münasebe-

te giremez hâle gelirler. Bütün hayatları boyunca selâmetleri size sadakattedir»*.

«Reşit Bey, bana kendi usullerini anlattığı zaman sordu, 'bunları yapabilir misiniz?' diye. Ben, 'sizin yaptıklarınızın hiçbirini yapamayız' dedim. O da, 'öyleyse orduyu da yapamazsınız,' demişti»[309].

Gerçekten, Kuva-yı Milliye müfrezeleriyle savaşın kazanılamayacağı, muntazam ordunun zorunlu bulunduğu anlaşılmaya başlanınca, Ordu'yu kurmak kolay olmayacaktır. Vekiller Heyeti, 1920 sonbaharında, asker kaçakları ile mücadele için bir şiddet tasarısını Meclis'e getirmek zorunda kalmıştır. Millî Savunma Komisyonu, bu tasarıyı daha da ağırlaştırmıştır. Samet Ağaoğlu'nun «bizzat memlekete karşı da bir harp ilânı mahiyetinde»[310] dediği bu tasarı, gerçekten çok ağır hükümler taşımakta, fakat o zamanki şartları iyi belirtmektedir. Meclis'te okunan telgraflar ve eşraftan milletvekillerinin konuşmaları, şiddet tedbirlerinin, birçok illerin ileri gelenleri tarafından istendiğini göstermektedir. Tasarıya göre, asker kaçaklarının ev, emlâk, akar ve mal hayvanları alınacak, ailesi mensupları sürülecektir. Kaçakların yanlarında götürdükleri silâhlar, cephane, beygir vb. iki katıyla köy ve mahalle halkından alınacaktır. Tasarı, kollektif cezalandırmayı öngörmektedir. Tasarıya Hamdullah Suphi muhalefet edecektir: «Bir adam ki, izzet-i nefsi (onuru) yoktur, bir adam ki, ölümden kaçıyor, belli olan ölümden, düşmanın önünden kaçıyor, kendi canını kurtarmak istiyor: o,

---

* Bolşevikler, suç ortağı yaratma metodunu, bir ihtilâl taktiği olarak kullanmışlardır. Yoğun bir propagandayla, köylü askerler, ellerinde silâhları, cepheden ayrılarak, feodaller hesabına işledikleri topraklara, feodalleri tasfiye ederek sâhip çıkmaya çağırılmışlardır. Bu köylüler, bolşevik rejimini yıkmak için körüklenen iç savaşta canla başla dövüşmüşlerdir. Zira eski rejimin gözünde suçlu durumundadırlar, eski rejim taraflıları kazanırlarsa, topraklarını kaybedecekler ve cezalandırılacaklardır. Bolşeviklerin İngiliz, Fransız ve Amerikan kuvvetleri ile onların silâhlandırdıkları Çarlık generallerinin güçlü ordularına karşı kazandıkları başarıyı, bu «suç ortağı yaratma» taktiğine borçlu olduklarını düşünenler çoktur.

evini, karısını, çocuğunu ihmal edebilir. Bu itibarla ne olacak? Köyünde yakalanmak ihtimaline karşı doğruca dağa çıkacak ve bu suretle de Anadolu'nun her tarafını eşkıya ile dolduracağız. Biz, şefkatle ahalinin gönlünü ala ala, ona karşı müsaadelerde buluna buluna, onlara müsbet birtakım şeyler yapa yapa, halkın kalbini iyilikle kazanacağımız yerde, yangına yangın ilâve edeceğiz, ölüme ölüm ilâve edeceğiz ve emin olunuz ki, **esasen biraz havada asılı bir vaziyette duruyoruz ve esasen halk bizden bir şey anlamamıştır»**[311]. Bu tartışmalar sonucunda İstiklâl Mahkemeleri doğacak ve bu mahkemelerin eşraf ve aydınlardan kurulu üyeleri, köy köy dolaşarak askerden kaçış nedenlerini şiddet yoluyla ortadan kaldırmaya çalışacaktır.

Eskişehir - Kütahya yenilgisinden sonra, Yunanlıların Haymana'ya yaklaşmaları üzerine, asker toplama işi yeniden ön plana geçecektir. Damar Arıkoğlu, Ankara eşrafının telâşını şöyle anlatmaktadır: «Meclisin Kayseri'ye nakli havadisi, Ankaralıları müthiş telâşa düşürdü. Müftü, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, memleketin ileri gelen eşrafı, toplu bir halde Mustafa Kemal'i ziyarete geldiler. Dikkat ettim, zavallıların hâli pek perişandı. Hemen hepsinin gözleri yaşlı idi. Diyorlardı ki, 'Ankara'yı terk edip bizi Yunanlıların eline bırakmayın;para isterseniz bütün nakdimiz, servetimiz sizindir; can isterseniz, bütün eli silâh tutanlarımız emrinizdeyiz»[312]. Nüfuzlu milletvekilleri geniş yetkilerle asker toplamaya çıkacaklar, «bir haftayı bulmadan, akın akın, millî kıyafetle, ayakları çarıklı insanlar» Ankara'dan geçip Polatlı'ya yollanacaklardır. Seferberlik, ancak bu sırada ilân olunabilecektir. İnönü'nün sözleriyle, «Tasavvur edilmelidir ki, biz seferberlik ilânı kararını ancak, Sakarya Muharebesi'nden evvel alabilmişizdir. Ordu, Sakarya gerisine çekildikten sonra, bütün her şey tehlikeye düştüğü zaman ve B. M. Meclisi, Atatürk'ü başkumandanlığa getirince, ona verdiği selâhiyetle umumî seferberlik ilân edilebilmiştir»[313]. Buna rağmen, Kurtuluş Savaşı, Atatürk'ün sözleriyle, bir anlamda subay savaşı ola-

caktır. Sabahattin Selek'in verdiği rakamlara göre, muharebelerde şehit düşen her 13 ere karşılık 1 subay şehit olmuştur. Subay kaybı bakımından bu büyük bir orandır. Sakarya Muharebesinde ise, her 8 ere karşılık 1 subay şehit düşmüştür[314]. Bu savaşta, ön safta düşmana ilk hücum edenlerin başında subaylar bulunmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nın nasıl gerçekleştirildiğini anlamak bakımından, Atatürk'ün olaganüstü yetkilerine dayanarak aldığı seferberlik tedbirlerini de gözden geçirmek yararlıdır:

1 — Her hâne birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık verecektir.

2 — Tüccar ve ahali elinde bulunan çamaşırlık, bez, amerikan, patiska, pamuk, yün ve tiftik, kumaş, kösele, carık, fotin, kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve mâmul nal, yem torbası, yular, semer, urgan vb. stoklarından yüzde 40'ına, bedeli sonra ödenmek üzere el konacaktır.

3 — Mevcut buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum stoklarından yüzde 40'ı bedeli sonra ödenmek üzere alınacaktır[315].

Kısaca, bu tedbirler, kimin nesi var nesi yoksa yüzde 40'ı devletindir, anlamına gelmektedir.

Görünüş odur ki, kitlelerin tarihten miras bezginliği ve geleneksel egemen sınıflara bağımlılığı hesaba katılınca, çok güç şartlar altında girişilen Kurtuluş Savaşı, ancak, Anadolu'nun köylü kitlesi üzerinde az çok nüfuzlu aşiret reisi, eşraf ve din adamlarına dayanarak yürütülebilirdi. Rum ve Ermenilerin can ve mala saldırıları karşısında, ilk planda bunlar direnmekte istekli görünmekteydi. Nitekim Atatürk, Anadolu'ya ayak bastığı dakikadan itibaren, çaresiz bu desteği araştırmıştır 26 Haziran 1919'da Atatürk, Tokat'tan İkinci Ordu Müfettişliğine şunları yazıyordu: «Tokat ve havalisinin İslâm nüfusunun yüzde 80 ve Amasya bölgesinin mühim bir kısmı Alevî mezhebindendirler ve Kırşehir'deki Babaefendi'ye fevkalâde bağlı-

dırlar. Vatanın ve milli istiklâiin bugünkü tehlikesini fiilen görmekte olan bu zâtın şimdiki kanaati, şüphe yok ki, buna pek müsaittir. Binaenaleyh söz ve emniyet edilebilecek bazı kimseleri görüştürerek, kendilerine muvafık görülecek şekilde, Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerini takviye edecek surette birkaç mektup yazdırılarak bu havalideki Alevî ileri gelenlerine dağıtılmak üzere Sıvas'a gönderilmesini pek faydalı telâkki ediyorum»[316]. Nitekim Atatürk'ün kendisi de «Küfrevîzâde Şeyh Abdülbeki Efendi Hazretlerine, Şeyh Mahmut Efendi Hazretlerine, meşayih-i âzam'dan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretlerine» mektuplar yazarak destek istemiştir. Atatürk, bu mektuplarında «Zât-ı âlileri gibi fedakâr, vatanperver dindaşlarımın benimle beraber çalışacağınıza mutmainim» diye başlıyor ve «Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ederim, efendim hazretleri» diye bitiriyordu[317]. Atatürk, Sıvas'tan Ankara'ya giderken, Kırşehir'de Hacıbektaş'a uğrayacak ve Babaefendi'nin misafiri olacaktır. Şeyhülislâm Dürrîzâde'nin fetvasına, 153 müftünün karşı-fetvası ile cevap verecektir: «Osmanlı memleketi parçalarından İzmir ve Adana ve Maraş ve Ayıntap ve Urfa bölgelerinde düşmanlar tarafından tecâvüz edilerek, gayr-ı müslim tebaa ile (yerii Rum ve Ermeniler) birleşip İslâmları katliam ve mallarını yağmalamak ve kadınlara tecavüz ve İslâmın kutsal saydığı hususları tahkir eder olduklarında açıklandığı vechile hakaret ve esirliğe mâruz kalmış bulunan İslâm Halifesi'nin kurtarılması için elden gelen gayreti sarfetmek bütün iman sâhiplerine farz olur mu? Beyan buyrula. Cevabı budur: Gerçeği Tanrı bilir ki, olur»

Atatürk, şeyhlerden başka, Kürt aşiret reislerini de kazanmaya önem vermiştir. 29 Mayıs 1919 tarihli bir şifrede şunları yazmaktadır: «Kürtlere ve Kürdistan üzerinde tesiri bulunan ve harp esnasında hukuk ve maksatlarını pek ziyade kazandığım Kürt ümerasından meşhur müteaddit zevata re'sen ve kalordu vasıtasıyle telgraflar yazarak devletin vaziyet-i esasiyesi ve kendilerince ittihazı lâ-

zım gelen vaziyet hakkında icabı gibi beyanat ve müessir vesâyâda bulundum»[318]. Aşiret reislerinin bir kısmı, aşiret yapısı gereği, İngilizlerle işbirliği yapmış, İngiliz ajanlarının kışkırtmalarıyle isyanlar çıkartmışlardır, bir kısım aşiretler ise, geçmiş kanlı mücadeleler yüzünden, Ermenilerin dönüşü ve bir Ermeni Devleti kurulmasına karşıydı. Bunlar, Atatürk'ün safında sadakatle savaşmışlardır. İlk Meclis'te, başta uzun sakalıyle Diyap Ağa, Mustafa, Bedir ve Reşit Ağalar gibi ünlü Doğu beyleri yer almışlardır.

Müdafaa-i Hukuk kuruluşlarında, milliyetçi subay ve aydınların yanı sıra, başından itibaren, eşrafın önemli yeri vardır. 5 ilin 54 delegesini bir araya getiren Erzurum Kongresi'nde, eşraftan 17 çiftçi ve tüccarla 6 din adamı (hoca, müftü, şeyh) vardır. Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey, Hoca Raif Efendi, Şeyh Feyzi Efendi Heyet-i Temsiliye'ye mensuptur. Ege'nin direnmesinde önemli bir adım teşkil eden Alaşehir Kongresi'ne (16-25 Ağustos 1919), 12 eşraf, 4 esnaf, 11 sarıklı hoca, 2 memur, 1 asker ve 1 efe katılmıştır. Damar Arıkoğlu'nun yaptığı sınıflandırmaya göre, 381 kişilik ilk Meclis'te 61 başı sarıklı hoca, 83 eşraftan çiftçi ve tüccar, 8 şeyh, 5 ağa ve 5 aşiret reisi vardır[319].

Şevket Süreyya Aydemir, Kurtuluş Savaşı'nın bu özelliğini şöyle açıklamaktadır: «O devrin Anadolusunda eşraf, yani mahallî ileri gelenler, halkın sözcüleri durumundaydılar. Gerçi bu sözcülük, hemen her yerde bir tahakküm vasıtası oluyordu. Ama Osmanlı Anadolusunda aydınlar, henüz ön planda görünecek kadar güçlü değillerdi. Eşrafın önünde daima mahallin uleması, yani başta müftü olmak üzere sarıklı hocalar, şeyhler görünürdü. Bunlar da eşrafın sözcüleri durumundaydılar. Diğer aydınlar, ister istemez eşrafla iyi geçinmek zorundaydılar. Zaten bütün bu aydınlar, nihayet şehir ve kasaba okuryazarlarından ibarettir. Mustafa Kemal de, gerek ilk defa Havza ve Amasya'da, gerekse daha sonra ve bütün milli hareket boyunca diğer şehir ve bölgelerde, halkın

öncüleri olarak elbette ki eşrafla karşılaştı. Mahallî aydınlar bu eşraf-ulema tabakasının içinde, nâdir olarak önünde, halk hareketinin aktif unsurları oldular».

«Ulemaya gelince, ulema, yani sarıklı din adamları ve bunlarla beraber, tarikat şeyhleri, eski Osmanlı Cemiyeti'nin aydınlarını teşkil ediyorlardı. Tanzimat'tan sonra, hükümet adamları ve subaylarla, mahallî avukatlar, muallimler, doktorlar ve büyük şehirlerde görülen ve hemen hepsi de hükümet çarkının birer tarafına tutunan diğer okumuşlar, bir sınıf değil, fakat toplumu, yahut hükümeti yöneten bir zümre olarak, sosyal hiyerarşide yer işgal ediyorlardı. Fakat esas olarak, taşralarda, eşraf ve ulema, Millî Mücadele'nin başladığı yıllarda, bölgenin sosyal hiyerarşisinin başında geliyorlardı ve halkın temsilcileri durumundaydılar»[320].

İşte Türk Millî Kurtuluş Savaşı'nın özelliğini, bu eşraf-milliyetçi subay ve aydın işbirliği teşkil etmektedir. Bu özelliğiyle, Milli Kurtuluş Savaşımız, günümüzün birçok kurtuluş savaşından ayrılmaktadır. Oralarda, kurtuluş savaşı, sömürgeciyle birlikte, onunla işbirliği yapan prekapitalist düzenin egemen sınıflarına karşı yapılmıştır. Hareketin temel dayanağını fakir köylü teşkil etmiş ve başta toprak reformu olmak üzere, köklü devrimler ile, prekapitalist düzenin egemen sınıfları tasfiye edilmiştir. Türkiye'de ise, tarihsel şartların sonucu, bu unsurlar, kurtuluş savaşının temel dayanaklarından birini teşkil etmiştir. Savaş, eşrafa ve eşrafın bezgin köylü kitlesi üzerindeki nüfuzuna dayanarak yürütülmüş ve kazanılmıştır. Kurtuluş Savaşımızın bu özelliği, Cumhuriyetten sonraki kalkınma çabalarımızın yönünü cizmekte ağır basacaktır. Çağdaş uygarlığa geçişin vazgeçilmez ön şartı olan eski toprak düzeninin tasfiyesine girişilmeyişinin nedenini, sanırız ki, Kurtuluş Savaşımızın bu özelliğinde aramak gerekir. Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir rol oynayan eşraf, tasfiye edilmeyi değil, zaferin meyvalarından yararlanmayı bekliyor ve sabırsızlanıyordu. Kurtuluş Savaşı'nın aydınlar kanadı içinde de, İttihat ve Terakki'nin millî iktisat po-

litikasının tadını alanlar, aynı sabırsızlığı göstermekteydi. Aşağıdan bir kıpırtı gelmediğine göre, Gazi, hangi toplumsal güçlere dayanarak, prekapitalist düzenin kalıntılarını köklü bir devrimle tasfiye edebilecekti?

MİLLİYETÇİLERİN TUTARSIZLIKLARI

Atatürk'ün çevresindeki milliyetçi aydın kadro, vatanı düşmandan kurtarma görüşünde birleşmişlerdi. Fakat bunun ötesinde herhangibir düşünce yoktu. Kurtuluş Savaşı'nın ön planda kişileri dahi, bırakınız zaferden sonra nasıl bir toplum düzeni kurulacağı meselesini, vatanın nasıl kurtulacağı hususunda dahi anlaşmış değillerdi. Rauf Bey, Refet Paşa gibi liderler, vatanın kurtuluşunu Amerikan mandasında arıyacaklardır. Erzurum ve Sıvas kongrelerinde, ön plandaki kişilerin çoğu, Mustafa Kemal'in başkan olmasını engellemeye çalışacalardır. Asıl savaş Batı'da verileceği halde, Karabekir Paşa, Doğu'da kalınmasını isteyecek ve «Heyet-i Temsiliye, Sıvas'tan öteye geçmesin» diyecektir. Düşman işgali altındaki İstanbul'da Meclis toplanıp Ali Rıza Paşa Hükümeti, Damat Ferit'e nazaran ılımlı bir tutum takınınca, milliyetçi milletvekillerinin çoğu, «Artık temsil heyetine ve Kuva-yı Milliye'ye lüzum kalmadı» görüşünü savunacaktır. Karabekir Paşa, bu görüşü onaylamaktadır. Bu tutumun «Millî Mücadele'ye paydos» anlamına geldiği açıktır. İngilizlerin İstanbul Meclisi'ni dağıtorak, bu hayallere son vermesi, mutlu bir olay sayılmalıdır.

Sonradan Atatürk'ün dürüst ve sadık bir yardımcısı olan Fevzi Paşa (Çakmak), İstanbul'un işgali ve Meclis'in dağıtılışında (16 Mart 1920) Harbiye Nâzırı'dır. Fevzi Paşa, millî harekete karşıdır. Harbiye Nâzırı olarak 19 Mart'ta bir İngiliz torpitosu ile Bandırma'daki kumandana ulaştırdığı bir emirle, Fevzi Paşa, bütün ordunun İstanbul Hükümetini tanımasını isteyecektir. Emirde, İstanbul'un işgalinin mütareke şartlarına uygun bulunduğu belirtilmekte. Osmanlı çıkarlarına aykırı sayılan millî mücadele, «Ana-

dolu'da bazı sergerdelerin hareketleri» diye nitelenmektedir. Bu nedenle, en kıdemli kumandan Yusuf İzzet Paşa'yı, emrini bütün birliklere duyurmak ve kumandanların İstanbul'a itaatını sağlamakla görevlendirmiştir. XIV. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, emre uyacaktır. Konya'da XII. Kolordu Kumandanı Albay Fahrettin (Altay), Yusuf İzzet Paşa'ya itaatını bildirecektir. Böylece Ordu'nun elden çıkma tehlikesi belirecektir. Bu büyük tehlike güçlükle önlenecek ve kendi Nâzırlık odasına kadar süngülü İngiliz neferlerinin sokulduğunu gören Fevzi Paşa, İstanbul'un artık bir hilâfet makamı olmak vasfını yitirdiğini anlayacak ve Anadolu'daki 'sergerdeler' arasına katılacaktır.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, hayli mücadeleden sonra ve İngilizlerin elinde esir hilâfet ve saltanat makamını kurtarmak gerekçesiyle, geçici olarak kurulacaktır. Bursa'nın düşmesi üzerine, Meclis'te, «silâh kuvvetiyle bir iş yapamayacağız, diplomasi yoluyla bir çözüm arayalım» görüşü filizlenecektir. Sakarya zaferinden sonra, Büyük Taarruz hazırlığı uzayınca, yumuşatılmış bir Sevr Antlaşması'nın kabulü akımı güçlenecektir. Sakarya'dan önce Hariciye Vekili olan Bekir Sami Bey, Ankara'nın bilgi ve rızası dışında, İngiltere, Fransa ve İtalya ile tâvizkâr antlaşmalar imzalayacaktır. Rauf Bey, hatıralarında belirttiği üzere, daha Mondros Mütarekesi'ni imzalarken Sovyetler Birliği aleyhine İngilizlerle uzlaşma yollarını arayan bir İngiliz sempatizanıdır. Karabekir Paşa, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa gibi Kurtuluş Savaşı'nın başlatıcıları, Rauf Bey etrafında toplanma yolundadır. Sivas'ta «ne para var, ne top var, ne de Ordu'yu İzmir'e ulaştırma olanağı var» diye Amerikan mandasını savunan Rauf Bey ekibinden Kara Vâsıf, şimdi Büyük Taarruz'a aleyhtardır: «Efendim, bizim şu kadar katırımız, şu kadar da devemiz olsaydı bu iş (Büyük Taarruz) yapılabilirdi! Sonra Ankara ile İzmir arasında 800 kilometre mesafeyi alırken askeri nasıl besleyeceğiz?» gibi gerekçelerle, kötü bir barışı ve emperyalizme aşırı tâvizci bir tutumu sa-

vunmaktadır. Aralov'un Atatürk'ten naklen yazdığına göre, Cumhuriyet döneminin ön planda devlet adamlarından Hasan Saka, Maliye Bakanı iken, «Türk maliyesinin içinde bulunduğu ağır durum dolayısıyle, İtilâf Devletleri'nin tekliflerine boyun eğmek gerektiği» görüşünü ileri sürmektedir[321].

Meclis'te muhalif «İkinci Grup»un da aslında lideri olan Rauf Bey, Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde de hayli desteğe sâhiptir ve bu sayede Başvekil koltuğunda oturmaktadır. Hükümet, İzmir kurtarılınca, Mustafa Kemal'in Başkumandanlık görevinin sona erdiğini belirtecek, siyasî işlerin ve diplomatik ilişkilerin düzenlenmesinin Hükümete bırakılmasını isteyecektir. Başvekil Rauf Bey, hilâfet ve saltanattan yanadır. Mustafa Kemal'e söylediğine göre, «Bizde umumî vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da saltanat ve hilâfet makamıdır». Onu kaldırmak «felâket ve hüsran» getirir. Başvekil Rauf Bey, ayrıca duygusal yönden saltanat ve hilâfetten yanadır: «Ben saltanat ve hilâfet makamına vicdanen ve hissen bağlıyım. Çünkü benim babam, padişah nimeti ve ekmeği ile yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin rical arasına girmiştir. Benim de kanımda, o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim. Padişaha sadakatimi muhafaza etmek borcumdur. Halifeye bağlılığım ise terbiyem icabıdır». Rauf Bey ve arkadaşları, 23 Nisan 1920'de yeni bir devlet ve hatta adı söylenmeden Cumhuriyet kurulduğu halde, bu gerçeği görmek istememekte ve bir kurtuluş savaşına rağmen, eski düzenin devamını açıkça savunmaktadırlar. İşin tuhafı, Meclis'teki Mustafa Kemal'in Halk Fırkası Grubu, Rauf Bey'i gıyabında ve Mustafa Kemal'e rağmen, Meclis İkinci Reisliğine seçecektir. Birkaç gün sonra 100 çekimsere karşı 158 oyla, fiilen yıllardır yürürlükte olan Cumhuriyet ilân edilecektir. Rauf Bey, «Bu ne acele» diye, gazetelere Cumhuriyet konusunda tereddütler uyandırıcı demeçler verecektir. İstanbul basını, genellikle, Cumhuriyet'in aleyhinde bir tutum alacaktır. Rauf Bey ve

grubu, Cumhurbaşkanına karşı Halife etrafında toplanmayı deneyecektir. İstanbul'da görevli Refet Paşa, hâlâ bir padişahmış gibi gösterilmek istenen Halife ile çok yakın ilişkiler kuracaktır. Rauf Bey ve Karabekir Paşa, Halifeye anlamlı ziyaretler yapacaktır. Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın, İngilizlerin hizmetindeki sefih Ağa Han ile Emir Ali'nin «Halife'nin siyasî durumunun korunması için» Hükümete yazdığı bir mektubu, daha Hükümetin eline geçmeden yayınlayacaktır. «Batıcı» Hüseyin Cahit, hilâfeti savunacaktır. Vatan'da Ahmet Emin, Mustafa Kemal'in politikadan çekilmesini isteyen yazılar yazacaktır. Velit Ebuzziya ve Eşref Edip'in gazeteleri de, Ankara aleyhtarı bu kampanyaya katılacaktır. Bir süre sonra, basının sevgilileri Birinci Ordu Müfettişi Karabekir Paşa ile İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa, Meclis çalışmalarına katılmak üzere, istifalarını sunacaklardır. Daha önce milletvekilliğinden istifasını açıklayan Refet Paşa, Rauf Bey'in ısrarı ile, istifasını geri alacak ve Meclis'te kalacaktır. Mustafa Kemal'in, politika ve askerlik arasında bir seçme yapmaya çağırdığı Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile VII. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa, yan çizeceklerdir. Mustafa Kemal, bir komplo karşısında olduğu inancındadır. Komplo, Rauf Bey ile Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar arasında düşünülmüş ve tertiplenmiştir. Kökleri Cumhuriyet'in ilânına kadar giden bu harekette, tertipçiler, başarıya ulaşabilmek için, Mustafa Kemal'in kanısınca, Ordu'yu ele almayı düşünmüşler ve bir yıl kadar Ordu üzerinde çalışmışlardır. Gazi, bazı kumandanların tertibe kazanıldığı inancındadır. Ordu'yu kendi lehlerine çektiklerini sanan tertipçiler, harekete politika yolundan geçmeye karar vermişler ve Ordu'dan istifa etmişlerdir. İstanbul basını çoğunlukla, onları desteklemektedir.

Bu endişeler, haklı ya da haksız olabilir. Ama Kurtuluş Savaşı'nın ilk liderlerinin, endişe yaratacak biçimde, Mustafa Kemal'in temsil ettiği devrimci gidişe cephe aldıkları muhakkaktır. Mustafa Kemal, bu durumu, «Benim-

le beraber yola çıkanlar, kendi görüş ufuklarının sonunaerince, birer birer beni bıraktılar» diye belirleyecektir. İlk liderlerin bu muhalefet hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyle sonuçlanacaktır. Bu fırka, politik ve ekonomik planda, her türlü devrimci atılışa baraj teşkil eden bir liberalizmi savunacaktır. Fırka, gerekirse ancak millî sanayii himaye edecektir. Liberal fırka, kapitalist yaratmak için dahi devletçiliğe kesin zorunluk varken, devlet görevlerinin asgarî hadde indirilmesini isteyecektir. İrtica, bu «paşalar partisi»nin etrafında örgütlenecektir. Birkaç yıl sonra, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Fethi Bey'in (Okyar), onun onayı ile kurduğu Serbest Fırka da, eski düzenin Cumhuriyet etiketi altında devamı cnlamına gelen, politik ve ekonomik liberalizmin şampiyonluğunu yapacak ve devrim aleyhtarı güçleri, istese de istemese de, saflarında toplayacaktır. Devlet müdahalesinin asgarîye indirilmesini savunan fırka, mütevizi ölçüde demiryolu inşaatını bile «mali takatimizin üstünde ve bugünkü nesillere külfet yüklüyor» diye eleştirecektir. Her iki parti de, liberal sağcı partilerdir. Programları uygulandığı takdirde, eski yarı-sömürge düzenine dönüşten başka bir sonuç verecek değildir. Bununla birlikte, bu sağcı partilerin ülkede, toplumsal yapı gereği, çok güçlü bir desteğe sâhip bulundukları kısa zamanda görülmüştür.

Bu gerçekleri birer cümleyle belirtmekten maksadımız, Kurtuluş Savaşımızın kazanılmasında önemli katkıları bulunan değerli kişileri kötülemek değildir elbet. Maksadımız, Kurtuluş Savaşı'nın ön planda kişileri arasında dahi, savaş sırasında ve zaferden sonra asgarî bir görüş birliğinin olmadığını ve bu kişilerin devrimcilikten çok uzak bulunduğunu göstermektir. Liderler kademesindeki bir tutucu muhalefetin, devrimci bir atılışı, mümkün bile olsa, engellediği muhakkaktır.

Öte yandan, Kurtuluş Savkaşı'nın ilerici kanadı içinde, hâlâ büyük bir güç teşkil eden İttihat ve Terakki liderlerinin faaliyeti vardır. Sakarya Savaşı kazanılıncaya

kadar, bu kişilerin çoğu, kurtuluş hareketinin başına Enver Paşa'nın geçmesini beklemişlerdir. Daha sonra da İttihat ve Terakki'nin ön planda kişileri, muhalifler safında yer almışlar ve birtakım siyasî faaliyetlere girişmişlerdir. Bu gruba da, İttihat ve Terakki'nin «millî iktisat» diye gelişen milliyetçi görüşleri değil, fakat Düyunu Umumiye Meclisi üyeliği yapan Cavit ve Hüseyin Cahit Beylerin uyducu görüşleri egemen olmuşa benzemektedir. Fallh Rıfkı, hakkında hayli dostça duygular beslediği Cavit Bey'in görüşlerini şöyle açıklamaktadır: «Eski Maliye Nâzırı rahmetli Cavit, İttihat ve Terakki'nin göze görünür lideri hükmündeydi. Cavit bir komiteci değildi. Medenî bir adamdı. Onu Laussanne'dan beri muhalefete sürükleyen sebepler şunlardır: Büyük Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın ve bu yardımı temin edecek tâvizler yapılmaksızın, Anadolu'nun ortasında tek başımıza bir devlet kurup yaşayamazdık. İstanbul'dan ayrılmamalıydık. Mustafa Kemal de, İsmet de, nihayet Enver gibi birer askerdiler. Ankara iktidarı, ister istemez kafasının dikine giden bir askerî dikta rejimi olacaktır. Cumhuriyet, işin içyüzünü maskelemekten başka bir şey değildir. Cavit, iktisadî ve malî âlemden kafasını ayıramayan, milliyetçiliği her bakımdan bir 'darlaşma' sayan, inkılâp diktalarına aklı yatmayan bir Osmanlı idi. Vatanperver ve namuslu adamdı»[322]. Fakat Lazan'daki ikinci delegemiz Rıza Nuri Bey'in yazdıklarına inanmak gerekirse, Cavit Bey'in vatanseverliği, şüpheli bir vatanseverlik olmaktadır. Rıza Nur'a göre, Lozan Konferansı'nda, Cavit ve Cahit Beyler, Fransızların tarafını tutmuşlar ve Türk Heyeti aleyhine çalışmışlardır. Murahhaslarımız, dış borçlarımızın Türkiye'den ayrılan devletlere bölüştürülmesi ve Düyunu Umumiye'nin kaldırılması görüşünü savunurken, bu iki arkadaş, aksi görüşü savunmuştur. Bu, «frankofil»ler, sonunda Lozan'dan uzaklaştırılmışlardır. Yine Rıza Nur'a göre, İsmet Paşa Lozan'da onlar için «asılmaya lâyık kişiler», demiştir*[323]. Eski

* Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şu bilgiyi vermiştir. Lozan'da birtakım gayrimesul insanların murahhaslar çevresin-

ittilöfçı Rıza Nur da, eleştirdiği İttihatçılardan pek farklı görüşler besleyen ve davranışlar gösteren kişi değildir. Ne var ki, eleman yetersizliği yüzünden, Ankara, Avrupa'yı tanıyan, dil bilen ve bilgili sayılan bu kişilerin hizmetlerinden hayatî bir konferansta dahi yararlanmak zorunda kalmıştır. Ankara, yalnız bunlara değil, Avrupa uyduluğu geleneğinde yetişmiş Babıâli bürokratlarına da kucak açacaktır. Cumhuriyet'in daha ilk günlerinden başlayarak, devlet kadrosu, milliyetçi genç memurların yanı sıra, Babıâli bürokratlarını da barındıran ikili bir karakter taşıyacaktır. Bürokrasinin milliyetçi kanadı, reform hareketlerinde, Babıâli kanadını daima karşısında bulacaktır. İşbirlikçilerin pek azı ihanetlerinin cezasını çekecektir. 16 Nisan 1924 tarihli bir kanunla, iç savaş sırasında düşmana yardım edenler affolunacaklardır. Birçok üçüncü planda kişileri kapsayan «yüzellilikler» listesi, son derece dar tutulacaktır. Bu tutumun, devrimci bir yönelişin hızını kestiği açıktır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu konuda, «Babıâli bürokrasisi bu. Bütün idare kadroları Babıâli'dendi.

---

de şüpheli davranışlarda bulunduğundan, karşı tarafla münasebetlerinden, Ankara'dan el altından haberler alıp bunları memleket aleyhine kullandıklarından hülâsa «bu insanların kendisini bozan düşmanlardan çok yorduklarından» İsmet Paşa'nın yakındığı malûmdur. Türk Heyeti etrafında ve en ziyade göze çarpanlar arasında Cavit Bey (Eski Maliye Nâzırı - İttihatçı - asılmıştır) ve Hüseyin Cahit Beyler (Gazeteci - İstiklâl Mahkemesince müebbet sürgüne mahkûm - Sonra mebus ve Ulus başyazarı) dikkati çekiyorlardı.

Bu arada İngilizlerin, Türk çevresine, adı da söylenen ve sonra Türkiye'ye dönmediği hikâye edilen bir de casus sızdırdıkları, gene Lozan günlerine ait hikâyeler arasındadır.

Gazi, bir telgrafına, «Aradaki kırgınlıklara Ankara değil, Lozan'da her gün hiyle çıkaranlar âmildir» cümlesini de koymuştur. Lozan'daki bu hiyle çıkaranlardan ise, Murahhaslar Heyeti çevresindeki bazı Türkler kastediliyordu. Bunlara Murahhas Rıza Nur Bey'den Gazeteci Hüseyin Cahit Bey'e kadar çeşitli insanların girdiği, daima söylenegelmiş, nitekim hele Hüseyin Cahit, nihayet oradan uzaklaştırılmıştır (İkinci Adam, cilt 1, s. 254-256).

İnkılâbın başını bunlar yedi» demektedir*[324].

Mustafa Kemal'e bağlı milliyetçi çevrelerin çoğunda do geleceğin Türkiyesi hakkında belli fikirler yoktur. 1924 Anayasasının sözcüsü, daha o tarihte, «İnkılâplar bitti» demektedir: «İddia edebilirim ki, bizim inkılâbımız, pek hızlı, pek canlı, hatta Fransız İnkılâbı'ndan daha çabuk olmuştur. Fransız İnkılâbı 1871'de son bulmuştur. 1789'do başlamıştır. 82 senede olmuştur. Bizde ise, arzettiğim bu tekâmül safhası, üç beş senelik bir devrin muhassalasıdır».

---

* Yön dergisinin düzenlediği «Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi Kurabildik mi?» adlı açık oturumda, Kurtuluş Savaşı Kadrosunun milliyetçi-devrimci kanadından bazı kişiler ve romancı Kemal Tahir arasında, şu ilgi çekici tartışma geçmiştir:

Y. Kadri Karaosmanoğlu — Bâbıâli kadrosu bu. Bütün idare kadroları Bâbıâli'dendi. İnkılâbın başını bunlar yedi.

Cemal Hüsnü Taray — Atatürk, Bâbıâli'nin şöhretlerinden kaçındı. Yeni ve genç bir kadroyu işbaşına getirdi. Meselâ ben 22 yaşında Ziraat Bankası'nın başına geldim. 29 yaşında Milli Eğitim Bakanı oldum. Fakat eski zihniyetli bürokrasi, büyük bir engeldi. Eski kanunları değiştirmek, reform yapmak meseleydi...

Cevat Dursunoğlu — Yanlış yol üzerindeyiz. Milli Mücadele'den sonra idare kadrolarını Bâbıâli ele geçirmedi. Bakanlar ve yüksek memurlar, Bâbıâli'den değildi.

Taray — Ele geçirdi, geçirdi...

Dursunoğlu — Örnek olarak, kendi çalıştığım Maarif'i söyleyebilirim. Bakanlığın ileri gelenlerinin Bâbıâli ile ilgisi yoktu.

Taray — Evet. Maarif biraz ilerideydi. Ama diğerleri? Hele Maliye. Bâbıâli'dendi.

Dursunoğlu — Fikrinize katılmıyorum. Kadro, inkılâpçıydı. Mâdem açıldı, söyleyeyim. Bu inkılâpçı kadroyu kadınlar yedi. Erenköy'den, Şişli'den kız aldılar. Osmanlı devrinin nâzır kızlarını aldılar. İnkılâpçı kadro, kendini onların havasına kaptırdı.

Kemal Tahir — Falih Rıfkı Atay da kitabında bundan söz ediyor. Bu kızlar, «Nedir çilemiz, dağdan gelenlere çatal tutmayı öğretiyoruz» diye yakınırlarmış...

Karaosmanoğlu — İdare kadrolarına Bâbıâli hâkim oldu. Örnek mi? Mustafa Abdülhalik Bey (Renda) Bâbıâli'yi getirmeye tek başına yeterdi. Bu zat, Meclis Reisi yapıldı. Bu zatın Şapka Kanunu sıralarında «Nasıl şapka giyeceğim» diye yırtındığını hatırlarım.

Kemal Tahir — Bence, Osmanlı Kadrosu işe hâkim oldu. Baştan itibaren gevşeklik olmuş... (**Yön**, sayı: 47).

İnkılâbın ünlü İstiklâl Mahkemelerinin heybetli başkanı Ali Çetinkaya da, huzurunda «inkılâp»tan söz eden sanık Şevket Süreyya'ya şu cevabı verecektir: «İnkılâp mı? Bu ne mugalâta? İnkılâp bitti! Bu memleket inkılâbını bitirdi! Artık yapacak inkılâp yok! Ne demek inkılâp? Hepsi hayal, hepsi saçma...»[325]

O tarihlerde İnkılâbın İstiklâl Mahkemesi Başkanı, aynı zamanda İthalât-İhracat Şirketi İdare Meclisi Başkanıdır. Adana Valiliğinden ayrılıp Şirket Müdürlüğüne gelen Hilmi Uran, şirket hakkında şu bilgiyi vermektedir: «O vakitler Ankara, yeniden inşa ve ihya halindeydi ve hummalı bir inşaat her işe hâkimdi. Bu inşaat işlerine Şirket de kendisini kaptırarak, Yenişehir'de birkaç ev inşası taahhüdüne girişmiş bulunuyordu.

Eskişehir vilâyetinde kurulmaya başlayan hava kuvvetlerimiz için de orada birkaç hangar yapımı taahhüt etmişti. İstanbul'da ve Adana'da şubeler açmıştı. Fakat oralarda da, hiçbir iş gördüğü yoktu. Ben, idare meclisinden bu şubelerin kapatılması ve eldeki inşaat işleri bittiğinde de artık yenilerinin alınmaması kararını aldım. Maksadım, şirket işlerini ithal ve ihraç gibi ticaret işlerine çevirmekti»[326]. Bu, tek bir örnek değildir. İleride göreceğimiz üzere, o günlerin İttihat ve Terakki'den miras anlayışı ile kudretli politikaçıların devletle ticaret yapmaları ya da devlet nüfuzu ile ticarete girişmeleri yaygın bir harekettir. İttihat ve Terakki'nin «milli iktisat» günlerinde ticaretin tadını alan Kurtuluş Savaşı kadrosunun bir kısım üyeleri, bu yolda güçlü bir baskı grubu teşkil etmektedir. Ne var ki, devlet eliyle zenginleşme hareketi, inkılâpçı kadronun bir kısmının kısa zamanda muhafazakârlaşmasına yol açacaktır.

Görüldüğü gibi, eşrafa ve zaferin kazanılmasıyle bir kısmı çabuk gevşeyen ve çeşitli yönlere çekilebilen bir aydın kadroya dayanan bir hareketin, esasen güçlü bir muhalefetin bulunduğu ve kitleden hiçbir baskının gelmediği bir ortamda, onu kendi desteğinden yoksun bırakacak köklü devrimlere yönelebilme olanağı pek yoktu.

Hiçbir hareketin kendi bindiği dalı kesmeye kalkışması beklenemez. Kurtuluş Savaşı kadrolarının en ilericilerinden sayılan Falih Rıfkı'nın şu sözleri, Mustafa Kemal'in içinde bulunduğu ortamı iyi dile getirmektedir: **«Hemen hiç kimse de, gidişatton memnun değildi. İleri hareketçiler, fırka seçimlerinde yüksek kadroya mürteci hocaların sokulmasından şikâyetçi idiler. Bu kadrolarda, İnkılâba inanarak, Mustafa Kemal ile sonuna kadar çalışacak olanlardan hemen hiçbir genç yoktu. Büyük taktikçi, bu gençlerin kendisi ile birlik kalacağını bilmekte, asıl öteki ve aykırı kalabalığı nasıl yürüteceğini hesaplamakta idi. Onlar imtiyazlandıkça Mustafa Kemal'den ayrılmayacaklar, ikbal nimetleri uğruna kanaatlerini kolayca feda edeceklerdi. Feda etmeyecek olanları da, muhalif olarak karşısına alacaktı. Bizler, kendimizin ne kadar azınlıkta olduğumuzu unutuyor ve bir 'tek'in bu bir avuç azlıkla nasıl bir duruma düşeceğini hesaplamıyorduk»**[327].

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA İKTİSADİ GÖRÜŞLER

Toplumdaki sınıflararası kuvvet dengesinin kökü toplumsal devrimlere imkân vermemesi bir yana, fikir planında da toplumsal devrim görüşü pek cılızdır. İktisatçılar, liberal kapitalizmden öte görüşlere sâhip değillerdir. En ileri görüşler, sanayi için geçici bir himayeciliği savunan List'den öteye gitmemektedir. Hayatın zorladığı ve kapitalizmin gelişmesi için bile şart olan bir devletçilik, onlar için pek aşırı bir görüştür. Falih Rıfkı'nın sözleriyle, «Bilmiyorduk. Bir bilen ve öğreten de yoktu. Herkes şaşırtıcı ve ümit kırıcı idi. Mekteplerde okudukları veya okuttukları XIX. asır iktisat nazariyeleri ile yeni devlete nasihat verenleri dinlesek, kollarımızı kavuşturup bir asır beklemeliydik. Başvekil demiryollarını kendimiz yapacağımızdan bahsettiği vakit, her taraftan:

— Devlet demiryolu yapamaz, kitapta yeri yok... Sesi geliyordu»[328].

Devlet eliyle fabrikalar kurmaya yönelindiği bir sırada dahi, bilim adamlarının yüksek görüşlerinden yararlan-

mak için kurulan Âli İktisat Meclisi, bunu «muvakkat bir zaruret» saymakta ve devletçiliğe aleyhtar bir tutum takınmaktadır[329]. Kurtuluş Savaşı yıllarında, en işe yarar görüşler, yine de, ömrünü uygar ve benliğine sâhip bir Türkiye kurma düşüncesine adayan Ziya Gökalp'te bulunmaktadır. Gökalp, bir iktisatçı değildi. Toplumların evrim kanunları, kapitalizm, emperyalizm, sosyalizm gibi konular üzerinde yeteri kadar durduğu söylenemez. Gökalp'ın «sınıflar yok, meslekler var» biçimindeki solidarist (tesanütçü) görüşlerini eleştirmek kolaydır. Bununla birlikte, Gökalp, asıl Kurtuluş Savaşı yıllarında ilgilendiği ekonomi alanında, işe yarar pratik görüşler ortaya koymuştur. 1922 yılında Gökalp, askeri mucizeden sonra, barış devrinde bir iktisadî mucize gösterebileceğimizi ileri sürmüştür. Çare, Tanzimat'tan beri izlenen yolu bırakmaktır. Gökalp, görüşünü bugünkü dille şöyle savunuyor: «Tanzimat'tan beri İngilizlerin ekonomi teorileri bizi şaşırttı. Hükümet, fabrika kuramazmış, millî sanayii yaratmaya ve korumaya çalışamazmış... Belediyeler ticaret yapamazmış...»

«Türklere, hükümet rehberlik etmezse, iktisadî hayatta bir tek adım atmalarına bile imkân yoktu. Hükümet ise, iktisatçıların bilimsel telkinleriyle, bu yardımdan kaçınıyordu».

«Türkiye'de, büyük sanayiin teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizde büyük sanayiin teşekkülü ise, asla bireylerin ve şirketlerin teşebbüsüyle olamaz. Aksine hükümetin, il meclislerinin, belediyelerin teşebbüsü ile memleketimizde her türlü sanayi kurulabilir».

«Asrî devlet, büyük sanayle mâlik bir devlettir». O halde, Türkiye'nin hedefi de, bir milli sanayie mâlik olmaktır. Türkiye, büyük sanayi kurmak için, bireylerin teşebbüs gücünün kuvvetlenmesini bekleyemez. Askerlik ve hâkimlikte nasıl devletin yardım ve teşebbüsüyle ileri gitmişsek, sanayide de devletçilik izleyerek Avrupa'ya ulaşmak zorundayız. «Türk Devleti, üretici bir devlet olmak iktidarına sâhiptir. Zaten Türkler, doğadan devletçidirler.

Her yeniliğin, her ileri hareketin başlamasını devletten beklerler. Hatta Türkiye'de inkılâpları bile devlet yapar».

«Devletin iktisadî işlerde başarılı olabilmesi için, ilkin kendisi iktisadî devlet olmalıdır».

«Devletimiz bu yola girmekle, ahlâkî bir hizmet de yapmış olur. Zira vatanımızda spekülatörlerden kurulu bir muhtekir sınıfın teşekkülüne de engel olmuş olur. Avrupa'da kapitalist denen zümrenin ne câni bir zümre olduğu barış konferansındaki ihtiraslarının meydana çıkmasıyla anlaşılmadı mı?»

Bununla birlikte Gökalp, bir sosyalist sistemi savunmaktan uzaktır. Görüşleri daha çok, devlet eliyle kapitalizm kurmaya yönelmiştir. Devlet, kurduğu fabrikaları bireylere ve şirketlere, istekli çıkarsa satıp, yenilerini kurabilecektir. Gökalp, siyasî şartlarla girmediği takdirde — sermaye yetersizliği dolayısıyle — yabancı sermayeden yanadır:

«— Yabancı sermayenin hiç bir sakıncası yok mudur?

— Vardır: Eğer siyasî şartlarla memleketimize girmek istiyorsa! Bugün böyle şartları kabul edebilecek bir Türk hükümeti yoktur. Sermayenin, menşeleri olan hükümetlere tâbi anonim şirketler halinde gelmesi doğru değildir. Memleketimizde iş görecek bütün anonim şirketler, birer Türk şirketi olmalıdırlar»[330].

Devletçi Gökalp, aynı zamanda halkçıdır. Gökalp halkçılığı, herkese fırsat eşitliği sağlamaya dayanmaktadır. Sosyal adaleti savunan Gökalp, «özellikle eşitlik ülküsünün egemen bulunduğu bu halkçılık döneminde, artık toplumsal eşitsizliklerin devamı caiz görülemez» demektedir[331]. Gökalp, toplumun teşebbüslerinden meydana gelen fazla değeri topluma maletmek suretiyle, sosyal sigortanın kurulacağı ve böylece «yoksul sınıfların» sefalet ve gelecek endişesinden kurtarılabileceği inancındadır. Gökalp, ayrıca, fırsat eşitliği açısından, toprak reformunu zorunlu görmektedir: «Bütün köylüler gibi bir karış tarlası bile olmayan yabancı ve rençber köylülere de millî mec-

lise seçmek ve seçilmek gibi siyasî egemenlik hakları vermişiz. Halbuki tarlalan olmayan bu zavallılar, bir köy ağasının esiridirler. Bazı yerlerde bunlar, evlerini bulunduklan köyden başka köye nakletmek hakkından bile yoksundurlar. Çünkü köy ağası, onları bitmez tükenmez bir borç ile ebedî bir surette kendi köyüne bağlamıştır. İktisaden âdi bir ferdin esiri olan bu yüz binlerce köylünün, siyaseten egemenlik haklarına sâhip olmasından ne çıkar»[336].

Gökalp, bu görüşlerini şiirlerinde de dile getirecektir. Gökalp'ın kafasındaki Türk köyü şöyledir:

Ey Türk! Senin köyün hür bir yuvadır
Çiftlik değil, yoktur Bey'i, Ağa'sı,
Her köylünün var bir çifti, tarlası
Öz evinde o hem Bey, hem Ağa'dır.
Hiç kimsenin yarıcısı, rençperi
Olmaz, ancak olur vatan askeri.

.....

Lâkin ey Türk! Bu mes'ut köy bitiyor
Mültezimin, faizcinin, tüccarın
Pençesinde... Diyor: «Beni kurtarın!»
Bu üç işi senden çabuk istiyor:
Kaldır âşâr usulünü, aç banka,
Yap her semtte bir ziraî sendika.

(Yeni Hayat, 1918)

İşçi Kızı adlı şiirinde de Gökalp, millî sanayi özlemini dile getirmektedir:

Çok güzeldir yurdumuzun ipeği
Biliyoruz dokumayı, örmeği;
Yaptığımız kumaşlarda görünür
Yurdumuzun binbir çeşit çiçeği...
Almayalım ecnebiden çürük mal,
Giymeyelim, ne krep, ne jerseyi;
Yaptıralım bütün yerli mantinden
Çarşaf, bulüz, etekliği, gömleği;
Bu toprakta kalsın helâl paramız,
Kıymet bulsun elimizin emeği...

Gökalp'ın görüşleri, Rum ve Ermenilerden boşalan mevkileri ele geçirme çabasındaki Anadolu eşrafının ve iş hayatına atılan Kurtuluş Savaşı kadrosunun talepleriyle uyuşabildiği ölçüde gerçekleştirilebilecektir.

Gökalp'ın yanı sıra, Almanya ve Fransa'da okurken sosyalizmi benimsemiş bir aydın grubu, İstanbul'da «Aydınlık» dergisinde yeni görüşler ileri sürmektedir. Mete Tunçay'ın **Türkiye'de Sol Akımlar** adlı incelemesinden yararlanarak, bu grubun görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: «Türkiye'de sınıflar ve bir sınıf mücadelesi yok değildir. Yalnız sermayedar burjuvazi sınıfı pek küçük ve zayıf bir azınlık, işçi ve köylü sınıfı ise, muazzam bir çoğunluk teşkil ettiği için, sınıf mücadelesi, yabancı sermayedarlar ve bunların uyduları durumunda kalan yerli eşraf ve servet sâhipleri arasında cereyan eder ve birçok halde, bir millî mücadele biçimini alır. Şimdiye kadar bu mücadelede hanedan hükümeti, daima sermayedarların —yani millet düşmanlarının— tarafını tutmuş, bu sayede saray ve konak israfları için gerekli kaynakları soğlamıştır. Şimdi Anadolu'da, iktidar kuvvetini milli egemenlikten alan bir halk hükümeti vardır. Bu hükümet, emeğin, yani milletin tarafını tutmalıdır. Ancak emekçilere dayanmak suretiyledir ki, inkılâpların gereği gibi hazmedilmesi mümkün olacaktır. Bu süre içinde sanayi de geliştirilebilirse, sosyalizm vâdisinde adımlar atmak lüzumu ortaya çıkacaktır». Bu görüşlere göre, Aydınlık grubunun, yabancı sermayenin yerli uyduları olan bir azınlık dışında, emekçi saydıkları bütün millete dayanan demokratik bir yönetim kurulmasını istediklerine ve sosyalizmi, sanayileşmenin gerçekleştirilmesinden sonra, daha ileri bir aşama için düşündüklerine hükmedilebilir. Ne var ki, Millet Meclisi Hükümetini, Halk Şûrası sistemine yaklaşan bir yönetim gibi gördüğü anlaşılan bu grup, kapitalist ülkelerdekine benzer bir cumhuriyet yönetiminin kurulmasıyle hayal kırıklığına uğramıştır. Artık bu grup, iktidarı bir halk hükümeti olarak etkileme yolundaki ümitlerini bırakacak ve uzun bir süre iç politikayı söz konusu bile etmeyecektir.

Devletin yatırım yapmasını bile hoş karşılamoyan iktisadî görüş kısırlığının egemen olmasına rağmen, Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarında yaygın bir bolşeviklik edebiyatı vardır. Atatürk, resmî bir komünist partisi kurdurmuştur. Şeyhlerden liderleri bulnon komünist partileri vardır. Sovyetler (Şûro) teşkiline çalışılmaktadır. «Bolşevik Taburu» adı verilen bir birlik, cephede Yunanlılara karşı dövüşmektedir. Büyük Millet Meclisi, emperyalizme ve kapitalizme karşı olduğunu ilân etmiştir. Enver Paşa, bolşevikliği İslâmiyetle uzlaştırmoya çalışan fikirlerle Moskova'dadır ve Anadolu'ya geçmek için bolşeviklerden Müslüman askerî birlikler istemektedir. Enver Paşa'ya rakip durumda bulunan ve dışorıda kurulmuş Türk Komünist Partisi'nin lideri Mustafa Suphi, aynı moksotlo, Müslüman bolşevik birlikleri kurmaktodır. Fakir fukaroyı haroco kesen Çerkez Ethem dahi, bir bolşevik lider olma sevdosındadır. Meclis'te, kurtuluşu bolşeviklerden bekleyen muhafozakâr milletvekilleri vardır. Kütahya Milletvekili Besim Atalay, Meclis'te şöyle konuşmaktadır: «Aydın'ı Yunon alırken bizim Müslümanlar karşı çıktılar, (Yunonlıların) emri altına girdiler. Fakat Aydın'ı onlar (Yunanlılar) nasıl bıraktılar. Üç gün üç gece harp ettiler. Memleket elden gittikten sonra Azerbaycan'dan kuvvet gelecekmiş! Ben onu bilmem... Memleket ezildikten ve memleket çiğnendikten sonra o kuvvetler neye yarar? Geleceklerse gelsinler...» Tevfik Rüştü Aras'a göre, Mustafa Kemal. Tevfik Rüştü'yü, resmi komünist portisi ile Komintern'e girmemizi sağlamak göreviyle Moskova'ya göndermiştir. Tevfik Rüştü, Moskova'do, Mustafa Kemal'in Kızıl Ordu kumondanlığına getirilmesini bile ileri sürmüştür. Antikomünist Karabekir Paşa, 5 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği bir yazıda kurtuluşun ergeç bolşeviklikte olduğunu söylemektedir: Bolşevizm, «ergeç memleketimizi dohi sürükleyecek ve yegâne aman ve holâsın o kuvvetle berqber tevhid-i mukodderat olunmasını icap-ettirecektir»[333].

Bu manzaraya bakılırsa, Anadolu'da, yukarıda cizmeye çalıştığımız tablo ile ilgisi olmayan güçlü bir bolşevik rüzgârının estiğine hükmetmek gerekecektir. Ne var ki, bu, toplumun içinden kopup gelen bir rüzgâr değildir. Sovyet İhtilâli'nin, bütün Doğu ülkelerinin milliyetçi çevrelerinde estirdiği dışardan gelen bir rüzgârdır. Kurtuluş ümitsiz gözükmektedir, bu ümitsizlik içindeyken, Sovyet İhtilâli ümit getirmektedir.

Sovyet İhtilâli'nin Anadolu'da uyandırdığı ümitleri anlamak için, bu ihtilâl olmasaydı, Türkiye'nin başına gelecekleri hatırlamak gerekir: İstanbul ve Anadolu'nun büyük bir kısmı, gizli antlaşmalarla Çarlık Rusyasına verilmişti. Eğer Çarlık Rusyası yıkılmasaydı, Kurtuluş Savaşı'nı kazanmamız için Rusya'yı da yenmek gerekecekti. Sovyet İhtilâli, Türkiye'yi bu büyük tehlikeden kurtarmıştır. Üstelik, bolşevikler, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin çizmesi sloganı ile ortaya çıkmışlardır. Bu yeni ses, Çarlık Rusyasının zulmü altında ezilen Rusya Türkleri, İranlılar, Çinliler vb. gibi bütün mazlum milletler arasında büyük yankılar yaratmıştır. Marksist deyimle, Rusya Türklerinin «burjuva milliyetcisi» aydınları, komünizme birden büyük ilgi duymuş ve bunların çoğu komünizmi benimsemiştir. Çünkü komünizm onlara millî bağımsızlık olarak gözükmekteydi. Anadolu'da da bu duygular, komünizmi birdenbire sempatik yapmış ve onun islâmiyetle, saltanat ve hilâfetle boğdaşabileceğine inanılmıştır. Nasıl ki bir kısım milliyetciler, mütareke şaşkınlığı içinde, Türkiye'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak amacıyla Amerikan mandası olma fikrine sarılmışlarsa, bazı milliyetçiler de milli bağımsızlığı bolşeviklikte görmüşlerdir. Bu nedenle, Ankara'da övünerek bolşeviklik taslayanların çoğu oslında bolşevik değildi. Ayrıca, mücadelenin dış yardıma ihtiyacı, birçok kişiyi bolşevik ilkelerini benimsemeye itmiştir. Bu bakımdan, daha iki yıl önce devlet eliyle «millî zengin» yaratma çabasındaki Enver Paşa'nın Halk Şûralar Fırkası programı ilgi çekicidir. Program özetle şöyledir:

— Millî egemenlik, en alt basamaktan en üst basa-

mağa kadar, hayatını emekleriyle kazanan sınıftan ahalinin elinde bulunacaktır. Zararlı ve parazit bir hayat sürenlerin, seçme ve seçilme hakkı olmayacaktır.

— Savaştan kesinlikle kaçınılacaktır. Fakat insanlığı asalak hayattan kurtarmak ve özellikle asalak hayatın yarattığı emperyalizm belâsını bütün cihandan kaldırmak için savaşılabilecektir.

— Kapitalizm artık devrini tamamlamıştır. Toplumsal şartların değiştirilmesi, bir zorunluluktur. Emekçiler ve köylüler, kapitalizmin «ücretli» esirleri olmaktan kurtarılacaktır.

— Her basamakta şûralar (Sovyetler) kurulacaktır. En alt basamak köyde, rençper, köylü ve işçiden seçilmiş beş kişilik bir şûra vardır.

— Memur, polis, jandarma vb.'den kurulu bürokrasi egemen sınıfların tahakküm aracıdır. Bunu önlemek için, hâkimler de dahil memurları halk seçecektir.

— Osmanlı Hânedanından olan Zât-ı Şâhane, İslâmın Halifesi ve Türkiye'nin hükümdarıdır. Zât-ı Şâhane, Hilâfet görevini İslâm Meclisi'nin seçtiği Şeyhülislâm eliyle yürütür. Yalnızca din işleriyle uğraşan Şeyhülislâm, İslâm Meclisi'ne karşı sorumludur.

— Zât-ı Şâhane'nin hükümdarlık görevi, genel oyla ve Genel Şûra tarafından seçilmiş Vekiller Heyeti eliyle yürütülür.

— Seçme ve seçilme hakkına sâhip olmayanlar şunlardır :

Murabahacılık ve İhtikâr yoluyla geçinen kişiler.
Hizmette bulundukları sürece, tâyinle gelen memur ve askerler,
Topluma yararlı bir görev yapmadan kendi iradıyla geçinenler.

— Barışta Ordu, millis haline getirilecektir.

— Bazı kamu hizmetlerinin görülmesi için, hükümet ahaliyi iş ordusu halinde seferber edebilecektir.

— Subay ve asker eşit olaçaktır. Âmirlik, yalnız askerî görev dolayısıyle emir ve kumandaya mahsus olacaktır vb. vb...

Görüldüğü gibi, Enver Paşa, sultanlı, halifeli, şeyhülislâmlı bir Sovyet (Şûra) sistemi düşünmektedir. Yeşil Ordu ise, bolşeviklik yoluyla, islâmiyetin ilk günlerini, asr-ı saadet'i yeniden canlandırma peşindedir.

Ankara komünistlerini Sovyetlerin pek ciddiye aldıkları söylenemez. Ankara'daki Sovyet Sefiri Aralov, hatıralarında, bolşevik lider Tokat Mebusu Nâzım'ın, 1922 Temmuzunda yapılan hükümet seçiminde «Rus taraflısı» bir kabine kurulması için kendisinden yardım istediğini ve 120 oy toplayabileceğini ileri sürdüğünü belirtmektedir. Teklifi şüpheyle karşılayan Aralov, Nâzım'ın niyetlerinden hükümeti haberdar etmiştir[334]. Aralov, hatıralarında ayrıca şunları yazmaktadır: «Bazı makamların teşvikiyle, para yardımı ve aylık isteyerek elçiliğimize başvuran komünist maskesi takmış ajan-provokatörler de eksik olmuyordu. Biz bu ajanların foyasını meydana vuruyor ve elçilikten kovuyorduk. Yine böyle provokasyonla ilgili gülünç bir olay hatırlıyorum: Ankara'ya gelişimden kısa bir süre sonra idi. Ziyaretime Bursa Milletvekili Şeyh Servet Efendi* geldi. Bu, yeşil sarıklı, kır kaba sakallı bir zattı. Sırtında ipekli bir cübbe vardı. Şeyh kendisini 'inanmış bir komünist' olarak takdim etti. Oturmasını teklif ettim. Kendisine kahve ikram ettim. Gözlerimin içine bakıyor ve yaranmaya çalışan bir tavırla konuşuyordu. Türkiye'nin durumundan söz ettik. Servet Efendi, emperyalizmle savaşmak ve 'güçlü bir komünist partisi' kurmak gerekliliğinden sözetti. İngilizleri çekiştirdi. Ben susuyordum. Birdenbire Şeyh ayağa kalktı. Elini sarığına götürdü. Şaşkın şaşkın ona bakıyordum. Şeyh :

— Büyük dünya lideri Marx'ı selâmlıyorum, dedi. Siz-

* Nakşibendi tarikatı şeyhi ve Ankara'daki komünist liderlerden.

de Marx'ın resmini ancak şimdi gördüm. Ono derin saygılarımı sunorım.

Gerçekten de çalışma odamda, mosoda Marx'ın küçük bir büstü vardı. Şeyh Servet, bir süre başı önüne eğik bir halde, hareketsiz olarak büstün önünde durdu»[385].

Şeyh Servet, mahkeme önünde de, komünistlerin bir ev toplantısında kadınların bulunmasından duyduğu üzüntüyü şöyle açıklayacaktır: «Ertesi günü Zinetulloh Bey'in evinde toplandık. Fakat hakikaten benim de müteessir olduğum bir hal karşısında kaldık. Evet, her ne kadar mütesettire (örtülü) olsalar da, o müzakere esnasında İslâm hanımlarının bulunması doğru değildi. Çünkü muhitimizin anonelerine muhalif ve sultefehhüme çok müsait bir haldi»[386].

Komünistliği bilmeden komünist olanlar çoğunlukta bulunmakla birlikte, Anadolu'da bazı gerçek komünistler de, tabiî ki bu dönemde belirmiştir. Fakat en ciddi hareket olarak, İstanbul'da «Aydınlık» dergisi etrafında toplanmış aydın grubu gözükmektedir. Çok sınırlı soyıda bir işçi grubu içinde faaliyet gösteren bu grup, Anadolu'ya seslerini işittirebilmekten uzaktır. Esasen Marksistler, en etkili görüşlerle de ortoya çıksolar, o günün toplumsal şartları içinde, dar bir aydın hareketi olarak kalmaya mohküm gözükmektedirler. Bununla birlikte, bir ara İngilizler dahi, Anadolu hareketinin bolşevik olmasından ürkmüşler ve Ahmet İzzet Paşa'nın ağzını aramışlardır. İzzet Paşo'nın cevabı şudur: «Bir gün birkoc İngiliz subayı ziyaretime gelerek uzun uzadıya sohbet lle siyasî fikirlerimi ve Anadolu ile gizli münasebetlm bulunduğunu sandıkları için Anadolu ricalinin bolşeviklere ne derece bağlı olup olmadıklarını benden öğrenmek istediler. Büyük çoğunluğu yüksek rütbeli askerlerden ve memleketin eşrofı ile arazi sâhiplerinden ve aydınlardon mürekkep olon heyetin, komünizm nazariyelerine eğilim gösterecekleri umulamaz»[387].

Kurtuluş Hareketi hakkında bolşevik liderlerin görüşleri de Ahmet İzzet Paşa'nınkine yaklaşmaktadır. Nite-

kim Zinoviev'in Ali Fuat Paşa'ya «Siz isteseniz de Bolşevik olamazsınız» dediği ileri sürülmektedir[338]. Lenin Ankara'daki sefirine verdiği talimatta, Türkiye'de sosyalizmin şartlarının henüz teşekkül etmediği fikrinde olduğunu düşündürmektedir. «Türkiye, bir köylü, bir küçük burjuva ülkesidir. Sanayii çok azdır. Olanı da Avrupa kapitalistinin elindedir. İşçisi çok azdır. Bunu dikkate almak gerekmektedir»[339]. Zinoviev, 1920 Bakû Kongresi'nde, Türkiye'de kurulan şûralarla alay ettikten sonra, Mustafa Kemal'i neden desteklediklerini şöyle açıklamaktadır: «Bizimle henüz beraber olmayan, hatta bazı hallerde bize karşı olan grupları sabırla desteklemekteyiz. Meselâ Türkiye'nin durumu böyledir. Bildiğiniz üzere, Sovyet Hükümeti, Kemal Paşa'yı desteklemektedir... Kemal'in yönettiği hareket, düşmanlarının elinden Halife'nin kutsal kişiliğini kurtarmak istiyor. Bu, bir komünist görüş müdür? Hayır... Bir daha tekrarlayalım: Türk halk hükümetinin politikası, komünist enternasyonalin politikası değildir. Fakat biz, İngiliz Hükümeti'ne karşı her devrimci mücadeleyi desteklemeye hazırız, diyoruz»[340].

Komünist Enternasyonalin 1922 yılı sonlarında toplanan IV. Kongresinde, Radek, Türk komünistlerine, hapse atıldıkları halde, Kemalist Hareketi desteklemelerini tavsiye etmektedir: «Türk komünistlerine şunu söylediğimiz için, bir an bile pişmanlık duymadık: Ayrı bir parti halinde örgütlendikten sonra ilk göreviniz, millî kurtuluş hareketini desteklemek olacaktır. Türk halkının bütün geleceği söz konusudur. Türk halkı kendini kurtarabilecek mi, yoksa dünya kapitalizminin kölesi mi olacaktır? Mesele budur... Şimdi Türk komünistlerine diyoruz ki, 'kovuşturmaların kurbanı olmanıza rağmen, bugünün ötesindeki yakın geleceği unutmayınız. Büyük bir devrimci önem taşıyan Türkiye'nin bağımsızlığını savunma görevi, henüz sona ermemiştir. Kovuşturmalara karşı kendinizi savununuz, darbeye darbe ile mukabele ediniz. Ama aynı zamanda anlamalısınız ki, nihaî kurtuluş mücadelesi saati henüz

gelmemiştir. Önünüzde burjuva devrimci unsurlarla birlikte yürüyeceğiniz daha uzun yol var'»[341].

O yıllarda Yunan Komünist Partisi sekreteri olan tarihçi Yani Kordatos'a inanmak gerekirse, birtakım komünist liderler, Kurtuluş Savaşı'nın Türkiye'yi Batı egemenliğinden kurtarocağından dahi şüphelidirler. Zinoviev, Trocki ve Çiçerin'in imzalarını taşıyan bir itimatname ile Kordatos'u ziyaret eden bir görevli, 1922 baharında ona şunları söylemiştir: «Mustafa Kemal hareketi, bir kurtuluş hareketidir ve şu ana kadar elimizden geldiği kadar destekleyişimizin sebebi de bu özelliğidir. Ama hareket başarıldıktan ve kesin sonuca ulaşıldıktan sonra, Türkiye'deki eski gerici kuvvetlerin, beylerin ve paşaların iktidarı yeniden ele geçiremeyeceklerine dair hiçbir garantiye sâhip değiliz. 1908 Jön Türk ihtilâl hareketi örneği önümüzde duruyor... Şu anda Mustafa Kemal, milletin saygısını ve sevgisini kazanmış durumda; oma birkaçı müstesna, onu destekleyen generoller ve politikacılar gericidir. Daha şimdiden elimizde, Fransız kapitalistleri ve emperyalistleri ile ilişkiler bulunduğuna dair işaretler değil, kesin deliler var; yarın öbürgün, eğer bunlar harbi kazanır ve Yunanlıları Anadolu'dan ve Trakya'dan kovalarsa, başında Mustafa Kemal bulunsun bulunmasın, Türkiye, Batı'ya yönelecektir. Türkiye'deki burjuva sınıfı, memleketin yeniden kuruluşunu ve kalkınmosını tek başına yürütemeyecek kadar zayıftır. Reformlar yapacak, ama bunun için Fransa ile İngiltere'den borç almaktan ve minnet altına girmekten kurtulamayacaktır; borcun, alanı boyunduruk altına soktuğunu siz de bilirsiniz»[342].

Bütün bunlardan, bolşevik liderlerin, Türkiye'nin antiemperyalist mücadelesine destek olmakla birlikte, aşırı hayallere kapılmadıkları anlaşılmaktadır. Esasen, Rusya içindeki milletlerin, bu arada Türklerin dahi, kendi güçleriyle komünist olmasından bolşevik liderleri ümitlerini çabuk yitireceklerdir. Oralarda komünizmi yerli proleterya değil, Rus proleteryası kuracaktır. Lenin'in Orta Asya'ya gönderdiği temsilcisi Safarov, bu durumu şu sözlerle be-

yirtmektedir: «Türkistan'da Rus İhtilâlinin koloniyalist olması kaçınılmaz bir şeydi. Türkistan işçi sınıfı, sayıca çok azdı. Şeften, partiden ve devrmici gelenekten yoksundu. Bu sebeple, koloniyalist sömürüye karşı duramazdı. Çarlık kolonlyallzminde, sanayi proleteryasına mensup olmak, Ruslara ait bir imtlyazdı. Bu yüzden Türkistan'da proleterya diktatörlüğü, tipik bir koloniyalist karakter almıştır»[343].

Anadolu'da ise, belli bir süre esen bolşevik rüzgârlar, pek bir iz bırakmadan duracaktır. İnönü, bu dönem için şunları söylemektedir: «Ruslarla münasebet teessüs ederken, yani adamlarla konuşurken, iki taraf da müstevlilere karşı, ihtilâl halinde bulunan milletler edebiyatı yapmıştır»[344].

Sovyet İhtiiâli'nin antikapitalist fikirleri, Türkiye'de belki bir ölçüde etkili olabilirdi. Eğer ihtilâl, fikirlerini hayata geçirebilseydi. Halbuki Rusya, 1921-1928 döneminde kapitalizme doğru bir dönüş yapmak zorunda kalmıştır. Nitekim Mustafa Kemal, «Komünistliğin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile kabiliyet-i tatbikiyesi hakkında sarih kanaatler hâsıl olmadığı anlaşılmaktadır» demektedir. O yıllarda Rusya'nın durumu kısaca şudur: 1920 yılında tarım üretimi, 1917 üretiminin yarısı civarındadır. 1921 büyük bir kıtlık yılıdır. 40 milyon kişi açtır. Maksim Gorki, Amerikan Başkanı Hoower'den gıda yardımı istemektedir. 1920 yılında sanayi üretimi, harp öncesi üretim seviyesinin ancak yedide biridir. Bu durumda, belli sektörlerde kapitalizme dönülmüştür. Lenin 28 Nisan 1921'de şöyle konuşmaktadır: «Zayıf ve sersemiz, 'Sosyalizm iyidir, kapitalizm kötüdür' deme alışkanlığını edindik. Fakat kapitalizm, sosyalizme nazaran kötüdür. Rusya'nın hâlâ içinde bocaladığı Ortaçağa nazaran kapitalizm iyidir». Nitekim 24 Mart 1921'de dış ticarette serbestlik ilân edilmiştir. Küçük sanat erbabına imalâtını satma hakkı tanınmıştır. Yirmi ve daha az işçi çalıştıran millîleştirilmiş sanayi teşebbüsleri, yeniden özel teşebbüse bırakılmıştır. Bireylere ve şirketlere fabrikalarını işletme hakkı verilmiş-

tir. Yabancı sermayeye imtiyazlar sağlanmıştır. Para ekonomisine dönülmüş, köylüler pazarlarda ürünlerini satabilmişlerdir. Tarımda kollektifleştirme hareketi çok yavaşlamıştır. Tarımda kulaklar (zengin çiftçiler) türemiştir. Ancak 27 Aralık 1929'da Stalin, adına 'Nep' denen bu politikanın sona erdiğini ilân edecektir. Kısaca, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yeni Türkiye'nin önünde kapitalizmden başka bir kalkınma örneği yoktur.

ATATÜRKÇÜ TEZ

İşte yeni Türkiye'nin kuruluşu, bu güç şartlar içinde başarılmıştır. Mustafa Kemal ve bir avuç milliyetçi kadro, bu güç şartlara rağmen büyük işler yapmıştır. Niyazi Berkes'in deyimiyle, «**Kemalizm devrimi, Mustafa Kemal'in arkasındaki bir avuç ilericiler ile, gene bu savaş içinde bulunan muazzam bir gericiler kitlesi arasında, didişile didişile santim santim koparılmış bir devrimdir**»[345].

Her şeyden önce bir noktayı hatırlamak gerekir: Kurtuluş Savaşı kazanılmasaydı, Türk milleti tarihten silinme tehlikesi karşısındaydı. Anadolu'yu da Balkanlardaki gibi bir âkıbet beklemekteydi. Gladstone'un «Türkleri dünya yüzünden kaldırmak» amacı, gerçekleşmek üzereydi. Rum ve Ermeniler aracılığı ile yürütülen emperyalist komplo. Anadolu'nun Türklüğünden habersiz bırakılan 8-10 milyonluk nüfusunu yozlaştırma, eritme ve yok etme yolundaydı*. Bugün bir Türk milleti olarak varsak, bunu, her-

* Kurtuluş Savaşı'nda karşımıza çıkanlar, Yunanlılar ve Anadolu'dan devşirilmiş Rumlardı. Ama arkalarında milletlerarası kapitalizmin en güçlü kişileri vardı. Bu güçlü kişilerin başında gelen Muğla doğumlu Sir Basil Zaharof, Vickers harp sanayii tröstünün sâhibidir. Cemal Paşa'nın hâtıralarında, Osmanlı Donanması'nın güçlendirilmesinde ve tersaneler kurulmasında, Vickers'in olumlu tutumu sâfiyetle anlatılır. Lloyd George ve Clemenceau üzerinde büyük nüfuz kuran ve onları Yunan dâvasına kazanan Zaharof, Yunan Ordusunu silâhlandırmış ve bu yolda yüz milyonlarca dolar harcamıştır. Kurtuluş Savaşı'mızın bu unutulan yanını, Nehru, şöyle anlatmakta-

kesin tom bir şaşkınlık içinde bulunduğu bir ortamda, millî kuvvetleri sabırla toplayıp seferber eden Atatürk'ün liderlik gücüne geniş ölçüde borçluyuz. Atatürk, her şeyden önce, Türk milletinin yaratıcısıdır.

Millî bağımsızlığın kazanılması, saltanat ve hilâfetin kaldırılması dahi, başlıbaşına büyük hareketlerdir. Birçok eski kurumların tasfiyesi ve laiklik, toplumsal değişmelerin sağlanabilmesi için zorunlu olan ortamı hazırlayan önemli reformlordır.

Atatürk hareketinde, iki ana fikir vardır: Milliyetçilik ve çağdaş uygarlık. Milliyetcilik, politik, ekonomik her alanda tam bağımsızlık biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bağımsızlık içinde, çağdaş uygarlığa ulaşılacaktır. Fakat çağdaş uygarlığa ulaşmanın yolu nedir? Tanzimat'tan beri tartışılan bu soruya ilk doğru cevabı getiren, Atatürk'-

---

dür: «Birinci Dünya Savaşı bittiği zaman, (Zaharof) Avrupa'nın. belki de dünyanın en zengin adamıydı. büyük devlet adamları ve hükümetler. ona şeref pâyeleri vermekten memnunluk duyuyordu. Fransızların olduğu kadar, İngilizlerin yüksek şeref pâyeleri de kendisine verildi, birçok gazetenin sâhibi oldu ve perde arkasından hükümetleri etkileyecek bir duruma geldi. Halk. onun hakkında pek az şey biliyor, o da sahne ışıklarından uzak duruyordu. Zaharof, gerçekten, kendini birçok ülkede evinde hisseden. bir ölçüde bu ülkeleri etkileyen hatta çeşitli demokratik ülkelerde hükümetleri kontrol eden uluslararası tipik ve modern bir bankerdi. Bu ülkeler halkı, çoğu zaman kendi kendilerini yönettikleri gibi bir his içindedirler, fakat onların arkasında görülemeyen gerçek kuvvet, uluslararası sermaye. durur.. Bu masal zengini esrarengiz adamla Venizelos. Lloyd George'u Küçük Asya'ya Yunan askerlerinin çıkmasına razı ettiler. Zaharof. teşebbüsün mali yönünü üzerine almak teklifinde bulundu. Bu iş onun karsılıksız kalan yatırımlarından biriydi (**Glipsis of history**, Meydan. 8 Mart 1966). Zaharof'un dışında. Lever Brothers. Ralli Brothers gibi İngiliz tekelleri ile merkezi Londra'da bulunan Ionlan Bank Limited gibi firmalar ve hatta Abdülhamit'in ünlü sarrafı Zarifi'ler, Yunan dâvasını mali ve politik bakımdan desteklemişlerdir. İnönü. hâtıralarında. Büvük Taarruz dolayısıyle, zaferi bir darbede kazanmamız gerektiğini yazmaktadır. «Çünkü», diyor İnönü, «bizim arkamızda fabrikalarımız yoktu».

tür. Çağdaş uygarlığa, «Batı'dan ne alalım, ne almayalım» biçimindeki anlamsız tartışmalarla değil, ilerde gerçekleştirilecek toplumsal devrimlerle ulaşılacaktır. Milliyetçiliğin ifadesi olan bağımsızlık, aynı zamanda toplumsal devrimlere girişebilme olanağını kazanabilmenin ön şartıdır. Yarı-sömürge bir Türkiye'de, emperyalizm bütün değerlere ve kurumlara kendi damgasını vururken, «ne alalım, ne almayalım» tartışması komiktir. Fakat bağımsızlık kazanıldıktan sonra, toplumsal devrimlerle Batılılaşmaya yönelince, «ne alalım, ne almayalım» tartışması kendiliğinden baş mesele olmaktan çıkacaktır. Baş mesele, toplumsal devrimlerin gerçekleştirilmesi olacak ve yeni toplumsal yapı, kendisiyle bağdaşan değerleri ve kurumları (harsı) geniş ölçüde belirleyecektir. Yeni toplumsal yapının gereklerine aykırı düşmediği ölçüde, Ziya Gökalp'ın üzerinde titrediği millî kültür gelişebilecek, zenginleşebilecektir. Güçlükler, bu devrimci tezin hayata geçirilmesinde kendini göstermektedir. Ağası, şeyhi, derebeyi ile değiştirilemeyen bir toplumsal yapı üzerine oturtulmak zorunda kalınan üst yapı devrimleri, derinlere nüfuz etmekte güçlüklerle karşılaşacaktır. Bu geri toplumsal yapıyı değiştiremeden girişilen köy kalkınması, eğitim hamlesi ve sanayileşme hareketleri, beklenilenden farklı sonuçlar verecektir. Tarımda 1937-1945 döneminde uygulanmak istenen köklü bir devrim hareketi, eşrafın ve bürokrasinin tutucu kanadının direnmesiyle, başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Fakat bütün bunlar, **«bağımsızlık içinde toplumsal devrim yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma»** diye özetlediğimiz Atatürkçü tezin doğruluğunu ve bugün için de geçerliliğini değiştirmez.

Bu doğru ve geçerli tezin, geçmişte nasıl uygulandığını bilmek ve uygulamayı insafsızca eleştirmekten çekinmemek, sanırız ki, Atatürkçülüğün gereğidir.

İşe, İzmir İktisat Kongresi'nden başlamak yararlı olacaktır.

IV

KURTULUŞTAN SONRA

İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

İzmir İktisat Kongresi, toplumdaki sınıfların kuvvet dengesini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Kongre'ye, işçisi, köylüsü, esnafı, tüccarı vb. katılmıştır. Ne var ki, Kongre'nin aldığı kararlar büyük tüccar ve toprak sâhiplerinin yararına olmuştur. Kongre, Ziya Gökalp'ın etkisiyle, o zamanlar aydınlar arasında yaygın olan «meslekî temsil»in, o günün şartlarında ancak büyük tüccar ve toprak sâhibinin egemenliğini sağlayacağını göstermiştir.

Kongre, 17 Şubat 1923 günü, bütün illerden gelen tüccar, sanayici, çiftçi vb. temsilcileri olmak üzere 1135 üye ile açılmıştır. Kongre'de, istediklerini iyi bilen, Avrupalılar ile Rum ve Ermenilerin yerini almaya istekli İstanbul tüccarı önemli rol oynamıştır. Esasen Kongre, bu tüccarların henüz işgal altındaki İstanbul'da bir iktisat kongresi yapmayı kararlaştırması üzerine, Hükümetin harekete geçmesiyle toplanmıştır.

İstanbul tüccarı, Kurtuluş Savaşı kazanılır kazanılmaz

örgütlenmiş ve dışında kaldığı savaşın nimetlerinden yararlanmak için planlarını hazırlamaya başlamıştır. İstanbul'a ilk gelen kumandan Refet Paşa'nın desteği sağlanarak, «Millî Türk Ticaret Birliği» kurulmuştur. Kurucular, Kavalalı İbrahim Paşazâde Hüseyin Bey, Hacı Hüseyinzâde Ali Haydar Bey, Yelkencizâde Rifat Bey, Hacızâde Mesut Bey, Buldanlı Ahmet Bey, İbrahim Paşa mahdumu Abbas Hilmi Bey, Hocazâde Mehmet Efendi, Kalkavanzâde Mehmet Rıza Bey, Sabuncuzâde Mehmet Şakir ve mahdumu beyler vb. gibi tüccarlardır. Birliğin kuruluşunda yazar Ahmet Hamdi Başar'ın çok emeği geçmiştir. Birlik, «Osmanlı» ve «İslâm» deyimleri yerine, artık «Türk» ve «Millî» deyimlerini kullanmaktadır. Birliğin amacı, Lövantenler ile Rum ve Ermenilerin ellerindeki ticarî mevkileri, milliyetçilikten yararlanarak ele geçirmek ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kurmaktır. Ahmet Hamdi Başar, bu konuda şunu söylemektedir: «Millî Türk Ticaret Birliği, gerek ithalât ve ihracat ticaretinde ve gerekse toptancı ve yarıtoptancı ticarette Türk tüccarının hâkim olmasını amaç edinmiştir. Bu iş için mutlaka devletin yardımı ve enerjik müdahalesi lâzımdı. Biz nizamnamemize açıkça koyduğumuz gibi devletin Türk tüccarı arasında şirketler, tröstler, konsorsiyumlar kurmalarını sağlayarak onlara ithalât-ihracat işlerinde bazı imtiyazlar tanınmasını istiyorduk. Liberal bir görüş ve serbest rekabet şartları içinde ticaretin millileştirilmesi, iktisadî hâkimiyetin Türk milletinin eline geçmesi mümkün olmadığı gibi, başlangıç döneminde devlet güçüne dayanan bir müdahalenin zorunlu olduğuna inanmaktaydık»[346].

Görüldüğü gibi, İstanbul'un Müslüman tüccarı, gerçekçidir. Derhal «millî» ve «milliyetçi» olmuştur. Aydınlarımızın uzun yıllar tartıştıkları «liberalizm mi, devletçilik mi?» konusunda tercihini derhal yapmıştır. Tüccar, liberalizme karşıdır, devletçidir. Devlet gücünü arkasına alarak, devletten imtiyazlar sağlayarak, azınlıkların elindeki mevkilere yerleşmek istemektedir. Millî sanayiden değil, İthalât, ihracat ve toptan ticaretten sözetmektedir.

Millî Türk Ticaret Birliği Nizamnamesi'nde şu amaçlar yer almaktadır:

«a — Türk tüccarlarının gerek ithalât ve ihracat ticaretinde ve gerekse toptoncı ve yarı toptancı şeklindeki ticarette hâkim olmasını temin etmek.

b — Türk tüccarlarının kendi aralarında ihtisaslarına göre, konsorsiyumlar, tröstler gibi ticarî birlikler tesisine çalışmak.

c — İthalât ve ihracat ticaretinde bu birliklerin, hükümetin murakabe ve himayesi altında hâkimiyetini temine uğraşmak.

d — Memleketin ticarî hayatına tesiri dokunacak hâdiseleri takip ve tetkik ederek, çeşitli iktisadî meselelerde tüccarın ve memleketin menfaatlerine uygun şekilde hükümete yol göstermek.

e — Türk ticaret âlemini ve Türk firmalarını hârice tanıtmak ve Garbın iktisadi, malî ve ticarî hareketlerinden Türk ticaret erbabının süratle haberdar olmasını sağlamak.

Bunlardan başka, «memleketin tabiî servetlerini işletecek yabancı sermayeye yol göstermek ve onların kuracakları şirketlerde Türklerin çoğunluğu elde etmelerine çalışmak, Türk tüccarı arasında meslekî dayanışmayı sağlamlaştırmak ve tüccarın kitle hareketlerinde temsilcisi olmak gibi hedefler de, nizamnamede yer almıştı»[347].

A. Hamdi Başar, Birliğin çalışmaları konusunda şu bilgiyi vermektedir: «Birliğin kuruluşu gerek yerli, gerek dış basında umulduğundan fazla yankı ve ilgi uyandırdı Biz 18 kişilik mütevazi toplantımızda, yayınladığımız bültende, bütün bellibaşlı Türk tüccarlarının katıldığını, önemli kararlar alındığını, asıl hedefin İstanbul'da açılan ticarî boşluğa süratle Türk tüccarının doldurulmasını sağlamak olduğunu, bunun için Avrupa ve Amerika'nın büyük ticarî müesseseleriyle doğrudan doğruya temaslar kurulmasına çalışacağımızı ve onlara Türk olmayan temsilciler yerine, Türk işadamları tavsiye edeceğimizi ilân etmiştik. Her gün Türkçe ve Fransızca bültenler yayınlamakta ve bun-

ları her tarafa yollamaktaydık. Kısa zaman içinde derneğin merkezi yabancı elçiler, gazete ve ajans muhabirleri, bizim gazetecilerimiz tarafından ticarî haberler için başvurulacak kaynak durumuna girdi. Çeşitli meseleler üzerinde tüccarlar arasında haftada ayrı ayrı birkaç toplantı da yaparak, hem sesimizi duyurmakta, hem de bu yolla tüccarları saflarımıza almaya çalışmaktaydık. Hemen bütün firmaların isim ve adreslerini, nelerle uğraştıklarını, zaten hazırladığımız Ticaret Salnamesi dolayısıyle, bilmekteydik. Bir iki ay içinde Birliğe o zamanlar Ticaret Odası'na kayıtlı olan birçok Türk tüccarını üye olarak almıştık. Ayrıca, tahsillerini Avrupa'da yapmış, yurda dönmüş ve şimdi işe girişmek isteyen birçak genci de, henüz tüccar olmamalarına rağmen, üye yapabiliyorduk. Bunları röprezantanları Türk olmadıkları, ya da ecnebî oldukları için değiştirmek isteyen fabrikalara tavsiye etmekteydik. Böylelikle hayli Türk işadamı Avrupa firmalarıyle anlaştılar. Bugün büyük işler yapan Türk firmaları arasında, doğrudan doğruya Birliğin aracılığıyle, ya da birlikçe yaratılan havadan yararlanmak suretiyle mümessillik almış olanlar az değildir»[348].

Açıklama ilgi çekicidir: Yalnız Kurtuluş Savaşımızı İstanbul'dan izleyen tüccar değil, yabancı firmalar da Ankara'daki milliyetçi havaya ayak uydurmaktadır. Yabancı firmalar, hükümetle ilişkilerini iyi yürütmek ve kolaylık görmek amacıyle, mümessilliklerini Rum ve Ermenilerden Türklere doğru kaydırmaktadır. İstanbul'da kalan Rum, Ermeni ve Yahudi komprador lar da, Türk ortaklar ve hatta paravana Türkler bularak, durumlarını korumayı denemektedir. Birlik, bir yandan «millî» etiketine sarılırken, öte yandan Avrupa ve Amerika'nın büyük ticarî müesseseleri üzerinde etkili olduğunu belirterek, tüccarı saflarında toplamaya çalışmaktadır. Kurtuluş Savaşı'na katılan ve bu sebeple Ankara'da nispeten daha nüfuzlu olan Anadolu tüccarı ve ticarete yönelen subay ve memurlar da, «ticaretin el değiştirmesinde» gözönünde tutulması gerekli unsurlardır. Bunlar da İstanbul tüccarı ile kolayca uzlaşacak-

lar ve ticaretten pay olocoklordır.

Kurtuluş Savaşı dışında kolon İstanbul tüccarı, ayrıca, Hükümete ticarî konularda yol gösterme iddiasındadır. Bu tutum da, o günlerin anlayışına uygundur. Nitekim Atatürk Konya'da, tüccarlora seslenirken, «Yarına ait olon, Türkiye ticaretinin dünya ticareti ile rekabet edebilmesi için düşünülmesi lâzım gelen şeyleri, bittabi siz tüccarlar benden iyi bilirsiniz.» demektedir.

Millî Türk Ticaret Birliği, yalnız tüccarları değil, esnaf ve işçileri de örgütlendirmiştir. «İstanbul Esnaf Birliği» ve «Türkiye Umum Amele Birliği»ni kurdurmuştur. Esnaf Birliği bir oddan ibaret kolmışso do, Amele Birliği hayli faaliyet göstermiştir. Tüccar eliyle işçi örgütü kurmanın gerekçesi, bu işe ön ayak olon Ahmet Hamdi Başor'a göre şöyledir: «Mütoreke yıllarında işçi arasında fırkalor, dernekler kurulmuştu. Bunlar zaferden sonra ve Türk-Sovyet dostluğundan yararlanarak, yüzlerine milliyetçi maske takmışlar ve işçiye hâkim olmak istemişlerdi. Tüccara, yerli ve yabancı sermaye sâhiplerine, şirketlere, zenginlere karşı işçide ve fakir halkta düşmanlık duyguları doğurtmaya çalışıyorlardı. Bu akımın hedefi sınıf kavgasıydı. İşçiler teşkilâtlanacaklor, burjuva sınıfı ile savaşacaklardı. Mütareke yıllarında çıkan gazete ve dergilerinde bu tema üzerinde propagandalarını yapıyorlardı.

Halbuki sınıf kavgosı millî dâvâyo ihanet demekti. Biz henüz işçisiyle, tüccarıyle, sosyal sınıfları teşekkül etmemiş bir toplum olduğumuz için, yapacağımız iş, Türk olarak bu sınıfları yaratmak ve aynı zamanda bunların biribirlerine düşman olmomasına ve elbirliği ederek iktisat meydan muharebesini kazanmalarına çolışmaktı.

İşte bu düşünceyledir ki, Türkiye Umum Amele Birliği'ni, Millî Türk Ticaret Birliği'nin bulunduğu binada kurduk. Sulton Mahmut Türbesi karşısında eski Hilâl-i Ahmer binasında üç kat işgal ediyorduk...

Amele Birliği Boşkanı Şakir Kasım, Türkiye Amele Birliği'nin Türk Ticaret Birliği ile aynı gaye ve hedef etrafında elele çolıştığını açıkça ilân ederdi. Bizim de Amele

Birliği'ne yardımcı olduğumuzu ve bütün dâvâlarını tüccar derneği olarak desteklediğimizi herkes bilirdi. Bu durum solculara tabiî hücum vesilesi olmuştur: Türkiye Amele Birliği, tüccarın bir kukla teşkilâtından, bir paravanadan ibaretti!»[349]

İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması kararlaşınca, Birlik, derhal faaliyete girişmiş, ihtisas komisyonları çalıştırmış ve iki hazırlık kongresi toplamıştır. Türk Amele Birliği, aynı biçimde, İzmir Kongresi'ne hazırlanmıştır. İstanbul'daki Aydınlık Grubu da İktisat Kongresi'ne büyük ilgi göstermiştir. Kongreye gidecek işçi ve köylü delegelere, bu derginin sayfalarında yol gösterilmiş ve akıl verilmiştir. Tarım konusunda devlet çiftlikleri ve kooperatif çiftlikler kurulması, topraksız köylüye toprak dağıtılması, ziraat komünaları tesisi, küçük ve orta sınıf köylüye yardımcı olmak için köy bankaları kuurlması istenmiş, endüstri işçilerinin öne sürmeleri gerekli istekler de ayrıntılı bir liste halinde düzenlenmiştir[350]. Ne var ki, bu grubun görüşleri, Kongre'de etkili olmayacaktır. İstanbul tüccarı, Kongre'yi kolayca egemenliği altına alacaktır.

Milli Türk Ticaret Birliği, İktisat Kongresi'ne şu taleplerle gitmiştir :

1 — Gümrük himayesi ve gümrük istiklâlimizin kayıtsız şartsız olması.

2 — Yabancı sermayeye, devletle ortak dahi olsa, hiçbir şekil ve surette inhisar (tekel) ve imtiyaz verilmemesi ve mevcut inhisarın (tütün reji si) kaldırılması.

3 — Sahillerimizde kabotaj hakkının kullanılmasında ne devlete, ne de şahıslara imtiyaz tanınmaması (Sahillerimizde gemi işletmeciliğinin Türk armatörlerine serbestçe açılması).

4 — Millî bir emisyan bankası (Merkez Bankası gibi) kurulması (Banka, tüccarın katılacağı bir anonim şirket olacaktır. Devlet, sermayenin ancak yarısı kadarına katılabileçektir).

5 — Yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak biçimde girmesinin sağlanması.

6 — Dış ticaretin, devletin de sermayesine katılacağı büyük Türk anonim şirketleri elinde örgütlendirilmesi ve millîleştirilmesi (Yani Türk tüccarları için, devletten her türlü desteği gören ve bu anlamda imtiyazlı ithalât-ihracat şirketleri kurulması).

7 — Vergilerin ıslahı.

8 — İktisadî ve malî kararlarda meslek ve ihtisas teşekküllerinin görüşlerinin alınması.

9 — İşadamı ve bürolarda çalışacak elemanlar yetiştirmek amacıyle, çeşitli kademelerde okullar ve kurslar açılması.

Bu programda, İstanbul tüccarı, boşlarında Birlik Başkanı İbrahim Paşazâde Kavalalı Hüseyin Bey ve Genel Sekreter Ahmet Hamdi Başar olmak üzere, Esnaf ve Amele Birlikleri temsilcileri ile birlikte İzmir'e hareket etmiştir. Osmanlılığın sembolü fes çıkarılmış, yerine Gazi'nin taşıdığı tipte milliyetçiliğin sembolü siyah kalpak giyilmiştir. İzmir'e gelince, İstanbul tüccarı, öteki illerden gelen tüccarlorio kolayca onloşmıştır. Kongrede Divan Kâtibi seçilen Ahmet Hamdi Başar'ın sözleriyle, Kongre'nin ağırlık merkezi, İstanbul grubundadır: «İzmir Ticaret Odası Reisi Alaiyelizâde Mahmut Bey ve İzmir delegleriyle de tam bir fikir birliğine varmıştık. Bunlar arasında Şerifzâde Remzi Bey adındaki İngiltere'de okumuş, dumanı burnunda bir genç tüccorla bile anlaşmıştık. Kongre'nin toplanmasından iki üç gün önce İzmir'e gittiğimizde, gelen diğer illerin delegeleriyle de temaslar kurmuştuk. Bilhassa Zonguldak madencileri, Samsun tütüncüleri, Kayseri ve Adana delegeleri bizimle beraber olmuşlardı. Kongre'ye kimi başkan yapacoğımızı, başkonlık divanını kimlerden kuracağımızı bile düşünmüş, aramızda kararlaştırmıştık». Ticaret Birliği'nin boşkan adayı Kâzım Karabekir Paşa'dır. Gazi'nin müsoodesiyle, Paşa, Kongre Başkanlığı'na seçilecektir.

Kongrede milliyetçi bir hava esmektedir, yabancı sermoyeye karşı bir kuşku ve düşmanlık vardır, ama ekonomik gelişmenin yabancı sermayesiz mümkün olamoyacağı

kanısı yaygındır. Nitekim Kongre günlerinde, yabancı basın ve ajanslar, Türkiye'nin yabancı sermayeye düşman olduğunu yayınca, yetkililer bunu şiddetle yalanlamışlardır. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, bu iddiaları şöyle cevaplandırmıştır: «Chester Projesiyle memlekete 400 milyon liralık bir yabancı sermaye girecektir. Milletimizin hukukuna ve memleketimizin kanunlarına saygılı herhangibir yabancı sermayeye kat'iyyen düşman olmadığımıza bundan daha güçlü kanıt olabilir mi? Düşman kaynaklarından çıkan bu iftiraların içe ve dışa karşı kesinlikle yalanlanmasını rica ediyorum». Tüccar ve sanayici grubu da, yabancı sermayenin bazı mevkilerini ele geçirmeye çalışmakla birlikte, yabancı sermaye ile işbirliğine hazırdır.

Kongrede çeşitli sınıf ve zümreler arasında sert çatışmalar olmamıştır. Önemli ayrılıklardan biri âşar konusunda görülmüştür. Çiftçilerin âşarın kaldırılmasını istemelerine karşılık, ticaret ve sanayi grubu, mevcut âşar usulünün yerine «âdil bir usul» getirilmesini savunmuşlardır. Çiftçiler, âşarın kaldırılmasının devlet gelirlerinde yaratacağı boşluğun, bütün sınıf ve zümrelere yüklenmesini ileri sürmüşlerdir. Ticaret grubu, buna direnmiş, fakat çiftçi görüşü zayıf bir çoğunlukla benimsenmiştir*.

Âşar gibi yerli kömürün himayesi tartışma konusu olmuştur. Maden ocakları işletenler, yüksek gümrük vergileriyle yerli kömürün korunmasını istemişlerdir. Cılız sana-

---

* Âşarın kaldırılması, büyük toprak sâhipleri de dâhil, çiftçiye, yeni rejimin bir hediyesidir. Bununla birlikte, ekonomik açıdan âşarın kaldırılması, tartışma götürecek bir karardır. Âşar, tarımdan alınan alışılmış ve yerleşmiş bir cins gelir vergisi idi. Sanayileşme hareketine tarımın, gelir vergisi ödeyerek, katılması gerekliydi. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nda tarımdan vergi alma zorunluğu çıkınca, âşara benzer bir vergi koymaya gidilmiştir. Ünlü İngiliz Maliye uzmanı Kaldor'un tarım vergisi teklifi, âşardan esinlenmiş mülterakki bir vergidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, iltizam usulü kaldırılıp, âşar, devlet memurları eliyle tahsil edilen mülterakki bir vergi haline getirilebilseydi, tarım kazançlarının vergilendirilmesi sorunu, belki de çoktan çözümlenmiş olurdu.

yici grubu, ithal malı kömür daha ucuz olduğundan, ithalâtın serbest bırakılmasını savunmuştur. Ticaret grubunun desteğiyle kömürün himayesi kararlaştırılmıştır. Chester Projesiyle, dışarıdan 20 yıl süreyle gümrüksüz kömür ithalinin tanınması eleştiriimiş ve İktisat Vekili, bu görüşe hak vermiştir.

İşçi ve sanayiciler, tütün, pamuk, palamut, üzüm, incir, yün, tiftik, deri gibi maddelerin işlenmeden ihracının yasaklanmasını istemişler, fakat çiftçi ve tüccar dlrenmişlerdir. Buna karşılık, işçi grubunun bazı ilerici aydınların etkisiyle yaptıkları önerilere, öteki gruplar şiddetle karşı koymuşlardır. Bu önerilerin belli başlıları şunlardır: İmtiyazlı yabancı kurumların devletleştirilmesi, 10 bin lirayı aşan sermaye üzerinden müterokki sermaye ve miras vergisi alınması, büyük çiftliklerin paylaşılması, işçilerin kârdan pay alması, daimî işçilerin hafta tatilleri ile resmi bayram günlerinde, gündeliklerini tam almaları, hastalanan işçilere üç aya kadar gündeliklerinin tam ödenmesi, şifa bulmaz hastalara işverenin malî gücüne uygun ikramiye vermesi, bir ay ücretli izin tanınması, işbaşında sakatlanan işçilerin hayatlarının işverenlerce güven altına alınması.

Milli Türk Ticaret Birliği, bu tip taleplerin reddini, bir gazete haberine göre, şöyle yorumlamoktadır: «Verilen kararlar arasında imtiyazlı yabancı kurumların devletleştirilmesi, büyük çiftliklerin paylaşılması, sermayedarlarla amele orasında kâra iştiraki öngören mukaveleler yapılması gibi müfrit amele taleplerinin oybirliği ile reddedilmesi, şâyânı dikkat bir olay olarak kaydedilmektedir. Bununla birlikte, işçinin hayat ve geleceği için Kongrenin kabul ettiği ilkeler, birçok Avrupa devletlerinin bile henüz kabul edemediği önemli talepler olduğundan bu noktada Kongre Türk İşçisini fazla düşünmüş sayılabilir»[351].

Kongrede benimsenen belli başlı işçi hakları şunlardır: Amele yerine bundan böyle işçi denilmesi, milletvekili ve belediye seçimlerinde meslekî temsil usulünün kabulü, tarım kesimi dışında günlük çalışma süresinin 8 saat ol-

ması, sendika hakkının tanınması, Tâtil-i Eşgal (grev) kanununun yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere incelenmesi ve düzenlenmesi, asgarî ücretlerin sendikalar kurulucaya kadar üç ayda bir işçi temsilcisi huzurunda Belediye Meclislerince tespiti, 1 Mayısın İşçi Bayramı olması, işçi gündelik ve aylıklarının muntazaman ve parayla ödenmesi, işçilere haftada bir gün tatil tanınması, büyük işyerlerinde işçilerin kaza ve ihtiyarlık dahil hayat sigortasına bağlanmaları, sigorta priminin yarı yarıya verilmesi, işyerlerinin sağlık açısından teftişi, işçi çocuklarının şehit çocuklarından sonra öncelikle yatılı sanat okullarına parasız kabulü, memlekette açılacak bütün işlerin Türk emekçi ve işçisine ayrılması, esnaf yönetmenliğinin kaldırılması, gedik, kabzımallık ve sırık hamallığına kesinlikle son verilmesi.

Bunların dışında, gümrük himayesi, sanayiin teşviki, tekellerden sakınılması, yerli malı giyilmesi, büyük sermayeli ticaret ve sanayi bankaları kurulması, anonim şirket kurulmasının kolaylaştırılması, çiftçi ile tüccar ve sanayiciye kredi sağlanması, millî ürünler için asgari bir deniz ve kara taşıma ücreti tespiti, teknik eğitimin geliştirilmesi vb. gibi kararlar, hemen hemen oybirliği ile alınmıştır.

Kongre, Karabekir Paşa'yı hoşnut etmek için, «Misak-ı Millî»den sonra bir «Misâk-ı İktisadî» kabul etmiştir. O zamanlar bazı aydın çevrelerde hâkim olan iktisat anlayışını ve özlemleri dile getirmek bakımından «Misâk-ı İktisadî» dikkat çekicidir. Misakta yer alan bazı maddeler şunlardır:

— Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder. Bütün mesaî, iktisaden memleketi yükseltmek gayesine mâtuftur.

— Türkiye halkı, sarfettiği eşyayı, mümkün mertebe kendi yetiştirir, çok çalışır, vakitte, servette ve ithalâtta israftan kaçar. Milli istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır.

— Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vâkıftır. Ormanları evlâtları gibi se-

ver. Bunun için ağaç bayramları yapar, yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi millî istihsali için işletme ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır.

— Hırsızlık, yalancılık, riyo ve tembellik en büyük düşmanımızdır...

— Türkler, irfan ve marifet âşığıdır. Türk her yerde hayatını kozonobilecek şekilde yetişir, fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kudsiyet dolayısıyle Mevlûd-i Şerif Kandil gününü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak tes'it eder.

— Birçok harpler ve zararlardan dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin ve hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir; bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdat mirası olon binicilik, nişancılık, avcılık ve denizcilik gibi bedenî terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına dikkat ve himmeti göstermekle beraber, cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

— Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda, kendi lisonına ve kanuniarına uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebetinde fazla mutavossıt istemez.

— Türkler açık alında serbestçe çalışmayı sever, işlerde inhisar istemez.

— Türkler hangi sanatta ve meslekte olursa olsunlar sevişirler. Meslek ve zümre itibariyle elele birleşirler, memleketini ve biribirlerini tanımak ve anlaşmak için seyahotler ve haberleşmeler yaparlar.

— Türk kodını ve kocası, cocuklarını iktisadî misaka göre yetiştirirler.

İktisat Kongresi'nin kararları, toblî ki, hükümeti bağlayıcı değildi. Fakat çeşitli sınıfların isteklerini göstermekteydi. Bu bakımdan, toprak reformunun reddi ve grev hak-

kının geçiştirilişi dikkat çekicidir. Toplumdaki sınıflararası kuvvet durumu, tüccar ve büyük çiftçi lehine ağır basmaktaydı. Kongre, bu kuvvet dengesini, daha doğrusu dengesizliğini tescil etmiştir. Bu dengesizlik, hükümet kararlarında da kendisini gösterecek ve toprak reformu söz konusu bile edilmeyecektir. Çiftçi temsilcileri, boş çiftliklerin köylüler arasında paylaştırılmasına oybirliği ile ve şiddetle karşı çıkacaklardır. Bu durum, Kongredeki çiftçilerin hangi çiftçileri temsil ettiğini açıkça göstermektedir.

TOPRAK REFORMU

Çağdaş uygarlık yolunda atılması gerekli ilk ve en önemli adım, toprak düzeninde prekapitalist ilişkilerin tasfiyesidir. Batı'da, Sanayi İhtilâli'nin temelinde toprak reformu yatmaktadır. Toprak reformunun ilk ve en ateşli savunucuları, sosyalistler değil, İngiltere'nin büyük liberal iktisatçılarıdır. Liberal iktisatçılar, kapitalizmin gelişmesini engelliyor diye, toprağın millileştirilmesini isteyecek kadar ileri gitmişlerdir. Ne var ki, Cumhuriyet Türkiyesi, çağdaş uygarlık dâvâsının bu en önemli meselesine el atamamıştır.

«Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz;
Biz yurdun söz sâhibi, efendisi, köyiüyüz.»

diye Ziraat Marşları yazılmıştır. İnönü, «Anadolu ortasında kurulmuş bir köylü hükümetiyiz» ve «köylü âşıkıyız» demiştir, fakat toprak reformu gerçekleştirilmemiştir.

Sovyet Sefiri Aralov'un hatıralarından Kurtuluş Savaşı günlerinde toprak reformu dâvâsını Mustafa Kemal'le tartıştıkları anlaşılmaktadır. Sovyet denemesini gözönünde tutan Aralov, Kurtuluş Savaşımızın eşrafa dayanan özelliğini unutarak, ağa ve eşraf egemenliğinden kurtarılıp toprağa kavuşturulan köylünün emperyalizme karşı yıkılmaz kale teşkil edeceğini ileri sürmüştür. Arolov, Mustafa Kemal'in bu konudaki görüşleri için şunları yazmaktadır: «Bir gün Mustafa Kemal Paşa'ya, Samsun'dan

Ankara'ya gelirken yolda rastladığım köylülerden, onların ağır durumundan sözettim. Mustafa Kemal Paşa :

— Evet evet, orası doğru, dedi. TBMM'nin ödevi, köylüyü ağır âşar vergisinden kurtarmak, ona başka kolaylıklar sağlamaktır. Ama şu anda biz bunu yapamayız. Birçok zümrelerin kinini üzerimize çekmiş oluruz. Onlar bizden uzaklaşır ve istilâcıları kovmak, halkın kurtuluşunu ve ülkenin bağımsızlığını sağlamak gibi başlıca görevimizi yapmaya engel olurlar. Millî dâvamızı çözümledikten sonra köylü ile uğraşabiliriz».

Zafer'den sonra da Mustafa Kemal ile Aralov arasında şu konuşma geçmiştir: «Konuşmalarımız Türkiye'nin iç meselelerine döküldü. Mustafa Kemal, yeni Türkiye'nin sosyal düzenini kendine özgü bir görüşle belirtti.

— Türkiye'de sınıflar yok, dedi. Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise, henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım, millî ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yeraltı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tâcirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Bunlar devletin önünde duran işler. Biz bunları kanunlaştıracağız!..

Aralov — Ya köylüler?

Mustyafa Kemal — Onlara yardım edeceğiz, âşarı kaldıracağız.

Aralov — Siz köylüye yardım edene kadar derebeyleri, tefeciler, hocalar onu büsbütün köleleştireceklerdir. Onların beklemeye hiç niyeti yok, bizim düşüncelerimize göre, sizin dayanağınız köylülerdir. Onları kalkındırınız, onlara toprak veriniz!.. Onları vergilerden, tefecilerin elinden kurtarınız!.. Sizde işçi sınıfı henüz çok zayıf, orası öyle. Ama işçileriniz az olmakla birlikte, güçlü, sağlam ve bilinclidirler. Onlar, hem size destek olur, hem köylülerin kalkınmasına yardım ederler. Bizde, Rusya'da, işçilerle köylüler ebedî olarak Rusya'yı derebeylerinden kurtarmışlardır.

Mustafa Kemal: — Rusya'da iş başkadır, diye cevap verdi. Rusya'yı Türkiye ile mukayese edemezsiniz! Rusya'da işçi sınıfı daha ihtilâlden önce teşkilâtlanmıştı. Yüksek bir bilinç düzeyine erişmişti. Sizde dinin, halkın üzerinde bizde olduğu kadar büyük bir etkisi yoktur. Bunu hesaba katmak gerek».

Başka bir yerde de Mustafa Kemal şöyle demektedir: «Sizin Rusya'da mücadeleci, emektar bir işçi sınıfı var. Ona dayanmak mümkündür ve dayanmalıdır. Bizde işçi sınıfı yoktur, köylüye göre ağırlığı çok azdır. Sizde endüstri gelişmiştir; bizde ise yok gibidir. Fabrikalarımız parmakla sayılacak kadar azdır»[352].

Bu sözler, Gazi'nin Türk toplumundaki sınıflararası kuvvet ilişkilerini nasıl değerlendirdiğini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Köklü bir toprak reformu, güçlü bir halk hareketinin varlığını ve aşağıdan bir baskıyı gerektirir. Türkiye'de böyle bir baskı hissedilmemektedir. Hissedilen baskı, topraklarını kaybetmek değil, aksine genişletmek isteyen eşrafın baskısıdır. Mustafa Kemal ise, başka bir güç gözükmediğinden, Kurtuluş Savaşı'nı bu eşrafa dayanarak yürütmüştür. Zafer'den sonra, topraksız köylüden gelen bir baskının bulunmadığı bir ortamda, eşraf aleyhine bir toprak reformuna kalkışmak, herhalde imkânsıza yakın bir işti.

Hilâfetin kaldırılması, laiklik, öğretim birliği, tekkelerin kapanması, Medenî Kanun vb. gibi devrimler de cesur hareketlerdi. Ama bunlar, toprak reformu gibi toplumsal yapıyı bir çırpıda temelinden değiştirecek nitelikte hareketler değildi. Bu devrimler, eşrafın yeni topraklar ele geçirerek zenginleşmesine ve köylü üzerindeki egemenliğini sürdürmesine engel olmuyordu. Bu nedenle, onların toprak reformu kadar mukavemet yaratacağı söylenemez. Fakat eşraf egemenliğini değiştirmeyen o devrimler dahi hayli ciddî direnmelerle karşılaşmıştır. Direnmeyi göğüsleyebilmek için, Mustafa Kemal, Hilâfet'in ve Şer'iye Bakanlığının kaldırılması teklifini din adamlarına imzalatmaya dikkat etmiştir. Medenî Kanuna, önce Hoca Mustafa

Fevzi Efendi'ye evet dedirtmiştir. Esasen bunlar, bir kanunla büyük ölçüde gerçekleştirilebilecek işlerdi. Ortaçağ'ı bütün kalıntılarıyle tasfiyeye yönelmiş bir toprak reformunda ise, bir kanun tek başına pek az şey ifade etmektedir. Reformun başarıya ulaşabilmesi için, örgütlenmiş devrimci bir kitle hareketinin, reformun güçlü egemen sınıflarda yaratacağı müthiş direnmeyi yenmesi gereklidir. Nitekim 1945'te Toprak Kanunu çıkarılmış, fakat aşağıdan gelen güçlü bir baskı sonucu olmadığı içindir ki, kanun uygulanamamıştır.

Öte yandan, 1923 Türkiyesinde bir toprak reformu ihtiyacı duyulmuyordu. Toprağın bol olduğu düşünülüyordu. 1927 sayımına göre, nüfusun 9.216.918 kişisini toplayan 1.751.209 çiftçi ailesi vardı. Ekime elverişli 231,5 milyon dönüm arazinin ancak 43,6 milyon dönümü, yani altıda biri kadarı ekilebiliyordu. Ekilmeyen geniş toprakların varlığı, toprak talebi baskısını frenliyordu. Fakat toprak reformu yapılmayışındaki asıl engel, eşrafın gücünden ileri gelmiştir. Rum ve Ermenilerden boşalan arazi, bircak halde, bey ve ağaların eline geçmiştir. Rum ve Ermeni arazisini, Kurtuluş Savaşı'nda şehit düşen askerlerin ailelerine dağıtma teklifi dahi yankı bulmamıştır. Ağa ve beyler, hatta Medeni Kanun'dan da yararlanarak, topraklarını genişletmeye ve durumlarını meşrulaştırmaya devam etmişlerdir. Bugünkü toprak kavgalarında, köylülere karşı ileri sürülen tapular, Abdülhamit döneminde değilse, genellikle bu yıllarda ele geçirilmiştir. 1924 Anayasası, 74. maddesi ile, toprak reformu yolunu fiilen kapamıştır. Bu madde, «değer pahası peşin verilmedikçe, hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz» demektedir. Ağa ve beylere maliyeti sıfır olan bu araziye, devletin yüz milyonlar ödeyebilmesine imkân yoktu. Nitekim 1937 yılında bir toprak reformuna niyetlenince, ilk iş olarak, Anayasa'nın bu hükmünü değiştirmek gerekmiştir: «Çiftçiyi toprak sâhibi yapmak ve ormanları devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sûretl, mahsus kanunlarla

tâyin olunur».

Doğudaki Şeyh Sait İsyanı, derebeyliği tasfiye bakımından belki bir fırsat teşkil edebilirdi. 1505 sayılı kanun, Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde, hükümete arazi kamulaştırmo ve buraya göçmenleri yerleştirme hakkını vermiştir. 500 kadar ağa ve şeyh, Batı illerine göç ettirilmiştir. Fakat geniş çapta bir kamulaştırma gerçekleşmemiştir. 2510 sayılı kanunla, Batı illerine aktarılan ağalar, şeyhler yerlerine dönmüşler, topraklarını da genellikle geri almışlardır. Irok'a, Suriye'ye kaçan ve oralardan mülklerini yöneten beyler de geri gelmişlerdir.

O günlerin toprak reformu anlayışı, derebeylere ve toprak ağalarına dokunmadan, muhtaç köylüye, boş toprakları dağıtmaktır. 1929 yılı Kasım'ında İsmet Paşa, bu görüşü şöyle açıklomoktadır: «İşledikleri arazi kendi malları olmayan vatandaşları toprak sâhibi yapmak için bu sene bazı Şark vilâyetlerimizde işe başladık. Bizim bu işte mesleğimiz, topraksız köylüye kendi malı yapacağımız tarlasında calışmok imkânı hozırlomaktır. **Bunun hâricinde büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sâhiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz»***.

Almanya'da öğrenim görüp 1932 yılında yurda dönen Ş. R. Hatipoğlu'na göre, toprak reformu konusunda durum şöyleydi: «Ortada toprak reformu hakkında hiçbir düşünce bulamadım. Meclis'te yer alan ve sahnede görünen tanınmış politikacı ziraatçılar, meselâ Muhsin Bey, Tahsin Coşkun (Atatürk çiftlikleri müdürü-mebus), Yaşar ve Hamdi Bey (mebus-ziraatçi) gibi şahsiyetler, bu konu açılınca:

— Ama sakın ha!..

diyorlardı. Belki de bir taraftan, Atatürk'ün de büyük çiftçi, çiftlikler sâhibi olmasını düşünerek, tâbirden bu bakım-

* Bu görüşü en geniş ölçüde uygulayarak, milyonlarca dönüm hazine arazisini ufak parçalar halinde köylüye dağıtan Adnan Menderes olmuştur. Ama toprak reformu sorunu, ağırlaşarak sürüp gitmiştir.

don da kuşkulanmış olabilirlerdi».

«1924-1936 arasında partinin edebiyatında, sadece çiftçiyi topraklandırma sözleri yer aldı. O da daha ziyade Hazine arazisinden köylüye toprak vermek anlamında... Toprak reformu sözleri yok. Yahut da ancak Ziraat Bankası yolu ile ne yapılabilirse»[353].

Şüphesiz, bu dönemde, tarım alanında önemli sayılabilecek işler yapılmıştır. Eşkıyalığın önlenmesi bile, yüzyıllar boyu eşkıya zulmü altında yaşayan Anadolu köylüsü için bir nimettir. Köylünün mültezim elinden kurtarılması, köylünün kooperatifleştirilmesine ve tarım kredilerinin orttırılmasına çalışılması, köylüyü okutma çabası olumlu odımlardır. Ama tarımda ilk ve boş mesele olan toprak reformuna, niyet bile edilmemiştir. Kanımızca, Kurtuluş Savaşımızın yukarıdon beri anlatmaya çalıştığımız özel şartları yüzünden, o günlerde bir toprak reformuna gitmek mümkün değildi. İsmet Paşa, bu konuda, kendisine yöneltilen soruları şöyle cevaplandırmıştır:

«Soru: — Atatürk zamanında toprak reformu gibi, oğaların tahakkümü gibi problemler üzerinde durulmuş mudur?

İnönü: — Hepsinin üzerinde nazarî olarak durduk. Ama işte yapılan işin derecesini, hududunu biliyorsunuz...

Soru: — O devirlerde arzu edilen bir toprak reformu, bugünkünden daha kolay gerçekleştirilebilir miydi?

İnönü: — Belli değil...

Soru: — Neden?

İnönü: — Biz buna dokunmadık. Dokunulduktan sonra anlaşılır böyle şeyler»[354]...

HALKÇILIK VE HALK PARTİSİ

1908 Hareketi'nden sonra, Türk düşünce ve politika hayatında, bugün bile en çok işitilen sözlerden biri «halk» ve «halkçılık»tır. Yalnız bu kavram, çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Kimine göre, halk ve millet, eş anlamlıdır; derebeyleri ve kompradorları ile herkes halktır. Bazen bi-

raz farklı biçimde, memurlar ve hatta aydınlar dışında herkese, halk denildiği görülmektedir. Halkçılık ise, ilâhî bir otoriteye, padişahcılığa karşı olmak ve iktidara halk adına sâhiplenmekten ibarettir. İktidar fiilen derebeylerin elinde bile olsa, halktan gelme etiketini taşıdığı sürece, bu, halkcılıktır. Siyasî planda kalan ve biçimsel bir «millî iradecilik» anlayışından öteye gitmeyen bu görüşün yanı sıra, halkçılık, sosyal bir muhteva taşımaktadır. Bu çığırı açanlardan Gökalp'ın anlatışına göre, halkçılık, sınıflararası zıddiyetleri reddeden, fakat herkese fırsat eşitliği sağlayan, sosyal adalet ve dayanışmayı gerçekleştirmeye yönelen bir harekettir. Sosyalistler ise, sınıf gerçeğini görmezlikten gelen bu tip bir halkçılık anlayışının boşlukta kalacağı ve sosyal adaleti sağlayamayacağı inancındadırlar. Onlara göre emek ve sermaye sâhipleri, sömürenler ve sömürülenler vardır. Halk, yalnızca emeği ile hayatını kazanan ve başta işçiler olmak üzere emekçilerden ibarettir. Halkçılık ise, çoğunluktaki emekçilerin eliyle, emekçilerin yararına bir toplum düzeni kurma çabasıdır.

Kurtuluş Savaşı yıllarında halkçılık, revaçta olan bir görüştür. Aydın-eşraf karışımı olan ilk Meclis bir «Halkçılık beyannamesi» hazırlamıştır. Antikapitalist ve antiemperyalist olduğunu ilân etmiştir. Olaylar göstermiştir ki, antikapitalist'likten murat, emperyalist Batı kapitalizminin karşısında, fakat millî bir kapitalizmin yanında olmak demektir. Bu beyannamede, «halkın öteden beri mâruz bulunduğu sefalet sebeplerini ortadan kaldırmak», «refah ve saadeti sağlamak», «ictimaî kardeşlik ve yardımı hâkim kılarak halkın ihtiyaçlarına göre tesisler yapmak» görüşleri yer almaktadır. Ama derebeylerin tahakkümünden, toprak ağalarının zulmünden, tefeci tüccarın insafsız sömürüsünden, yani halkın sefaletinin gerçek nedenlerinden söz yoktur. Beyannameyi oyları ile kabul eden eşraftan milletvekilleri, kendilerini halk olarak görmektedir. «Halkın saadet ve refahını sağlama» ile «eşrafın refah ve saadetini sağlama» arasında bir çelişiklik alabileceğini düşün-

memekte, her ikisini eş anlamda saymaktadır*.

Yeni kurulan rejime, «Halk Hükümeti» adı verilmiştir. Halk Hükümeti nasıl olacaktır? Meclis'te, Sovyetlerden esinlenen «Şûra» sistemini savunanlar vardır. Yalnız bu şûra sistemi, Rusya'daki gibi proleteryanın değil, eşrafın egemen olduğu, kitleden tepki gelmeyen bir ortamda uygulanacak ve yalnızca bir biçimden ibaret kalabilecektir. Nitekim, şûra sistemi, Meclis'te bu acıdan eleştirilmiştir: «Hilmi Bey'in teklifi, şûradan şûraya seçim usulüdür. Halbuki bu teklif, zannederim ki, bugün de uygulanan iki dereceli seçimden daha fazla bir sonuç vermeyecektir. Her ne kadar Rusya'da şûradan şûraya seçim usulü uygulanıyor ise de, kendilerine hatırlatırım ki, Rusya'da emekçiler diktatörlüğü vardır. Emekçiler diye Türkçeye cevirdiğim 'proleterya' diktatörlüğü bizim memleketlerde henüz câri değildir. Rusya'da servet sâhiplerinin, burjuvaların oy kullanma hakkı yoktur. Bizde seçme hakkı eşittir. Seçmek, herkesin hakkıdır. O halde burada iki sınıfın diktatörlüğünü va'zetmedikçe Hilmi Bey'in bize getirebileceği Meclis, ancak bir rüesa meclisi olacaktır. (Doğru sesleri). Çünkü vilâyetlerin dar çerçevesi içinde seçilecek olan ağalar üye olarak buraya getirilecektir ve kendilerinin itiraf ettiği gibi üç-dört dereceli seçim olacaktır».

Kurtuluş Savaşı'na katılmış aşiret reisleri, toprak ağaları, şeyhler vb.'nin söz sâhibi olduğu bir ortamda, proleterya diktatörlüğünün aracı olan Sovyetlerin biçim-

* Halk ve halkçılık deyimlerinden kuşkulananlar da olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Ahmet Emin Yalman, Mustafa Kemal'in kuracağı partiye Halk Fırkası adını vermesini, bir sınıf mücadelesine hazırlık saymıştır. Yalman'ın sözleri şöyledir: «Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, istikbali hazırlayabilecek en büyük kuvvettir. Bu kuvvet milli mesainin başına geçecek yerde bir (Halk Fırkası) kurarak sınıf mücadeleleri ihdas etmek istidadını gösteriyor. Bu çığır, mahdut milli kuvvetlerimizi milli bir hedefte birleştirecek yerde, bu kuvvetlerin biribirini muattal bırakmasına sebep olmayacak mı?» (Milli İstikbal Hazırlıkları, **Vakit**, 18 Ocak 1923, zikreden İsmail Arar, **Ulus**, 10 Kasım 1968).

sel taklidinin, toplumsal açıdan bir değişiklik yaratmayacağı açıktır. Bununla birlikte, şûra sisteminin de belli şartlarda ağalar sistemi olabileceğini söyleyen milletvekillerinin buldukları çözüm yolu, «meslekî temsil»dir. Meslekî temsil, halkçılığın hayata intikalinin tek yolu sayılmaktadır. Meslekî temsilde —Anayasayı incelemekle görevli özel komisyon sözcüsü İsmail Suphi Soysallı ve Mahmut Esat Bozkurt'a göre—, eski loncalara benzer biçimde, çiftçi, tüccar, marangoz, avukat, din adamları, her il çerçevesinde, genel oyla temsilcilerini seçecektir. Ülkeyi yönetecek olan bu kalabalık heyette yalnızca memurlar yer almayacaktır. Mahmut Esat, bu halkçılık formülünü, şu ateşli sözlerle savunacaktır: «Memleketimizde şâyet meslekî seçim esasını kabul etmezsek, emperyalist memleketlerde meşrutiyetsever geçinen tabakanın halkı aldatarak, anayasadan hürriyetten bahsetmesine benzeriz. Halk buraya gelmedikçe, halk burada mukaderatını idare etmedikçe, hiçbir zaman hakkına kavuşması imkânı yoktur ve biz elimizdeki bu kanunlarla, bu anayasalarla onlarla feci bir surette alay ediyoruz. Bendeniz ancak çiftçi tabakasının çarıkları ile, demirci tabakasının çekiçleri ile ve dabbak tabakasının önlükleri ile bu Meclis'e girdiği zaman memleketin kurtulduğuna inanabilirim. Efendiler, bu tabakanın hükümetten atılması dolayısıyledir ki, bu memleket üç asır inliyor. Bu tabaka, yani memleketin iktisadi hayatı demek olan o hakikî tabakası, o serveti ve bu memleketin efendisi memleketin idaresinden çıkarıldığı içindir ki yabancı insanlar memleketin mukadderatına hâkim olmuş ve bu memleket felâketten felâkete sürüklenmiştir. Çünkü o tabaka, hiçbir zaman bu memleketi duyamaz, bütün varlığı ile hissedemezdi. Bu memleketi hissedebilecek olan memleketin iktisadî hayatında meslek sâhipleridir».

Mahmut Esat Bozkurt, İktisat Vekili iken, bu görüşlerini İzmir İktisat Kongresi'nde uygulamak fırsatını bulmuştur. Ne var ki, İzmir denemesi, hiç de halkçı bir özellik taşımamaktadır. Kongrede, çiftçi mesleği, çarıklılar tarafından değil, büyük çiftlik sâhipleri tarafından temsil edil-

miştir*. Akagündüz ve Alâattin Tiritoğlu gibi aydınlar işçi temsilcileri arasında yer almaktaydı. Baş çiftliklerin çarıklılara dağıtılması teklifine, çiftçi delegeleri aybirliği ile karşı çıkmışlardı. Kısaca, Kurtuluş Savaşı günlerinde geniş halkçılık tartışmalarına yol açan şûra sistemi de, meslekî temsil de —toplumsal yapıda bir değişiklik almadığı sürece— eşraf egemenliğini çeşitli biçimlerde sağlamaktan başka bir sonuç vermeyecekti. Nitekim halkçılığın uygulama aracı olan halkçı tek parti de, bütün sınıfları temsil etme iddiasına rağmen, eşraf egemenliğini yansıtacak, eşraf-memur karması bir parti olarak doğacak ve gelişecektir.

Gazi, CHP'nin halk ve halkçılık anlayışını şu sözlerle dile getirmektedir: «Halkımızı gözden geçirelim. Bilıyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyet-i azimesi çiftçi ve çobanıdır. Bu böyle olunca, buna karşı büyük arazi ve çiftlik sâhipleri hatıra gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüs'atine nazaran hiç kimse büyük araziye mâlik değildir. Binaenaleyh bu arazi sâhipleri de, himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sâhipleri ile kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sâhipleri gibi, bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sâhibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane vs. gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı 20 bini geçmez. Halbuki memleket teali eylemek için çok fabri-

* Bugün dahi, çiftçilerin meslek kuruluşu olan Ziraat Odaları'nın büyük çiftçilerin egemenliğinde bulunduğu hatırlanmalıdır.

kalara muhtacız. Bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçiden farklı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icap eder. Bundan sonra münevveran ve ulema denen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife, halkın içine girerek irşat ve i'lâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişvâ olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri yekdiğerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir».

Bu nedenlerledir ki, CHP, bütün halkın partisi olarak kurulmuştur. 1923 Parti Nizamnamesinde, «halk mefhumunun herhangibir sınıfa münhasır olmadığı» belirtilmektedir. Gerçekte ise, CHP, kitlelerin eşraf egemenliğinde pasif kaldığı bir ortamda, eşraf ve aydın memur karması bir siyasi teşekkül olmuştur. CHP yöneticilerinden Prof Turan Güneş, CHP'nin toplumsal yapısını, şöyle açıklamaktadır: «Batılılaşma ameliyesine en yakın zümreler, CHP'nin kurulduğu senelerde, mahallî eşraf ve memurlardı. Atatürk, inkılâplarını yaymak için, devlet teşkilâtı olarak memurları, parti teşkilâtı olarak da mahallî eşrafı kullanmıştır. Bunun sebepleri âşikârdır. Bir kere, Cumhuriyet'in kuruluş senelerinde Türkiye'nin nisbeten aydın zümresini bunlar teşkil ediyorlardı. İkincisi, memurlar, devlet makinasının çarkları olarak, tabiatıyle devlet icraatına bağlıydılar. Eşraf da devletle ve binaenaleyh iktidarda bulunanlarla en sıkı teması olan ve devlete bağlı olan bir zümre teşkil ediyordu. Vilâyetlerdeki Cumhuriyet Balolarını hatırlayanlar, Vali Beyin yanında belde eşrafının da eşleriyle birlikte, şöyle salonun bir kenarına iliştiğini unutmamış olacaklardır.

Bir hususa da işaret etmek isterim: Mahallî eşraf, milli mücadelede, günün şartlarına uygun olarak, hiç de kötü bir imtihan vermemiştir. **Vurun Kahpeye** romanının aksine olarak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çekirdeğini, umumiyetle taşradaki mahallî eşraf teşkil etmiştir.

Zaten bu bakımdan CHP'yi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üzerine teşkilâtlandırmak da kolay olmuştur.

Mahallî teşkilât olarak, eşraftan kurulu partinin üst kademelerini de, Atatürk'ün etrafında Millî Mücadeleyi başarıya ulaştırmış olan subaylar ve memurlar teşkil etmiştir. Devlet teşkilâtı ile parti teşkilâtını zaman zaman birleştirme temayülü bir yana, yakın bir tarihe gelinceye kadar, parti üst kadroları ile devlet kadroları arasındaki oldukça sıkı transferler de, uzmanlarca üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur...

Netice itibariyle, tek parti devrinin siyasî hayatı, hemen hemen dar bir zümreye inhisar etmiş, halk toplulukları idareye fiilen iştirak şöyle dursun, bilâkis —ve mühim olan budur— siyasî faaliyetlerin, hatta genel olarak, toplum hayatının dışında koldıkları intibaına kapılmışlardır»[illegible].

CHP, eşraf- memur işbirliğine, daha doğrusu uzlaşmasına dayanan karakterini yakın zamana kadar sürdürmüştür. Eşraf, partili olmanın avantajlarından yararlanmış, buna karşılık inkılâpları benimseyerek, rejime bir toplumsal dayanak sağlamıştır. CHP'nin başından beri en yüksek basamaklarında uzun yıllar görev almış olan Hilmi Uran, bu konuda şunu yazmaktadır: «Vilâyetlerde parti varlığını mutemetler (il başkanları) temsil ederler, partiye izafe edilen her hoşnutsuzluğa mutemetler muhatap oluriardı. Esasında vilâyetlerde parti faaliyetini idare edecek zât olarak da, mutemet bulmak, parti teşkilâtı kurmanın en müşkil tarafı idi ve bütün parti müfettişleri hakiki zorluğu burada bulurlardı. Çünkü memleket tek parti idaresinde olduğu için, haddizatında parti, hükümet gölgesinde yürür ve parti mutemetleri, hükümet reisleriyle mütesanit hareket ederlerdi. Bu, mutemetlerin yumuşak başlı, uysal mizaçlı olmasını lüzumlu kılardı. Öte taraftan, hükümet reisleri dâhil alarak bütün memurların sulhareketleri dönüp dolaşıp partiye izafe edildiğinden, mutemetler bu noktayı daima göz önünde tutarlar ve icabında merkezi ikaz ederlerdi. Binaenaleyh mutemetler, mahallî hükümet rüesasının hem kontrolörü, hem de onların peyrevi idiler. Bu da mu-

temetlerin çok ihtiyatlı ve çok basiretli olmalarını icap ettirirdi. Sonra, mutemetler partiden bir ücret alamazlar ve tersine çok defa zâtî işlerini de parti meşguliyeti dolayısıyle yüzüstü bırakırlardı. Bu itibarla, dürüst, nâmuslu, popüler olmak gibi lüzumlu vasıflarla birlikte, mutemet olacak kimsenin, geçim bakımından da hal ve vakti yerinde olması ve partiyi istismar ederek parti sırtında yükselmek hevesine kapılmaması gerekirdi.

Bu durumda ve bu vasıflarda adam bulmak ise, her vakit için kolay olamazdı ve mutemetlerin —bilerek, bilmeyerek— hareketleriyle ve taşkınlıklarıyle halkı incittikleri ve muhitte hoşnutsuzluk yarattıkları olurdu».

«Vazifem (İstanbul Parti Başkanlığı) sâkin ve tek parti hayatının icabına uygun olarak hareketsiz geçiyordu. Ocak ve bucak teşkilâtımızdan itibaren tekmil kademe teşkilâtımızın başında bulunan arkadaşlar, daha ziyade hükümet teşkilât kademelerindeki mülki âmirlerle âhenkli yürümeye ve iyi geçinmeye dikkat etmeyi kendilerine şiar ediniyorlardı. Ve karşılarında muarız bir parti olmadığı için, hiçbir politik faaliyet göstermiyorlardı. Bu, 18 Haziran 1936 tarihine kadar böyle devam etti. Ve o tarihte parti işleri de hükümet reislerine devredildi»[366].

1936 yılında İçişleri Bakanı, Parti Genel Sekreterliğine getirildi. Başbakan esasen Parti Genel Başkan vekili idi. Valiler ise, il başkanı yapıldı. Böylece parti, tamamen bürokrasinin kontrolü altına alınmaktaydı. Memurin Kanunu, memurların siyasetle uğraşmasını yasaklamakla birlikte, yüksek memurlar, parti yöneticileri oluyorlardı. Gazi, Memurin Kanunu'nun değiştirilmesine dahi lüzum olmadığı kanısındaydı. «Ben bu maddede değiştirilecek bir şey görmüyorum. Çünkü burada memurların siyasî cemiyetlere girmemesinden maksat, onların benim partimden başka bir partiye intisap edememesi demektir, bu bakımdan bu madde hatta faydalıdır ve kat'iyyen değiştirilmemelidir.» diyordu[367].

Yüksek memurların yönetiminde eşraf temsilcilerinden kurulu bir parti, bu hüviyetiyle, bürokrasinin bir par-

çası hâline gelmiştir. Bürokrosi ile ya da bürokrasinin uydusu olmuş bir kuruluş ile, devrimleri sonuna kadar götürmenin güçlüğü ortadadır. Bürokrasinin özelliği, her yerde tutuculuğa yöneliştir. İlerici partilerin köklü toplumsal devrimlere giriştikleri zaman, karşılaştıkları en önemli sorunlardan birini, bürokrasinin devrimci atılışı köstekleyici bir engel olmaktan çıkarılması teşkil etmiştir. Bu hayati sorun, genellikle, devrimci partinin bürokrasi üzerindeki kontrolünü arttırması suretiyle çözülmüştür. Bizde ise, partinin eşrafa dayanan yapısı yüzünden, devrimcilik parti üzerinde bürokrasinin kontrolünü arttırmasını gerektirmiştir.

CHP'nin, Kurtuluş Savaşı şartlarından gelen bu özelliği, devrimci gidişi frenlemiştir. Partnin devrimciliğe elverişsiz yapısına rağmen, Kurtuluş Savaşı liderleri, ellerindeki örgütle, yine de büyük işler yapmışlar ve birçok alanda önemli devrimleri başarmışlardır. CHP'de kümelenen eşraf, zenginleşmesine engel olmadığı ve hatta destek olduğu sürece, devrimlere bir itirazda bulunmamış, onları kobullenmiştir. Bürokrasinin devrimci-milliyetçi kanadı, liderlerin gidişine ayak uydurmayo çalışmıştır. Yapılanlardon çok, yapılamayanlar üzerinde durmomıza rağmen, büyük işlerin yapıldığını hiçbir zaman hatırdan çıkarmomamız gerekmektedir. Bununla birlikte, bürokrasi-eşraf karması bir örgütleme ile, toplumsal yapıda köklü dönüşümleri gerçekleştirmenin güçlüğü kabul edilmelidir. Nitekim bir toprak reformu söz konusu olur olmaz, en şiddetli tepkiler CHP'nin içinden gelmiştir. Şeref Ukığ'lar, Cavit Oral'lor, Kasım Gülek'ler, Adnan Menderes'ler, Emin Sozak'lor, Kasım Ener'ler, Mürseloğlu'lor, Arıkoğlu'lar, Sağıroğlu'lor vb. gibi partinin eşraf kanadından gelen mukovemet, bürokrat kanadın bir kısmı tarafındon desteklenmiş ve Toprak Kanunu ölü doğmuştur. Bu bakımdan, 1950'den önceki yıllarda partinin fiili genel boşkanı durumunda bulunan ve İnönü'nün yirmi yıllık yakın çalışma arkadaşı olan Hilmi Uron'ın, toprak reformu hakkındaki görüşleri, partinin devrimci olonaklarının sınırını göstermek bakı-

mından dikkat çekicidir. Uran, Toprak Kanunu'nu şöyle değerlendirmektedir: «Böyle bir kanunu çıkarmak... memleketimizin ic bünyesini lâyıkle bilmemek, veyahut da onu bilmiyor görünmek demekti. Nitekim sırf bu son sebep yüzünden, kanun, Meclis'ten âdeta zorlanarak çıkarılabilmişti ve kanunun çıkabilmesi için Başvekili Saraçoğlu, hususî gayretler sarfına mecbur olmuştu. Kanun Meclis'ten çıktıktan sonra da Halk Partisi aleyhtarları, bunu silâh olarak ele almışlar ve hükümetin bu kanunla büyük arazi söhipleri elinden bir kısım araziyi almak istediği yolunda geniş propagandalar yaparak büyük arazi sâhiplerini yer yer aleyhimize kazanmışlardı.

Halbuki yurdumuzda, hiç sâhipli araziye dokunmaya lüzum kalmaksızın da, topraksız vatandaşlara dağıtılabilecek her yerde birçok arazi vardır. Öte taraftan büyük arazi sâhiplerinden sâhip bulundukları araziyi verimli surette işletmeyenleri, topraklarını fennî şekilde işletmeye mecbur edecek çok daha başka tedbirler mevcuttu. Bunlar, bilinen şeyleri olduğu halde, büyük arazi sâhipleri elinden, icabında topraklarının bir kısmının Istimlâk edilerek alınocağı şekilde kanuna bir hüküm koymak, yurtta devamlı bir huzursuzluk yaratmış ve büyük arazi sâhiplerini aleyhimize çevirmişti.

Eğer kanun —arazi darlığı çeken bazı memleketlerde yapılogeldiği gibi—, bizde de bir toprak rejimi tatbikine gidiliyormuş gibi bir heves gütmeksizin çıkarılmış ve bazı vatandaş topraklarına el konulacağı endişesini yaymamış olsaydı, aleyhimizde bir parti silâhı olarak kullanılmayacak ve vatandaşlara da yine her yerde bol bol toprak verebiimiş olacaktı.

Kanaatim odur ki, biz bu kanunla hiç ciddî bir lüzum yok iken sadece bir üzüntü olarak ortaklıkta, 'işte biz de bir toprak rejimine gidiyoruz' zannını ve endişesini uyandırdık ve hiçbir faydasını görmeyerek onun da sadece zararlarını çektik durduk»[358].

Hilmi Uran, Toprak Kanunu'nu çıkartan hükümette İçişleri Bakanı idi. 1947 yılında da, İnönü'nün Genel Baş-

kanlıkla fiilen uğraşmaması kararlaştırılınca, bağımsız olarak genel başkanlık görevini yapmak üzere, CHP Genel Başkan Vekili seçilmiştir. En önemli dâvası, 1945'te çıkartılan Toprak Kanunu'nu hayata geçirmeye çalışmak olması gereken CHP'nin fiilî liderinin toprak reformu hakkındaki görüşleri, reform aleyhtarlarınınkinden farklı değildir. Geçmişte, İttihat ve Terakki zamanında, Kara Kemal'in yanında esnaf lancalarının kuruluşunda çalışmış olan CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın görüşlerini de Şevket Süreyya Aydemir anlatmaktadır: «Konuşmamızda ona, harp sonrası plan ve programlarından da bahsetmiştim. Her memleketin bu işlere yöneldiğini, hatta komşumuz Sovyetler Birliği'nin daha harbin karanlık günlerinde bu yoldaki hazırlıklarını anlatmak istedim. Bu arada Sovyet Hafif Sanayi Komiseri'nin, Türkçeye de çevrilmiş olan kitap hacminde bir nutkundan bahsettim. Bana cevabı şu oldu: 'Rusya'yı bırak, onu artık unutalım. Bundan sonra Rusya'nın 50 sene, hiç değilse 30 sene adı dahi duyulmayacaktır'. Tabiî CHP Genel Sekreteri aldanıyordu ve görüşleri bu kadar da değildi. Bana, eğer araştırmalar yapmak istiyorsam, bu işleri bırakıp, Ankara'da artık ölmüş olan eski dabakhaneler hakkında bilgi toplamamı ve 'vertikal' medeniyete, yani bacalar, fabrikalar medeniyetine önem vermemekliğimi tavsiye etti. Bir aralık, sefir bulunduğu Afganistan'dan Türkiye'nin faydalanabileceğini söyledi, misaller getirdi!.. Son tavsiyesi de, şehirlere boşverip, kırlarda, bir derecik boyunda, bacasından duman tüten bir dam altında saadeti aramak oldu»[35].

Bu örnekler de gösteriyor ki, eşrafa ve büyük kısmıyle tutucu bir bürokrasiye dayanma durumundaki devrimci kadro mümkün olanın çok ötesinde büyük işleri başarmıştır. Fakat bütün yapılanlar, değiştirilmeyen eski toplumsal yapı üzerine oturtulmuştur. Reformlar, devrim yoluyla değiştirilmeyen bu toplumsal yapı üzerine bina edildiği içindir ki, çağdaş uygarlığa ulaşma açısından, beklenildiği ölçüde verimli olmamıştır. CHP, yapısı itibariyle, Kurtuluş Savaşı'nın devrimci kadrosunu devrimlere iten

değil, onun devrimci atılışını frenleyen bir siyasî kuruluş olmuştur. Bu frenleyici çerçeve içinde, Kurtuluş Savaşı'nın büyük liderleri, prestijilerine ve parti ve bürokrasi içinde azınlıkta kalan milliyetçi ve devrimci aydınlara dayanarak, her alanda reform yapmaya çalışmışlardır.

KALKINMA YOLU: MİLLÎ İKTİSAT

Kurtuluş Savaşı liderleri vatan kurtulduktan sonra, asıl savaşın ekonomik alanda verileceğini biliyorlardı. Gazi, «İktisadiyat demek, her şey demektir» görüşünü savunuyordu. «Halk devri, iktisat devridir» diyordu. Fakat nasıl bir iktisat politikası uygulanacaktı? O günün şartlarında, kapitalizmden başka bir sistem düşünülemiyordu.

Kapitalist kalkınma yolu, iki biçimde uygulanabilirdi: Liberal ya da müdaheleci bir denemeye gidilebilirdi. Liberalizm, sonuçları itibariyle, cılız Türk burjuvazisini kendi hâline bırakmak, daha doğrusu onu yeniden Avrupa kapitalizmine teslim etmek demekti. Bu, Cavit Bey politikasının tekrarı anlamına gelmekteydi. Lozan'da Lord Curzon, «Birkaç yıl sonra kapımızı çalacaksınız, bugün reddettiklerinizi kabul edeceksiniz.» derken, bu liberal kapitalist politikanın normal sonucuna işaret etmekteydi. Devletçiliğin ilk hamlesini teşkil eden demiryolları Sivas'a ulaştığı gün, İsmet Paşa da bu gerçeği dile getirmekteydi: «Ben Lozan'dan döndüğüm zaman, Avrupa, Türkiye'nin mali tarihini daima bir batağa düşmeğe mahkûm, içinden çıkılmaz bir vaziyette tasavvur etmekte haksız değildi. Ya memleket kendi vesaitiyle kalacak, maaşını vermeyen, yanmış yıkılmış harabeler içinde hiçbir imar yapmayan vaziyette yeis ve nevmidî içinde kendi kendine çöküp gidecek yahut yaşayabilmek için Avrupa'nın karşısında diz çökerek, istiklâl mücadelesinin bütün neticeleri pahasına ekmek parası arayacaktı». Bu kaderden kurtulmak isteyen milliyetçi Türkiye, müdahaleci olacak, devlet kendi kaynaklarını seferber etmeye çalışacaktı. Devlet, özel sanayici, çiftçi ve tüccar yetiştirmek için, gerekli yardımları geti-

recekti. Asayiş, adalet, savunma gibi klasik hizmetlerle yetinen «jandarma devlet» anlayışı bırakılacak; devlet milli tasarrufun oluşumunda aktif rol oynayacak ve bu tasarrufları kısmen müteşebbislere aktaracak, kısmen kendi kullanacaktı. 1930 yıllarında «devletçilik» adını alacak olan bu müdahalecilik, ekonomik bağımsızlık özlemi taşıyan milliyetçiliğin kaçınılmaz sonucuydu. İnanılıyordu ki, bu bağımsızlık, Lövantenlerle azınlıkların yerini Türk işadamlarının almasıyle gerçekleşecektir. O halde devlet, Türk işadamlarının elinden tutmalı, onların güçlenmesine çalışmalıydı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı başında, İttihat ve Terakki'nin milliyetçi kadrosu, kapitülasyon zincirlerinden kurtulur kurtulmaz, bugün «devlet eliyle fert zengin etme» diye eleştirilen, fakat o günlerde «millî iktisat» adı verilen bu tip politikaya yönelmişti. Yeni Türkiye de bu politikayı deneyecektir.

İttihatçı denemenin hayal kırıklığı yaratmasına rağmen, milliyetçi aydın kadronun ekonomik bağımsızlık özlemine cevap veren bu politika, Lövantelere ve azınlıklara nazaran ikinci planda kalan yerli işadamlarının isteklerine tamamen uygun düşmektedir. Kurtuluş Savaşı'na katılan Anadolu tüccar ve eşrafı, Zafer'in nimetlerinden, devlet desteğiyle yararlanmak istemektedir. İstanbul'un yerli tüccarı, daha yukarıda gördüğümüz üzere, Zafer'den sonra «Osmanlı» etiketini derhal atarak «millî» etiketini benimsemiş ve devlet yardımıyle İstanbul iş hayatına egemen olma isteğini açıklamıştır. İzmir İktisat Kongresi, bu isteği dile getirmiştir. Kongreye egemen olan görüş, «devlet karışmasın, biz yapalım» değil, «devlet, bizi her planda desteklesin» görüşüdür. İktisat Kongresi'nin kabul ettiği, «özel faaliyet inisiyatifinin son bulduğu noktada devletin görevleri başlar» ilkesi, devletin çeşitli müdahalelerle bu inisiyatifi yaratmasına ve geliştirmesine engel sayılmamaktadır. Liberalizm, ideolojik planda savunulsa dahi, ancak bazı iktisat profesörlerinin samimiyetle inandıkları, fakat iş çevrelerinin aslında reddettikleri bir anlayıştır.

Genç Cumhuriyet, bu şartlarda, bir millî iktisat politikası uygulamaya yönelmiştir. Fakat başlangıçta, devletin olanakları hayli sınırlıdır. Gümrük vergilerini arttırma yetkimiz yoktur. Lozan Antlaşması'yla, gümrük vergilerinin 1929 yılına kadar, 1916 yılı seviyesinde kalması kabul edilmiştir. Bu yüzden sanayiin ciddî bir himayesi sağlanamadığı gibi, çoğu büyük şehirlerdeki varlıklıların tüketimine giden aşırı ithalât, ödeme dengesinde büyük açıklar yaratmaktadır. Cumhuriyet Türkiyesi, uzun yıllar döviz kaynaklarının önemli bir kısmını, Avrupa sanayiinin tüketim maliarına yatıracaktır. 1927 yılında tüketim malları, ithalâtın yüzde 70'ine ulaşmaktadır. Ayrıca, bir kambiyo kontrolünün yokluğundan, Türk parası, borsada bir spekülasyon konusu olmaktadır. Türkiye'de İngiliz Lirasına çevrilen servetler, dışarıya akmaktadır. Sıkı bir kambiyo kontrolü ve bir Merkez Bankası, ancak 1930'dan sonra kurulabilecektir. Yüksek bilgisinden yararlanmak üzere getirilen yabancı uzman Müller, Merkez Bankası'na ihtiyaç olmadığı tezini savunacaktır. Spekülasyon ve aşırı tüketim malları ithalâtı yüzünden sallanan Türk Lirasının değerini korumak, büyük bir gaile teşkil edecektir.

Milliyetçi kadro, paranın dış değeri gibi, iç değerini korumak bakımından büyük bir titizlik gösterecektir. Sağlam para, bağımsızlığın ve milliyetçiliğin gereği sayılacaktır*. İhtiyaçlar ve gelirler arasındaki büyük uçuruma rağmen, bütçede denklik ilkesi, titizlikle benimsenecektir. Yetersiz bir bütçe ile çok iş yapmak gerekecektir. Meselâ

* Kapalı ekonomiden pazar ekonomisine geçiş süreci içinde, artan para ihtiyacı dolayısıyle, enflasyona yol açmadan emisyona gitmek mümkün gözükmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet yönetiminin izlediği ortodoks para politikası eleştirilebilir. Nitekim gerek İş Bankası Grubu, gerek Kadrocular, para basmaktan kaçınılmamasını istemişlerdir. İsmet Paşa, bu yola gitmeyi reddetmiş ve ekonomi bilenler için kahramanca sayılabilecek bir ısrarla bütçede ve dış ticarette denklik ve sağlam para politikası izlemiştir. Sanırız ki, bu tutumda «ayağını yorganına göre uzatarak, Lord Curzon'lara yeniden avuç açma durumuna düşmekten kaçınma» biçimindeki milliyetçi tepki rol oynamıştır.

1930 bütçesine bir göz atalım: Güçlü bir Ordu besleme zorunda olan genç Cumhuriyet'in bütçesinin yüzde 28,3'ü millî savunmaya gitmektedir. Lozan Antlaşması'yla Osmanlı borçlarının büyük kısmı yüklenilmiştir. 1930 yılı borç taksidi 32 milyon lira ile bütçenin yüzde 14,6'sını götürmektedir. Ağır borç ve savunma yüküne rağmen, genç Cumhuriyet, hayatî saydığı demiryolları politikasına bütün gücüyle girişmiştir. Bayındırlık işleri, bütçenin yüzde 15,2'sini olmaktadır. Bu nedenle, tarım ve sanayi yatırımlarına bütçede pek az yer kalmaktadır. Bütçede, İktisat-Ticaret ve Ziraat bakanlıklarına ayrılan ödenek, yüzde 3,7'den ibarettir. Bu ağır şartlar, borçlanmakton çekinen ve hatta imtiyazlı yabancı şirketleri satın almayı arzulayan milliyetçi kadroyu, istemeye istemeye borç olmoya zorlamıştır. Fakat normal şartlarda borç bulmak mümkün değildir. Nitekim Osmanlı Bankası'nın kapısı çalınmıştır. Fakat şartlar çok ağırdır. İsmet Paşa, bu borç para bulma teşebbüsünü şöyle açıklomoktadır: «1926'da, devletin yakından temasto bulunduğu bir yabancı müesseseden altı oy vade ile 10 milyon lira borç olmak istedik. Cevap olarak 10 milyon liraiık rehin ve her şeyden önce borçlar meselesinin hallini teklif ettiler. İhtiyaç zamanında borç şartlarını anlamak icin bu bir delil değil mi?»[360]

Ortodoks para politikasının, dar görüşlü teknisyenlerin eseri olduğunu iddia edenler de vardır. Meselâ Ahmet Hamdi Başar, bu konuda şunları yazmaktadır: «İnönü, enflasyon, deflasyon, emisyon gibi basit terimleri bile Başbakan olduktan sonra bir banka müdürünün ağzından işiterek öğrendiğini itiraf eder. Selâhattin Çam'ın Merkez Bankası Müdürü olduğu sıralarda bakanlığın bir yatırım için Merkez Bankası'ndan kredi isteğini reddetmesi üzerine Başbakan bizzat Banka Umum Müdürüne gitmiş ve onun «Paşam, eğer bu kredi verilirse enflasyon olur» demesi üzerine, «Ne demek enflasyon?» diye sormuş olduğunu sayın Ecvet Güresin yazısında anlatır. Selâhattin Cam'a göre, enflasyon son derece korkunç, memleketi batıracak şeydir.. O zaman tedavüldeki para, 150 milyon lira idi. Karşılığı da sözde altın olarak mevcuttu. Para dediğin böyle olurdu!» (Barış Dünyası dergisi, sayı: 62).

Devlet, bu sınırlı olanakları ile, tarım ve sanayi alanlarında önemli yatırımlara giremeyerek, esas itibariyle, demiryolu yapımı ile yetinecek, fakat sınırlı olanaklarının elverdiği ölçüde, devlet kaynaklarını müteşebbis yaratmak yolunda kullanacaktır. Bu görüş, Gazi'nin imzasını taşıyan Müdafaa-i Hukuk Cemiyet'inin 8 Nisan 1923 tarihli «Dokuz Umde»sinde belirtilecektir: «Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası hakkında devletçe ittihaz olunacak tedbirlerden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdî teşebbüsleri himayeye medor olacak ahkâm voz'olunacaktır».

ÖRNEK MÜTEŞEBBİS: GAZİ

Bu harekete bizzat Gazi örnek verecektir. Gazi örnek çiftçi, örnek bankacı ve örnek sanayici olacaktır. Gazi, sonradan Hazine'ye bağışlayacağı birçok örnek çiftlik kuracaktır. Bu çiftlikler şunlardır: Ankara'da Osman Çiftliği (Orman, Yağmurbaba, Balgat, Macun, Güverçinlik, Tahar, Etimesut, Çakırlar çiftliklerinden kurulu), Yalova'da Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke'de Tekir ve Şövalye çiftlikleri, Dörtyol'da portakal bahçesi ile Karabasmak Çiftliği, Tarsus'ta Piloğlu Çiftliği.

Gazi, bu çiftliklerinde traktör üzerine binerek tarım yapmış, çiftlik ürünlerini çevreye dağıtmış ve komşu çiftliklerle birleşerek kooperatifler kurulmosını teşvik etmiştir. Meselâ Tekir Çiftliği sâhibi Kemal Atatürk, Silifke Ziraat Bankası'na şu dilekçeyi veriyordu: «Merkezi Tekir Çiftliği olmak ve Arkası, Persentî, Avşar, Karodedeli, Tekir, Tekirkoyuncu, Türkmenli, Türkmenuşağı, Tozara köylerini de ihtiva etmek üzere mıntıkamızda 2836 Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'na uygun bir Tarım Kredi Kooperatifi kurmak istiyoruz.

Dileğimiz Bankanızca da muvafık görüldüğü takdirde imzalanmak üzere, altı nüsha ana mukavelenamenin itâsını riça eder ve hazırlanacak ana mukavelenamenin Eko-

nomi Bakanlığınca tasdik ve noterlikçe tescil muamelelerinin ifası için gereğinin yapılmasını dileriz».

İnönü, milletin hizmetine verilen bu çiftlikler hakkında Meclis kürsüsünden şu bilgiyi vermektedir: «Hazine'ye geçmekte olan bu çiftliklerin değeri milyonları anlatan bir servet hâlindedir. Bu çiftlikleri, Atatürk, yıllardan beri kişisel birikimi, özellikle kişisel emeği ile kurmuştur.

Atatürk, her türlü kişisel yararların, kendi kişiliğine yönelecek her türlü yararların daima üstünde kalmış ve daima üstünde kalacak olan ulusal varlıktır.

Bu çiftlikleri Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisi'nin malı olarak saklıyordu. Şimdi Hazine'ye terketmesi, bu defa çiftliklerin köylüler için bir okul, özendirici bir araç hâlinde kullanılmasının, Devlet elinde uygulanma açısından daha kolay olacağı umudundandır»[361].

Atatürk, tarımın dışında sanayi alanında ilk yerli bira fabrikasıyle çeşitli fabrikalar kurduğu gibi*, sanayiin finansmanında önemli bir rol oynaması beklenen İş Bankası'nın da temellerini atmıştır. Atatürk, önce Osmanlı Bankası ile ortaklık kurarak, bu bankayı az çok kontrol altına almak istemiştir. Osmanlı Bankası'nın olumsuz tutumu üzerinedir ki, bir milli banka kurmanın zorunluğuna kanaat getirmiştir. Falih Rıfkı'ya göre, yabancı bankalardan biri, «— Acaba sizdeki yüzbin liramızla bankanıza ortak olamaz mıyız? sualine, Türklerin bu işlerle uğraşması yersiz olduğu gibi bir cevap verince, Mustafa Kemal, yüzbin lirayı hemen bankadan çeker, çuval içinde Kasaboğlu çarşısında bir dükkâna koyar ve önüne bir de nöbetçi diker.

---

* Atatürk'ün sanayi alanındaki teşebbüsleri şöyle sıralanabilir: Bira fabrikası, malt fabrikası, buz fabrikası, soda ve gazoz fabrikası, iki yoğurt imalâthanesi, şarap imalâthanesi, iki taşlı elektrikle işler bir değirmen, Istanbul'da bulunan bir çelik fabrikasının yüzde 40' payı, iki peynir imalâthanesi.

Tarım alanında Atatürk'e ait çiftliklerin toplam genişliği 154 bin 129 dönümü bulmaktadır. Bütün bunlar millete kalmıştır.

Şimdi sermayeleri yüz milyonları aşan resmî ve hususî bankaların temeli budur»*.

İŞ BANKASI

Daha sonra İttihatçıların itibar-ı Millî Bankası'nı da yutacak olan İş Bankası, 1924 yılında 1 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Fakat ödenmiş sermaye, 250 bin lira idi ve bu para, Atatürk tarafından verilmişti. Öteki kurucular, hemen hemen hiçbir para ödemeden, büyük bir gelişme

---

* 123 sayılı Geçit dergisine göre, Celâl Bayar İş Bankası'nın kuruluşunu şöyle anlatmaktadır:

«— İmar Vekili bulunuyordum. İşlerimiz çoktu. Türk ve Rumlar arasında mübadele muameleleri yapıyorduk. Rumlar, ticaret ve sanayi erbabı olarak, Batı Trakya'yı terkediyorlardı.

Bu iki benzemez vasıftaki insanların mübadelesi müşküldü. Bir gün, Atatürk'ün kayınpederi Uşşâkizâde Muammer Bey bana geldi. Gazi'nin ve kendisinin 250 bin liralarının bulunduğunu, bununla ihracat ve ithalât işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi Hazretleri'nin kendisine:

— Bir kere Celâl Bey'e sorunuz, ondan fikir alınız, dediğini söyledi.

İthalât ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini düşündüm. Sonra Gazi'nin bu gibi işlere isminin karışmaması gerektiğini düşündüm. Vaktiyle bankada çalışırken, Türk tâcirlerinin yabancı bankalardan faydalandıklarını görür ve bir millî Türk bankasına daima ihtiyaç duyardım.

Bu 250 bin lira ile 1 milyon sermayeli bir banka kurulmasını, bunun aslında bir âmme hizmeti olacağını düşündüm, bu telkini Muammer Bey'e yaptım.

Atatürk, bu fikri beğenmiş, bir akşam bu konuyu sofrada ortaya attı. Üzerinde derinlemesine konuştu ve 'Ama kim idare edecek bunu? Bunu idare etmek için Celâl Bey gibi insan lâzım' dedi.

Atatürk, bu bahsi bir gün bana açtı: 'Böyle bir şeyi kabul eder miydiniz?' diye sordu. 'Siz emrettikten sonra...' dedim. 'Ama,' dedi Atatürk, 'Vekilliği bırakmak gerekirse?', 'Mümkündür,' dedim. 'Belki mebusluğu da bırakmak gerekir' dedi. Yine 'Mümkündür Paşam' dedim. O anda Atatürk'ün gözleri yaşarmış gibiydi.

26 Ağustos gününü, Bankanın yıldönümü günü tâyin etmeyi düşündüm».

gösterecek olan bu bankanın ortakları olmuşlardır. Atatürk, ayrıca İş Bankası'na o günler için çok büyük bir kaynak teşkil eden bir parayı, mevduat biçiminde sağlamıştır. Fakat bu, bir daha geri alınmayacak bir mevduattır, yani aslında kârdan hisse dahi istemeyen bir sermayedir. Mevduat biçimindeki bu sermaye, Atatürk'ün ölümünde, Hasan Rıza Soyak'a göre 1 milyon 520 bin lirayı, İş Bankası kayıtlarına göre 1 milyon 371 bin lirayı bulmaktaydı»*.

Atatürk'ün sağladığı para ile dünyaya gelen İş Bankası, o günlerin iktisat politikasını yansıtan bir kuruluştur. Bankanın kurucuları, nüfuzlu politikacılar ile tüccar ve eşraftır. Bankanın kurucular listesi şöyledir: Mahmut Celâl (Bayar), Siirt Milletvekili Mahmut, Hüseyin Beyzâde

---

* Mazhar Leventoğlu'nun verdiği bilgiye göre, Atatürk'ün İş Bankası'nda üç hesabı vardı: Birincisi, emeklilik maaşlarını toplayan emekli hesabıdır ki, burada 20 bin lira birikmiştir. İkincisi 4 numaralı şahsi hesaptır ki, Cumhurbaşkanı sıfatıyle aldığı aylık ve ödeneklerden ölümünde kalan miktardır. Bu da 54 bin lirayı bulmaktadır. Asıl önemli olan, Soyak'a göre 1 milyon 447 bin, İş Bankası'na göre 1 milyon 297 bin lira olan 2 numaralı hesaptır. Bu hesabın, iki kaynağı vardır. «Birinci kaynak, Milli Mücadele'de yardım amacıyle, Hindistan'dan Mustafa Kemal'in şahsına gönderilmiş olan paradır. Hindistan'dan gönderilen paranın 500-600 bin lira civarında bulunduğu sanılıyor. Atatürk, bu paranın 500 bin lirasını, Büyük Taarruz'dan önce, Maliye'nin karşılayamadığı bazı özel giderler için Garp Cephesi Kumandanlığı emrine vermişti.

Zafer'den sonra, bu 500 bin liranın 380 bin küsur lirası, bir Bakanlar Kurulu kararı ile kendisine geri verildi.

Bu paranın 250 bin lirası, Atatürk'çe, Türkiye İş Bankası'na sermaye olarak verilmiştir, yâni hisse senedi satın alınmıştır. Yine bu paranın bir kesimiyle çiftlikler satın alındı, kalan kesimin 2 sayılı hesaba geçirilmesi muhtemeldir. Çiftliklerin gelirleri de bu hesapta yer almıştır.

İkinci kaynak, Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk uyrukluğuna girmesi münasebetiyle Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışladığı 900 bin lira civarındaki paradır.

2 numaralı büyük hesap, gerçekte, Atatürk adına açılmıştır ama, O'nun kişiliğiyle ilgisi yoktur. Atatürk, bu hesaptan kişisel hiçbir harcama yapmamıştır (Mazhar Leventoğlu, **Atatürk'ün Vasiyeti**, İstanbul 1968, s. 85-88).

İbrahim, Mora Yenişehirlizâde Ethem Hasan, Cebelibereket Milletvekili İhsan, tüccardan Hanifzâde Ahmet, Edirneli Emin, eşraftan Sükkerîzâde Tevfik Paşa, Süreyya Emir Paşa, manifatura tüccarı Hâfız Halit, Trabzon Milletvekili Hasan (Saka), Kavalalı İbrahim Paşazâde Hüseyin, Attarzâde Rasim, Sivas Milletvekili Rasim, İnegöllüzâde Mehmet Saffet, Uşakizâde Mahmut Muammer, tüccardan Atlığazâde Mustafa, ecza-i tıbbiye tâciri Necip, Yelkencizâde Lütfi, İzmir Milletvekili Rahmi, Muhasebecizâde Rıza, Kınacızâde Şakir, Yozgat Milletvekili Salih, Nemlizâde Sıtkı, Yozgat eşrafından Âkif Paşa, Hacı Ebubekirzâde Osman, Ali Râmiz ve Şürekası, Remzizâde Ferit, Ertuğrul Milletvekili Dr. Fikret, Rize Milletvekili Fuat, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Avundukzâde Mahmut, Ragıp Paşazâde Şâkir.

Başına eskiden İktisat Vekili olan Celâl Bayar'ın getirildiği bankanın yönetim kurulunda ise, Atatürk'e yakınlığı ile tanınan politikacılar çoğunluktadır: **Mahmut** (Soydan), reis, Siirt Milletvekili; **Mahmut Celâl** (Bayar) âzâ ve Müdir-i Umumî, İzmir Milletvekili; **İhsan**, âzâ, Bahriye Vekili, Cebelibereket Milletvekili; **Rasim** (Başara), âzâ, Sivas Milletvekili; **Rahmi** (Köken), âzâ, Ticaret Vekili, İzmir Milletvekili; **Salih** (Bozok), âzâ, Bozüyük Milletvekili; **Kılıç Ali**, âzâ, Gaziantep Milletvekili; **Dr. Fikret**, âzâ, Ertuğrul Milletvekili; **Fuat** (Bulca), âzâ, Rize Milletvekili; **Kınacızâde Şakir**, âzâ, Ankara Milletvekili.

Kurtuluş Savaşı'ndan gelme nüfuzlu politikacılar ile sivrilmiş eşraf ve tüccarı biraraya getiren bu özel banka, devlet gücüyle, kısa zamanda gelişecek ve bu sayede birçok kapitalist imal edecektir. Banka içinde, kendilerini iş hayatının göbeğinde bulan Kurtuluş Savaşı temsilcileri de iş hayatının tadına kolayca varacaklardır. Celâl Bayar liderliğindeki Muammer Eriş, Slirtli Mahmut, Kılıç Ali, Recep Zühtü, Salih Bozok, Nuri Conker, Cevat Abbas vb. gibi kişiler, «İş Bankası Grubu» olarak tanınacak ve bu grubun adı, «affairisma» tartışmalarında sık sık işitilecektir.

Şevket Süreyya, ihtiyatlı üslûbuyla, bu konuda şu yorumu yapmaktadır: «İş Bankası'nın kuruluşu sırasında, Gazi'nin de tekdir ve teşviklerinde yer alan iyi niyetlerin yanında, bir taraftan da memlekette, Devlete arkasını vererek, Devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan birtakım affairiste temayüllerin, yani işadamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği, zayıf ruhlu insanların menfaatlarına göre işletilen tesis cereyanlarının da belirdiği bir gerçektir. Hemen hiçbiri iş âleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlarına kullanmak çabaları olmuştur».

«En kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin, hatta İş Bankası çevresinde de kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu. Belki de bunları önlemek için, Atatürk'ün yakın çevresinden birtakım kişilerin de bankanın ve teşekküllerin yüksek idare mevkilerinde vazife almalarına rağmen, usulsüzlükler önlenemiyordu. Hatta zamanla, bunlardan bazılarının bizzat karışık işlere karıştıkları göze çarptı»[363].

Falih Rıfkı'nın bu konudaki yorumu, çok daha serttir: «İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için, pek acıklı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur.

İş Bankası'nı kuranlar ve bilhassa onun Umum Müdürü dürüst kimselerdi. Fakat bankayı yürütebilmek, tutabilmek ve işletebilmek, uzun müddet devlet otoritesini kullanmaya bağlı kalmıştır. Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, yerli yabancı Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vâsıtası ile bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. Birkaç defa bankayı pek ağır ziyanlardan kurtarmak için, onu çıkmaz işlere sokmuş olanları kazandırarak kurtarmak lâzım gelmiştir.

Bu kurtarılanlardan biri ki, on parasız bir subay emeklisi olarak ilk Meclis'e katılmıştı, bir demiryolu mu-

kavelesinden tam 1 milyon 28 bin lira komisyon almıştır. Bu komisyonun ehemmiyetli bir kısmı, İş Bankası'ndaki hesaplarını kapatmaya ancak yetebilmişti.

Devlet, bu uzun mühletli mukavele yüzünden milyonlarca lira ziyana gireceğini anlamış ve onu sonradan feshedebilmek için binbir sıkıntıya uğramıştı.

Ortaya br iş atarak İş Bankası'nın sermayesini tehlikeye koyabilmek, para kazanmanın en kestirme yollarından biri sayılıyordu. Rejimden hava parası vurmak hırsı, nüfuz satıcılarını o kadar bürümüştü ki, bir gün, Atatürk'ün kızıp yanına sokmadığı bir şahısla nüfuzlu dostlardan biri arasında şöyle bir pazarlık yapılmıştı: Dostu bir kolayını bulup, o şahsı sofraya davet ettirecek ve sofrada bir kolayına getirip Atatürk'ün elini öptürerek affetirecekti. Büsenin ücreti on bin lira idi. Meseleyi duyan bir arkadaşın târizli müdahalesiyle, bu kârlı iş son dakikasında akim kalmıştı.

Şöyle bir sistem kurulmak isteniyordu: Devletin yapacağını banka yapmalı idi. Şüphesiz arada bankanın yabancı iş ve yerli nüfuz komisyoncuları, asıl hisseyi paylaşacaklardı»[364].

ZİRAAT BANKASI

Ticaret ve sanayi alanında kredi ihtiyacını karşılamak üzere kurulan İş Bankası'nın yanı sıra, önceden mevcut Ziraat Bankası'na yeni bir biçim verilmiştir. Banka, âşâr ile birlikte alınan bir ek vergi ile, yani devlet sermayesi ile kurulmuştu. Şimdi banka bir anonim şirket olarak, «çiftçinin malı» yapılmaktaydı. Ne var ki, devlet bankası iken anonim şirket höline getirilen bankaya Anadolu eşraf ve tüccarı ile politikacılardan Konya mebuslarının ağır bastığı bir İdare Meclisi bulmak kolay olmuşsa da, Genel Kurul'un tespitinde başarı sağlanamamıştır. Verdikleri vergi ile bankanın sermayesini sağlayan çiftçiler kimlerdi, bunlar Genel Kurul'da nasıl temsil edilecekti? Meseleye tatmin edici bir çözüm yolu getirilememiştir. Fakat bu nev'i şahsına münhasır anonim şirketin eşraf ve tüccardan

İdare Meclisi üyeleri, banka kredilerini tüccara ve büyük toprak sâhiplerine kaydırmayı bilmişlerdir. Genel Müdürü İsviçreli olan Ziraat Bankası'nın Türk Müdür Yardımcısı Cemal Hüsnü Taray, bu yüzden istifa etmek zorunda kalmıştır. Taray, şöyle demektedir: «Daha Kurtuluş Savaşı yıllarında Ziraat Bankası'nı köylüye yöneltmek istedik. Kredi çeşitlerini ve miktarını arttırdık. Kooperatifler üzerinde durduk. Ben o zaman Ziraat Bankası'nın başındaydım. Bir de İdare Heyeti seçildi. İdare Heyeti, isim yapmış, emniyetli ve namuslu insanlardan kurulu diye seviniyordum. Fakat işe başladıklarının daha dördüncü günü, 'filân adamı Konya'ya müdür tayin edelim, köylüyü bırakıp, tüccara kredi açalım' demeye başladılar. Taleplerinde başarıya da ulaştılar. Bana istifa etmek düştü. Hamiyetli adamlardı güya, eşraftandılar»[365].

Ziraat Bankası, 1937 yılında, iktisadi devlet teşekkülü biçiminde, yeniden devlet bankası hâline getirilmiştir. Bankayı devletleştiren kanunun gerekçesinde, «Bugünkü kredi membalarımızı, ziraatle, ziraî istihsal ile fiili hiçbir alâkası kalmamış bulunanlara, sadece toprak sâhibi olmaktan başka bir içtimaî rolü olmayanlara kaptırmamak kararındayız» denilmektedir*.

---

* Dr. İlhan Başgöz, Ziraat Bankası ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: «Ziraat Bankası, 1924'te Ankara'ya nakledilerek kredi imkânları genişletilir. Köylüye tohum, âlet vb. için kredi verecektir. Ancak bankacılığın zaruretl, açılan krediye sağlam teminat istemektedir. Bu yüzden muteber kefil veya teminat bulamayan köylü kolay kredi alamaz. Kendisini ziyarete gelen Mustafa Kemal'e, 1926'da, Konya'nın Mehmet Ağa'sı şöyle der: 'Paşam, banka kredi vermek için bizden tüccar kefil istiyor. Bana hangi tüccar kefil olur? Beni dinlersen, bankanın idare heyetini çiftçilerden yap'. 1925-1935 yılları arasının bu konudaki yayınları, Mehmet Ağa'yı haklı çıkarmaktadır. Krediyi Ziraat Bankalarından tüccar ve esnaf yüzde 10 faizle almakta, köylüye normal olarak yüzde 80-120, fevkalâden de yüzde 500 faizle kendisi vermektedir. Bu hoyrat murabahacılık, başvekilin sert ve acı tenkitlerini çekmiştir» (**Cumhuriyetin Reform Yılları**, Yön, sayı: 77).

ŞEKER SANAYİİ

Kredi kurumlarının yanı sıra devlet, sanayii teşvik için özel kanunlar çıkaracaktır. İlk kanun, 1925 yılında, özel teşebbüsün ilgi gösterdiği şeker sonayii alanında çıkarılmıştır. Bu kanunla, belli bir bölgede başka bir fabrika kurulması engellenmektedir. Meselâ Trakyâ'da Alpullu Şeker Fabrikası kurulmuştur. Artık İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne illerinde başka şeker fabrikası kurulamayacak, Alpullu 25 yıl süreyle bölgede tekel durumunda kalacaktır. Fabrikalar, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Konunu'ndaki imtiyaz ve muafiyetlerden yararlanacaklardır. Ayrıca şu imtiyazları elde edeceklerdir :

— Şekerin 18 yıl İstihlâk Vergisinden muafiyeti.

— Fabrikalar için pancar üreten arazinin 10 yıl boyunca Arazi Vergisinden muafiyeti.

— Fabrikaya kömür, linyit, kiremit sağlayan ocakların normal olarak ödedikleri resimlerden muafiyeti.

— Fabrika kuruluş yeri için gerekli arazinin 1 ilâ 5 hektar arasında kalmak şartıyle, devlet tarafından parasız sağlanması.

— Fabrika nakliyatı ile ilgili taşımalarda, Nakliyat Vergisinden üçte bir indirim.

— Fabrikalarda çalışan personele 10 yıl süreyle Kazanç Vergisinden muafiyet.

SANAYİ VE MAADİN BANKASI

1925'te kurulan banka, Osmanlı Devleti'nden miras kalan devlet teşebbüslerini, özel şirketlere devredinceye kadar yönetmekle görevlidir. Banka, tamamı kendine ait sınaî teşebbüs kuramayacak, fakat özel teşebbüslerle iştirake gidebilecektir. Ayrıca, Türk sanayici ve madencilerine kredi açacaktır. Banka kendisine devredilmiş devlet teşebbüslerini anonim şirketler hâline getirecektir. Bu şirketlerin yüzde 51 hissesi, nâma muharrer olup bankaya ve Türklere ait olacaktır. Geri kalan yüzde 49'a ya-

bancı sermaye katılabilecektir. Banka 7 yıllık ömrü süresince, çeşitli teşebbüslere 1 milyon 173 bin lira ile katılacak, 3,8 milyon lira kredi vermek zorunda kalacaktır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyeti sınırlı kalmakla birlikte, bugün pek fazla eleştirilen devlet-özel teşebbüs ortaklığının Cumhuriyet kadar eski bir fikir olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Banka, 16 özel şirketin sermayesine katılmış ve onların çoğuna kredi sağlamıştır. Ne var ki, bu karma şirketler, başarısız kalmış ve devlet fonlarının israfına yol açmıştır. Menderes döneminde de karma şirketler, çok daha büyük devlet fonlarının israfı pahasına aynı sonucu verecektir. AP iktidarının bugün de benimsediği bu karma şirketler hakkında bir fikir vermek için bazı örnekleri analım: Meselâ: Kayseri Bünyan Fabrikası, özel kişiler ile Ticaret Vekâletinin ortaklığı olarak 1925 yılında bir anonim şirket biçiminde kurulmuştur. Ticaret Vekâleti, aynı yıl içinde hissesini bankaya devretmiştir. Fabrika 1927 yılında tamamlanmış, fakat imâl ettiği iplikleri halıcılara satamayan fabrika, işletme sermayesi ve pazar sıkıntısına düşmüştür. İşletme sermayesi sıkıntısı üzerine, 1927'de 175 bin liralık sermaye 350 bin liraya çıkarılmış, ama yeni hisse senetlerinin pek azı satılabilmiştir. Nihayet fabrika, 1934 yılında Sümerbank tarafından satın alınmıştır.

Özel kişiler, 1925 yılında 175 bin liraylа Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş.'ni kurmuş, banka bu işe 100 bin lira ile katılmıştır. Şirket sermayesinin 72.765 lirası Isparta ve dolaylarındaki özel kişiler tarafından taahhüt edilmiş, fakat bunun ancak 29.531 lirası ödenmiştir. Fabrika inşa ve montajı için gerekli parayı, banka, daha ilk yıldan başlayarak şirkete açtığı kredilerle sağlamak zorunda kalmıştır. Şirket faaliyeti verimsiz olmuştur. 1943 yılında şirketin bütün varlığı Sümerbank'a geçmiştir.

Maraş Çeltik Fabrikası karma ortaklığı da, Sanayi ve Maadin Bankası kredileri ile yaşatılmış, Sanayi ve Maadin Bankası'nın hissesini devralan Sümerbank, bir süre sonra şirketteki hisselerini elden çıkarmıştır. Eskişehir

Lületaşı Şirketi'ne banka, 25 bin liralık yüzde 25 hisse ile katılmıştır. Ancak 25 bini Maliyece verilen 45 bin lira sermaye taplanabilmiştir. Gelişmeyen şirket, faaliyetine son vermiştir. Ankara Milli Mensucat Türk Anonim Şirketi de, banka iştirak ve kredilerine rağmen, hisse senetlerini özel kişilere satmayı başaramamıştır. Kısaca, bankanın, iştiraklerine parça parça vermek zorunda kaldığı 4 milyon 270 bin lira para, geniş ölçüde, israf olunmuştur. Menderes döneminde de, özel müteşebbis imal etme amacıyle girişilen iştirakler politikası, aynı kötü sonuçları verecektir. Buna karşılık, Sanayi ve Maadin Bankası'nın Osmanlı döneminde devraldığı Feshane Yünlü Dokuma, Bakırköy Pamuklu Dokuma fabrikalarının sonuçları başarılı olacaktır. 1931 yılı bilânçosuna göre, Banka, bu dört devlet fabrikasına 4 milyon 89 bin lira yatırmış, sağladığı kâr 3 milyon 87 bin liraya erişmiştir. Ayrıca modernleştirilen ve genişletilen bu dört devlet fabrikasının sâbit ve döner kıymetleri tutarı 2 milyon 914 bin liradan, 1333 yılı başında 8 milyon 512 bin liraya yükselmiştir. Demek oluyor kî, devlet eliyle özel müteşebbis imal etme politikasının egemen olduğu dönemde, bu politika hayal kırıklığı yaratırken, devlet işletmeciliği beklenmedik bir başarı sağlamıştır. Bu denemeden alınan ders, devletçilik politikasının kabulünde ağır basacaktır.

TEŞVİK-İ SANAYİ KANUNU

1927 tarihli bir kanunla, belli şartlardaki bütün özel sınaî teşebbüsler ile maden işletmelerine geniş avantajlar sağlanmaktadır. Bu avantajlar, şöyle özetlenebilir:

— Belediye sınırları dışındaki arazi, işletme kuracaklara, devletçe ve parasız sağlanacaktır. Belediye sınırları içinde ise, takdir alunacak arazi bedeli, 10 yılda ödenecektir.

— Teşebbüsler ve bunların bulundukları arazi ve müştemilâtı ve sair tesisleri, müsakkafat, arazi, kazanç,

maktu zam vergilerinden ve belli belediye ruhsatlarından muaftır.

— Kanundan yararlanan teşebbüslerin hisse senetleri ve tahvilleri, damga resminden muaftır.

— Teşebbüslerin kurulması ve genişletilmesi için gerekli inşaat malzemesi, üretim için gerekli hammadde, âlet ve yedek parçalar, teşebbüslere ait taşıma, yükleme boşaltma, enerji üretim ve nakil tesisleri için gerekli malzeme, yurt içinde sağlanamıyorsa, ithalde gümrük ve dahilliye vergilerinden muaftır.

— Teşebbüslerle ilgili malzeme, makina ve âletler, demiryolları ve denziyollarında yüzde 30 indirimli taşınacaktır. Bakanlar Kurulu, hammadde ve mamul maddelerin taşınmasında da indirimli tarife uygulayabilir.

— Teşebbüslere, Bakanlar Kurulu kararı ile, ürettikleri mamul maddeler değerinin yüzde 10'u oranında prim verilebilir.

— Teşebbüsün faaliyeti için gerekliyse, tuz, ispirto ve patlayıcı maddelerde, belli bir indirim uygulanabilir.

— Devlet, özel idareler, belediyeler ve bunlara ait kurumlar ile Teşvik-i Sanayi Konunu'ndan yararlanan teşebbüsler, yerli malları, benzeri ithal mallarından yüzde 10 pahalı da olsa, tercihan kullanmak zorundadırlar.

Bu geniş teşvik tedbirlerine rağmen, tüketim malları ithalâtının önlenemediği, pazarın çok sınırlı ve sermayenin yetersiz olduğu, daha az rizikolu yollardan daha tatlı kazanç sağlama olanaklarının bulunduğu bir ortamda, özel sektörün bir başarı sağlayamayışı normaldir. Hatırlamak gerekir ki, Japonya'da çok daha elverişli şartlarda, sanayileşme, ancak devletin müteşebbis olması, hiç değilse yüksek kârları kesinlikle garanti altına alması sayesinde başarılmıştır. Bu nedenle, ilk planda ele alınan ve özel müteşebbisleri çeken şeker sanayiinde dahi,, ilk adımlar, külfeti devletin yüklenmesine rağmen, başarısız olmuştur. İlk teşebbüsü Uşaklı Nuri Ağa (Nuri Şeker) yapmıştır. Nuri Ağa'nın teşebbüsüyle 1923 yılında Uşak çiftçilerinin katıldığı 600 bin lira sermayeli Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.

kurulmuştur. Ne var ki, Nuri Ağa ve ortakları, bu teşebbüsü başarıya ulaştıracak olanaklardan yoksundur. 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, yüzde 30 oranında sermayeye katılmıştır. İş bu kadarla da bitmemektedir. Terakki-i Ziraat Şirketi'nin Skoda firmasına karşı giriştiği taahhütlerin zamanında yerine getirilmesi, Inşaat ve montajın tamamlanması için gerekli büyük harcamaları da, şirkete büyük krediler açarak zoraki ortak Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yüklenmiştir. Kısaca, Türkiye'nin ilk şeker fabrikası, Nuri Ağa ve ortaklarına maledilmekle birlikte, hemen hemen bütünüyle, devlet tarafından kurulmuştur. Fabrika, 1926 yılına doğru deneme işletmesine başlayacak hâle gelmiştir. O tarihte şirketin devlet bankasına 895 bin lira borcu vardır. Fakat fabrika, yeteri kadar işleyecek pancar bulamamıştır. Zararlar birikmiş ve nihayet 1930 yılında şirket tasfiye edilmiştir. Fabrika ve müştemilâtı, devlet teşebbüslerine geçmiştir. Uşak fabrikası, devletle özel teşebbüs ortaklıklarının devlet aleyhine işlediğini gösteren çarpıcı bir örnek olarak ileri sürülmüştür. 1932 yılında Meclis'te Hasan Fehmi şöyle konuşmaktadır: «Bundan evvel Devlet sermayelerinin uğradığı âkıbetten istifade etmemiz lâzımdır. Azamî miktarda Devlet sermayesi ve cüz'i miktarda şahsa ait sermayeler konmak suretiyle bazı teşebbüsler oldu. Uşak Şeker Fabrikasında eşhasa ait 20 bin lira, Devlete ait 300-400 bin lirayı idare ediyordu... Bugün tasfiye etsek, acaba elimizde yüzde 10 kalır mı?»[366] Gerçekten özel kişiler elindeki hisse senetlerinin satın alınması sonucunda, devlet teşebbüsü, 250 bin lira civarında zarar etmiştir.

İkinci şeker fabrikası denemesine, çok daha usta özel teşebbüsçüler eliyle Alpullu'da girişilmiştir. Şâkir Kesebir, Edirne milletvekillerinden Faik Kaltakkıran, Hüseyin Rıfkı Ardaman, Tekirdağ Milletvekili Faik Öztrak, Bilecik Milletvekili İbrahim Çolak ve başta «Şeker Kralı» diye bilinen Hayri İpar olmak üzere beş tüccar ile birlikte 1925 yılında Istanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'ni kurmuşlardır. İşbilir tüccarlar ile nüfuzlu po-

litikacılar ortaklığına dayanan şirket, ilk planda kudretli iş Bankası'nı işin içine sokmasını bilmiştir. O günlerdeki bir Ziraat Bankası yetkilisine göre, şirket temsilcileri, bankaya başvurmuşlar, para istemişlerdir. Yetkili, «Şirketin hisse senetlerini veriyor musunuz?» demiş, «Hayır, borç istiyoruz» cevabıyla karşılaşmıştır. Yetkili, İsmet Paşa'ya gitmiş, «Tek yapsınlar da, nasıl yaparlarsa yapsınlar» direktifini almıştır. Neticede şirketin bir miktar hissesine Ziraat Bankası, daha yüksek miktardaki hissesine İş Bankası sâhip olmuştur. (Şirket hisselerinin yüzde 68'i İş Bankasının, yüzde 10'u Ziraat Bankası ile Trakya İlleri Özel İdarelerinin ve yüzde 22'si özel kişilerin elindeydi). Bankaların malî gücü ile, Alpullu Şeker Fabrikası tamamlanmıştır. Daha sonraları İş Bankası'nın öncülüğü ile Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları (yüze 51 İş Bankası, yüzde 49 Ziraat Bankası) kurulmuş ve fabrikaların sayısı dörde çıkmıştır.

İTHALÂTÇILAR, SANAYİLEŞMEYİ BALTALIYOR

Devlet deteği ve himayesi ile özel ellerde kurulan şeker sanayinin dördüncü fabrikadan sonraki hikâyesini, Sanayi Tetkik Dairesi Reisi sıfatiyle bu alandaki «çak ağır ve garip aksaklıkları» inceleyen Şevket Süreyya Aydemir'den dinleyelim:

«Ama işte o noktada 'Artık yeter!' denildi.

— Türkiye daha fazla fabrika kaldırmaz. Türkiye'de daha fazla fabrika kurmak için yer yaktur. Türkiye şeker eksiğini dışarıdan ithal edecektir.' denildi. 'San istihsal haddi 65 bin tondur.' denildi. Daha fazla istihsal edersek, fabrikalar dayanamaz, dağılır.' denildi. 'Ve bu tertibe, bir de dokunulmaz isim bulundu: İnönü Projesi»!..

«Hem de bu arada, şeker ithal işini tek elde toplamak için bir de özel şirket kurulmuştu. Bu özel şirketin aktif yürütücüsü, meselâ bir şeker kralı vardı. İdare Meclisinde bazı isimler görülüyordu. Ama şirketin ne yeri, ne yur-

du, ne depolama, sevketme tesisleri, ne büroları vardı. Ama Türkiye'nin büyük miktarda şeker ithalinde gene bu şirket sahnedeydi. Şekerle ilgili daha bazı işler de elinde toplanmıştı. Eldeki dört şeker fabrikasının 1939'da meselâ bütün istihsali 42 bin tona indirilmişti*...

Bütün işler, tediyeler, depolama ve sevk hizmetleri, hep şeker şirketi tarafından yapılıyordu. Hesap hülâsaları çıkarılıyor ve neticede özel şirket kazançları kabul ve tahsil ediyordu.

Ama 1939'da bu işler kontrol altına alınıp da, İnönü Projesi denilen ve onu tertip edenlerden başkası tarafından görülmeyen proje ve şirket de ortadan kaldırılınca, o sene dört şeker fabrikasının istihsalâtı 90 bin tona çıktı. Sonra da 120 bin ton! Hem fabrikalar da çalıştı, parçalanmadı. Şeker ziraati genişletildi, yayıldı. Ve bugün Türkiye'de 16 şeker fabrikası çalışır, istihsal ise 42 bin ton değil, 450 bin tondur. Hatta Türkiye 1 milyon ton şeker istihsal edebilir.

Öyle sanıyorum ki, çeşitli şekillerde şeker etrafında düğümlenen bazı teşebbüsler ve hele özel şirket işi Türkiye'ye devlet nüfuz ve imkânlarına arkasını dayayarak özel sektörün zaferi gibi gösterilen işlerden biridir»[367].

Bu örnek, memleketin sanayileşmesine hizmet etmek amacıyle kurulmuş bir bankanın yönetici grubunun tutumunu göstermek bakımından da dikkat çekicidir. Banka, şeker fabrikalarının ortağıdır. Çıkarı, teorik planda, şeker ithalinin önlenmesi ve iç üretimin geliştirilmesi olmalıdır, diye düşünülebilir. Fakat ithal malı şeker o kadar ucuzdur ki, bunu ithal edip içerde yüksek fiyatla satmak, çok daha kolay ve kârlıdır. Bunun için içerde şeker satış tekelini ele geçirmek yeterlidir. Nitekim Hayri İpar ile işbirliği hâlindeki nüfuzlu İş Bankası Grubu, şeker ticaretini ele geçirdikten sonra, Atatürk Bulvarı üzerinde bugünkü Meclis'in karşısında içinde iki güzel sekreter bulunan bir büro tut-

* Şeker ithalâtımız 1934 ve 1935'te 2-3 bin tona kadar inmiştir. 1935-1939 döneminde, iç üretim düşük seviyede tutulduğundan, ithalât yılda ortalama 30 bin ton olmuştur.

makla, şeker ithalinden sağlanan büyük kârları paylaşmışlardır. İthal işi dahi, şeker fabrikaları tarafından yürütülmüş, kâr «TEÇ Şirketi»ne devredilmiştir. Üretimini kısan şeker fabrikaları ise, zarar etmiş ve devletin yüksek teşvik ve himayesi ile girişilen sanayileşme hareketi, devlete en yakın eller tarafından baltalanmıştır.

İş Bankası'nın giriştiği cam sanayiinde de durum farklı olmamıştır. Bankanın sâhip olduğu Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda —bir kararname ile, 25 yıl süreyle 8 ilde başka fabrika kurulamaması hükmü sağlanarak fabrikaya tekel hakkı tanındığı halde— üretim, sınırlı ve çok az çeşitli tutulmuştur. Mamullerin satış tekeli, «Kale Grubu» denilen «Karako ve Ortakları»na verilmiştir. Bu Musevî grubu, yüksek fiyatlı satışlar ve ithalât yoluyla, fabrika ve milli sanayi aleyhine, yüksek kârlar sağlamıştır. Musevi tüccar grubunun bu işte yalnız olmadığı, milli sanayi kurmakla yükümlü nüfuzlu özel teşebbüsçülerle ortak çalıştığı açıktır. Meseleyi resmen inceleyen Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şunları söylemektedir: «Affairisme'in İş Bankası etrafında ve asıl koruyucusuna haber verilmeden, buna benzer (şeker işi gibi) anlaşmaları olmuştur. Meseiâ Bankanın yüzde 99 hissesine sâhip olduğu ve fiilen idare ettiği Paşabahçe Şişe ve Cam fabrikası mamullerinin satışı, bu işe 1939'da yeni hükümet el koyuncaya kadar, İstanbul'da bir Musevi grubuna, imtiyazlı bir şekilde kapatılmış gibiydi. Bundan başka, bu fabrikanın 'Avrupa fiyat seviyesine uygun' diye geçinilen fiyatlarının, bu grup tarafından Almanya ve Polanya'dan yapılan ithalât fiyatlarının üç misli üstünde olduğu, fakat iç satışların hep beraber bu yanlış fiyatlar üzerinden yürütüldüğü grup bürolarında yapılan incelemelerde meydana çıkmıştır. Böyle bir fiyat iddiası yürütmeye esas tutulan vesikanın, matbaada basılmış, imzasız, sâhipsiz ve asılsız bir Almanca yazı olduğu tespit edilmiştir.

Bu misalleri çoğaltabiliriz. Hülâsa affairisme, Türkiye'de işlemiştir ve Celâl Bayar'ın daha önce makalesinden alınan parçada ifade ettiği gibi, hükümet her şeyi

kendi yapmak, özel teşebbüse yer vermemek meylinde olmamıştır*. Aksine olarak özel teşebbüse bağlı tertipler, hatta bizzat devlet kontrolünün yürütülmesi gereken sahalara bile nüfuz ederek, işlemek imkânını bulmuştur. Bu tertiplerin en küçük bir kontrole tahammülü olmadığı da meydondaydı. Nitekim bu neticeler ortoya konulunco, bu işlerin bağlı bulunduğu Umum Müdür işin esasını meydana vuran beyonlarla görevinden çekilmek zorunda kalmıştır»[36x].

İş Bankası Grubu, üçüncü bir iş olarak kâğıt sonayiine el atmak istemiştir. Bu olanda do, kâğıt tekeli kurulocak ve millî sanayi kurma gerekçesiyle, üretimden cak, kâğıt ithaline yönelinecekti. İsmet Paşa'nın ağırlığını ortaya koymasıyla, bu teşebbüs önlenebilmiş ve kâğıt sanayii devlet eliyle kurulmuştur, ama olay, İş Bankası'na ve kudretli politikacılara dayanan grubun büyük gücünü göstermek bakımından dikkat çekicidir. İnönü'nün 1937 yılında başbakanlıktan ayrılmasında, ileri sürülen görünüşteki sebepler ne olursa olsun, bu grubun önemli bir rolü bulunsa gerektir.

KÂĞIT SANAYİİNİN HİKÂYESİ

İş hayatında suyun başını tutan bu grup, bir an önce Türkiye'nin sanayileşmesini isteyen Büyük Atotürk'ü de, kalkınma yolunda önemli işler yaptıkları hususunda inandırmışa benzemektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu konuda şunları yazmaktodır: «...bir İş Bankası vardır ki, hemen bütün sınaî ve ticarî teşebbüslere yardım etmekte ve hatta çoğuna bizzat katılmaktan beri kalmamokta idi. Bu malî müessesenin başında bulunan ise, Mahmut Celâl Bey'den başka biri değildi. Şu halde Celâl Bey'in memle-

* Bayar, Meydan dergisinin 4 Mayıs 1965 tarihli sayısında yayınladığı bir yazıda Sanayi Ofisi kuran İnönü Hükümeti için. «O zamanki hükümet, bütün işleri bizzat yapmak temayülünde idi. Şahsî teşebbüse de meydan bırakmak niyetinde olduğuna dair emareler yoktu» demektedir.

ketin en yetkili iktisatçısı olduğuna inanmak lâzım gelmez miydi?

İtiraf ederim ki, Atatürk de buna inanmış ve bu inancını birçok vesilelerle açıklamıştır. Meselâ her ne vakit İş Bankası'ndan söz açtı ise, o bankanın bütün başarılarını Celâl Bey'in dirayetli sevk ve idaresine atfedici beyanlarda bulunmuştur. Hatta bir gün gelmiş, İş Bankası'nın kuruluşunun onuncu yılı münasebetiyle İstanbul'da Ertuğrul yatında yapılan bir törende, bize Celâl Bey'i göstererek :

— Bilesiniz ki, Mahmut Celâl Beyefendi Türkiye'nin en büyük iktisatçısıdır' demiş ve herbirimizin kalkıp onu ayrı ayrı tebrik etmemizi istemiştir»[369].

İşte memleketin sanayileşmesine büyük hizmet ettiği hususunda Gazi'yi dahi inandırmış olan bu grup, devletin yapmayı planladığı kâğıt işini, devletin elinden almak istemiştir. İsmet Paşa ve İktisat Vekili Mustafa Şeref, bu teşebbüse karşı çıkmışlardır. Celâl Bayar, kendi açısından kâğıt hikâyesini şöyle anlatmaktadır: «Bir gün, bana Mehmet Ali Kâğıtçı adında bir gençten bahsettiler. Almanya'da kâğıt sonayii ihtisası yapmış. Türkiye'de de bir kâğıt fabrikası kurulmasını düşünüyormuş. Hakkında bilgi toplattım. Böyle bir fabrikayı kuracak ve işletecek bilgiye ve kabiliyete gerçekten sâhip bir genç olduğunu öğrendik. Kendisini çağırtıp konuştum. Projelerini incelettim. Neticenin gene müspet olduğunu görünce, meseleyi banka idare meclisine getirdim ve karar aldım.

Yerini seçtik. Fabrika İzmit'te yapılabilirdi (bugünkü yerinde). Teşvik-i Sanayi Kanunu'na göre, o bölgede aynı mahiyette ikinci bir fabrika yapılmasını önlemek üzere, mıntıkalar ayrılıyordu. Biz de banka olarak izin istedik. Sanayi Vekâleti vasıtasıyle hükümet cevap verdi :

— Bu fabrikayı da ofis yopacck, size izin veremeyiz!

Bu hâdise, Devlet bütçesinin aşağı yukarı 200 küsur milyon lira olduğu ve öğretmen maaşlarının ödenemediği bir tarihte cereyan ediyordu.

Bu kararı yürütemeyen Banka İdare Meclisi'ne duru-

mu açtım. İzahat verdikten sonra, ilâve etmek lüzumunu da duydum :

— Ben onların yerinde olsaydım, dedim, bu işi reddetmezdim. İhtiyaç çoktur, elde para yoktur. Bu müsaadeyle devletin yükünü azaltmış olurdum. O devlet ki bütçesi maaş vermeye bile müsait değil. Madem bir hususî teşebbüs tâlip olmuştur, bunu ona verir, hatta desteklerdim.

Ben bu gibi meseleleri kendisine intikal ettirmezdim. Ama İdare Meclisimizde arkadaşları vardı. Atatürk'e söylemişler. Memlekette bir iş görmek isteyen ve bilhassa sanayi meselelerinde pek hassas olan Atatürk, anlatılanlarla ilgilenmiş. Bir tatil günü, Orman Çiftliği'nde atla geziyordum, beni gördü, el sallayarak yanına çağırdı.

— Bir kâğıt meseleniz varmış, anlatın bakalım, dedi.

Anlattım.

— Atlayın otomobile, yolda bana bir kere daha anlatın, dedi.

Tekrarladım. Fikri çok benimsemişti. 'Devletin yaptığını devlete yaptırmak, ama yapmadıklarını da hususî teşebbüse bırakmak...' Bu ona çok yakın geliyordu»[3:•].

Hikâyenin gerisini görgü tanığı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dan dinleyelim: Atatürk Yalova'dadır. İktisat Vekili Prof. Mustafa Şeref'i huzuruna çağırmıştır. Aralarında şu konuşma geçer :

«— Meselâ sizin maiyetinizde bir Sanayi Umum Müdürü mü ne varmış, onu nasıl bilirsiniz? diye sordu.

Ve Mustafa Şeref'in hiç tereddüt etmeksizin verdiği cevap şu oldu :

— Dürüst, çalışkan ve kıymetli bir mesai arkadaşım olarak bilirim, Paşam.

İşte, ne olduysa bunun üzerine oldu. Atatürk kendilerinde hiç görmediğim bir öfkeyle elini masaya vurdu ve Mustafa Şeref Bey'i öylesine haşladı ki, zavallı adam neye uğradığını bilemedi. Yanıbaşında oturduğum için görü-

yordum: Şakaklarından iri iri ter taneleri akıyor, elleri titriyordu. Neredeyse kalbinin küt küt attığını işitecektim. Arada bir bütün kuvvetini toplayarak, kendini ya da bakanlığını savunmaya çabalıyor, fakat kelimeler boğazının içinde düğümlenip kalıyor, yalnız şu iki sözü söyleyip susuyordu :

— Efendim, bendeniz, arzedeyim, bendeniz...

Haş, daha fazla konuşabilse de Atatürk onu dinleyecek değildi. Sesinin en yüksek tonuyla :

— O sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız, diyordu, memleketimizin iktisadî ve sınaî inkişafını baltalamaktan başka şey bilmeyen bir adamdır. Ortada, bundan birkaç yıl evvel 250 bin lira sermaye ile kurulup, bugün 3-4 milyonluk bir malî müessese kudretini haiz bir milli bankamız var. İşte, bu kadar az bir zaman içinde böyle bir muvaffakatiyet elde etmiş olan bu banka, geçenlerde İstanbul'da bir kâğıt fabrikası kurma ruhsatı almak için Vekâletinize müracaat ediyor ve buna karşılık sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız, nedendir bilmem, bin türlü müşkülât çıkarıyor.

— Arzedeyim efendim...

— Ben meseleyi tetkik ettim. Yapılan müracatta kanunlara, mevzuata aykırı bir tek nokta bulamadım. Kat'i kanaatim şudur ki, yalnız kötü niyetle hareket etmiştir, ya da bazı menfi tesirler altında kalmıştır.

Atatürk, böylece, daha ne kadar konuştu, pek iyi hatırlamıyorum. Zaten o anda öyle bir heleean içindeydim ki, söylediklerinin büyük kısmını dinleyemiyordum bile. Yalnız şu 'menfî tesirler' sözü beynime saplanıp kalmıştı. Bu tesirler, öteden beri, İş Bankası'nın teşebbüslerini kontrolü altına almağa çalıştığını ve arasıra bazı kimselerin bu banka idare meclisi üyeliklerine tâyininde vetosunu dayatmaya kalkıştığını işittiğim İsmet Paşa'dan başka kimden gelebilirdi? İş Bankası ile, kâh 'affairiste'leri destekliyor, memlekette her yapılan işten aslan payı alıyor diye uğraşan İsmet Paşa değil miydi? Nihayet beş-on günden beri Yalova'nın havasını zehirleyen dedikodu-

ların hep İsmet Paşa'nın adı etrafında dönüp dolaşışı kendime sorduğum bu sualleri yeter bir açıklıkla cevaplandırmıyor muydu?..

Fakat, burada gene aydınlanması lâzım gelen bir nokta vardı: Küçük politikanın daima üstünde bildiğim Atatürk, nasıl olmuştu da şu bedbaht 'Kâğıt Fabrikası' işinde küçük politikanın yegâne mücadele araçlarını teşkil eden fitne ve tezvir silâhlarını kullananların tarafını tutmuştu?

Ben, bunu, gene şahsî müşahedelerime dayanarak, şu sebepler, ya da şu olaylarla izah edebiliyorum:

1 — Atatürk'ün, kendi eseri telâkki ettiği ve az zaman içinde birçok başarılarını görerek övdüğü İş Bankası'nın öteden beri İsmet Paşa tarafından sinsi sinsi gözetlenişi ve hatta —biraz önce yukarıda söylediğim gibi— bazı teşebbüs ve muamelelerinin önlenmesi ve kontrolü yolunda birtakım tedbirler alınması;

2 — Kâğıt fabrikası meselesi ortaya çıktığı vakit İsmet Paşa'nın kendini ve hükümetini, diğer bütün devlet işlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya Atatürk'le başbaşa verip savunmak lüzumunu duymaksızın küskün ve hırçın bir tavır alarak arasıra Yalova'ya geldiği halde dahi O'nu semtine uğramaktan çekinir görünüşü»[171].

Yakup Kadri'nin sözlerini, Falih Rıfkı'nın şu gözlemiyle tamamlayalım: «İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in gittikçe kuvvetlenen otoritesini kendi menfaatleri için istismar edenlere karşı mücadele ederek, ona belki de en büyük hizmeti etti. İsmet Paşa'nın etrafındaki bütün hasımlıkların baş sebebi, bu mücadeledir»[172].

Kâğıt fabrikası meselesi, Mustafa Şeref'in yerine İktisat Vekilliğine Celâl Bayar'ın gelmesiyle çözülecektir. Fakat herhalde İsmet Paşa'nın etkisiyle, kâğıt fabrikası kurmak isteyen Genel Müdür Celâl Bayar, bu işi İktisat Vekili olarak, devlet adına yapacaktır. Devletçilik politikasını da, İktisat Vekili sıfatıyle, Celâl Bayar yürütecektir.

İş Bankası Grubu'nun nüfuzu, İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanı oluşuyla kırılacaktır. Başvekil Celâl Bayar ve İktisat Vekili Şâkir Kesebir, görevlerinden ayrılacaklardır. İş Bankası Genel Müdürü görevinden uzaklaştırılacaktır. Kılıç Ali gibiler bir daha milletvekili seçilemeyeceklerdir. Grubun, yerli sanayiin gelişmesini baltalayan com ve şeker skandalı gibi çeşitli yolsuzlukları incelenecek, dosyalar hazırlanacaktır. Fakat Türkiye'de bugün kapitalizmin gelişmesini araştıranlar için değerli bir kaynak teşkil eden bu dosyalar, «devr-i sâbık yaratılmasın» diye, devlet arşivlerinde uyutulacaktır. Şevket Süreyya, hikâyenin sonunu şöyle tamamlamaktadır: «Yeni Reisicumhurun işe başlamasından ve Celâl Bayar'ın gene başvekili olarak kalmasından sonra Bayar'ın eski Başvekilliği devrine ait... affairiste tertiplerle ilgili birçok dedikodular ortada dolaşıyordu. Hatta bunlardan bir kısmının kahramanları, Celâl Bayar'ın yakın çevrelerinden sayılan kimselerdi. Meselâ Denizbank'ın satın aldığı ve SATIE şirketine ait dedikodulu bir han dâvasının tahkikatı, böyle bir grup üstünde toplanmıştı. Gene Başvekilin istifasından bir gün evvel ve bizzat Bayar Meclis karşısına çıkarak: 'Arkadaşlar, size hiç hoşunuza gitmeyecek ve sizi üzecek bir haber vermek vazifesiyle mükellefim' sözleriyle başlayan açıklamasında, İmpex isimli bir şirketin karanlık ve sahteci işlerinden söz etmek zorunda kalmıştı. Ama bu şirketin de mensupları ve hele yöneticisi gene yakın ve tanınmış bir iş adamıydı. Bundan başka, Hariciye, Millî Savunma Vekâletleri adına sahte vesikalar tertip ederek, Amerika ve Kanada'dan, o zaman iç harplerle kaynayan İspanya'ya uçak kaçakçılığı yapıldığı meydana çıkmıştı. Bu işin başında görünen Ekrem König adındaki milletlerarası bir maceracının içeride, hatta nüfuzlu kimseler arasında elleri olduğunu basın açığa vurup duruyordu. Hatta bu arada Millî Savunma Bakanı Kâzım Özalp da —tahkikatın selâmeti için— istifa zorunda kaldı. Kısacası, bunlar gibi, ortaya her gün bir başkası atılan karanlık konular, çarpa söküğü gibi uzayıp gidiyordu. Öyle görünüyordu ki, eğer

iş bir disiplin altına alınmaz ve bir 'devr-i sâbık' yaratılmaya gidilirse, bundan bizzat devletin ve rejimin itibarı zedelenecekti. Nitekim ilk ağızda ortaya dökülen bu Ekrem König, Denizbank, İmpex işi gibi konular, şu veya bu şekilde neticelere bağlanarak, daha fazla dedikodular yaratacak bir devr-i sâbık yaratılmasına gidilmemesi daha uygun görüldü.

Gerçi Meclis koridorlarında, Meclis encümenlerinde suçlu arayan, baş isteyen mebuslar çoktu ve bütün ithamlar, haklı haksız hep aynı kimselerin üstünde toplanıyordu.

Rivayetlerin çoğu, tabiî, ya önemsiz ya köksüzdü. Ama anlaşılıyordu ki, eğer çöplük eşilirse, ortalığı ufunetli bir hava sarabilirdi. Bu arada ve 5 Ocakta Kabine, Reisicumhurun başkanlığında toplanarak 'devletin satın almolarında komisyonculuk usulünün kaldırılması' kararına varmıştı[333]. Böylece, İş Bankası Grubu, bir süre için politika sahnesinden silinecektir. Ama çoğu kudretli işadamları olarak daha da güçlenecektir. Şeker Kralı'nın şeker işleriyle ilgili bir yakını, büyük bir bankanın kurucusu ve başkanı olacaktır. Başka bir 'şekerci', büyükçe bir bankanın kurucusu ve başkanı olacaktır. Şeker Kralı, Fransa'nın Güney kıyılarında büyük bir işadamı olarak ömrünü sürdürecektir. 32 şirketin idare meclisi üyesi diye ün yapan bir başkası, dev bir yabancı tekel ile İş Bankası ortaklığı olan yağ şirketinin yöneticisi olarak görünecektir. 1950'de iktidar değişikliğinden sonra, İş Bankası, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde çok daha önemli bir rol oynayacaktır.

Bunun yanında, olanakları ölçüsünde olmamakla birlikte, İş Bankası'nın bu dönemde, ülkenin sanayileşmesinde yine de önemlice bir rol oynadığını kabul etmek gerekir.

ÇİMENTO SANAYİİ

Şimdi bir de çimento sanayiindeki gelişmeyi görelim: Türkiye'de ilk çimento fabrikası, 1910 yılında, Aslan Os-

manlı Şirketi tarafından Darıca'da kurulmuştur. Bunu Eskişehir'deki ufak bir tesis izlemiştir. Bu iki şirket, 1920 yılında birleşmiştir. Fakat 1910-1920 yıllarında, Prof. Ahmet Ali Özeken'in deyimiyle, «malî birtakım oyunlar yapmak, dalavereler çevirmek gayesiyle» fabrika kurmaya gitmeyen Ayyıldız, Hilâl, Yerli Çimento, İzmir Çimento vb. gibi cimento şirketleri kurulmuştur. Meselâ yerli Rumların 1916'da kurdukları Ayyıldız, Darıca'da geniş arazi almış, sonra bu arazinin bir kısmını satarak, İstanbul'da emlâk alım-satımına girişmiştir. Cumhuriyet ilân edildiğinde ortada yalnız 40 bin ton kapasiteli Aslan ve Eskişehir Müttehit Çimento Fabrikaları T.A.Ş. vardır. 1926 yılında Ankara Belediyesi, 18 bin ton kapasiteli ufak bir çimento fabrikası kurmuştur. Belediye fabrikayı kendisi işletmeyip Societe Industrielle des Ciments d'Orient adlı bir yabancı firmanın yarı sermayesine katıldığı Ankara Çimentoları T.A.Ş.'ne kiralamıştır. Şirkete, devlet de ortaktır. Yabancı sermayeli şirket, bu ufak fabrikayı sürekli işletememiş, onu beş yıl âtıl tutmuştur.

Yine 1926 yılında Bakırköy'de 14 bin ton kapositeli ufak bir tesis kurulmuştur. Fakat Ankara ve Bakırköy, bir süre sonra işe yaramayacak olan ilkel tesislerdir. Önemli tek teşebbüs, Aslan'dır. Devlet, çimento fabrikaları kurmayı henüz düşünmediği için, çimento sanayii, yabancı sermayenin gelmesiyle gelişecektir. 1929-1932 yıllarında bir Belçika firması Kartal'da, Anadolu Çimentoları T.A.Ş. adıyla 75 bin ton kapasiteli bir fabrika kuracaktır. Aslan Şirketi, bir Fransız firması ile yarı yarıya, Türk Çimentosu ve Su Kireci A.Ş.'nde birleşecek ve 80 bin ton kapasiteli Zeytinburnu fabrikasını kuracaktır. İkinci beş yıllık planla, devlet bu alana girinceye kadar, çimento sanayiinde daha çok yabancı sermaye egemen olacaktır.

Aslan, Anadolu, Türk Çimento ve Ankara, 1932 yılında bir kartel kurarak piyasayı paylaşacaklar ve fiyatları yüksek tutacaklardır. Çimento fiyatı Yunanistan'da 16, Polonya'da 12 lira iken, Türkiye'de 30 lira olacaktır. İkti-

sat Vekâleti'nin 1935 yılında yaptığı maliyet araştırmaları 30 liraya satılan çimentonun 20 liraya satılabileceğini gösterecektir. En büyük müşteri, üretimin yüzde 70'ini tüketen devlettir. Devlet, fiyatların yüksekliğinden ve inşaat mevsimindeki çimento buhranından şikâyetçidir. Bu nedenle, 1935 yılından başlayarak devlet, çimento fiyatlarının tespitine ve 1936 yılından başlayarak çimento ithaline yönelecektir. Daha çok vergilerin hafifletilmesiyle, çimento fiyatlarında yüzde 50'ye yakın bir indirim sağlanacaktır. Fakat devlet, fiyatları yine de pahalı bulmaktadır ve inşaat mevsiminde çimento buhranı devam etmektedir. Bunun üzerine devlet, Temmuz 1938'de çimento sanayiini devletleştirme kararını almıştır. Bu karar uygulanamamıştır. Artan ihtiyaç dolayısıyla çimento ithal tekeli verilen Etibank, geniş ölçüde ithalâta girişmiş ve bu çimentoyu yerli çimento satış fiyatından 2 lira ucuza piyasaya vermiştir. Ne var ki, çimento satışı birkaç büyük firmanın elindedir ve 2 lira fark, tüketiciye değil, bu aracılara yaramaktadır. Devlet, «Memlekette toptan çimento ticareti, sermaye sâhibi ve bu işlerde öteden beri mütevaggil mahdut birkaç şahsa inhisar etmektedir. İnşaatçılar, müteahhitler, ikinci derecede tüccarlar, münhasıran birinci derecedeki toptancılardan mal almak mecburiyetinde bulunmaktadırlar» gerekçesiyle, bir iki aracıyı zengin eden ucuz fiyatlı satıştan vazgeçilmiştir.

Görüldüğü gibi, bir imar hareketi içinde bulunan Türkiye'de, yabancı sermeyenin katkısıyla bir iki modern tesis kurulmakla birlikte, çimento sanayiinde özel teşebbüsçülük, bekleneni vermemiştir.

ÖZEL TEŞEBBÜSÇÜLÜĞÜN BİLÂNÇOSU

Daha genel planda, devlet himayesi ve teşvikleri ile millî sanayi kurma çabalarının bilânçosu ne olmuştur? Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şu rakamları vermektedir: 1938 yılında, 189'u 1923'ten önce kurulmuş, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 1098 teşebbüs vardır. Fakat bu endüstri varlığının yüzde 90'ı, gerçekte

fabrika denilemeyecek birtakım derme çatma tesislerdir[374]. Odalar Birliği de yayınladığı bir incelemede, özel sanayiin çeşitli nedenlerle pek yetersiz kaldığını kabul etmektedir[375]. Odalar Birliği'ne göre, ancak devletçilik yıllarında özel sektör nisbî bir gelişme göstermiştir.

O yıllarda «iktisadî devletçilik»ten yana olan Ahmet Hamdi Başar ise, devlet desteği ile özel teşebbüs yaratma çabalarını şöyle değerlendirmektedir: «Fırsatlardan yararlanarak birdenbire zengin olanlar arasında kazandıkları poralarla yatırım yapıp kalkınmamıza hizmet edenler çıksa bile, ben bu yolu sakat ve tehlikeli bulmaktaydım. Bir kere zenginliğin kaynağı devlet oluyordu. Gümrükleri yükselten, demiryolu yapımı için müteahhitlere bol para veren, dövizsizlik yüzünden mal gelemediği için karaborsayı yaratan devletti. Bu gibi yollarla çabuk para kazananlar, endüstriye yatırım yapsalar bile, çok kolay ve çabuk para kazanmak için kapkaç sanayi kuracaklardı. Han bodrumlarında, mahalle aralarındaki salaşlarda, eski binalarda fabrikalar mantar gibi yerden bitiyor, en âdi cinsten çıkarılan malları piyasada dünya fiyatlarının bir iki misli yükseğine satılıyordu. Bu devirlerde hiçbir özel teşebbüsün modern bir fabrika kurduğu, ya da çekirdekten yetişmiş sanayi erbabının işini modernleştirdiği görülmemiştir. Dışarıdon çubuk halinde çelik teller getirip (çünkü sanayi hammaddesi diye bunların ithali kontenjan dışıydı) zımba makinasında bunları çivi hâline sokan ve dört misli fiyata satan açıkgözler çıkmıştı. Bizde böyle gözü açık insanlar az olduğundan, hatta bulunmadığından, bunların hemen hepsi dilimizi bile konuşmayon vatandaşlarımız, ya da ecnebi oluyordu. Tabiî hepsinin paravana olarak kullandıkları, çoğu iktidara yakın adamları da vardı»[376].

Devletin hayli fedakârlığı göze olarak giriştiği özel sanayii destekleme politikası, bu politikanın taraftarları arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Celâl Bayar dahi özel müteşebbislerden şikâyetçidir. Bayar, 1936 yılında Endüstri Kongresi'nde şöyle konuşmaktadır: «Memlekette ileri sürülmüş iddiaların birisi de, devletin bütün kârlı

ve büyük işleri kendi eline olarak hususi sermayeye iş bırakmamış olacağı endişesidir... Eğer sadece memleketin sanayileşmesini ve milletin muhtaç olduğu refahı, bazı hususi teşebbüslere ve bu teşebbüslerin dayandığı sermayeye bırakmak lâzım gelirse, lâakal iki asır daha intizar devresi geçirmekliğimiz lâzımdır...

Hususî sermaye nedir? Hususi teşebbüse nasıl revac vermek lâzım gelecektir?.

Açık söylememe müsaadenizi rica edeceğim. Gördük ki, bunlar üç kısma ayrılıyorlar. Birinci kısım, muayyen sahalarda yerleşmeyi münhasıran kendi zaviyelerinden kârlı gören yabancı sermayeye paravanalık edenlerdir. Burada normal şerait içinde ve Türkiye millî ekonomi kuruluşunun icaplarına uygun bir surette çalışan ve çalışacak olan ecnebi sermayesini kastetmiyorum.

İkinci kısım, hükümet her yerde fabrika tesisini arzu etmiyor, biz bugün müsait görülen bir saha için müsaade alalım, bir sermaye gibi elimizde bulunsun, üzerinde spekülasyon yapalım, düşüncesini güdenlerdir.

Üçüncü kısım ise, memleketin ulusal ekonomi icaplarını nazara almaksızın bütün alâkasını ve devletin yüksek himaye tedbirlerini, kendi şahsi ve gündelik menfaatleri için istismarı düşünenlerdir»[317]...

Bayar, sanayici gibi, madenciden de şikâyetçidir. Bayar'a göre, madencilikte ruhsatname olanların birçoğu, madeni işletmektense, imtiyazı birkaç yüz bin liralık komisyonla devretmek için müşteri bekleyip madenleri âtıl bırakmaktadır. Madenle fiilen ilgili ruhsat sâhlbi pek azdır. Özel kişilerin elindeki madenler, «memleket menfaatlerine, millî ekonomi icaplarına muhalif bir spekülasyon mevzuu olarak tecelli etmiştir. Türkiye'de maden faaliyeti başlayalı asırlar olduğu halde, teknik ve sermaye kifayetiyle işleyen ancak bir iki müessese vardır. Hususi sermayenin maden işletme kapasitesi çok zayıftır»[318].

Devletçiliği bir iktisat politikası olarak değil de bir sistem olarak savunan «Kadrocular»a göre ise, Cumhuriyet'in on yıllık denemesi, özel teşebbüsün iflâsını ilân et-

miştir. «Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yıllık tecrübesi ve özel teşebbüsün en geniş bir şekilde, en müsait şartlarla teşvikine rağmen, gayet yetersiz sonuçlar elde edilmesi, Türk İktisadî kalkınmasının özel teşebbüs eliyle yapılamoyacağını göstermektedir. Özel teşebbüs, Türk ekonomisinin her sahasında iflâs etmiştir. Tarımda özel teşebbüs, ilkel ve geleneksel bir teknikten kurtulamamıştır... Ticarette, özellikle dış ticarette özel teşebbüs, müstahsili istismar etmektedir. Dış ticaret gayrı millî unsurların elinde olduğu için, ticaret kanalıyla yapılan sermaye terokümleri memleketimizde kalmıyor. Özel sanayi ise, bütün himaye ve teşvik tedbirlerine rağmen, bir montaj sanayii olmakton ileri gidememiştir. İlkel teknik, şiddetli rekabetten doğan hileli imalât, cüz'î yatırım, yüksek maliyet, özel sanayiimizin özelliklerindendir. Neticede özel sanayi, büyük sermayeye dayanan tesisler kuramamış ve Türkiye'nin sanayileşme temposu çok zayıf ve geri kalmıştır»[378].

Bu cılız sanayi, iddiaya göre, bir de ithalâtçıların inanılması güç bir sabotajına uğramıştır. İktisadî buhran üzerine, Batı ülkelerinde görüldüğü gibi, Türkiye'de de, üretimi kısmak için, 1933 yılında sürprodüksiyon nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnameye dayanarak, ithal edilen mallar için dahi, içeride üretim fazlası olduğuna hükmedilmiştir. Tabiî ki, bundan ithalâtçılar yararlanmıştır. Şevket Süreyya, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: «Sürprodüksiyon nizamnamesi bilhassa tatbikatında bilgisizlik, kaba ve sanayi gelişmelerini durduracak kadar zararlı neticeleri ile, ileride Türk iktisat tarihini yazacakları çok düşündürecektir. Tatbikatın bu şekilde cereyanından o zaman kuvvetle iddia edildiği gibi, yerli sanayiin gelişmesini engelleyip çoğu azınlıklardan olan ithalâtçıların çıkarlarını korumak gibi hileli yollara bittabi inanmıyoruz. Fakat tatbikatta, hatta vahşî birtakım makina kırıcılıklarına kadar varan olaylar, kararlar ve tebliğler, cidden düşündürücüdür».

«Süprodüksiyon nizamnamesi... güya yatırım israfına meydan vermemek omacıyle, kurulacak özel teşebbüs-

ler için İktisat Vekâleti'nden müsaade almak mecburiyetini koyuyordu. Bu müsaadeyi koparmak, çok kötü bir bürokrasi cihazı içinde bir mesele teşkil ediyordu. Kaldı ki, herhangibir sanayi kolunda istihsal fazlalığı olup olmadığını hiçbir suretle takip edemeyen vekâlet, hemen her müracaatta, bu iş kolunda istihsal fazlalığı olduğu ve yeni tesislere gidilemiyeceği şeklinde verdiği cevaplarla, hâlâ izah edilemeyen bir gaflet veya bürokratik alışkanlık içinde özel sanayiin gelişmesini önlüyordu. Meselâ, memlekete büyük ölçüde pamuklu sanayii mamulleri ithaline devam edildiği halde, İktisat Vekâleti radyolarla 'memlekette pamuklu sanayii kolunda sürprodüksiyon olduğu' gibi garip hareketlerde bulunuyordu».

«Bir defasında bir vapur dolusu makina, bir dokuma fabrikasının hemen bütün tesisatı, boşaltılacağı Mersin limanının kapılarını günlerce aşındırdıktan sonra, küskün ve şaşkın, başka memleketlerin yoluna çekip gitmişti»[380]. Yakup Kadri'ye göre, Türkiye.de kurulmak üzere limanlarımıza kadar taşınıp sokulan tekstil fabrikası makinaları, ithalâtçılarla anlaşarak, ikinci elden başka yerlere sattırılmıştır»[381].

Görüldüğü üzere, Cumhuriyet'in geniş devlet desteği ile özel sanayici yaratma politikası, zenginler, hatta Şeker Kralları yaratmış, ama büyük sanayiciler yaratamamıştır. Müteşebbisler daha kolay ve garantili kazanç yollarını seçmişler ve ithalâtçı çıkarları, sanayici çıkarlarından ağır basmıştır. Bununla birlikte, geleceğin büyük işadamları bu dönemde imal edilmiştir. Anadolu'da iş hayatını ellerinde tutan Rum ve Ermenilerin tasfiyesi, milli müteşebbislere geniş olanaklar getirmiştir. Meselâ okumayı bırakıp 1917 yılında, cocuk yaşta bakkallığa başlayan Vehbi Koc, zaferden sonra inşaat malzemesi işi ve yabancı firma mümessillikleri yoluyla, Türkiye'nin 1 numaralı işadamı olmaya yönelmiştir. Aziz Nesin'in **Vatan Sağolsun** hikâyesine konu teşkil eden Şaklr Zümre, Bulgar Meclisinde milletvekilliği yaptıktan ve Kurtuluş Savaşı'na katıldıktan sonra, devlet desteği ile madeni eşya sanayiine

girmiş ve bundan başarı sağlamıştır. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, Ordu siparişleriyle sanayici olmuştur. Bugün, cirosu itibariyle, İstanbul firmaları arasında dokuzuncu sırayı işgal eden Bezmen'lerin Mensucat Santral T.A.Ş. 1929 yılında kurulmuş ve büyük gelişme göstermiştir. Ama yine de bu dönemde özel teşebbüs çok cılız kalmış ve sanayiden çok, ticaretle ilgilenmiştir*.

ÖZEL TEŞEBBÜSÇÜ TEKELCİLİK

Cumhuriyetten hemen sonraki yıllarda, özel teşebbüs imalinin bir önemli yolu, inhisarlar olmuştur. Eskiden mevcut inhisarların dışında, Cumhuriyet, malî ihtiyaçlar dolayısıyla ya da çeşitli gruplardan gelen baskılar altında yeni inhisarlar kurmuştur. Bu inhisarlar, genellikle, özel şir-

---

* Kömür dolayısiyle hızlı bir gelişme gösteren Ereğli, Anadolu burjuvazisinin yükselişi hakkında bir fikir vermeye yeterlidir: Ereğli, kömürün işletilmesiyle, nüfusu 1840'ta 2 bin iken 1910'da 6 bine çıkan bir kasabadır. 1923 mübadelesine kadar nüfusun beşte birini teşkil eden Rumlar, ticaret hayatına hâkimdir. Kayseri ve Konya dolaylarından gelen Ermeniler de madencilik ve ticarette başarı sağlamışlardır. Konyalı Boyacıyan Efendi, ön planda gelen kömür ocağı sâhiplerinden biridir. Kayserili Yuvan Ağa ise, Anadolu limanlarına ve Kuzey Afrika'ya ihracat yapacak kadar kerestecilik işini geliştirmiştir. Nüfuzlu bir iki Türk ailesi de, madencilik ve ticaretle ilgilenmiştir. Bu ailelerin başında, aynı zamanda âyân olan H. İ.'ler ve K. M.'ler gelmektedir. Bu ailelerin köyleri, arazileri, angarya iş gördürme yetkileri ve sonsuz nüfuzları vardır. H. İ'ler, âyânlık dolayısıyla, çok daha nüfuzlu ve kudretlidir.

Bu iki aile, kömür işiyle ilgilenecektir. K. M. bölgenin en verimli ve kolay işletilebilen ocaklarını ele geçirecektir. K. M.'ler, bir kızlarını Abdülhamit'in seccadecibaşı'sı ile evlendirecek ve ailenin lideri H. P. «Fahrî mir-i miran» rütbesi ve paşalık ünvanını sağlayarak güçlenecektir.

Kömüre hâkim olma mücadelesinde ikinci plana düşen eski âyân ailesi H. İ.'ler ise, maden direği yapım ve ticaretine yönelecektir. Bu eski ve kudretli aileler, artık yeni şehirli sınaî düzenin temsilcileridir.

Bu dönemde, ikinci derecede başka aileler de madenciliğe başlamış, ama şehirdeki dükkânlarını, köylerdeki arazilerini ve

ketlere devredilmiştir. Meselâ 14 Nisan 1925 tarihli Limanlar Kanunu, Türkiye'deki limanların idare ve bakım zorunluluğunu, devlete yüklemektedir. Fakat devlet, sermayesini kısmen bütçeden sağlamak suretiyle, liman işleri için özel kişilerin katıldığı anonim şirketler kurmaya yetkili-

---

köylerle ilgilerini sürdürmüşlerdir. Köylünün, ağanın ocağında çalışıp, aldığı ücreti aynı ağanın dükkânından yaptığı alışverişle gene ağaya kaptırması işi, bu dönemde başlamıştır.

Bu durum Cumhuriyetin ilânına kadar sürmüştür. Cumhuriyetten sonra, Saray'a yakın K.M.'lerin ocaklarına ve emlâkine el konmuş ve aile Istanbul'a göç etmiştir. H. İ.'ler ise, maden direği işini sürdürmüşlerdir. Kasabadaki mülkleri otel, kahve v.b. gibi daha çok gelir getiren işletmeler haline gelmiş, ama toprakları kaybolmuştur. Bu ailenin de bir kolu Ereğli'den ayrılıp Zonguldak'a yerleşmiştir. Ailenin önemli kişilerinden biri Zonguldak milletvekilidir.

Bu eski âyân ve paşa ailelerinin sahneden çekilmesinden sonra Ereğli'de yeni zenginler türemiştir. 1925'ten bu yana kömür üretiminin artması ve kömürün dış ülkelere sevki, yükleme ve boşaltma işlerini ön plana çıkartmıştır. Kayığı ve mavnası olan kimseler zenginleşmiştir. Dört tanesi en önemli olan on kadar aile, yükleme ve boşaltmadan servet edinmiştir. 1940'da, kömürün devletleştirilmesiyle bu faaliyet son bulacak ve bu aileler ticarete kayacaklardır.

Ereğli, kömür işinin yanı sıra, civar tarımsal bölgenin alışveriş merkezi olarak kalmıştır. Bu durum, nesilden nesile zenginleşen C.'ler, O.'lar gibi topraktan büsbütün kopmuş tüccar aileleri ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bir kısmı daha sonra, Türkiye'nin birçok yerinde görüldüğü üzere, Istanbul'a yerleşmişlerdir. Meselâ C. ailesi yüzyıl kadan önce civar bir köyden Ereğli'ye gelip ticarete başlamıştır. Oğullar, kömür üretim ve nakliyeciliğine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşı izleyen yıllarda C.'ler işlerini geliştirmiş ve Türkiye ölçüsünde bir servet edinmişlerdir. Aile, 1930'dan önce Istanbul'a yerleşip ülkenin sayılı armatörleri arasına girmiştir. Kasaba bölgenin alış-veriş merkezi rolünü sürdürmektedir. Topraktan büsbütün kopmuş tüccarlar, iş hayatına hâkimdir. Mübeccel Kıray'ın deyimiyle, «Bugün Ereğli'de köylülerin 'ağa' dediği tüccarları, sosyo-ekonomik illntiler bakımından bir terim ile ayırdetmek gerekirse, bunları, bütün orijini ve fonksiyon özellikleri ile burjuva addetmek gerekir... Ereğli bölgesi Türkiye'de burjuvazinin doğup gelişmesine kendi çapında iştirak etmiş ve bu grubun önemli örneklerini vermiştir» (**Mübeccel Kıray, Ereğli, DPT 1964**, s. 67).

dir. Nitekim İstanbul ve İzmir gibi önemli limanlarda, devletin parasıyle dönen, fakat nüfuzlu özel kişiler çıkarına işleyen anonim şirketler kurulmuştur. İstanbul Liman İnhisarı'nın hikâyesi, bu konuda bir fikir vermeye yeterlidir. Liman hizmetlerine, yerli mavnacılar ile yabancı vapur şirketi acentaları egemendir. Acentalar, mal sâhibi tüccardan «dizbarka» adlı fahiş ücretler almaktadır. Millî Türk Ticaret Birliği, limanı «millîleştirme» dâvâsını ele almıştır. Önce maliye müfettişi, sonra iki yabancı vapur kumpanyasının danışmanı olan Birlik Başkanı Kâzım Ziya, acentalık işinin çok kârlı olduğunu söylemektedir. Ankara'nın zaferinden sonra, bazı yabancı vapur kumpanyaları, Rum acentalarını «yeni duruma intibak için» Türk acentaları ile değiştirmek niyetindedirler. Kâzım Ziya, arkadaşlarına, bir şirket kurup acentalık işine atılmayı teklif etmiştir. Onlar acenta olursa, başka Türkler de bu işe atılacak ve Liman, Millî Türk Ticaret Birliği'nin istediği biçimde millileşecektir. Bu düşüncelerle, Kâzım Ziya, Ahmet Hamdi Başar, Cemal Hüsnü Taray ve ünlü Chester işindeki aracılığı dolayısıyle «Chester» lâkabını alan Chester Emin, 10 bin lira sermaye ile «Bahri Muamelât T.A.Ş.»'ni kurmuşlardır. Şirkete Ticaret Vekili Ali Cenanî Bey'in yakın akrabası Cevdet Bey'i de ortak etmeyi uygun bulmuşlardır.

Ahmet Hamdi Başar grubu, bir yandan şirket işiyle uğraşırken, öte yandan da Millî Ticaret Birliği kanaliyle liman işlerinin — tabii vapur acentalığı değil — inhisar altına alınması tezini yürütmeye çalışmıştır. Grup, en kestirme yoldan limanın millileştirilmesinin, gemileri yükleme-boşaltma işinin tekel altına alınmasıyle sağlanabileceği inancındadır. O zamanlar liman işleri, Ticaret Vekâleti'ne bağlıdır. Ticaret Vekâleti, grubun ısrarlı teşebbüsleri üzerine, bir Limanlar Kanunu hazırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu kanuna konan bir madde ile, Hükümet, uygun gördüğü limanlarda, yükleme-boşaltma, gemilere su ve kömür verme, dalgıçlık ve tahliye işlerini, kurulacak şirketlere imtiyaz olarak verecektir. Kanun, sessiz sedasız

Meclis'ten geçer. Bu sayede vapur acentalığı yapmak için planlanan 10 bin lira sermayeli «Bahrî Muamelât Şirketi»ne yeni ve mükemmel bir iş alanı açılmıştır. Başar grubu derhal hükümete başvurup, İstanbul Liman İnhisarı'nın Bahri Muamelât Şirketi'ne verilmesini ister. Ticaret Vekili Ali Cenani, hem Cemal Hüsnü Taray'ın, hem de Chester Emin'in çok yakın arkadaşıdır. Durum, ümitlidir. Nitekim İzmir Liman İnhisarı da İsmet Paşa'nın güven ve arkadaşlığını kazanmış olan Dr. Hulûsi Alataş'ın kurucuları arasında yer aldığı «İzmir Tahmil ve Tahliye Şirketi»ne verilmiştir. Malî güçten yoksun Tahmil ve Tahliye Şirketi'ne, Maliye, 1 milyon lira yardım etmiş, bu sayede birkaç kişinin elinde bulunan şat'lar, yüksek bedellerle satın alınarak İzmir limanı millileştirilmiştir. Fakat İzmir liman hizmetleri, İstanbul'a nazaran basittir. İstanbul'da işler çok daha karışıktır. Ahmet Hamdi Başar, durumu söyle anlatmaktadır: «İstanbul'da dâvâ muazzamdı. Ecnebi vapur kumpanyalarının en kârlı bir işine el koymak, bini aşkın mavnayı, romörkör ve su tankı gibi yüzlerce vasıtayı satın alarak, bu kadar kişiyi kârlarından etmek, son derece karışık işleri bir teşkilâta bağlayarak tek elden yönetmek!... Düşünülmesi bile insanı korkutmaya yeterdi.

Neye, nemize güvenerek biz beş arkadaş — beşinci aramızda isim olarak vardı, hakikatte biz dört kişiydik —, İstanbul Liman İşleri İnhisarı'na tâlip oluyorduk. İzmir'e 1 milyon verilmişse, bize en azından 5 milyon verilmeliydi. Yani bu kadar bir sermaye lâzımdı bu işi çevirmek için. Bizim ise tapu topu, 10 bin liramız vardı. Biraz kendimizi sıkıştırırsak, aramızda 20 bin lira kadar toplayabilirdik. Bize Kâzım Ziya (merhum) cesaret veriyordu: 'Bir kere imtiyazı alalım, gereken parayı işe ortak yaparak, acentalardan bulabilirdik.

Acentalardan para bulmak? Bunun lâfını bile dinlemeye tahammülümüz yoktu. Biz İstanbul Limanı'nı millileştirmek için yola çıkmıştık. Bu, milli bir dâvâ idi. Hükümetten başka hiçbir yerden para alamazdık. Hele para bulmak için muvazaa yapmak, yine acentaları işe karış-

tırmak!.. Olamazdı böyle bir şey. Ticaret Vekili Ali Cenanî Bey'le şahsî dostluğu dolayısıyle bu işimiz için temas eden Cemal Hüsnü, o sıralarda Kibrit Şirketi'nden istifa etmiş, bir ara seçimde Gümüşhane'den mebus seçilmişti. Kibrit inhisarı bir Belçika şirketine verilmişti. Cemal Hüsnü, bu şirketin Türk müdürü iken, memleket aleyhine döndürülen dalaverelere dayanamamış, Belçikalı müdürle kavga etmiş ve ayrılmıştı. Dumanı burnunda bir milliyetçi idi. Ecnebi acentalarından para yardımı sözünü işitince, benim gibi o da şahlandı: 'Böyle bir şey alacaksa, ben yokum' dedi. Kâzım Ziya arkadaşımız, bizim duygularımıza hemen katıldı. Acentalarla anlaşma söz konusu değildi. Bunu sırf inhisarı aldıktan sonra, para bulmanın güç bir şey olmayacağını anlatmak için söylemişti.

Aradan 42 yıl geçti. İnsan, olayları hafızasında ne kadar saklasa, bu kadar sene sonra yine tam olarak hatırlayamaz. Şimdi ben İstanbul Liman Şirketi'ni kurma işine, sırf limanı millîleştirme gayesi için giriştiğimizi, ticarî maksatları daima arkaya attığımızı söylersem, hakikatı açıklamış olacağımı sanmaktayım. Fakat bunun böyle olmaması, hatta o zaman belki bizi daha çok işin ticarî yanının ilgilendirmiş bulunması mümkündür. Hakkımız değil miydi para kazanmak? Kişiliklerimizle, bize inhisarı verecek olanlarla kurduğumuz çok iyi ilişkilerle koskoca bir inhisarı elde ettik mi, değil kendilerimize, sülâlelerimize yetecek kadar servet sâhibi olabilirdik. Biz nomuslu, dürüst adamlardık. Böyle olmamız bir kombinezon yapıp bir işe girişerek zengin olmamıza mâni miydi? Chester adıyle tanınan Emin Bey aramızdaydı. Amerikalı Chester grubunun Doğu'daki meşhur demiryolu ve maden imtiyazı için Hükümete yaptığı müracaattan olumlu bir sonuç alamamıştı, ama, ondan sonra Belçikalılarla anlaşarak, pekâlâ kibrit inhisarını elde etmişti. Cemal Hüsnü'yü de bu şirkete o müdür yaptırmıştı. Bu gibi kombinezonlara hiç aklım ermemesine rağmen, doğrusu ben de zengin olma hevesine kapılmış ve Liman Şirketi işine sırf bir millî dâvâ olarak giriştiğimiz hakkındaki hâtıramda, yanılmış ola-

bilirim. Galiba işin doğrusu biz para kazanmak, zengin olmak için harekete geçtik»[382].

«Ticaret Vekili, Istanbul Liman İşleri İnhisarı'nı bizim kurduğumuz Bahrî Muamelât T.A.Ş.'ne veremezdi. Bu işi kimse duymadan bir olupbittiye getirebileceğimizi umuyorduk. Oysa ki bizim müracaatımızın hemen arkasından Istanbul Mavnacılar Cemiyeti de, bir anonim şirket kurarak, inhisara tâlip olmuştu. Mavnacıların ellerinde kanuni inhisar yokken kurdukları 'Gedik'ten dolayı herkes el'aman demekteydi. Onlara inhisar verilmesi, kediye peynir tulumu teslim etmek demekti. Aramızda şiddetli rekabet oluyordu. Bu işin arkasını bırakmıyorduk. Koyduğumuz sermayeyi harcama pahasına sıksık Ankara'ya gidiyorduk. Mavnacılar Cemiyeti ve Şirketi Reisi Yakup Bey, işin sökmiyeceğini anlayınca, imtiyazı ortaklaşa almamız için bizimle anlaşmaya çalıştı». Neticede Bahrî Muamelât ile Mavnacılar Şirketi'nin yanı sıra, Seyr-i Sefain, İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankası'nın katılmasıyle, her ortak teşekkülün 100'er bin lira koyduğu 500 bin lira sermayeli Istanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. kurulur. O zamanlar taahhüt edilen sermayenin belli bir miktarını ödemek zorunluğu yoktur. Nitekim başlangıçta, yalnız İş Bankası ile Bahri Muamelât onar bin lira ödemiş bulunmaktaydı. Şirketin elinde ancak bu 20 bin lira vardı. 15 kişilik idare heyetine, Hükümetin isteği üzerine, Bahri Muamelât Şirketi'nin dört kurucusu seçilmiş ve Ahmet Hamdi Başar, Genel Müdürlüğe getirilmiştir. İdare meclisinde Saraçoğlu, Dr. Fikret, Salih Bozok gibi nüfuzlu milletvekilleri de yer alacaktır.

17 Ağustos 1925'te imtiyazlı şirket kurulmuştur. Şirket, 1 Eylül 1925'te göreve başlayacaktır. Seyr-i Sefain İdaresi'nden Karaköy'de Köprü başındaki acentası kiralanmış ve büyük bir tabela asılmıştır, ama şirketin hiçbir hazırlığı ve parası yoktur. Chester Emin Bey'in tavsiyesi ile, «Galata piyasasının kurdu» denilen Suat Karaosman, Genel Müdür Yardımcılığına getirilmiştir. Karaosman'ın ilk teklifi, hemen bir deniz motoru ile otomobil almak olmuş-

tur. Karaosman, Genel Müdüre fikrini şu gerekçeyle kabul ettirmiştir: «Bunlarla kazanacağız... Deniz motoruna forsumuzu asacağız (koyu mavi zemin üzerine beyaz bir tek yıldızdan ibaret şirketin amblemini de yapmıştık). Ben denizde dolaşıp ava çıkacağım ve herkese liman şirketinin varlığını göstereceğiz. Sen de forsumuzun dalgalandığı otomobile binerek kendini göstereceksin. Herkes bizi kuvvetli, güçlü sanmalıdır ki, para kazanalım».

Eldeki son paraları bir tenezzüh motoru ile Ford otomobile yatıran şirketin sermayesi, devletten elde ettiği imtiyazdır. Bu imtiyaz değerlendirilecektir. İşe en kolayından, gemilere su verme işinden başlanmıştır. O zamanlar gemilere suyu, iki Rum ve bir Türk firması vermekteydi. Türk firması ile anlaşmaya varılmıştır. Firma, eskisi gibi gemilere su sağlamaya devam edecek, yalnız kanunen bu işi tekelinde tutan Liman Şirketi'ne yüzde 20 pay verecektir. Şirket, bu yoldan, hiçbir külfet yüklenmeden, günde 100-150 lira gelir elde etmiştir.

Gemilere kömür yükleme işi, Kuruçeşme ve Ortaköy'de büyük kömür depoları bulunan Türk olmayan kişilerin elindedir. Kömürler bu depolardan mavnalara yüklenip vapurlara ulaştırılmaktadır. Bu işte, uzmanlaşmış işçi ekipleri kullanılmaktadır. Şimdi kömür yükleme işi, Liman Şirketi'nin tekelindedir. Genel Müdür, gemilere kömür yükleyen en büyük tüccar Kazez'i çağırıp onunla bir anlaşma imzalamıştır. Kazez, eskisi gibi çalışacak, ama Liman Şirketi yüzde 15 kâr payı alacaktır. İşi kitabına uydurmak için güzel bir formül bulunmuştur: Kozez'in işçi ekipleri, Liman Şirketi'nin hizmetinde görünecekti. İşçi ekipleri ile mavnacıların ücretlerini Liman Şirketi ödeyecekti. Ne var ki, Şirket, bu ödediklerinin üzerine yüzde 15 kâr payı ekleyerek, faturayı Kazez'den tahsil edecekti! Genel Müdür Başar, bu hikâyeyi şöyle anlatmaktadır: «En büyük banker kömür tüccarı Kazez'i çağırdık. Kendisine 15 gün mühlet vererek, sonra kömürlerini biz alıp gemilere vereceğimizi bildirdik. Adamcağız müthiş telâşa kapıldı. İşini yoluna koymuş, ekibini kurmuştu. Bunun değişmesi, işinin bo-

zulması demekti. Uzun tartışmalardan sonra kendisine bir lütuf (!) yaptık: Şimdiye kadar çalıştırdığı takımla bir mukavele yapacak ve bu ekibi emrine verecektik. Kullandığı mavnaları da değiştirmeyecektik. Yani sözün kısası, o yine eskisi gibi çalışacak, biz ise yapılan işten ton başına bir ücret, bir inhisar hakkı alacaktık. Şüphesiz işi kitabına uydurmuştuk! İşçi bizimdi, ücretini bizden alacaktı. Biz de ödediğimiz mavna ücretleriyle birlikte işçiye verdiklerimizi, imtiyaz mukavelenamemize göre, yüzde 15 kâr payı ekleyerek, Kazez'den fatura karşılığı alacaktık.

Bir de İstanbul Elektrik Şirketi'ne, Havagazı Şirketi'ne vapurlarıyle Zonguldak'tan kömür getiren Barzilay Benyamen vardı. Fransız şirketlerinin adamı sayılırdı. Eilerindeki gemileri bu işten yapmışlardı. Onlarla da görüştük ve bir anlaşmaya vararak boşaltma müteahhitleri Kığılı Mehmet'i hizmetimize aldık ve kendilerine aylık mavna kiraladık. Bu suretle kömür yükleme ve boşaltma işine de başlamış ve az da olsa yeni bir gelir sağlamıştık».

Asıl tatlı ve kârlı iş, İstanbul'a mal getiren gemilerin boşaltılmasıydı. Malların boşaltılması ve mavnalarda muhafaza işleri de, Liman Şirketi'nin ortağı Mavnacılar Şirketi'ne ihale edilmiştir. Geriye, acentaların işi, yani gelen malları gemilerden boşaltacak, konşimento üzerinden tarifesine göre boşaltma ücreti alacak ve gerekli bütün muameleleri yapacak bir teşkilât işi kalmıştır. Bu görevi, Liman Şirketi'nin Muamelât Şubesi, acentaların personelini hizmetine alarak gerçekleştirecektir. Acentalara göre seksiyanlara ayrılmış Türk Liman Şirketi'nin şefleri, yabancılardan ve Türk olmayanlardandır. Şef yardımcıları ise, Türklerdendir. Bu durum zamanla değiştirilecektir.

Şirket böylece, eski düzeni pek değiştirmeden işe başlamıştır. Gerçekten bir liman şirketi haline gelebilmesi, mavnalar satın alabilmesi için paraya ihtiyacı vardır. Şirketin ortağı Mavnacılar Şirketi ise, buna karşıdır. Hatta Mavnacılar Şirketi Başkanı Yakup Bey, Bahrî Muamelât Şirketi grubunu tasfiye hazırlığı içindedir. İsmet Paşa'nın arzusu ile Liman Şirketi İdare Meclisi'ne alınan iki

kişi ile İdare Meclisi Başkanı Seyr-i Sefain Umum Müdürü Sadullah Bey'i Mavnacılar Şirketi müşavirliğine alarak, Yakup Bey, durumunu kuvvetlendirmiştir. Bu grup, İdare Meclisi'nde, «Şirketin malî vaziyeti müsait olmadığından hiçbir mavna ve vasıta alınmaması, mavna ve vasıta ihtiyacının Mavnacılar Şirketi'nden sağlanması» yolunda karar aldırmıştır. Fakat Genel Müdür, para bulup mavnalar satın alma çabasındadır. Para bulma hikâyesi de, ilgi çekicidir. Ortakların hiçbiri taahhüt ettikleri parayı ödemeye yanaşmamaktadır. Maliye Vekâleti de müthiş para sıkıntısı içindedir. Yalnızca Maliye Bakanı Hasan Saka'dan iki tezkere sağlanmıştır. Tezkerelerden birinde İzmir Liman Şirketi'nden 100 bin liranın Istanbul Liman Şirketi hesabına geçirilmek üzere Tayyare Cemiyeti'ne ödenmesi, ikincisinde İzmir Liman Şirketi'nden gelecek 100 bin liraya karşılık olmak üzere, Tayyare Cemiyeti'nin Istanbul Liman Şirketi'ne 100 bin lira vermesi yazılıdır. Bu tezkerelere dayanarak, Tayyare Cemiyeti Başkanı ve İzmir Liman Şirketi İdare Meclisi üyesi Fuat Bulca, Istanbul Liman Şirketi'ne 100 bin lira ödemiştir. Ne var ki, İzmir Liman Şirketi, Istanbul'a 100 bin lira vermeyi reddetmiştir. Tayyare Cemiyeti, maliyeye olan 100 bin lira borcuna karşılık tutarak, kendi parasını kurtarmıştır. Parayı neticede Maliye ödemiştir. Istanbul Liman Şirketi, bu para karşılığında, Maliye'ye 100 bin liralık hisse senedi göndermiş, fakat senetler bir köşede unutulmuştur. Liman Şirketi, bu hisse senetlerine düşen kârı, kendi işinde kullanacaktır. Maliye, yıllardan sonra, 100 bin lira açığı olduğunu fark edecektir! Tezkere işini hatırlayan bir memurun uyarmasıyle, yeni bakan Abdülhalik Renda, ödünç verildiğini iddia ettiği 100 bin lirayı Liman Şirketi'nden isteyecektir. Halbuki para, bir imza karşılığında bile verilmiş değildir. Paranın alınamayacağını görünce, Maliye, 100 bin liralık ortaklığı istemeye istemeye kabullenecektir.

Liman Şirketi'nin kredi sağlayışının hikâyesi de ilgi çekicidir: Karadeniz Boğazı'nın her iki kıyısında kazaya uğrayan gemilerdeki insanları kurtarmak maksadıyle ku-

rulu Tahlisiye İdaresi, Lozan'dan sonra İngilizlerden bize devredilmiş ve Ticaret Vekâleti'ne bağlı, İdare Meclisi tarafından yönetilen bir teşekkül olmuştur. Bu teşekkül, Boğaz'dan gelip gecen gemilerden bir resim almaktadır. Geliri giderini aştığı icin, elinde para vardır. Tahlisiye İdaresi'nin birikmiş 150 bin lirası, yüzde 1,5 faizle Osmanlı Bankası'nda yatmaktadır. Ticaret Vekili Ali Cenanî Bey ise, kendisinin kurduğu Sanayi ve Maadin Bankası'na para bulomadığı icin üzüntüdedir. Bakanın kendisine bağlı idarenin parasının devletin bankasında değil de, Osmanlı Bankası'nda yattığından haberi yoktur! Yalnız Tahlisiye İdaresi'nde İdare Meclisi üyesi olon Liman Genel Müdürü Başar, meselenin farkındadır. Bu paranın bir kısmının yüzde 6 faizle Limon Şirketi'ne kredi olarak verilmesine karşılık, Başar, paranın Osmanlı Bankası'ndan alınıp Sanayi ve Maadin Bankası'na yatırılmasını sağlar.

Limon Şirketi Genel Müdürü, bu poralarla, İdare Meclisi kararına rağmen, mavno satın almaya koyulur. İdare Meclisi'ndeki «movnacılar grubu» beşe karşı dört oyla Genel Müdürü düşürür. Bahrî Muamelât Grubu derhal istifa ederek, karar alma nisobının olmadığını ileri sürer ve İdare Meclisi kararını hükümsüz sayar. İsmet Paşa'nın isteği ile İzmir limanına ilâveten İstanbul Limon Şirketi İdare Meclisi Boşkanlığına getirilen Dr. Hulûsi Alataş'ın tavsiyesiyle, Genel Müdür işin başında kalır. Movnacılar, büyük bir grev yaparlar; grev, movnacıların yenilgisiyle sonuçlanır. Bundan sonra Genel Müdürün kendi deyimi ile, İstanbul liman işlerinin başında «prens hayatı» başlar. Genel Müdür, «Limanda — hele o sıralarda — akıllı bir adam için, suistimal yaparak filân değil, namuslu kolorak yapacağı kombinezonlarla zengin, hem de çok zengin olabileceği bircok yollar vardı ve bu yolları bana gösteren nüfuzlu, ya da becerikli kimseler eksik değildi» demektedir.

Devlet eliyle fert zengin etmenin tipik örneklerinden olan İstanbul, İzmir ve öteki liman şirketleri, 18.6.1934 tarihli kanundon sonra, devlete geçecektir. Serbest Fırka,

genellikle inhisarları ve liman inhisarlarını eleştirecektir. Fethi Okyar, 2 Ekim 1930 günü Meclis'te, liman inhisarlarının devlet sermayesi ile, fakat özel kişilerin yönetiminde çalıştığını belirttikten sonra, «Devletçilik, devlet sermayesini hususi adamlar vasıtasıyle işletmek ve umumi hizmetleri hususî adamlara bırakmak suretinde tecelli ediyor» demiştir.

BİR SİGORTACILIK HİKÂYESİ

İlgi çekici ve hayli gürültü koparan bir inhisar tipi, reasürans inhisarıdır. Reasürans inhisarı, Pios adlı bir Lövantenin çabalarıyle gerçekleşmiştir. 1918 yılında Union de Paris, Türk kanunlarına uygun olarak İttihad-ı Milli Şirketi'ni kurmuştur. İttihad-ı Milli'nin başında Pios vardır. Hasan Saka bu şirketle ilgilidir. 1925 yılında İttihad-ı Milli, İş Bankası ile birlikte, Anadolu Sigorta Şirketi'ni teşkil etmiştir. Bu şirketin, şartlar eşit olduğu takdirde devlet sigortalarının tercihen ona verilmesi gibi önemli bir imtiyazı vardır. Şirketin Genel Müdürü, Bayar'ın oğludur.

İş Bankası ile yakın ilişkiler kuran ve Celâl Bayar'ın oğlunu müdür yapan Pios, bu yoldan reasürans inhisarı projesini gerçekleştirecektir. Pios'un her kapıya başvurduğu, İstanbul Liman Şirketi Genel Müdürü'nün şu sözlerinden anlaşılmaktadır: «İstanbul limanında sigorta soygunculuğu yapan büyük bir şebeke yakalamıştık. İngiliz Lloyd'u, İstanbul için yüklenen malların sigorta permilerine yüzde 40 zam yapmıştı. Sebep de bu limanda inhisar kurulduktan sonra çok avarya olduğuydu. Bu haber İngiliz gazetelerinde çıktığı gibi, ajanslar vasıtasıyle de bütün dünyaya yayınlanmıştı. Bir avaryanın (yani limanda malların uğradığı hasarın) tersine azaldığını iddia etmekteydik. Hemen Londra'da Lloyd ile temasa geçtik ve sigortalarca ödenmiş avaryalara ait bir iki vesikanın bize yollanmasını istedik. Bir Londra gazetesine de (hatırımda yanlış kalmamışsa Manchester Guardian) İngilizce bir mektup yollayarak İstanbul limanında inhisarın kurulmasından sonra avarya olaylarının azaldığını, Lloyd'un bu kararına hayret

ettiğimizi ve ondan izahat istediğimizi bildirdik. Bu gazete, mektubumuzu aynen yayınladı. Lloyd bize bir avarya işinin fotokopisini yolladı. Mal yüklü bir mavna suların okıntısıyle, köprü gözüne çarpmış, mallar deniz suyuyla hasara uğramıştı. Hâdise, mavna kaptanının Beyoğlu Dördüncü Noterliği'nde tespit edilmiş ifadesiyle sâbitti. Böyle belgelere 'Pruva de Fortuna' deniyordu. Bu, bir düzmece olaydı. Mavna bizimdi, koptan dediği de bizim mavnacımızdı. Adamı kandırmışlar, eline kırk elli lira sıkıştırmışlar, imza attırmışlardı. İşi tahkik edince, bilhassa Beyoğlu Dördüncü Noteri'nde (o zaman noter, şair merhum Mithat Cemal Bey idi) böyle yüzlerce 'Pruva de Fortuna' hazırlandığı meydana çıktı. Günlerce gazetelerde manşetleri işgal eden bu skandal üzerine hem İngiliz Lloyd'una, hem de Avrupa'daki büyük sigorta ve reasürans şirketlerine birer sirküler yollayarak İstanbul limanında bütün vasıtaların Liman İnhisarı'na ait olduğunu ve avarya belgesi verecek tek yetkili makamın da bu şirket olduğunu bildirdik.

1927'lerde olan bu hâdise, sigorta dalaverecilerinin canına ot tıkamıştı. İşte o sıralarda İstanbul'un en güçlü ve kuvvetli sigortacısı Union ve İttihad-ı Millî Şirketlerinin müdürü meşhur Pios, benimle temas etti. Yazıhaneme geldi ve beni evinde güzel eşinin bulunduğu bir ziyafete de çağırdı. Pios beni tebrik ediyordu. Liman'da bir surveillance bürosu ve dynı zamonda memlekette bir reasürans şirketi kurma işi için yardımımı istiyordu.

Bende akıl ne gezer! Yalnız akıl değil, bilgi ve tecrübe de yok. Sigorta nedir? Böyle bir işe karışsam ne olur? Mutlaka ucunda bir dalavere vardır. Soğuk mu davrandım, bir şey becerecek adam olmadığımı mı anladı, her ne hâl ise, Pios benim peşimi bıraktı. Aradan seneler geçtikten sonra bu işin Celâl Bey'in Umum Müdür olduğu İş Bankası ile tahakkuk ettiğini gördüm ve ben de Millî Reasürans'ta ilk idare meclisi âzası olarak bir süre bulundum».

Reasürans işi hakkında Fatih Rırkı Atay ise şu ifşaatta bulunmaktadır: «Bu fikri İstanbul sigorta kumponyala-

rından birinin Lövanten müdürü icat etti. Atatürk'ün kalb rahatsızlığından şüphe edilerek perhize girdiği zamanlarda idi. Arkadaşları iki cepheye bölünmüşlerdi. Böyle bir inhisarcılığa mani olmak isteyenler, bütün delillerini kullanmakta idiler. Hükümette de banka nüfuzculuğuna (İş Bankası) karşı mukavemet belirmişti. İmtiyaz dâvâsı bütün bir mevsim geri kaldı. Fakat nihayet teşebbüse önayak olonlar muvaffak oldular. Hiç unutmam, Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki odamda oturuyordum. Başyazarlardan ve banka idare meclisi reisi Siirt Milletvekili Mahmut, yanımdaki odada çalışırdı. Arada kapı yoktu. Birlikte konuşurken İstanbullu sigorta müdürünün geldiğini haber verdiler. Pek neşeli müdür, Mahmut'un masası üzerine üç zarf bıraktı:

— Bu zât-ı âlinizin... Bu ..... Beyefendinin, bu da ..... Beyefendinin.., dedi.

Bu zarflar hisse senedi dolu idi. Bahsettiğim sigorta müdürü, elde ettiği başarıdan sonra, servet ve sâmanını toplayarak Fransa'ya gitti. Cote d'Azure'de yerleşti»[388].

Aslında, reasürans işi, olumlu bir teşebbüstür. Yerli yabancı sigorta şirketleri, kendileri pek az riziko yüklenip, rizikoları büyük yabancı sigorta şirketlerine devretmektedirler. Yani bunlar, âciz bir komisyoncudan başka bir şey değillerdir. Nitekim o tarihlerde sigorta yüzünden her yıl net 4 milyon lira dışarıya transfer edilmektedir. Sigorta şirketlerinin yüklendikleri rizikoyu dışarıya aktarmayıp içeride sigortanın sigortasını yapan bir reasürans şirketine girmeleri, hiç şüphesiz, yararlıdır. Bu anlamda Pios'un himmetiyle kurulan Reasürans Şirketi, bir hizmet yapmıştır. Ne var ki, bu acaip bir kuruluştur. İş Bankası'nın nüfuzuna dayanılarak, önce 1160 sayılı Mükerrer Sigorto (reasürans) İnhisarı Kanunu çıkarılmıştır. Kanuna göre, Türkiye'de sigorta işleri yapan yerli ve yabancı şirketler, reasüransa verdikleri sigorta miktarının belli bir kısmını içeride sigorta ettirme zorundadırlar. Bu zorunlu reasürans

işini Hükümet, bir devlet kuruluşuna verebilirdi. Fakat Kanun, bunun özel bir anonim şirkete verileceğini belirtmiştir. Kanunun 4. maddesine göre, devletin kurduğu reasürans inhisarının işletilmesi 25 yıl süreyle, yüzde 60 hissesi Türklerin elinde bulunan ve yalnızca reasürons ile uğraşacak olan 1 milyon sermayeli bir anonim şirkete bırakılacaktır.

İş Bankası, hazır bir elbise gibi bu maddeyi giyinmiş olarak, Ticaret Bakanlığı ile 26 Mart 1929 tarihinde bir sözleşme imzalamıştır. Sözleşmeye göre, İş Bankası, kanunda öngörülen şartlara uygun, 1 milyon lira sermayeli bir «Millî Reasürans T.A.Ş.» kuracaktır. Bu şirket, her cins sigorta için 15 yıl süreyle reasürans inhisarına sâhip olacaktır. Sigorta şirketleri, Türkiye'de aktedecekleri her çeşit sigorta miktarının yüzde 50'sini reasürans'a vermekle yükümlüdürler. Milli Reasürans İnhisarı, her yıl 200 bin lira Hazine'ye ve bu inhisarı sağlayıp da kendisine devreden İş Bankası'na azamî 100 bin lira ödeyecektir. İmtiyazı uzatıldığı için hâlen de faaliyet gösteren bu şirket, herhangibir sigorta şirketi gibi hareket etmek zorunda olduğu için, reasürans yoluyla yüklendiği rizikoların büyük kısmını, dışarıdaki sigorta şirketlerine aktarmak zorunda kalmıştır. Böylece reasüranstan beklenen fayda geniş ölçüde azalmıştır. Nitekim 1966 yılında dahi Türkiye, reasürons işi, özel şirket halinde yarım bir teşebbüs olarak bırakıldığı için, dışarıya sigorta yüzünden net 25 milyon lira ödemiştir. Bu miktar, yıldan yıla artma istidadı göstermektedir. Her hâl-ü-kârda, inhisarın İş Bankası'na verilmesi, İş Bonkası'nın da kurduğu «inhisar anonim şirketi»nden bir baç alması, nüfuz ticaretinden başka bir anlam taşımamaktadır. Nitekim, Devlet Planlama Teşkilâtı'nın 1966 tarihli «Türkiye'de Sigorta Sorunu» adlı araştırması, bu anormal duruma dikkati çekmektedir: «Devletin inhisar hakkını kendi kullanması veya bu inhisar neticesinde ortaya çıkan imkânlordan kamunun yararlanması en makul şekilken mevcut düzende devletin inhisar hakkını 200 bin liraya özel hukuk hükümlerine tâbi bir ban-

kaya sotması, o bankanın da Inhisarın işletmesini 100 bin liraya bir şirkete devretmesini uygun mütalâa etmeye imkân yoktur»[384].

KİBRİT TEKELİ VE ÖTEKİLER

Başka bir dikkat çekici inhisor, Kibrit - Çakmak İnhisarı'dır. 1929 tarihli 1503 sayılı kanun ile, kibrit, çakmak ve sunî çakmak taşları imal, ithal ve satışı, devlet tekeline alınmıştır. 1930 yılında 1722 sayılı kanun ile, kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi, bir Amerikan şirketine devredilmiştir. 25 yıllık süre ile işletme imtiyazı elde eden The American-Turkish Investment Corporation, buna karşılık Türk Hükümetine yüzde 6,5 faiz ve 25 yıl vâde ile bir kredi açmaktadır. Daha önce kibrit işinin başında bulunan Cemal Hüsnü Taray'ın bize söylediklerine göre, kibrit işi, ilkin Chester Emin'in aracılığıyla Belçikalı De Bodt firmasına verilmiştir. Şirket, kibrit fabrikası yapacak, fabrika yapılana kadar kibrit ithali işini yürütecektir. Yapılan fabrika çökmüş, Belçika şirketi, kibrit fabrikası kurmaya istekli görünmemiştir. Bu şirketin hisseleri, kibrit tröstüne intikal etmiştir. Taray'a göre, Amerikan şirketi biçiminde ortoya çıkan şirket, her şeyden önce kibrit ithalini sürdürmeye heveslidir ve fabrika kurmaya karşıdır. Şirket, gene Taray'a göre, «20 milyon dolar kredi verelim, fakat fabrika yapmoyolım» demiştir. Şirkete «10 milyon dolar alalım, fakat fabrika yapılsın» cevabı verilmiştir. Amerikan şirketinin kibrit tekeline, imtiyaz süresi dolmadan son verilmiştir.

Bunun gibi belli kişiler yararına işleyen şeker ticareti inhisar altındadır. Petrol ve benzin ithali, bir kanunla devlet tekeline alındıktan sonra, bunun yürütülmesi Amerikan şirketi Standart Oil Kumponyasına bırakılmıştır. 1926 yılında, ispirto ve her çeşit alkollü içki imal ve ithali devlet tekeline alınmıştır, fakat bu iş bir Polanya şirketine devredilmiştir. Polanya şirketinin tekeli, 1927 yılında kaldırılmıştır. 1925 tarihli barut ve patlayıcı maddeler inhisarı ile ilgili kanuna göre çıkartılan talimatnamede de aynı

espri hâkimdir. Talimatnameye göre, patlayıcı maddeler inhisarı, bir anonim şirkete ihale olunacaktır. Ancak inhisarı devralan şirket, Hükümetin uygun göreceği yerlerde, en geç üç yıl içinde imalâta geçecektir. Bu yoldan kurulacak tesisleri şirket, 30 yıl içinde işler halde Hazine'ye devredecektir. Görüldüğü gibi, bir yandan kârlı ve önemli gözüken alanlar devlet tekeline alınmaktadır, ama öte yandan bunlar, yerli ve yabancı özel şirketlerin eline bırakılmaktadır. Bunun içindir ki, ortodoks bir liberalizm anlayışından hareket eden Serbest Fırka, devlet eliyle fert zengin edilmesine yol açan bu tekel uygulamasını, bellibaşlı muhalefet konularından biri yapmıştır. Görünüşte, Fethi Okyar gibi Celâl Bayar da, «liberalizm»den yanadır. Ama Bayar'ın «gerçekçi» liberalizmi, devlet nüfuzu ve olanakları ile kapitalist imaline yönelmiştir. Yani aslında, Bayar'ın liberalizmi, liberalizmin karşıtıdır. Devlet nüfuz ve olanakları ile kapitalist imaline cephe alan Serbest Fırka liberalizmi ise, hayalci olmakla birlikte, gerçek liberalizmdir. Bu nedenle, Fethi Okyar, devlet sermayesi ile kurulan inhisarlara ve devlet teşebbüslerine özel sermayenin ortak edilmesini ve bunun sonucunda «aslan payı»nı özel kişilerin almasını eleştirmiştir. Serbest Fırka lideri, İzmir'de verdiği nutukta şöyle demektedir: «Fırkamız, İnhisarlardan halkın zararına ceplerini doldurmak isteyenlerin gayrimeşru hareketlerine karşıdır. Devlet Hazinesi, Limanlar İnhisarı'nın tesisi için fedakârlık etmiş olduğu halde, İnhisardan hâsıl olan fayda tamamen hususî şahıslara terk edilmiştir. Bu inhisardan halkın, esnafın ve tüccarın şikâyet etmesi, fırkamızı bununla iştigale sevk etmiştir».

Başbakan İsmet Paşa dahi, inhisar uygulamasından hayli tedirgindir. Serbest Fırka'nın kuruluşundan daha iki yıl önce, İsmet Paşa, Meclis'te Devlet Hazinesi'ni özel kişiler yararına —ve özellikle inhisarları kullanarak— istismar etmek isteyen eğilimin bir tehlike arzettiğini belirtmiştir. İsmet Paşa, şöyle demektedir: «Hazine'den, hususî ihtiyaçlar için muavenet taleplerine karşı koymak mecburiyetindeyiz. Devlet Hazinesi'ni, gerek doğrudan doğru-

ya, gerek inhisarlar ile bilvâsıta mal satın alan bir hayrat ocağı sanmak, mücadele edilmek lâzım gelen bir zihniyettir»[385]. Fakat İsmet Paşa'nın mücadelesine rağmen, genç Cumhuriyet, bu yollardan daha çok ticarete ve taahhüt işlerine yönelmiş bir hayli işadamı imal edecektir.

«İNSANLAR PARA İSTİYOR, PARA...»

Yabancı tekeller ile onların yerli mümessillerinin, İstanbul'daki imtiyazlı yabancı şirketler ile yerli temsilcilerinin pusuda bekledikleri bir ortamda girişilen devlet eliyle müteşebbis yaratma çabası, Ankara'nın havasını çabucak değiştirecek ve politikacıların çoğu, politik nüfuzlarına dayanarak zenginleşme ateşine yakalanacaklardır. Bir yanda Gazi, parti ve bürokrasinin ülkücü ve milliyetçi kanadı ile elele vererek büyük reform atılımlarını gerçekleştirirken, öte yandan birtakım nüfuzlu milletvekilleri, yabancı firmalar hizmetinde, komisyon peşinde koşacaklardır.

Hasan Rıza Soyak'ın deyimi ile, «O yıllarda birçok insan, nasıl ve ne yoldan olursa olsun, servet sâhibi olmak hevesine düşmüşlerdi». Atatürk'ün çevresindeki genç yazarlar, Kurtuluş Savaşı Ankarasının devrimci sadeliği ve heyecanı ile tezat teşkil eden bu değişiklikten, çeşitli yazılarında acı acı yakınmışlardır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, şunları söylemektedir: «O sıralarda bence bu hâdiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü millî mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakteri taşımaya başlamasaydı. Bunların kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi âzalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de her türlü şekillerde komisyonculuk peşine düşmüş bulunuyordu»[386].

Falih Rıfkı, o günlerin zenginleşme havasını, şu sözlerle yansıtmaktadır: «İttihat ve Terakki devrindeki nüfuz kazançlarına hasret çeken veya Kuva-yı Millîye'nin çetecilik günlerinde vurgun ve yağma zevki tatmış olanlar, Gazi'nin yanında ve Meclis'te idi. Birçoklarının inkılâp umurlarında bile olmadığını biliyorduk. Milletvekilliği de, boğaztokluğu geçime yeter yetmez maaşlı bir vazife idi.

İşleri yalnız idealist taraftan görenler, yeni bir Batı Türkiyesinin ve bu Türkiye içinde yeni bir topluluğun kuruluşu savaşına katılmanın şevki yanında her şeyi unutuyorlardı. Bu heyecanı duymayanların hatırladıkları tek şey nüfuzlarını satmaktan ibaretti. Para kazanmak için tek sermayeleri de nüfuzları idi».

«Bir aralık vaktiyle orduda politikacılık eden ve Gazi'nin hiç sevmediği bir eski subay Ankara sokaklarında görünmüştü. Gazi:

— Ne işi var bu adamın Ankara'da? diye şüpheye düşmüştü.

Komisyonculuk için dolaştığı söylenmesi üzerine, bazıları:

— Dâvânın bütün zahmetini biz çekeceğiz, parasını onlar mı kazanacaklar? diye söylenmişlerdi.

Eğer Devlette bir iş görülecekse ve bu işten bir komisyon alınacaksa, Gazi'nin yakınları ve tanıdıkları dururken bu kazanç neden kendisinin de, rejimin de düşmanı olanlara kaptırılmalı idi?»[387]

Bu zihniyettekiler, vatana hizmetlerine mükâfot olarak, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya 1 milyon lira verilmesi için kanun teklifi hazırlamışlar ve hayli imza toplamışlardır. Teşebbüs, «Ne küstahlık» diyen Gazi'nin, kanun teklifini buldurup yırtmasıyle önlenmiştir. Ama müthiş bir para sıkıntısı çekildiği ve bütçenin çok fakir olduğu bir sırada dahi, milletvekili ve memur maaşlarında önemli artışlar yapılması önlenememiştir. Ahmet Ağaoğlu, bu konuda İsmet Paşa'ya şu soruyu yönelttiğini anlatır: «Barem Kanunu münasebetiyle söz aldım, söyledim, boşıma gelenleri biliyorsunuz. Halbuki bu kanun, bu memleketin maliyesini ve iktisadiyotını altüst etti ve edecektir. On dakikanın içinde memleketin üzerine 12 milyonluk, altından çıkılmaz bir yük yüklendi. Biz mebuslar dört yüz alıyorduk ve gayet memnunduk. Neden beş yüz liraya çıkarmak lüzumu hâsıl oldu? Neden on dakika vekâlette bulunmuş alan

birisi, velev arkasında on dakika devlet hizmeti bulunsa bile, ayda yüzelli liraya kadar hiçbir memleketin tahammül edemeyeceği bir tekaüdiye alsın? Neden mebusların mebusluk müddetlerinin memuriyet gibi telâkki edilmesi — ki Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na tamamen muhaliftir— yetmiyormuş gibi bir de onların mebusluk tahsisatı üzerinde tekaüdiye verilmesi esası kabul edildi?

Başvekilin dudakları yine tebessüm içinde, fakat gözleri diri bir hakaret ifade ediyor:

— Ahmet Bey, dedi, siz hülyaperver bir idealistsiniz. Hayattan haberiniz yoktur. İnsanlar para istiyorlar, para... Ve siyasi adamlar, insanların bu isteklerini nazara almak ıztırarındadırlar. Siz bunu anlayamazsınız»[388].

Rejimin dayandığı güçler içindeki bu zenginleşme ve para kazanma isteği, yabancı şirketler ile İstanbul ve İzmir komprador'larının işine yarayacaktır. Bunlar işlerini yürütmek için nüfuzlu politikacılar kiralamaya koyulacaklardır. Falih Rıfkı'nın sözleriyle, «ilk aferizm fesadı Ankara'da iş takip etmeye gelenleri haraca kesmekle başlamıştır. Adam ya zayıf bakanlara sözlerini geçiren nüfuzlulara ortak olacaktı, yahut kazancından olacaktı. Türk olmayanlar bir Ankaralı maske edinmek zorunda idiler. Birkaç misal süratle şu fikrin yayılmasına sebep olmuştur: Ankara'da ancak nüfuzlu milletvekilleri vasıtasıyla iş çıkarılabilir.

Bir gün Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde oturuyordum. Çankaya'daki evimi kiralayan Çek sefiri beni görmeye geldi. Biraz hoşbeşten sonra dedi ki:

— Bizim Skoda firmasını biliyorsunuz. Bu firmanın Türkiye mümessili Sabur Sami Bey'dir. Bize söylediklerine göre, kendisinin siyasi nüfuzu olmadığı için firmanın işlerini yürütemeyecektir. Onun yerine siyasi nüfuz sâhibi bir kimsenin bulunmasını bana yazdılar. Aklıma siz geldiniz. Gazi'nin arkadaşısınız. Gazetesinin başındasınız. Lütfen bu mümessilliği kabul etmez misiniz?»[389]

Yabancı firmalar, Türkiye'ye yerleşmiş imtiyazlı şirketler ve İstanbul'daki azınlıklar, yeni rejimin saflarında nüfuzlu temsilciler bulmakta güçlük çekmeyeceklerdir. Cumhuriyet'in ilânından beş altı ay sonra patlak veren zengin Ermeniler skandalı, bunun örneklerinden biridir. Anadolu'nun zaferi üzerine İstanbul'dan koçan zengin azınlıklar, geride bıraktıkları mallarını kurtarma çabasındadırlar. Firarîlerden bir kısmı, yeni rejimin saflarında destekler sağlayarak İstanbul'a dönmüşlerdir. Meselâ kaçışından sonra taşınır malları satılan, taşınmaz mallarına el konan Sebuhyan, böyle bir destek elde ederek İstanbul'a dönmüş, Tasfiye Komisyonu aleyhine dâvâ açarak, mallarını kurtarmıştır. Sebuhyon dâvâsının avukatlığını olan mebus Necmettin Molla'dır. Tipik bir Tanzimat Batıcısı olan Necmettin Molla için bu, «alel'ade bir dâvâ»dır. Girişilen tahkikat, Sebuhyan, Börekciyan, Tahtaburunyan, Fesciyan, Kozmeto gibi birçok Ermeni zenginin benzer yollara başvurduğunu göstermiştir. Tahkikat raporunda, Kılıç Ali, Necmettin Molla, Rize Mebusu Rauf Bey gibi politikacıların adları geçmektedir. Mesele, Dahiliye Vekili Ferit Bey'in istifası ile kapanmıştır.

Büyük gürültüler kopmasına yol açan eski İstiklâl Mahkemesi Başkanı ve İş Bankası İdare Meclisi üyesi Bahriye Vekili İhsan Bey'in yolsuzluk meselesi, aynı cinstan bir hikâyedir. Eski Topçu Binbaşısı İhsan Bey —ki Mütareke yıllarında ticaretle uğraşmıştır—, Zafer'den sonra kendisi gibi İş Bankası İdare Meclisi üyesi olan Ertuğrul (Bilecik) mebusu Dr. Fikret ve Enver Paşa'nın eski eniştesi Nâzım Bey, aralarında bir âdi şirket kurmuşlar ve para kazanmayı kororlaştırmışlordır. «Havuz-Yavuz» meselesi Meclis'te tartışma konusu olunca, sâbık Bahriye Vekiline neden ticaret işlerine girdiği, Meclis Komisyonunca sorulmuştur. Soru, İhsan Bey'i asabileştirmiş, «Bunu bana neden soruyorsunuz?» diye bağırmasına yol açmıştır. «Hepiniz, başta reisimiz olmak üzere, 'zenginleşmek lâzımdır, demokrasi zenginliğe dayanır.' demiyor muydunuz? Hepiniz aynı şekilde işlere girmediniz mi?»[390]

Ne var ki, ticaret ve politikayı birlikte yürütmek isteyen bu kişiler, yabancı silâh tekellerinin ağına düşmüşlerdir. Yabancı silâh tekelleri, Bahriye'nin siparişlerini kazanmak amacıyle, İhsan Bey'in çevresini rüşvete boğmuşlardır. Divan-ı Âli'de İbsan Bey'in ortağı İş Bankası İdare Meclisi üyesi Dr. Fikret Bey, 55 bin lira komisyon aldığını açıklamıştır. Divan-ı Âli'de, nüfuzlu Bilecik milletvekili ile Reis arasında geçen konuşma şöyledir :

Reis : — Siz komisyon aldınız mı?

Fikret Bey : — Evet, 55 bin lira aldım. Komisyon 210 bin lira tutuyordu. Bu işi sonuna kadar takip ettik. Teklifleri Histman veriyor, Halil Kâmil Bey refakat ediyordu. Komisyonu aldıkton sonra kendisine beş bin lira verdim.

Reis : — Mayın fabrikasını siz mi teklif ettiniz, yoksa vekâlet mi teklif etti?

Fikret Bey : — Şirket teklif etti.

Reis : — Komisyon ne surette alındı?

Fikret Bey : — Mukavelenin akdini müteakip bendenizin hissesini vereceklerdi. Histman'a dedim ki 'benim hissemi gönderin,' o da gönderdi. Nâzım Bey'in hissesini ayrı gönderdi. Evvelâ Nâzım Bey'e söyledim. O da bana 'taksit verildikçe komisyonumuzu alacağız, teamül böyledir' dedi.

Reis : — Nâzım Bey'e bir mektup vermişsiniz. Bunda 'Komisyonun yarısı bana ait, yarısı Nâzım Bey'e aittir. Hissem olan 55 bin lirayı aldım' tarzında...

Fikret Bey: — Evet efendim, şimdi hatırıma geldi»[1].

Görüldüğü gibi, eski İstikiâl Mahkemesi Başkanı ve Bahriye Bakanı İhsan Bey'in şirket kurduğu arkodaşları, yabancı firma komisyonculuğu peşindedirler. Nitekim Divan-ı Âli'de, Yavuz'un tâmiri ile ilgili başka bir yabancı firmanın, Ankara'da nüfuzlu kimselere dağıtmak üzere birkaç yüz bin Frank gönderdiği tespit edilmiştir.

Bu konuda başka bir örnek verelim: Lozan Antlaşması'ndan sonra, Liman İnhisarı'nın kurulmasıyle, Yeşilköy

Fenerinden Boğaz dışına kadar olan bölgede gemi kurtarma işleri, Liman Şirketi'nin tekeline geçmiş ve daha önce bu işi yapan Ocean Salvage ve Semperperatus adlı yabancı şirketlerin faaliyeti durmuş, gemileri atıl kalmıştır. Bunlar, gemilerini değerlendirme çabasındadırlar. Ocean Salvage'in beyaz sakallı başkanı, genç ve güzel sekreteriyle Türkiye'ye gelmiş ve Liman Şirketi yetkilileri ile temas kurmuştur. İstenilen, Liman Şirketi'nin gemi kurtarma inhisarından vazgeçmesidir. Liman Şirketi itiraz etmezse, onlar, işin gerisini Ankara'da tamamlayacaklardır. Liman Şirketi Genel Müdürü, Ocean Salvage'ın beyaz sakallı başkanının teklifini şöyle anlatmaktadır: «Yapacağım iş, gayet makul ve haklı gerekçe ile Şirketin gemi kurtarma inhisar hakkından vazgeçmesiydi. Buna benim muvafakat etmemi, itirazda bulunmamamı istiyordu. Gerekli teşebbüslerin hepsini onlar yapacaklardı. Üç adamları vardı: Biri Yusuf Kemal Tengirşenk, ikincisi aynı zamanda mebus Bahriyeli Hamdi Bey, üçüncüsü de Amiral Vâsıf Paşa idi. Bunların üçü bir grup teşkil edeceklerdi. Beni de bir grup olarak kabul edeceklerdi. Üçüncü grup da Seyr-i Sefain İdaresi (Devlet Denizyolları) olacaktı. Bu üç grupla, 'Gemi Kurtarma' adında bir limited şirket kurulacak ve İngiliz tahlisiye gemileri, biçilecek bir bedelle bu şirkete satılacaktı. Gemiler için hiç bir peşin para verilmeyecek, bedelleri yapılacak işle karşılanacaktı. Hatta kurulacak şirketin masrafları için, İngiliz Şirketi, Türk Şirketine ödünç para verecekti.

Bu teklife göre, kurulacak şirketin üçte bir hissesi benim olacaktı. Şahsen gözükmek istemezsem, göstereceğim adamlar benim yerime geçeceklerdi. İnhisar kalkınca, tahlisiye işi serbest olacaksa da, Türk bandralı kurtarma gemileri ancak bu şirketin elinde bulunacağından fiili inhisar kurulmuş olacaktı.

Bu satırları yazarken, emsalsiz aptallığımı düşündükçe yüzüm kızarıyor. Neden 'evet' demedim şu işe? Bu, bir suistimal mi? Bir dalavere mi? Hayır, asla! Şirketimin bir belâdan, bir yükten kurtarılması, sonra da bayra-

ğımız altında memleketin tahlisiye gemilerine sâhip olması, bizim elimizde kaybolan ve işletilmeyen bir döviz kaynağının değerlendirilmesi, Türk denizcilerine yeni bir iş bulunması, daha sayılmakla bitmeyecek faydaları var memlekete... Eh, bu arada ben de faydalanacakmışım? Ne çıkar bundan? Bal tutan parmağını yalar. Madem ki, Liman işinde tek söz sâhibi benim, bu işin gerçekleşmesi için benim muvafakatım lâzım, şu halde bana ayrılan üçte bir hisseyi almak hakkımdır, helâldir!...

Sayın okuyucum, bu lâfları şimdi ediyorum. O zamanki kafam, düşüncem büsbütün başka, hatta normal kafa ve düşünce ölçülerine hiç uymayacak şekilde... Ben, memleketimin, şirketimin menfaatlerini korumakla mükellefim! Kabotaj hakkı Türk bayrağına geçti diye muvazaa mı yapacağım? Neye bu İngilizler gemilerini parasız veriyorlar? Mutlaka altında bir dalavere, benim aklımın ermediği bir şey var! Sonra, açıkça dobra dobra kendimi ortaya atamayacak, akrabalarımdan, güvendiklerimden adam bulup şirkete sokacağım! Yani sahtekârlık yapacağım! Aynı zmanda tahlisiye işinden de şirketimi vazgeçireceğim. Daha geçen sene bir buğday gemisini boşaltmaktan 27 bin lira kazandık. Ne olacak limanda tahlisiye? İki büyük römorkörümüz alır, mütehassıs adamlar buluruz, yaparız bu işi...

Londra'dan gelen misafirimiz, memleketine umutsuz döndü. Fakat biraz sonra haber aldım ki, bana teklif edilen Gemi Kurtarma Türk Limited Şirketi kurulması için çalışmalar devam ediyor. Kaptan Riz'e (Denizcilik Bankası hizmetine giren bir İngiliz denizcisi) bundan memnun olduğumu söyledim. 'Bizim işimize de yarar, bizim başaramayacağımız gemi kurtarma işlerinde müteahhidimiz olarak şirketi çoluştırırız, hatta bir mukavele yaparız, dedim.

Şirket, yukarıda adlarını verdiğim sayın kimse'erin iştirakiyle kuruldu ve hâlâ nasıl oldu hayretler içindeyim; en büyük hissedarımız Maliye'nin teklifiyle, Umumî Heyet karar verdi, gemi kurtarma inhisarından vazgeçtik. Deniz-

bank'ın kurulmasından sonra sâhiplerine (!) yüz binlerce lira ödenerek devletleştirilen Gemi Kurtarma Türk Ltd. Şirketi'nin kuruluşu böyle oldu»[392].

Bu ortamda, yeni rejimin oleyhtar havasına rağmen, büyük şehirlere yerleşmiş imtiyazlı yabancı şirketler, işlerini yürütme olanağını bulmuşlar, Ankara'dan yüksek târifeler elde etmişlerdir. Türkiye İktisat Mecmuası'nın 23 Haziran 1923'te yazdığına göre, imtiyazlı şirketler mümessilleri Ankara'dan «ellerinde Milli Hükümetçe tasdik edilmiş zulüm fermanları, kanun çerçevesine bürünmüş haksızlık beratlarıyle döndüler. Gelişigüzel yükseltilmiş târifeler tasdik edilmiş, hatta bazıları lüzumsuz olarak daha da yükseltilmişti. Bunların içinde bir telefon kumpanyası vardı ki, dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen yüksek bir târife uygulamak, müşterilerinden çeşitli adlarla târife dışı para çırpmak vâdisinde emsaline taş çıkarttığı, Mütareke yıllarında santrallerinde Türkçe muhaberatı kaldırdığı, İslâm memurlarını ezdiği ve başlarından feslerini bile attırdığı halde, Ankara'da muhtekirâne olan târifesine şâyân-ı hayret yeni bir zam yapmaya muvaffak oldu ve ayrıca bütün haksızlıklarını tasdik ettirdi. Elektrik şirketi, tonu 34 liradan kömür aldığı bahanesiyle çoğalttığı ücretlerini, kömürün tonu 15 liraya düştüğü halde aynen muhafaza etti ve bu târifeyi Milli Hükümete tasdik ettirdi.

Anlaşılıyor ki, Ankara'da yapılan müzakereler, şirketlerin tam zaferiyle sonuçlandı»[393].

«Affairisme» denen bu salgına karşı İsmet Paşa, başından itibaren şiddetle karşı çıkmıştır. Başvekil, «siyaseti ticarete âlet edenlere» imkân vermeyeceğini söylemektedir. İsmet Paşa'nın görüşü, «Bir iş ki kimse yapamaz, devlet yapar, bunu anlıyorum. Bir iş ki, hususi teşebbüs yapar, bunu da anlıyorum. Fakat devletin nüfuzunu kullanarak, şahıslar veya bankalar yapar, bunu anlamıyorum. Ben devletçilik denen şeyi anlarım, fakat dolapçılığı anlamam» biçimindedir[394]. Başvekilin Meclis koridorlarında «Hazine'yi soydurmayacağım, Hazine'yi soydurmayacağım» diye haykırdığı işitilmiştir. Ne var ki, alınan tedbir-

ler, yüzeyde kalmaya mahkûmdur. Yakup Kadri'nin deyimi ile, «Alınan tedbirler, ancak milletvekillerinin devlet sektöründeki malî ve sınaî müesseselerde idare meclisi âzası olmaları yasağına inhisar etmişti. Diğer kazanç yolları ise, eskisi gibi açıkta durmakta idi»[397]. Devlet satınalmalarında komisyonculuk usulünü kaldırma kararının alınması ise, 1939 yılını bulacaktır.

Bu tedbirler, alenen nüfuz ticareti yapılmasını önlemiş olabilir. Fakat nüfuz ticaretini kaldırmaya yeterli değildir. Sorunun özü şudur: Fethi Okyar ve Ahmet Ağaoğlu gibilerin istedikleri biçimde bir liberalizmin uygulanması gerçekten mümkün olsa, «affairisme» diye bir salgının ortaya çıkmayacağı açıktır. Bu takdirde, devlet, asayiş, adalet, savunma vb. gibi klasik görevlerle yetinecek, ekonomik alan tamamen müteşebbislerin elinde kalacaktır. Ne var ki, böyle bir liberalizm, millî bir kalkınma çabasından vazgeçmedikçe mümkün değildir. Buna ne yerli müteşebbis razıdır, ne de millî bir kalkınma özlemi çeken yeni rejim razıdır. Devlet, ister istemez, müdahale edecektir. Yerli yabancı kapitalistler, bu müdahalelerin kendi çıkarlarını sağlayacak yönde olması için, her türlü kombinezona başvurocaklardır. İttihatçılar devrinde dikkati çeken, Ankara'da Zafer'den sonra nükseden ve bugün de sürüp giden «affairisme» salgını, bu durumun sonucudur.

Müteşebbislerin, devlet nüfuzunu kendi çıkarları uğruna seferber etme çabası, eğer şartlar elverişli olsaydı, sanayileşme yönünde kanalize edilebilirdi. Ne var ki, bunun için devletin, Japonya'da görüldüğü üzere, daha geniş iç ve dış olanaklara sâhip bulunması, müdahaleciliğini arttırması, ve çok daha geniş ölçüde devletçilik yapması gerekliydi. Bu yapılamadığı ve ticarî çıkarlar daha ağır bastığı için, «devlet eliyle fert zengin etme» politikası, sanayileşmeyi sağlayamayan kısır bir faaliyet olarak kalmıştır. Zenginleşme çabası, sanayie değil, ticaret ve spekülasyona yönelmiştir.

BİR UÇAK HİKÂYESİ: TATKO

O günlerin ilginç bir zenginleşme hikâyesini gazeteci Ahmet Emin Yalman anılarında anlatır. Bu aynı zamanda, günümüzde Good-Year ve Chrysler ortaklıklarıyla, yabancı firma mümessilliği ve ithalâtçılıktan sanayiciliğe yükselen ünlü Tatko Firmasının ve Türk Kapitalizminin de hikâyesidir...

Ahmet Emin Yalman, Cumhuriyetin yerleşme günlerindeki aleyhte yazılarından dolayı, öteki bazı gazetecilerle birlikte yargılanmak üzere, Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilir. Yolda gazeteciler, Ankara'ya bir daha yazı yazmıyacaklarını belirten bir pişmanlık telgrafı çekerler. Başbakan İsmet Paşa'dan kurtulmaları dileğini belirten nazik cevap alırlar. Yalman'ın gazetecilik hayatı böylece son bulur. Bir süre sonra Yalman, İsmet Paşa'dan hiç değilse yabancı gazetelere yazmak için izin ister, fakat gönderdiği mektup cevapsız kalır.

Yalman işsizdir. İmdadına, Mondros Mütarekesi'nden beri Türkiye'de görev yapan ABD Büyükelçiliği Ticaret Ataşesi Julian E. Gillespie yetişir. Gillespie, İstanbul Klübü'nde, Yalman'a şu öneriyi yapar:

«— Sen ne zamana kadar böylece boş gezecek ve üzüntüden kendini yiyeceksin? Bir iş tutman lâzım... Hem geçim imkânı sağlamak, hem de memleketine faydalı olmak için en iyi care bir ticaret şirketi kurmandır. Ben bu şirkete birkaç mühim Amerikan şirketinin vekilliğini sağlayabilirim. Meselâ Good-Year Lâstik Şirketi'nin bir temsilcisi bu sırada İstanbul'dadır. Türkiye'de bir umumî vekil aramaya gelmiştir. Bu vekilliği, sizin yeni şirketinize vermesi pek mümkündür. Bunun arkasından da seri halinde diğer değerli vekâletler gelebilir».

Ahmet Emin Yalman, hikâyenin gerisini şöyle anlatır: «Vatan gazetesini idare etmekte çok dirayet gösteren kardeşim Rifat, tasfiyeden sonra kendi hesabına bir ihracat işi kurmuştu. Teklifi ona açtım, câzip buldu. Dostlarımızdan Necmettin Molla Bey'in bacanağı olan Kemal Halil Bey'e işi açtık. Kendisi askerlik hayatında akıncı roller oy-

namış, Selânik'te İttihat ve Terakki hareketlerine de çok yakından karışmıştı. Karşımıza çıkan fırsatı kendisine söyler söylemez, derhal değerini kavradı, dört elle buna sarıldı. Prensip kararı bir an içinde alındı. İlk adım olarak 50 bin liralık sermaye biraraya geldi.

Ertesi gün Good-Year temsilcisi ile müzakereye girıştik ve anlaşmaya vardık. Bunu Dodge Brothers otomobilleri, Caterpillar traktörleri, Sullivan kompresörleri, Harnischfeger ekskavatörleri takip etti. Şirket, «Otomobil, Lâstik ve Traktör Komandit Şirketi» adı altında kısa zamanda resmen kuruldu. Derhal yurt ölçüsünde acenta teşkilâtı meydana getirildi. Bu maksatla kısmen ben, kısmen kardeşim Rifat yurdu karış karış dolaştık ve acenteleri yerinde seçtik. Josef adında çok becerikli bir ustanın idaresi altında bir garaj ve tamirhane kurduk.

Bir taraftan da ben gazetecilik tecrübemi, gazeteler için otomobil, lâstik ve traktör ilânları hazırlamak için kullanmaya giriştim. Good-Year ve Dodge, kalite bakımından da çok çabuk tutundu. Acentelere ve müşterilere krediyle mal satmak lâzım geldiği için gittikçe artan satışlar, sermaye ve kredi imkânlarımızı aştı. Gillespie, hiç bir nevi menfaati olmadan, sırf kendi vazifesini görmek ve bize karşı dostluğunu belirtmek için tıpkı ortağımızmış gibi çalışıyor, her derdimize çare buluyordu. Taksitli otomobil ve kamyon satışları için kredi sağlıyan Kemsley-Melbourn adlı bir müesseseyle bizi temasa getirdi ve Good-Year'in de kredi hudutlarımızı genişletmesi için başarıyla araya girdi. Bu sayede kısa zamanda Amerika'dan en çok mal getiren Türk müessesesi haline geldik. Gillespie bir taraftan bize dostluk göstermekle beraber, Amerika'nın Türkiye'ye olan ihracatında yeni rekorlar kırmak imkânını da bulmuş oldu, böylece kendi vazifesinde de başarılar elde etti.

1928 Kasım ayında Amerika'ya gitmek ve temsil ettiğimiz firmalarla şahsî surette tanışmak ihtiyacını duydum... İş temaslarıma New York'ta birtakım makina fabrikalarını temsil eden Conklin adında babacan bir adamla

başladım... New York'tan sonra Washington, Detroit, Akron, Chicago, Peoria, Denver, San Francisco gibi hayli şehir dolaştık. 1930 buhranından sonra ortalık karışınca çok işimize yarayan birtakım şahsî dostluklar kurdum...

1929'da büyük Amerikan iktisadi buhranının arifesinde Amerikan iktisadî hayatında taşkın bir gelişme vardı. Yüzlerce milyonluk sermaye akaçak saha arıyor ve bilhassa havacılığı göze kestiriyordu.

Mr. Kee adında itibarlı ve atılgan bir işadamının kurduğu havacılık grubu Curtis uçaklarıyla Wright uçak motörlerini ve diğer uçak malzeme fabrikalarını içine almıştı. Amerika'da bir dost vasıtasıyla Mr. Kee ile temasa geçtim. Anlayışlı, geniş görüşlü hoş bir adamdı. Yıldızlarımız barıştı. Daha ilk konuşmamızda bize başkanı olduğu grubun Türkiye acenteliğini teklif etti. Projektörler ve uçaklarla ilgili hassas âletler yapan Sperry Şirketinin acenteliğini bize sağlamak da elindeydi. Şirketlerden her birinin erkânıyla tanıştım, fabrikalarını dolaştım, âdeta havacılık stajı geçirdim. Makina ve tekniğe aklı ermeyen bir adam sıfatiyle benim için sarp olan bir sahaya sapmış bulunuyordum. Fakat bu temasın Türkiye için de, Totko Şirketi için de geniş ufuklar açtığına inandığım için dâvâyı elimden geldiği kadar kavramaya gayret ediyordum.

Mr. Kee yaman bir adamdı. Türkiye'de çalışmak üzere esaslı bir program hazırladı. Türk havacılığı o zamana kadar hep Fransız uçaklarına alışmış, mensupları Fransa'da staj görmüştü. Mr. Kee derhal kararını verdi. Amerika'nın çok ileri giden havacılığı, hava kuvvetlerimiz mensuplarına tanıtılmak için Amerika'ya üç hava subayı çağırılacak, bunun arkasından grubun Türkiye'ye satmayı düşündüğü avcı, keşif, yolcu ve okul uçaklarından mürekkep bir filo, en usta tecrübe pilotlarının idaresi altında, Türkiye'ye gelecekti. Bu şekilde zemin hazırladıktan sonra, Türkiye'de dört esas üzerinde faaliyete geçilecekti.

1. Curtis uçaklarının, Wright motörlerinin ve Sperry projektörlerinin Türkiye'ye satışı.

2. Türk Hava Yolları'nın kurulması ve idare edilmesi

için teklifler yapılacak ve bir hava meydanı şebekesi kurulacaktı.

3. Türkiye tarafından satın alınacak uçakların bir kısmı, Kayseri'de Amerikan ustalarıyla Türk işçileri tarafından yapılacak ve Kayseri Fabrikasının tam bir uçak fabrikası haline gelmesi ve Wright uçak motörlerinin de burada gitgide yapılması için Curtis-Wright gurubu Türkiye Hükümetiyle devamlı bir işbirliğine girişecekti.

İstanbul'a döndüğüm zaman ortaklarımla başbaşa verdik. Havacılık sahasında hçbir tecrübemiz yoktu. Fransız Breguet uçaklarını temsil eden Yılmaz Firmasının ortakları Emekli Subay Muhlis* ve Hilmi Beyler bu işi biliyorlardı, uçak siparişlerini âdeta inhisar altında tutuyorlardı. Onların mukavemeti karşısında Curtis-Wright grubunun geniş projelerini yürütmek güç görünüyordu. Kendilerine bir kâr hissesi teklif etmeyi doğru bulduk. Onlar da derhal kabul ettiler. Beraberce Ankara'ya başvurarak Curtis-Wright grubunun tekliflerini bildirdik. Tatko'nun Ankara'daki vekili olan Malatya Milletvekili Mahmut Nedim Zapcı ve eski Yollar Umum Müdürü Yüksek Mühendis Âkil Beyler, Ankara'daki muameleleri takip edeceklerdi.

Hükümet, Curtis grubunun tekliflerini iyi karşıladı. Bu grubun dâvetlisi olarak, Amerika'da etüdler yapmak ve tekliflerin ne dereceye kadar ciddi ve câzip olduğunu araştırmak üzere üç kişilik bir heyetin Amerika'ya gitmesi de kabul edildi. Bu heyet Hava Kurmay Binbaşısı ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın damadı Şefik Beyin (sonraki Generol Şefik Çakmak) başkanlığı altında olacaktı. Hava Kurmay Yüzbaşısı (sonraki Havayolları Umum Müdürü ve Konya Valisi) Ferruh Bey (Şahinbaş) ve Donanmadon Hava Kuvvetlerine geçen ve İngilizce bilen Teğmen Kâzım Bey heyete dahildi. Ben de heyetle dolaşacaktım. Bundan başka havacılıkta ortağımız Yılmaz

* Muhlis Erdener, Demokrat Parti'nin ünlü milletvekillerinden.

Şirketinin Temsilcisi Muhlis Bey'in (sonraki milletvekili Muhlis Erdener) havacıları ve müşterilerini tanıyan bir eski subay sıfatıyle beraberce Amerika'ya çağrılmasını sağladık.

1930 Dünya buhranının arifesindeki bolluk Amerikasında 1929 ilkbaharında iki aylık yaman bir dolaşma yaptık. Okyanusu o zamanın en büyük süratli vapuru olan Bremen ile geçtik. Vapurda lüks kamaralarımız vardı. New York'daki Ritz otelinden başlamak üzere, her tarafta birinci sınıf otellerde yerleştirildik. Yanımıza eski deniz binbaşısı olan bir mihmandar verilmiş ve bizi Amerika'nın her tarafından dolaştırması için bir Ford yolcu uçağı tahsis edilmişti...

Teksas'da San Antonio'da bulunan hava merkezinde günlerce kaldık. Hava subaylarımız her türlü teşkilâtı tetkik etti...

Los Angeles'te, Hollywood'un bütün film sütudyolarını dolaştık. O günün meşhur yıldızlarıyla resimler çektirdik, eğlenceli dâvetlerde bulunduk.

Bir akşam Curtis-Wright grubunun Los Angeles temsilcileriyle beraber çok şık bir gece kulübüne gitmiştik. Numara yapan çok güzel kızlar vardı, fakat sigara satan bir kız hepsini bastıran bir âfetti, yaman bir dünya güzeliydi... Arkadaşlarımızdan biri bu kıza delice tutuldu. İçkinin de tesiriyle, bu kızla derhal başbaşa bir macera geçirmek için karşı durulmaz bir arzu duydu. Temsilciler araya girdiler, kızın o gece izinli sayılması için klüp sâhiplerinden izin koparıldı...

Programımızda, Amerika'nın Deniz Kuvvetlerinin San Diego'daki hava üssünün ziyareti de vardı... San Diego'dan uçakla Meksika'ya geçtik. Amerika'daki içki yasağı eğlence hayatını köstekledığinden Kanada ve Meksika hudutları boyunca, Amerikalılar için eğlence yerleri kurulmuştu. Amerikalılar, burada içki, kumar, kadın hasretini hep bir arada zengin bir lüks içinde gideriyorlardı. Meksika'da Aqua Caliente denilen kaplıca ve eğlence yerine milyonlarca Amerikan sermayesi dökülmüştü. Otelin her

odası ayrı bir küçük villaydı... Her türlü içki ve yemekler telefonla ısmarlanıyor, en zarif bir servisle saniyede odalara yetişiyordu. Kaplıca'nın ağırlık merkezi kumarhaneydi. Yolculukta şeytana uymamak, kumar masasına yaklaşmamak lâzımdır, fakat bu elde değildi...

New York'a döndüğümüz zaman Heyet, Curtis ve Wright'in fabrikalarını gezdi, yapılan tipler hakkında etüdlere girişti. Türkiye ile Curtis arasında kurulması düşünülen, kurulan ve yedi yıl devam eden işbirliğinin zeminini hazırlamak için her şey yapıldı. Dönüşte Şefik Bey (sonraki Hava Generali Şefik Çakmak) ve arkadaşları, seyahat hakkında etraflı bir rapor hazırladılar ve Genel Kurmaya verdiler.

Bundan sonraki safha, Curtis'in, Şirket Başkan Yardımcılarından emekli Binbaşı Melvin Hall'in başkanlığı altında Türkiye'ye dört uçaktan mürekkep bir hava filosu göndermesi oldu. Bu uçaklardan biri o devrin en süratli avcı uçağı olan Hawk avcı uçağı, ikincisi bir keşif uçağı, üçüncüsü altı kişilik Kingbird adlı bir yolcu uçağı, dördüncüsü de Fledgling adlı bir talim uçağıydı. Av uçağının pilotu, Amerika'nın en yaman akrobasi pilotu olan ve ikinci Cihan Harbi'nde Japonya'ya ilk olarak hava akını yapan (sonraki general) meşhur Doolittle idi. Pilotların dördü de birer deli fişekti. Melvin Hall bir zamanlar İran'a giden Amerikan İslahat Heyeti'nde vazife görmüş olan, iyi Fransızca bilen, tecrübeli, hoş bir insandı. İstanbul ve Eskişehir'de dört pilot tarafından yapılan geniş tecrübeler ilgi ve hayret uyandırdı.

Bu esaslı temaslar neticesinde Hükümet, havacılığımızın ıslahı için Curtis-Wright grubuyla geniş bir anlaşmaya vardı. Curtis'ten otuz iki av uçağı, dört yolcu uçağı, altı Fledgling tipi okul uçağı alınacaktı. Bunlardan beş avcı uçağı ile üç okul uçağı Koyseri fabrikasında, iki Amerikan ustasının idaresindeki Türk işçileri tarafından yapılacak, Curtis, fabrikayı tedricî surette uçak motörü de yapacak şekilde geliştirecek, havayollarının esasını kuracak, hava meydanlarına ait etüdler yapacaktı. Şirketin

Bruce Leighton adlı, çok olgun bir temsilcisinin idaresinde bir teknik grup Türkiye'ye geldi. Bunların arasındaki hava meydanı uzmanı Hulse, bir zamanlar, Afrika'da Firestone Lâstik Şirketinde çalışan, o sıralarda yerli halka uyarak insan eti yediğini itiraf eden garip bir adamdı. Kendisine derhal yamyam lâkabını takmıştık.

Avcı uçakları geldi, kuruldu, tecrübelerine girişildi. Bunların tamamlanması haftalar sürdü. Hükümetle olan taahhütleri takip etmek üzere ben ailece Ankara'ya yerleştim. Hayatım orasıyla Eskişehir ve Kayseri arasında geçiyordu. Kendimi hava kuvvetlerinden küçücük bir parça sayacak hale gelmiştim. Hawk avcı uçakları ve diğer uçaklar beğenildikten ve teslim alındıktan sonra, Kayseri'de imalât safhası ön plana geçti. Amerikalı baş usta tecrübeli bir adamdı. Kayseri fabrikasında işleri öyle bir düzene soktu ve işçilerimizi o kadar iyi işe alıştırdı ki o zamanın en süratli uçağı olan ve saatte 304 kilometre giden Hawk, Kayseri'de tam Amerika'daki garanti ve toleransla yapılabildi ve okul uçaklarıyla beraber bütün tecrübeleri başarıyla geçirdi...

Kayseri fabrikası işinden başka havayolları ve hava meydanları işi de taahhütlere uygun olarak yürüyordu. Eğer Curtis grubu ile olan işbirliği devam etseydi, Türk havacılığı çok ileri gidecek, bugün kendi uçaklarımızı ve motörlerimizi yapacak bir halde bulunacaktık. Ne yazık ki Hava Kuvvetlerimizdeki görüş ayrılıkları, iyi bir piyasayı kaybeden Fransız fabrikalarının entrikaları ve bilhassa Hava Mühendisi Selâhattin Bey'in ve ona güvenen eski demiryolu müteahhidi ve yeni uçak fabrikacısı Nuri Demirağ'ın kendi uçaklarımızı kendi icadlarımıza göre bizzat yapmak yolundaki iddiaları araya girdi. Bu iddiaların başında giden Selâhattin Bey'in kendi icadı olan uçakla düşüp ölmesi bile durumu düzeltemedi. Hava Kurumu da bir taraftan yıkıcı bir rol oynayarak İngiltere'den artık hiçbir değeri kalmamış bir uçak motörünün lisansını ve resimlerini satın aldı. Bu maksatla, geniş fabrikalar yapıldı, hem milyonlarca millî para, yapılan bütün ikazlara rağmen

heba edildi, hem de Curtis-Wright ile işbirliği yolundaki yaman fırsat elden kaçırıldı».

Böylece Curtis mümessilinin yaman bir fırsat kaçırdığı muhakkaktır. Türkiye'nin ise, daha önce Alman Junkers Şirketinin başladığı ve Curtis'in devam ettirdiği uçak montaj işinin yarıda kalışından kazançlı mı, kayıplı mı çıktığı belli değildir. Bizim için önemli olan, Tatko firmasının, yabancı şirket temsilciliği yoluyla kapitalist imoli açısından çarpıcı bir örnek teşkil edişidir.

ANKARA YAĞMA EDİLİYOR

En başta gelen spekülasyon konularından birini, arazi spekülasyonu teşkil etmiştir. Yepyeni bir şehir olarak kurulan Ankara, modern şehirciliğe mükemmel bir örnek sayılabilecekken, spekülasyon yüzünden, pahalı, israflı ve dertli bir şehir haline gelmiştir.

Spekülasyonu önlemek, yeni rejimin zenginleşme çabasındaki kadrolarına dur diyebilecek, demirden bir yönetimi gerektirmekteydi. Başka olanlarda gösterilen sertlik, bu konuda gösterilmemiştir. Ankara planını yapan şehirci Jansen, sormuştur: «— Gazi Paşa'nın bir şehir planını uyguloyabilecek kadar kuvvetli bir idaresi var mıdır?» Falih Rıfkı'ya göre, bu soru, «rahmetli lideri iyice kızdırmıştı. Nitekim sonraları, hiç kimsenin yapmak değil, yapılmasını hatırına getiremediklerini yaratan Atatürk'ün bir şehir planını uygulayabilecek kuvvetli idaresi olmadığı anlaşılmıştır»[396].

Arsa spekülasyonunun hikâyesini, imar konusuyla yakından ilgilenmiş olan Falih Rıfkı'nın kaleminden dinleyelim: «Ankara'yı devlet bütçeden yapacaktı. Bu tabii bir göç masrafı idi. İlk akla gelen şey, Avrupa'dan bir frenk şehirci çağırarak plan yaptırmak ve hükümetle dışarıdan gelen memurları yerleştirmekti. Gerçi bir aralık bir Alman geldi. Yenişehir'in çekirdeğini kurdu. Fakat bu da ancak çok parası olanların alabilecekleri bir pahalı evler mahallesi idi. Saraçoğlu apartmanları yapılıncaya kadar, az ve

orta maaşlı memurlar, eski evlerde tahtakurulu birer odaya sığınmışlardı. Bir matematik hocasının böyle bir odada iki çocuğu, karısı ve kaynonası ile oturduğunu biliyorum. Halbuki yeni Ankara köşkler ve apartmanlarla hemen hemen donanmıştı. Ankara Belediyesinin emrine vermek üzere, Yenişehir tarafından geniş topraklar aldığımız vakit, kanuna bir tek madde koymayı hatıra getirmemiştik: 'Bu arsalar bina yaptıracak olanlara, yaptıracakları binaya lâzım olduğu kadar ve alındığı yıl kullanılmak şartıyle satılacaktır'.

Bir küçük madde daha unutmuştuk: 'Ankara emval-i metrukesi ve hazine toprakları, Ankara İmar Sandığı'na sermaye olarak ayrılacaktır'.

Çünkü hemen spekülasyona dalmıştık. Herkes saklayıp ileride satmak üzere arsa edinmek hırsına kapılmıştı. Şehir imarlarının başlıca düşmanı spekülasyon olduğunu düşünecek halde bile değildik».

«Birçok arsalar spekülasyoncuların eline geçmişti. Bunlar en başta devlet dairelerinin bir mahallede toplanması fikrine karşı koydular. Çünkü Ankara'da nüfuz ticaretinin ilk kaynağı, meselâ Cebeci'de ucuz bir arsa almak ve Maarif Vekiline Konservatuarı orada yapmaya karar verdirerek arsasını ona satmaktı. Jansen Planı, devlet dairelerini Atatürk Bulvarı üzerindeki bugünkü yerine topluyor ve hemen yakınında da üç bin memur meskeni için de arsalar ayırıyordu. En son bina Büyük Millet Meclisi olacaktı. Devlet daireleri ile, üç bin memur meskeninin yapılacağı bölgeyi kamulaştırmaya karar vermiştik. Başvekil İsmet Paşa:

— Bunun için yüz bin liradan fazla para veremem, dedi.

Devletimiz çok fakirdi. Hepsinin bu para ile alınabilmesi için cadde üstündeki arsaların metre karesine bir lira koymak lâzımdı. Öyle yaptık. Emniyet Anıtı'nın bulunduğu kısımda, Atatürk'ün yakın arkadaşları da arsalar edinmişlerdi. Hemen fiyata itiraz ettiler. Atatürk'e durumu izah ettik. Arkadaşlarını itiraz etmekten menetti. Böylece arka

taraflara doğru, fiyat ine ine bütün sahayı 118 bin liraya devlete maletmiş alacaktık. Bu sefer Meclis'teki spekülasyoncular;

— Devlet daireleri bir araya toplanamaz, bir hava hücumunda hepsi yıkılıp gider, diye kıyameti kopardılar. Yeni çıkan meseleyi de Atatürk'e götürdük.

— Hepsini ayrı ayrı müdafaa edeceğim yerde, bir arada müdafaa ederim, bundan ne çıkar? dedi. Son baltalama da suya düştü: Büyük Millet Meclisi'nin bugün yapılmakta olduğu toprakları almak için kamulaştırma masrafına 20 bin lira kadar bir şey eklemek lâzımdı. Kabul etmediler.

— Biz Meclis'i oraya yaptırmayacağız, dediler.

Proje tatbik edilince, Millet Meclisi de nihayet orada yapılmak lâzım gelmiştir. Fakat yıllar geçtiği için 20 bin lira yerine 2,5 milyon liradan fazla kamulaştırma parası harcanmıştır»

«Şehir Planında evsiz fakirlere verilmek üzere bir ucuz arsalar bölgesi ayrılmıştı. Bu arsalar, her isteyene parasız da verilebilecek, fakat yapılan ufak kulübeler de olsa, bir mühendis kontrolü altında bulunacaktı. Tam merkezde mektep, çarşı ve dispanser gibi umumî tesisler için bir yer ayrılacaktı. Belediye bu vazifesini de bir yana bıraktı. Dışarıdan gelenler Ankara Kalesi etrafındaki sırtlarda ilk gecekonduları tecrübe ettiler. İmar Komisyonu yıkılma kararı verdi, vilâyet ve belediye aldırış bile etmedi. Türkiye'de gecekondu faciası, işte o zamanlar Ankara Belediyesi'nin imar plancılığını bu türlü baltalamasından aldı yürüdü».

«Kusur halkta mı? Hayır, bizim şehir plancılığı anlayışımızda! Ankara Planında, bu türlü fakir ve işçi evleri için ayrılan bölge, o vaktin ucuzluğu ile hemen hemen hiçe kamulaştırılacaktı ve arsa parası olmayan, çalışarak, didinerek bir yuva edinmek isteyenlere orada yer gösterilecekti, yapmadık».

«Bir gün imar mütehassısına, Atatürk'ün yakınların-

dan biri için yaptıracağı bir ev projesi getirmişlerdi. Mütehassıs Orley bana geldi.

— Çankaya'dan getirdikleri için tasdik ettim. Fakat bu sakağa dükkân yapılmayacak, dedi.

Atatürk meseleyi duyunca:

— Bizim için plan bozulmaz, hemen dükkânı hazfettiriniz, emrini vermişti.

O ev, şimdiki Mithatpaşa Caddesi'nde dükkânsız yapılmıştır.

Fakat bir İstanbul Milletvekili, garaj bahanesi ile aynı sakaklardan birinde dükkân kaçırdı. Bir başka milletvekili kat kaçırdı. Belediye göz yumdu. Ve tıpkı İstanbul'da spekülasyoncu ve arsa vurgunculannın Prost'a oynadığı oyunu, Ankara'da yabancı şehircilere oynadılar. Yerli imar, Orta Anadolu'da, hiç şüphesiz bugüne kadar harcadığımızdan daha az masrafla elde edeceğimiz, yeryüzünün en ileri şehri hayalini mahvetti.

Yerli imara yıllarca hâkim olanlardan biri, Ankara'ya on parasız gelmişti. Yüz binlerce lira kazandı ve parasını Amerika'ya aktardı. 1945'te New York'a gittiğim vakit, Ankara'daki ecnebi inşaatından çalan bir hırsız mühendisle anu şirket kurmuş olduğunu öğrenmiştim.

Mesele basit değil midir? Bir dönüm içinde bir kır evi disiplinine göre bir metre arsa fiyatının bir lirada karar kıldığını düşünürseniz; aynı yerde bitişik ve dört katlı apartman sistemi ile bu fiyat, on liraya, yirmi liraya çıkar. Müsaadeyi verenler, spekülasyoncularla ortaktırlar. Onun için nerede arsacılar lehine bir plan değişikliği duyarsanız hemen hırsızlığa hükmediniz.

Ankara'da milyonlar çalınmıştır. İstanbul'da milyonlar vurulmaktadır.

Sabit olmuştur ki, Mustafa Kemal, şapka ve latin harfleri inkılâplarını başarabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir planını tatbik edebilecek kuvvette bir idare kuramamıştı»[307].

Prof. Fehmi Yavuz da, bu konuda aynı hükmü vermektedir: «Ankara imarı, arsa spekülasyonu bakımından

ibretle takip edilecek misallerle doludur. İkinci Cihan Harbi'ne kadar Ankara'da gelişip serpilen spekülasyon hareketi, bu harp içinde ve onu takip eden senelerde yurdun her tarafına süratle yayılma istidadı göstermiş ve spekülasyon şampiyonluğu Ankara'dan İstanbul'a geçmiştir.

Kuvvetli el bakımından Prof. Jansen'in temennisi, tahakkuk etmiş sayılır. Zira 1930'dan 1946 yılına kadar Ankara imarının sevk ve idaresi, gerek rejim, gerekse şahıslar itibariyle otoriter olmak vasfını tamamen haizdir. Fakat Ankara'da bu kuvveti temsil eden ve otoriteyi kullanan kimselerin büyük bir kısmı arsa spekülasyonu ile mücadele edecek yerde bilfiil spekülasyon yapmak suretiyle, onun tarafını tutmuştur. Bu yüzden kontrol altına alınması ve bertaraf edilmesi gereken spekülasyon hareketleri önüne geçilmez derecede kuvvetlenmiş ve yukarıda işaret ettiğimiz gibi, her fırsattan faydalanarak yurdun diğer taraflarına da süratle yayılmıştır»[396].

1938 yılında Ankara İmar Hududu ile Belediye Hududu birleştirilerek, Ankara şehir arazisi 8 kat arttırılmıştır. Prof. Yavuz'un verdiği rakamlara göre, Ankara'nın şehir alanı 165 kilometrekare. Paris'in 106 kilometrekare, Roma'nın 54,6 kilometrekaredir. Bu büyük genişlik, belediye hizmetlerini altından kalkılmaz ölçüde ağırlaştırırken, spekülasyon için tatlı bir kâr alanı teşkil etmektedir. Belediyeler, ellerindeki araziyi satarak, spekülasyonu beslemişlerdir. Dr. Ragıp Tüzün, Ankara Belediyesi'nin üç yıl önce metrekaresini 1 liradan satmış olduğu bir yeri, metrekaresi 100 liradan istimlâk ettiğini yazmaktadır. Bu arsa spekülasyonu, bugün de korkunç bir biçimde sürüp gitmektedir. «Parselledim, Satıyorum» kitabının yazarının belirttiğine göre, büyük şehirlerde arsaların fiyatı 1930 yılına nazaran 2 bin, 1950 fiyatlarına nazaran 100 ilâ 200 kat artış göstermiştir. 1949 yılında 2100 liraya alınan bir arsa 1955'te 700 bin liraya el değiştirmiştir. İzmir'de Alsancak semtinde 1947 fiyatları 40 bin lira civarında iken, 1962'de 400-500 bin liraya fırlamıştır. 1965 yılında yalnız İstanbul'da 1 milyar liralık emlâk alışverişi yapılmıştır. Bu yoldan sağlanan

kazançlar, genellikle yatırımlara gitmediği gibi, yatırım fonlarının spekülasyona akmasına yol açmaktadır. Fakat bu arada arsa milyonerleri doğmaktadır. Büyük bankaların dahi, arsa spekülasyonuna yöneldiği görülmektedir.

Cumhuriyet'ten sonra yeni Ankara'da da arsa spekülasyonu, tüccarların ve hemen bütün politikacıların katıldığı kârlı bir faaliyet olmuştur. Bir yandan şehir arazisi parsellenip satılırken, öte yandan nüfuzlu çiftçiler tarlalarını genişletmeye koyulmuşlardır. Boş kalan Rum ve Ermeni çiftlikleri, çeşitli yollardan nüfuzlu çiftçilerin eline geçmiştir. Kadastrosu bulunmayan ve kimsenin arazisinin mülkiyetinden kesinlikle emin olmadığı bir ortamda, arazinin güçlü kişiler elinde toplanmaya yöneleceği açıktır. Bununla birlikte, tarımda kapitalizmin henüz pek az geliştiği Cumhuriyet sonrası yıllarında tarım, pek kârlı bir faaliyet değildir. Bu alanda ortakçılık yoluyla ufak işletme hâkimdir. Ama, arazi mülkiyeti büyük ve nüfuzlu çiftçiler elinde toplanma yolundadır. Medeni Kanun, kozandırıcı yıllanmış (iktisobi zamanaşımı) kurumuyla, mülk edinme işini kolaylaştırmıştır. Şimdilik, tipik bir iki örnekle bunu belirtmeye çalışacağız: Adana eşrafından D. A., Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve Atatürk'ün güvenini kazanmıştır. O kadar ki, Adana'nın ileri gelenlerinden Sadık Paşa (Eliyeşil) ve kayınpederi Suphi Paşa düşmanla işbirliği ettikleri şüphesi üzerine tevkif olunacaklarken, D.A.'nın bir sözüyle Atatürk onları serbest bırakmıştır. Milletvekili olan ve CHP Grup İdare Heyetine seçilen bu nüfuzlu kişi, Zafer'den sonra arazisini genişletmeye koyulmuştur. Çukurova'daki kapitalist gelişmeye dair ilgi çekici bir araştırma yapan Doç. Mübeccel Kıray, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: «Yumurtalık ve Sakız'da, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra toprağın az sayıda büyük çiftçi elinde toplandığı görülmüştür. Bölgede bugün en güçlü ve en büyük toprak sâhibi D.A.'dır. Bu zat Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Adana civarında Dikili'deki arazisini satmış ve Sakız'da 3 bin dönüm ucuz arazi almıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında milliyetçilerin safına katılmış, bu sayede nüfuz

kazanmış ve milletvekili olmuştur. Arazi iktisabında kritik dönemi teşkil eden 1920 sonrası yıllarında D. A., bir çiftçi olarak, arazisini genişletmeye koyulmuştur. Politik gücü ve ilişkileri dolayısıyle, Ermenilerden devlete intikal eden iyi cins toprakları ele geçirmiş ve arazisini 11 bin dönüme çıkarmıştır. D. A., politik gücünden yararlanarak, bu arazinin tapusunu sağlamış ve Sakız, Yunusoğlu köylerinde en büyük arazi sâhibi haline gelmiştir. Bu arazi üzerine daha önce yerleşip toprağı işlemeye başlamış olan köylüler, mukavemet etmeden D. A.'nın mülkiyetini kabul etmişler ve ortakçı statüsüne rıza göstermişlerdir. Makinalı tarımın genişlemesiyle, köylüler, ortakçılıktan ırgatlığa geçeceklerdir. Bugün büyük bir kapitalist çiftliğin sâhibi olan D. A., Istanbul'da yaşamakta, arazisini kâhya eliyle işletmektedir»[339].

CHP İlçe Başkanı, DP Milletvekili ve AP İlçe Başkanı olan Kadirlili T.C.'nin hikâyesi şöyledir: T.C.'nin Vayvaylı köyü ve civarında 200 dönüm arazisi vardır. Arazi sazlık ve bataklıktır. T.C. buradaki köylüleri baskılarla uzaklaştırarak, arazisini genişletmeye koyulmuştur. Kadirliler, 200 dönümün 8 bin dönüme çıktığını ileri sürmektedirler. T.C., 1932 yılında Kadirli'den sürülen ağalar arasındadır. Fakat bir süre sonra dönecek, İl Genel Meclisi üyesi ve CHP İlçe Başkanı olacaktır. Başkan, Vayvaylı topraklarına hususî kadastro getirirek, «tevsi-i hudut», «tahkim-i hudut» yaptırarak tapusunu sağlamlaştıracaktır. Bundan sonra 1950 seçimlerine bir ay kala CHP'den ayrılarak DP'yi kurocak ve milletvekili seçilecektir. 1951'de devlet fabrikalarının satışı sırasında, Sümerbank'a ait bir çeltik fabrikasını 300 bin liraya satın olacaktır. Ayrıca, geniş su arkları elde edecektir.

Bunlar, yüzlerce örnekten iki tanesidir. Kudretli kişiler, Padişahlık döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'ten sonraki yıllarda da, devlet arazisini ele geçirecekler ve sonra bu araziyi sağlam tapuya bağlamaya çalışacaklardır. Bu kavga bugün de sürüp gitmekte ve büyük arazi sâ-

hipleri, bir iki yüz dönümlük tapularla binlerce dönüm araziyi kesinlikle mülkiyetlerine geçirmek için, çeşitli yollara başvurmaktadırlar. 1967 Bütçe görüşmelerinde, Karma Bütçe Komisyonu'nda açıklandığına göre, 66 dönümlük bir belge ile 5200 dönümlük, 95 dönümlük bir belge ile 8715 dönümlük, 26 dönümlük bir belge ile 5412 dönümlük, 4 dönümlük bir belge ile 5788 dönümlük, 50 dönümlük bir belge ile 7185 dönümlük, 5 dönümlük bir belge ile 14971 dönümlük geniş işletmelere sâhip çıkan büyük çiftçiler vardır.

CUMHURİYET BURJUVALARININ YAŞANTISI

Bütün bu kapitalist gelişmeler, Ankara'da yeni bir burjuva tipi yaratmıştır. Yakup Kadri, **Ankara** romanında bu yeni tip burjuvanın portresini çizmektedir: Emekli miralay Hakkı Bey, Fırka Kumandanlığı yapmış Kurtuluş Savaşı kahramanlarından biridir. Zafer'den sonra askerlikten ayrılarak iş hayatına atılmış, bir şirketin İdare Meclisi Reisi olmuştur. Murat Bey ise, savaş sırasında milletvekilidir. Orta halli, sâde yaşayışlı bir aileden gelen babayani bir kişidir. Zafer'den sonra o da iş hayatına atılmıştır. Yakup Kadri, Ankara'da boy gösteren bu iki tip burjuvayı bize şöyle anlatmaktadır:

«Selma Hanımın bu manden toplantılardaki muvaffakiyeti büyüktü ve Hakkı Bey, kendi manden muvaffakiyetleri kadar karısınınkiyle de iftihar etmektedir. Onu her kadından daha güzel, daha süslü ve daha itibarda görmek yegâne emelidir. Eski Millî Mücadelecilerden bazıları gibi Hakkı Bey için de kıyafet değişiminden sonra millî dâvâ, âdeta böyle bir mandenlik iddiası şekline girmişti. Bir Avrupalı gibi giyinip süslenmek, bir Avrupalı gibi dansetmek, bir Avrupalı gibi yaşayıp eğlenmek ve hele bu iddiada Avrupalılar nezdinde Avrupalılar arasında muvaffak olmak bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar ehemmiyetli görünüyordu.

Bu yeni Türk muhitine yeni girmiş bazı ecnebiler, Hakkı Bey'e 'Bu Almancayı Berlin'de mi öğrendiniz?' veya

Selma Hanıma 'Hiç şüphesiz Paris'te giyiniyorsunuz, değil mi?' diye sordukları vakit, Türklerce, sanki medeniyet yolunda bir geniş adım atılmış gibi oluyor, eşte dostta bir düğün dernektir gidiyordu. Lâkin, bazen, bu muvaffakiyetlerin gene Türkler arasında bir nevi rekabet, bir nevi kıskançlık hisleri de uyandırdığı oluyordu. O vakit, bütün aileler arasında bir giyim kuşam yarışıdır başlıyordu.

Düşününüz ki, bu yarışa Murat Bey'in ailesi bile karıştı. Büyük çapta arsa spekülasyonlarından ve onu takip eden birkaç taahhüt işinden sonra, devletin en zengin adamlarından biri sırasına giren ve mebusluktan çekilmiş olduğu için kâh İstanbul'da, kâh Avrupa'da dolaşmakta bulunan Murat Bey, şimdi, Kavaklıdere'de kuleli, verandalı ve konfor modernli bir büyük köşk içinde asrî hayatın bütün zevkini sürmeye başlamıştı. Kapısında bir Stude Baeker otomobili her dakika emrine âmade oluyor, içeride elektrikle işler en iyi cinsten bir mobilya gramofon en son dans havalarını durmaksızın çalıyordu. Çocuklar bir İsviçreli mürebbiyenin eline bırakılmıştı. Bu İsviçreli mürebbiye, aynı zamanda Murat Bey'in karısıyla kız kardeşine Fransızca, dans, âdâb-ı muaşeret dersleri verirdi»..

«Bu kış, Noel ve Yılbaşı bololorında, Ankara'da her seneden daha şevkli bir hozırlanış vardı. Çünkü bu eğlenceler, henüz açılmamış olan Ankara Palas'ın büyük hall ve salonlarında yapılacaktı. Burnnın bin kişiden fazla dâvetli olabileceği söyleniyordu. Onun için, birçok ailelerin daha iki ay evvelinden İstanbul terzilerine taşındıkları görülmeye başlandı.. Gerek Kalgurisi'de, gerek Gegaro'do en son Paris modelleri Ankaralı hanımlar tarafından kapışılıyordu. Beyler, fraklarını ya darolmış, ya eskimiş bularak, yeniden gece esvapları ısmarlıyorlardı. İlk yıllar, bir kuyruklu ceketle bir silindir şapkoyı kâfi sonanlar, şimdi klok ve makferlan peşinde koşuyorlardı. Yazık ki, bu artikl'lerin bir kısmını stoklar tükenmiş olduğu için bulmak kabil olmuyor ve Beyoğlu'nun bellibaşlı mağazaları vasıtasıyle Avrupa'ya ısmarlamak lâzım geliyordu. Bu sıroda dans iskarpinlerinin fiyatı üç dört misline fırladı. Gerçi yeni cı-

kan 'Âdab-ı muaşeret' kitabında maskaratsız olmak şartıyle, bağlı rugan iskarpinlere semağ vardı. Lâkin, zerafetin en ileri şartlarını yerine getirmek, asriliğin ihmal götürmez bir şiarı telâkki olunuyordu»[400].

Ankara Pola's'taki ilk balodo Şeyh Emin de vardır. Şeyh Emin, İlk Meclis'in, bir kadınla yanyana oturmaya tahammül edemeyecek kadar mutaassıp bir üyesidir. O da, Cumhuriyet balolarının taşra eşrafı gibi, manden hayatın dışında kalamamıştır: «Adam şimdi, bulunduğu noktadan ayrılmış elinde kodehiyle, ona doğru geliyordu. Selma Hanım, korkarak arkasını çevirdi. Bir sarhoş tecavüzüne mâruz kalmak üzere olduğunu hissediyordu. Derken çıplak omuzuna bir elin hafif dokunuşu...

— Hanım kızım, hanım kızım, beni tanımadınız mı?

Hakkı Bey'in haremi döndü, baktı. Fakat baktıkça onu tanımaktan uzaklaşıyordu. Bu adam, frakı, bol yakalığı, katı plastronu içinde kaba saba tahtadan yapılmış bir elbise askısını andırıyordu. Ne renkte olduğu bilinmeyen, yer yer dökülmüş saçlarının arasında iri ter taneleri matruş yüzünün sayısız buruşuklukları arasına yuvorlanıyordu. Bir eliyle sımsıkı kodehini tutuyor, öbürüyle muttasıl, bu ter tanelerini silmeye çalışıyordu.

Selma Hanım ürkek ve kekeleyerek:

— Hayır tanımıyorum, dedi.

Yaşlı zat, cıvık bir sarhoş gülüşüyle güldü:

— Murat Bey'in bağında tanışmıştık ya, dedi. Beş yıl oluyor. Emin Bey, Şeyh Emin. Hâlâ tanıyamadın mı?

Bereket Hakkı Bey, karısının imdadına yetişti. Selma Hanım'ın müşkül vaziyette kaldığını hissederek söze karıştı ve Şeyh Emin Efendi'nin koluna girerek uzaklaştılar. Kalabalığın içinden, Şeyh Emin'in yüksek sesle şunları söylediği işitiliyordu:

— Yahu, bıraksaydın, şu hanımla bir toka etseydim. Biz, dans bilmiyoruz. Bari bunu yapalım, He, heh, heh... Bari bunu yapalım»[401]...

Celâl Bayar anılarında Nazilli'den bir medrese hocasını, Müftü Hacı Hüsnü Efendi'yi anlatır. Hacı Hüsnü Efendi de, siyah cübbeyi çıkarıp, frak giyenler arasındadır. Sözü, Celâl Bayar'a bırakalım: «Cumhuriyetin ilânının onuncu yıl töreninde bulunmak üzere meşhur Karahan'ın başkanlığında, içlerinde, General Voroşilof da olduğu halde, kadınlı erkekli kalabalık bir Sovyet heyeti Ankara'ya gelmişti. O mutlu günün şerefine Ankara Palas salonlarında tertiplenen baloda Sovyet misafirimiz de bulunuyordu. Rahmetli Atatürk dansını bitirdikten sonra, bana kendisini takip etmekliğimi söyledi. Sovyet heyetinin bulunduğu yere doğru ilerledi, kendileri ile görüşmeye başladı. Herkes ayakta idi. Atatürk'ün tam yanında bulunuyordum. Baktım sağ tarafımda bir zat belirdi. Bu müderris Müftü Hacı Hüsnü Efendi idi. Başında fes ve sarık yoktu, başı acıktı, sacları muntazam surette taranmıştı. Geniş ve uzun sakalı kısalmış, hatta ucunda biraz sivrilik göze çarpıyordu. Siyah cübbe yerine üzerinde tam takım frak vardı. Frağın sağ tarafında yeşil kordelalı İstiklâl Madalyası şerefli mevkii almıştı. Hafif surette Atatürk'ün koluna dokundum. Yerimi saygı ile Hacı Hüsnü Efendi'ye bıraktım. Atatürk, bu hali görünce hemen mevzuu değiştirdi. Sovyet dostlarımıza dedi ki:

— Bakınız bu zât hocadır, milletvekilidir. Siz ihtilâlinizde ruhanilerinizi kestiniz. Bizde ise bu hale geldi.

Benim de bu muhterem zâtın Nazilli'deki hali gözümün önünde canlandı. İçimden kendi kendime dedim: 'Nereden nereye gelmişiz!'»

Falih Rıfkı Atay da Çankaya'da bu yeni Ankara burjuvazisinden örnekler verir: «Başvekil, Millî Savunma'ya bir tezkere yazarak ve tezkerede Atatürk'ün pek yakın arkadaşının ismini zikrederek, bu zatın karıştığı eksiltme ve arttırmaların bozulmasını emretmişti. Bir gün de Meclis koridorunda yüksek sesle:

— Hazineyi soydurmayacağım, Hazineyi soydurmayacağım... diye bağırdığını görmüş, sinirlerini iyice oynattığından şüphe etmiştik.

Hava paracıları hükümetin bu dayatışına, iktisat politikasının nazarî sakatlığı mahiyetini vermek için Çonkaya'yı telkin altında bırakmaya uğraşıyorlardı. Bir akşam, biraz yukarıda bir milyon lira komisyon aldığından bahsettiğim milletvekili tenkitler yürütmeye koyulmuştu. Atatürk işi alaya alarak :

— Fransızca söylersen dinlerim, demişti.

Hatibin dış seyahatlerinde kulaktan kopma birkaç kelimesinden başka Fransızcası yoktu. Biraz içmiş olduğundan cesaretle ayağa kalktı ve: **Mon économie autre économie** İsmet Paşa... diye tutturdu idi.

Bir gün, daha sonra Yavuz-Havuz skandalında hüküm giyenlerden bir milletvekili ile trende konuşuyordum. O da 1923 fıkarasından idi.

— Seni bir açık otomobilde gördüm. Kapalısını sattın mı? diye sordum.

— Hayır... dedi, bir de açık aldım. Biliyor musun, iki otomobil olmak daha ekonomik...

Bu sözle ne demek istediğini hâlâ onlamomışımdır.

Bir gün de, Mütorekede küçük bir alacağı için bir tanıdığını denize atmakla tehdit eden bir küçük maaşlının Florya'daki evi önünde otomobili, denizde de kotrası duruyordu. Arkadaşımla :

— Bunun tarunu do olmuş... diye eğlenmiştik»[443].

MİLLÎ KAPİTALİZMİN YABANCI ORTAKLARI

Büyük Atatürk'ün, sanayiciyi de kapsoyacak biçimde kullanarak, «Tüccar, milletin emeğini ve üretimini kıymetlendirmek için eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyakat göstermesi gereken adamdır» diye tanımlodığı millî teşebbüs erbabı, herhalde bu tür değildi. Millî teşebbüs erbabı yaratılmak istenmiş, fakat genellikle İstanbul ve İzmir komprodorları ile ve yabancı şirketlerle uzlaşmaya ve ortaklığa girişmeye hazır bir işada-

mı türü yaratılmıştır. Başka bir deyişle, yabancı şirketler ve azınlıklara mensup iş çevreleri, milliyetçi akıma intibak etmeyi bilmişlerdir. Milliyetçi Türkiye'de, görünüşe göre, ön plana Türk işadamları çıkmıştır. Türk olmayan çıkar çevreleri, ikinci plana geçmiştir. Meselâ İstanbul Ticaret Odası'nda Manoklyan, Dikran, Vitali, Kamhi ve Zaven Efendi saltanatı yıkılmıştır. Yerini İbrahim Paşazâde, Hocızâde, Yelkencizâde, Kırzâde, Velizâde, Sofuzâde, Nemlizâde vb. gibi Müslüman işadamları almıştır. Anadolu burjuvazisinden ve Kurtuluş Savaşı kadrosundan yükselen işadamları da bunlar arasına katılmıştır. Yabancı şirketler, mümessilliklerini, Ankara'da nüfuzlu bu kişilere vermeyi tercih etmişlerdir. Türk zaferinden sonra, Lövantenler ve azınlıklardan çoğunun İstanbul'dan ayrılmasıyle acılan boşluk, böylece doldurulmuştur. Fakat Türk tüccarının ön plana çıkmasıyle, eski dönemdeki ticaret yapısı değişmiş değildir. Dışarıdaki güçlü ilişkileriyle ticaret hayatına hâkim bulunan çoğu azınlıklara mensup komprodorlor, Türk tüccarı ile çıkar ilişkileri kurarak, eski düzeni yeni şartlarda sürdürmüşlerdir. Falih Rıfkı, «Atatürk, Türk adına büyük şeref verdi idi. İstanbul'da Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlarımız bile soyadlarını Türkçeye çevirmişlerdi. Latin yazısından sonra şivelerinden de bize yabancı olduklarını anlamak zorlaştı idi» demektedir[1]. Soyadları Türkleşmiş, Türk görünmeye önem verilmiş, ama asıl değişmesi gereken ticarî yapı değişmemiştir. Ankara'nın zaferi ile durumu güçlenen Türk burjuvazisi, büyük şehir komprodorları ile ortaklıktan öte bir istekte bulunmamıştır. Devletçilik politikası, bu şartlarda sahneye konulacaktır.

V

DEVLETÇİLİK YILLARI

Genellikle 1923-1931 liberal dönem, 1932-1945 devletçilik dönemi sayılır. Aslında, liberal bir politika, Cumhuriyet'in başından beri uygulanmamıştır. Devlet, ister istemez müdahaleci olmuştur. Dünya Buhranı'ndan sonra devlet daha çok müdahaleci olacak ve demiryolları ile yetinmeyerek, sanayi alanında çeşitli teşebbüsler kuracaktır.

Dünya Buhranı'nın yarattığı yeni durum mevcut olmasaydı dahi, Türkiye, iç şartların zorlanmasıyle, kendiliğinden devletçiliğe gitmekteydi. Nitekim İsmet Paşa, 1933 yılında Kadro dergisinde çıkan yazısında, geçen on yılın «iktisadi hayatta devletçilik siyasetini bize kendiliğinden yerleştirdiğini» yazmaktadır. Liberalizm edebiyatına rağmen, iş çevreleri, devletin iktisadî hayata müdahaleden kaçınmasını değil, aksine müdahale etmesini istemişlerdir. «Suyun başında oturan» İsmet Paşa, devletçiliğin kendiliğinden yerleşmesini bu gerekçeye bağlamaktadır: «En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.

Su başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görü-

yorum. Ve sonra 'serbest meslek'in (liberalizm) 'devletçilik'e rüçhanı için, aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum.

Dikkatle vaz'ettiğimiz gümrük himayeleri veya diğer tedbirlerin mevcut olmadığını bir an için tasavvur edebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya ziraat bir tek müşteri bulamayacak kadar, rekabet karşısında perişan olur... Türlü krizlerden dolayı en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalara karşı tutunduran devlettir. Ticaret gibi en serbest sahada, dar vaziyete düşen tüccarları (meselâ tütün tüccarlarını), korumak için, hükümet geçen senelerde hususî tedbirler almıştır». İsmet Paşa, ilk kez «mutedil devletçilik» deyimini kullandığı 1930 Sıvas nutkunda da aynı görüşü savunmaktadır: «Herkes ve her yer, Hazine'den çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, suyu akmayan köy, iş bulamıyan adam hükümeti kabahatli bulur. Mutedil devletçi olarak, halkın temayülâtına ve isteklerine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemek kabahat! Bu, memleketin anlayacağı bir şey değildir»...

«Hadiselere, hakikatlere benim gibi hayalsiz, yaldızsız, çırılçıplak göz dikmek cesaretine malik olan herhangibir mesul adam, benim tuttuğum yoldan başkasını takip edemez».

Görüldüğü gibi, müdahalecilik, kaçınılmaz bir politikadır. Bir de, bir on önce sanayileşme zorunluğu vardır. Olaylar göstermiştir ki, yalnızca özel sektöre dayanarak sanayileşme, Celâl Bayar'ın deyimiyle, belki de iki yüz yıl alacaktır. Nitekim İsmet Paşa do devlet eliyle fabrikalar kurulmasını, bu gerekçeye bağlamaktadır: «Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilâtı, vesaiti, devletin yardımı, nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi safdil olanlar düşünebilir». Nitekim Japonya'da da devlet, sınaî kapitalizmi kurmak gerekince,

ekonomik müdahalelerini, devlet eliyle fabrika kurmaya kadar genişletmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan dış şartlar, artan ölçüde müdahaleciliğe zorlamaktadır. Kapitalizm, Dünya Buhranı ile temellerinden sarsılmış, milletlerarası ticaret sistemi çökmüş ve kapitalist devletler, millî müdahale tedbirleriyle ekonomilerini kurtarma çabasına girmişlerdir. Liberal devletler dahi, kapitalizmi yaşatmak için, liberalizmden vazgeçmişler, müdahaleci olmuşlardır. Faşist devletler, daha ileri bir müdahaleciliğe yönelmiştir. Sovyetler Birliği ise, Dünya Buhranı'nın etkilerinden uzak, hızlı ve planlı bir kalkınma çabasına koyulmuştur.

Türkiye'ye, ihracat malları fiyatlarının aşırı düşmesi ve dış ödeme güçlüklerinin artması biçiminde intikal eden buhran, dış ticarette devlet müdahalesinin artmasına, kambiyo kontrolüne ve tarım ürünleri fiyatlarını koruma careleri araştırılmasına yol açmıştır. Dış ticarette dengeye kavuşma zorunluluğu, ithalâtı ikame edecek sanayii bir an önce kurma ihtiyacını ve dolayısıyle devletçiliği körüklemiştir. Bu arada, Türkiye'nin tarım ve sanayi alanlarında gelişme olanaklarını inceleyen Sovyet uzmanlarından yararlanılması ve fabrika kurmak üzere 8 milyon dolar tutarında Sovyet kredisi elde edilmesi de, devlet teşebbüsçülüğüne yönelmeyi etkilemiştir. Celâl Bayar, ilk plan dolayısiyle 1933 yılında yaptığı konuşmada, bu durumu iyi belirtmektedir: «Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasî ve iktisadî münozaralara ve ihtilâflara rağmen ziraatçi memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak dâvasında müttefiktirler. Bu itibarla, ziraatçi memleketlerin bu silkinme hareketlerine ergeç set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşeceklerdir. Bazı zirai memleketler de ufak bir tâviz mukabilinde bunu kabulden imtino etmeyeceklerdir. Bilhassa bu hakikat, muhtaç olduğumuz sanayii zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir. Bu

ana sebepten başka, kuvvetli müeyyide olan diğer âmiller de vardır:

a) Devam eden umumî buhran dolayısıyle tatmini gittikçe güçleşen döviz müzayakası.

b) Hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları muvacehesinde Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı faaliyet sahaları bulmak mülâhazaları.

c) Umumî konjonktür münasebetiyle muhtaç olacağımız fennî ve mihanikî tesisatın çok müsait malî şeraitle temini mümkün olması».

DEVLET SOSYALİZMİ!

Fakat devletçilik, kapitalizme alternatif teşkil eden bir sistem olarak hiçbir zaman düşünülmemiştir. Ve uygulamada, devletçilik, kapitalizmi engelleyen değil, geliştiren bir politika olmuştur*. Gerçi zaman zaman «devlet sos-

* Nitekim İnönü'nün büyük bir azimle başarıya ulaştırdığı demiryolu politikası, devletçiliğin ilk uygulaması sayılabilir. Bu politika, yerli kapitalistlerin yetişmesini sağlamıştır. Ankara-Ereğli, Kütahya-Balıkesir, Keller-Diyarbakır hatlarının inşası The Swedisch Co., Julius Berger gibi yabancı firmalara verilmiştir. İnşaatçılık konusunda yerli müteahhitler de kendi başlarına iş almaya koyulmuşlar. Samsun-Turhal, Kayseri-Sivas, Turhal-Sivas hatlarını yapmışlardır. Meselâ Nemlioğlu Galip Bey'in Samsun inşaatına talip olması, Gazi'yi coşturmuş ve «Efendiler, Merkezi Anadolu'nun iskelesi olan Samsun'u Sivas'a bağlayacak demiryollarına başlarken, Nemlioğulların hakiki programa fiilen tevessülleri ne kıymetli bir misal olmuştur» diye onu övmüştür. Ahmet Hamdi Başar'a göre ilk milyonerlerimizi demiryolları yaratmıştır: «Biz, henüz kendi adamlarımız ve paramızla demiryolu yapamayacağımızı bildiğimizden, bu işleri başlangıçta İsveç grubuna vermiştik. Fakat aradan bir iki yıl geçince, bu grubun emrinde çalışan Türk taşeronları yetişmiş ve devletten doğruca müteahhit olarak onlar işleri üzerinde almaya başlamıştı. En çok ve en çabuk ray döşeyen hadsiz hesapsız para kazanıyordu. Vâhit fiyat üzerine işi taahhüd edenler, bu fiyatlara esas olan işçi kazması yerine, ekskavatör kullanınca, maliyetler üç dört misli azalıyor, kârlar da o ölçüde çoğalıyordu. İlk milyonerlerimiz böyle doğdu» (Barış Dünyası dergisi, sayı: 63).

yalizmi»nden söz edilmiştir. Celâl Bayar, daha 1921 yılında, «devlet sosyalizmi»nin savunuculuğunu yapmaktadır. Fakat bununla neyi kastettiği belli değildir. Çünkü Bayar, «Almanya'da devlet sosyalizminin pek güzel sonuçlar verdiğini» söylemektedir. Bayar'ın bu deyimiyle, liberal olmayan, devletçi bir kapitalizmi kasdettiğine hükmedilebilir. Nitekim 1914 yılında İttihat ve Terakki lideri Talât Paşa da, «Bizi ancak devlet sosyalizmi kurtarabilir» diyecek ve harp yılları içinde devlet eliyle kapitalist yetiştirmeye yönelecektir[404].

İsmet Paşa'nın 1930 yılında Sivas'ta «mutedil devletçilik» sloganını ortaya atmasından sonra, «devlet sosyalizmi» deyimi yeniden sahneye çıkacaktır. Mahmut Esat Bozkurt, «Devletçilik, devlet sosyalistliğidir» diyecektir. Devlet sosyalizminin ne olduğu tartışılacaktır. Ahmet Hamdi Başar, hatıralarında, rejimin önemli kişileri ve Şükrü Kaya arasında bu konuda geçen bir konuşmayı anlatmaktadır. Şükrü Kaya'ya «mutedil devletçilik»in ne olduğu sorulur:

«— Mutedil devletçiliğin tam Fransızca karşılığı Etatisme modéré'dir. Sosyalizm, Liberalizm gibi bu étatisme de, bir doktrin olarak Avrupa'ya yayılmış, fakat henüz böyle bir sistem bir yerde tatbik olunmamıştır. Ancak Avrupa'da ve bilhassa Almanya'da devlet sosyalistleri vardır ki, onlar bizim yaptığımız gibi, birtakım iktisadî teşebbüslerin devlet tarafından yapılmasını isterler. Bizim sistemimiz onlara benzeyebilir.

— Ne!.. Demek biz sosyalistlik yapıyoruz!

— Yok efendim, estağfurullah! Öyle bir şey söylemek istemedim. Yani yaptığımızın bir nevi devlet sosyalizmi olduğunu anlatmak istedim. Zaten sosyalizm birçok kollara ayrılmıştır. En ufak bir devlet müdahalesini de sosyalizm hududu içine sokmak kabildir».

Ahmet Hamdi Başar, «Bu bahsi yalnız yolda değil, çok çeşitli zamanlarda, çeşitli kimselerle konuşuyoruz. Mutedil devletçiliğin maazallah bir sosyalizm olmasından çok korkanlar var. Bunlara karşı teminat verenler arasında

Şükrü Kaya Bey, Recep Bey başta geliyor» demektedir[105] Bu tartışmalar, sosyalizmin bir sınıf meselesi olarak değil, devlet eliyle birtakım teşebbüsler kurulması olarak anlaşıldığını göstermektedir. Bu anlamda, geçmişte Japonya ve bugün bütün kapitalist ülkeler, «devlet sosyalizmi» uygulamaktadır.

Devletçiliği, bir ekonomik sistem değişikliği biçiminde onlayan ve savunanlar, o günlerde yalnız Kadrocular olmuştur. Kodroculara göre, devletçilik, milli kurtuluş savaşı veren ülkelere özgü, sınıf tezatlarını tasfiye edici, fakat sosyalizm ve kapitalizmden ayrı bir üçüncü yoldur. Bu sistemde, geniş bir devlet sektörü bulunocak ve devlet, millî iktisadiyatın kumanda manivelâlarını elinde tutacaktır. Özel sektör, ancak teknik ve sermaye yeterliğine sâhip olduğu takdirde ve plan disiplinine uymak şortıyle, bu sistemde yer alacaktır. Kalkınma, bütün ekonomiyi kapsayan bir plan çerçevesinde yürütülecektir. O zaman için değerli bir çok görüşler ortaya atan Kadrocuların zoafı, devleti sınıfların üstünde kudretli bir otorite olarak düşünür görünmeleridir. Halbuki sınıf tezatlarının henüz çok fazla gelişmediği 1930 yıllarında dahi, büyük toprak sâhipleri ile ittifok halindeki kapitalist sınıf, yine de küçümsenmeyecek bir güçtü. Adına ister liberalizm, ister devletçilik denilsin, ekonomi politikasını kendi çıkarları yönünde etkileyebilmekteydi. Nitekim bu güçler, az sayıda aydına hitap eden bir entellektüel hareket olan Kadro'nun fikir planındaki faaliyetine dahi tahammül edememişler ve onu susturmuşlardır. İş Bankası Grubu, Milliyet gazetesini ele geçirmiş, yüz binler harcayarak Kadro'ya karşı bir kampanyaya girişmiştir. İş Bankası Grubu'na göre, Kadro devletçiliği, komünistliktir. Banka İdare Meclisi Reisliği yapan Siirt Mebusu Mahmut Soydan, Milliyet'te, Kadro'da yazı yazan İsmet Paşa'yı da dolaylı yoldan hedef alarak bu temayı işlemektedir: «Orijinal ve millî olduğu iddiasiyle ortaya sürülen bâzı tezlerin —belki de farkına varılmadan— komünist partisinin kongre mukarreratı ve tatbik esasları meyonında yer bulması hususî bir dikkate de-

ğer». O günlerin iktisat ve maliye otoritesi Prof. İbrahim Fazıl Pelin de, CHP devletçiliğinin «ferdî mesaî ve faaliyeti esas tuttuğunu» belirtmekte ve Kadro devletçiliğine ateş püskürmektedir: «Gençler, size sunulan devletçilik fikirlerini dikkatle tetkik ediniz. Üzerlerindeki alâmet-i farika'ya bakınız. Keskin gözleriniz bunları kolayca seçebilecektir»[106]. Batı'nın liberal politik sistemine hayran Ahmet Ağaoğlu ise, otoriter eğilimlerinden dolayı, Kadro'ya cephe almıştır. Ayrıca komünistler, Kadro'yu faşistlikle suçlamışlardır.

Yaylım ateşi altında kalan Kadro, kurucularından Yakup Kadri'nin Atatürk'e ve İnönü'ye yakınlığına rağmen, kapatılmış ve uygulanan devletçilik politikası, kapitalizmi ve dolayısıyle sınıf tezatlarını arttırıcı yönde almıştır. Yakup Kadri, Vasıf Çınar'dan naklen, safrada geçen Kadro ile ilgili tartışmaları şöyle anlatmaktadır: «Kadro dergisi, iktisadi siyasetimizi baltalayıcı ve hatta rejimin temellerini sarsan yayında bulunuyormuş. Bu böyle devam ederse, İktisat Vekili Celâl Bey, tuttuğu yolda ilerleyemezmiş vb. vb.» Kadro'nun sistemli devletçiliğine karşı gösterilen tepki budur.

İLK BEŞ YILLIK PLAN

Devletçilik döneminin başlıca özelliği, devlet işletmeciliği konusunda 1923-1931 yıllarında görülen çekingenliğin terk edilmesidir. Devlet, bu dönemde tek başına işletmeler kurmuş ve işletmiştir. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı (1933-1937) yürürlüğe konmuş ve uygulanmıştır. Bu plan, bugün anladığımız biçimde bir plan değildir. Yalnızca devletin, dar anlamda sınaî yatırımlarını ihtiva etmektedir. Özel teşebbüs yatırımları gibi, merkezî devlet dışında kalan kamu otoritelerinin sınaî yatırımları plan dışında bırakılmıştır. Merkezi devletin, altyapı yatırımları, sağlık, eğitim gibi gelişme harcamaları, ya da insan yatırımları ve tarım sektörü, plana girmemektedir. Bu hali ile, ilk beş yıllık plan, merkezî devletin bir sanayi yatırımları listesinden ibarettir.

Prof. Memduh Yaşo'nın verdiği rakamlara göre, ilk beş yıllık plan için 44 milyon lira harçanması öngörülürken, fiilen harcanan para 100 milyan lirayı bulmuştur. Çok daha geniş tutulan 112 milyon lira malî porteli İkinci Beş Yıllık Plan ise, Dünya Savaşı yüzünden uygulanamamıştır. Ancak, ikinci planda yer alan bazı projeler gerçekleştirilmiştir. 1933-1939 döneminde, İlk Beş Yıllık Plan ve İkinci Beş Yıllık Planı'ın bir kısmı için harçanan para, 145 milyon lira civarındadır. Ayrıca bayındırlık hizmetleri için bütçeden 311 milyon lira harcanmıştır. Bu yatırımlar, geniş ölçüde, vergi gelirleriyle karşılanmıştır. Bu dönemde uzun vâdeli iç borçlarda pek az bir artış olmuş, uzun vâdeli dış borçlar ise, 44,5 milyon lira azalmıştır. Bu azalmada, yabancı paraların devalüasyonu kadar, dış borç ödemelerinin payı vardır. Türkiye, bir yandan dış barç öderken, sınırlı ölçüde dış kredilerden yararlanmış ve aslında sanayi programını kendi olanaklarıyle gerçekleştirmiştir. Sanayi yatırımlarının kaynağını, vergiler teşkil etmiştir. İç istikrarı bozmayacak ölçüde emisyona başvurulmuştur. 1933-1939 döneminde, kısa vâdeli iç barçlarda artış, 137,7 milyan lira kadardır. Demek ki, devletin sanayi ve bayındırlık yatırımlarının yüzde 30'u emisyanla karşılanmıştır[107].

Devletçi uygulama ve ilk plan, bütün yetersizliklerine rağmen, birçok bakımdan önemli bir başarıdır:

— Özel sanayiin itibar etmediği Anadolu, devletçilik sayesinde, birtakım modern sanayi teşislerine kavuşmuştur. Celâl Bayar, pamuklu fabrikası kurmak için bakanlığa başvuran özel müteşebbislere Anadolu'da kuruluş yerleri gösterdiğini, fakat bunların hiçbirinin istenilen yerde yatırıma yanaşmadığını Meclis'te açıklamıştır[108].

— Devletçilik, dış yardım ve krediler olmaksızın, kalkınmanın mümkün alabileceğini ispatlamıştır. Bu dönemde 17 milyan lira barç alındığı halde, 36 milyan lira borç ödenmiştir.

— Eğitim ve sağlık gibi insan yatırımlarını saymaksızın, millî gelirin yüzde 5'ine yaklaşan yarım milyar liraya

yakın kamu yatırımı gerçekleştirilmiştir. Özel teşebbüs yatırımlarıyle birlikte millî gelirin yüzde 10'una ulaşan yatırım hacmi, iç ve dış istikrarı bazmadan gerçekleştirilmiştir. Bu, o günün elverişsiz şartlarında, önemli bir atılım teşkil etmekte ve bir ülkenin kendi gücüyle kalkınmasının ve ekonomik bağımsızlığa ulaşmasının mümkün olduğunu göstermektedir.

Şevket Süreyya Aydemir'in aşağıdaki sözleri, bu gerçeği dile getirmektedir: «Bütün çelişmeli anlamlarına ve anlamsızlığına rağmen, Türkiye'nin bir devletçiliğe yöneliş ve bugünkü anlamda bir planlama niteliğinden uzak olsa da, kendi gücünü seferber etmeye çalışarak **bir özgür kalkınış çabası devri** vardır».

«Bu hikâyeyi, Lozan ruhuna, siyasî ve iktisadî egemenlik hırsına, antiemperyalist bir gayrete bağlamalı ve millî ekonomi üstünde, gerek içten, gerek dıştan gelecek sorumsuz her türlü kontrole karşı, yiğitçe bir savaş saymalıdır. Bu savaşta, hele yönetim ve kontrolü doğrudan doğruya devlet elinde olan bu teşebbüslerde, finansman, projeleme, tesis ve işletme işlerinde dile düşen suistimallerin olmayışını, bu işlerde görev ve sorumluluk kabul eden devlet ve iktisadî devlet teşekkülü kadrolarının, ahlâk ve karakter sağlamlığının bir delili olarak övmelidir.

Hulâsa, Atatürk'ün ölümünden önce, hatta biraz eksik ve masumane sayılsa bile, bir doktrin ve derin bir sistem temeline dayanmasa bile, Türkiye, cihan buhranının yarattığı akımlar içinde, yalnız fakir bir hammadde üreticisi değil de, aynı zamanda sanayici bir ülke olarak kalkınmak yolunda gayret göstermiştir»[109].

YABANCI ŞİRKETLERİN MİLLÎLEŞTİRİLMESİ

Devletçiliğin şeref hânesine bir de imtiyazlı yabancı şirketlerin millîleştirilmesi yazılmalıdır. Millîleştirme, 1933'ten sonraki yıllarda hız kazanmıştır. Devletin ağır bir

kalkınma yükü altına girdiği, para sıkıntısı çektiği ve dış ödeme güçlüklerinin şiddetlendiği bir dönemde girişilen bu millileştirme hareketleri, bütün olumsuz şartlara rağmen, Kurtuluş Savaşı'ndaki milliyetçi atılışın söndürülmediğini ortaya koymaktadır.

Milliileştirilen yabancı şirketlerin listesini hatırlamak faydalı olacaktır:

1 — Anadolu, Mersin - Tarsus - Adana demiryolları ve Haydarpaşa Liman Şirketlerinin satın alınması: 31.1.1928 tarih ve 1375 sayılı kanun, Devlet, demiryolları için 143 milyon, bir süre ödenmemiş faiz ve temettü için 61 milyon lira olmak üzere 204 milyon İsviçre Frangı ödemeyi kabul etmiştir.

2 — Mudanya - Bursa Demiryolu T.A.Ş.'nin satın alınması: 30.5.1931 tarih ve 1815 sayılı kanun. Zarar eden bu hat, 50 bin Türk Lirası karşılığı devlete geçmiştir.

3 — İstanbul Türk Anonim Su Şirketi'nin satın alınması: 20.5.1933 tarih ve 2198 sayılı kanun, 1933 yılından başlayarak imtiyaz süresinin sonuna kadar yılda 1.300.183 Fransız Frangı ödeme şartıyle, İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir.

4 — İzmir Rıhtım Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1933 tarih ve 2309 sayılı kanun. İzmir rıhtımı ve rıhtımda işletilen tramvay, 7.827.690 Fransız Frangı karşılığı devlete geçmiştir.

5 — İzmir Kasaba ve Temdidi (İzmir - Afyon ve Manisa - Bandırma) hattının satın alınması: 31.5.1934 tarih ve 2487 sayılı kanun. Satın alma bedeli 162.468.000 Fransız Frangıdır.

6 — İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş.'nin satın alınması: 23.12.1934 tarih ve 2659 sayılı kanun. Şirkete üç yılda ödenecek 1.400.000 Fransız Frongı ile 40 yılda yüzde 7,5 faizle ödenecek 31.580.138 Fransız Frangı verilecektir.

7 — Aydın Demiryolu Şirketinin satın alınması: 30.5.1935 tarih ve 2745 sayılı kanun. Satın alma bedeli 1.825.840 İngiliz lirası idi.

8 — Istanbul Telefon T.A.Ş'nln satın alınması: 13.6.1936 tarih ve 3026 sayılı kanun. 800 bin İngiliz lirası bedel karşılığı alınmıştır.

9 — Ereğli Şirketi'nin satın alınması: 31.3.1937 tarih ve 3146 sayılı kanun. Şirkete ait bulunan Ereğli limanı, Zonguldck - Çotalağzı demiryolu hattı ve kömür madeni işletmeleri 3,5 milyon lira karşılığı devlete geçmiştir.

10 — Şark Demiryolları T.A.Ş.'nin satın alınması: 26.4.1937 tarih ve 3156 sayılı kanun. Şirket, 20.760.000 İsviçre Frangına satın alınmıştır.

11 — İzmir Telefon T.A.Ş.'nin satın alınması: 25.4.1938 tarih ve 3375 sayılı kanun. 1.200.000 liraya satın alınmıştır.

12 — Üsküdar ve Kadıköy T.A.Ş.'nin satın alınması: 11.4.1938 tarih ve 3359 sayılı kanun. Şirket, haklarından 400 bin lira karşılığında vazgeçmiştir.

13 — Istanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi'nin satın alınması: 22.4.1938 tarih ve 3480 sayılı kanun. Şirket, 1.873.000 İngiliz lirasına satın alınmıştır.

14 — Istanbul Tramvay Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1939 tarih ve 3682 sayılı kanun. Satın alma bedeli 169 bin İngiliz lirasıdır.

15 — Istanbul Türk Anonim Tünel Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1939 tarih ve 3643 sayılı kanun. Bedel, 175 bin Türk lirasıdır.

16 — Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T.A. Şirketlerinin satın alınması: 5.7.1939 tarih ve 3688 sayılı kanun. Toplam bedelleri 6.616.131 Türk lirasıdır.

17 — Bursa ve Müttehit Elektrik T.A. Şirketlerinin satın alınması: 5.7.1939 tarih ve 3689 sayılı kanun. Bedel, 295.110 İngiliz lirasıdır.

18 — Ilıca İskele - Palamutlu Demiryolu T.A.Ş.'nln satın alınması: 22.9.1941 tarih ve 4127 sayılı kanun, Bedel, 10 bin Türk lirasıdır.

19 — İzmir Tramvay ve Elektrik T.A.Ş.'nin satın alınması: 19.7.1943 tarih ve 4483 sayılı kanun. Bedeli, 10.223.

800 İsviçre Frangıdır.

20 — İzmir Suları A.Ş.'nin satın alınması: 5.6.1944 tarih ve 4583 sayılı kanun. Bedel, 1.399.157 İsviçre Frangı karşılığı Türk lirası idi[410].

Bundan başka, Ergani Bakır T.A.Ş.'ndeki 1,5 milyon liralık yüzde 50 Alman sermayesi, 11.6.1936 tarih ve 3034 sayılı kanunla, 850 bin Türk lirası bedelle satın alınmıştır. Siemens firmasının iltizam suretiyle işlettiği Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi, 1939 yılında ödenmeyen vergi borçları dolayısiyle Hazine'ye geçmiştir. Keçiborlu Kükürt Madeni imtiyazı, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bir Fransız şirketine verilmiş, bir süre sonra İtalyan sermayesi de işe karışmıştır. İtalyan kükürtüne pazar arayan şirketin maden işletmesinde bir oyalama dönemine girmesi üzerine, imtiyaz, 1932 yılında feshedilmiştir.

26.4.1940 tarihinde bira fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş. 400 bin Türk lirası karşılığında satın alınmıştır. 15.1.1930 ve 1722 sayılı kanunla, 10 milyon dolar kredi karşılığı bir Amerikan şirketine verilen kibrit ve çakmak imtiyazına, 1 milyon dolar ödemek suretiyle, 28.5.1943 tarih ve 4426 sayılı kanunla son verilmiştir. Ayrıca Türk bankacılığının gelişmesiyle, yabancı bankaların sayısı azalmıştır. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in başından beri yabancı sermayeye karşı tutarlı bir tavır takınıldığı ileri sürülemez. Şüphesiz ki, kapitülasyonları kaldıran yeni rejim, yabancı sermayeye karşı kuşkuludur. Kapitülasyon şartlarıyle gelecek bir yabancı sermayeye kesinlikle karşıdır. Ama tasarruf yetersizliği karşısında, yabancı sermayeye herhalde ihtiyaç olacağı düşünülmektedir. Bu nedenledir ki, gerek Atatürk, gerek İnönü, egemenliğimize saygılı yabancı sermayeye karşı olmadıklarını tekrar tekrar açıklamışlardır. İsmet Paşa'nın, 1923 yılı Ağustosunda Hariciye Vekili iken Meclis'te söylediği sözler, yeni Türkiye'nin yabancı sermaye karşısındaki tutumunu iyi belirtmektedir: «Bizim memleketimize gelip sermaye dökecek ve iktisadi teşebbüslere girişecek teşebbüs erbabına güçlük çıkarma zihniyetinde değiliz. Elverir ki, bura-

ya gelecekler, bu memleketin hukuk-i istiklâliyesi teslim edilmiş bir muhit olduğunu bilsinler. Memleketimiz kanunlarının hududu ve gerekleri çerçevesinde kalmak... ve meşrû bir surette kazanmak lüzumunu kendileri kabul etsinler, şu veya bu şekilde hâkimiyet almak düşünmesinler». Anlayış bu almakla birlikte, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, maceracı sermayeye bile kapının açıldığı görülmektedir. Evvelce sözünü ettiğimiz «Chester Projesi» bunlardan biridir. Buna göre, Amerikan sermayedarları, inşa edecekleri demiryolunun iki tarafında, sömürgelerde görülen tipte maden imtiyazları elde edeceklerdi. Başında Kennedy adlı bir maceracının bulunduğu bir grupla, ülkede âdeta tarım araçları ithal ve satışı tekelini sağlayan bir mukavele imzalanmıştır. Bu zatın temsil ettiği düzmece The Ottoman - American Development Company ile yapılan sözleşmeye göre, bir Türk Anonim Şirketi kurulacak ve şirket, ülkenin her tarafında tarım araçları satacak, tamir atölyeleri kuracaktı. Anlaşmanın amacı, yüksek kârla bir ithalât tekeli kurmaktan ibaretti. Bu iki teşebbüs, bir sonuca ulaşmamıştır. Ama Petrol - Benzin İnhisarı, Standard Oil Şirketi'ne; Kibrit-Çakmak İnhisarı, The American Türkish Investment Corporation'a verilmiştir.

Arzulanan anlamda yabancı sermaye, pek gelmemiştir. Bu nedenle Serbest Fırka, «devletçiliğinizle, millî iktisat politikanızla yabancı sermayeyi ürkütüyorsunuz» diye eleştiriler yapmıştır. İsmet Paşa, bu eleştirileri «Memleketin sermayesi yoktur. Millî iktisat takip olunan yolda ecnebi sermayesi getirmek güçtür. Binaenaleyh biz millî iktisat politikası takip etmeyelim, liberal bir yol tutarak memleketin inkişafı için daha çok sermaye getirebiliriz» diye özetlemekte ve şöyle cevaplandırmaktadır: «Millî iktisat sistemi takip olunması, ecnebi sermayenin gelmesine moni değildir... Bizden çok daha sal alan memleketler, haricten sermaye getirmekten nevmid değildirler»[411]. Bununla birlikte, «paramız yok» diye başlangıçta demiryollarının devletleştirilmesine karşı çıkan İsmet Paşa, Sivas nutkunda devletleştirmenin yabancı sermayeyi ürküttüğü-

nü kabul etmektedir: «Anadolu demiryolunun satın alınmasına ben, fırka arkadaşlarımın ısrarıyle, hatta ilkönce zorla temayül ettim. Bana şimendifer esas politikasının ne olduğunu sordukları zaman, onlara 'bir karış fazla şimendifer' demişimdir. Yeni inşaat gibi muazzam bir masrafa girerken, eski şimendiferleri devletleştirmek gibi diğer bir masrafa girmek istemiyordum. Fakat arkadaşlarımın ısrarı beni, nihayet, ikna etti. Fakat bu teşebbüsün, sermayedarı evvelâ ürkütmüş olduğu mülâhazasına da, beraber iştirak etmeliyiz».

Beklendiği halde gelmeyen ürkek sermayenin, hemen daima imtiyazlı şartlar aradığı da, artık anlaşılmaya başlanmıştır. İsmet Paşa, 1930 yılında yabancı sermaye konusunda hayalsizdir: «Senelerden beri sermaye propogandası, millî politikayı çürütmek için calışmaktadır... Şimdiye kadar hiçbir sermayedar, bana şartlarını söylemedi... Bu geçen senelerde sermaye getirecek adamın düşünebileceği şartları kabul edebilecek adamın, akşama yiyeceği olmayan, kapısında alacaklıları zorlar, gözü kararmış biçare bir adam olması lâzımdır. Ecnebi şirket inhisarından bu memleketin ne çektiğini bilmeyenler gaflete düşebilirler. Sermaye, muhtaç ve zayıf bir iklime, bizzat vaziyet etmek için gelir»[112].

Ne var ki, yabancı sermayeye karşı duyulan güvensizliğe rağmen, yabancı sermaye ümidinden büsbütün de vazgeçilmiş değildir. 1937 yılında Fuat Ağralı, uzun yıllardır Türkiye ile iş yapmamış bulunan İngiliz sermayedar ve müteşebbislerinin Türkiye'ye yatırım yapacaklarını müjdelemiş ve bu müjde, Meclis'te alkışlarla karşılanmıştır. 3460 sayılı iktisadi devlet teşekkülleri ile ilgili kanunun 26. maddesi, şirket haline getirilecek devlet teşebbüslerine bazı şartlarda, yabancı sermayenin katılabilmesi yolunu açık tutmuştur. Yabancı şirketlerin millileştirilmesi, onların kamu hizmeti gören imtiyazlı kuruluşlar olmasına ve sözleşmelerine aykırı davranışlarına bağlanmaktadır. Celâl Bayar, «Mübayoo ettiğimiz 'ecnebi' müesseseler, mukavelelerine riayet etmeyen ve imtiyaz müd-

detleri kısalmış müesseselerdir» demektedir[113].

DEVLETÇİLİK VE ÖZEL TEŞEBBÜS

Yabancı sermaye gibi, özel teşebbüs de, hayal kırıklığı yaratmış olmakla birlikte, devletçilik, özel teşebbüs aleyhine gelişmiş değildir. Devletçiliğin en koyu yıllarında çıkartılan kanunlarda dahi, özel teşebbüsü koruyucu ve geliştirici hükümler yer almıştır.

1932 yılında kurulan Devlet Sanayi Ofisi (DSO) ile özel teşebbüse güvensizlik duyulduğu, ağırlığın artık devlet teşebbüsüne verilebileceği düşünülebilir. Sanayi ve Maadin Bankası döneminde görülen, devlet teşebbüslerini şirket yapıp özelleştirme görüşü, DSO ile bırakılmışa benzemektedir. DSO kanununa göre, devlet, bizzat sınai tesisler kurabilecek ve işletebilecektir. Devlet ve özel teşebbüs ortaklığı halinde kurulan karma teşebbüslerde, DSO'nun denetim yetkisi geniş ölçüde arttırılacaktır: Bu teşebbüslerde, devlet, sermayesi ne miktarda olursa olsun, müdür, mühendis, imalât ve fen şube şef ve uzmanlarını DSO tâyin edecektir. Teşebbüs tesislerinin yenilenmesi, değiştirilmesi ve genişletilmesi, DSO'nun onayı ile mümkün olacaktır. Görülüyor ki, karma ortaklıklara artık pek güvenilmemektedir. Öte yandan teşebbüs serbestliği kısıtlanmaktadır. Sürüm şartları ancak sınırlı sayıda fabrikanın kurulmasına cevaz veren olaganüstü himaye tedbirleri sayesinde sürümü sağlanan fabrikaların kurulması. Bakanlar Kurulu'nun müsaadesine bağlanmaktadır. Müsaade alan teşebbüsler, devletçe denetlenecektir.

Yine aynı tarihte, özel sanayie makine ve malzeme kredisi ile işletme kredisi vermek üzere Sanayi Kredi Bankası kurulmakla birlikte, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun makine, malzeme, hammadde vb. ithalinde sağladığı geniş gümrük muafiyeti kaldırılmaktadır. Bu tedbir de, DSO konusunda olduğu gibi, özel teşebbüs çevrelerinde hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Öte yandan, 1932 tarihli başka bir kanunla, Türk li-

manları arasındaki posta seferleri, devlet tekeline verilmiştir. Oysa daha önceki dönemde, bir yandan devlet teşebbüsü Seyr-i Sefain yeni gemiler alıp genişlerken, armatörlere gemi almaları için her çeşit muafiyet ve kolaylık sağlanmıştır. İhtiyacın hayli üstünde gemi alınması, Dünya Buhranı patlak verince, armatörler ve devlet teşebbüsü arasında kıyasıya bir rekabete yol açmıştır. Kanun, Seyr-i Sefain'i kurtarmak için, Türk limanları arasında muntazam posta seferleri yaparak, yolcu, hayvan, eşya naklini devlet tekeline vermektedir. Armatörlere, şilepçilik, özel tertibatla hayvan nakli, liman-içi ve körfez-içi nakliyat, muntazam vapur işletilmeyen limanlarda nakliyat alanları kalmaktadır. Devlet, isteyen armatörün gemisini rayiç fiyatın üstünde bir bedelle satın alacaktır.

1932 yılında ardarda çıkan bu kanunlar ve aynı yönde daha birkaç kanun, devletçiliğin özel sektör aleyhinde gelişebileceği izlenimini yaratmış ve kapitalist çevreler, büyük endişeye kapılmışlardır. Fakat bu yöneliş uzun süreli olmamış, 1933 yılında Celâl Bayar'ın İktisat Vekâletine gelmesiyle, devletçilik rotası, yine özel teşebbüse doğru kırılmıştır. Devlet Sanayi Ofisi kaldırılmış, Sümerbank kurulmuştur. Sümerbank Kanunu'nun gerekçesinde, DSO'nun «milli sanayiin inkışafına âmil olmaktan ziyade sanayi erbabımızı endişeye düşüren bir müessese tesiri» yaptığı ve bu yüzden kaldırıldığı belirtilmektedir. Asıl görevi, Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer olan devlet teşebbüslerini kurmak olan Sümerbank, krediye çevrilebilir sermayesinin yarısından az olmamak üzere, özel sektöre sanayi kredisi açacaktır. Nitekim kurulur kurulmaz Sümerbank, 1933 yılının son altı ayı içinde özel teşebbüse 1 milyon 365 bin lira sınaî, 384 bin lira ticarî kredi vermiştir.

Hükümet tasarısı, ayrıca, Sümerbank'ın devrolacağı ve yeniden kurocağı fabrikaların, devir ve tesis tarihinden başlayarak anonim şirket haline getirilmesi ve hisse senetlerinin yüzde 25'inin Türk olan özel kişilere ait olması yükümlülüğünü getirmektedir. Hatta daha da ileri giderek, Sümerbank'ın kendine ait fabrikaların hisselerinin

yüzde 50'den fazlasını Türklere ve Türk teşekküllere sa
ması öngörülmektedir. Meclis'te yapılan değişiklikle, a
cak devralınan teşebbüslerin hisse senetlerinin satılm
sı, yeni tesis ve iştiraklerin bu hükmün dışında kalma
kabul edilmiştir. Sümerbank, her ne kadar devraldığı fa
rikaları şirket haline getirmişse de, hisse senetleri satıl
mamıştır. Fakat bu hükümler, devletçiliğin yönünü gö
termek bakımından dikkat çekicidir. Bundan başka, Sü
merbank, özel kişilerle birlikte, birçok anonim şirket
sermayesine katılmış ve bu şirketlere krediler açmıştır.

Devlet işletmeciliğinin temel kanunu olan 17.6.19
tarih ve 3460 sayılı iktisadî devlet teşekküllerinin yöneti
ve denetlemesini düzenleyen kanunda da, aynı görüş hâ
kimdir. Kanunun 6. maddesinde, İktisadi Devlet Teşek
külleri Umumî Heyeti'ne, «Teşekküller tarafından kuru
muş müesseselerin hükümetce vuku bulacak teklif üze
rine şirket haline getirilmesine dair mükarrerat ittihaz e
mek ve bu hususlarda icap eden kararları vermek vazi
ve selâhiyeti» tanınmıştır. Kanunun 26. maddesi, devle
kuruluşlarının nasıl şirketleştirileceğini açıklamaktadır
Kurulacak şirketlerin hisse senetleri nâma muharrer v
hissedarları Türk olacaktır. Bazı hallerde yabancıların d
şirketleştirilen devlet kurumlarına ortak olması yolu açı
tutulmuştur. «Lüzum ve zaruret» olmak şartıyle, Bakanlı
Kurulu kararı ile, şirket hisselerinin bir kısmı veya tamı
mı hamiline ait olabilecektir. Nâma muharrer olmakta
çıkarılan hisse senetlerinin yabancı uyrukların eline ge
çebileceği ve esasen bu maksadın güdüldüğü açıktır.

Devletçiliğin en hızlı olduğu 1935 yılında, bir yanda
2818 sayılı kanunla özel madenciler sıkı bir denetim al
tına alınırken, 2805 sayılı Etibank Kanunu'nda da özel te
şebbüscü görüş hâkim gözükmektedir. Etibank, maden
cilik alanında başlıbaşına ve başkaları ile birlikte ticarî
teşekküller kurabilecek ve Türkiye'de veya dışarıda ku
rulmuş bu gibi teşekküllere katılabilecektir. Etibank'a bağ
lı kurumlar, Hükümetin teklifi ve Banka Umumî Heyetinin
kararı ile, hissedarların Türk olması ve hisse senetlerinin

nâma muharrer bulunması şartıyle, şirket haline getirilebilecektir.

Celâl Bayar'ın iş başına gelmesiyle, ayrıca, Sanayi Kredi Bankası'nın kurulmasıyle kaldırılan gümrük muafiyeti, özel sanayie yeniden tanınmaktadır. Makine, ithali gümrükten muaf olacak ve bazı şartlarla hammadde ithali de bu muafiyetten yararlanacaktır. 1933 tarihli Denizyolları İşletme Kanunu ile, özel armatörlere, yeniden posta seferleri yapma yolu açılmıştır. Armatörler, bir anonim şirket kurulacaklar ve Denizyolları İşletme Müdürlüğü ile birlikte posta seferleri alanında çalışabileceklerdir. Ne var ki, bir Türk Vapurculuk A.Ş. kuran armatörler, aralarında anlaşamamış ve mesele, onlara ait vapurların Denizyollarınca satın alınmasıyle sonuçlanmıştır.

Görülüyor ki, devletçilik, özel teşebbüs için hoşa gitmeyen birtakım müdahaleler getirmekteyse de, hiçbir zaman özel teşebbüs aleyhtarı bir yön olmamıştır. Prof. Memduh Yoşa'nın sözleriyle, «Devletçilik birtakım sınaî teşebbüsleri bizzat kurup işletmesi, yani kapital terakümü vetiresinde direkt rol olması, bir gaye olarak değil, intikal devresine has bir zaruret olarak benimsenmiştir. Millî Ekonominin temeli, prensip itibariyle gene hususi teşebbüstür». Devlet, «mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek» hususunda henüz yeterli olmayan hususî teşebbüsün, bu yeterlik sağlanıncaya kadar kısmen yerini almış bulunacaktır. Muvakkatlık o kadar açıktır ki, bizzat kanunlarda yer almış ve kurulacak müesseselerin «zamanı gelince» hususi şahıslara devri hükümetin âdeta görevi sayılmıştır.

Devletçilik politikasının resmen kabul edildiği ve hükümetçe Birinci Beş Yıllık Plan hazırlandığı sırada, Âli İktisat Meclisi'nce kabul edilen bir raporda, «devletin bizzat sanayiciliğe tevessül etmesi zaruret rieticesi ve muvakkattir» denmekte, devletçe kurulacak olan tesislerin, «muayyen ve emin kâr etmeye başladığı ve halkın iktisadî refahı müsait bulunduğu zaman, ilk fırsatta hususi mü-

teşebbislere ve halka maledilmeleri» lüzumu üzerinde ısrarla durulmaktadır.

«1930'lardan itibaren devletcilik politikası tatbik edildiği halde, hususî yatırımları teşvik edici mahiyette devlet tedbirleri devam etmiştir. 1927'de mer'iyete girmiş bulunan Teşvik-i Sanayi Kanunu 1942'ye kadar yaşamış, 1929'dan itibaren, memlekette imal edilen her madde, yüksek gümrük resimleri, kambiyo ve dış ticaret rejimleriyle himaye edilmiş, vergi sistemi daima teşvik edici bir karakter taşımıştır. Uzun yıllar memleketin sanayileşmesini kösteklemiş olmakla itham edilmiş bulunan eski muamele vergisi bile, hususî sanayiden çok devlet sanayiini tazyik etmiştir».

«Fakat daha mühimi, hususî işletmelerin, kurulmuş oldukları sahalardaki devlete ait işletmelerin mevcudiyetinden sağladıkları direkt ve endirekt faydalardır. Bu faydaların başında, söz konusu faaliyet sahaları için istenilen himaye tedbirlerinin kolaylıkla elde edilmesi, devlet işletmelerinde yetiştirilen teknik elemanların kullanılması, devlet işletmelerinde maliyetlerin yüksek olması sebebiyle, piyasada yüksek müstahsil rantı sağlanması gelmektedir. **1930'dan bu yana, Türkiye'nin sanayileşmesi vetiresi tetkik edildiği takdirde, hususi sermayenin daha önce devlet tarafından işletme kurulmuş olan sahaları tercih ettiği görülür. Dokuma ve her çeşit toprak sanayiinde bu hal görülmekte, birinin diğerini tasfiye ettiği değil, fakat iki tipin bir arada ve gittikçe inkişaf ederek yaşadığı anlaşılmaktadır.** Bu durum, birçok sanayi branşlarında devletin, mevcut olmasının hususi sermaye için terbiye ve teşvik edici tesirler icra ettiğini göstermektedir»[114].

Devletçiliğin uygulayıcısı Şevket Süreyya Aydemir de, bu politikanın özel teşebbüs yararına işlediğini ileri sürmektedir: «Bu devlet eliyle inşacılığın, özel teşebbüsü, özel sektörü kayıt altına alıcı, onu arka plana itici, aşağılatıcı ve devlet işletmeleri yanında imtiyazsız bırakan bir nizam olduğu yolunda şimdi bile ileri sürülen suçla-

malar, gerçeğe uymayan köksüz iddialardır. Devlet işletmecliği, özel sektör aleyhine hiçbir zaman bir imtiyaz, bir müdahale sistemi olmadı. Tersine olarak, fiyat kontrolleri, fiyat tespitleri, kısıtlayıcı kâr hadleri, devlet işletmeleri aleyhine işledi. Bugün olduğu gibi...

Zaten bu devre, Cihan Buhranı'nın zorunlukları ile girişilen şartlar içinde yani 1933'ten başlayarak, İkinci Dünya Harbi'nin patladığı 1939 yılına kadar süren kısa bir süreden ibarettir»[145].

SAVAŞ EKONOMİSİ

Devletçiliğin hızlı döneminin 1939 yılına kadar bile sürmediği, 1937'den başlayarak gevşeme görüldüğü iddia edilebilir. Bu gevşemenin, dış politikamızın tarafsızlıktan «Batı İttifakı»na kaymaya başladığı bir sıraya rastlaması dikkat çekicidir. «Türkiye'de Devletçilik»in yazarı K. Boratav'a göre bu «gevşeme, yumuşama», süreci, savaş kopuncaya kadar, hattc biçim değiştirerek savaş yılları içinde de devam edecek, savaştan sonra iyice belirgin hale gelecektir.

İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı savaş ekonomisi şartları, devlet müdahalelerini geniş ölçüde arttıracak, fakat bu müdahaleleri, özel teşebbüsü ciddiyetle sarsacak biçimde yürütmekten kocınılmasına dikkat edilecektir. Üstelik, yokluk şartları, enflasyon ve geniş devlet mübayaaları, özel sermaye birikimini artıracaktır.

Bu dönemin temel dayanağı olan Millî Korunma Kanunu'na bakılırsa, koyu bir devletçiliğe yönelindiğine hükmedilebilir. Kanuno göre, sanayi ve maden kurumlarının neyi ve ne miktarda üreteceğini hükümet tespit edecektir. Gerekli yatırımlar, hükümet müsaadesi ve denetimi altında yapılacaktır. Hükümet tedbirlerine ayak uyduramayan kurumlara, uygun bir tazminat ödeyerek, devlet el koyacak ve işletebilecektir. 1942 tarihli bir tâdil konunu ile, herhangibir şarta tâbi olmadan, görülen lüzum üzerine, sanayi ve maden işletmelerine devlet el koyabile-

çektir. Bütün taşıtlar, devletçe konan âzami fiyatlarla istenen yerlerde çalıştırılabilecektir. Devlet, gerekirse, bu taşıtları satın alabilecektir.

Tarım alanında da, ne ekilebileceğini devlet tâyin edecek ve 500 hektarın üstündeki araziyi, gerekirse, bir tazminat ödeyerek bizzat devlet işletebilecektir.

İç ve dış ticarette fiyat kontrollerine gidilmektedir. Devlet, birçok halde piyasaya, özellikle tarım ürünleri piyasasına, fiilen alıcı olarak girebilecek ve belli durumlarda bizzat ithalât yapabilecektir. İhtiyaç duyulan maddelere, değerini ödemek suretiyle, devlet el koyabilecek ve kâr almaksızın, ihtiyacı olan kurumlara dağıtabilecektir. Devlet, bu malları toplama, gönderme ve dağıtma işleri ile fiilen uğraşabilecektir. Görüldüğü gibi, teşebbüs özgürlüğü geniş ölçüde kısıtlanmaktadır.

Ama, Korkut Boratav'ın sözleriyle, kanun, bundan ibaret değildir. «Kanunun, bir de özel teşebbüsü besleyici, teşvik edici, harbin güç şartları içinde ona da bir pay ayıran tarafı vardır. Kanun, bu yanı ile, devlete özel teşebbüsün çalışmasını ve kazanmasını kolaylaştırıcı görevler yüklemektedir». Şöyle ki, devlet:

— Terkedilmiş, kullanılmayan veya tamamlanmamış durumdaki işletmeleri, «muayyen bir tâviz» karşılığı işler hale getirebilir.

— Sâhiplerine kesinlikle lüzumlu olmayan makine ve tesisatı, sâhiplerinin işini aksatmamak şartıyle, değeri pahasına satın alıp, bunları ihtiyacı olan kurumlara teslim edebilir.

— Uygun gördüğü ticaret mümessillerini, zarurî maddeleri ithale zorlayabilir ve bu kurumları denetleyebilir.

Bu kurumlar, ithal edecekleri malları, gerekli görülürse, stok etmekle yükümlüdürler. Buna karşılık devlet, gerekli bütün döviz ve krediyi sağlayacağı gibi, teşebbüslerin stok yapma dolayısıyle uğrayabilecekleri zararı tazminle yükümlüdür.

— Özel kurumların mamulleri, normal maliyete belli bir kâr eklenerek, devletçe satın alınabilir. Böylece, ne-

yin, ne miktar üretileceğini tespit eyleme yetkisine sâhip hükümet, müteşebbislerin kâr etmesini kanunla garanti altına almaktadır.

— Gerekli gördüğü kurumlara, hükümet, kredi sağlayabilir. İhracı yasaklanan tarım ürünleri ve sınaî mamullerin iç fiyatları düşerse, hükümet, üreticiyi zarara karşı korur.

— Tevsi edilmesi gereken işletmelere, hükümet, kredi, malzeme, işçi ve uzman sağlayabilir. Buna rağmen, bu işletmeler gerekli tevsi işlerini yapmazlarsa, devlet bu kurumlara el koyarak tevsi işlerini kendisi yapabilir. Sonradan, devletin gerçekleştirdiği yatırımların bedelini, teşebbüs sâhibi ödemeyi reddederse, devlet, kurumu yc komulaştırır ya da eski haliyle sâhibine geri verebilir[116].

İŞÇİ HAKLARININ KISITLANMASI

Bütün bunların ötesinde, özel teşebbüse sağlanan en büyük avantajlardan biri, işçi haklarının kısıtlanmasıdır. «Sınıf» yerine «meslek» kavramını ele alan ve meslekler arasında dayanışmayı öngören yeni yönetim, daha 1921 yılında Zonguldak kömür işçileri için, çalışma yaşını 18, iş süresini 8 saat ile sınırlayan bir kanun kabul etmiştir. Kanunda ayrıca mecburî çalışmanın kaldırılması, asgarî ücretin tespiti ve hastalık, ihtiyarlık, iş kazası gibi konularda bir sosyal sigorta tesisi hükümleri bulunmaktadır. 1925 yılında, sınaî ve ticarî faaliyetlerde hafta tatili tanınmıştır. 1930 yılında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, kadın, cocuk ve genç işçilerle yetişkinlerin de çalışma şartlarını az cok düzenlemiştir. İş hayatında ilk şümullü müdahale 1936 tarihli İş Kanunu ile yapılmıştır. Bu kanunla, çalışma süreleri prensip itibariyle günde 8 saat olarak sınırlanmış, işe alma ve işten çıkarma bir düzene bağlanmıştır. Asgarî ücret tespitine yer verilmiş, işyerlerindeki işçi sağlığı ve iş emniyeti ile ilgili koruyucu ve önleyici hükümler konmuştur. 1937 yılında 180 bin kişi, sosyal mevzuattan yararlanmaktoydı. Kanun, sendikacılığa, grev ve lo-

kavta yer vermemekte, kollektif iş uyuşmazlığı, mecburî uzlaştırma ve tahkim sistemiyle yetinmektedir. Bununla birlikte, işçi-işveren arasındaki kuvvet ilişkisinin işveren lehine çok ağır basması sonucu, 1950 yılına kadar pek az iş uyuşmazlığı çıkmıştır. Asgarî ücret mekanizması, 1950 yılına kadar işleyememiştir. Prof. Cahit Talas'ın sözleriyle, «Denilebilir ki, Türkiye'de ücretler, 1920 yılından beri muayyen bir onda işgücüne vaki yekûn fiili talep ile, o onda çalışmaya âmâde işgücünün hacmi arasındaki münasebete tâbi olarak teşekkül etmektedir. Devlet, 1950 yıllarına kadar ücretlere müdahale etmekten kaçınmıştır. 1936 tarihli İş Kanunu, içtimaî ve iktisadî zaruretler lüzum gösterdiği takdirde asgarî ücretlerin tespit olunabileceğini derpiş etmiştir. Fakat kanunun bu hükmü, hususiyle İkinci Dünya Harbi'nin yaratmış olduğu anormal şartlar dolayısıyle 1950 yıllarına kadar tatbik olunamamıştır»[417].

Bu şartlar altında, özellikle özel sektörde, ücretlerin düşük seviyede kalacağı açıktır. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, özel sektörde iş şartları fecidir: «Sanayi Tetkik Heyeti Reisi bulunduğum yıllarda ve iş bölgeleri ile işyerlerinde yaptığım incelemelerde, birçok fabrikalarda işçi bulma işinin, fabrikatörler tarafından elibayraklı ve çevrelerini sindirmiş birtakım güçlü kabadayılara ve külhanbeylerine bırakıldığını, işçi alma ve işçi çıkarmanın, bunların sözlerine ve kararlarına ve arzularına göre yürüdüğünü, çok üzüntü verici misalleri ile tespit etmişimdir. Bu yetki, hele kız ve kadın işçi kullanan bazı işyerlerinde cidden kötüye kullanılıyordu. İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulduktan sonra da ortada, işçinin de hakkını ve haysiyetini koruyacak sendikalar olmadığı için, kanunun bu maddesi de hiçbir zaman ciddî bir uygulama zemini bulamadı»[418].

Liman Şirketi Müdürü Ahmet Hamdi Başar ise, 1930 yıllarında tatlı kârlar bırakan bir işçi ticaretinden söz etmektedir: «Ticaret Vekâletine ve Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne resmen müracaat ederek, insanın insan ta-

rafından sömürülmesinin önlenmesini ve işçi kullanma işinin eksiltme ile müteahhide verilmesi usulünün kökünden kaldırılmasını istedik. Yalnız Seyr-i Sefain için değil her yerde bu prensip bir devlet politikası olarak kabul edilmeliydi. Oysa ki o zamonlar Halk Fırkası'nın kodamanları arasında, bana işçi müteahhidi olarak tavsiye edilenleri reddettiğim için kızanlar ve işimi bozmaya çalışanlar bile vardı. Limanda yükleme ve boşaltma işlerini müteahhidimiz olarak üzerine alma teşebbüsüne girişmiş büyükçe bir firma do şahsen arkadaşım olan bir parti kodomanıylo üzerime baskı yapmaya bile girişmişti. Denizyollorında, demiryollarında, devletin diğer daire ve kurumlorında hep işçilik müteahhitlere verilmekteydi. Bu yollo sağlanan ucuzluk ileri sürülerek biz böyle yapmadığımız için hatta kınonmoktaydık».

Başar, Atatürk ve İnönü ile aralarında geçen uzun bir konuşmada, iki lidere işçi durumunu anlattığını açıklamoktadır: «Ameleye ait iki misal vereceğim. Istanbul'da liman omelesi bile Serbest Fırka'ya rey veriyor. Çünkü bu omele, Halk Fırkası adına sömürülüyor. Amelenin bir sandığı vardır. Bu sandık onları korumak, hastalarına bokmok, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amelenin yevmiyesinden yüzde 3 kesilir. Şirket de yüzde 3 verir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti âzâsı ve kâtip diye birtakım adamlar konmuştur. Reis, filân vekilin akrabası bir eski şeyhtir. Kâtib-i Umumî aziedilmiş bir mülkiye âmiri, âzâlarından biri falanın akrabası, diğeri de falanın kayırmasıdır. Reis dört yüz lira, âzâlar ikişer yüz lira aylık alırlar. Sandığın gelirleri ancak masrafları karşılar. Yardım işini mecburen liman şirketi kendi üzerine almış, Cemiyet sadece bir yeyinti yeri olmuştur. Cemiyete kayıtlı olmoyan ameleye iş verilmez. Onun için çocuğu evinde ilâç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkası'nın kendisi olarak görüyor ve ilk fırsatta bundan kurtulmak için Serbest Fırka'nın kucağına düşüyor.

Bu vaziyet yalnız liman omelesi için değil, bütün ome-

le için aynıdır. Gündelikleri ve kazançları, onlara ve ailelerine en sefil hayat şartlarını bile korumaktan uzak olan bu zavallıların bugün Halk Fırkası nâmına istismarları açınacak bir hal almıştır.

Şeflerin derin bir alâko ile dinlemelerinden yararlanarak sözlerime devam ediyorum :

— Arzettiğim, amelenin doğrudan doğruya sömürülmesidir. Şimdi de müsaadenizle arzedeceğim nokta da yine amelenin sosyal şartlar içinde istismarlarına bir misâl olacaktır. Devlet Denizyolları kendi vapurlarının yükleme ve boşaltma işini eksiltmeye çıkarmaktadır. Bu usul yalnız Denizyolları'na münhasır olmayıp bütün devlet dairelerî de bu gibi işleri eksiltmeye tâbi tutarlar. İlk görüşte bundan tabiî bir şey olamaz. Fakat biraz düşünürsek, eksiltmeye konan işin amele yevmiyesi olduğunu anlarız. Devlet Denizyolları, meselâ bizim Liman Şirketi'nin 40 kuruşa amelesine yaptırdığı iş için, 20 kuruşa münakasa ile talep bulur. Bu suretle meselâ bizim günde iki lira verdiğimiz amele, orada çalışırsa ancak bir lira almış olur.

Hizmetlerin böyle eksiltmeyle verilmesi, amele işinden başka hangi işte mevcuttur? Memurluk münakasaya konuyor mu? Amele, toplumda üzerine verilen vazifeyi görürken devletin kendisine âdil ve haklı bir ücret tâyin etmesini bekler.

Amele işiyle hiç meşgul olmuyoruz. İnsanın insan tarafından istismar edilmesine en açık misaller veren büyük suistimaller amele sahasında olmaktadır. İstanbul'da bu tarz istismarların ve amele sırtından geçinenlerin miktarı, hacmi ve tesiri o kadar büyüktür ki, loncaların kalkmasına rağmen, şimdi lonca devrinden büyük istismar yapılmakta ve birçok yerlerde amele aynı şartlar altında çalıştırılmaktadır. Ameleye ait hiçbir şey yapmıyoruz, hiçbir tedbirimiz yoktur. İçtimaî muavenet ve yardım namına, hayat ve kaza sigortası namına, istismarları önlemek namına yaptığımız hiçbir şey yoktur. Onun içindir ki Serbest Fırka'nın ortaya çıkması, amelenin toplanmış ve coş-

maya hazırlanmış olan dertlerinden kurtulmaları ümidini verdi.

Yapılan işlerin hiçbirinden memnun olmadıkları, binlerce büyük dâvalar karşısında, bunlardan haberdar bile bulunmadıkları yüzlerinden belli olan iki büyük şef, kendilerine bu dertlerin açıkça ifade edilmesinden, âdeta yaraya neşter vurarak temizlemeye başlamış bir doktor ferahlığı duyuyorlardı»[419].

1936 yılında İş Kanunu ile, işçilerin aşırı sömürülmesi önlenmeye çalışacaktır. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, bu kanun hakkında, «İş Kanunu bir rejim kanunu olacaktır. Bu kanunla Türkiye'de iş hayatı, yeni rejimimizin istediği âhenk ve çalışma yoluna girecektir... Yeni İş Kanunu sınıfcılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hâtâ yollarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla, iş hayatında muvazene kurulacaktır» demektedir. Ne var ki, Dünya Savaşı şartları, otoriter bir görüşle de olsa, işçiyi koruyan birçok hükümler getiren İş Kanunu'nun uygulanmasını, Millî Korunma Kanunu ile önleyecektir: Devlet, özel işletmelerin beklenen üretim amaçlarına ulaşabilmesi için gerekli işçi kadrosunu ve öteki personeli sağlayacaktır. Vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti yüklenebilecektir. İşçi ve müstahdemler, işlerini makbul bir mazeret olmaksızın haber sizce bırakamayacaklardır. Bu biçimde zorla çalıştırılanlara, emsaline uygun normal bir ücret ödenecektir. Gerekirse iş saati günde üç saat arttırılabilecektir. İş Kanunu'nun küçükler ve kadınlarla ilgili hükümleri, sınaî müesseselerde uygulanmayacaktır. İşçilerin haftada bir gün izin yapmaları şartıyle, Hafta Tatili Kanunu uygulanmayacaktır. Maden ocakları civarında yaşayan köylüler, belirli bir süre madenlerde çalışmakla yükümlü tutulacaktır.

Korkut Boratav'a göre, «devlet, özel teşebbüs için kredi, döviz gibi uygun şartları sağlamakta, zarara uğramasını önlemekte, her an bir alıcı olarak kârını garantilemekte ve üstelik işçinin özel teşebbüs tarafından istismarını da kanun yoluyla temin etmektedir»[420].

Bu hükümler, Dünya Savaşı yılları içinde daha da kısıtlanacaktır. Millî Korunma Kanunu'nu değiştiren 3945 sayılı kanunla, hafta tatili hakkının büsbütün kaldırılabilmesi sağlanacaktır. 3.4.1944 tarih ve 4648 sayılı kanunla, ücretli iş mükellefiyetine tâbi olan kişileri işyerlerine sevk için, zabıta kuvveti kullanılabilecektir. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp yeniden sevkleri için yapılan giderler, bunları çalıştıracak kurum tarafından ödenmekle birlikte, ilgili kurum bu giderleri işçilerin ücretlerinden taksitle kesebilecektir. Çalıştığı işi, meşrû bir mazereti olmaksızın bırakan işçiler, zabıta kuvvetleriyle yakalanıp işyerlerine gönderilecek ve sevk giderleri işçinin ücretinden kesilecektir. Devlet belli işler için bu yetkiyi ticaret veya esnaf odalarına (yâni işverenlere) devredebilecektir. Bu şartlar altında, özel teşebbüsün işçi diye bir sorunu olmamıştır.

SAVAŞ ZENGİNLERİ

Millî Korunma Kanunu ile sağlanan yetkiler de hayli ölçülü kullanılmıştır. El koyma kararları tarım ve sanayide çok sınırlı maddeler için uygulanmıştır. Sanayi mamullerinden dokuma ve çimentoya el konulmuştur. Bütün fabrikaların iplikleri Yerli Mallar Pazarları eliyle dağıtılmış ve bu yüzden genişleyen mağazalar, «devlet ticaret yapamaz» diye eleştiri konusu olmuştur. Fakat bu dağıtım sayesinde ufak üreticilerin dokuma tezgâh ve kooperatifleri önemli ölçüde gelişmiştir. Mamullerine el konulan dokuma fabrikalarına da, bunların bedelleri cömertçe ödenmiştir. Gerçi Tarsuslu bir fabrika sâhibi gibi bakanlığa «mallarımı serbest bırakın, 14 milyon lira fazla kazanır ve yarısını devlete veririm» diye resmen müracaat edenler görülmüştür, ama yine de ödenen bedeller tatmin edici düzeyde kalmıştır. Ne tuhaftır ki, Millî Korunma Kanunu ve ekleriyle geniş devletleştirme hükümleri getirildiği halde, 1943 yılında CHP programındaki devletleştirme ile ilgili hükümler yumuşatılmıştır. 1935 programında, «ferdin yapamıyacağını devlet yapar» görüşü ye-

rine «kamu yararı» kriteri sağlam bir esas olarak getirilmekte ve özel teşebbüslerin devletleştirilebileceği belirtilmekteydi: «Devletin filiğ (fiilî) olarak hangi ekonomik işleri yapacağının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına (çıkarlarına) bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin filiğ olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer özel bir girişt (teşebbüs) elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmaya bağlıdır». 1943 programında ise, kamu yararı kriteri, büsbütün bırakılmamakla birlikte, «ferdin yapamadığını devlet yapar» formülüne bir kayış görülmektedir: «Parti... fertlerin ve hükmî şahısların bütün vasıta ve çalışmalarından ve Devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifade etmeyi lüzumlu görür. Partimizin devletçiliği bu ihtiyaçtan doğmuştur. Parti, şahısların bugün hiç veya kâfi derecede yapamadığı işleri Devlet eli ve sermayesi ile yapmaya çalışır». Bunun dışında, 1935 programının devletleştirme hükmü, 1943 programından çıkarılmıştır!

Bu anlayışla yürütülen savaş ekonomisi, kıtlık ve enflasyonla birlikte giden geniş devlet mübayaaları dolayısıyle, büyük çiftçi ve tüccarın zenginleşmesine yol açmıştır. Hayatta fiyat kontrollerine ve dağıtım usulüne en fazla ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, Saraçoğlu Hükümeti'nin Ticaret Bakanı Behçet Uz, İngiltere'nin dahi cüret edemeyeceği bir liberalizm şampiyonluğu yapmış ve 1942 sonbaharına fiyatları serbest bırakmıştır. Bunun sonucu, tabiatiyle, fiyatların alabildiğine yükselmesi olmuştur. Buğday 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağı 85 kuruştan 350 kuruşa fırlamıştır. 85 kuruştan stok edilen 16 bin ton zeytinyağının 350 kuruştan satışı, bir kısım tüccar yararına işlemiştir. Ordu ihtiyacı için el konulan büyük miktarda motorlu araç lâstikleri, belirli kişilere tahsis edilmiştir.

İaşe İşleriyle görevli Şevket Süreyya, «A'dan Z'ye değiştireceğiz» diyen Refik Saydam Hükümetini izleyen bu mevsimsiz liberalizmi şöyle anlatmaktadır: «Yeni Ticaret Vekili Behçet Uz, hatta askerî bir uçakla Ege böl-

gesine uçarak, İzmir'de seçmenlerine yeni bir Hürriyet ilânı gösterilerinde bulundu. Eski kayıtlar, murakabeler kaldırıldı. Buğday ihracına karar verildi».

«Behçet Uz'un yeniden bir 1908 Hürriyetine gidiliyormuşçasına gösterilerle, artık her türlü kayıt ve kontrollere son verildiği hissini havaya ve halk efkârına yayışı şu neticeleri vermiştir: Fiyat kontrolünde ve çok elverişli fiyatlarla tesis veya tespit edilen stoklar elden çıkmıştır. İaşe işleri ve teşkilâtı halk nazarında ve bizzat hükümet eliyle itibarsızlaştırılmış, tasfiye cihetlerine gidilmiştir. Fiyatlar birden olabora olunca, yani kontrol altına alınabildikleri seviyelerden birden boşanıp havaya şahlanınca, devlet parası da mâkul değerini kaybetmiş, altın yükselmiştir»[421].

Enflasyon, savaş zenginleri yaratmıştır. Gerçi savaş zenginleri skandalı, Birinci Dünya Savaşı'ndaki ölcülere ulaşmamışsa da, ücretlerin dondurulduğu ve kârların serbest kaldığı bir ortamda, zenginlere karşı bir öfke dalgası memleketi sarmıştır. Behçet Uz denemesinden sonra, 1942 Kasım'ında, Cumhurbaşkanı İnönü'nün «Meclis Açış Konuşması», bu öfkeyi dile getirmektedir. «Şuursuz bir ticaret dâvası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor... Acı ile hatırlamalıyız ki, milletin işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükümetinin sarfettiği gayretlere, iki seneden beri cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün hallolunacak ilk mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır... Ticaretin ve iktisadi faa-

fiyetlerin serbestliğini bahane ederek, milleti saymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız...»

Fakat bütün bu sert sözler, sadece bir yakınmadan ibaret kalmıştır. Behçet Uz liberalizminden önce de, tüccarın, özellikle ithalâtçının tutumu şikâyet konusu olmuştur. 1940 yılı sonlarında Başbakan Refik Saydam, «Biz tüccarı millet hayatında lâzım bir unsur telâkki ediyoruz. Bu unsurların kendi normal yaşamasını kendisi, eğer takdir ve temin ederse, devletten ve hükümetten kendisine yardım gelir... Fakat tüccar bunu böyle telâkki etmezse, tamamen içimizden çıkması lâzım gelen bir unsur olduğuna kanaat getirerek, ona göre hareket etmek kararındayız»*.

Tüccarı «tamamen içimizden çıkarmakla» tehdit eden

* Dış ticaret, bugün olduğu gibi, o günlerde de dışarıdaki alıcıyla anlaşarak ihracat fiyatlarını düşük bildirmek, sahte faturalarla ithalât fiyatlarını şişirmek, ihracat ve ithalât konusu malların cins ve kalitesini farklı göstermek vb. gibi karışık yollardan büyük kazançlar elde etmenin başlıca kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bir örnek vermekle yetinelim: Yıl 1943. İzmir CHP teşkilâtının önemli kişilerinden ünlü bir tüccarın deri balyaları arasında yünleri kırpılmamış deriler ihraç ettiği ihbar edilmiştir. Yani tüccar, değersiz deri ihraç ediyormuş gibi göstererek, aslında altın değerindeki yünü kaçak olarak ihraç etmektedir. Bu yoldan sağlanan döviz, dışarıda bırakılmaktadır. İhbar üzerine harekete geçen müfettiş, olayın doğruluğunu tespit etmiştir. Ayrıca ünlü tüccarın yazıhanesinde bulunan Fransızca bir mektup, bu ihracatçının, yabancı firmaya casusluk yaptığını, «Türkiye sıkışık, düşük fiyat verin» diye haberler yolladığını gösteren bir belgedir. Belgede şu satırlar yazılıdır: «Aziz Baylar, son olarak gönderdiğimiz şu kadar balya yaş deri üzerindeki şu kadar kilo yün bedelinin aramızdaki anlaşmaya göre falan bankadaki hesabımıza dolar olarak transfer edilmesi, bugünlerde sayın firmanızı ziyaret edecek olan Mösyö X'e döviz temini hususunda gerekli kolaylığın gösterilmesi...» İstenildikten sonra, **«aramızdaki müşterek menfaatlerin devamı için bazı bilgilerin sizlere ulaştırılmasını faydalı gördüğümüzden** bugünlerde memleketinize gelecek olan Türk Ticaret Heyeti ile yapacağınız temaslarda aşağıdaki esasların gözönünde tutulması lâzım gelir. Ticaret Odası ve Borsa kayıtlarından aldığımız bilgilere göre, memleketimizde geçen

Başbakan, 1941 yılı başlarında ithalâtı devletleştirmekten söz etmektedir: «...İthalât tâcirlerinden şikâyetim olduğunu söylemeden bu bahsi kapatmıyacağım... vazifelerinin yalnız kendi menfaatlerine inhisar etmediğini, onun fevkinde umumi menfaatin hâkim olduğunu anlatmaya çalışacağım, olmadığı takdirde... ithalâtı yalnız devlete inhisar ettirmek teşebbüsüne geçeceğim»[422]. Bu yolda Meclis'te teşvikler de vardır. Bazı milletvekilleri, Müslüman olmayan ithalâtçıların tasfiyesini istemektedir. «Memlekette ithalât ticaretini... millî düşünce ile yetişmiş elemanlara vermek zaten arzumuzdur... Ticaret Vekâletinden isteyeceğimiz müsait kimseleri yetiştirmek ve diğerlerini ekarte etmektir». Fakat bütün bunlar bir tehditten ibaret kalmıştır. İç ve dış ticaret düzenine dokunulmamıştır. Yalnızca, olaganüstü şartlar dolayısıyle, birçok Batı ülkesinde uygulanan tipte bir vergilemeye gidilmiştir. «Varlık Vergisi» adını alan bu vergi, prensip itibariyle haklı olmakla birlikte, dış ticaret işlerinde hâkim durumda bulunan azınlıklara ve dönmelere yüklendiği için çok eleştirilmiştir. Varlık Vergisi'nin baş uygulayıcılarından biri olduğu halde, «Varlık Vergisi Faciası» diye bir kitap yazmakta sakınca görmeyen İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin yazdığına göre, «Fiyatların alabora oluşu, istifçiliği doğurmuştur. Muhtekirlik almış yürümüştür. Bilhassa it-

---

yıl ürünlerinden ... kilo tütün, ... kilo fındık ve ... ton incir ve üzüm stoku bulunduğu, harp yıllarının doğurduğu mali güçlükler dolayısıyle, bu stokların Hükümetçe bir an önce elden çıkarılması icap ettiği, Türk Ticaret Heyeti ile temaslarda bulunacak resmi makamlara bu hususların duyurularak fiyat konusunda uyanık bulunulması ve bilgilerin derlenmesi için yapmaya mecbur olduğumuz masraf karşılığının falan bankadaki hesabımıza transfer edilmesi...» denilmektedir.

Bu belgeyi ele geçiren müfettiş, raporunu hazırlayıp bakanlığa vermiştir. Ama tüccarın ihracat belgesi elinden alınıp mahkemeye verilmesi gerekirken, müfettiş, teftiş görevini bitirmeden başka yere nakledilmiştir. CHP'nin önemli kişisi ünlü üccar ise, evinde ve yazıhanesinde yapılan aramalar yüzünden ticari şerefinin çiğnendiğini ileri sürerek partisine küsmüş ve DP kurulunca, bu yeni partiye geçmiştir (Yön, sayı: 24).

halât işleri ise, gayrimüslim azınlık tüccarlarının elinde olduğu için, asıl muhtekirler bunların arasında sivrilmiş ve her tarafta birtakım şüpheli milyonerler türemiştir». Milliyetçi çevrelerde bu durumun yarattığı öfke, dış ticaretin devletleştirilmesine cesaret edilemediği için, esasında haklı bir verginin, haksız soyılabilecek uygulomasına yol açmıştır. Varlık Vergisi'nden beklenen hasılât, 164.368 mükelleften 465 milyon lira idi. Ücretlilere yapılan birtakım hazırlıkların ve maddî hataların düzeltilmesiyle, bu rokam 425 milyon liraya indirilmiştir. Tahsilât, 315 milyon lira olmuştur. 465 milyon lira olarak hesoplanan verginin 317 milyon lirası İstanbul'a düşmekteydi. İstanbul'da bunun 221 milyon lirası tahsil edilebilmiştir. Vergiye başlangıçta Türkiye'de ticaret yapan yabancılar da dahil edilmiştir. Yabancıların vergilendirilmesinde tereddütler duyulmuş ve dış baskılar ihtimalinden söz edilmiştir. Başbakan Saraçoğlu, bu tereddütler üzerine, «Arkadaş, ben Osmanlı Devleti'nin Sadrâzamı değilim. Bono böyle bir teklifte bulunamozlar» demişse de, yabancıların vergi cedvelleri üzerinde, süratle ve önemli indirimlere gitmek gerekmiştir[423]. Azınlıkların ise, 280 milyon lira vergi ödemesi gerekmekteydi. Vergi, bir kısım azınlık tüccarlarının apartmanlar gibi taşınmaz mallarının Anadolu'nun büyük çiftçilerinin eline geçmesine vol açmıştır. Fakat İstanbul'un ticarî yapısında esaslı değişiklik olmamıştır. Bazı azınlık tüccarları vergilerini ödemeyi reddetmişlerdir. Bu konuda bir fikir vermek için, şöyle ufak bir liste ileri sürebilir:

Mükellefin adı	Borcu	Ödediği
Hamparsum Erkman	400.000	5.000
Arşak Çuhacıyon	400.000	800
Samuel Varon	240.000	8.100
Yorgi Beyko	200.000	100
Gad Granko	375.000	1.000
Artin Topalağlu	210.000	600
Poskolidis	450.000	—
Kostantin Kürkçüoğlu	200.000	200

Nihayet 15.3.1944 tarih ve 5433 sayılı kanunla, Varlık Vergisi'nin ödenmeyen borçlarının kavuşturulmasından vazgeçilmiştir. Vergiyle dış ticaretin Türk ellere geçmesi isteği ise, radikal tedbirlere cesaret edilemeyip, uygulamada haksızlıklar yaratan bir vergiye gidildiği için, amacına ulaşamamıştır. Unutmamak gerekir ki, Türk dış ticaretine hâkim bulunan azınlıklar, milletlerarası bir ticarî şebekenin Türkiye'deki ayaklarını temsil etmektedir. Onların aracılığı olmadıkça, dış ticaretin işleyişinde güçlükler çıkarobilmektedirler. Türk tüccarının onlarla uzlaşmaya gidişindeki nedenlerden biri budur.

Öte yandan Varlık Vergisi, olaganüstü şortların tüccarlara sağladığı çok büyük kazançları önlemekte —eğer böyle bir amacı varsa— çok yetersiz kalmıştır. Savaş yılları, özel teşebbüsün güçlenmesine yol açmıştır.*. Prof. Memduh Yaşa, savaş yılları ile ilgili olarak özel sektörün durumunu şöyle değerlendirmektedir: «Bu devre içinde, gerçi, harp ve enflasyonun müşterek tesiriyle, özel ekonomi sahasında büyük kârlar husule gelmiş, fakat bunların hiç değilse aynı devre içinde yatırıma giden kısmı düşük kalmıştır. Neticenin böyle olmasında harbin yarattığı emniyetsizlik ve kâr sâhiplerinin yüksek istihlâk temayülü yanında, kapital malları ithalindeki güçlük müessir olmuştur».

---

* Vergi adaletsizliği o günlerde de vardı. Istanbul eski Defterdarı Faik Ökte'nin verdiği bilgiye göre, 1944 yılında milyonlarca liralık iş yapan 45.057 müteahhit 8,4 milyon lira vergi verdiğ halde ufak müesseselerin maaşlı ve ücretlilerinin ödediği vergiler 186 milyon lirayı buluyordu. Aynı yıl yüksek gelirliler, vergi mükelleflerinin yüzde 41'ini teşkil ettiği halde, ödedikleri vergi, bütün vergi gelirinin yüzde 13,8'i kadardı. Hikmet Bayur ise Meclis'te nasıl bir hesaba dayandığı bilinmemekle birlikte Türkiye'de 30-40 bin savaş zengini olduğunu söylemektedir. Bunların bazıları henüz milyoner değilse bile, yüz binlerce liralık servete sâhipti ve aileleriyle birlikte sayıları birkaç yüz bini buluyordu. Bayur'a göre savaş zenginlerinin ölçüsüz ve sınırsızca para harcamalarına bakarak, hayat seviyesinin yükselmiş olduğu söylenemezdi (**Türk Demokrasi Tarihi**, Prof. Kemal Karpat, Istanbul 1967, s. 85-86).

«Bu devrede bazı gelişme ve faaliyetlerin müteakip yıllar yatırım hızı ve terkibi üzerinde müessir olduğu söylenebilir. Burada bilhassa önemli olan, harp ve şiddetli enflasyon devresinde bazı kimselerin sağlayabilmiş oldukları yüksek kârların, kısmen olsun, sonraki hususî yatırımlara kaynak olmuş bulunmasıdır. Aynı şeyi, 1939-1945 arasında biriktirilmiş altın ve döviz rezervelerinin kullanılışı bakımından da söyleyebiliriz. Bu hususta yapılmış hesaplar mevcut olmamakla beraber. CHP iktidarında devletçilik sisteminin fikir ve tatbikat olarak çok zayıfladığı bir zamana rastlaması dolayısıyle, bu rezervelerin eritilmesinden en ziyade hususî sektör yatırımları faydalanmış olduğu öne sürülebilir»[424].

Odalar Birliği tarafından hazırlanan **Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma** adlı araştırma da, devletçiliğin ve savaş ekonomisinin özel sektör yararına işlediğini belirtmektedir: «Meydana gelen enflasyon iki yönden yatırımların finansmanında ve özel sektörün gelişmesinde faydalı olmuştur. Birinci, Devlet bütçesinden ödenen ücretler, fiyatlarla aynı hızda artmadığından aradaki fark, kamu yatırımlarının finansmanına tahsis edilen kaynakları arttırmıştır. İkincisi ekonomik gelir dağılımının değişmesidir. Tâcir, sanayici ve piyasa şartlarına uyabilen çiftçilerin gelirlerinde önemli artışlar olmuş, buna mukabil geniş halk kitlesinin reel geliri, dolayısıyle istihlâk azalmıştır. Enflasyonun bu ikili tesiri, ekonomik sermaye terakkümünü hızlandırmıştır. Enflasyonist devrenin bu yöndeki tesirleri İkinci Dünya Savaşı'nın zarurî kıldığı kamu câri harcamalarındaki artış ve savaş yıllarının karaborsa kazancı ile daha da hız kazanmıştır. 1950'yi takip eden liberal ekonomi düzenine geçiş arzularının artması ve bunu takip eden hızlı bir özel sermaye terakkümünün meydana gelmesi, devletçilik devresinin bu özellikleriyle izah edilebilir»[425].

Çok partili hayata geçildiği ve ABD ile sıkı ilişkiler kurulduğu bir dönemde, sanayi alanında bir başarı göstermiş olmamakla birlikte, Cumhuriyetin başından beri güçlendirilmesine çalışılan bir kapitalist sınıf, varlığını hissettirecektir.

VI

TARIMDA DEVLETÇİLİK

İLK MAKİNALAŞMA HAREKETİ

Tarımda mülkiyet ilişkilerine dokunulmamakla birlikte, Cumhuriyet hükümetlerinin daha ilk yıllarından başlayarak önemli dâvâlarından biri, tarım ve köy kalkınması olmuştur. Bu amaçla âşârın kaldırılmasının yanı sıra, Ziraat Bankası sermayesi ve kredileri orttırılmış, kooperatifleşme yolunda önce «İtibar-ı Zirai Birlikleri» ve 1929 yılında «Zirai Kredi Kooperatifleri» kanunları çıkarılmıştır. 1923 yılında 8 milyon olan tarım kredileri, 1928'de 26 ve 1936'da 35 milyon liraya yükselmiştir. 1923-1934 döneminde, göçmen ve mübadillere 6 milyon dönümden fazla; topraksız ya da az topraklı çiftçiye 731 bin dönüm devlet arazisi dağıtılmıştır. 1934-1938 döneminde de dağıtılan 3 milyon dönüm devlet arazisinden, 1,5 milyon dönümü muhtaç çiftçilere verilmiştir. Ayrıca modern tarımı teşvik için çeşitli tedbirler alınmıştır. Prof. Reşat Aktan, buna «Birinci Zirai Mekanizasyon Hareketi» adını vermektedir[426]. Bir yandan devlet, numune çiftlikleri, tarım okul ve istasyonlarında yeni âlet ve makinalar kullanarak, çiftçilere örnek olmaya çalışırken, öte yandan bu makinaları satın almak ve kullanmak isteyen çiftçilere kolaylıklar sağlamıştır. Ziraat Vekâleti aracılığı ile ithal edilen makinalar, Ziraat Bankası

kredileriyle çiftçiye taksitle satılmıştır. Tarım âlet ve makinaları ile yedek parçalarına gümrük muafiyeti tanınmıştır. Tarım makinalarında kullanılan akaryakıt, vergilerden muaf tutulmuştur. 1926 yılında çıkan 752 sayılı kanunla, traktör, motörlü pulluk, biçer-döver, kamyon ve kamyonet sâhiplerine, tarımda harcadıkları akaryakıt için «mevad-ı müşteile rüsumu tazminat» ödenmesi kabul edilmiştir. 1927 yılında Ziraat Vekâleti bütçesi ancak 3 milyon 727 bin lira iken, makina kullanan çiftçiye devlet 1926-1930 döneminde 6 milyon 652 bin lira tazminat ödemistir. Makinayı kullanacak ve tamir edecek personel yetiştirmek için tarım ve makinist okulları açılmıştır.

Dünya Buhranı'na kadar süren bu dönemde Türkiye'ye 2500-3000 traktörün girdiği ve bunların 400 kadarının Adana civarında kullanıldığı tahmin edilmektedir. 1927 Ziraat Sayımına göre ise, Türkiye'de bulunan bütün tarım makinaları 15.711 olarak tespit edilmiştir. Bu dönem, aynı zamanda tarım ürünleri fiyatlarının nispeten elverişli olduğu yıllara rastlamaktadır. Özellikle 1923-1925 yılları arasında, tarım ihraç fiyatlarında önemli yükselişler görülmüştür. Tütün, fındık, yapağı gibi ürünlerin ihraç fiyatlarında yüzde 100'ün üstünde, pamukta yüzde 50 civarında bir artış olmuştur. Gerçi 1925 yılından sonra ihraç fiyatlarında bir düşüş başlamışsa da, bu düşüş asıl 1928 yılından başlayarak kendini fena halde hissettirmiştir. Bu nedenle, 1923-1929 dönemi, Türk tarımının nispeten canlı yılları olmuştur. Tabii ki, devletçe alınan tedbirler, toprak dağıtımı dışında, büyük çiftçilerin çıkarlarına uygun düşmüştür. Makina kullananlar, gümrük muafiyetlerinden ve 6,6 milyon liralık akaryakıt ödeneğinden, tarım kredilerinden yararlananlar, büyük çiftçilerdir. Hatta İsmail Hüsrev'in 1934 yılında yazdığına göre, Ziraat Bankası'nın kurduğu kredi kooperatiflerinin dahi ufak çiftçilere fayda sağladığı şüphelidir: «Çünkü kooperatiflerin ekserisinin Meclis-i İdarelerine murabahacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek kooperatifleri kendi menfaatlerine âlet yapmışlardır. Köylü, kooperatiften aldığı krediyi, kooperatif kapısından

çıktıktan sonra, Meclis-i İdare âzâsı olan murabahacıya borcuna mukabil teslimi etmektedir. Kooperatiflerin mühim bir kısmı, âdeta murabahacıların teşkilâtı haline gelmiştir.

Meclis-i İdarelerine kasaba tüccarlarının girmiş olduğu kooperatiflere gelince, köylü kasabada yaptığı iştira muamelelerinin bedelini koaperatif kredisiyle ödemek suretiyle Meclis-i İdare'deki tüccarları kazandırmaktadır. Kasaba tüccarları, kooperatifler sayesinde, kendilerine âdeta teşkilâtlı bir pazar bulmuş olmaktadırlar.

Bizde murabahayı milli bankalar da bilmeyerek iktisaden takviye etmektedir. Çünkü herhangibir hür vatandaş gibi, millî bankalardan para istikraz eden murabahacı nizamî aldığı parayı köylüye pek yüksek faizle ikraz etmektedir. Aradaki büyük fark, murabahacının yüksek kârını teşkil etmektedir»[427].

Öte yandan, 1923-1929 döneminde tarımda nisbi bir gelişme görülmekle birlikte, değişmeyen mülkiyet ilişkileri, hızlı bir üretim artışı ve modernleşmeye engel teşkil etmektedir. Doğu'daki derebeylik düzeni ve ülkeye yaygın toprak ağalığı düzeni önemli değişikliklere uğramadan sürüp gitmektedir. Doğu ve Güneydoğu'da, köylü, beylere karşı angarya çalışma, vergi (cizye) ödeme ve üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler altındadır. Çalışmak için büyük şehirlere giden köylü dahi, beye cizyesini muntazaman ödemektedir. Kürt isyanları üzerine birtakım beylerin sürülmesi bile, durumu değiştirmemiş, köylü, beylerin yerinde kalan nâzır ve akrabalarına vergisini vermiştir. Birçok köy, bu beylerin «bâtapu» malıdır. Dersim'de, Seyit Rıza, 230 köye hükmetmektedir. Muş ovasının önemli bir kısmını mülkiyeti altında bulundurmuş olan Hacı Musa, topraklarından geçenlerden baç almaktadır.

Orta ve Batı Anadolu'da, derebeylik ilişkileri çökmüş, vergi ve angarya kalkmış olmakla birlikte, köylünün bağımlı durumu sürüp gitmektedir. Ortakçılık yaygındır:

«Aloşehir'de ovanın yarısından fazlasını işgal eden büyük çiftliklerde, oturdukları evler bile kendilerine ait olmayan kolabalık ortakçı köyler vardır»[428]. Bunların yanı sıra, Ege ve Adana'daki sınırlı sayıdaki kapitalist tarım işletmeleri ve köylüye ait bulunan cüce işletmeleri soymak gerektir.

Kapitalist işletmeler dışında, büyük arazi sâhipleri, arazilerinin pek azından ve ilkel biçimde yararlanmaktadırlar. Arazinin büyük kısmı mer'a olarak bırakılmakta, çok az bir kısmı ortakçılık yoluyla ekilmektedir.

Maraba ve ortakçı olarak, boğaztokluğuna çalıştırılan geniş bir köylü kitlesinin varlığı, mülk sâhibinin modern teknikleri kullanmasını engellemektedir. Kastamonu'da büyük çiftlik sâhibi bir toprak ağasının sözleriyle, «ortakçılık... en faydalı usuldür. Amele kullanmaktan ucuzdur. Halen amele kullanmak, makina çalıştırmak zararlıdır»[429]. Mülk sâhibi gibi, durumunun iyileşeceğini ümit etmeyen maraba ve ortakçı da, üretimle pek az ilgilenmektedir. 1931 yılındaki ilk Ziraat Kongresi'ne sunulan bir raporda, Antolyo'da köylülerin hayvan gübresini büyük yığınlar halinde, ekini ve ovaya giden hayvanları izlemek için bir gözetleme kulesi olarak kullandıkları ve sonra gübreyi ateşe verdikleri yazılmaktadır. Kötü topraklarda kurulu, kendi için üretim yapan sermayeden yoksun cüce işletmeler için de durum farklı değildir. Bu nedenlerle, tarımda görülen nisbi gelişme ve makinalaşma, daha çok, Çukurova ve Ege'deki kapitalist işletmelerde görülmektedir. Bununla birlikte, nüfuzlu kişilerin arazi yağması devam etmekte, toprağa kovuşturulan köylü, mülkiyetinden hiçbir zaman emin olamamaktadır. Tıpkı bugün bosına yansıyan birçok arazi kavgasında görüldüğü üzere, köylülerce kurutulan bataklıkların, imar edilen arazinin beklenmedik sâhipleri çıkmaktadır. Köylünün arazisini emeği ile değerlendirmesi ,o araziyi yitirmesi tehlikesini yaratmaktadır. Bu konuda İsmail Hüsrev, 1934 yılında, günümüzde de aktüalitesini yitirmeyen şu satırları yazmaktadır: «Bugün bazı mıntıkalarda köylünün istihsal tekniğinin ıslahından koçmakta ol-

duğu da müşahade edilmektedir. Bunun sebebi topraksız köylüye, yahut muhacirlere devlet tarafından toprak verilen yerlerde köylü uzun seneler arazinin bataklıklarını kuruttuktan, araziyi imar ve ıslah ettikten sonra bir gün işlediği arazinin bir sâhibi ile karşılaşmakta ve toprak sâhibi, toprağın kendisine ait olduğunu iddia ederek işlenmiş, ıslah edilmiş araziyi köylüden alarak, köylüyü artakçı olarak kullanmaktadır. Köylü, senelerce emek sarfederek işlediği toprağın, böyle bir kalemde elinden gittiğini görünce, tabiî bir daha toprakla, mahsulle alâkadar olmuyor, herhangibir yeniliğe karşı pasif kalıyor. Bundan maada, bu âkıbeti gören diğer köylüler de edindikleri toprakları ıslahtan çekiniyorlar»[130].

Bir iktisatçının bugün için de doğru olan bu gözlemlerini, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da 15 Haziran 1934 tarihli Meclis konuşmasında doğrulamaktadır: «Devlet, araziyi, metrûk arazi diye muhacire veriyor. Onlar da imar ediyorlar. Sonra herhangibir sâhibi çıkıyor ve diyor ki, 'bu benim mülkümdür'. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor... Trabzon'da arazi çok dardır. On dönüm, yirmi dönüm araziye sâhip olan kimse, büyük arazi sâhibi ve zengin sayılır. Birisi çıktı, 200 bin dönüme sâhip olduğuna dair ilâm gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı... Hat boyundan geçerken Sazlar köyü vardır. Burası muhacirlerindi. Emin Bey'e soralım, kimin nâmına mukayyettir ve ne zaman ona geçmiştir. Böyle kaç tane arazinin sâhibi çıkmıştır... Gedikabat körfezinde yerli halk, bataklığı kuruttu. Burada sıtma vardı. Bunlar her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttular ve yerleştiler. Ektiler, biçtiler, çalıştılar, kanallar açtılar. Bir zât geldi, bu toprakların kendine ait olduğunu söyliyerek, bunları buradan çıkardı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar, çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladılar».

Gittikçe şiddetlenen bu arazi yağması devam etmekle birlikte, 1923-1929 döneminde tanm gelişmesi daha çok sınırlı kapitalist işletmelerde görülmektedir. Bu sınırlı gelişme dahi, Dünya Buhranı ile duracaktır. Dünya Buhranı,

kapitalist çiftçiler, beyler, ağalar ve ufak çiftçiler de dahil, bütün tarım sektörü için büyük bir çöküntüye yol açmıştır. Tarım ürünleri fiyatları hızla düşmüştür. 1928'de ortalama 15 kuruşu bulan buğday fiyatları, 1938 yılında dahi, ortalama 5 kuruşun altında kalacaktır. 1929 yılına oranla, 1932 sonlarında fındık ve afyonda yüzde 73, buğdayda yüzde 63, incirde yüzde 52, pamukta yüzde 48, zeytinyağında yüzde 44, üzümde yüzde 43, tütünde (Samsun malı üzerinden 1930'a oranla) yüzde 50 derecesinde önemli düşüşler görülecektir. Fiyat düşüşlerinden direkt üretici daha çok etkilenecektir. İhracatçı tüccar ve onun kasabalardaki aracısı, dünya fiyatlarının çöküşü üzerine, körlarını az çok koruyabilmek için, direkt üreticinin ürünlerini yok pahasına almaya yöneleceklerdir. Meselâ 1932 yılı başında, Urla'da 50 kuruşluk tütün, üreticiden 10 kuruşa satın alınacaktır. Hamburg'ta okkası 48 kuruştan muamele gören üzüm, İzmir Borsası'nda 32 kuruştur. 1929 yılında okkası 2,5 lira eden tiftik yapağısı, mahallinde 30 kuruştur. Halbuki hayvanın yalnız vergisi 40 kuruştur.

Bu durum, Türk tarımında, kapitalist sektör de dahil, tam bir çöküntü yaratmıştır. Makinalaşma hareketi durmuştur. Tarım ürünleri fiyatları hızla düşerken, hükümetin tarım makinalarında kullanılan akaryakıta tanıdığı muafiyetin kaldırılması, kapitalist çiftçiyi çok zor durumda bırakmıştır. Yeni makinalar satın alınamadığı gibi, mevcutlar kullanılamaz hale gelmiş ve bir kenara atılmıştır. Memleketin şurasında burasında makina mezarlıkları meydana gelmiştir. Şevket Raşit Hatipağlu, «Makina Maşatlığı»ndan söz etmektedir. Gerçekten tarım âlet ve makinaları ithalâtı, 1928 yılında 2 milyon 298 bin lira iken, 1933 yılında 224 bin liraya düşmüş, 1935 yılında ancak 389 bin liraya çıkmıştır. İlk makinalaşma hareketi başarısızlıkla sonuçlanmış, tarımdaki kapitalist gelişmeler duraklamıştır.

KÖY KALKINMASI

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, «Anadolu ortasında kurulmuş bir köylü hükümetiyiz» diyerek, tarım üre-

timinin arttırılmasına rağmen, ümit edilen başarıya ulaşılmaması, devrimci kadrayu, tarımda daha radikal hareketlere itmiştir. İnönü, bu başarısızlığı, Dünya Buhranı'nın yarattığı çöküntü nisbeten giderildiği bir sırada, 1936 Aralık ayında yaptığı bir konuşmada teslim etmiştir: «Birkaç senelik tecrübe ve bizzat vâki olan görgü ve tetkiklerimiz göstermiştir ki, sanayide hem istihsâlât, hem gelir arttığı halde, ziraatte istihsal artmamıştır. Yalnız fiyat yüksekliğinden doğan bir gelir artması vardır, halbuki memleket için ziraatin artma devresine girmesi, hatta sanayiin ilerlemesi ve müdafaa kuvvetlerinin artması için de en sağlam yol ve başlıca şarttır. Bizim 70 kilo aldığımız bir toprak sahasından Danimarkalı, Hollandalı 250'ye yakın almaktadır. Şimdiye kadar şimendifer ve sanayi işlerinde olduğu gibi, 1937'den itibaren ziraatimizi ve çiftcilerimizi kalkındırmak için mühim paralar tahsis edeceğiz...»

İnönü, o günlerde yaptığı başka bir konuşmada, «radikal tedbirlere başvurmak» gerektiğini, «Türk köyünün ancak bu yoldan kımıldayıp kalkınabileceğini» söylüyordu. Gerçekten bu yıllarda milliyetçi-devrimci kadro, toprak ağalarının tasfiyesi de dahil, tarımda köklü devrimler düşünmüş ve bunları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bürokrasinin tutucu kanadı ile ittifak halindeki eşrafın mukavemetiyle, bu köklü devrimler başarıya ulaşamamıştır. Fakat bu başarısızlık dahi, Türkiye'yi bağımsızlık içinde çağdaş uygarlığa ulaştırma azmindeki milliyetçi-devrimci kadronun, aşağıdan bir baskı gelmediği halde, eşraf demirperdesini yırtmak ve köylünün kurtuluşunu gerçekleştirmek için nasıl çırpındığını gösteren ve onların şeref hânesine yazılması gereken devrimci davranışın ifadesidir.

Şimdi düşünülen devrimlere gelelim: Köyleri kalkındırmak için 1937 yılında bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Tasarı, dağınık köylerin birleştirilmelerini öngörmektedir. Köy sayısı azaltılacak, kurulacak «köy birlikleri»ne devlet gerekli hizmetleri götürecekti. Köy Birlikleri'nin teknik

iskeletini, kurulacak binlerce kombina sağlayacak, makina ve üretim araçlarına sâhip kombina mihveri etrafında, köy birlikleri örgütlendirilecekti. İnönü, kombinalar için şunları söylemekteydi: «Nasıl kredi ve istihlâk kooperatifleri kurulmuşsa, istihsalin tanzim ve teşkili için de planlı ve iştiraklı bir çalışma devresine girmek böylece lâzımdır. Yeni âletlerle, harman makinaları, sürme ve sulama tertipleri ile pahalı olarak tanzim edilmiş bulunan ziraî kombinalar vücuda getirmek istiyoruz... Düşündüğümüz ilk plan 1000 kombina üzerine tesis olunacak ve dört senelik bir tecrübenin verdiği neticeye göre tâmim ve teksir olunacaktır. Bu sistemin remzi, yeni usul ve âlet olacaktır...»

Kombina konusunda Prof. Reşat Aktan şu bilgiyi vermektedir: «Küçük ziraat işletmelerinin makina kullanmalarını temin eden, üçüncü yol, Devlet tarafından traktör ve makina merkezlerinin (ziraî kombina) kurulması ve civarlardaki çiftcilerin ziraat işlerinin makul ücretler tatbiki suretiyle görülmesidir. Bu metod bilhassa Hollanda ve Danimarka'da ve komünist idaresinde bulunan memleketlerde, geniş mikyasta tatbik sahasına konulmuştur. 1949 yılında Hollanda'da 437 ve Danimarka'da 425 makina merkezi faaliyette bulunmakta idi ve başarı ile iş yapıyordu»[131]

Kombinalar, köylerin birleştirilmesi, toprak reformu ve Köy Enstitüleriyle birlikte, tarımda köklü bir devrim hareketinin temellerini teşkil etmektedir. Ayrıca 1937 yılında Ziraat Bankası'nın daha geniş olanaklara kavuşturularak anonim şirket olmaktan çıkarılıp iktisadî devlet teşekkülü haline getirilmesi, 1935 yılında tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin ve 1938 yılında Toprak Ofis'in kurulması, sulama çalışmalarının geliştirilip Anadolu'yu 12 su bölgesine ayırarak Devlet Su İşleri'nin temellerinin atılması ve ormanların devletleştirilmesi, bu devrimci hareketi tamamlamaktadır.

Şevket Süreyya'nın sözleriyle, «memleketin üzerinde ve 1937 başlarında halka doğru, köye doğru âdeta bir se-

ferberlik havası esiyor gibiydi ve memleket aslında, pek çabuk arkası kesilen böyle bir kendine inanış ve büyük işlere yöneliş rüzgârına ne kadar muhtaçtı... Fakat bu hareket, ne yazık ki, rüzgâr gibi geçti»[182].

1937'de estirilen rüzgâr, 1945 yılına kadar sürmüşse de, yerleşmiş güçlü çıkarların demirperdesi yarılarak, köylü kitlelerine çağdaş uygarlık yolunu açmak mümkün olmamıştır. Köy birlikleri projesi, kâğıt üzerinde kalmıştır. Tarım kredi ve satış kooperatifleri, devlet parasını dağıtan ve geniş ölçüde eşraf ve tefeci tüccar çıkarları ile bağdaşan kuruluşlar olarak kalmış, hiçbir zaman gerçek kooperatifler birliği haline gelememiştir. Üretim kooperatiflerine yönelinememiştir. Köy kalkınmasının ve tarımı modernleştirmenin temel dayanaklarından biri sayılan kombinalar, devletin büyük çiftçiler hesabına traktör işletmesinden ibaret kalmıştır. Ziraat Vekâleti, 3130 sayılı kanunla sağlanan 3 milyon lirayla bir miktar tarım araç ve makinaları getirerek çiftçilere yardıma başlamıştır. Tarlaların sürülmesi ve öteki işlemler için çiftçiden istenen ücret, maliyetlerin çok altında tutulmuştur. Bu nedenle, büyük çiftçiler, makina satın almak yerine, bu işi ucuz fiyata devlete yaptırmayı tercih etmişlerdir. «Devlet, traktör işletmeciliği yapar mı?» diye itiraz eden olmamıştır. Aksine, çiftlik ağaları, devletin bu sübvansiyonundan yararlanmak için yarış etmişlerdir. Prof. Reşat Aktan'ın sözleriyle, «Çiftçiye yardım usulünün kısa zamanda dejenere edildiği, hakikî ihtiyacı olanlar yerine köy ağalarının ve nüfuzlu kimselerin bu yardımlardan istifade etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden yer yer büyük anlaşmazlıklar çıkmakta, Vekâlete mütemadiyen şikâyetler gelmekte idi. Bir taraftan da makinaların kendi bölgelerine gönderilmesi için muhtelif bölgelerin çiftçileri ve mebusları taleplerde bulunmakta ve vekâleti tazyik etmekte idiler. Öte yandan az bir ücretle devlet makinalarından faydalanan kimseler, bu kolaylığa alışmakta, ziraat işlerinin görülmesi için her zaman bu yardıma güvenerek tembelliğe temayül etmekte idiler»[183].

Devletin çiftlik ağalarına getirdiği makina hizmeti üç

yıl sürmüş, İkinci Dünya Savaşı çıkıp şehirlerin beslenmesi güçleşince, makina grupları devlet çiftlikleri haline getirilmiş ve Ordu ile şehirlerin ekmeklik ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı güçlükler, büyük çiftçilerin işine yaramış, ayrıca devlet üretimin artması için büyük çiftçilere her bakımdan yardımcı olmuştur. Toprak ürünlerinin vergilendirilmesi ve Toprak Ofis mübayaaları, her ne kadar hoşa gitmemişse de, bu tedbirler, çiftlik ağalarının savaş yıllarında hızla zenginleşmesini önlemiş değildir. Gazetelerde ve mizah dergilerinde bir «Hacıağa»lar kampanyası açılması, bu yeni zenginlerin israfına karşı bir tepkidir.

Devlet, şehirleri ve Ordu'yu besleme telâşı içinde, çiftlik ağaları yararına şu sert tedbirleri bile çaresizlikten kanunlaştırmak zorunda kalmıştır: Ordu'nun taşıma işleri için hayvanlara müthiş ihtiyacı vardır. «Milli Müdafaa Mükellefiyeti» için öküzler toplanmaktadır. Ama bunun hiç değilse, şehirlerin ve Ordu'nun beslenmesini tehlikeye atmaması gereklidir. Bu nedenle, Millî Korunma Kanunu'nun 41. maddesiyle, her 4 hektar (40 dönüm) arazi için bir çift öküzün millî savunma yükümlülüğünden istisna edilmesi kabul olunmuştur. Böylece 40 dönümden az arazisi bulunan çiftçiler, en önemli üretim araçlarından yoksun bırakılmaktadır. Madde, Meclis'te tartışmalara yol açmış, Başbakan, «40 dönümden az arazisi olan köylüye de bir istisna tanınırsa, yalnız kendini beslemek için tarım yapanlara bir istisna yapılmış olacağını, 40 dönüm sınırı konulursa üretimin artacağını» ileri sürerek maddeyi savunmuştur. Hikmet Bayur, maddeyi şu sözlerle eleştirmiştir: «Başvekilimiz dediler ki, 'kendini besleyecek kadar eken köylüye öküz bırakmıyoruz...' Sonra kendi geçimi için buğday eken adamın hali ne olacaktır?... Zengine öküz bırakacaksınız, o da kendi arazisinden biraz tasarruf ederek fukarayı istismar edecek, onları kiraya verecektir». Gerçekten madde, toprak temerküzünü arttırıcı, küçük çiftçiyi ezici bir nitelik taşımaktadır[434]. Fakat beslenme zorunlukları, bir yandan toprak reformu yapıp çiftlik ağa-

larını tasfiyeye hazırlanan hükümeti, çiftlik ağalarını fakir köylü aleyhine güçlendirmeye sevketmiştir. Toprak reformu da, bu yüzden, 1945 yılına kadar gecikecektir.

TOPRAK REFORMUNUN HİKÂYESİ

Toprak reformu sorunu, 1934 yılından bu yana işitilmeye başlanmıştır. Daha önce, 1929 yılında İsmet Paşa, «Büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sâhiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz» demekteydi. Artık bu tutum değişmiştir. 1933-1934 yıllarında Şükrü Kaya, Nüfus Umum Müdürü Galip Peker'e, toprakların tapusuz kısmını devlete maleden bir tasarı hazırlatmıştır. Tasarı, çiftlik ağaları elindeki önemli miktardaki Hazine topraklarının Hazine'ye maledilmesini ve muhtaç köylüye dağıtılmasını sağlayabilecekti. Fakat tasarı, hem Ziraat Vekâleti, hem de Devlet Şûrası tarafından reddedilmiştir! İkinci tasarıyı CHP Grubu, Mardin Milletvekili Ali Rıza Erten'e hazırlatmış, ama bu tasarı da grupta uyutulmuştur. Dr. Refik Saydam, Sağlık Bakanı iken, bir İskân Kanunu tasarısı hazırlatmak istemiş, o da yarım kalmıştır. Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, 1941-1942 sıralarında bir tasarı üzerinde çalışmış, fakat bu çaba da bir sonuca ulaşamamıştır. Nihayet 1945'te Şevket Raşit Hatipoğlu'nun Tarım Bakanlığı sırasında Toprak Kanunu çıkartılmış, fakat uygulanamamıştır. Aynı hikâye, 27 Mayıs'tan sonra tekrar başlayacak, bir sürü tasarı hazırlanacak, bu sefer de bunlardan hiçbirini kanunlaştırmak mümkün olmayacaktır.

Bununla birlikte, 1936 yılından başlayarak, toprak reformu dâvâsı, Kurtuluş Savaşı liderlerine malolmuştur. Atatürk, 1935 yılında «Meclis Açış Konuşması»nda «Toprak Kanunu'nun bir neticeye varmasını Kurultay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa mâlik olması, behemahal lâzımdır» demekte ve 1936 «Açış konuşması»nda bu ko-

nuya tekrar dönmektedir: «Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve hiçbir surette bölünemez bir mahiyet alması... büyük çiftçi ve çiftlik sâhiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lâzımdır».

İnönü, 1936 yılı Aralık ayında, toprak reformu üzerinde önemle durmaktadır: «Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı, her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde, çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir.

Hiçbir vakit, hiçbir adamın malını cebren zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü ilelebet topraksız kalmaya mahkûm eden dar bir çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız. Toprağı köylüye dağıtmak meselesi, medeni memleketlerin birer birer içniden geçtiği ve rejim agrer nâmını alan ziraî bir ilerleme safhası olmuştur. Memleketimizin de bu safhadan geçmesi, bir tekâmül eseri olacaktır». İnönü, daha sonraki yıllarda «Batakçı toprak ağasının kökünü kazıyacağım» diyecek kadar ileri bir tutumu benimseyecektir.

Liderlerin dâvâyı benimsemesinden sonra, 1937 yılında, 1924 Anayasasının çiftlik ağalarına milyarlar ödenmesini gerektiren toprak reformunu engelleyici hükümleri değiştirilecek ve arazinin kamulaştırılmasında ödenecek bedelin özel kanunla tesbiti sağlanacaktır. Bu değişiklik dolayısıyle, İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, toprak reformu zorunluluğunu bir kez daha savunacaktır: «Arkadaşlar, on sekiz milyon Türk'ün on beş milyonu çiftçidir. Bu on beş milyonun birçağu kendi toprağında çalışamaz. Çiftçiyi, Türk çiftçisini toprak sâhibi yapmak demek, Türk çiftçisini, yani Türk'ün ekseriyet-i azi-

mesini kendi ekonomik mukadderatına hâkim kılarak, bu memleket için hayırlı ve aktif bir eleman yapmak demektir. Bu büyük kitleden, eğer büyük bir menfaat bekliyorsak, onu ötekinin berikinin toprağında çalışmaktan kurtarmalı, kendisini kendi topraklarına hâkim kılmalıyız».

«Daire-i intihabiyemizin yarı çiftçisi topraksızdır. Çalışmayan ağa oturur, köylü çalışır. Antalya'da da böyledir. Şark vilâyetlerimizde de böyledir. Bu memleketin agrer ıstırabı, büyük bir ıstıraptır. Eğer bunu halletmeyeceksek, birçok topraksız çiftçiyi, Cumhuriyet'in ve İnkılâp'ın büyük nimetlerinden mahrum bırakmış olacağız. Eğer o kendi topraklarında ekmeğine hâkim olmazsa, bu memlekette daha ne yapmak istiyoruz?»

1945 yılında toprak reformu aleyhindeki siyasi hareketin liderliğinde göreceğimiz Celâl Bayar dahi, 1937 yılında toprak reformu sorununu, Başbakan olarak hükümet programına olmaktadır: «Topraksız çiftçi bırakmamak prensibi, parti progromlarımızın 34. maddesine dayanır.. Her Türk çiftçi ailesinin, çalışarak geçinebileceği bir toprağa mâlik olmasını, vatan için sağlam bir temel ve imar esası saymaktayız».

Liderlerce ısrarla savunulmasına ve hükümet programlarına alınmasına rağmen, Toprak Kanunu çıkana kadar, 1937 yılından 1945'e kadar sekiz yıl geçecektir. Gecikmede, Dünya Savaşı şartları kadar, toprak reformuna karşı gösterilen büyük direnmenin payı vardır. Nihayet 1945 yılında, Şevket Raşit Hatipoğlu'nun tasarısı Meclis'e gelecek ve konunlaşacaktır. Tasarı, «düzenli işletme» adıyle kapitalist çiftlikleri koruyon ve daha çok, sâhibinin boşında bulunmadığı ortakçılıkla işletilen ilkel büyük çiftlikleri hedef olon bir görüşle hazırlanmıştır. Kapitalist çiftliklerin yanında, bölünmez küçük aile işletmelerinin kurulmosını öngörmektedir. Ne var ki, bu ılımlı tosarı dahi, Meclis Komisyonunda büyük mukavemet görmüş, ustaca yapılan değişikliklerle, Komisyonda dejenere edilmek istenmiştir. Komisyon sözcülüğünü, tasarının aleyhtarlorın-

dan Adnan Menderes yapmaktadır. Bu konuda Şevket Raşit Hatipoğlu ve Alâattin Tiritoğlu'dan dinlediğimize göre, olaylar şöyle gelişmiştir: Cumhurbaşkanı İnönü ve Başbakan Saracoğlu, ciddî bir toprak reformunu ısrarla istemektedirler. Bir köylü çocuğu olan Hatipoğlu'nu bu işi gerçekleştirmek için Tarım Bakanlığına getirmişlerdir. «Şartlarım var» diyen Hatipoğlu'na, Başbakan, «Seni cepheye çağırıyorum, Çankaya'ya gel. Şartlar şimdiden kabul.» cevabını vermiştir. Ne var ki, Hatipoğlu'nun görüşleri, İnönü ve Saracoğlu'nunkilere göre çok ılımlıdır. Hatipoğlu, arazi sâhiplerine bırakılacak miktarın geniş tutulmasını istemektedir. İnönü, «Sonra toprak bulamazsın» diye bakanı uyarmaktadır. Hatipoğlu, arazisi komulaştırılacak çiftlik sâhiplerine yüksek bir bedel ödenmesinden yanadır. Saracoğlu ise, «Devlet Hazinesini ağalara peşkeş mi çekiyorsun?» diye bakanı cesoretlendirmektedir. Bu desteklere rağmen, oldukça ılımlı bir tasarı, Meclis Komisyonunda görüşülmeye başlayınca, toprak ağaları, tasarıyı etkisiz kılma yolunda faaliyete geçmişlerdir. Eskişehirli toprak ağası Emin Sazak, Hatipoğlu'na şöyle demektedir:

«— Tasarıyı geri al. Sen bunu İnönü'nün emriyle yapıyorsun. Tasarı geri alınırsa, Beylikköprü'deki 30 bin dönümü hibe ediyorum.

— Kanunla olsak n'olur?

— Kanunla olmaz. Devlet araziyi zorla alırsa, Eskişehir havalisinde Emin Sazak ölür».

Meclis'te de Emin Sazak, «Sakın bu düzene dokunmayın» demektedir; «Ben köyde karısı ölene tekrar yardım eder, evlendiririm. Öküzü ölene öküz alıveririm, biz yüze gelmiş insanlarız, bu düzeni bozarsanız, valiahi arkadaşlar, ilâyevmülkıyame size memleket beddua eder».

Tiritoğlu'nun «Hyde Park» diye alay ettiği Komisyondo, tasarı kuşa çevrilmiştir. Tiritoğlu'nun Meclisteki sözleriyle, Komisyon sözcüsü Adnan Menderes, «üç ay komisyonda kanunu işlemez bir hale getirmek için, ince ve zarif zekâsını (daha doğrusu kurnazlığını)» kullanmıştır. Maddeler, çiftçiye toprak verme olanağını koldıracak bi-

çimde değiştirilmiştir. Maddeleri savunmaya çalışan Tarım Bakanı Hatipoğlu, her seferinde azınlıkta kalmıştır. Bunun üzerine, Başbakan Saracoğlu, Meclis komisyonuna gelmiş, Hükümetin Meclis'e sunduğu tasarının ruhunun topraksız köylüye toprak vermek olduğunu, halbuki tasarının komisyonda bozulduğunu söylemiştir. Uzun usul müzakerelerinden sonra, tasarıyı kurtarmak için 17. maddenin yazılmasına karar verilmiştir. Fakat komisyon, 17. maddeyi de dejenere edip, topraksız çiftçiye toprak verme olanağını kaldıracak biçime getirmiş ve tasarı, öylece Meclis'e sevk edilmiştir.

17. maddenin hikâyesi ilgi çekicidir. Hikâye, Tiritoğlu'nun Meclis koridorunda Hasan Saka'ya rastlamasıyle başlar. «Nereye gidiyorsun?» sorusuna Tiritoğlu'nun cevabı, «Hyde Park'a»dır. Saracoğlu, bu sözleri duyarak kızar. Tiritoğlu'nu çağırarak sitem eder: «Yahu, sen yardım edeceğin yerde bizim tasarıyla alay ediyormuşsun» der. Tiritoğlu, tasarının komisyonda nasıl sabote edildiğini, kendi görüşlerini de belirterek anlatır. Başbakanın aklı yatar. Bu görüşmeden sonra, bir gün Tiritoğlu Çankaya'ya çağrılır. İnönü, milletvekilinden, toprak reformu hakkında görüşlerini açıklamasını ister. Milli Şef, reformcu milletvekilinin görüşlerini beğenmiş olacak ki, tasarıyı kurtarmak için, derhal bir madde kaleme alınır. Tiritoğlu'nun hazırladığı maddeyi bizzat İnönü düzeltir. Ünlü 17. madde böylece doğar. Maddenin kanunlaşan metni şöyledir: «Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sâhibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtmak suretiyle kamulaştırılabilir.

Sâhibine bırakılacak arazi 50 dönümden aşağı olamaz.

Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. madde hükümleri işlemez.

Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz».

Görüldüğü gibi, madde, ılımlı Toprak Kanunu içinde, apayrı bir kanun teşkil eden devrimci bir maddedir. Verimli arazilerin bulunduğu bir bölgede, çiftçiye, diyelim 20 dönüm arazi dağıtılması kararlaştırılmıştır. Arazi sâhibine 60 dönüm bırakılacak, gerisi toprağı işleyen ortakçılara ve tarım işçilerine dağıtılacaktır. Dağıtımda esas alınan miktar 15 dönümse, arazi sâhibine 50 dönüm bırakılacaktır. «Komuloştırılır», yerine «kamulaştırılabilir» diyerek yumuşatılmasına rağmen, bu maddenin Meclis'e getirilmesi üzerinedir ki, Komisyon Sözcüsü Adnan Menderes, görevinden tantanalı biçimde istifa etmiş ve muhalefetini şu sözlerle açıklamıştır: «Bu takrir, kirocılık, ortakçılıkla işlenilenin değil, elli dönümden fazla olan arazinin, sâhipleri tarafından düzenli ve teknik işletilmesine de bakılmaksızın elli dönümden fazla olan kısmının komuloştırılabileceği hükmünü taşımaktadır».

Emin Sazak'ın kopardığı feryat, daha acıklıdır: «İnsanların çamurunu değiştiremeyiz ki... Birisi kumandan olur, mareşal olur, öbürü de nefer olur. Hepsini mareşal yapamayız. Arkadaşlar, bu amele işi bütün köyleri altüst eder. Çiftçiler kendisini nisbeten kurtarır. Ama bu prensip kabul edilince, yarın amelenen şu apartmanın bir odasını da istemek hakkı olacaktır. Böyle bir prensip kabul ediyoruz birader...» «Şimdi..... elli dönüm gibi bir şeye inince, benim gibi acısını duyup da deli olmamanın imkânı yoktur».

Alâattin Tiritoğlu'na göre, 17. maddenin ilk biçimi, çok daha devrimci bir nitelik taşımaktadır. Ortakçı, yarıcı ve tarım işçisinin işledikleri toprağa derhal el koymasını öngören bu çok ileri madde taslağı şöyledir: «Bu kanunun neşri tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilinde, herhangibir tarım toprağını fiilen işleyen ortakçı, yarıcı ve tarım işçisi otomatik olarak işlediği toprağa sâhip olur. Mahallî tapu idareleri, bunlara derhal tapu vermekle mükelleftirler. Mülk sâhipleri, bu kanuhla istimlâk edilmiş bulunan mallarının bedelini devletten alır». Görüldüğü gibi, madde taslağı, toprak reformu konusunda düşünülebile-

çek en ileri görüşlerden birini savunmaktadır. Fakat buna CHP ileri gelenlerinden Hilmi Uran muhalefet etmiş, bunun üzerine 17. madde daha yumuşak biçimde kaleme alınmıştır. Fakat bunu dahi kabul ettirmek ancak İnönü'nün ağırlığını koymasıyle, mümkün olmuştur. İnönü, maddeyi açıkça Meclis'e empoze etmekten çekinmiştir. «Diktotör emretti, yoptırdı» densin istememiş, hiç değilse görünüşü kurtarmaya önem vermiştir. Tiritoğlu'no kendi gayretiyle maddeyi Meclis'ten geçirip geçiremeyeceğini sormuştur. Tiritoğlu, «Geçiririm. Fakat bütün parti müfettişleri reformun aleyhinde. Portinin desteği lâzım» demiştir.

Tiritoğlu, meseleyi CHP Merkez Yönetim Kurulu'na getirmiştir. Onlara, İnönü'nün maddenin konunlaşmasını istediğini. CHP yöneticilerinin desteğine ihtiyaç bulunduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine, ilk önce Memduh Şevket Esendal, «Bismillâh...» diyerek, 17. madde önergesini imzalamıştır. Cevot Dursunoğlu ve Faik Ahmet Borutçu ise, önergeyi imzalamayı reddetmişlerdir. İnönü, bu muhalefeti duymuş ve öfkelenmiştir. Başta Esendal ve Saffet Arıkan olmak üzere, parti ileri gelenleri harekete geçmişler, gece yatağından koldırorak Borutçu'yo önergeyi imzalattırmışlardır. Borutçu, pijoma üstüne pantalonu çekerek imzoya yetişmiştir. Aslında ilerici bir kişi olan Cevot Dursunoğlu da İstanbul'dan ilk vasıtayla Ankara'ya getirilmiş ve Başbakanın önünde önergeyi imzolamıştır. İnönü, bu kadarla da kalmamış, yakınlarından Fikret Yüzatlı'yı Meclis'e göndermiştir. Yüzatlı, İnönü'ye atfen şu sözleri milletvekilleri arasında yoymıştır: «Toprak reformu istemeyen parti, benim partim değildir». Bu ağır baskı üzerinedir ki, 17. madde önergesini 321 milletvekili imzalamış ve madde kanunlaşmıştır. Fakat 17. madde, 1950 yılına kadar yürürlükte kaldığı halde uygulonamamıştır.

Toprak reformu aleyhtorlığı, Demokrat Parti'nin doğuşuna yol açan nedenlerden biri olmuştur. Büyük ticaret çevrelerini temsil eden «İş Bankası Grubu»nun lideri Celâl Bayar ile toprak ağalığından kapitalist çiftçiliğe yol

olmakta olan Adnan Menderes, Toprak Kanunu'nun yarattığı endişeleri körükleyerek, Emin Sazak, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu gibi bir kısım toprak oğalarını Demokrat Parti saflarına çekmişlerdir. CHP'den DP'ye transfer eden eşroftan Von Milletvekili İbrahim Arvas, Meclis kürsüsünden, 17. maddeye ve Toprak Konunu'na kızarak, demokrasinin kurulmasına yol açtıkları için mutluluk duyduğunu belirtmiştir. CHP içinde kalmayı da daha ihtiyatlı bir davranış soyon toprak oğaları ise, kanuno ve 17. maddeye şiddetle muhalefet etmişlerdir. Kanunun çıkmasından birkoç ay sonra, Hatipoğlu, Tarım Bakanlığından ayrılmak zorunda kalmış, yerine, kanunun boş muholiflerinden, o günlerin toprak ağası, bugünün kàpitalist çiftçisi Cavit Oral gelmiştir. Başlıbaşına bu değişiklik, Toprak Konunu'nun önlenmesi ve İnönü'nün, eşrofın gücü karşısında, yenilgiyi kabul etmesi demektir. Nitekim, 17. maddeye rağmen, bu kanunla ancak pek az miktarda özel mülkiyetteki arazi dağıtılobilmiştir. CHP Kurultayı'nda Kasım Gülek, Şodi Eliyeşil, Kasım Ener, Cavit Oral, Şeref Uluğ gibi parti ileri gelenlerinden olan büyük çiftçiler, 17. maddeye karşı kampanya açmışlar ve başarı sağlamışlardır. Kurultay'da 17. maddenin kaldırılması ve Toprak Kanunu'nun değiştirilmesi kabul edilmiştir. Nihayet 1950 seçimlerinden önce, Toprak Konunu'nu işlemez hole getiren ve 17. maddeyi kaldıran bir tâdil tasarıyle, Toprak Konunu hikâyesi son bulmuştur. Tâdil tasarısına Falih Rıfkı Atay, Mümtaz Ökmen, Hatipoğlu, Vehbi Sarıdal, Emin Soysol gibi pek az kişi muhalefet etmiş, o günlerde ilerici soyılan CHP'nin bütün genç ümitleri, toprak reformunu öldüren tasarıyı desteklemişlerdir. Değişiklik, dağıtılacak toprağı, Hazine ve vakıf arazisiyle sınırlandırıcı bir nitelik taşımaktadır. Tâdil tasarısının mahiyetini, Hatipoğlu, Mecliste yaptığı konuşmada şu sözlerle ortoya koymuştur: «Bu işin içinde yetişmiş, tekniğine vâkıf bir adam sıfatıyle arzediyorum ki, bu tasarıyı kabul ederseniz, büyük araziden dağıtılacak arazi elde etmek zor olur... Çünkü arkadaşlar, 5 bin dönümden yukarı olon arazi, oslen tek elde bulunmakla

beraber, tapuda şu veya bu surette hisselere ayrılmış olacaktır. Zaten beş yıl evvel de bu kanun müzakere edilmeye başlandığı zaman, büyük arazi bu suretle parçalanmaya tâbi tutulmuştur. Bu, memleketimizde gözönünde cereyan eden bir hâdisedir. Bu, bir realitedir. Binaenaleyh, gelecek zamanlarda, her hisse ayrı bir mülk olarak kabul edildiği takdirde, artık 5 bin dönümden yukarı arazi bulup da onu çiftçiye dağıtmak kabil olmayacaktır. Eğer toprak dağıtmada yalnız Hazine arazisi kullanılacaksa, ben sizlere emniyetle söyleyebilirim ki, toprak dâvâsı diye bir dâvâ ele alıp da bir Toprak Kanunu çıkarmaya lüzum yoktur. Vatandaşları bu kadar rahatsız etmek için böyle bir dâvâyı ele alıp da kanun çıkarmak faydasız olur. Bu memlekette Hazine arazisi yetmiyeceği içindir ki, ve hususî mülklerden arazi istimlâk zarureti içindir ki, Toprak Kanunu çıkarılmıştır».

1950 seçimlerinden önce bir Devlet Şûrası tefsir ve kararı ile, Doğu'daki ağa, bey ve şeyhler de, köylülere verilmiş topraklarına kavuşacaklardır. Bu Devlet Şûrası tefsir ve kararına dayanarak, köylüler işledikleri topraklardan atılacaklar ve arazi şeyhler, ağalar ve beylere verilecektir.

Hikâyenin özetini Şevket Süreyya'nın kaleminden dinleyelim: Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra, «500 kadar ağa ve şeyh, Batı illerine göçürüldüler. Bunların toprakları köylüye verilecekti. Fakat toprak dağıtımı gerçekleşmedi. Hele tapu verilemediği gibi, daha sonra 1934'te çıkarılan 2510'uncu kanunla Batı illerine nakledilen ağalar, şeyhler yerlerine iade edildiler. Tabiî topraklarını da aldılar. Irak'a, Suriye'ye kaçan ve oradan mülklerini idareye devam eden beyler de yerlerine dönebildiler. Zaten daha 1924'ten itibaren ve Medenî Kanun'un 639. maddesine dayanarak, ağalar, beyler ve şeyhler Doğu ve Güney Doğu illerinde pek çok toprakları şahsî mülkiyetlerine geçirmişlerdi. 2510 sayılı kanundan sonra, dağıtıma tâbi tutulmuş toprakları iade eden maddelerden de faydalandılar. Bütün mer'aları ve göçmen yerleştirilmiş toprakları da aldılar. Bu arada henüz tapuya bağlanmamış toprakların iade

edilmesi kaydından da faydalandılar. Çünkü 20 seneden beri iskân edilmiş göçmenlere bile tapu verilmemişti. Kars vilâyetinden başka hiçbir Doğu vilâyetinde vâliler, topu işlerini ele almamışlardı. Nihayet CHP iktidarının son yıllarında çıkarılan bir Devlet Şûrası tefsir ve kararı ile ise, tapuya boğlanmış toprakların da, yeni tapu sâhiplerinin ellerinden alınması ve eski sâhiplerine iadesi yolu bulundu. Ve Doğu bölgesini ıslah etmek, Türkleştirmek gibi sloganlar, böylece hazin bir yenilgi ile sona erdi»[433].

Toprak dâvâsındaki hezimet, başta İnönü olmak üzere, az sayıda milliyetçi-devrimci bir kadronun, bürokrasisinin tutucu kadrosu ve büyük şehir tüccarı ile ittifak halinde eşraf karşısında, aşağıdan hissedilir bir tepki gelmeyen bir ortamda kaçınılmaz görünen yenilgisinin ifadesidir*. Bu ters şartlarda, bu köklü reforma teşebbüs edilmesi dahi, az sayıdaki milliyetçi-devrimci kadronun şeref hânesine yazılacak bir davranıştır.

KÖY ENSTİTÜLERİ

Bu arada yine köy kalkınmasıyle ilgili, önemli bir devrimci hareketten de kısaca söz etmek gereklidir. Bu hareket, Köy Enstitüleri'dir. İnönü, 1946 Ekim'inde yaptığı bir konuşmada, «Bütün siyasî ve askerî hayatımdaki vazifelerin hiçbirini kaale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım. Bunlardan biri köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir» görüşünü ileri sürmektedir. Köy okulları denen, Köy Enstitüleri'dir. Demek ki, Kurtuluş Savaşı lideri İnönü, öteki hizmetlerini

* Bununla birlikte, Toprak Kanunu, bazı çalkantılar yaratmıştır: Denizli'de, topraksız köylüler ve ortakçılar, sâhibi kasabada yaşayan 100 bin dönümlük Adacâbir Çiftliği'ne el koyarak toprakları, çiftlik arazisindeki Çeşmebaşı, Dönemenli, Ada, Aptal, Cabir, Döşeme, Küçükada ve Halasbaşı köylerine dağıtmışlardır. Bursa yöresinde Bakırköy ve Hotinli köylü yarıcıları anlaşarak, işledikleri toprakları bölüşmüşler, çiftlik sâhiplerine hisse vermeyi reddetmişlerdir (Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul 1967, s. 272).

hesaba katmadan, Türk milletine çok partili hayat dışında, Köy Enstitüleri'ni eser olarak bırakabileceği düşüncesindedir.

Köy Enstitüleri, Köy Birlikleri, kombinalar, kooperatifler ve toprak reformu çerçevesinde, bu teşebbüsü hayata geçirecek olan gerçekten devrimci ve orijinal bir hareketti. Burada Köy Enstitüleri'nin büyük değeri üzerinde durocak değiliz. Sadece, «Canlandırılacak Köy» yazarının şu sözleriyle yetinelim: «Köy meselesi, bazılarının zannettikleri gibi, mihanikî bir surette köy kalkınması değil, mânâlı ve şuurlu bir şekilde, köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı, öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet, yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Köyün sâkinlerine köle ve uşak muamelesi yapmasın. Köylüler, şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir». Ne var ki, köy insanının canlandırılmasına ve şuurlandırılmasına; onun özgürlüğe kovuşturulmasına karşı çıkan kudretli güçler vardır. O da, bu kudretli güçler karşısında, toprak reformu gibi, dejenere olmaya mahkûmdu.

Köy Enstitüleri hareketi, başından beri, eşrafın ve bürokrasinin dar ve tutucu kurallarına sığmadığı için, bürokrat çoğunluğun düşmanlığını kazanmıştır. Kanunun 278 oyla kabul edilmesi, 148 kişinin oylamaya katılmayışı dikkat çekicidir. Daha 1943 yılında, İnönü'nün Köy Enstitüleri hareketini bütün gücüyle desteklediği bir sırada, İkinci Millî Eğitim Şûrası, hareket aleyhinde yaygın bir kulis faaliyetine sahne olmuştur. Eğitim Bakanlığının tutucu kanadına göre, Köy Enstitüleri, bir «iptidailiğe dönüş»ten ibarettir.

Toprak reformunu felce uğratan bu güçler, Köy Enstitüleri'ni de iğdiş etmekte gecikmemişlerdir. 1946 yılında Bakan Hasan Âli Yücel görevinden ayrılmak zorunda bırakılmış, yerine Hitler rejimine hayranlığı ve Köy Enstitüleri'ne aleyhtarlığı ile tanınan Reşat Şemsettin Sirer getirilmiştir. Köy Enstitüleri'nin mimarı, devrimci Tonguç,

görevinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır. 1947 yılında çıkarılan 5117 ve 5129 sayılı kanunlarla, öğretmene toprak verilmesi güçleştirilmiş, dağıtılmış kitaplar, âletler, hayvanlar ve malzemenin geri alınması yoluna gidilmiştir. Öğretmen, yeni Türk köyünün inşacısı değil, okuma-yazma öğretmekten öte hiçbir işe burnunu sokmayan tutucu bir bürokrat haline getirilmek istenmiştir. 1947-1948 yıllarında çıkarılan 5012 ve 5210 sayılı kanunlarla köylünün okul yapımı yükümlülüğünden çıkartılması sağlanmıştır. 1947-1948 ders yılında, Köy Enstitüleri'nin beyin kadrosunu imal eden Yüksek Köy Enstitüleri kapatılmıştır.

29.4.1947'de Köy Enstitüleri için yeni bir yönetmelik hazırlanmıştır. Artık öğretmenler, okul yönetimine etkin olarak katılamayacaklardır. Ayrıca, öğrencilerin ders dışı çalışmaları sınırlandırılmaktadır. 9.51947 tarihli genelge ile, kız ve erkek öğrenciler biribirlerinden ayrılmıştır. 20. 5.1947 tarihli genelge ile, öğrencilerin serbestçe okumalarına karşı çıkılmış ve onların «seviyelerine uygun» kitaplar okumaları kararlaştırılmıştır. Çoğu Millî Eğitim Bakanlığınca dünya klasiklerinden yaptırılmış çeviriler, yine aynı bakanlıktan gönderilen listelere göre, Köy Enstitüleri kitaplıklarından alınmış ve yaktırılmıştır. 1948'de öğretim programı değiştirilmiş, iş eğitimi ilkeleri kaldırılarak, Enstitüler, klasik okullar haline getirilmiştir. 1950'den sonra, Demokrat Parti iktidarı zamanında ise Köy Enstitüleri, adlarıyla birlikte büsbütün tasfiye edilecektir.

Toprak reformu gibi, Köy Enstitüleri de, aşağıdan henüz hissedilir bir baskı gelmeden, Kurtuluş Savaşı'nın milliyetçi-devrimci kadrosunun, güçlü hâkim sınıflar aleyhine giriştikleri şerefli bir devrim hareketidir. İnönü ve etrafındaki milliyetçi devrimci kadro, Millî Şef'in «Türk milletine bırakacağım iki eserden biri» demesine rağmen, bu konuda da yenik düşmüştür*.

* Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim çabaları eşrafın direnmesiyle karşılaşmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında iki kez Eğitim Bakanlığı yapan Hamdullah Suphi'nin şu sözleri

23 Kasım 1967 tarihli Milliyet gazetesinde yayınlanan bir konuşmasında, İnönü, Köy Enstitüsü yenilgisini şöyle değerlendirmektedir:

«— Kültür alanında 44 sene zarfında yapabildiğimizden çok ileri gidebilirdik. Gitmeliydik. Bunun hicranını ben daima çekerim.

— Sizce bu alanda neden gereken başarı sağlanamamıştır?

— Bunun teferruatına girmenin faydası yok. Ben bunun en radikal usullerine kadar teşebbüs ettim. Devam ettirmek mümkün olmadı. Bunlar demokrasiyle yürütülmesi güç olan şeylerdir».

Şüphesiz ki, toprak reformu ve köy enstitüleri gibi iki devrimci hareketi dejenere eden, demokrasi değildir.

---

dikkat çekicidir: «Anadolu ve İstanbul basınının Eğitim vergisinden yakınmaları bize faciamın bir yanını gösterir. Asıl çözümlemek istediğimiz yön büsbütün başkadır. Eğitim masraflarını (masarifi mecbûre) saptayıp dağıtanlar, il genel kurullarına üye olarak gelenler kimlerdir? Genel kurulların şimdiki örgütlenişine göre, üyenin bir bölümü halkın okumasından korkan, midesini ve kesesini bütün tufeyliler gibi büyük kitlenin cehil ve gafleti sayesinde dolduran kimselerdir. Ben sırtına bindiğim atın günün birinde beni düşürmesini ve bana kendi arzularını söylemeye kalkmasını asla istemem. Nasıl düşünebiliriz ki, köylünün alın terini ve emeklerinin bütün mahsulünü hiçbir zahmet çekmeksizin elinden alan bu ağalar, halka eğitim verecek bir işte samimiyetle çalışabilsinler. İlköğretimimizin bu efendiler tarafından düşünülmesi ve tartışılması, millet için umutsuzluktan başka bir şey getirmiyor. Bunlar yıllık toplantılardan faydalanarak okullar için zehir saçmakta hiçbir fırsat kaçırmıyorlar. Onlar için bir çare vardır. Bütün okulları kapamak ve yerlerine eski usul sıbyan okullarını ve medreseleri koymak. Kastamonu'nun samimi bir gericisi Hacı X ve Hoca Y Efendilerin sözleri, elimizin altında birer kıymetli örnektir. Hangi yıl var ki, okul öğretmenlerini kaçırmak için adamlar her çareye başvurmaz. Geçen yıl il genel kurulunda öğretmen maaşlarının 300 kuruşa indirilmesini öneren ve kabul ettiren Hoca X Efendi maksadını özel bir eğlence meclisinde açıklamıştır. Diyor ki: 'Maaşlarını 300'e indirdiğimiz vakit onların istifa edeceğini biliyorduk.' Nasıl ki öyle olmuştur. Yerlerine biz istediklerimizi koyacağız» (İ. Başgöz ve Wilson, H. E., **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Ankara 1968, s. 87).

Tam aksine, tefeci tüccarı, ağası, şeyhi, kompradoru ve tutucu bürokratı ile, kurulu düzenin kudretli güçlerinin, demokrasinin gerçekten işleyişini engellemeleri, azınlıktaki milliyetçi-devrimci kadronun ülkücü çırpınışlarını sonuçsuz bırakmıştır. Köklü bir toprak reformunu, Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirme olanağını bulamayışları, milliyetçi-devrimcilerin en büyük talihsizliği olmuştur. Nitekim, çaresizlik içindeki büyük kitleleri kendine zincirleyen tutucu sınıfların egemen olduğu bir toplumsal yapı çerçevesinde girişilen çok partili hayat, demokrasi yolunda bir ilerici hareket olmaktan çok, milliyetçi-devrimci hareketin sonu olacaktır.

VII

İKİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

BİR DEĞERLENDİRME

Çok partili hayat konusuna geçmeden önce, milliyetçi-devrimci kadronun çağdaş uygarlığa ulaşma çabasının kısa bir değerlendirmesini yapmak gereklidir: Çağdaş uygarlığa ulaşma çabası, talihsiz şartlar altında yürütülmüştür. Genç Cumhuriyet, 1929 yılına kadar, dış ticaretine, gümrüklerine ve dış ödemelerine —Lozan Antlaşması şartları dolayısıyle— hâkim olamamıştır. Kıt döviz kaynakları, değişmeyen bir dış ticaret yapısı içinde, varlıklı sınıfların tüketim malları ithalâtına gitmiştir. İleri Avrupa sanayiinden yeterince korunamayan bir ortamda, sermaye yetersizliği ve pazarın darlığı gibi engeller, devlet müdahalesiyle az çok giderilse bile, özel sanayiin bir varlık gösterebilmesi güçtü.

Sonra Dünya Buhranı gelmiştir. Buhran, ihracat ürünleriyle dışarıya bağlı ilkel bir tarım için tam bir çöküntü yaratmıştır. Çiftçi, perişan olmuş ve ticaret hacmi büyük ölçüde daralmıştır. Bu elverişsiz şartlarda, bir yandan Osmanlı Devleti'nden kalma borçlar ödenirken ve yaklaşan savaş karşısında Ordu'nun uçak, tank, silâh vb. ihtiyacını

dış ülkelerden satın almak ve savunma harcamalarını arttırmak gerekirken, devlet eliyle sanayileşme çabasına girişilmiştir. Hatırlamak gerekir ki, Japonya, bütün kalkınması boyunca döviz sıkıntısı çekmemiş, başından beri sanayi mamulleri ihracatçısı ve bir süre sonra da, sömürgeci devlet olmuştur. Ayrıca, çok ağır vergilere rağmen, tarımda hızlı bir gelişmeyi başarmıştır. Türkiye'de ise, devletçilik yoluyla kapitalizm kurma çabaları, Japonya'nın bu avantajlı durumuna hiçbir zaman sâhip olamamış, dolayısıyla sınırlı ölçüde kalmıştır. Yine de devletcilik yıllarında, sanayileşme yolunda dikkat çekici bir başlangıç yapılmıştır. Bu kısa süreyi İkinci Dünya Savaşı izlemiştir. İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye için, ağır şartlar altında bir ölüm-kalım dönemi teşkil etmiştir. Savaşın fiziki tahribatından korunabilmişse de, iktisadî tahribatından kurtulamamıştır. Büyük bir ordunun ayakta tutulması, ekonomik kaynaklar üzerinde ağır baskı yapmıştır. İthalât olanaklarının son derece daralması, gelişme için yatırım yapmayı ve hatta mevcut makina ve teçhizatın eskidikce yenilenmesini engellemiştir. Savaştan sonra ise, Türkiye'nin kapitalist gelişmesinde yabancı sermayeli, dış yardımlı yeni bir dönem başlayacaktır.

Mliliyetçi-devrimçilerin ikinci bir talihsizliği, Kurtuluş Savaşı'nın özel şartlarında yatmaktadır. Kurtuluş Savaşı, derebeyi, toprak ağası, tüccarı ve ulemasıyla Anadolu eşrafına dayanarak yürütülmüştür. Bir işçi, bir köylü, kısaca bir halk hareketi yoktur. Ayrıca, Osmanlı bürokrasisinden kalma unsurların da handikapını taşıyan milliyetçi-devrimci kadro, kendi saflarından kopmuş ön planda kişilerin liderlik ettiği ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Bu şartlar altında, tarımdaki Ortaçağ kalıntılarını bir devrimle temelinden tasfiye edip Türk kalkınmasını sağlam bir tabana oturtmak mümkün olmamıştır. Bu ters şartlara rağmen, milliyetçi-devrimci kadro, dayandığı güçler aleyhine harekete geçmiş, fakat eşraf demirperdesini kırmaya gücü yetmemiştir. Yine de, toplumu adım adım zorlayarak, büyük işler başarılmıştır. Ama köyün,

dolayısıyle Türkiye'nin kaderi değiştirilememiştir.

Tarımda kapitalizmin henüz pek az geliştiği o yıllarda, Türkiye'nin özelliğini, kapalı bir ekonomi çerçevesinde on binlerce dağınık köyde yaşayan köylü kitlelerinin pasifliği ve güvensizliği teşkil etmektedir. Yarı-sömürge Çin'de ise, daha XIX. Yüzyılda güçlü köylü hareketleri görülmektedir. Meselâ Taipings ayaklanması, bir «köylü devleti» kurmuştur. Toprak, kamunun olacak ve herkese eşit olarak dağıtılacaktır. 1853 tarihli arazi kanununa göre, kadın-erkek farkı gözetilmeksizin, aile büyüklüğü ölçü alınarak herkese toprak verilecektir. Taipings hareketi, İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından en kanlı biçimde bastırılmıştır. Böylece büyük toprak sâhipleri açıkça sömürgecilerin müttefiki olmuş, köylünün toprağa kavuşma mücadelesi, millî mücadele ile birleşmiştir. Bu nedenledir ki, Çinlilerin Atatürk'ü diyebileceğimiz Çin Cumhuriyeti'nin kurucusu Sun Yat Sen, 1907 yılında «toprağın millileştirilmesi ve eşit dağıtımı» ilkesini, programının bellibaşlı maddelerinden biri yapabilmiştir. Türkiye'de ise, Celâlî isyanlarından beri, can güvenliği endişesiyle, dağınık ve uzak yerleşme noktalarına çekilen köylü, hareketsizdir. Geleneksel düzenin egemen sınıflarına sığınmıştır. Genç Cumhuriyet, geleneksel düzenin egemen sınıflarının gücünü kıramadığı gibi, onlara dayanarak, hükümet etme durumunda kalmıştır. Böylece, Osmanlı döneminde idarî görevler de yüklenerek ekonomik gücünü arttıran ve köylü kitlelerine Osmanlı bürokrasisinin bir parçası gibi gözüken geleneksel egemen sınıflar, ekonomik gelişme dolayısıyle değişme yolunda olmakla birlikte, varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Köklü bir dönüşüme imkân vermeyen bu elverişsiz şartlarda yürütülen Türk Devrimi, son zamanlarda çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Yaygın bir iddia, «Türkiye 1938'e kadar devrimciydi, sonra tutucu oldu» biçimindedir. Yukarıda yazılanlar, bu iddianın asılsızlığını göstermeye yeterlidir. Milliyetçi-devrimciler, çok partili hayata geçiş ve Amerika'ya yöneliş yıllarına kadar, ellerinden geldiği öl-

çüde, çağdaş uygarlık yolunda atılımlar yapmaya çabalamışlardır. Cumhuriyet'in devrimci dönemi, 1945'ten sonra kapanacaktır.

Başka bir iddia, milliyetçi-devrimcileri, «Osmanlı tipi ceberut devletin mirasçıları »saymak biçimindedir. «Osmanlı tipi ceberut devlet»in ne olduğunu birinci bölümde gördük. Bu devlet, XVII. Yüzyıldan başlayarak, âyân ve derebeylerin çoğu zaman âciz bir oyuncağı olmuştur. Geniş arazi sâhibi ve mültezim olan bu kişiler, hem köylünün baş sömürücüsü, hem de devletin bir cins «memur»u idiler. Fakat bunlar memur olmaktan önce, mahallî mütegallibe idiler. Köylü onların zulmü karşısında merkezi devlete sığınmaya çalışır, İstanbul'dan yardım isterdi. Bu nedenle, «despot devlet, halka düşman memur» imajı biraz boşlukta kalmaktadır. Köylünün karşı karşıya bulunduğu zulüm, despot devletin zulmü değil, daha çok, İstanbul'un aczinden ötürü uzlaşmaya gittiği ve resmî görevler bile verdiği bu âyân ve derebeylerin zulmüdür. Sonunun, «memur-halk» biçiminde değil, «idarî görevler de yüklenmiş mahallî mütegallibe-halk» biçiminde konulması —devlet memurlarının da görevlerini zenginleşme yolunda kullanmalarının yarattığı tahribat da hesaba katılmakla birlikte—, sanırız ki, gerçeğe daha yakındır. Her hâl-ü-kârda, mahallî mütegallibeler, devlet gücünü arkalarına alabildikleri için kudret kazanmışlardır. «Ceberut» paşa ve valinin gerisinde bu mütegallibe vardır ve «ceberutluk» mütegallibe çıkarına kullanılmaktadır. Paşa ve valinin gerisinde gizlenen mütegallibeyi görmezlikten gelen soyut bir «ceberut devlet ve memur» teorisini anlamlı saymak güçtür.

Öte yandan, Osmanlı Devleti, emperyalizm aşamasında sefirler, konsoloslar ve tercümanların oyuncağı, yabancı sermayenin komisyoncusu olacak, yani uydulaşacaktır. Bu arada, kısmen dış baskılar gereği, kısmen de dış baskılara tepki olarak, yeni bir Ordu ve yeni bir idare kurma çabalarına girişilmiştir. Âyan ve derebeylerin tasfiyesine çalışılmıştır. Fakat uyduluk şartlarında, reform de-

nemeleri, pek fazla bir değişiklik yaratmamıştır. Yalnızca modern ordunun ve idarenin genç kadroları arasında uyduluktan kurtulma yolunda milliyetçi bir hareket belirmiştir. İttihat ve Terakki ile Kurtuluş Savaşı kadroları, bu milliyetçi hareketin temsilcileridirler. Bu hareket dışarıya karşı olduğu kadar, Saray'a ve yüksek Osmanlı bürokrasisine karşı yönelmiştir. Uydulaşmış ve kompradorlaşmış Osmanlı bürokrasisine ve efendilerine bir tepki biçiminde gelişen ve bağımsız Türk milletini çağdaş uygarlığa ulaştırma amacını güden milliyetçi bir hareketi, başarı derecesi ne olursa olsun, uydulaşmış Osmanlı bürokrasisinin bir devamı ve mirascısı saymak, Kemalist hareketin, sanırız ki, pek ters bir değerlendirmesidir'.

Kemalist Devlet, otoriter olmuştur. Bu, kaçınılmaz bir durumdu. Tutucu eşraf desteği ile bir kurtuluş savaşını gerçekleştirdikten sonra toplum katlarında başka bir desteği olmayan bir milliyetçi kadronun toplumsal devrim isteği, otoriter bir devleti zorunlu kılardı. Karabekir Paşa ve Fethi Okyar'ın siyasî liberalizmi, devrimciliğe paydos deyip eski düzene dönmekten başka bir sonuç veremezdi. Ne var ki, bu şartlarda yürütülen devrimler, üst-yapı devrimleri olarak kalmış, Ortaçağdan kalma eşraf «demirperdesi» kırılarak, köylü kitlesine ulaşılamamıştır. Bunun da başlıca nedeni, bugün ağırlıklarını gittikce hissettirmeye başlayan işçi ve köylü kitlesinin, o günlerde —tarihsel şartlar yüzünden— hareketsiz ve tepkisiz oluşudur. Tutucu eşraf desteği ile devrimcilik, olumsuz sonuçlar yaratmıştır.. Eşraf, devlet gücünü, istismarını arttırma ve kendini güçlendirme yolunda kullanmıştır. Köyde jandarma biçiminde gözüken devlet, bu gelişmelerden sorumlu tutulmuştur. Fakat bu gelişmeler, «memur-halk» diye bir karşıtlık ileri sürerek, asıl karşıtlığın gizlenmesine sebebiyet vermemelidir. «Memur-halk» karşıtlığı, geniş ölçüde, ağa, bey, tefeci tüccar yararına işleme durumunda kalan bir bürokrasinin yarattığı bir görüntüdür. Bugün Elmalı'da ektikleri tarlalar devlet gücüyle tahrip edilirken, köylüler, jandarmayı karşılarında bulmaktadırlar. Sorun, bu

görüntüye bakarak, «ceberut devletin temsilcisi jandarma-halk» karşıtlığı diye ele alınırsa, gerçeklerden ne kadar uzaklaşılacağı açıktır.

Esasen günümüzde bazı sosyalist çevrelerce de benimsenen «memur-halk» düşmanlığı tezi, devleti tam olarak ele geçirmek isteyen tutucu çevrelerin çıkarlarını yansıtan bir görüş halinde doğmuştur. Demokrat Parti teoricileri devrimci-milliyetçi saflardaki direnmeleri kırmak için, halk kitleleri ile egemen sınıflar arasındaki gerçek karşıtlığı gizleyen «memur-halk» düşmanlığı tezini işlemişlerdir. Aslında bu düşmanlık, belli bir düzenin görüntüsüdür. Bürokrasinin, düzene göre, halk yararına ya da aleyhinde işlemesi mümkündür.

Kodirli ve Söke ağalarının husumetini kazandrak geri hizmete çekilen idare adamı Mehmet Can, «memur-halk» karşıtlığını şöyle değerlendirmektedir: «Ağalar çok kuvvetli. Tabii şimdilik kudretli... Halk, ağaları istemiyor... Ağalardan çoktan yaka silkmiş. Fakat halk, ağalara karşı duracak durumda değil... Halk, yaşamak için bu ağalara sığınmak zorunda. Halk, ağalara karşı koyan bir idare adamı görünce, ona dört elle sarılıyor.

Halkın güvenini kazanmak lâzım. Bu güven, boş lâfla kazanılmaz. Köylü çocuğu olduğum, köyde davar güderek yetiştiğim için bunu çok iyi biliyorum. Bu sebeple, ilk işim, ağaların halk ile hükümet arasındaki aracılığını kaldırmak oldu. Halk, hükümetin kendi hükümeti olduğunu anladı. Hükümete ısındı. Tabii, ki, memurların halka iyi muamele etmesi, işlerini çabuk çıkartması ve idare âmirlerinin sözünde durması şart. Halk, verilen sözün tutulmasına çok önem veriyor. Bundan başka Kodirli'de iki partinin ağalarının elinde bulunan suların bir kısmının kurtarılması, Belediye arkının açılması ve ağaların elindeki Hazine toprakları meselesinin ele alınması, halkı idareye bağladı. Köylü vatandaş, 'Hükümetin ağalara müdanâsı yok. Kaymakam ağalarla uğraşıyor' dedi ve Hükümete ısındı. Halk, ağalarla uğraşan, onun hakkını koruyan idarenin işini kolaylaştırmayı bir izzetinefis meselesi yaptı...

Halk, inanınca çak şeyler yapıyor».

Halkın güveninin boş lâfla değil, ona bir şeyler vererek kazanabileceğinin başka bir çarpıcı örneğini, 1945 Toprak Kanunu'nun tek önemli uygulaması teşkil etmektedir. Kanun uyarınca, CHP iktidarı, Denizli bölgesinde Tavaslıoğulları'nın geniş arazisini kamulaştırmış ve üç-dört köye dağıtmıştır. Bu köyler devamlı CHP'ye oy vermektedir.

Bütün bunlarla, bir bürokrasi sorununun olmadığını söylemek istemiyoruz. Gelişme yolundaki bütün ülkelerde, hatta en devrimci ülkelerde bile, bir bürokrasi sorunu ortaya çıkmaktadır. Hele tutucu eşrafa dayanan bir parti ve bürokrasi ile yürütülmek istenen bir yenileşme hareketi —başarı şansı bir yana—, kitlede hoşnutsuzluk ve tepki yaratacaktır. Üstelik bu yenileşme hareketi kitleye bir şeyler vermezse, hoşnutsuzluk daha da artacaktır. Kabul etmek gerekir ki, genç Cumhuriyet, çağdaş uygarlık yolunda büyük hamleler yapmakla birlikte, kitleye pek bir şey verememiştir. Dünya Buhranı, İkinci Dünya Savaşı gibi olağanüstü durumların ve kalkınma zorunluluklarının yarattığı sıkıntılar, kitleyi ezmiştir. Tarım ürünlerinde düşük fiyatlar, iş mükellefiyeti, el koymalar, yol vergisi vb. artan eşraf sömürüsünün yanı sıra fakir kitlenin sırtına yüklenmiştir. Bir ufak fikir vermek için, demiryolu politikası gibi haklı bir dâvâyı gerçekleştirmek için alınan yol vergisi üzerinde duralım. 8 ilâ 15 lira arasındaki vergi, zengin-fakir farkı tanımadan her ailenin yetişkin kişilerinden alınmaktadır. 5 yetişkin kişisi olan bir köylü ailesi, yılda ortalama 50 lira vergi ödemek zorundadır. Köylünün fazla para kullandığı yoktur. Paraya, pek zorunlu ihtiyaçları, bir de vergi için başvurmaktadır. 50 lira vergi borcu dolayısıyle ürününü paraya çevirecektir. En yakın bakkala, tüccara, ağaya gidip ürününü değerinden aşağı bedelle satacak ve gerekli parayı sağlayacaktır. Hele 1929 Buhranı patlayınca, buğday fiyatı 4 kuruşa kadar düşmüştür. 50 lira vergi ödeyebilmek için, fakir köylü ailesinin bin kilodan fazla buğday satması gerekmiştir. Fakir köylü aile-

sine, ya yorganını sırtına vurup yolda çalışmak, ya da hapse girmekten başka yol kalmamıştır. Yine iyiniyetli iptidai Tahsil-i Muvokkat Kanunu, köylünün hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. 1914'te çıkartılıp Cumhuriyet yıllarında da uygulanan bu kanuna göre, köy ve kasabalardaki ilkokul giderleri —öğretmen maaşları da dahil— ora halkı tarafından ödenmektedir. Nispeten zengin, fazla nüfuslu köyler için bu, ağır bir yük değilse de, çok sayıdaki az nüfuslu fakir köyler için ağır bir yüktür. Bu yüzden köylü, okul istememiş ve öğretmene para ödemeye yanaşmamıştır[136].

Artan eşraf istismarına ek olarak gelen bu yükümlülükler, bürokratik uygulamadaki sertlik de eklenince, tek parti yönetimine ve bürokrasiye karşı halkta büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ağa ve tüccar egemenliğinde bir parti olarak gelişen DP, bu hoşnutsuzluktan geniş ölçüde yararlanacaktır. Bununla birlikte, bu hoşnutsuzluk, milliyetçi-devrimci kadroyu «Osmanlı tipi ceberut devletin temsilcisi» saymak ve «memur-halk» karşıtlığı teorileri yapmak için yeterli değildir. Asıl sorun, milliyetçi-devrimcilerin zorlamalarına rağmen, eşraf demirperdesini yıkarak, hareketi kitle mihverine oturtamayışları noktasında toplanmaktadır. Bu yapılamayınca, eşraf ve bürokrasi düzeyinde kalan, halk kitlelerine ulaşamayan bir hareketin, üstelik dünya şartları da elverişsiz giderken, toplumun çeşitli katlarında hoşnutsuzluk yaratması doğaldır. Ortaçağ'dan kalma eşraf demirperdesi —bir kez daha tekrar edelim— kitlelerin hareketsizliği ve güçsüzlüğü yüzünden, zorlamalara rağmen kırılamamıştır. O günden bugüne, tarımda ve sanayide görülen kapitalist gelişmeler, kitlelerin durumunu değiştirmiştir. Gittikçe güç kazanan toprak isteği, ve dün değişmez sandığı kaderini değiştirme iradesi kitlelerde belirmektedir. Milliyetçi-devrimci hareketin, kitlelerin gücünü seferber ederek, tutucu güçler çemberini kırması ve Atatürk'ün çağdaş uygarlık dâvâsını başarıya ulaştırması bugün mümkündür. Fakat dünün Türkiye'sinde bu şartlar yoktu. Milliyetçi-

devrimci kadronun başarıları ve başarısızlıkları, bu ters şartlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Konuya bu tarihî şartlar çerçevesinde bakılınca, Atatürk ve İnönü'nün liderliğindeki milliyetçi-devrimci hareketin, bu incelemede pek az yer verdiğimiz büyük işleri başardıklarını kabul etmek gerekecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVRİMCİLİĞİN SONU: TANZİMAT BATICILIĞINA DÖNÜŞ

I — SINIFLAR AÇISINDAN ÇOK PARTİLİ DÜZEN
II — TÜRKİYE'DEKİ AMERİKA
III — İŞBİRLİKÇİ KAPİTALİZM VE İRTİCA

SINIFLAR AÇISINDAN ÇOK PARTİLİ DÜZEN

Büyük arazi sâhiplerinin güçlü direnmesiyle karşılaşan Toprak Kanunu, 11 Haziran 1945 günü kabul edildi. Bundan birkaç gün önce, bu kanuna şiddetle muhalefet eden Menderes ve Koraltan ile birlikte Bayar ve Köprülü, CHP Grubuna dörtlü bir takrir vererek, Demokrat Parti'nin kuruluşuna yol açan hareketi başlatacaklardır. Daha önce İnönü, Meclis'te Toprak Konunu hararetle tartışılırken, 19 Mayıs 1945'te, rejimde bir liberalleşmeye gidileceğini açıklamış ve 1 Kasım'da «Meclis Açış Konuşması»nda bir muhalefet partisinin lüzumunu belirtmiştir. Nihayet, daha önce dünyaya gelen Demirağ'ın Millî Kalkınma Partisi sayılmazsa, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasıyle çok partili hayat dönemine girilmiştir.

ÇOK PARTİLİ DÜZENE GEÇİŞTE DIŞ ETKİLER

İnönü'nün teşvikleriyle başlayan çok partili hayatın, Anglo-Amerikan telkinlerle doğduğunu ileri sürenler vardır. Bunlara göre, beliren Sovyet tehlikesi üzerine Batılılar ile sıkı ilişkiler kurma çarelerini arayan İnönü yönetimi, Batı kamuoyunda tek parti rejimine karşı o tarihlerde

duyulan antipatiyi gözönünde tutarak, çok partili hayata yönelmiştir. Batılılar da bu yolda telkinlerde bulunmuşlardır. İddia, kısmen doğru olabilir. Nitekim, Almanya'ya son dakikada savaş ilân ederek Birleşmiş Milletler'e katılma hakkını kazanmamız üzerine, San Francisco'ya giden Türk delegesine, Ankara, demokrasiye gittiğimizi açıklama talimatını vermiştir. Mayıs 1945'te delegemiz, Reuter Ajansı aracılığıyla Batı kamuoyuna Türkiye'nin bu niyetini duyurmuştur[437]. Öte yondan Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasasını imzalaması, yeni bir parti kurma heveslilerini cesaretlendirmiş ve Birleşmiş Milletler Anayasası'nın tasdiki ile ilgili olarak 15 Ağustos 1945'te yapılan Meclis görüşmelerinde Adnan Menderes, «Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulü ile Türk Hükümetinin girmiş olduğu taahhütlerin yerine getirilmesi için hürriyeti kısıtlayan tedbirlerin ortadan kaldırılması gerektiğini» ileri sürmüştür. Bu ortamda, Türkiye'nin dış baskılarla çok partili hayata geçtiği söylentileri o kadar güç kazanmıştır ki, İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi, Gazeteciler Cemiyeti'ne yaptığı bir ziyarette, hükümetinin Türkiye'nin işlerine herhangibir şekilde müdahalede bulunmadığını ilân etmek zorunda kalmıştır[438]. İngiltere'nin sömürgelerinde nasıl bir demokrasi uygulodığı gözönünde tutulunca, Büyükelcinin sözlerine inanmamak için bir sebep yoktur*. İkinci Dünya Savaşı'n-

---

* Nadir Nadi, «İnönü'nün direktifi» ile girişilen «bu tepeden inme demokrasi teşebbüsünde» dış politika kaygılarının ön planda rol oynadığına, «âdeta gözleriyle görürcesine inandığını» yazmaktadır. «Ruslara karşı yalnız kalmamak, Batı demokrasilerinin desteğini kazanmak uğruna» bu denemeye girişilmişti (**Perde Aralığından**, s. 204).

Nadir Nadi'nin daha ilgi çekici bir açıklaması, İngilizlerin, kendi çıkarları açısından, çok partili hayatın devamını istemeleridir. Cumhuriyet başyazarı, Londra'da Churchill'in ve Ankara'da İngiliz sefiri Sir Noel Charles'in Menderes ile yaptığı iki konuşmaya dayanarak bu kanıya varmıştır. İngiliz yetkilileri Menderes'e, «İnönü'nün harcanmamasını, İnönü harcanırsa bunun yalnız CHP hesabına değil, DP hesabına da büyük kayıp olacağını» telkin etmişlerdi. Nadir Nadi İngilizlerin tutumunu şöyle değerlendirmektedir: «İnönü, sahneden çekilirse,

dan Batılıların lideri olarak çıkarı Amerika ise, bu konuda daha hassastır. Tek parti rejimleri, Amerikan Kongresi'nde ve basında eleştirilmektedir. Çok partili hayat başladıktan sonra dahi, Türkiye'de bir demokratik rejimin varlığını bir kısım senatörlere ve basına kabul ettirmek mümkün olmamıştır. Nitekim Türkiye'ye yardımı öngören Truman Doktrini dolayısıyle, Türk demokrasisi, gerek Senato'da, gerekse Temsilciler Meclisi'nde eleştirilmiştir. Meselâ Ohio temsilcisi George H. Bender, Türkiye'ye yardıma şu sözlerle karşı çıkmıştır: «Bugünkü Türkiye'de basın

---

demokratik gelişmemizin büsbütün soysuzlaşacağından korkuyordu dostlarımız. Biçimsel yönü ile de olsa, demokrasi yürümeli idi Türkiye'de. **Bir kere bu düzene sırt çevirdik mi, Batı'nın etkisinden sıyrılmamız ihtimali de artacaktı şüphesiz.»** Öyle görünür ki, İngilizler, çok partili rejimi, Batı nüfuzunun sürdürülmesi açısından daha emniyetli bir sistem diye benimsemişlerdir ve Menderes'in sertlik politikasının yol açabileceği bir askeri müdahalenin dış politikada değişiklik yaratmasından çekinmişlerdir.

Menderes ise, Batılılara, İnönü olmazsa, daha yararlı olabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Nadir Nadi, Menderes'in tutumunu şöyle yorumlamaktadır: Orta Doğu'da, «statükonun korunması açısından Batı'ya yaklaşık bir Türkiye'ye dostlarımız çok önem veriyorlardı. Bu maksatla Avrupa Konseyi'ne alınmıştık, bu maksatla NATO'ya alınmak üzere idik, bu maksatla Batı'dan para ve silâh yardımı görüyorduk. Menderes, durumu kavramıştı. İnönü'yü ve muhalefeti politika hayatımızdan sildiği takdirde, kendi iktidarının statükoya daha yararlı olabileceğini Batılılara anlatmak istiyordu. Önemli olan, muhalefetli bir Türkiye değil, Batı ile işbirliği halinde kuvvetli bir Türkiye idi. Ne yapacaklardı dostlarımız İnönü'nün dırdır öttüğü bir Türkiye'yi? Bakınız, o, Meclise danışılmadan Kore'ye asker göndermemize karşı idi. Meclise danışılsa, bu kadar erken davranıp öbür milletler üzerinde teşvik edici bir rol oynayabilir miydik?» (**Perde Aralığından**, s. 290).

Nadir Nadi'nin anlattığı başka bir ilginç hikâye, **Sovyet** tehdidinin ağır bastığı günlerde, CHP'den istifa ederek parti kurmaya niyetlenen Celâl Bayar'ın İnönü'ye atıp tuttuktan sonra :

«— İcap ederse, biz sosyalist olmasını da biliriz.» demesidir (s. 210).

hürriyetlerinin mevcut olmadığını kesinlikle bilirken, tutup Amerikan gazetecileri için basın hürriyetini teminat altına alacak bir kanun getirmeye kalkışması, bu Meclis için eşi görülmedik bir ikiyüzlülük olur. Kendini beğenmiş Türk askeri diktatoryası, Kongre'nin koyduğu şartlardan hiçbirini yerine getirmemek niyetinde olduğu halde, bunu bile bile, bizden para istemektedir».

Amerikan basını da «antidemokratik Türkiye» konusunda bir kampanya açmıştır. Özellikle Ermeni teşekkküllerinin kışkırttığı yazılarda ve bir kısım basında çıkan başyazılarda, Amerikan yardımının istibdada karşı demokrasiyi korumak amacını güttüğü, oysa Türkiye'de demokrasinin mevcut bulunmadığı belirtilmiştir. Nihayet, Yardım Kanunu, «istibdada karşı demokrasiyi savunmak» için değil de, milletlerorası zorunluluklar dolayısıyle, rejimi hoş görülmeyen bir ülkeye el uzatma biçiminde kabul edilmiştir. Nitekim Türkiye'de basın özgürlüğünün bulunmadığı varsayımından hareket eden Yardım Kanunu, Türkiye'ye gelen Amerikan gazetecileri için imtiyazlar öngörmüştür. Türk gazetecilerinin özgürlüğü yoksa bile, Amerikan Kongresi'nin kabul ettiği bir kanunla, Türkiye'ye gelen Amerikan gazetecilerinin özgürlüğü garanti altına alınmıştır. Amerikan gazete ve radyo muhabirlerinin, yardım programının uygulanmasıyle ilgili haberleri serbestçe verebilmelerini sağlayan hükümler, kanuno konulmuştur. Bu hükümlerin aslında bir önem taşımadığı ileri sürülebilirse de, kapitülasyonlardan kurtulmak amacıyle bir milli mücadele vermiş olon Türkiye için, Amerikan kanunlarına dayanorak kabul ettirilen bu imtiyazın bir anlamı olsa gerektir*. Bu davranışlar, liberalleşme yolunda Ameri-

* Amerika ile yapılan 1947 Askeri Yardım ve 1948 Ekonomik İşbirliği anlaşmalarında, taraflardan birinin iç mevzuatının milletlerarası bir anlaşmada esas sayılması fikri yer almaktadır. Bu anlaşmalarla, Türkiye, yardımın Amerikan kanununa ve bunun ileride yapılabilecek değişikliklerine ve ek kanunlarına göre yapılmasını kabul etmektedir. Parayı verenin düdüğü çalacağı açıktır.

ABD, buna dayanarak Türkiye'ye yardımı durdurmuştur.

ka'dan az çok bir baskının geldiğini göstermektedir. Nitekim Cumhurbaşkanı İnönü, Amerikan yardımının ilk günlerinde Associated Press muhabirine verdiği demeçte yardım konusunu demokrasiye bağlamaktadır. İnönü, «Amerikan yardımının demokrasiyi korumak yolunda bir adım olduğunu ve Türkiye ile Birleşik Devletler arasında daha sıkı münasebetler kurulmasının demokrasinin Türkiye'de sağlam yerleşmesine yardım edeceğini» belirtmiştir[439].

O zamanlar kamuoyunun dikkatini çekmeyen ufak bir nokta, 1950 seçimlerinden önce Amerikan Haberler Merkezi'nin «Halk Tarafından Kurulan bir Hükümet» adlı bir broşür yayınlamasıdır. Broşürün ilk sayfasında, halkın hükümeti değiştirmek ve feshetmek hakkı olduğu belirtilmektedir. Fakat aynı zamanda «yerleşmiş hükümetlerin zayıf ve gelip geçici sebepler yüzünden düşürülmesinin basirete aykırı düşeceği» eklenmiştir[440]. Bütün bunlar Amerika'ya yakınlaşma ve yardımlar ile Türkiye'de «liberalleşme» arasında bir bağ bulunduğu izlenimini yaratmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'de çok partili hayata geçişi, esas itibariyle, dış baskılara bağlamak, kanımızca gerçeği tam yansıtmamaktadır. Faşist Portekiz rejiminin baş tacı edildiği, Yunanistan'da sağcı otoriter rejimlere gidildiği bir sırada, Batılı devletlerin Türkiye'nin iç rejimine ne ölçüde önem verdiklerini tecrübeli İnönü'nün bilmemesi düşünülemez. ABD'nin Türkiye'de «demokrasi» değil, herşeyden önce bir «ileri karakol» istediği, başından beri bellidir. Nitekim Amerika'nın ciddi yazarlarından Walter Lippman, 1 Nisan 1947 tarihli New York Herald Tribune'de bunu açıkça söylemektedir: «Türkiye ve Yunanistan'ı gerçekten yardıma muhtaç oldukları ya da demokrasi modeli teşkil ettikleri için seçmedik. Bu ülkeleri, Sovyetler Birliği'nin kalbine ve Karadeniz'e açılan stratejik kapılar olduğu için seçtik». Üstelik, birtakım telkinler gelmiş olsa dahi, İkinci Dünya Savaşı sırasında baskıların en ağırlarıyle karşılaşmış Türk liderlerinin bunları oyalayıcı tedbirlerle kolayca geçiştirebileceği düşünülebilir. Hiç

şüphesiz, dış konjonktür, bir yandan muhalifl erin cesaretini arttırırken, iktidarı da liberalleşmeye teşvik etmiştir. Ama liberalleşmenin asıl nedenleri, görebildiğimiz kadarıyle iç şartlarda aranmalıdır. İnönü'ye göre, çok partili hayat, Türk rejiminin amacıdır. İnönü, «Radyoda ilk defa olarak Atatürk üzerine konuşacağım» diye başladığı 10 Kasım 1962 tarihli konuşmasında, Atatürk yönetiminin çok partili rejimi hazırlama dönemi olduğunu, Atatürk'ün ömrünün sonuna kadar bu rejimi kurmak için uğraştığını, güçlüklerin yenildiğini, tamamlanmasının da yeni nesillere bırakıldığını söylemiştir. İnönü, 1945'ten sonra, Atatürk'ün bitiremediği bu eserini tamamlamış olmaktadır. Gerçekten İnönü, bir «Millî Şef»ten beklenmeyecek olağanüstü bir intibak gücü ile, çok partili hayatı kurma ve yaşatma yolunda çaba göstermiştir. Daha Ekim 1946'da «Türk milletine iki eser bırakacağım: Biri köy okulları (enstitüleri), öteki çok partili hayat» demiştir. Bununla birlikte, çok partili hayata geçişte iç baskıların büyük bir payı olsa gerektir. Savaş yıllarının sıkıntıları ve bürokrasinin sert davranışları, sivil-asker ilerici aydınlardan, Toprak Kanunu'ndan ürken çiftlik ağalarına kadar yaygın bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Kurtbek, Yıldırım, Tural ve Sunay gibi birçok subay, İnönü iktidarını devirmek için gizli örgütler kurmuştur. Kitleler ise, bir kurtarıcı peşindedir. Solcu Zekeriya Sertel'in Tan gazetesi ile sağcı Ahmet Emin Yalman'ın Vatan'ı, sıkıyönetime rağmen, rejimin liberalleştirilmesi konusunda birleşmişler ve muhalif yayına başlamışlardır. Bu kampanya, aydın çevrelerde geniş yankılar bulmuştur. Çok partili hayatın, dertlere devâ olacağına inanılmıştır. Toplumun bütün katlarına yaygın bu aşırı hoşnutsuzluk havasında, çok partili hayatın muhtemel patlamalara karşı bir «emniyet sübabı» olarak düşünülmesi mümkündür. Fakat çok partili hayata iten nedenler ne olursa olsun, toplumsal acıdan bunun sonucu, milliyetçi-devrimci hareketin tasfiye edemediği, aksine güçlendirdiği bey, ağa ve tefeci ile komprador nitelikteki kapitalist sınıfın iktidara eskisinden çok daha güçlü biçimde yerleş-

mesi olmuştur. Toprak reformunu gerçekleştiremeyen, bağımlı ticarî yapıyı değiştiremeyen ve siyasî bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla sağlam temeller üzerine oturtamayan milliyetçi-devrimcilerin kendi politikalarıyle güçlendirdikleri bu tutucu sınıflar, çok partili hayatla ön plana çıkmışlar ve milliyetçi-devrimcileri etkisiz kılmışlardır.

Çok partili hayatın sınıf açısından anlamı budur. «İnsan hakları ve demokratik hukuk devleti» bayrağı altında gelişen hareketin işçi-köylü kitlelerinden ve hatta milliyetçi-devrimci saflardan destek görmesi, hareketin anlamını değiştirmez. 1789 Fransız ihtilâli de köylü ve işçisinden bir kısım osilzâdesine kadar, çeşitli toplumsal sınıfların katılmasıyle gerçekleşmiştir. Ama ihtilâlin burjuva sınıfı yararına yapıldığında şüphe yoktur. Japonya'da da Meiji devrimini harekete geçirenler arasında Japon kapitalizminin kurucuları olan büyük tüccarlar pek az gözükmektedir. Sahnede görünen imparator, reformcu aydınlar ve eski düzenin samuraylarıdır. Ama devrime damgasını basan sınıf, ticarî kapitalizmden sınaî kapitalizme atlamaya hazırlanan burjuva sınıfı olmuştur. Türkiye'de de çok partili hayatla, derebeyleri, şeyhleri, toprak ağaları ve kapitalist çiftçileri ile birlikte büyük arazi sâhipleri, Anadolu tüccarı ve büyük şehir komprador'ları ön plana çıkmıştır. Siyasî partilerin politikaları, bu çıkarlara göre ayarlanmıştır. «Hürriyet» ve «İnsan Hakları» sloganlarının gerisinde gizlenen, aslında bu sınıfların çıkarına bir ideolojidir. Nitekim 1946 hürriyetçilerinin ilk buluşlarından biri, «hürriyet düşmanlarına hürriyet yok» olmuştur. Bu slogan, en aşırısından en ılımlısına kadar bütün devrimcileri etkisiz kılmak, solculuğu yasaklamak ve toprak reformu, Köy Enstitüleri gibi devrim hareketlerini komünistlik diye gösterip yıkmak için başarıyla kullanılmıştır. «Toprak reformu yerine tarım reformu», «devletçilik yerine özel teşebbüs ve yabancı sermaye», «bağımsız dış politika yerine uydu dış politika», «Köy Enstitüleri yerine İmam-Hatip Okulları», «hürriyet yerine ağırlaştırılan 141 ve 142. maddeler», 1946'daki çok partili hayatın kimler yararına bir hareket

olduğunu açıkça göstermeye yetertidir.

Gerçi Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri uygulanan politikalar, bu sınıfların kuvvetlenmesine yol açmıştır, ama bu sınıflar iktidara hiçbir zaman tam sâhip olamamışlardır. ön planda gözüken milliyetçi-devrimcilerle uzlaşarak ve hatta onların dümen suyundan giderek, durumlarını güçlendirmişlerdir. Bu sınıflar, toprak reformu, Köy Enstitüleri gibi «tehlikeli» teşebbüsler ve Varlık Vergisi dolayısıyle güvensizlik içinde kalmışlardır. Zaman zaman milliyetçi-devrimciler tarafından en ağır biçimde suçlanmışlardır. Cumhurbaşkanı İnönü, 1 Ekim 1942'de, «Bulanık zaman» bir daha ele geçmez bir fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret malı yapmaya yeltenen gözü dönmüş vurguncu tüccar» diye bu sınıfları kınamaktadır. İşte çok partili hayat, toplumsal açıdan, kendilerini güvensizlik içinde hisseden bu sınıfların, iktidara daha sağlam yerleşmeleri hareketidir. Turan Güneş'in deyimi ile, «Vilâyetlerde Cumhuriyet balolarında Vali Bey'in yanında, eşleriyle birlikte şöyle salonun bir kenarına ilişen belde eşrafı»nın Vali Bey'in yanında ellerini kavuşturmaktan çıkıp, ayak ayak üstüne atacak ve üst perdeden konuşacak hâle gelmesi hareketidir. Meselâ o yıllarda İstanbul Ticaret Odası, sermaye yararına birçok tedbir ileri sürdükten sonra, devlet memurlarının tüccara saygılı davranmalarını, onlara «kravatlı hırsız» muamelesi yapmaktan vazgeçmelerini istemekteydi[41].

AMERİKAN TİPİ DEMOKRASİ

Bu sınıfların yükselişi, yalnız Demokrat Parti içinde olmamıştır. CHP içinde de bu sınıflar ön plana geçmiştir. 17'nci maddeli Toprak Kanunu'nun kabulünden hemen sonra Adanalı büyük arazi sâhiplerinin sözcüsü Cavit Oral'ın Tarım Bakanlığına, McCarthy'ci görüşlere sâhip Köy Enstitüleri aleyhtarı Reşat Şemsettin Sirer'in Hasan Âli Yücel'den boşalan Millî Eğitim Bakanlığı'na gelmesi,

CHP'deki değişikliğin çarpıcı bir örneğidir. Hasan Âli Yücel'in Ulus'ta yazı yazması bile endişeyle karşılanacak ve yasaklanacaktır. Otoriter devrimci Recep Peker'in Ağustos 1946 tarihli Hükümet Programında dahi, Doğu'dan sürülmüş olanların tekrar yerlerine dönecekleri, Toprak Kanunu'nun «âdil» uygulanacağı, köylülerin kendi okullarını kendilerinin yapması yükümlülüğünün hafifletileceği, devlet teşekkülleri mamullerinin perakendecilere taptancı kârı almadan dağıtılacağı, özel sermayenin deniz nakliyatı yapmasına müsaade edileceği, iktisadî devlet teşekkülleri ile özel sermaye arasında işbirliği sağlanacağı, devlet işletmelerinin özel teşebbüslerle başarılabilecek olanlara yayılmalarının önleneceği ve buna aykırı durumların düzeltileceği gibi bir yıl önce aklından geçirmediği tâvizler yer almıştır.

1947 yılının başında DP, sonlarına doğru CHP kurultayları toplanmıştır. Her iki kurultayda ileri sürülen görüşler arasında pek bir fark yoktur. DP kurultayında, büyük çiftçi ve tüccar çıkarları savunulduktan sonra, okullara din dersi konulması, Köy Enstitüleri programlarının yeniden düzenlenmesi, devlet ticarî teşebbüslerinin kaldırılması gibi konular ele alınmıştır. CHP Kurultayında ise büyük toprak sâhipleri ağırlıklarını duyurmuş, Toprak Kanunu'nun 17. maddesinin kaldırılması kararlaştırılmıştır. Okullarda din öğretimi uzun tartışmalara yol açmış, Köy Enstitülerinde pratik işlerden çok kültür derslerine önem verilmesi ve bütün solcu faaliyetlerin sıkı kontrol edilip önlenmesi istenmiştir. Devletçilik, CHP Programı değiştirilerek, teker teker sayılan komu hizmeti niteliğindeki işlerle sınırlandırılmış, «bunların dışında kalan her türlü ekonomi işlerinin özel teşebbüsler eliyle kurulması, devletin bu teşebbüsleri teşvik etmesi, koruması ve bunlara gerekli yardımlarda bulunması» kabul edilmiştir. Devlet, teker teker sayılan kamu hizmeti niteliğindeki alanların ötesinde, «özel teşebbüslerin başarmaya imkân bulamadığı yahut kazançlı bulmadığı için girişmediği işleri» üzerine alabilecektir. Bir sürü çiftliklere sâhip olan devlet, «kâr

kostıyle» tarım yapamayacaktır. Ticaret de devlete kaponmaktadır. CHP'nin ısrarla ele aldığı «Plan» dahi, her şeyden önce «özel teşebbüslerin tam bir güvenlik içinde çalışmasını» soğlamaya yönelmiş bir araçtır. Devlet fabrikalarının satılması (Ali Veziroğlu - Afyon), devlet işletmeciliği olmadan devletçilik yapılması (Sadi Irmak) gibi görüşler, DP Kurultayı'nda olduğu gibi, CHP Kurultayı'ndo do işitilmiştir. Ne hikmetse, Kurultoy'a sunulan program taslağında yer olmamakla birlikte, armatörleri savunon şu fıkralar dahi, Kurultoyco programa dahil edilmiştir: «Kabotaj ulaştırmalarında yolcu ve eşya taşıma işinin özel teşebbüsler tarafından da yapılabileceğini kabul ederiz.

Özel armatörlerin eşya taşıma işlerinde daraltıcı kayıtların kaldırılarak her türlü eşya taşımalarına yetki verilmesini uygun görürüz».

Her iki partinin nasıl aynı sınıfların çıkarlarını savunduklarını göstermek bakımından, 1950 seçim beyannamelerinin ve seçim konuşmalarının karşılaştırılması ilgi çekicidir. Seçimlerden hemen sonra, radyodan CHP'li Başbakan Şemsettin Günaltay, şöyle konuşmaktadır:

«Memlekette ecnebi sermayesi celbine mâtuf kanunla hariçten gelecek ve yurdun iktisadî kalkınmasında kullanılacak sermayelere transfer imkânı verilmiş olduğu gibi, hususi teşebbüs erbabı tarafından hariçten temin olunacak kredilere de Hazine kefaleti temin olunmuştur.

Muhtelif yollardan yaptığımız devamlı teşebbüsler neticesinde, Türkiye'nin de Amerikan Yardım Planı'na alınması sayesinde memleketimiz için dış kredi bakımından geniş ve çok faydalı bir kalkınma yolu açılmış bulunmaktadır».

«Devlet planını hazırlamak üzere de Amerika'dan iki mütehassıs yakında memleketimize gelecektir».

«Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun müesses tarım faaliyetini sarsmayacak bir şekilde tatbiki için Meclis'in son günlerinde mühim tâdiller yapılmıştır. Bu tâdillerle orta işletmelerin bütünlüğünü korumuş olmakla beraber,

topraksız çiftçilerimize de bir an evvel ailelerini geçindirecek ölçüde toprağa sâhip olmaları imkânı sağlanmıştır».

CHP Seçim Beyannamesi'nde de şu vaatler sıralanmaktadır:

«— Yurdumuzun ekonomik kalkınmasında özel sermaye ve teşebbüsün, gittikçe artan bir nisbette faaliyet gösterip gelişmesini isteyeceğiz.

— Sermaye ve teşebbüs sâhiplerinin yeni iş sahaları açmalarını teşvik edeceğiz.

— Şimdiye kadar yalnız devlet iktisadî teşekküllerinin faydalandırıldığı işletme kredisi kaynaklarından özel teşebbüslerin de faydalandırılmasına imkân vereceğiz.

— ...İstikraz tahvilleri çıkaracağız... Bu şekilde elde edilen paraları ziraat ve sanayi kalkınmamızda yeni sahalar açarak, özel teşebbüs sâhiplerine de aldığımızdan daha elverişli şartlarla vereceğiz. Arada kalacak farkı devlet bütçesinden ödeyeceğiz.

— Türkiye'de iş görmek isteyen ve medenî memleketlerce kabul edilmiş milletlerarası şartlara uyacak yabancı sermaye için kapılarımız açık tutulacaktır. Yabancı sermayeyi teşvik için bu yıl çıkarılmış olan teminat kanunu, bu yolda sağlam bir zemin hazırlamıştır.

— Özel sermaye ve teşebbüs ile devlet işletmelerinin eşit şartlar içinde çalışmaları, partimizce esas sayılmaktadır. Bu sahada, mevcut şartları yeniden gözden geçirerek eşitliğe aykırı vaziyet varsa, bunları düzeltme kararındayız».

DP Seçim Beyannamesi ve konuşmalarında —geçmişe ait suçlamalar bir yana bırakılırsa— hemen hemen aynı görüşler yer almaktadır. Ancak «tarıma daha çok önem verilmesi», «devlet teşebbüslerinin özel sektöre devri» gibi konularda ufak farklar vardır. DP Seçim Beyannamesi'nde ve radyodan DP adına yapılan konuşmalarda şu görüşler ileri sürülmektedir:

«— Millî sermaye ve hususî teşebbüsün çalışma teminatı noksan ve inkişaf imkânları mahdut olan bir memlekete dıştan sermaye gelmesini beklemek bir hayalden

ibaret olur. Halbuki dıştan gelecek teşebbüs, sermaye ve ileri tekniğe şiddetle muhtaç bulunuyoruz... Yabancı teşebbüs, sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanabilmenin şartlarını tahakkuk ettirmek ve icaplarını yerine getirmek kararındayız.

— Bize göre, devletin iktisadî siyaseti, hususî mülkiyete dayanan, ferdin iktisadi hürriyetini koruyan ve iktisadiyat sahasında özel teşebbüsü esas tutan bir rejimdir.

Devlet teşebbüs ve işletmeciliği, tabiatı iktizası inhisari mahiyette olan ve hususî teşebbüs ve sermeyenin ele alamayacağı işlere âmme hizmetlerine hasredilmelidir.

Bize göre, hususî mülkiyet ve şahsi hürriyete dayanan bir iktisat rejiminde, iktisadın sâhib-i aslisi ferttir veya şirket halinde hususi teşebbüstür. Bizim tezimizde, devlet, iktisadın içinde değil, üstünde vazife alır»[442].

Görüldüğü gibi, cok partili hayata geçişle birlikte, gerek iktidar, gerekse ana muhalefet partisi aynı cıkarları savunmaya koyulmuşlardır. Savaş yılları içinde köklü reformlar peşindeki iktidar partisi, yalnız dışarıdan değil, iç yapısından da gelen baskılarla, birdenbire bu reformlardan vazgeçmiş ve büyük toprak ve ticaret cıkarlarının savunucusu olmuştur. Yükselen sınıfın önemini göstermek bakımından yanılmıyorsak Türk politika hayatında ilk kez vuku bulan bir olay dikkat çekicidir: 1946 seçimlerinden sonra, «İstiklâl Mahkemelerini kuran kanun»un hâlâ yürürlükte olduğunu hatırlatan otoriter Başbakan Recep Peker'in sert çıkışları ve muhalefetin hırçınlıkları, iktidar ve ana muhalefet partisi arasındaki ilişkileri çok gerginleştirmiştir. İplerin kopacağından endişe edilmektedir. İnönü'nün Hadımköy gezisinde kumandanlarla temas etmesi, onun «tehlike canlarının caldığını ve memleket asayiş ve emniyetinin bozulmak üzere olduğunu» söylemesi kumandanları kendi yanında yer almaya çağırdığı biçiminde yorumlanmıştır. İşte bu durumda, iş çevrelerinin CHP'li lideri Vehbi Koç ile sonradan İş Bankası'nın başında partisinin iş çevreleri ile ilişkilerini düzenleyecek olan

DP'li işadamı Uzeyir Avunduk, arabuluculuk için sahneye fırlamışlardır. Avni Doğan, hatıralarında, bu arabuluculuğun hikâyesini şöyle anlatmaktadır: «Bu gergin durum devam edemezdi. Arabulucu melekler hemen ortaya çıktılar. İkisi de büyük işadamı olan Koç ve Avunduk, ele aldıkları bütün işlerin çıkar tarafını bulmakta maharet sâhibi idiler. Toplantılarına Başbakan Yardımcısı rahmetli Mümtaz Ökmen ile Emin Sazak Bey'i de alarak, her iki parti arasındaki elektrikli havayı yatıştırmaya çalıştılar. Uzun görüşmelerden sonra, Meclis'in meşruiyeti üzerinde şüphe yaratmamak şartiyle, her hususta anlaşmanın sağlanabileceği hususunda karar kıldılar. Ökmen, Peker-Celâl Bayar görüşmesini temin için söz veriyordu. Bundan birkaç gün sonra Peker - Celâl Bayar görüşmeleri yapıldı»[443] Bu görüşmeler bir sonuç vermeyecekse de, meseleye İnönü el koyacak, Peker istifaya zorlanacak ve İnönü'nün 12 Temmuz 1947 beyannamesi ile, iktidar-muhalefet ilişkileri düzelecektir.

İş çevreleri gibi, bilim adamları ve aydınlar da, bilerek ya da bilmeyerek, toprak ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarını dile getiren bir ideolojinin savunuculuğunu yapmışlardır. 1923 yılı İktisat Kongresi'nde önemli bir rol oynayan ve o tarihlerdekine benzer biçimde İstanbul Tüccar Derneği'ni kuran Ahmet Hamdi Başar'ın tüccar derneğinin düzenlediği 1948 İktisat Kongresi'nde Feridun Ergin, Muhlis Ete, Hazım Atıf Kuyucak ve Cihat İren gibi üniversite hocaları, işadamları ile birlikte, devletçiliğin aleyhinde bulunmuşlardır. Kongreyi açan İstanbul Tüccar Derneği Genel Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, «iktisadî hayatın memurlar vasıtasıyle ve tepeden inme idaresi mânasına gelen bugünkü devletçiliğin geniş ölçüde tasfiyeye tâbi tutulması»nı istemiştir. Devletçilik yıllarında önemli görevlerde bulunan ve sonraları Mobil müşaviri olan Prof. Hazım Atıf Kuyucak ise, devletçiliğin Amerika'da bile başarılamayan ölçüde sınırlanmasını savunmuştur: «Devlet, hususi teşebbüsün giriştiği istihsal sahalarımıza bizzat girerek müdahale eylemekten... çekinmeli ve millî savunma

bakımından... bir istihsal şubesinin yaratılmasına lüzum görüyorsa bunu... hususî teşebbüslere yaptırmaya çalışmalıdır. Ormanların millîleştirilmesi... yerine esaslı bir murakabe daha faydalı olabilir... Deniz nakliyatında devletin işletmecilik şeklinde müdahalesi için hiçbir sebep mevcut değildir».

Bel sayıda işadamının katıldığı toplantıda, bilim adamlarının aşırı özel teşebbüsçülüğü savunmaları üzerine, Kongre, oybirliğine yakın çoğunlukla devletçiliği iyice sınırlayan bir raporu benimsemiştir. Buna göre, devlet, «zirai ve sınai mahiyetteki işlerden peyderpey elini çekmeli ve bilhassa hiçbir surette piyasadaki teşebbüsler karşısında hem rakip, hem de murakip durumunda bulunmamalıdır». Ayrıca, «döviz ve sermaye kaynaklarının darlığı karşısında» hızlı bir iktisadi gelişme için yabancı sermaye, Türk ekonomisine katılmalıdır. Devlete iktisadi konularda akıl vermek için, «ilmî hüviyetleri veya iş hayatındaki başarılarıyle tanınmış bitaraf iktisatçılardan» teşekkül eden bir Enstitü kurulmalıdır.

İşte böyle bir ortamda, milliyetçi-devrimci kanadı sindirilmiş bir CHP'de kalmayı ihtiyatlı bulan, ya da geleneksel bağlarla bağlandığı CHP'den yeni hüviyetiyle çekinmeye lüzum görmeyen bir kısım toprak ağası ve tüccar CHP'de kalmıştır. Toprak Kanunu'ndan ürken bir kısım toprak ağaları, CHP'nin antiklerikal laiklik politikasını affedemeyen din adamları, Varlık Vergisi'ni unutmayan azınlıklara mensup komprodorlar, CHP'ye mensup tüccarların dışında kalan ve rejimin nimetlerinden onlar kadar yararlanamayan ufak-büyük tüccarlar, «hürriyetçi, laik ve Atatürkçü» aydınlarla birlikte Demokrat Parti'nin ön plandaki kadrosunu teşkil etmiştir. Herhangibir sivrilmiş politikacı tarafından kurulması mümkün olmakla birlikte partinin büyük ticori çıkarları temsil eden İş Bankası Grubu'nun başı Celâl Bayar ile Toprak Kanunu'na aleyhtarlığı ile ün kazanan toprak ağası Adnan Menderes liderliğinde doğması anlamlıdır. DP, saflarında yer alan Fev-

zi Lütfi Karaosmanoğlu, Ethem Menderes, Sadık Giz, Dr. Mustafa Ali ve hatta Emin Sazak ve benzerleri, kapitalizme yönelmiş büyük toprak çıkarlarını temsil etmektedir. Doğu'da ise, derebeylik kalıntısı oğa ve şeyh aileleri, genellikle her iki partiye de ayak atmışlar ve yeni siyasal rejimden kudretlerini daha çok arttırma yolunda yararlanmışlardır. Atatürk Üniversitesi'nde Doğu bölgesinin toplumsal yapısı ile ilgili araştırmalar yapan genç bir bilim adamının sözleriyle, «1945 tarihinde, yani çok partili siyasal rejime geçişle birlikte, ağalar ve şeyhler iki yönden birden kuvvet almışlardır. Birincisi, oy mekanizmasının kitlelere verilmesiyle birlikte halkın değer kazanması, ağa ve şeyhin halk üzerindeki geniş nüfuzlarını kullanarak siyasî partiler için rey kaynağı haline gelmeleri, dolayısıyle siyasi iktidar için kıymetli bir kişi olmaya başlamaları, ikincisi de siyasal iktidarın lütuflarına da mazhar olmaya başlayan ağa ve şeyhlerin halk önünde büsbütün kudretli kişiler hâline gelmeleri. Bir madalyonun iki yüzü gibi görünen bu unsurlar, daima biribirleriyle etki-tepki hâlinde olup, ağalık ve şeyhliğin daha kuvvetli bir şekilde müesseseleşmesini sağlamaktadır»[114]. Çok partili rejimde, böylece kudreti artan Doğulu ağa ve şeyhler, kendi çıkarlarına göre, her iki partinin saflarında yer almışlar, birinden ötekine geçmek ve partileri biribirine karşı oynamak suretiyle, çok partili hayatın onlara getirdiği olanaklardan azami ölçüde yararlanmayı bilmişlerdir. Seçmen üzerinde egemenliğini sürdüren bey, ağa ve şeyhlerin bir partiden ötekine geçişleri, kişisel bağımlılık ilişkileriyle açıklanabileçek oy dalgalanmalarına yol açmıştır. Bu nedenle, Doğu'da gerek CHP, gerek DP kadrolarında önemli bir fark olmasa gerektir. Batı bölgelerinde ise, durum, bu konular henüz pek az aydınlatılmış bulunmakla birlikte, biraz farklı gözükmektedir. CHP'nin donmuş, katılaşmış ve tekelci bir nitelik kazanmış eşrafına karşı daha çok kendi gücüyle kasabaların ekonomik hayatında sivrilmiş ya da sivrilme yolunda olan nispeten daha dinamik zümreler DP saflarında toplanmışsa benzemekte-

dir. DP saflarında uzun yıllar çalışmış Prof. Turan Güneş'e göre, «CHP'nin mahallî teşkilât bakımından... bir ihtiyarlama ve kasabanın yeni bünyesine intiboksızlık müşahade edilmiştir. Bir defa çeyrek asırlık iktisadî inkişaf ve İkinci Dünya Savaşı'nın enflasyonu, yeni mahallî eşraf adayları doğurmuştur, fakat bunlar mahallî müessiriyetlerini ve kendi şahsiyetlerini toplum içinde kıymetlendirecek siyasî mevkilere sâhip olmak imkânına kavuşamamışlardır». İşte bu eşraf adayları DP'de toplanmışlardır[445]. Yine Turan Güneş'in sözleriyle, «DP'nin mahallî liderleri, büyük kısmı itibariyle, siyasî hayota yeni çıkmış, halkla olan bağları henüz tamamen kopmamış» kişilerdir. «DP'nin boşında bulunanlar bunu kısmen sezinlemişlerdir. DP iktidarının son yıllarına kadar liderler halkın içinde iş görmek veya iş yapar görünmek politikasını dikkatle takip etmişlerdir. Partinin mahallî teşkilâtı, seneler geçtikçe bir oligorşiye* gitmekle beraber, merkezin siyasî baskısı ne olursa olsun, genellikle seyyaliyeti yüksek bir acık cemiyet tipini muhafaza etmiştir. Büyük kitleler, bunu haklı olarak bir nevi kocakçılık gibi görmüşlerdir»[446].

Büyük şehirlerde, azınlıkloro mensup kompradorlor ve savaş yıllarında zenginleşen Türk tüccarlar, DP'ye yokınlıklarını belli etmişlerdir. CHP yoluyla geniş olanaklar elde etmiş büyük tüccar ve armotörler, çoğunlukla partiye bağlı kalmakla birlikte, İstanbul ve İzmir büyük burjuvazisi, «bürokratik» CHP'den DP'yi kendilerine daha yakın

* Particilik, birçok kişi için zenginleşme ve nüfuz kazanma yolu olmuştur. Ufak bir örnek vermek için Diyarbakır'ı ele alalım: CHP zamanında Hacı A. ve Hacı S., CHP'li olma yoluyla zenginleşmiş kişilerdir. Hacı A., parti kanalıyle Petrol Ofis bayiliğini elde etmiştir. 1961-1965 dönemi CHP milletvekillerinden Ş. A. fakir bir köylü çocuğu iken, parti desteğiyle, 20-30 bin dönüm araziye sâhip bir toprak ağası olmuştur. DP döneminde, T. D., 1950 yılında parasız iken, banka kredileri yoluyla köylüyü borçlandırıp arazisini satın alarak 18 bin dönüm araziye sâhip bir çiftlik ağası hâline gelmiştir. Özellikle yokluk ve tahsis yıllarında DP, parti nüfuzuyla zenginleşme sistemini en geniş ölçüde uygulayacaktır

bulmuş ve onu desteklemiştir. Bunda İş Bankası Grubu'nun da bir payı olsa gerektir. DP İstanbul Başkanı Kenan Öner'in hâtıralarına göre, «Denizcilik Bankası'nın eski müdürlerinden ve iş çevrelerinde nüfuz sâhibi olan Yusuf Ziya Öniş, tanışıklıkları olmadığı halde ona boşvurmuş ve İstanbul teşkilâtının başına geçmesini» teklif etmiştir. Kenan Öner'e, partide birlikte çalışmak için merkezce önerilen İbrahim Çehreli'yi Fuat Köprülü şöyle tanıtmıştır: «İbrahim Çehreli, son harp zamanında servetini milyonlara ulaştırmış bir adamdır. DP henüz meydana çıkmadan ve tasavvur devrinde iken kendiliğinden Ankara'ya gelerek, partiye on bin lira vermek suretiyle himayet ve taraftarlığını göstermiş ve ilerde de yardımdan geri kalmamak vaadinde bulunmuştur. Tahsili olmamakla beraber, para hususunda kendisinden ve muhitinden istifade edilecektir»[11]. Büyük tüccarların DP'ye yardımları konusunda, basında o tarihlerde çok yazı çıkmıştır. Meselâ İzmir tüccarlarının partiye 100 bin lira verdikleri söylenmiştir.

Şüphesiz bu tahliller, henüz bu konularda pek az araştırma yapıldığı için bir hayli yüzeyde kalmaktadır. Fakat konumuz açısından önemli olan, çok partili hayatın, esas itibariyle, hangi sınıfların yararına geliştiğinin tespitidir. Bu noktada, sanırız ki, tereddüde yer yoktur. Çok partili hayat, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının, siyasi iktidar üzerindeki nüfuzunu büyük ölçüde arttıran bir hareket olmuştur. Elbette ki, çok partili hayat, yalnızca bundan ibaret değildir. Genel oy ve parti rekabeti, işçi ve köylü kitlesine karşı iktidarların tutumunu değiştirmiştir. Jandarma baskısı azalmış, idare adamları ve fabrika müdürleri, işçi ve köylüye daha yumuşak davranmak zorunda kalmıştır. Politikacılar, köyleri ziyaret eder olmuşlardır. İşçi ve köylüye bâzı tâvizler verme yoluna gidilmiştir. Kitleler, bu sayede, «vatandaş olma» duygusunu az çok duyabilmişlerdir. Bu anlamda çok partili hayat, şüphesiz ileri bir harekettir. Ama prekapitalist düzenin kalıntılarını taşıyan bir toplumsal yapıda genel oy, bey, ağa, şeyh, te-

fecl, tüccar yb. gibi hâkim sınıfları tasfiye edecek yerde, onları güçlendirmiştir. Parti örgütlerine bu sınıflar ve temsilcileri hâkim olmuştur. Çoğu bağımlı durumda bulunan kitlenin oylarını, bâzı ufak tefek tâvizlerle din istismarcılığı da eklenince, prekapitalist düzenden miras kalan hâkim sınıfların toplanması güç olmamıştır. Genel oy, böylece ilericiliğin değil, muhafazakârlığın aracı hâline gelmiştir. Yalnız Türkiye'de değil, feodal ilişkilerin damgasını taşıyan Güney Amerika'da ve daha birçok ülkede, kitlenin bağımlı durumu dolayısıyle, genel oy, tarihî rolünü çoktan tamamlamış geleneksel hâkim sınıfların egemenliğini perçinlemiştir. Şüphesiz, bu durum, ileride göreceğimiz üzere, kapitalizmin gelişmesine paralel olarak, Türkiye'de gittikçe değişmektedir. Fakat bugün dahi, kitlenin bağımlı durumu, çeşitli aldatmacalar da hesaba katılınca, genel oyun geniş ölçüde tutucu güçler yararına işlemesini sağlamaktadır. Büyük şehirlerde yükselen burjuvazi, Batı ülkelerinde olduğu gibi, tarımdaki prekapitalist ilişkilerin tasfiyesinden yana olsaydı, genel oyun anormal işleyişi, belki nispeten daha kolayca düzeltilebilirdi. Ne var ki, yükselen burjuvazi, Ortaçağ kalıntısı en geri sınıflarla tam bir ittifak hâlinde gözükmektedir. Ortaçağ'dan kalma toprak ağası gibi, İstanbul ve İzmir'in «Batılılaşmış» burjuvazisi de toprak reformuna karşıdır. Bu ittifak, çok partili hayatla ön plana geçen hâkim sınıflara tamamiyle tutucu bir karakter kazandırmaktadır. Nitekim bu sınıfların güçlerinin artmasıyle, Türkiye'de bir irtica dönemi başlamıştır. Fakat bu konunun incelenmesine geçmeden önce, 1946'dan sonra Türkiye'deki gelişmeleri etkileyen başka bir önemli faktör üzerinde durmak gereklidir. Bu faktör Amerika ile olan ilişkilerdir.

II

TÜRKİYE'DEKİ AMERİKA

ATATÜRKÇÜ DIŞ POLİTİKANIN SONU

Milli Kurtuluşçu Türkiye, Atatürk döneminde bloklar dışı bağlantısız dış politika izlemiştir. Atatürk, bütün komşu devletlerle ve özellikle büyük komşu Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmaya birinci derecede önem vermiştir. 1925 ve 1929 antlaşmalarıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği, biribirlerine karşı hasım bloklara katılmayacaklarını, topraklarını başka devletlerin düşmanca amaçlarla kullanmasına izin vermeyeceklerini ve dış politikada sıkı işbirliği yapacaklarını taahhüt etmişlerdir*. Karşılıklı güvenliği esas alan bu politika, Atatürk'ün ölümüne kadar iyi işlemiştir. Uzun süre Türkiye'nin tek dostu Sovyetler Birliği olmuştur. İnönü ve Bayar gibi devlet adamları Sovyetler Birliği'ne gitmişlerdir. Beş Yıllık Plan'da Sovyetlerin teknik ve ekonomik yardımı sağlanmıştır. Ordu için Rusya'dan silâh alınmıştır. İktisat Vekili Celâl Bayar 1935 yılında Rusya'ya giderken şöyle konuşmaktadır: «Biliyorsunuz ki, sanayileşme alanında Sovyetler'le yaptığımız emek birli-

* Atatürkçü dış politika ve 1939-1945 dönemindeki dış politika değişikliği, «Milli Kurtuluş Tarihi» yapıtında ayrıntılarıyla incelenmiştir.

ği, son zamanlarda çok güzel sonuçlar vermiştir. Onbeş seneden beri, bu büyük komşumuzla her vakit artan bir dostluk ve çalışma birliği yürüttük. Bunun ekonomsal alanda belirmeleri de cok verimli olmuştur.

Yeni kalkınma planımızda Sovyetler'le aynı şekilde elbirliği edeceğimize işkil yoktur. Sovyetler'in ekonomsal alandaki büyük başarılarını yerinde ve yakından görebileceğim icin çok seviniyorum».

Bu dostluk, Dünya Buhranı'nın sebebiyet verdiği kliring anlaşmalarıyle Türkiye'de ekonomik egemenliği yeniden kurma yolunda olan Almanya'da endişeyle karşılanmıştır. 1936 yılı Mayısında Alman gazetelerinde E. W. Brell imzasıyle yayınlanan İstanbul mahreci bir yazı, Türk-Sovyet dostluğunu, Alman çevrelerinin nasıl endişeyle karşıladığını göstermek bakımından ilgi çekicidir: «Türkiye'nin maddi hususta Sovyet Rusya'dan neler almış olduğu dikkatli bir müşahidin gözünden kaçmaz. Bu bâbda her şeyden önce 1 numaralı beş yıllık plan zikre şâyândır. Sovyet mütehassıslarının sıkı bir teşrik-i mesaisi ile bu planın esasları kurulmuş ve Rusya, en yakın bir misal olarak alınmıştır. Çünkü orada do sanayi fabrikalarını hiç yoktan vücuda getirmek lâzım gelmişti. Şimdi de ikinci bir ekonomik beş yıllık plan üzerinde calışılmaktadır. Sovyetler, bu plan icin de canlı alâka göstermektedirler. Her iki devlette, bu ekonomik planlı mesaiden maksat, ilk önce askerî kudret ve tâkatı arttırmaktır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı'nın harp sanayii, dost Türkiye'ye daima pek müsait tediye şartları ile harp teşkilâtı ve malzemesi vermiştir. Bu bâbdaki müsaadekârlıkta, Sovyetler o derece ileri gitmişlerdir ki, böylece Türkiye'nin Rusya'dan aldıklarına 'siyasi hediyeler' denebilir»[115].

Tabii ki bu, cok mübalâğalı bir değerlendirmedir. Aynı mübalâğa, daha 1929 yılında İzvestia'da do görülmektedir: «Almanya'nın Türkiye'deki faaliyeti daha fazladır. Orada bircak Alman kumpanya ve grupları büyük faaliyet ibraz etmektedir. A.E.G., Türkiye icin temel sermayesi 2,5

milyondan ibaret olan ayrıca bir şirket tesis etmiştir ki, bu şirket Ankara'da ve diğer merkezlerde gaz ve elektrik merkezleri kurmaktadır. Siemens ve Sukkert birçok tayyare ve tramvay tesisatı yapmaktadır. Julius Berger, 400 kilometre uzunluğunda bir demiryolu hattı inşa etmektedir. Bundan maada, onlarca diğer imtiyaz mukaveleleri gösterebiliriz ki, Alman sanayii bunlara dayanarak Türkiye'nin sınaileşmesinde rehberlik rolü oynamaktadır»[449]. Fakat asıl «1929 Buhranı»ndan sonra, Türkiye'de Almanya'nın ekonomik nüfuzu, endişe verecek biçimde artacaktır. Serbest döviz ile ithalât yapabilme olanağından yoksun bulunan Türkiye, takas ve kliring sistemi yoluyla, Almanya'ya bağlanacaktır. 1946 yılında Meclis'te Ticaret Bakanı, Almanya ile ilişkileri şöyle yorumlamaktadır: «Biz öyle bir sisteme boğlandık ki, başta Almanya olmak üzere tamamen karşı tarafın fiyat hâkimiyetine girdik. Bize istediği gibi bir fiyat empoze ederdi. Onun maliyetini biz bilmiyorduk. Fakat o bizim maliyetimizi son santimine kadar biliyordu. Bizi nihayet kendi hâkimiyetine aldıktan sonra ve daha doğrusu bizi kendi pençesine düşürdükten sonra, istediği fiyatla bizden mal alan ve bazen de kamufle edip, pahalı alıyor gibi göstererek başka memleketlerden yüzde 60-70 daha ucuz alabileceğimiz malları istediği fiyatlarla bize satan bir memleketin arkasından sürüklendik»[450].

Türkiye'de artan Alman ekonomik nüfuzu, 1936 yılından itibaren Alman-İngiliz çekişmesinin şiddetlenmesi üzerine, İngiltere'de endişe doğurmuştur. İngiltere, Türkiye'yi kendi safına çekmeye yönelmiştir. Türk yöneticileri de, ekonomik alanda Alman nüfuzunun genişlemesinden kuşkuludur. Ayrıca, İtalyan saldırganlığından çekinmektedirler. Bu nedenle ekonomik planda İngilizlerle ilişkilerin geliştirilmesini, Almanya'ya karşı bir denge kurmak için iyi karşılayacaklardır. Türkiye, Karabük'te normal şartlarda elde edemeyeceği bir ağır sanayi tesisine, İngiliz-Alman siyasî rekabeti sayesinde kavuşacaktır. O yıllarda Ankara'da görevli Alman diplomatı Hans Krall'un

hatıralarında yazdığına göre, bu rekabet, ekonomik alanda şöyle gelişmiştir: «Almanya'yı Türk ekonomisinde rol oynama durumundan çıkarma konusundaki İngiliz hedefinin gerçekleşmesi, İngiliz Devleti'nin işe etkili biçimde el atmasına bağlıydı. 1936 yılı sonbaharında kendisiyle yaptığım uzun bir konuşmada İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, bana bundan böyle, Türk hükümetinin, ya devlete ait bir bankanın ya da endüstri şirketinin vereceği her büyük siparişte İngiliz sanayiinin satıcı olarak çıkmasına ve Alman rakiplerini her şeye rağmen yenmesine çalışacağını söyledi. Büyükelçi sözünde durdu, söylediğinden fazlasını yaptı. İngiliz firmalarının sipariş alması için bütün politik ağırlığını, yüksek itibarını ve çok yaygın kişisel ilişkilerini ileri sürdü.

Alman sanayiinin ve diplomasisinin karşılaştığı güçlükleri, bundan sonra hemen duymaya başladık. Yıllardır Türkiye'nin kalkınma programı çerçevesinde büyük bir demir ve çelik işletmesinin kurulması, Karadeniz kıyılarında bulunan demir ve kömür madenlerinin böylece değerlendirilmesi, zamanla dış ithalâttan bağımsız bir durum sağlaması öngörülüyordu. Türkiye'nin genel politikası açısından böyle bir plan sağlam sayılırdı. Ama belki Avrupalı demir ve çelik üreticileri, bunu pek iyi karşılamayacaklardı. Çünkü önemli bir pazar Avrupa'nın ihracatına kopanmış olacaktı Normal zamanlarda olsaydı, konu, sözü geçen Avrupa firmalarını görüş birliğine götürürdü. Türk Hükümeti de, uluslararası bir firma grubundan kabule değer bir teklifi boşuna beklerdi

Ancak 1936'da çevresinde büyük politik mücadelelerin geçtiği Türkiye, böyle bir çıkar dayanışmasına meydan bırakmıyordu Bu yüzden çeşitli Avrupalı çıkar grupları arasında sert bir mücadele oldu. Birçok firmalar türlü çabalar gösterdiler. Türkiye'ye uzman yolladılar. Hiçbir masraftan ve hediyeden kaçınmadılar».

«İngilizler gerek resmî olarak, gerekse kulislerin ardında coşkunlukla çalışıyorlardı. Bu çalışmalar konusunda günü gününe ve geniş ölçüde haberler alıyorduk. Sir

Percy Loraine, İngiliz konsorsiyumunun verdiği teklifin önem taşıdığını Türkiye'nin en yüksek yerine bildirmek üzere, İngiliz Kralı'nın bir mesajını Kemal Atatürk'e verdi. Sonunda siparişi İngilizler aldı».

İngilizler, Almonlarla giriştikleri siyasî amaçlı ekonomik mücadeleyi kazanmak için Kral Edward'ın 1936 Eylül'ünde Türkiye'yi resmen ziyaret etmesini sağlamışlardır. Buna karşılık Almanlar, «sihirbaz» İktisatçı Schacht'ı Türkiye'ye getirmişlerdir. Schacht, Başbakan İnönü ile görüşerek, Karabük Demir-Çelik tesislerinin Krupp'a yaptırılmasını ısrarla istemiştir. İnönü, «sipariş kararının verildiğini, Atatürk'ün bazı zorunlu politik nedenlerden dolayı siparişi İngiliz sanayii için Sir Percy Loraine'e vaadettiği kanısına vardığını» söylemiştir[451].

Karabük tesisini 1938 yılı Mayısında Türkiye ve İngiltere arasında imzalanan 10 milyon sterlinglik bir kredi anlaşması izlemiştir. İngiltere'den ayrıca askeri malzeme için 6 milyonluk iki kredi alınmıştır. Resmi bir Alman belgesi, Berlin'in bu konudaki tepkisini şöyle açıklamaktadır: «Türkiye'nin bize eskisinden daha kuvvetli iktisadi bağlarla bağlanması gerekmektedir... Çünkü, İngiltere son zamonlarda özellikle iktisadî alanda Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini kaldırmak için gittikce artan bir çaba sarf etmektedir. Bizim Türkiye'nin dış ticaretindeki hissemiz hâlen yüzde 40-50 oranında olduğuna göre, Türkiye ile Almanya'nın ticareti orttırıldığı takdirde, Türkiye iktisadî bakımdon Almanya'ya gittikce fazla tâbi olacaktır... Türkiye'ye verilen İngiliz kredisi, bu devletin kredi ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğuna göre, Türkiye'yi iktisadî bakımdan Almanya'ya daha fazla bağlamak ve bu devlet üzerindeki nüfuzumuzu arttırmak mümkündür»[452]. Bu düşünceyle Almanlar İktisat Bakanı Funk'u Türkiye'ye göndermişlerdir ve 1938 Ekiminde 150 milyon morklık bir kredi anlaşması üzerinde Almonlarla mutabakata varılmıştır. Fakat Kroll'a göre, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un çekimser tutumu, bu onlaşmanın işlemesini engellemiştir. Alman Genelkurmayı da, Türkiye'ye ağır silâhla-

rın verilmesini önlemek istemiş ve sert protestolarda bulunmuştur. Ribbentrop ise, Türkiye'nin bu silâhları bir gün Almanlara karşı kullanabileceğinden endişelidir. Zira, Temmuz 1938'de Ribbentrop, Türkiye'nin revizyonist devletler grubuna katılmasını ya da Almanya ile bir «tarafsızlık paktı» imzalamasını istemiştir. Türkiye, bunu reddetmiştir.

Türkiye, bu gelişmelerden yararlanarak, Montreux Antlaşması ile, Boğazlar Bölgesini yeniden silâhlandırmak hakkını elde etmiştir. Boğazlardan savaş gemilerinin geçişi sorunu, Türkiye'yi ve Sovyetleri tatmin edecek bir çözüme bağlanmıştır. Türkiye, Karabük tesisi gibi Boğazların silâhlandırılması işini de bir İngiliz firmasına vermiştir. Ayrıca Hatay dâvası İngiltere ve Fransa ile Almanya arasındaki «Türkiye'yi kazanma» mücadelesinden yararlanarak başarıya ulaştırılmıştır. 1938 Temmuzunda Türk askeri Hatay'a girmiştir. Fakat Türkiye 1938 yılında, İngiltere ve Fransa'ya eğilim göstermekle birlikte, henüz tarafsız bir ülkedir. Tevfik Rüştü Aras'ın yapıtlarında ayrıntılarıyla belirtildiği ve 7 Kasım 1972 tarihli Hürriyet gazetesinde Celâl Bayar'ın açıkladığı üzere, Atatürk, bağlantısız dış politikanın sürdürülmesinden yanadır. Nitekim İkinci Dünya Savaşı olasılığının arttığı günlerde Atatürk, Bayar ve Aras'a **«Türkiye, tarafsız kalmalı ve bir ittifak içine girmemelidir»** direktifini vermiştir. Ölümüne yakın, vasiyetini yazarken de Atatürk, Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak aracılığıyla şu uyarıyı yapmıştır: «Bizim şimdiye kadar izlediğimiz açık, dürüst ve barışçı politika, memlekete çok yararlı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Gerçek ve yaşamsal zorunluluklar dışında, bu politikamız devam eder gider»[453].

İnönü, Cumhurbaşkanı seçilince bu politikayı sürdürmeye niyetli görünmüştür. Yeni Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'a, «Türkiye'nin tarafsız kalacağı» direktifini vermiştir. Aras, Londra'da iken, İngiltere Dışişleri Bakanı Halifax, ona İngiltere'nin Fransa ile birlikte Türkiye ile ittifak yapma niyetinde olduğunu açıklamıştır. Aras,

İnönü'nün direktifine dayanarak, Türkiye'nin ittifaka girmeyeceğini belirtmiştir. Fakat Ankara, kısa bir süre sonra, 12 Mayıs 1939'da, İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalayacağını açıklamıştır.

İttifak antlaşması, Almanya'nın sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Von Papen, «Türkiye, başkalarının savaş hazırlıkları yüzünden hiç gerekli almayan bir yola girmiştir» diyerek, ülkesinin hoşnutsuzluğunu belirtmiştir.

Moskova da, «Üçlü İttifak»ı kötü karşılamış, Kurtuluş Savaşı yıllarından beri ilk kez, Türk-Sovyet ilişkilerinde uzun yıllar düzelemeyecek olan ciddi bir bozulma görülmüştür. Molotov, 2 Kasım 1939'da «üçlü ittifak»ı sert bir dille eleştirmiştir: «Türkiye, ihtiyatlı tarafsızlık siyasetini, kat'î surette reddetmiştir. İnkişaf hâlindeki Avrupa harbinin mahrekine dahil olmuştur... Türkiye, acaba bir gün bu hareketine esef etmeyecek midir?»

Bundan sonra Türkiye'nin politikası, Batı ittifakına rağmen, bir saldırıya uğramadığı takdirde, savaşın dışında kalmak için her türlü cabayı göstermek olmuştur. Her yandan gelen ağır baskılar altında yürütülen bu politika, Türkiye'yi şartlara göre zigzaglı ve oyalayıcı bir tutum takınmaya itmiş, bu da sırayla bütün büyük devletleri kızdırmıştır. İlk olay, İngiltere ve Fransa'nın, Almanların Sovyet petrolünden yararlanmasını önlemek için tasarladıkları bir proje dolayısıyla patlak vermiştir. Müttefikler, Irak ve Suriye'den hareket ederek Türkiye üzerinden uçacak uçaklarla Bakû petrollerini ve Batum'daki rafinerileri tahrip etmeyi tasarlamışlardır. Bu amaçla Türkiye'nin muvafakatı istenmiş, Ankara geçiş için resmî müsaade vermeye yanaşmamakla birlikte rızası olmadan Türkiye üzerinden uçuş ihtimaline karşı yumuşak davranmıştır. Bu tehlikeli projeden çabuk vazgeçilmiştir. Ama 1 Ağustos 1940 nutkunda Molotov, şöyle konuşma fırsatını bulabilmiştir: «Alman Beyaz Kitabında neşredilen bazı vesikalar, Türkiye'de yapılmakta olan bazı tezahüratı hoş olmayan bir şekilde aydınlatmaktadır. Biz bunlara karşı Türkiye'yi daha geçen Nisanda uyardık. Olay şudur: Geçen Nisanda,

Türkiye arazisinden gelen bir uçak, birçok petrol rafinerilerinin bulunduğu Batum mıntıkası üzerinde uçmuştur. Türkiye, meseleyi evvelâ kendi arazisi üzerinden güya hiçbir uçağın dışarı çıkmamış olduğu şeklinde göstermiştir. Fakat sonradan bu nevi uçuşların tekrarlanmaması için tedbirler alacağını bildirmiştir».

Sovyet-Alman ilişkilerinin kısa bir sürede bozulması, 1941 Martında Sovyetler'i yeniden Türkiye ile yakınlaşmaya itmiştir. Sovyetler, 1925 dostluk antlaşmasını da hatırlatarak, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesi hâlinde Sovyetler'in tarafsız kalacağını belirtmişlerdir. Bir saldırmazlık deklarasyonu, 24 Mart 1941'de Ankara ve Moskova'da aynı zamanda yayınlanmıştır. Ama Balkonlar'da ilerleyen Almanya, Türkiye'nin kapılarına yaklaşmıştır. Hans Krall'un yazdığına göre, Bulgaristan'daki Alman askerleri, Almanca-Türkçe bir sözcük yardımıyle Türkçe öğrenmeye koyulmuşlardır: Türkiye, 18 Haziran 1941'de, yani Alman ordularının Sovyetler Birliği'ne karşı harekete geçmesinden dört gün önce, Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalamak zorunda kalmıştır.

Stalin, Türkiye'yi önce Almanya ve İtalya'ya karşı tarafsızlık politikasını bırakarak İngiltere ve Fransa ile ittifak yaptığı için, sonra da Almanya'ya karşı tavizkâr davrandığı için kınamıştır. Alman Ordusu'nun Sovyetler Birliği'ne saldırışından dört gün önce, Türkiye'nin Almanya ile bir antlaşma imzalamasını hasmane bir tutum saymıştır. Stalin 15 Temmuz 1944'te Churchill'e yazdığı mektupta, «Mademki Türkiye bizimle savaşa girmedi, mademki Hitler'le flört etti, öyleyse savaş sonrası durumunda hiçbir iddiası olamaz.» demektedir. Nitekim savaş sona erince, Sovyetler Birliği, isteklerle ortaya çıkacaktır. Moskova, Haziran 1945'te, Martta uzatmayı reddettiği Dostluk Antlaşmasını yenilemek için Boğazlar'da üs ve Doğu'da toprak istekleri olduğunu belli edecektir. Türkiye, Sovyetler'e hemen cevap vermeyecek, Londra ve Washington'un desteğini arayacaktır. Orta Doğu'daki petrol çıkarlarını düşünen Londra, Türkiye için nispeten onlayışlıdır.

ama pek bir şey yapacak durumda değildir. Amerika ise henüz Sovyetler'le «bolayı» dönemindedir. Türkiye'nin âkıbeti ile ilgili değildir. Prof. Nihat Erim, o günleri şöyle anlatmaktadır: «İkinci Dünya Harbi bitince, Rusya, 1925 Antlaşmasını uzatmayacağını bildirdi. Antlaşma kendiliğinden uzayabilirdi, ama Stalin uzatmadı. Bu, Türkiye için tehlikeliydi. İngiltere ve Fransa bitkindi. Amerika ise, uzaktı. Türk Hükümeti, yaptığı yoklamada, Stalin'in Boğazlar'ı beraber savunmayı teklif ettiğini, yani Boğazlar'da üs istediğini, Doğu sınırında değişiklikler ileri sürdüğünü gördü. Bunun üzerine Türkiye derhal Amerika'ya müracaat etti ve dedi ki, 'Stalin'in taleplerine hayır diyeceğim, bana yardım edebilir misiniz?' Hasan Saka başkanlığındaki heyette ben de vardım. Amerika bize, 'Harpten yorgun çıktık, herkes terhis edilmek istiyor. On bin mili aşıp size yardım imkânsız. Rusla anlaşın' dedi. Dönüşte Londra'ya uğradık. Dışişleri Bakanı Eden ile görüştük. Ondan da aynı cevabı aldık. Eden 'Neredeyse birliklerimizde isyan cıkacak, anlaşın' diyordu... O tarihlerde Harriman Moskova'da Büyükelçi idi. Ankara'da kendisi anlattı: Batılı diplomotlar, toplanıp sabaha kadar Rus Ordularının hududu aşmasını beklemişler»[454].

Türkiye, tamamen yalnız bırakılmasına rağmen, direnmiş ve Stalin, isteklerini silâh yoluyla gerçekleştirme yoluna gitmemiştir. Fakat Sovyet istek ve tehditleri artodan kalkmış değildir. Sovyetler, Ağustos 1946'da isteklerini tekrorlamışlardır. Ancak Stalin'in ölümünden sonra, 1953'te, yeni Sovyet yöneticileri Türkiye'den toprak istekleri olmadığını açıklayacaklardır. Bu arada Türkiye korkulu yıllar yaşayacak ve ısrarla Batı ittifakını araştıracaktır. Başlangıçta isteyen biz, nazlı olan Batılılardır. ABD, 1945-1947 yıllarında Türkiye'yi tek başına bıraktığı halde, sonradan, Truman Doktrini ile «Türkiye ve Yunanistan'ı komünizmden kurtardığını» ileri sürecektir. Yunanistan için doğru gözüken bu iddia, Türkiye için doğru değildir. Bu konuda o günlerin olaylarını yakından izlemiş bulunan Prof. Ahmet Şükrü Esmer'in görüşlerini hatırlamak yararlı

olacaktır: «1945 ve 1946 yılları, Türkiye için en tehlikeli zamanlardı ve Türkiye. ittifakla bağlı bulunduğu İngiltere'yi ve Amerika'yı bu tehlike ile ilgilendirmeye çalışmışsa da, her ikisi de kımıldamamıştır. 1945 Nisanında San Froncisco'ya gittiğimiz zaman, Amerikalılara tehlikeli vaziyetimizi anlatmaya çalıştık, fakat 'merom' anlatamadık. 'Rusyo'nın kahromanca savaşması, çocuklarımızın canını kurtardı' diyorlardı.

1945 yılı Temmuz ayında, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Boydur, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Vekilliğini yapan (Vekilin kendisi Potsdam Konferansı'ndo idi) Joseph Grew'yu görerek, Amerika tarafından Moskova'da yapılacak teşebbüsün etkili olacağını söylemiş ise de, Mr. Grew baştan savma cevap vererek, eğer böyle bir tehlike varsa, bunun Birleşmiş Milletler'i ilgilendireceği cevabını vermiştir. İngiltere'nin Moskova'do Türkiye lehinde bir teşebbüsü destekleyeceğini Lord Halifax'a (Washington'daki İngiliz Büyükelçisi) söylemiş olduğunu işittiğini söyleyince, Mr. Grew bunu yalanlamış ve Halifax ile bu konuda konuşmadığını bildirmiştir.

1945 yılında Türkiye, tehlike karşısında yalnız bırakıldığı gibi, Postdam Konferansı'nda da Boğazlar meselesi gıyabında ele alınmış ve Stalin'in görüşüne uygun olarak, hem Montreux Antlaşması'nın değiştirilmesi, hem de bu değişikliklere varocak görüşmelerin Büyüklerin her biri ile Türkiye orasında ikili olarak yapılması kabul edilmiştir. Rusya'nın Çarlık zamanından beri Boğazlar meselesinin ikili (kendi ifadelerine göre Korodeniz devletleriyle Türkiye arasında) yapılmasında ısrar ettiğine göre, **Postdam kararı, Stalin için bir zaferdi. Bu karara dayanarak, Moskova,** Türkiye ile **ikili** görüşmelere girişmek için baskı yapmaya, notalar yağdırmaya başlamış ve neden sonra İngiltere ve Amerika bu görüşte olmadıklarını söylemişlerdir.

Truman yardımı 1947 Martında gelmiştir. 1945 ve 1946 yıllarında yalnız kalan Türkiye, Rus baskılarına mukavemet etmiştir. Biz, geç de olsa, yardımından dolayı Ame-

rika'ya teşekkür ederiz. Fakat bu yardımın Türkiye'yi 'kurtardığını' söylemek, tarihî vakıalara uygun değildir. Her ikide bir Johnson'un ve Dean Rusk'ın 'kurtarıcımız' olarak karşımıza dikilmelerine müsaade edemeyiz.

Bizi kimin elinden nasıl kurtardılar? Rus baskısı ağırdı, fakat savaşa varacaksa, bu noktaya 1945 ve 1946 yıllarında varabilirdi. Ondan sonra durum değişti. Rusya, işgali altında bulunan İran'dan bile, 1946'da askerlerini geri çekmek zorunluğunda kaldı, Rusya'nın Türk'lerden isteklerini silâh kuvvetiyle almayı tasarladığına dair herhangibir delil yoktur. Eğer Rusya, baskısını savaşa kadar götürseydi, Türkiye yalnız başına da savaşı kabul edecekti ve 1945'teki tutumlarına bakılacak olursa, ne müttefiki İngiltere, ne şimdi 'kurtarıcılığı' ile övünen Amerika yardımına koşmayacaktı»[56].

En tehlikeli yıllar, 1945 ve 1946 yılları olmakla birlikte, Stalin'in tehdit edici tutumu devam etmekte ve Türkiye'nin yöneticileri güvenlik ihtiyacının Batı ittifakı ile sağlanacağına inanmakta ve bu ittifakı elde etme yolunda çaba göstermektedir. Stalin karşısında yalnızlık, Kurtuluş Savaşı liderlerinde gercek bir kuşku ve kolayca silinemeyecek bir güvensizlik duygusu yaratmıştır.

Öte yandan İkinci Dünya Savaşı yılları, modern bir savaş acısından ne ölçüde hazırlıksız olduğumuzu göstermiştir. Tehlikeli yıllarda Türkiye'nin güvenliği, yalnızca Türk subay ve askerinin üstün savaşçı gücüne bağlı kalmıştır. Silâh, teçhizat, iaşe vb. bakımlarından savaş yıllarında büyük yetersizlikler görülmüştür. Türkiye'de savaşın başında bütün akaryakıt tanklarının mal depolama kapasitesi 100 bin tondan ibaretti ve bunlar kolayca tahrip edilebilecek durumdaydı. Demiryollarının taşıma kapasitesi, ihtiyacın çok altındaydı. Ordu'da pek az sayıda ve her biri bir yerden alınmış çeşitli motörlü araç vardı. İkmal işlerinde halktan toplanan atlı arabalara ve çift hayvanlarına güveniliyordu. Savaş sırasında verilen bir miktar İngiliz ve Amerikan motörlü aracı, bu güç şartlar altında, ümitle karşılanmıştır. Esasen bütün savaş boyunca

Türkiye'nin müttefiklerinden ısrarla istediği şey, silâh ve malzeme olmuştur. Savaştan sonra, Sovyet tehdidi sürerken, bu ihtiyaç yine şiddetle duyulmakta ve askeri çevreler, gözlerini ister istemez Amerikan silâh yardımına çevirmiş bulunmaktadır.

Askeri yardım gibi, ekonomik yardım da sıkıntılı savaş yıllarından sonra çekici gözükmeye başlamıştır. Savaş yılları, gerçekten çok sıkıntılı olmuştur. 1942 yılında Türkiye, her taraftan buğday yardımı istemek zorunda kalmıştır. Anglosaksonlar, Türk kamuoyunu etkilemek amacıyle, Türkiye'ye parasız buğday vermişlerdir. Almanlar da aşağı kalmamak için harekete geçmişlerdir. Diplomat Kroll'a göre, Alman buğday yardımının hikâyesi şöyledir: «Uzun çabalardan sonra 50 bin ton buğday verilmesi için İaşe Bakanlığını razı ettim. Haberi Ribbentrop'a bildirdiğim zaman, 'Bu yardımı propaganda yolunda iyice kullanmalıyız' dedi. Sonra şunları ekledi: 'Bundan dolayı yardımın buğday olarak değil de, pişmiş ekmek hâlinde verilmesine, üstüne de gamalı haç'ın konmasına karar verdim'»[43].

Yardımların, gamalı haç taşımasa bile, ne demek olduğu Kurtuluş Savaşı liderlerince çok iyi bilinmesine rağmen, başka türlü görülmemektedir. İnönü, savaş yılları içinde ister istemez askerî yardım peşinde koşulurken, şunları söylemekten kendini alamamıştır: **«Milletlerarası siyasi müzakerelerde ve herhangibir devletin temsilcileri ile bir masanın başına oturduğumuz zaman, siyasi dâvâları ve dâvâlarımızı, eşit şartlarda, açık dille ve gururla konuşuyor, savunuyoruz. Ama bu konuşmalar bitip de, iş iktisadi dâvâlara geldi mi, o zaman sesimizin tonu değişiyor. Sesimiz kısılıyor. Çünkü iğneden ipliğe kadar her şeyi onlardan istemeye başlıyoruz. İşte o vakit siyasi konulardaki sözlerimiz de kıymetlerini kaybediyor. Küçülüyoruz!»**[43a] Ne var ki savaştan sonra, yardımların ağır bedelini bile bile, Amerikan yardımı peşinde koşulacaktır. 1945 yılının sonlarına doğru, İthalât ve İhracat Bankası'nın aracılığıyle, ABD'den 300 milyon dolar borç istenecektir:

Amerika, pek oralı olmayacaktır. 1945 yılında 25 milyon dolar yardımla yetinecektir. Ayrıca, denizaşırı askerî malzeme artıklarını satın almak için, Türk parasıyla ödenmesi mümkün olan 10 milyon dolarlık bir kredi verecektir. Anlaşmaya göre, bu Türk paraları Amerikan personelinin ücretlerini ödemenin yanı sıra, «harsi, terbiyevî ve insanî gayelerle» kullanılabilecektir.

ABD, «Marshall Yardımı»ndan do Türkiye'nin yararlanmasına önce karşı çıkacaktır. ABD, bu tutumunu ancak Türkiye'ye büyük ihtiyacı olduğunu anlayınca değiştirecektir.

İŞBİRLİKÇİ YÖNELİŞ

Savaştan sonra, iç gelişmeler dolayısıyle, Türkiye'de büyük toprak ve ticaret çıkarlarının ön plana geçtiğini belirtmiştik. İçeride, «Toprak reformuna hayır», «Köy Enstitülerine paydos» sloganlarıyle ortaya çıkan bu çevreler, Batı ittifakının ve yabancı sermaye ile dış yardımların baş savunucularıdırlar. Artan ticari ilişkilerden, yabancı sermayenin gücünden ve tekniğinden, dış yardımlardan ve yabancı firma mümessilliklerinden onlar yararlanacaklardır. Batı ve Amerikan ittifakı, çok partili hayota geçişle güçleri daha da ortan bu sınıfların çıkarlarına tamamen uygundur. Türk bürokrasisinin içinde, başından beri var olan «Tanzimat Batıcısı» kanat, bu yolda büyük toprak ve ticaret çıkarlarını tamamen desteklemekte, onların ateşli savunuculuğunu yapmaktadır. 7 Eylül 1946 devalüasyonu ile, ithalâtçı ve ihracatçılara büyük spekülatif kazançlar sağladığı ileri sürülen bir Ticaret Bakanı, 1946 Aralık ayında Meclis'te yaptığı bir bütçe konuşmasında devletçilik dönemini, Türkiye'nin iflâsı olarak ilân edebilmektedir: «Biz 1939 yılına ödeme aczi ile girdik. Maalesef söylüyorum. 1939 harp yılı gelmiş çatmamış olsaydı, bizi borçlarını ödemeyen memleketler listesine kaydedeceklerdi. Maalesef böyle bir felâketten daha büyük bir felâketle ancak kurtulabilirdik. Çünkü muhtelif memleketlerin bizde

bloke paroları vardır. Mallarını alıyorduk. Paralarını vermiyorduk. Bunların yekûnu 80 milyon lirayı mütecovizdir. Amerika'dan mal getirtiyorduk. Aşağı yukarı siparişlerimiz kabul edilmez olmuştu. Çünkü 9 ay evvel getirdiğimiz malların bedellerini ödeyemiyorduk... O vakit bu vaziyette harp ekonomisinin kapalı hayatına girişimiz ve bu vaziyette kalışımız bizim için kurtarıcı bir nimet oldu...»

Bu görüşe göre, «borçlarını ödeyemeyen memleketler listesine kaydedilmekten» kurtulmanın yolu, Batı'ya, daha doğrusu Amerika'ya sığınmaktır. Kudreti artan sınıfların taleplerini dile getiren bu görüşler karşısında direnebilmek, istenilse bile, kolay değildi.

Türk dış politikasındaki Amerikancı yönelişe, çabucak susturulan dar bir sol çevre ve eski CHP kadrosundan pek az kişi, bağımsızlığımız açısından karşı çıkma cesaretini gösterebilecektir. Fakat Anglosakson çevrelerinin çok eskiden beri tanıdıkları Hasan Saka, Amerika ile imzalanan yardım antlaşmasından sonra, 1947 Temmuzunda Meclis'te, bağımsızlığımız açısından hiçbir endişeye yer olmadığını açıklayacak ve mesele halledilecektir: «...anlaşma aleyhine yapılmış olan neşriyat, Türkiye'nin bir yardım vesilesiyle, iktisadî serbestisinden fedakârlık ediyor telâkki ve mütalâasında bulunanlar, bilhassa mukavelenin ve kanunun neşrinden sonra, niyetleri samimî ise, kendilerine teşekkür ederim. Mutmain olsunlar. Ne Türk Hükümetinin, ne de Amerikan Hükümetinin tarihinde herhangibir mukavele, yardım yoluyla müstakil, bağımsız bir devletin bağımsızlığına aykırı bir teşebbüs gösterilebilir».

Böylece, 1947 yılından başlayarak, yalnız Türk dış politikasına değil, iç politikasına da, Amerikan faktörü, etkili bir güç olarak yerleşmiş bulunmaktadır.

EKONOMİK SİSTEM KAVGASI

ABD, 1946 yılı sonlarına kadar, atom bombası tekelinin verdiği güven içinde yaşamıştır. Bütün halklar gibi,

Amerikan halkı da, savaştan bıkkındır. Bu şartlar altında ABD, askerlerini terhis etme, savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçme çabası içindedir. ABD'nin «kabuğuna çekilme» fikri güçlü gözükmektedir. Bu nedenledir ki, ABD, Türkiye'nin Sovyetler Birliği tarafından yutulma ihtimali karşısında ilgisiz kalmıştır. Fakat 1946 yılı sonlarından bu yana, ABD'nin pasif tutumu değişmeye başlamıştır. Doğu Avrupa'da komünist rejimlere kayışın hızlanması, Yunanistan'da komünistlerin lehine bitebilecek bir iç savaşın sürüp gitmesi, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde komünist partilerin iktidarı ele geçirme ihtimalinin belirmesi, Çin'de komünistlerin gittikçe ağır basmaları ve daha birçok azgelişmiş ülkede solcu ayaklanmalarının görülmesi, kapitalist sistemin geleceği bakımından ABD'yi endişeye düşürmüş ve atom bombasının komünizmi önlemeye yetmediğini gören Washington, kapitalizmin dünya sistemini ayakta tutmak amacıyla harekete geçmiştir. Nasıl Sovyetler Birliği gittikçe daha fazla sayıda ülkenin komünist sistemi benimsemesini —hiç değilse kapitalist olmayan bir yol tutmasını— arzularsa, ABD de kapitalist kampın lideri olarak, kapitalizmin dünya hegemonyasını sürdürmek ve İngiltere ile Fransa'dan boşalan yeri doldurmak için dünya sahnesine fırlamıştır. Dâva, yalnızca Sovyetlerin muhtemel saldırılarını önlemek değil, kapitalist sistem içinde bulunan gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin, hiçbir dış müdahale olmasa bile, kendi iç gelişmeleriyle kapitalizmden sosyalizme kayışlarını durdurmaktır. Bu nedenle, Amerikan ittifakı, askerî ve iktisadî yardımları, iki devletin bir ortak düşmana karşı klasik işbirliğinden ibaret kalmayacak, ABD, ilişki kurduğu ülkelerin belli bir ekonomi sistemini benimsemesini, belli bir kalkınma yolu izlemesini sağlamaya önem verecektir. Dünya çapındaki bu ekonomik sistem savaşında, ABD, kapitalizmden yana güçleri kuvvetlendirmeye, kapitalizme karşı olan güçleri zayıflatmaya ve etkisiz kılmaya çalışacaktır. Azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin temsilcileri, sömürge ya da yarı-sömürge düzeninin ürünü olan büyük toprak ve ticaret çıkarlarıdır.

ABD, bu çıkarları güçlendirmeye ve bunlardan sanayici imal etmeye yönelecektir. Sömürge ya da yarı-sömürge ilişkilerinin büsbütün tasfiyesini ve toplumsal devrim yoluyla bağımsız kalkınmanın gerçekleştirilmesini isteyen güçleri ise, ABD, ister istemez karşısına alacaktır. Böylece, ABD ittifakı ve yardımları, Sovyet tehlikesine karşı bu ülkeleri korumakla kalmayıp, aynı zamanda kurulu düzen ve bu kurulu düzenden yararlananlar hesabına, karşı-devrimci sınıfsal bir karakter taşımaktadır. Bunun içindir ki, ABD, tutumunu haklı göstermek amacıyla, milletlerarası hukuk alanında «dolaylı saldırı», «silâhsız saldırı» gibi yeni kavramlar geliştirmek ihtiyacını duymuştur. Saldırganı yalnızca Sovyetler Birliği, Çin diye değil, çok daha geniş ve müphem biçimde «milletlerarası komünizm» olarak tanımlamaya yönelmiştir. Uygulamalar, antiemperyalist nitelikteki komünist olmayan birçok milliyetçi-devrimci hareketin «milletlerarası komünizmin eseri» ilân edildiğini gösterdiğine göre, bu kavramdan beklenen hizmetin ne olduğu açıktır. Böylece dış saldırıya karşı korunma, «iç saldırı»ya karşı korunmayı da kapsamakta ve son çözümlemede, komünizm ile iç ve dış mücadele, kurulu düzenin uydulaşmış egemen sınıfları ile Batı kapitalizminin çıkarlarının savunulmasını ifade etmektedir. Prof. Mehmet Gönlübol, savaş sonrası yıllarında pek iyi görünmeyen, fakat bugün artık gizlenmesi mümkün olmayan bu gerçeği şu sözlerle belirtmektedir: «Azgelişmiş ülkelerin... devrimci çabaları, başlıca iki amaca yönelmişlerdir:

1. İçerde Ortaçağ'ın debereylik veya yarı-derebeylik kalıntılarını silmek,

2. İster siyasi, ister ekonomik nitelikte olsun, sömürgeleşmeye ve dış tahakküme karşı direnmek.

Kısaca, azgelişmiş ülkeler, hem iç düzenleri, hem de dış ilişkileri bakımından statükoya karşı bir durum olmışlardır.

Azgelişmiş ülkelerin bu amaçlara ulaşmak yolundaki çabaları, iki büyük devletin farklı biçimdeki dış davranışları ile karşılaşmaktadır. Sovyetler Birliği, Bolşevik ihtilâ-

linden beri, içerde ve dışarda statükoya karşı durum almış, bir yandan kendi toplumsal düzenini değiştirirken, diğer yandan da dışarıda, dünyanın neresinde olursa olsun devrimci hareketleri desteklemiştir. Bu devletin, Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye yaptığı yardım, belki de bu çeşit yardımların ilkini teşkil etmiştir. O zamandan günümüze değin geçen süre içinde Sovyetler Birliği bu davranışında tutarlı ve kararlı görünmüştür. Sovyetler Birliği'nin bu davranışına karşılık Amerika Birleşik Devletleri bir yandan uluslararası alanda statükoyu korumaya çalışırken, diğer yandan da azgelişmiş ülkelerin iç düzenlerine karşı tutucu bir tavır takınmıştır. Gerçekten Amerikalı yetkililer, kendilerinin de devrimci bir geçmişe sâhip olduklarını iddia ettikleri halde, bu devlet dünyanın neresinde olursa olsun, çoğu zaman tamamen yerli olan ve komünist nitelik taşımayan devrimci hareketlerin, komünistler tarafından yönetildiğini veya komünist sızmalar sonunda ortaya çıktığını iddia ederek bu hareketleri bastırmak teşebbüsünde bulunmuştur. Çağdaş siyasal tarih, bu konuda örneklerle doludur. İran'da Musaddık'ın, Mısır'da Nâsır'ın, Kongo'da Lumumba'ın, Gana'da Nkrumah'ın vb.'nın giriştikleri devrimci çabalarda en büyük engelin, Amerikan Casusluk Teşkilâtı'ndan geldiğini bugün bizzat Amerikalılar itiraf etmektedirler»[1].

Amiral Sezai Orkunt da, 12 Ağustos 1968 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, Batı devletlerinin yalnız komünizme değil, yabancı sermaye imtiyazlarına alehtar Atatürk Türkiyesi tipi milliyetçi-devrimci rejimlere de karşı olmalarının nedenini şöyle açıklamaktadır: «Batı devletlerinin denizaşarı sermaye yatırımları, bu sermayenin yatırıldığı topraklarda kendisine bağlı veya hiç değilse taraftar siyasî ve askerî bir istikrar arar. Bunun en ilkel ve rahat ortamı sömürgedir. Sömürgecilik terk edilmiş olduğuna göre, arkasında devletinin ağırlığı olan yabancı sermaye, çalışacağı topraklarda ya liberal bir iktisadî düzeni veya sermaye düşmanlığı yapmayan bir rejimi arzular. Krallık veya Batı anlamı içinde demokratik bir idare şekli, ser-

maye için fark etmez. Her iki ortamda da bu sermaye, gelişme zemini bulur. Ancak, bu sermayenin en çok çekindiği husus, bir tarafta komünizm, diğer tarafta ihtilâlci milliyetçilik akımlarıdır.

Komünizm, oturduğu sert sosyalist temel ve tedbirler bakımından imtiyazlı yabancı yatırımlara kat'iyen tahammül etmez. Onun girdiği yerden yabancı sermaye ya kaçar, veya massedilir. Yabancı sermaye, haklı olarak, komünizm kadar katı devletçilik ve milliyetçilik anlayışlarından da korkar. Bunun içindir ki Amerikalı, hem yatırımlar, hem de onun doğurduğu siyasî sebepler yüzünden, barutun icadından sonra en tehlikeli keşfin milliyetçilik akımları olduğunu ifadede zaruret duymuştur.

Bu itibarla, reformlar için dış yatırımlara veya hammedde kaynaklarına ihtiyaç duyan büyük sanayi memleketleri, kendi pazarlarının, pazar olması muhtemel sahaların ne komünizme kaymalarına ve ne de milliyetçi bir sosyalizm izlemelerine açık veya kapalı her metod ile karşı koymak isterler».

ABD, komünizmle mücadele ederken, yalnız komünizmle değil, sermayesi için komünizm kadar tehlikeli saydığı milliyetçi, devrimci ve devletçi hareketlerle de mücadele etmektedir. Bu mücadeleyi ABD, kendi sermayedar sınıflarıyla işbirliğine istekli bulunan sınıfların egemenliğindeki güçlerin iktidara gelmesini sağlamak, ister komünist, ister milliyetçi olsun öteki güçleri toptan komünist sayarak karşısına atmak suretiyle yürütmektedir.

İşte antikomünizm ideolojisine sarılarak yürütülen dünya egemenliği mücadelesinin altında böyle bir sınıfsal gerçek yatmaktadır. Nitekim bugün de NATO ve İkili Anlaşmalar tartışmaları, milli güvenlik endişelerini aşan bir anlam taşımakta ve milli güvenlikten çok, sınıf çıkarları savunulmaktadır. Prof. Gönlübol'un sözleriyle: «Memleketimizde dış politika kararlarının büyük çoğunluğu, siyasal iktidarın gücünü pekiştirecek veya büyük iş çevrelerinin çıkarlarını koruyacak biçimde alınmaktadır»[450].

Özetlersek, savaş sonrası yıllarında Türkiye'nin Amerikan ittifakı peşinde koşması, içeride gücü artan sınıfların yararına olmuştur. Bu ittifakla, o sınıflar daha da güçlenecektir. Ne var ki, savaş sonrasının olağanüstü şartları ve Stalin'in tehditleri, milli güvenlik endişesiyle hareket eden çevreleri de Amerikan ittifakını aramaya itecektir. ABD'nin nihayet 1947 yılında Türkiye ile ilgilenmesi, Truman Doktrini'nin ilânı ve Amerikan savaş gemilerinin 1946'dan başlayarak Türk limanlarını ziyareti, hoşnutlukla karşılanacaktır. ABD, başlangıçta Türkiye ile bir ittifaka gitmekten kaçınacaktır. Gerçi Truman Doktrini ile, Türkiye'ye askerî yardım yapmaya başlayacaktır. Ama bu üniü doktrin, iki taraflı bir savunma anlaşması değildir. İngiliz Enteliijans Servisi'nin ön planda kişilerinden biriyken Sovyetler hesabına casusluk eden Kim Philby'nin hatıralarında yazdığına göre, Washington ve Londra, o tarihlerde Türkiye'yi savunmayı düşünmemektedirler. Philby, Savyet işgalinden sonra gerilla savaşının şartlarını hazırlama göreviyle, 1947 yazında Türkiye'ye gönderilmiştir. Philby, görevi hakkında şunları yazmaktadır: «Anglo-Amerikan planının böyle bir savaş patlar patlamaz Türkiye'yi kendi kaderine terk etmek olduğu, Türklere açıklanamazdı. Kesin olarak inanılıyordu ki, Türkler, bu planlar hakkında en küçük bir kuşku duyarlarsa Batı'ya karşı itimatları kalmayacaktır»[41]. Nitekim Türk yöneticileri de, Truman Doktrini ile, ülkenin güvenliğinin sağlandığı konusunda olmadıkları için, ittifak aramakta devam etmişlerdir. NATO'ya girme yolunda çaba göstermişlerdir. Türkiye, NATO dışında bırakılınca endişeye kapılmışlar, Amerika ve İngiltere'nin katılacağı bir Akdeniz Paktı tasarısını ileri sürmüşlerdir. Washington, Amerikan kamuoyunun NATO'ya bile güçlükle razı olduğu bu taahhütlerin Doğu Akdeniz'e uzatılmasını asla hoş karşılamayacağı gerekçesiyle, ittifak isteğini reddetmiştir. Ne zaman ki, Washington, Türk topraklarında Amerikan üsleri kurmak ihtiyacını duyacak, işte ancak o zaman Türkiye'nin NATO'ya alınmasını sağlayacaktır. ABD, Türkiye'nin 1952 yılında

NATO'ya girmesiyle, bu antlaşmanın üçüncü maddesine dayandırılan ve gizli tutulan «ikili anlaşmalar»la Türkiye'de üsler kurulacaktır.

ASKERİ YARDIMLAR

1947 yılında üsler, henüz söz konusu değildir. ABD, o tarihlerde kendi askerlerinin dışında askere ihtiyacı olacağı düşüncesiyle, Amerikan anlayışına uygun ordular kurma çabasındadır. Nitekim Truman'ın Ekim 1949 tarihli «Karşılıklı Savunma Yardımı Kanunu» gerekçesinde bu tutum açıklanmaktadır: «Yabancı hükümetlere yapılacak yardımlar, onların iktisadî ve siyasî güvenliklerini sağlamakla beraber, aslında Amerika'nın güvenliği uğrunda yapılmış yardımlar olarak düşünülmektedir. Amerika'nın bu güvenliğinin arttırılması için, yabancı devletlerin askerî güçlerini arttırma yönünde çaba göstermelerini istememiz gereklidir». Bu görüşü desteklemek için, ABD yardım kanunlarında, bir Amerikan erinin giderinin 4500 dolar, yardım alan ülke erinin ortalama giderinin ise 540 dolar olduğu, hizmetin sekizde bir ucuzlukla sağlandığı sık sık belirtilmektedir. Prof. Baade, bu mantıkla şu hesabı yapmaktadır: «Bir Amerikan tümeninin Amerikalılara maliyeti 500 milyon dolar, bir Alman tümeninin Almanlara maliyeti 250 milyon dolardır. Alman tümenini ölçü alırsak, Türkiye'nin Batı savunmasına katılma payı 18 tümen X 250, yani 4,5 milyar dolardır»[102].

Fakat Washington'da yapılan bu hesaplar, Ordu'da modern silâhlara büyük ihtiyaç duyulduğu için, o zamanlar Ankara'da pek yapılmamaktadır. 1947 tarihli Askerî Yardım Anlaşması ile, silâhların «verildikleri gayelerden başka bir gayede kullanılmasına» ABD'nin müsaade etmeyeceğini kabullendiğimiz halde, bu taahhüdün anlamı, ancak 1964 yazında Johnson'un, «Bu silâhları Kıbrıs'ta kullanamazsınız!» diye İnönü'ye mektup yazması üzerine kamuoyunca onlaşılacaktır.

O günleri yaşayan bir subay olarak Orhan Erkanlı,

askerî yardım yoluyla, Amerika'nın kendi anlayışına göre Türk Ordusu'nu düzenlemeye koyuluşunun hikâyesini şöyle anlatmaktadır: «1947 senesinde Truman Doktrini... ile başlayan Amerikan askerî yardımı birçok tabiî neticeleri de beraberinde getirdi. Ankara'da bir 'Amerikan Askerî Yardım Kurulu' faaliyete geçti. Bu kurula bağlı olarak tümenlere kadar her büyük karargâha birer askerî ekip (Field Team) verildi (İkili anlaşmaların çoğu Amerikan Askerî Yardım Kurulu Başkanları ile Türk Hükümetinin yetkilileri arasındaki özel görüşmelerde vücut bulmuştur).

Amerikan silâh ve malzemesinin kullanılmasını öğretmek için, ordumuzun çeşitli mekteplerinde Amerikalıların nezaretinde kurslar açıldı ve birçok subay ve astsubayımız aynı maksatla Batı Almanya'ya, Amerika'ya kurslara gönderildiler. (Bu arada biz de Batı Almanya ve Amerika'daki bütün kurs ve okullara gittik, geldik, bu dönemi teferruatıyle yaşadık).

Harp dışında kalmamıza rağmen, harbin bütün ağırlığını, sosyal ve ekonomik tahribatını sırtında taşıyan Türkiye, her şeye muhtaç durumda idi. Bu ihtiyaç ve bir an evvel güçlü bir orduya sâhip olmak arzusu, bizi, Amerika ne verirse (bilgi, malzeme, silâh ve hatta postal ve çorap) onu almaya zorladı. Türkiye, mutlak bir samimiyet ve sâfiyetle, silâhlı kuvvetlerinin kontrolünü, eğitim, organizasyon ve lojistik destek bakımlarından Amerikalıların eline bıraktı. Fakat Amerika cömert olduğu nispette, hesaplı ve geleceğe ait planlı bir çalışma içinde olduğundan, malzeme, silâh ve bilgi ile beraber, kendi askerî usullerini de Türkiye'ye getirdi, bütün ikmal kaynaklarımızı elinde topladı. Tek satıcı, tek verici durumuna geldi.

Kısa zamanda ordumuzun kuruluşunu da değiştirdik. Kuruluşları, Amerikalılara benzetirken, personel ve malzeme kadrolarını da aynen aldık. Siyasî alanda hükümeti büyüleyen 'Küçük Amerika' olma hayali, askerleri de sardı ve 'Kardeş Amerikan Ordusu' olmak hedefine doğru süratle yol aldık.

Bu Amerikalı profesöre göre, 1952 yılında, Türkiye'deki Askeri Yardım Kurulu (JAMMAT), ordu karargâhlarına ve yardım alan tümen, tugay ve alaylara (field training) için Amerikan ekipleri yerleştirmiştir. Bu «ekipler, esas itibariyle, istişari birliklerdir, 'teftiş' sözünün kullanılmasından kaçınılmıştır. Bu ekiplere, potansiyel olarak tehlikeli bir durum yüzünden ihtiyaç duyulmuştur. Görülmüştür ki, Amerikan yardımından sağlanan taşıt araçlarının yüzde 40 ilâ 50'si kullanılmaz haldedir. Bunun nedeni bakımsızlıktır... 1952 sonunda araçların hemen yüzde 90'ı yeniden işler duruma getirilmiştir». Araçların bakımındaki bu düzelme, Amerikan ekiplerinin doğrudan doğruya müdahalesi ile gerçekleştirilmiştir. Türkiye'ye kabul ettirilen usul şöyledir: Türk birliklerinde bulunan Amerikan ekibi, teçhizat ve eğitim bakımından bir yetersizlik görünce, ne yapılması gerektiği hususunda, birlik kumandanına hemen «tavsiye»de bulunmaktadır. Eğer kumandan bu tavsiyeye uymayı reddederse, ona, meselenin Ankara'ya yazılacağı söylenmektedir. Kumandan yine de diretirse, bir raporla durum, Ankara'daki Askeri Yardım Kurulu'na bildirilmektedir. Mesele, orada Türk Genelkurmoyu'nun ilgili kişileriyle birlikte bir sonuca bağlanmaktadır. Profesör, bu mekanizmanın mükemmel işlediğini ve Amerikan ekibinin birliklerde sözünün dinlendiğini yazmaktadır[165].

Bu çobalarla, ABD'nin, kendi ideolojisini benimsemiş bağımlı ordular kurma amacını güttüğü şüphesizdir. Bu cabalar, Atatürkçü ve milliyetçi geleneğe sâhip Türk Ordusu'nda etkisiz kalmıştır. Ama ABD, başka ülkelerde aynı metodlarla, Orhan Erkanlı'nın deyimi ile, «uydu ordu»lar yaratmıştır.

AMERİKAN KALKINMA MODELİ

ABD bir yandan askeri yardım yoluyla Ordu ile uğraşırken, öte yandan iktisadi yardım yoluyla, Türk ekonomi politikasını etkilemeye yönelmiştir. Fakat bu konuda da

ABD, önceleri nazlı davranmıştır. 1947 Martında, Amerikan Meclisi'nde konuşan hükümet sözcüsü, «Türkiye malî yardım talep etmek üzere, müteaddit defalar Amerika'ya müracaat etmiştir, Fakat Amerikan Hükümeti, bu müracaatların bazılarını müsait karşılayacak durumda değildir» demektedir. ABD, o tarihe kadar Türkiye'ye 41 milyon doları bulan krediler açmıştır. Bütçesinin yarısına yakın bir kısmını savunmaya ayıran Türkiye'nin ağır bir askeri yük altında bulunduğunu kabul etmekle birlikte geniş ekonomik yardımlardan kaçınmıştır. Nitekim Marshall Planı'ndan Türkiye'nin yararlanması konusunda, ABD, önce isteksiz davranmıştır. Türkiye, Marshall Planı'ndan 615 milyon dolar yardım istemiştir. Amerikalı uzmanlar, bir rapor hazırlayarak, Türkiye'nin yardıma ihtiyacı bulunmadığını, savaş yıllarında bir tahribata uğramadığını, yeterli döviz ve altın stokuna sâhip olduğunu, sanayi üretiminin savaş öncesi yıllarına nazaran arttığını belirtmişler ve Türkiye'nin yardım görmek şöyle dursun, Avrupa'nın kalkınmasına yardım edebileceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, Türkiye, kalkınma programının finansmanını kendi başına karşılayabilecek durumdadır. Türk Dışişleri Bakanı ise, Amerikalı uzmanların iddialarını kabul etmekle birlikte, vardıkları sonucun yanlış olduğu, Türkiye'nin makina ve teçhizat için yardıma ihtiyacı bulunduğu görüşünü savunmuştur. Nihayet ısrarlı çabalarla Türkiye, Marshall Planı'na alınmış ve 8 Temmuz 1948'de Türk Parlamentosu, ABD ile Türkiye arasındaki İktisadî İşbirliği Anlaşması'nı onaylamıştır. 1948 sonbaharında da yardım programına nezaret için bir Amerikan misyonu Türkiye'ye yerleşmiştir. Ama ümit edilen miktarda yardım alınamamıştır. 1949-1950 malî yılı sonunda, Amerikan yardımı ancak 180 milyon doları bulacaktır.

Türkiye'nin Marshall yardımından yararlanması, şu gerekçeyle kabul edilmiştir: Savaştan yıkık çıkan Avrupa'nın gıdaya ve hammaddeye ihtiyacı vardır. Türkiye, aldığı yardımlarla tarımını geliştirecek ve Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu hâline gelecektir. Buna karşılık, sanayi

mamullerini Avrupa'dan olacoktır. Atatürk dönemlnde amaç, sanayi ülkesi olmak iken, Marshall yordımı ile amaç, Avrupa'nın tarım ülkesi olmaktır.

ABD ve ABD egemenliğindeki milletlerorası kurumlor, böylece Türkiye'nin ekonomi politikasını çizmeye koyulmuşlardır. Esasen daha 1946 yılından boşloyarak, Türk kalkınmasında Amerikan görüşleri egemen olmoya başlamıştır. ABD, devletçiliğin bırakılmasını, özel teşebbüsün ve yabancı sermayenin teşvik olunmasını, devletin sanoyiden çok bayındırlık işlerine yatırım yapmosını istemektedir. «Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi» adlı Thornburg Raporu, Türk ekonomisine Amerikan müdahalesinin aşırı bir örneğidir. Rapor, ABD'nin, «Türk ekonomisinin kolkınması için yardımlarda bulunup bulunamayocoğı, ne gibi yardımlara ihtiyaç olduğu ve bunların ne şekilde yapılacağı» hususunda vereceği kararlarda ilk verileri sağlamak amacıyle hazırlanmıştır. Raporda devletçiliğe son verilmesi fikri ileri sürülmektedir: Türkiye'de **«sınai kalkınmanın ilk devresinde, hususî teşebbüsün rolünün tanındığı doğrudur. Fakat memleketi kurma işini Devletin kendi üzerine alacağını Hükümetin resmen ilân etmesi üzerine, hususî teşebbüsün sanayi sahasındaki inkişafı birdenbire durmuştur».**

Atatürk dönemindeki kalkınma çabasını böylece eleştiren Amerikan iktisatçı, Türk devlet adamlarının, kendisine hükümetin özel teşebbüse çok önem verdiğini ve gelişmesini orzuladığını açık olarak ifade ettiklerini yazmakto, fakat «biz söze değil, eyleme bakarız» demektedir: «Bu hususta son zamonlarda yapılan beyanlar, dış yardım temin arzusu ve samimî olarak yapılmış olabilir. Ancak bunun do söz vermekten ziyade, içraotla ispat olunması lâzımdır»[46].

Thornburg, bundan sonra hayret verici tavsiyelerini sırolamoktadır: Karabük Demir-Çelik Fabrikası tasfiye edilmelidir. «Korabük'ü Türk halkının hakikî ihtiyaçlarının temini uğrunda feda etmek, ilgili Türk makamlarının cesareti ve gerekli değişikliğin tahokkuku için Türkiye'ye yar-

dım edebilecek Amerikalıların bilgi ve hüneri için bir imtihan olacaktır»[467].

Savaştan sonra hazırlanan kalkınma planında yer alan projelerin hiçbiri «Amerikalı sermayedarlara tavsiye edilecek» nitelikte değildir. Türkiye 125 lokomotif imal edebilecek bir fabrika kurmak için Amerikan İthalât ve İhracat Bankası'ndan 14 milyon dolar kredi istemiştir. Thornburg, projeyi veto etmektedir: «Esas itibariyle ziraatçi olan ve ziraat için lüzumlu olan çelik sapan ve sair malzemeyi henüz yapamayan bir memleketin lokomotif inşa etmek arzusu mevsimsizdir. Türk makamları bu şekilde düşündükleri müddetçe dolarlarımızın ve bu gibi makinaları imal edecek fabrika malzemelerimizin vatanımızda kullanılması daha iyi olacaktır»[468].

Türkiye'nin makina ve matör imali projesi de reddedilmektedir: «Uçak ve diesel matörleriyle sair girift makinalar imali için Ankara'da bir fabrika tesis etmek tasavvuru da aynı sınıfa dahil edilebilir. Lokomotif imaline ve bu sayfalarda zikrettiğimiz sair imalâta ait tasavvurları da aynı şekilde telâkki etmemiz lâzımdır. Bu gibi tasavvurları hazırlayan veya mütalâa eden kimselere Amerikalılar iyi mesai arkadaşı nazarıyle bakamayacakları gibi, memleketin mali kaynaklarını böyle projelere tahsis eden bir hükümetin de yabancı sermayedarlara itimat telkin ettiği iddia olunamaz»[469]. Türkiye, basit tarım araçları imali ile yetinmeli, bunların bile bir kısmının montajından öteye gitmemelidir. «Mahsulün istihsalinde, çoğu sapan, el âletleri ve araba gibi basit âlât ve edavata lüzum vardır. Bunların bir kısmı Türkiye'de imal olunabileceği gibi, diğerlerinin montajı da Türkiye'de yapılabilir... Amerika'da ziraat âletleri imali ile iştigal eden kimseler, hangi ziraat âletlerinin mahallen imal olunması, hangilerinin montajının mahallen yapılması ve hangilerinin de mamûl olarak ithal olunması lâzım geleceğini pek iyi tâyin edebilirler»[470]. Türkiye'de sınai gübre fabrikası kurmaya dahi şimdilik ihtiyaç yoktur: «Türk tarımında sunî gübre hâlen mübrem bir ihtiyaç arzetmemektedir. Bir gün belki mübrem bir ihtiyaç

labilir. Fakat hâlen daha büyük bir hububat istihsalini evzi imkânları bulunmadığından sunî gübreye o kadar ühim bir ihtiyaç nazarıyle bakamayız»[171]. Thornburg, erli-yabancı özel teşebbüsün aleyhinde olacağı için Türk Hükümetine gemi almak üzere bile kredi verilmesine karıdır: «Türkiye'nin deniz sanayiinin inkişafında faydalı bir ol oynayabilecek olan hususi teşebbüsün çok aleyhinde lacağı için Türk Hükümetine gemi mübayaası için dor kredisi vermek doğru değildir»[172]. Amerikan sermayesi dına konuşan Thornburg'a göre, Türk Hükümetinin yacağı en iyi iş, yabancı sermayeye de yerli sermaye ile şit haklar tanıyan bir yabancı sermayeyi teşvik kanunu ıkarmaktır. «Aleyhte ve keyfi muameleye maruz kalmacaklarına dair hükümetin hususi teşebbüse teminat ermesi, ilk nazarda kapitülasyonlarla suni bir benzerlik rzedeceğinden, Türkiye'de bidayette pek hoş karşılanmabilir. Maamafih, kapitülasyon ile bunun arasında büyük ark vardır. Kapitülasyonlar sadece ecnebileri ve bunların Türk halkının zararına olan imtiyazlarına müdahaleye karı himaye etmiştir»[173]. Halbuki şimdi, yerli-yabancı sermayeye eşit teminat söz konusudur. Thornburg, ayrıca Amerikan sigorta şirketlerinin ve bankalarının Türkiye'de ubeler açmalarını, kamyonla yük taşıma işinde Amerikan tecrübe ve müteşebbisliğinden yararlanılmasını, Türk daresinde Amerikan müşavir firmalarının seçeceği uzmanlar kullanılmasını istemektedir. Thornburg, Amerikan yayınlarının Türkiye'ye girmesi işini bile unutmamaktadır: «İyi seçilmiş Amerikan kitap ve mecmularının daha büyük sayılarda bulundurulması esaslı bir ihtiyacı karşılayacaktır. Amerikan romanları, milli bir vasıf olan yeni bilgi ve fikirleri aksettirmek veya bazı hallerde yaratmak bakımından faydalıdır. Her ne kadar kitap ve mecmualarda ileri sürülen bütün fikirler, Amerika'da bile faydalı bulunmazsa da, sağlam bir cemiyette iyi fikirler, kötülere her zaman galebe çalar... Kitap ve mecmuaların muhtevisından birçok Türk yayınları da istifade edebilir»[174].

İşte Amerikan yardımı, buna benzer fikirlerle Türki-

ye'ye gelmektedir. İşin dikkat çekici yanı, bu fikirlere sâhip olan ve bunları hayasiyet kırıcı biçimde açıklayan Thornburg'un o yıllarda ülkemizde itibarlı bir kişi olmasıdır. Thornburg'tan basında, özellikle Vatan gazetesinde, «Büyük Türk dostu» diye söz edilmekte ve görüşleri övülmektedir.

Türk Hükümeti'nin, ekonomi politikamızın tespitine yardımcı olacak incelemeler yapmak üzere çağırdığı Dünya Bankası Heyeti'nin hazırlağı rapor da, Thornburg Raporu gibi itibar görecektir. Halbuki Heyet Başkanı Barker'in adıyle anılan bu raporda da, daha ağırbaşlı bir dille ifade edilmekle birlikte, benzer tavsiyeler yer almaktadır. Nitekim Barker Raporu, sonayie öncelik tanınmasına karşıdır: «Türkiye'nin sanayileşme hedefini terk etmesini tavsiye edecek değiliz. Fakat biz, bu hedefe varmanın en kestirme yolunun, tarımsal gelişmeye önem vermek olduğunu tavsiye ediyoruz». Barker Raporu ile sunulan reçete, şöyle özetlenebilir: Şümullü bir planlamaya gidilmelidir. Kalkınmada ağırlık, tarıma ve hammadde üretimine verilmelidir. Devletcilik tasfiye edilmeli, özel teşebbüse her alan açılmalı, yabancı sermayeyi engelleyen mevzuat değiştirilerek yabancı sermaye getirilmelidir. Enflasyon ve dış ödeme güçlüğü tehlikeleri düşünülerek, kalkınma hızı yüksek tutulmalıdır.

ABD, bu görüşleri, yardımlar üzerinde kurulan denetim yoluyla, geniş ölçüde empoze etmesini bilmiştir. Marshall yardımı mekanizması şöyle işlemiştir: Yardım alan ülke, toprakları üzerinde yerleşmiş Amerikan Yardım Heyeti'ne isteklerini bildirmektedir. İstekler, Washington'daki Ekonomik İşbirliği İdaresi'ne iletilmektedir. Bu idare, uygun gördüğü istekleri Amerkan piyasasından satın alarak yerine getirmekte ve özellikle Amerikan gemileriyle bunları yardım gören ülkeye sevk etmektedir. Yardım miktarı ve yardımın hangi alanlara yöneltileceği konusundaki tartışmalar, ABD'ye, söz konusu ülkenin ekonomi politikasını etkileme olanağını getirmektedir. Üstelik, verilen yardımların, Türk parası karşılığı, Merkez Bankası'nda

ABD adına bir hesaba yatırılmaktadır. Karşılık paralar denilen bu fonun kullanılışı, Amerika'nın müsaadesiyle mümkün olduğu için, ABD'ye ikinci bir müdahale olanağı sağlamaktadır.

ABD, bu olanaklardan, bir yandan Amerikan sermayesinin çıkarlarını gözetmek, öte yandan büyük toprak ve ticaret çıkarlarını geliştirmek, onları birçak halde yabancı sermaye ile işbirliği hâlinde ve genellilike hafif tüketim sanayiine yöneltmek için yararlanmıştır. Devletin olanakları da, bu politikaya uygun biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Savaş öncesi dönemde, yalnızca devletin yardımlarıyle «millî bir kapitalizm» kurmak söz konusu iken, şimdi devlet gücüne, Amerikan Hazinesinin yardımları ile yabancı sermayenin gücü eklenmiştir. Böylece kapitalist sınıf, savaş öncesi dönemle kıyaslanamayacak ölçüde büyük destek görecek ve çok daha hızlı bir gelişme gösterecektir. Yalnız artık «milli» bir kapitalizm değil, «işbirlikci» bir kapitalizm söz konusudur.

III

İŞBİRLİKÇİ KAPİTALİZM VE İRTİCA

ANTİKOMÜNİST İDEOLOJİ

Amerika'ya yakınlaşma ile çok partili hayatın ön plana geçirdiği sınıflar, «hürriyet» ideolojisi ile ortaya çıkmakla birlikte, hiç de hürriyetçi bir davranış göstermemişlerdir. Kemalist hareket, kurulu düzene karşı, devrimci, yani solcu bir hareket olduğu halde, solculuk en büyük küfür haline getirilmiştir. Antikomünizm silâhına sarılan bu sınıflar ve destekçileri, hürriyet iddialarına rağmen, vatan yüzeyinde öyle bir rüzgâr estirmişlerdir ki, 1945 öncesinin Köy Enstitüleri ve toprak reformu gibi devrimci hareketlerini, bu eserlerin mimarları bile savunmak cesaretini bulamamıştır. Hasan Âli Yücel'in dahi komünistlik suçlamaları altında bir köşeye itilebildiği bir ortamda fikir özgürlüğü ve sol hareketler, büsbütün ortadan kaldırılmıştır. Bu irticaî gidiş karşısında, Necmettin Sadak gibi liberal düşünceli bir iki yazarın uyarılarının farkına bile varılmamıştır. Sadak, 8 Mart 1947 tarihli Akşam gazetesinin başyazısında şu uyarıyı yapmaktadır: «Bu manzara, yani 'sol' denilen her türlü fikirlere düşman koyu sağcılık, demokrasi ve hürriyet gibi en basit, en umumî mefhum-

lara uymadığı gibi, memleketin ilerleyişi bakımından memleket için komünistlikten daha hafif bir tehlike değildir».

Çok partili hayatla yükselen sınıflar ile kurulu düzen savunuculuğuna çıkan ABD'nin işine gelen bu «McCarthy'cilik», irticaın yeni bir biçimde ifadesi olmuştur. Gerçi çok partili hayatın Türkiye'de bir özelliğini teşkil eden din istismarcılığı dolayısıyle, 1946'dan başlayarak şeratçı akımlar yeniden başkaldırmıştır. Menderes gibi politikacılar, 1949'da Sivas'ın ünlü Nakşibendî Şeyhi İsmail Efendi'yi ziyaret edip elini öpmüşler, daha sonraları Said-i Nursî'lerden medet ummuşlardır. Ticaniler Meclisteki Arapça ezan okuyacak cesareti bulmuşlardır. Şeriata dönüş isteyen, hilâfeti ve Abdülhamit'i savunan yayınlar alıp yürümüştür. Atatürk heykelleri kırılmıştır. «Büyük Cihad» dergisi, «Milletin, Atatürk devrimine minnettar olduğunun asla doğru olmadığını» yazmıştır. Yeşil sarık, seçim kazanma yolunda seferber edilmiştir. Atatürk pozitivizminin sol akımlara etkili biçimde karşı koyamadığı, solculuğa karşı din eğitiminin geliştirilmesi Hamdullah Suphi gibi kişiler tarafından Meclis'te ve CHP Kurultayı'nda savunulmuştur. Amerikalı uzmanlar, İslâmiyet yoluyla komünizmi önlemeyi planlamışlardır. Din istismarcılığı için okullara din dersi konması, türbelerin açılması, yeniden İlâhiyat Fakültesi kurulması, Kur'an kurslarının yaygınlaşması, Atatürk döneminde öğrenci bulamayarak kapanan imam-hatip okullarının aydın din adamı yetiştirme gerekcesiyle yeniden canlandırılması vb. gibi yollara başvurulmuştur. Ama yine aynı güçler, kendi çıkarları için yararlandıkları dinî irtica grupları kontrolden çıkma istidadı gösterince, onlara karşı çıkmışlardır. Din istismarcılığına, ancak bu istismarcılıktan çıkar sağlayan sınıflara zarar vermediği ölçüde müsaade edilmiştir. Zira bu sınıflar, şeriata dayanan eski hayat tarzına dönmeye zerrece istekli değillerdir. Gazetelerin sosyete sütunlarında kolayca görüleceği üzere, Batılı zenginlerin yaşayışını en israflı biçimde taklit etme yarışı içindedirler. İş hayatında ve özel hayatlarında yabancılarla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Oğulları ve

kızları imam-hatip okullarında, Kur'an kurslarında değil, Frenk okullarında yetişmektedir. Bu nedenle, dinî akımların şeriatçılık yönünde gelişmesini ve «gâvur» düşmanlığı hâlini almasını karkuyla karşılayacak olanlar arasında, din istismarcılığından çıkar sağlayanlar, herhalde ön saflarda yer alacaklardır.

Dinî irtica konusunda böyle ikili bir tutumu olan bu sınıfların, Prof. Karpat'ın «kültürel irtica» dediği, konuda tutumu açık ve kesindir. Her türlü ilerici ve devrimci düşünce ve eylemi, her çareye başvurarak ezme hususunda, bu sınıflar kararlı bir davranış göstermişlerdir. İdealajik planda, ABD'nin bir ihraç metaı olarak geliştirdiği antikamünizm silâhını, ilerici saflarda bir terör yaratmak için, bir Ortaçağ bağnazlığı ile kullanmışlardır. Bu nedenle, insan hakları, hürriyet, demokrasi istekleri ile başlayan çok partili hayat, aslında, hürriyetlere aleyhtar bir dönem almuştur. 19 Haziran 1946'da kurulan «Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi» ile «Türkiye Sosyalist Partisi», 16 Aralık 1946'da kapatılmıştır. Salcu yayın organları susturulmuştur. Bu çevrelerin çabaları ile canlı bir gelişme gösteren özgür sendikacılık hareketine son verilmiş, güdümlü bir sendikacılığa yönelinmiştir. Grev hakkı reddedilmiştir*. 1949 yılı sonunda mevcut 83 sendikanın üye sayısı ancak 73.873'ü bulmuştur. Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddeleri, Toprak Kanunu'nu işlemez hale getirme kararı alan 1947 CHP Kurultayı kararına uyarak, ağırlaştırılmıştır. 1950'den sonra bu maddeler bir kez daha ağırlaştırılacak ve bir terör silâhı olarak işletilecektir. Başbakan Günaltay ve Celâl Bayar, her iki partiyi de ilgilendiren aşırı solla mücadele için alınacak tedbirler konusunda görüşmeler yapmışlardır. İleri fikirli üniversite haca-

* Bir Amerikalı araştırıcının yazdığına göre, 1949 yılında Zonguldak kömür madenlerinde, mesele çıkartabilecek işçilerin kara listesi tutulmaktadır. İşçi grupları, çalışma şartlarını düzeltmek için baskı yaptıklarında, hareketin liderleri, ocaklara dağıtılmaktadır (Richard D. Robinson, **The First Turkish Republic**, s. 132).

ları, Danıştay'ın ve Üniversitelerarası Kurul'un kararına rağmen, Meclis tarafından desteklenen Eğitim Bakanı Sirer'in ısrarıyla, kadroları kaldırarak üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Suçu 25 yıl önce bir solcu dergide şiir yazmak olan Ankara Üniversitesi Rektörünün odası basılmış, Rektör, «Kahrolsun komünistler» diye bağırmaya ve istifa mektubu vermeye zorlanmıştır. Türkiye'de bütün okullarda okutulan bir Türkçe ders kitabı, içinde «insanlığın ıstırabını ve yoksulluğunu anlatan hikâye ve şiirler bulunduğu için» suçlanacaktır. **Fontamara** romanı ve okul kitaplıklarındaki solcu sayılan edebiyat eserleri, kitaplıklardan kaldırılıp yakılmıştır. Bu işlerin Meclis'te öncülüğünü yapan Fahri Kurtuluş adlı CHP milletvekili, Lermontov'un klasikleşmiş bir eserinin sansür edilmesi için Meclis'e teklif getirmiştir. Bu milletvekili, edebi eserlerin sansüre tâbi tutulmak istenmesini eleştiren Cumhuriyet gazetesini derhal komünistlikle suçlamıştır. Köy Enstitüleri, «komünüst yuvaları» diye hücuma uğramış, bu gerekçeyle yok edilmek istenmiştir. Halkevleri, «Norondi Dom» adıyla Rusya'da benzerleri bulunduğu için komünistlik tehdidi altında tutulmuştur. İrkçı ve şeriatçı akımlar, ABD ve hâkim sınıflar tarafından benimsenen McCarthy stili antikomünizme sarılarak, yeni bir elbiseye kavuşmuş ve bu soyede az çok «meşruiyet» kazanmıştır. Bundan böyle, «kâfir», «zındık» suçlamolorının yerini, «komünist» suçlamaları almıştır.

Bugün de sürüp giden komünistlik suçlamaları, 1946'dan bu yana akıl almaz ölçülere ulaşmıştır. CHP organları, Demokratların sözlerini Moskova Radyosu'nun yayınlarıyle kıyaslayarak, onları suçlamıştır. Muhalefetin dışarıdan para aldığı, halk mahkemeleri kurup «zalimleri» mahkûm ettirmekten, zenginlerin malını bölüşmekten dem vurduğu ileri sürülmüştür[45]. İçişleri Bakanı Sökmensüer, 1974 yılı başında, Türkiye'deki komünist faaliyetleri açıklayan uzun konuşmasında, Cami Baykut ve Zekeriya Sertel'in yazdıkları mektuplara dayanarak, Mareşal Çakmak'ı komünistlere âlet olmakla suçlamaya kalkışmıştır. Ulus

gazetesi, Mareşal'in resmini Sertel ile Baykut'un resimleri arasına koyarak, «solculara selâm yolluyor» diye, bu ifşaatı değerlendirmiştir. Bu mektuplardo, Celâl Bayar ile Adnan Menderes'in solcu «Görüşler» dergisine yazı göndermeyi vaad etmeleri onlar aleyhinde kullanılmıştır. Bayar'ın Türk-Sovyet dostluğu konusundaki bir nezaket cümlesi, aleyhinde yayınlara yol açmıştır. DP, bir resmi demeç yayınlayarak karşı taarruza geçmiş, memlekette solcuların her zaman demokratlara karşı olduğunu ileri sürmüş ve solcuların dernekler kurmasına müsaade etti diye, hükümeti kınamıştır. DP'ye göre, «hürriyeti tanımayanlara hürriyet verilmesi doğru değildir». Mareşal'in cevabı ise daha sert olmuştur. Çakmak, «bir Millî Eğitim Bakanını» Bakanlıktaki komünistleri ve komünist sempatizanlarını korumakla suçlamıştır. Hasan Âli Yücel'in, «Bu bakan kim, ben mi?» diye sorması üzerine, DP İl Başkanı Kenan Öner, «evet»i yapıştırmıştır. Açılan dâvâda, mahkeme, Köy Enstitülerini, dünya klasiklerinin çevirilerini, sanat, müzik ve edebiyat alanındaki liberal görüşlü kişileri komünistlik suçlamalarıyle sindirmek için bir tribün olarak kullanılmıştır. O kadar ki, iftiracıları mahkûm ettiren Hasan Âli Yücel'in Ulus gazetesinde yazı yazması dahi sakıncalı bulunmuştur.

Solcu fikirlere pek az sempati duyan Prof. Kemal Karpat, 1959 yılında Amerika'da yayınlanan **Türk Demokrasi Tarihi** adlı eserinde, 27 Mayıs'a kadar sürüp giden bu demokrasi ortamını şöyle değerlendirmektedir: «Bu dâvânın (Yücel-Öner) sebep olduğu komünizmle suçlanmak korkusu, liberal ve ilerici düşünceyi durdurdu. Bütün bu tartışma ve gürültülerden ürken birçok kimse de düşüncelerini ve yazılarını, herhangi menfî bir yorumdan kaçınmak için rötuş etmek zorunda kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda fikrî yaratıcılığın İslâmiyet adına uygulanan sert bir sansür yüzünden gelişemediği hatırlanırsa, komünizm korkusunun doğurduğu baskının da Türkiye'de yaratıcı politik düşünceyi uzun müddet neden felce uğratmış olduğu kolayca anlaşılır».

«Memleketin sosyal ve ekonomik problemleri üzerine tartışmalar mahdut soyıda bazı akademik çevrelere inhisar etti. Genel olarak ekonomik ve sosyal araştırmolara do set çekildi. Türkiye'de fiilen bir gelişme mevcut olmasına rağmen, sosyal ve ekonomik olanlarda yaratıcı fikirlere rostlonmıyor, meydanda görülen gerçeklerle fikrî gelişme arasında derin bir uçurum göze çarpıyor. Bu durum, Türkiye gibi, sürotle kalkınmak ve ilerlemek zorunda olan bir ülkede, uzun vâdede felâketli sonuçlar doğurulobilir»[4:6].

İşte savaş sonrası dönemde, Amerikan yardım ve telkinleriyle girişilen kapitalist gelişme denemesi, her türlü devrimci ve ilerici fikrin susturulduğu, grev hakkından yoksun güçsüz sendikaların etkisiz bırakıldığı bir «dikensiz gül bahçesi» ortamında yürütülecektir.

Şimdi bu gelişmeyi görelim:

DEVLETÇİLİĞİ TASFİYE YILLARI

Yeni ekonomi politikası, devlet kontrolünün azaltılması ve serbestliğe gidiş biçiminde başlayacaktır. Thornburg, sermaye özgürlüğünü kastederek, «Türkiye hürriyet istemiyor. Amerikan yardımının ne Türklere, ne de Amerikan politikasına faydası dokunmoyacoktır» sözleriyle, bu yeni politikanın, yönünü belirlemektedir. Bu politikanın, Bretton Woods Anlaşması uyarınco 7 Eylül 1946'da Türk porasının devalüasyonu, ithalâtto nisbi bir serbestiye gidilişi ve Merkez Bankası'nda altın satışının serbest birokılışı ile başladığı söylenebilir. 7 Eylül Kararları ile, 0.56 dolar olon Türk Lirasının değeri 0.36 dolara indirilmiştir. Başka bir deyişle, 1 doların karşılığı 2.80 Türk Lirası olarak tespit edilmiştir. Böylece, savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan ihracat güçlüklerinin giderilebileceği, dış ticarette müdahale ihtiyacının azalacağı ve Türkiye'nin yeni milletlerorası para nizamına uymasının koloylaşocağı umulmaktodır. Altın satışlarının serbest birokılması ise, Türk porasıno güven sağlama omocını güden hovordaco bir tedbir olsa gerektir. Ne var ki, bu tedbirler, ihracatta

umulan artışların sağlanamayışı, fiyat yükselmeleri ve spekülasyon dolayısıyle hayal kırıklığı yaratmıştır. Prof. Karpat, 7 Eylül Kararları'nın sonuçlarını şu sert sözlerle eleştirmektedir: «Bu tedbirler, memleketin içinde bulunduğu gerçek toplumsal ve ekonomik şartlara dikkat edilmeksizin alınmıştır. Paranın birkaç elde toplanmış olduğu ve ekonomik olmayan maksatlarla harcandığı gözden kaçırılmış, halk kitlelerinin satın alma kuvvetinin çok düşük olduğu unutulmuştur. Bu tedbirler, nispeten küçük bir grup teşkil eden işadamlarının ihtiyaçlarına cevap vermiş görünüyordu. Bu işadamlarından bazıları kararların alınacağını önceden öğrenerek bundan faydalanmak üzere gerekli tedbirleri almışlardır bile. Paranın değerinin düşürülmesi otomatik olarak ithal mallarının fiyatlarını yükselttiğinden bu çeşit malları alanlar, onları elden çıkarmayıp saklayarak, daha sonra büyük kârlar sağlamışlardır. İthal malları kıtlaşarak, fiyatlar birkaç hafta içinde yüzde 50 nispetinde yükseldi. Altın satışları o kadar arttı ki (ihtiyat altının üçte biri satıldı), satışlar nihayet durdu... Birkaç ay içinde zenginler türedi, eskiler daha da zenginleşti. Serbest ithalât, döviz kaynaklarının, nüfusun ancak küçük bir kısmının satın alabildiği otomobil ve ev araçları gibi istihsal önemi ikinci derecede olan mallara harcanarak tükenmesine sebep oldu»[47].

1946 yılında altın mevcudu 663 milyon liradır. Döviz borçları 128, döviz alacakları ise 196 milyon liradır. Aradaki lehte fark 63 milyon liradır. Böylece altın ve döviz mevcudu 731 milyon liraya ulaşmaktaydı. 1950 yılında altın mevcudu 419 milyon liraya düşmüştür. Döviz alacakları 181, borçları ise 278 milyon liradır. Aleyhteki fark 97 milyon liradır. Demek ki, altın ve döviz mevcudu, dört yıl içinde 731 milyon liradan 32 milyon liraya düşmüştür. Bu dövizin önemlice bir kısmının tüketim mallarına gittiği düşünülürse, savaş yıllarında biriktirilen altın ve dövizin israf edildiği ileri sürülebilir. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre, elimizde olmayan bazı şartlar da, bu altın ve dövizin, kalkınmaya bir hız verme yolunda kullanılmasını

engellemiştir. Kalkınma Planı, 1946-1950 dönemini şöyle değerlendirmektedir: «Savaş sonrasında Türkiye, toprak bütünlüğünü tehdit eden istekler ve baskılarla karşılaştı. Bu durum, savaş devresinde katlanılan ağır savunma yükünün bir süre daha devam etmesine ve barış düzenine dönüşün gecikmesine sebep oldu.

Bu durum ve çok partili demokratik düzene geçiş yolunda temel değişiklikler yapma çobolarına öncelik verilmesi, kalkınma meselelerinin gereken önemle ele alınmolarını geciktirdi. Türk ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan bütün dış borçlarını ödemiş, önemli miktarda altın ve döviz rezervi yapmış olarak çıktı. Bu rezerv, kolkınmaya ilk itmeyi verebilecek bir seviyede idi. Ancak bir yandan dünyanın yatırım malları talebi, bu malları satmak durumunda olan ülkelerin birkoc yıllık imal kopasitelerini dolduracak seviyeye ulaştığı, öbür yandan yabancı ülkeler, yaygın bir para oyarlaması hareketine giriştikleri için elimizdeki dış ödeme araçlarının kalkınma amaçlarıyle hemen kullanılma imkânları ortadon kalkmıştı»[17]. Fakat dövizlerin tüketim yolunda harcanmasının önemli bir nedeni, iç ve dış baskılar sonucu, devlet eliyle sanayi teşebbüsleri kurmakton koçınılması olsa gerektir. Yerli Mallar Pazarları kaldırılmış, Kibrit ve Çokmak Tekeli lâğvedilmiş, özel yatırımların teşvikine ve ithalâtta kısmi serbestliğe yönelinmiş ve devlet, hemen hemen hiçbir sınaî teşebbüse girmemiştir. Oysa daha, 1944 yılında, Başbakan Saracoğlu, savaş sonrası icin iddialı bir kalkınma planının hazırlonmosını başlatmış bulunuyordu. Bu plan, yalnızca Sümerbank ve Etibank gibi kurumların yapacakları yatırımların listesinden ibaret olmoyacoktı. Plan, sanayi, madencilik, ulaştırma, tarım sorunları, bölge planlaması gibi çeşitli olonlardaki kalkınma konu ve hedeflerini kapsayocoktı Ekonomi Bakanlığı Müsteşarının başkanlığındaki bakanlıklararası bir komisyon, gerekli çalışmaları yapocak ve koordinasyonu sağlayacaktı. Plan, Genel Makina Fabrikası, Elektrolitik Bakır Kombinası, Ereğli Demir-Çelik Kombinası gibi ağır sanayi projelerini kapsamakta ve sonayi-

leşmeyi ön plana almaktaydı. Ne var ki, bu plan, hazırlıklar tamamlandığı halde, Amerika'nın yukarıda sözünü ettiğimiz ekanomik görüşlerine uygun düşmüyordu. Nitekim Başbakanlığa sunulan plan, 1947 sanbaharında Hasan Saka'nın iş başına gelmesiyle, Ekanami Bakanlığı'na iade edilecek ve bir daha ele alınmayacaktır. Planı hazırlayan kamisyanun sekreteri ve raportörü alan devletçi Şevket Süreyya Aydemir, bakanlıktaki görevinden uzaklaştırılacaktır. Bunun yerine, Marshall Yardımı'ndan yararlanmak üzere, Amerikan görüşlerine daha uygun bir plan hazırlanacak ve yardım verecek ülkelere sunulacaktır. Yeni planda, «özel teşebbüsün tam bir güven icinde istediği alanda çalışmakta serbest bırakılacağı», «devlet teşebbüslerinin özel sektöre devredileceği» belirtilecektir. Plan, ulaştırma, tarım ve enerji sektörlerine ağırlık verecek, sanayi dördüncü önem sırasıyle ele alınacaktır. 1948-1952 dönemi icin öngörülen yatırım harcamalarının yüzde 20,6'sı dağrudan dağruya, yüzde 59,7'si dalaylı alarak tarımı ilgilendirmektedir. Metalürjinin payı yüzde 3,4 ve çimento sanayiinin yüzde 0,6'dır[47]. 3,7 milyar lira tutarında harcamayı öngören plan, yüzde 50'yi aşkın miktarda 1,8 milyar lira dış krediye ihtiyaç göstermektedir.

Yardım veren ülkeleri ikna etmek için hazırlandığı anlaşılan bu plan da kâğıt üzerinde kalacaktır. Fakat Türkiye, Marshall yardımları ile beklenenden daha az dış kredi elde etmekle birlikte, planda öngörülen görüşlere uygun bir ekanami palitikası izlemeye yönelecektir. Marshall yardımı, Avrupa'nın gıda ve hammadde ihtiyacını karşılamak üzere, Türk tarımının geliştirilmesi için kullanılacaktır. 1949 Mayısı'nda Marshall Yardımı'ndan ilk traktörler gelmeye başlayacaktır. US Public Road Administration uzmanlarının yardımlarıyle, 1948'de Karayolları İdaresi kurulacak ve askeri amaçlı İskenderun-Erzurum yalundan işe başlanacaktır. Büyük fedakârlıklarla inşa edilen demiryalları ile koordinasyan düşünülmeden girişilen kara yal ve taşıma palitikası, bir ihtiyacı karşılamakla birlikte, demiryalu idaresinin bir kriz içine düşmesine yol açacaktır.

Yabancı sermayeye karşı tutum değişecektir. 22.5.1947 tarihli kararnameyle, Maliye Bakanlığı, yabancı sermayenin kısmen ya da tamamen dışarıya transferi hususunda yetkili kılınacaktır. 1.3.1950 tarihli ve 5583 sayılı «Hazinece Özel Teşebbüslere Kefalet Edilmesi ve Döviz Taahhüdünde Bulunulmasına Dair Kanun»la özel teşebbüslerin dışarıdan sağlayacakları uzun vâdeli borçlanmalara, 300 milyon lirayı geçmemek şartıyla, Maliye Bakanlığı kefil olacaktır. 1950 yılında devlet fonları ve devletin desteğiyle dışarıdan sağlanan kredilerle, özel sanayie düşük faizli kredi vermek ve rehberlik etmek üzere, bir özel şirket olarak, Türk Sınaî Kalkınma Bankası kurulacaktır.

Yabancı sermaye, Türkiye'ye gelmeye başlayacaktır. International General Electric Co.'in inşa ettiği yerli-yabancı bir ortaklık olan elektrik ampulü montaj fabrikası, 1950'de tamamlanacaktır. 1950 seçimleri sırasında da, Lever Brothers, İstanbul'da bir nebatî yağ fabrikası (Vita, Sana) kurma hazırlıklarına girişecektir.

Böylece, yerli özel teşebbüs için yeni bir dönem başlamaktadır. 1946'dan sonra Avrupa ve Amerika'dan yeni mümessillikler elde eden özel teşebbüs, artan devlet sübvansiyonları ve Amerikan yardımları ile yabancı firmalarla teknik ve sermayede işbirliği yaparak, ticaretten sanayie geçmeye yönelecektir. Fakat 1950 yılında özel sektör cılızdır. Özel sektör, sanayiden çok ticaretle ilgilidir. Yerli kapitalistler, henüz Amerika'nın anladığı anlamda bir müteşebbis sınıf olmaktan uzaktır. Amerikalı Robert W. Kerwin, o tarihlerdeki Türk kapitalist sınıfını şöyle değerlendirmektedir: «1950 yılına kadar özel yatırımların çoğu, ticareti endüstriye tercih ediyorlardı. Filhakika, özel endüstri müteşebbisleri, genellikle ticaret muhitinden gelmişlerdi. Bir İslâm-Tüccar Sınıfı'nın gelişmesi başlıbaşına önemli bir vâkıadır. Birçok ithalâtçılar, yabancı firmaların temsilciliğini yaparak, bilhassa hükümete yaptıkları satışlardan servet kazandılar. Devamlı olarak döviz sıkıntısı çekildiğinden, ithalâtçılar, birkaç ayrı memleketten mal getirmek zorunda kalıyorlar, fakat genellikle malla-

rını piyasaya çok uygun şartlarla sürebiliyorlardı. Hükümetin yaptığı döviz tahsisleri çok mühim olduğu için, siyasî yakınlıklar iş hayatının başarılı olması üzerinde önemli bir rol oynuyordu. İthalâtçılara ilâveten, tüccar sınıfı da memleketin sathına yayılan ve mutavassıtları da içine alan geniş yerli taptancı ve perakendeciler şebekesi hâlinde faaliyet gösteriyordu. Bu durumun neticesi olarak, köylü nüfusunun istihlâk ettiği maddelerin fiyatı nispeten yüksek oluyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Adanalı ve İzmirli varlıklı ailelerin küçük oğulları İstanbul'da iş yapma eğilimi gösterdiler. İç ulaştırma imkânlarının, bilhassa yolların ıslahı neticesinde köylüler şehirlerdeki pazarlara akın etmeye başlayınca, gerek köylerde, gerekse şehirlerde istihlâk maddelerine olan talebin artması, başlıca ticaret merkezlerinde tesirini gösterdi.

Sermaye kıtlığı yüzünden ticari faaliyetler, büyük kârlar sağlıyordu. Süratli cirolar ve yüzde 25 veya daha yüksek kârlar, bilhassa ithalât-ihracat işlerinde mûtad hâle gelmişti. Dövizin kıt olduğu zamanlarda ithal malları üzerinde yapılan spekülasyon oyunları ve karaborsacılık yoluyla anormal kazançlar sağlandığı sık sık görülüyordu. Enflasyon devrelerinde, daha az ve yavaş kâr getiren endüstri sahasına sermaye yatırmakta tereddüt edilmesinin sebeplerinden biri de bu durum olmuştur. Bununla birlikte, nispeten zengin küçük bir tüccar sınıfı yavaş yavaş endüstri teşebbüslerine ilgi göstermeye başladı. Döviz kıtlığı ve hükümetin fiyat kontrolü, tabiî olarak, yerli endüstriye karşı bir eğilim yarattı.

Tüccar olan şahıslar, endüstri alanlarına sermaye koydukları zaman belirli bir ticaret zihniyeti, çok vakit kendini gösterir. Bu zihniyetin en dikkate değer tezahürü, stoklar üzerinde yapılan spekülasyonlardır. Türkiye'de özel endüstri alanında piyasa araştırmaları hiç denecek kadar azdı. Müteşebbisler ellerine geçirecekleri herhangi bir malın, piyasada er geç yüksek fiyatla satılacağını sanıyorlardı.

Endüstri yatırımları çoğunlukla ferdî teşebbüse veya aile şirketlerine inhisar etmiştir. Bazan ortaklıklara rastlanmakla birlikte, Türk işadamları genellikle biribirlerine pek fazla itimat etmezler. Çok sayıda şahsın hissedar olduğu anonim şirketler, hemen hemen yalnız yabancı sermaye iştiraki bulunan teşebbüslerde bulunmaktadır, bunların ise sayısı nisbeten azdır»[480].

Prof. Kemal Karpot ise, 1950'den sonraki kapitalist gelişme hareketinin temel dayanağını teşkil edecek olan toprak ve ticaret burjuvazisi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: «Toprak sâhipleri grubu, Osmanlı İmparatorluğundan itibaren gelişerek, Cumhuriyet devrinde tam olarak meydana geldi. Miras, satın alma (bazı hallerde tefeci, borçlu köylünün rehin ettiği toprakları olarak toprak sâhibi oluyordu), grup veya aile içinden evlenerek toprakların birleştirilmesi veya tarafların kendi rızaları ile mülklerini birleştirmeleri neticesi, toprak muayyen bazı ellerde toplanıyordu... Bu konuda kesin rakamlar bulunmamakla beraber, bunların aşağı yukarı 50 bin aile oldukları güvenle söylenebilir.

Özellikle üzerinde durulması gereken toprak sâhipleri, tütün, zeytin, pamuk, taze meyva gibi sanayide değerlendirilen mahsullerin yetiştiricileri olup, Ege, Adana ve Marmara bölgesindeki küçük şehirlerde otururlardır. Bunlar kendi mahsullerini kendileri işleyerek, hükümete veya doğrudan doğruya müstehlike satarlar, veya kendi ticarethaneleri vasıtasıyle dışarıya ihraç ederler. Bu ticarethaneler aynı zamanda çeşitli mahsul yetiştiren küçük müstahsilin mallarının satışına da aracılık ederler*. Böylece bunlar, hem köy, hem de şehir halkı ile iş gören yarı-şehirli bir sınıftır ve 1946'dan sonraki siyasi mücade-

* Bu toprak sâhiplerinin tipik örneklerini, Türkiye'nin zeytin, yağ ve sabun imal merkezi olan Ayvalık'ta bulmak mümkündür. 15 bin nüfuslu olan bu kasaba, Türkiye'nin en büyük milyoner yüzdesine, 50'nin üstünde milyonere sâhiptir (K. Karpat).

lede görüldüğü üzere, her iki yerde de geniş çapta nüfuz sâhibi olmuşlardır.

Sanayicilerle ticaret erbabının sayısı —ikincilerin arasına küçük esnafı da katmak şartiyle— Cumhuriyet devrinde epey arttı. Bunların işlettikleri sermaye, birkaç bin lira ile birkaç milyon arasında değişir...

Orta sınıfın bu iki grubu (toprak ağaları ile sanayiciler) genellikle muhafazakârdır. Birçoğunda toplumsal sorumluluk hissi yoktur ve az çok Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idareci sınıfın zihniyetine sâhiptirler. Lükse düşkünlük, taklitçilik, zevk için müsrifçe istihlâk ve kolayca zenginleşme yollarına başvurmak. Bu grupların savundukları ve uyguladıkları ahlâk kaideleri arasında büyük farklar vardır. Batılı tesirler, Türk toplumuna kısmen bu gruplar yolu ile girmiştir. Bunlar Batı'nın maddeciliğini sözle tenkit etmekle beraber, Batı maddiyatının zevklerine kendilerini kolayca kaptırmışlardır.

Genellikle denilebilir ki, ziraat bölgelerinde orta sınıf, dinin serbest bırakılmasına taraftardır, şehirli üst sınıf ise —kısmen kozmopolit olması sebebiyle— laikliği tutar. Toplumsal siyaset konusunda her ikisi de aynı derecede muhafazakârdır».

«Özel teşebbüs eline ne zaman fırsat geçmişse, tek saikinin, işçilerin ve genel olarak halkın menfaatini zerre kadar gözönünde tutmaksızın, Avrupa'da sınai ihtilâlin ilk günlerini hatırlatan metodlarla, kâr sağlamak amacında olduğunu göstermiştir».

«Bu müteşebbis sınıfı, dış memleketlerden yardım olmak hususunda büyük bir istek göstermesine karşılık, işletmecilikte ve özellikle işveren-işçi münasebetleriyle ilgili eski görüşlerini, bu alanlardaki yeni gelişmelere uygun olarak değiştirmesi gerekince, 'bu gibi metodların Türkiye'de sökmeyeceği' şeklinde dogmatik bir gerekçeyle, yeniliklere karşı direnmektedir. İşveren-işçi münasebetleri ve genellikle iş konularında daha yeni görüşlere sâhip olan ve bu görüşleri alenen savunmaktan çekinmeyen Amerikalı işadamlarına bu çevreler, ücretlerin arttı-

rılmasını veya sendika haklarının tanınmasını isteyen işçi liderlerine baktıkları gibi şüpheyle bakmaktadırlar»[481].

İşte 1946-1950 yıllarında ortam hazırlandıktan sonra, Menderes döneminde Türkiye, böyle sınıflarla kapitalist yoldan hızla kalkınma çabasına girmiştir.

DOLAR DİPLOMASİSİ

1950 seçimleri sonucu, DP'nin halk kitleleriyle aydınların coşkunluğu içinde iktidara gelmesi, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının tam zaferini teşkil etmektedir. Yeni iktidar askeri, iktisadî ve siyasî alanda Amerikan isteklerini itirazsız yerine getirecektir. Bunun karşılığında beklediği dolar ve daha fazla dolardır. Umulan ölçüde dolar gelmeyince, bir süre sonra işler sarpa saracak ve enflasyon çıkmazına düşülecektir.

Bir mübalâğaya kapılmaksızın «her şey dolar için» diye özetleyebileceğimiz bu «komprador» diplomasi, Kore'ye Türk askerlerinin gönderilmesiyle başlamıştır. Sonra NATO'ya girilmiş ve «Cesur bir kararla Kore'ye asker gönderdik ve NATO'ya kabul edildik» diye övünülmüştür. Menderes iktidarı NATO'ya girebilmek için, iki büyük tâviz vermiştir: Biri İngiltere'ye, öteki Amerika'ya karşı.

İngiltere, Orta Doğu'daki petrol çıkarlarını korumak için, Türkiye'den yararlanmayı planlamıştır. Bağdat Paktı, NATO'ya girişin İngiltere'ye ödenen bedeli olarak dünyaya gelmiştir. Halûk Ülman'ın sözleriyle, «Bağdat Paktı'nın kuruluşu dikkatle incelenecek olursa, bu örgütün bir zamanlar ısrarla söylendiği gibi, Orta Doğu'daki komünist tehlikesini önlemek amacıyle değil, fakat her şeyden çok bu bölgedeki Batı çıkarlarını ve taçlı başları korumak amacıyle kurulduğu hemen göze çarpacaktır. Gerçekten, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hem karşılaştığı ekonomik güçlükler, hem de sömürge yönetimi altındaki ülkelerde başlayan bağımsızlık akımları yüzünden Orta Doğu'daki, özellikle Irak ve Mısır'daki üslerini korumakta güçlük çekeceğini anlayan İngiltere, bu bölgedeki ekonomik

ve stratejik çıkarlarını koruyabilmek için, daha 1946 yılı sonlarından başlayarak bâzı dalaylı yollar aramaya koyulmuş, bu arada en uygun yol olarak da, bölgede kendisine 1939 yılında savunma bağlarıyla bağlanan Türkiye'nin önderliğinde ve içine Irak ile Mısır'ı da alan bir savunma örgütü kurmayı öngörmüştür. O sırada her şeyden çok Bağdat monarşisinin geleceğini korumak endişesinde olan Irak Hükümeti bu görüşe daha başında yatmış, fakat Türkiye, gözleri Güney'den çok Kuzey'e çevrili olduğu için, NATO'ya girinceye kadar, Orta Doğu sorunlarına ilgili görünmemiştir. Türkiye'nin bu ilgisizliği karşısında İngiltere de Türkiye'nin NATO'ya girmesine karşı çıkmıştır. Ancak özellikle Kore Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, Amerikalı strateji uzmanları Batı Avrupa'ya da bir Sovyet saldırısı olduğu takdirde, Doğu Akdeniz'i, bu arada Türkiye'yi bir karşı saldırı alanı gibi kullanmak gereğini duymuşlar, bunun için de Türk topraklarında askerî üsler kurulmasını kaçınılmaz bulmaya başlamışlardır. Birleşik Amerika'nın bu yüzden yaptığı baskılar üzerinedir ki, İngiltere sonunda Türkiye'nin NATO'ya alınmasına razı olmak zorunda kalmış, fakat bu kararını açıklamadan önce, NATO'ya girişin bedeli olarak, DP iktidarından Orta Doğu ile ilgilenmek sözünü koparmıştır»[482]. Menderes iktidarı Orta Doğu'da, İngiltere'nin uygun gördüğü görevini, Suriye ve Irak'ın çürümüş iç rejimlerini silâh zoruyla yaşatmaya ve Lübnan'a asker göndermeye kalkışacak kadar büyük bir vecd içinde yerine getirmiştir. 1958 yılında Irak'ta Nuri Said düşürülünce, Menderes iktidarı silâhlı müdahale heveslerine kapılmıştır. Irak ihtilâlinden bir gün sonra, İncirlik Hava Üssü, Lübnan'da mevcut hükümeti korumak için girişilen Amerikan müdahalesinde kullanılmıştır. Böylece, 1957 yılı başında ilân edilen Eisenhower Doktrini'nin ne anlama geldiği anlaşılmıştır. Musaddık taraflısı milliyetçi bir ihtilâl ile tahtını kaybetmekten endişe eden İran Şahı, Irak'ta biraz geç kalındığı için ABD müdahale edemeyince, daha sağlam garantiler istemiştir. Bunun üzerine, mevcut hükümetleri, Sovyetler Birliği'nin

değil de «milletlerarası komünizm»in —dolaylısı da dahil— her türlü saldırısından koruyan ünlü «ikili anlaşma» doğmuştur. Türkiye'nin de ABD ile imzaladığı bu Mart 1959 anlaşmasına göre, ABD, herhalde içerden gelen de kapsayan bir «saldırı» karşısında, hükümetin isteği üzerine, —silâh kullanmak da dahil— müdahalede bulunma ödevini yüklenmiştir. Muhtemelen bu tip anlaşmalara yol açan tutumdur ki, 24 Şubat 1960 günü İsmet Paşa'yı Meclis'te şu uyarıyı yapmaya zorlamıştır: «Benim kanaatimce, Amerikan münasebetlerinin sağlam tutulmasına zarar verecek tek unsur, bu münasebetlerin milletten millete olduğu hakikatini zedelemektir. Hususiyetle içinde bulunduğumuz demokratik devrin, içinde bulunduğu hastalıklar devresinde, böyle bir cereyana kolaylıkla heves edecekler bulunabilir. Bunların arasında memleketimizde çalışanlar görülebileceği gibi, Amerika resmî memurları içinde de ihtiyatsızlar görülebilir».

Orta Doğu'da Anglosakson çıkarlarının savunuculuğuna çıkan ve ancak Ortaçağ'dan kalma tahtları sallanan şark sultanlarının tenezzül edeceği biçimde ABD ile garanti anlaşmaları imzalayan Menderes Hükümeti, Washington'un askerî plandaki her isteğini yerine getirmiştir. ABD, her şeyden önce, Türk topraklarında rahatça kullanabileceği üslerle ilgilidir. Amerikan generalleri, haklı olarak, ileride bir çatışma olacaksa bunun başkalarının topraklarında geçmesini istemektedirler. General Bradley, bunu Kongre'de açıkça söylemiştir: «Denizaşırı ülkelerde üsler kurmamız gereklidir. Düşmanı kendi özgüvenlik sınırlarımızın ötesinde karşılamak ve ilk darbeyi, elde edilecek üsler yardımıyla vurmak zorunluluğunu, bütün Amerikalıların anlaması lâzımdır. Silâhlı kuvvetlerimizin ve Amerikan topraklarının yeni bir harpten en az kayıplarla çıkması, kanaatime göre, başka türlü olamaz. Düşman canevinden vuracak bu üsler, düşman topraklarına en yakın bölgelerde kuurlmalıdır». General George C. Reinhardt, Bradley'in sözlerini tamamlamaktadır: «Vurucu güçlerin yoğun şekilde yığınak yapmaları gereken en el-

verişli bölge, Yakın Doğu'dur. Yakın Doğu, Sovyetler Birliği için en hassas ve allerjik bölgedir. Burada bulundurulacak kara, hava ve deniz kuvvetlerinin kısa bir süre sonra, Rusya'nın içerlerine, stratejik yerlerine ulaşması ve buralarını tahrip etmesi mümkündür... Yakın ve Orta Doğu'nun böyle bir harp operasyonu için ifade ettiği elverişli stratejik durumdan yararlanmak amacıyle, Amerikan Hükümeti, bu bölgelerdeki devletlerden, özellikle Türkiye ve İran hükümetlerinden askerî üsler sağlama yollarını aramalıdır»[183].

ABD, Türkiye'de bu üsleri sağlama yollarını aramış ve kolaylıkla başarıya ulaşmıştır. Bilinmeyen sayıda Amerikan askeri Türkiye'ye yerleşmiş, Kara ve Hava Kuvvetlerimizin hemen hemen tamamı NATO emrine verilmiştir. Sovyetlerin uzun menzilli füzelerde sağladığı üstünlüğü dengelemek için, ABD 1957'de, Avrupa'ya nükleer silâhlar sokma teklifinde bulunmuş, fakat Amiral Sezai Orkunt'un deyimiyle, «Avrupa devletleri, re'sen kullanma yetkileri olmayan, bulunduğu yeri de mukabil nükleer silâhların hedefi haline getiren, kullanma zaman ve yeri kendi kanunları ile ABD Cumhurbaşkanına verilen bu silâhlara karşı arzulu görünmemişlerdir»[184]. Türkiye ise, bu tehlikeli silâhları, 1959 yılında, «düşünen askerlerin arzusu hilâfına» tereddütsüz kabul etmiştir. Sonradan gelenler de, bu anlaşmaya uymuş ve İzmir'de —1962 Küba Buhranı sonucunda kaldırılan— «Jupiter Füze Üssü» kurulmuştur*..

---

* Füze üsleri yüzünden, Küba ablukası sırasında Türkiye'nin nasıl büyük bir tehlike geçirdiği, Robert Kennedy'nin hatıralarından öğrenilmiştir. Amerikan yetkilileri o günlerde Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bir misillemeye girişmesini beklemişlerdir. Robert Kennedy'nin sözleri şöyledir: «Başkan (John Kennedy), Amerika'nın ve insanlığın Türkiye'de antikalaşmış ve faydasız füze üsleri yüzünden felâket dolu bir savaşa sürüklenmesini istemiyordu. Türkiye'deki füzeler yüzünden pazarlıktaki durumumuz zayıflamış ve başımıza yeni bir dert açılmıştı. Denizden abluka, beklediğimiz sonucu vermez ve Küba'daki füzeleri havadan tahrip edip adayı işgale başlarsak, Sovyetler de Türkiye'ye karşı bir misilleme hareketine girişebilirlerdi» (Cumhuriyet, 6 Kasım 1968).

Türk toprakları ayrıca Amerikan istihbarat faaliyeti için kullanılmıştır. 28 Aralık 1964 tarihli Life dergisine göre, ünlü U-2 uçaklarının hikâyesi şöyledir: İlk U-2 birliği 1956 Mayısında İngiltere'deki bir Amerikan üssüne gönderilmiştir. Bu gizli ziyaretçileri başlangıçta iyi karşılayan İngiltere, Rusların U-2'lerin nerede üslendiklerini kolayca öğrenebileceklerini düşünerek, uçakları istememiştir. İngiltere'nin isteksizliği üzerine, U-2'ler Almanya'da Wiesbaden'e, oradan da 1956 yılı sonuno doğru İncirlik'e nakledilmişlerdir. Life'a göre İncirlik'e göçün nedeni şudur: «Orada hava daha iyi idi ve civardaki meraklı kişileri uzaklaştırmak daha kolaydı». Türkiye'den uçuşlar, 1 Mayıs 1960 tarihinde Powers'in düşürülmesiyle son bulmuştur. Sovyetler bu olay dolayısıyle, Amerika'nın sucortağı olarak Türkiye'ye ağır hücumlarda bulunmuşlar ve Sovyet Silâhlı Kuvvetlerine, Amerikan casus uçaklarının havalandıkları üslere derhal füze fırlotmoları emri verildiğini açıklamışlardır. U-2 uçaklarının Türkiye için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini, bu durum açıkca göstermektedir.

Bugün Türkiye'deki nükleer silâhların bir tehlike teşkil etmediğini ileri sürenler vardır. Bunlara, Küba'ya Sovyet füzeleri yerleştirilince, Amerika'nın dünya savaşını göze alan sert tepkisini ve şu sözlerini hatırlatmak yeterlidir: «Atom silâhları, o derece yakıcı, füzeler o derece tehdit edicidir ki, bunların kullanılması ihtimali ya da bir ülkenin hudutlarına yakın bir yere getirilmeleri, barışı, kesinlikle ağır bir şekilde tehdit etmek anlamına gelir». ABD için doğru olan, şüphesiz, Sovyetler Birliği için de doğrudur. Nitekim bu kışkırtıcı politika yüzünden, Türkiye, Sovyetler'in devamlı protestolarıyle karşılaşmıştır. Orta Doğu'da macera hevesleri üzerine, Sovyet askerî birlikleri Kafkasya'ya yığılmış ve Suriye'ye bir müdahale hâlinde Sovyetler'in seyirci kalmayacağı bildirilmiştir. Türk komutanların uyarmalarına rağmen, Menderes Hükümetleri, bile bile ateşle oynamışlardır. Bunun hayret verici bir hikâyesini Amiral Afif Büyüktuğrul açıklamıştır: «Roma'da görevli olarak bulunurken tuhaf olduğu kadar, aynı derecede üzü-

cü bir olay cereyan etmişti: Yanında Zorlu'nun da bulunduğu Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, İzmir'de NATO karargâhı açtığı için, Napoli'ye gidip Amiral Carney'e teşekkür etmek üzere Roma'ya gelmişti. Aynı gün Roma'da birinci heyetten habersiz, ikinci bir heyet vardı: Orgeneral Zekâi Okan başkanlığındaki heyet... Onlar da Napoli'ye gidecek ve İzmir'de açılan karargâhın lüzumsuzluğunu beyan edeceklerdi. Her iki heyeti de Napoli'ye uğurladık, sonrasını bilmiyorum...

Bu münosebetle, NATO ve Amerikan yardımları konusunda hem askerlerin, hem de Fatin Rüştü Zorlu'nun anofikirlerini öğrenmeye fırsat buldum. Askerler (Orgeneral Zekâi Okan, Orgeneral Nurettin Baransel, Orgeneral Şahap Gürler) yardımı, modern silâh ve araçlar çerçevesinde kabul edebiliyor. Türkiye'yi Amerika'nın eskimiş silâh deposu hâline getirmek istemiyorlardı. Emri komuta konusunda da, onanelerine büyük bağlılık gösteriyor. Anadolu'daki komutayı boşka bir devlete mensup generale vermek niyetinde bulunmuyorlardı.

Zorlu, bu kanıda değildi. Ne verilirse alınmalı, bütün birlikler NATO Komutanlığı emrine verilmeli, böylelikle elde edilecek prestij sayesinde memleket savunması kuvvetlendirilmeliydi. Sert ifade kullanmıyordu ama, bütün fikirlerinden askerleri yetersiz saydığı da belli idi. Nitekim bu hususta Başbakanını ve Cumhurbaşkanını da ikna etmiş olacaktı ki, Genelkurmay Başkanlık makamı aylarca boş kalmış, her fırsatta Genelkurmay Başkanı değiştirilmişti.

İtalyan kitapları, Mussolini'nin, Genelkurmay Başkanını 'Siz sadece askersiniz. Politikaya karışmayın' diye azarladığını yazmaktadırlar. Adnan Menderes bu kadar sert olmamıştı ama, Zekâi Okan'a 'Savunma hazırlığı sorumluluğunu tek başınıza alabilecek misiniz, sadece Türk silâhlarıyle savunma yapabilecek misiniz?' diye sorarak, **'Amerika ne verirse alacak, ne yaparsa kabul edeceğiz'** dediğini, rahmetli orgenerolin kendisinden duymuştum.

Demek ki, ikili anlaşmalar yapılırken, askerlerden hiçbir fikir yardımı beklenmemiş, askerî sorunların da kendileri tarafından çarelendirileceği kanısı hâkim olmuştu. Yoksa, özellikle Kore Savaşlarından sonra olmak üzere, askerlerimizin NATO içindeki prestijleri o kadar yüksekti ki, hareketlerinde serbest bırakılacak olan askerler, hiçbir zaman devlet başına bir 'ikili anlaşma' derdi açmazlardı»[485].

«Amerika ne verirse alacak, ne yaparsa kabul edeceğiz» görüşüyle 1950'den sonra girişilen politika 1950'den önceki Amerikan yakınlaşmasından farklıdır. O tarihlerde, Stalin'in tehditlerine karşı bir dayanak arama, Amerikan yardımından yararlanma ve Ordu'yu modern silâhlara ve eğitime kavuşturma söz konusuydu. Bu yakınlaşma, kaçınılmaz biçimde sonraki gelişmeleri hazırlar mıydı? Bilemeyiz. Fakat 1950'den önceki Türk politikasının, Batı İttifakı'nı araştırmakla birlikte, Sovyetlere karşı tahrikçi tutumdan kaçınmak olduğu muhakkaktır. Bu nedenlerle üsler, nükleer silâhlar ve Orta Doğu'da tehlikeli müdahale hevesleri konularında eski iktidarın az çok başarılı bir direnme gösterebileceği düşünülebilir. Nitekim Menderes döneminde İnönü, DP iktidarının Sovyetler'e karşı tutumunun kışkırtıcı olmasını devamlı eleştirmiştir. İnönü, bu noktadaki titizliği 24 Şubat 1960'ta Meclis'te şöyle anlatmıştır: «Amerika ile son zamanda yapılan bütün mukavelelerde, milletlerarası bir şüpheye mahal vermeme kaygusu, bizim dikkatle gözönünde tuttuğumuz bir konudur. Amerikan dostlarımız, bizim bu hassasiyetimizi daha 1947'den beri bilirler».

Menderes iktidarı ise, memleketi ateşe atmak pahasına, «Amerika ne yaparsa kabul edeceğiz» tezini benimsemiş ve uygulamıştır. İlk kurtuluş savaşını veren Türkiye, ABD ve müttefiklerini hoşnut etmek için, Üçüncü Dünya'daki milliyetçi hareketlere karşı çıkmıştır. 1955 yılında Cezayir meselesinin Birleşmiş Milletler'e getirilmesinde Yunanistan dahi Müslüman Arap devletlerini desteklerken Türkiye aleyhte oy kullanmıştır. Bandung Konferansı'na

Türkiye, emperyalizmin savunmasını yapmak üzere ABD'nin ısrarıyle gelmiştir. Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu, 1956 yılı Dışişleri Bütçesi görüşülürken, Bandung'taki marifetini açık açık söylemiştir: «Bize düşen vazife vazıhtır. Biz kendi politikamızı, kendi görüşümüzü önce kendimiz savunacağız ve dostlarımızla birlikte savunacağız. Biz oraya (Bandung'a) son dakikada gittik. Bu iştiraki müttefiklerimiz çok arzu ettiler, 'aman gidin' dediler, siz gitmediğiniz takdirde fena olacak' dediler...» Zorlu, İngiliz ve Fransızların 1956 yılında Mısır'a saldırısını dahi, «hiç olmazsa Mısır ile İsrail arasındaki savaşları durdurmak» bakımından faydalı olmuştur, diye savunmuştur. Millileştirilen Süveyş Kanalı'nın Mısır egemenliğinde kalmasına karşı çıkmıştır. Tek cümle ile, DP tam bir uyduluk politikası izlemiştir.

Menderes Hükümetini bu tehlikeli davranışlara iten nedir? Dolar ve daha fazla dolar. 1950 yılından başlayarak DP iktidarı, içeride kredi musluklarını ölçüsüzce açarken dışarıda da, «Borçlan, borçlanabildiğin kadar borçlan» politikasına yönelmiştir. Bu, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının sarhoşluğuna çabuk kapıldıkları bir politika olmuştur. İnanılmıştır ki, askeri olarak bir dediği iki edilmeyen ABD, sadık müttefikini yalnız bırakmayacak ona ihtiyacı kadar dolar verecektir. Nitekim döviz sıkıntısı başlayınca, 1954 Ocak ayında Celâl Bayar büyük umutlarla Amerika'ya gitmiştir. California'da petrol kumpanyaları temsilcileriyle yediği yemekte, «Petrol Kanunu'nun istedikleri biçimde, memlekete dönmeden önce Meclis'ten çıkacağı» müjdesini vermiştir. Bayar'ın misyonu, Amerikan Hükümetini 300 milyon dolar yardım vermeye razı etmekti. Yolculuğa başlarken, Başbakan Menderes, Cumhurbaşkanına gönderdiği mesajında, 300 milyonluk yardım isteme yolculuğunu «tarihî seyahat» diye niteliyor ve «memleket için büyük kıymeti haiz olacak boşarılar temin buyurmasını» diliyordu. Bayar ise, Menderes'e «Üzerime aldığım millî vazifenin hazzı içinde ve büyük kalp huzuru ile yolculuğa başlıyorum.» cevabını veriyordu. Ne var ki

bu «millî ve tarihî vazife» başarısızlıkla sona ermiştir*. Amerika, İncirlik Üssü'nü veren, Diyarbakır'da Sovyetler Birliği'nden hayatî istihbarat yapmak için radar üssünün kurulmasına müsaade eden ve Orta Doğu'da Anglosakson petrol çıkarlarını savunmak için aşırı bir çaba gösteren Menderes iktidarını sıkıntılarıyle başbaşa bırakmış, olağanüstü bir yardımı reddederek, ancak ölmeyecek kadar yardımla yetinmiştir. Menderes ekibinin «Amerika bize muhtaç. Biz onlara her istediklerini veriyoruz. Onlar da bizim istediğimizi vermeye mecbur» görüşü yanlış çıkmıştır. Oysa Amerika'nın tutumu, klasik emperyalist davranışa uygundur: borçlandırma yoluyla siyasi, iktisadî, askerî çıkar sağlamada kural, borçlu ülkeyi daima yardıma muhtaç durumda tutmak ve en sıkıntılı durumlarda azar azar borç vererek yeni yeni tâvizler elde etmektir. Nitekim ABD, bu politika sayesinde en az külfetle Türkiye'den istediklerini fazlasıyle sağlayabilmiştir. Ancak, Türk topraklarında füze üslerinin kurulması, Sovyetlerin «Sputnik»i uzaya fırlatışı üzerine birdenbire büyük önem

---

* Bayar, Washington'da düzenlediği 25 Ocak 1954 tarihli basın toplantısında, şunları söyleyebilmiştir: «Türkiye'ye yapılan iktisadî yardım, zâten yükselmekte olan bir ekonomik bünyeye, kuvvetli bir müzahir olarak gelmiştir. Türk milletinin satınalma kudretinin artması ve hayat standardının yükselmesiyle, memleket mamul maddeler ve istihlâk maddeleri için büyük bir pazar hâline gelecektir. Yeni kabul edilen bir kanun: yabancı sermâyenin Türkiye'ye en müsait şartlar altında akmasını mümkün kılacaktır. Hülâsa denilebilir ki, Türkiye'de sarfedilen her dolar, münbit bir toprağa ekilmiş refah ve bereket filizleri verecek bir tohum gibidir».

Washington'da Menderes de, Nixon'a cevaben yaptığı konuşmada şu dili kullanmaktadır: «Biz, Amerika'nın hür dünya rehberliğini hakkıyla yapmakta olan bir memleket olarak, her adımını hayranlıkla takip etmekteyiz. Türkiye, hâdiseleri aynı şekilde görmekle kalmamakta, aynı şekilde tedbirleri almaktan da asla çekinmemektedir. İki memleket arasındaki münasebetler öyle bir dereceye gelmiştir ki, başka türlü düşünmeye imkân yoktur. Bu derece birbirlerine bağlı iki memleketin kaderi, ancak ebediyen dost ve müttefik olmaktır».

kozanınco ve Orta Doğu'da milliyetçi hareketlerle tahtlar devrilmeye başlayınca, ABD, iflâsını ilân etmiş olan Menderes Hükümetini, bütün ekonomi politikasını kontrol altına almak şartıyle, bir miktar olagonüstü yardım vererek ve borçlarını toksite bağlayarak kurtarma yoluna gitmiştir. Ama politika yine «dolar, daha fazla dolar» olmuştur. Cumhuriyetçi lider Dewey, Washington'da baskı yapıp yardım koparmak için yüksek bir ücretle Türk Hükümeti tarafından kiralanmıştır. 1959 yılında ABD'ye giden Menderes, Amerikalı işadamlarını ilgilendirmek, kudretli Rumloro ve din adamı Yakovas'a dayanmak suretiyle yardım koparma çareleri oromıştır. Ama bu çabalar do pek başarılı olmamıştır. Nihayet Menderes, Soğuk Savaş'ın şiddetli günlerinde Amerika'nın vermediğini Sovyetler'den olma, hiç değilse bunu bir koz olarak kullanma hevesine kapılmış ve Moskova'ya gideceğini açıklomıştır. Bu, Menderes'in sonu olmuştur.

BİRİNCİ KİTAP'IN SONU

BİRİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, **Cumhuriyet** gazetesi, 12 Kasım 1967.
2 Ahmet Emin Yalman, **Turkey in The World War**, Yale University press, s. 9 ve 12.
3 Behice Boran, **Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet**, Yön dergisi, sayı: 51.
4 H. Carrére d'Encausse et Stuart Schram, **Le Marxisme et l'Asie**, Paris 1965, s. 14.
5 Marx, **Kapital**'in üçüncü cildinde Çin ve Hindistan'dan söz ederek şöyle demektedir: «Burada üretim tarzının esas temelini, küçük çapta tarım ile el sanatlarının birliği teşkil etmektedir. Hindistan'da buna arazinin ortak mülkiyetine dayanan köy toplulukları biçimini de eklemek gerekir.» (**Kapital**, cilt: III, bölüm: 20).
6 K. Marx, **Kapital**, cilt: 1, kitap: 3, Ankara 1966, s. 81
7 y.a.g.e., s. 82.
8 K. Marx, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri**, Ankara 1967, s. 84.
9 y.a.g.e., s. 36.
10 Marx, 25 Haziran 1853, **New York Daily Tribune**, zikreden **K. Marx and Engels On Colonialism**, Moskova, s. 36
11 K. Marx, **Les Consequences de la Domination Anglaise en Inde**, zikreden: Carrére d'Encausse, **Le Marxisme et l'Asie**, Paris 1965, s. 143.
12 Müslüman toplumlar hakkındaki araştırmasıyla tanınan sosyolog Maxime Rodinson, bu konuda özetle şunları söylemektedir: Asya Üretim Tarzı'nı Godelier'nin yaptığı gibi, hemen hemen evrensel bir toplumsal kuruluş görmek ve onu ilkel topluluktan türeyen ilk sınıflı toplum saymak ve öteki kuruluşların ondan türediğini ileri sürmek tamamen yanlıştır. Marx'ın otarşik topluluk diye tanımladığı üretim tarzı, en ilkel üretim biçimi olarak, dünya çapında mevcuttur. Buna, Doğu ya da Asya etiketini eklemeye sebep yoktur. Bu üretim tarzına meselâ «Kamu-

cu (Communautaire) ilkel üretim tarzı» adı verilebilir.

Bu tip üretim tarzı, üretim fazlasının bir kısmının bir üst topluluk tarafından alınması dolayısıyle ayrı bir toplumsal kuruluş sayılmaktadır. Fakat bu, çok yaygın bir durumdur. Şöyle ki, kamucu ilkel üretim tarzı, üst bir topluluk tarafından sömürülen tek topluluk tipi değildir. Kadim ve Cermen üretim tarzları da, esasta bir iç sömürü olmadan, az çok devlet yapısında bir üst topluluk tarafından sömürülebilmektedir. Modern tarih ve etnoloji, farklı ilkel üretim tarzlarıyla ayırdolunan toplumsal kuruluşların biribirlerini izlemesine dayanan bir düşünceyi yalanlamaktadır. Gerçekte, toprağın özel mülkiyeti, az çok belirli bir biçimde, ilkel topluluklarda görülmektedir ve topluluğun bir üst topluluk tarafından sömürülmesi ile bu tip mülkiyet biçimi arasında herhangi bir bağlantı yoktur. Tarihin tanıdığı ilk devletlerden en basit tipte çağdaş devletlere kadar, devletler, toplulukların üretim fazlasının sömürülmesine dayanmaktadır. Bu topluluklarda, özel mülkiyet ile topluluğun hakları, son derece çeşitli biçimlerde bağdaştırılmaktadır. Roma hukukunun mutlak özel mülkiyet kavramı çok enderdir, hatta yoktur. Her yerde, aile, soy, dinsel ve politik otoriteler gibi çeşitli toplulukların toprak ve ürünleri üzerindeki birçok haklarının çeşitliliği ve hiyerarşisi görülmektedir.

Kapitalizmden önce, dünya ölçüsünde bir bakış açısından, insanlığın başlangıcında tek biçim olarak varsayılan kamucu ilkel üretim tarzından sonra, sömürü yapısına sâhip son derece çeşitli üretim tarzları gelmektedir. Bunların bazılarında bir topluluk, öbür topluluğu bağımsızlığına, uygarlığına, ve otarşik karakterine dokunmadan sömürebilir. Ötekilerde bireyler, birey olarak, üst topluluğun veya «sınıf»ın üyeleri veya bütünüyle bu üst topluluk tarafından sömürülmektedir. Burada, köleler, özel serfler, ya da kamu serfleri söz konusudur. Belli bir bölgede, bir ölçüde uyarlı bağlar oluşursa, bölge ölçüsünde ekonomik sistemden söz edilebilir. Genellikle bu sistemler, farklı ölçüler ve farklı bağdaşmalarla çeşitli üretim tarzlarını dizilemekte veya yanyana barındırmaktadır. Bunların sınıflandırılması çok güçtür. Bu çeşitli ekonomik sistemlerin karşılığı olan toplumsal kuruluşlar söz konusu edilince, çok sınırlı kalınakla birlikte, bunlar yalnızca bölge çapında geçerli olabilecektir. Ancak çok yüksek bir genelleme düzeyinde, yani çok az spesifik bir düzeyde ortak noktalar bulunabilecektir. Belli bir sistemde bir üretim tarzının belirgin hâkimiyeti (Klasik Yunan'da

kölelik, Ortaçağ Batı Avrupa'sında servaj gibi), ancak, bu sisteme ve onun karşılığı olan sosyo-ekonomik kuruluşa açık bir özellik verecektir. Fakat yine de, sistem ve kuruluş düzeyinde, ikinci derecedeki ekonomik (meselâ ticaretin gelişmesi gibi) ve kültürel çizgiler hesaba katılmalıdır.

Rodinson, bu düşüncelerle, kapitalizm öncesi için şöyle bir sınıflandırmayı öngörmektedir: Üretim tarzı düzeyinde bunların hepsi, sömürüye dayanan üretim tarzlarıdır; kamucu ya da bireyci olabilirler. Yani «sömürüye dayanan kamucu ya da bireyci üretim tarzı» denilebilir. Bu üretim tarzlarının egemen olduğu ekonomik sistemlere, «prekapitalist sömürü sistemleri» demek uygun düşecektir. Prekapitalist sömürü sistemleri de, kamucu (ya da bireyci) karakterinin egemenliğine göre ayrılabilir. Klasik Yunan ve Ortaçağ Batı Avrupası gibi özel durumlar için ise, «kölecilik» ve «feodalizm» yerine, «köleciliğin (ya da serfliğin) egemen olduğu sistemler» denilmesi daha isabetli sayılabilir. Bu sistemlerin karşılığı olan sosyo-ekonomik kuruluşlar, sömürü temeline dayanan prekapitalist kuruluşlar adını alacaktır. Bu kuruluşlar, coğrafi sıfatlarla, ya da —şehir hayatı ve ticaretin rolü de dahil— herhangibir unsurun ağır basmasıyla belirlenebilecektir. (M. Rodinson, **Islam et Capitalisme**, Paris 1966, s. 73-81).

13 K. Marx, zikreden: Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Istanbul 1967, s. 4.

14 Prof. Hasan Reşit Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 9.

15 Prof. Ömer Lütfi Barkan, **XVI. Asrın Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri, İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri**, Istanbul, 1963, s. 20.

16 H. R. Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 12-13.

17 Doç. Dr. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı**, Istanbul, 1967, s. 12 (Bu inceleme, ne ölçüde mükemmel bir ticaret şebekesinin kurulduğunu ortaya koymaktadır).

18 y.a.g.e., s. 26

19 y.a.g.e., s. 28.

20 H. R. Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 18.

21 y.a.g.e., s. 12-13.

22 Hayat Tarih Mecmuası, Mart 1965, s. 94.

23 H. R. Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 18.

24 W. Heyd, **Hlstoire du Commerce de Levant au Moyenâge**, zikreden: Sabri Ülgener, **İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri**, Istanbul 1951, s. 133.

25 Prof. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Ankara 1959, s. 387 ve s. 412.
26 Barkan, **İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri**, Istanbul 1963, s. 31.
27 y.a.g.e., s. 17.
28 Hayat Tarih Mecmuası, Mart 1965, s. 92-95.
29 Barkan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü**, zikreden: Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı**, s. 58.
30 Barkan, «**Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat**», **Tanzimat** 1940, s. 328.
31 Hadiye Tuncer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Kanunları**, Ankara 1965.
32 İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**. Istanbul 1934, s. 160-162.
33 Prof. Mustafa Akdağ, **Celâli İsyanları**, Ankara 1963, s. 40-43.
34 K. Marx, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri**, Ankara 1967, s. 117.
35 Herbert Heaton, **Histoire Economique de l'Europe**, Paris 1952, s. 134-145.
36 M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, cilt: 1, s. 429.
37 y.a.g.e., s. 429.
38 Hadiye Tuncer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Kanunları**, Ankara 1965.
39 M. Akdağ, **Celâli İsyanları**, s. 115.
40 Yukarıdaki bilgiler şu incelemeden alınmıştır: Ö. L. Barkan, **Edirne Askeri Kassamma Alt Tereke Defterleri**, Türk Tarih Kurumu, 1968, s. 83, 84, 132, 161, 282, 323, 417, 473, 54, 70, 52 ve 57.
41 Ö. L. Barkan, **İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri**, s. 27 ve 29.
42 K. Marx, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri**, Ankara 1967, s. 147.
43 S. Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı**, Istanbul 1967, s. 73.
44 M. Akdağ, **Celâli İsyanları**, s. 37-39.
45 Sabri F. Ülgener, **İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri**, Istanbul 1951, s. 144.
46 Akdağ, **Celâli İsyanları**, s. 39.
47 Ö. L. Barkan, **İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı**, Istanbul 1963, s. 28.
48 Adnan Giz, **XVII. Yüzyılda Istanbul Şehrinde Sanayiin Durumu**. Istanbul Sanayi Odası Dergisi, Temmuz 1967.
49 Sabri Ülgener, **İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri**, Istanbul 1951, s. 111.

50 Zikreden: Yves Lacoste, **Géographie du Sous-développement**, Paris 1965, s. 215-216.
51 Herbert Heaton, **Histoire Economique de l'Europe**, Paris 1952, s. 71.
52 Meselâ bakınız. Yves Lacoste, **Géographie du Sous-développement**, Paris 1965, s. 229.
53 Toynbee, **A Study of History**, zikreden: Prof. Mümtaz Turhan, **Garplılaşmanın Neresindeyiz?** Istanbul 1961, s. 36.
54 Paul Baran, **The Political Economy of Growth**, New York 1960, s. 138.
55 **Kapital**, cilt: 1, Kitap 5. Ankara 1967, s. 207-224.
56 Niyazi Berkes, Yön dergisi, 21 Ekim 1966.
57 Paul Baran, **The Political Economy of Growth**, s. 140.
58 Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**.
59 y.a.g.e., s. 28.
60 H. R. Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 22.
61 Ö. L. Barkan, **İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı**, Istanbul 1963, s. 23.
62 Maurice Dobb, **Studies in the Developpement of Capitalism**, Londra 1946, s. 120.
63 H. R. Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 22.
64 Necdet Tunçbilek, **İç Anadolu'nun Ekonomisi Hangi İstikamette Geliştirilmelidir**, Istanbul 1962, s. 9.
65 Necdet Tunçbilek, **Türkiye İskân Coğrafyası**, Istanbul 1967, s. 20.
66 y.a.g.e., s. 18.
67 Mustafa Akdağ, **Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606**. Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, s. II, sayı 2, 3'ten ayrı basım. 1966, s. 2, 4, 12, 18, 20, 21, 42, 44, 48.
68 Ö. L. Barkan, **İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı**, Istanbul 1963, s. 35.
69 **Tankut, Köylerimiz**, 1939, s. 22-65.
70 Mustafa Akdağ, **Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi**, Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt IV, sayı 6, 7; ayrı baskı 1968, s. 228.
71 İ. H. Uzunçarşılıoğlu, **Alemdar Mustafa Paşa**, Istanbul, 1942, s. 5-7.
72 y.a.g.e., s. 3-4.
73 Mustafa Akdağ, **Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi**, 1968, s. 241-242 ve 244.
74 Tirsinikli ve Alemdar Paşa hakkında bilgiler, Prof. Uzunçarşılıoğlu'nun yukarıda adı geçen eserinden derlenmiştir.
75 Cengiz Ulusay, **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, cilt: II, Istanbul 1955, s. XV.

76 Niyazi Berkes, **Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri**, Yön, 21 Ekmi 1966 ve 18 Kasım 1966.
77 K. Marx, **Türkiye Üzerine**, Istanbul 1966. s. 137.
78 y.a.g.e., s. 17.
79 M. Belin, **Türkiye İktisadi Tarihi**, Istanbul 1931, çeviren: M. Ziya. s. 184.
80 y.a.g.e., s. 254.
81 Enver Ziya Karal, **Tanzimat**, Istanbul 1940. s. 24.
82 Enver Ziya Karal. **Selim III'ün Hatları**, Ankara. 1946, s. 144.
83 B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**. Londra 1966. s. 449.
84 Erdoğan Başar, **Feodal İmparatorluktan Bir Yarı-sömürge Hâline Geçiş Süreci**, Sosyal Adalet Dergisi, Aralık 1964.
85 Thomas C. Smith. **Political Change and Industrial Development in Japon**, zikreden: P. Baran, **The Political Economy of Growth**, New York 1960. s. 152.
86 W.Eberhard, **Uzak Doğu Tarihi**, Ankara 1957. s. 166.
87 y.a.g.e., s. 177-178.
88 E. H. Norman, **Japan's Emergence as a Modern State**, New York 1946, s. 17.
89 Ignacy Sachs, **Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies**, Londra, 1964, s. 83.
90 Kohachiro Tahakahashi. **La Place de la Révolution de Meiji dans l'histoire agraire du Japan**. Revue Historique (Ekim, Kasım 1953). s. 248. Zikreden: Paul Baran. **The Political Economy**, s. 154.
91 y.a.g.e., s. 154.
92 y.a.g.e., s. 155.
93 y.a.g.e., s. 155.
94 Ignacy Sachs, **Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies**, Londra 1964, s. 94.
95 Thomas C. Smith. **Political Change and Industrial, development in Japan**: Goverment Enterprise, 1868-1880, California 1955, bölüm: 5. Zikreden: Paul Baran, y.a.g.e., s. 156.
96 G. A. Allen, **A. Short Economic History of Japan**, Londra 1950. s. 30.
97 E. H. Norman, **Japan's Emergence as a Modern State**, New York 1946, s. 47.
98 A. H. Hanson, **Public Interprise and Economic Development**, Londra 1959, s. 122-123. Zikreden: I. Sachs, y.a.g.e., s. 92. Japon kalkınmasının bilânçosu. Sachs'ın değerlendirmelerine dayanarak hazırlanmıştır (s. 81-105)
99 I. Sachs, y.a.g.e., s. 82-105.
100 Rostow'un bu görüşlerini eleştiren İngiliz iktisatçısı Joan

Robinson, bu tezin Meiji devrimine uygun düşmekle beraber, Çin'in tepkisinin neden 1940'a kadar beklediğini açıklamadığını söylemektedir. Bundan başka, Japonya, kapitalizmin baskısına, kapitalizmi benimseyerek karşı koymayı denemekteydi. Bu tepki kapitalizmin yayılışını açıklayabilir, fakat onun kökenlerini açıklamaz. «Sanayi İhtilâlini, İngiltere'nin van Tromp tarafından küçük düşürülmesine bağlamak, çok aşırı bir görüştür.» (J. Robinson, **Economic Philosophy**, Londra 1962, s. 109). Rostow'un görüşlerinin eleştirisi için bakınız, Özer Ozankaya, **İktisadi Gelişmenin Safhaları**, S.B.F. Dergisi, Haziran 1965.

101 Herber Heaton, **Histoire Economique de l'Europe**, Paris 1922, s. 41-65 ve s. 138-143.

102 **On Colonialism**, Moskova, s. 233.

103 Ahmet Emin Yalman, **Turkey in the World War**, Yale University Press, 1930, s. 24.

104 Y. K. Tengirşenk, **«Harici Ticaret Siyaseti»**, **Tanzimat**, 1940, s. 319.

105 **The Hummelaver memorandum**. Zikreden: Y. K. Tengirşenk, **Tanzimat**, 1940, s. 314.

106 Prof. Ömer Celâl Sarc, **«Tanzimat ve Sanayimiz»**, **Tanzimat** 1940, s. 423-440.

107 İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Ankara 1934, s. 114.

108 y.a.g.e., s. 115.

109 Mehmet Zeki Pakalın, **Tanzimat'ın Maliye Nâzırları**, İstanbul, cilt 2, s. 144.

110 Ömer Celâl Sarç, **«Tanzimat ve Sanayiimiz»**, **Tanzimat**, İstanbul, 1940, s. 428, 429, 430, 436 ve 437.

111 Ali Rıza Seyfi, **İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedisi**, Cumhuriyet gazetesi, 31 Temmuz - 5 Ağustos 1939.

112 **Canlı Tarihler: VIII, Operatör Cemil Paşa Hatıraları**, İstanbul 1945, s. 161.

113 Dr. İlhami Masar, **40 Yıl Önceki Değirmenciliğimiz**, Barış Dünyası dergisi, sayı: 68.

114 Mısır konusundaki bilgiler, Maxime Rodinson, **Islam et Capitalisme**, s. 134-143 ve Enver Abdülmalik, **Egypte, Societé Militaire**, Paris 1962, s. 20'den derlenmiştir.

115 **Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları**, İş Bankası yayını 1959, s. 102 ve s. 99.

116 y.a.g.e., s. 190.

117 y.a.g.e., s. 196.

118 Joan Haslip, **Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit**, İstanbul 1964, s. 95.

119 Zikreden: Namık Kemal, İbret, sayı: 46, **Yeni Osmanlılar, Tanzimat** s. 782.

120 y.a.g.e., s. 781.
121 **Zikreden:** Y. K. Tengirşenk, **Tanzimat**, s. 312.
122 **Söylev ve Demeçler**, cilt: I, s. 199.
123 **Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları**, İş Bankası yayını, 1959, s. 117.
124 y.a.g.e., s. 120.
125 Mehmet Zeki Pakalın, **Tanzimatın Maliye Nâzırları**, Istanbul, cilt I, s. 19.
126 Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü**, Istanbul 1940, s. 50.
127 y.a.g.e., s. 45.
128 Times, 30 Ekim 1889. Zikreden: y.a.g.e., s. 56.
129 y.a.g.e., s. 56.
130 Zikreden, Mehmet Zeki Pakalın, **Tanzimatın Maliye Nâzırları**, cilt: II, s. 165- 166.
131 Peyam-ı Sabah gazetesi, 26 Ekim 1336, Mehmet Galip ve Ali Rıza, zikreden, Pakalın, y.a.g.e., s. 161.
132 Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü**, Istanbul 1940, s. 56-57.
133 Prof. R. Ş. Suvla, **Tanzimat**, kollektif eser, Istanbul 1940, s. 287.
134 Parvus, **Türkiye'nin Can Damarı** Istanbul 1330, s. 17.
135 y.a.g.e., s. 65.
136 y.a.g.e., s. 64.
137 Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü**, Istanbul 1940, s. 179-181.
138 y.a.g.e., s. 180-181.
139 y.a.g.e., s. 258.
140 y.a.g.e., s. 20.
141 y.a.g.e.
142 Parvus, **Türkiye'nin Can Damarı**, Istanbul 1330, s. 22.
143 Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz**, s. 32.
144 Hayri Mutluçağ, **Tütün Reji**si, Belgelerle Türkiye Tarihi dergisi, sayı: 2, s. 32-39.
145 **Tahsin Paşa'nın Hatıratı**, Istanbul 1959, s. 180.
146 **Cemal Paşa'nın Hatıraları**, Istanbul 1959, s. 58.
147 Ahmet Hamdi Başar, **Hatıralar, Meşrutiyetten Cumhuriyete**, Barış Dünyası dergisi, sayı: 57.
148 Namık Zeki Aral, **1863 Yılı ve Etrafında Devletin Kredi ve Bankacılık Siyaseti**, s. 55-56, **Yüz Yıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi**, Ziraat Bankası yayını.
149 Zikreden: Parvus, **Türkiye'nin Can Damarı**, Istanbul 1330, s. 48.
150 Parvus, **Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altında**dır, Yön, sayı: 122.

151 Paul Imbert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tecedüdü**, Istanbul 1329, s. 186.
152 Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Istanbul 1915, s. 68-83. (Kuran, Yıldız Sarayı ile sefaretler arasındaki yazışmaları yayınlamaktadır).
153 Cemal Paşa, **Hatıralar**, Istanbul 1959, s. 89-93.
154 Dr. Jaeck, **Balkan Harbi'nden Sonra Şarkta Almanya**, Istanbul 1331, s. 14.
155 Zikreden: Ö. L. Barkan «**Toprak Hukuku**», **Tanzimat**, s. 414-415.
156 Dr. Paul Rochrbach, **Hattı Saltanat**, Istanbul 1331, s. 118-119.
157 **Tabsin Paşa'nın Hatıratı**, Istanbul 1931, s. 86.
158 Zikreden: Cevdet Kudret, **Emperyalizm Karşısında Mehmet Âkif**, Yön, sayı: 196.
159 Earle, **Turkey, The Great Powers and the Bağdat Railway**, Macmillan 1923, s. 266, zikreden: A. E. Yalman, **Turkey in the World War**, Yale University 1930, s. 58.
160 Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Istanbul 1967, s. 171.
161 Rosa Luxemburg, **Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi**, Istanbul 1941, s. 9-10.
162 Niyazi Berkes, **İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz**, Istanbul 1963, s. 90-92.
163 İbni Batuta, Mehmet Şerif Paşa tercümesi, 1919, cilt: I, s. 255. Zikreden: Hüseyin Avni Şanda, **Türkiye'de İlk Petrol Meseleleri**.
164 J. Haslip, **Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit**, Istanbul 1964, s. 250.
165 y.a.g.e., s. 262.
166 Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Istanbul 1945, s. 159 ve 220.
167 **Mahmut Şevket Paşa'nın Hatıratı**, Hayat dergisi, zikreden: Yön, sayı: 121.
20 Mart 1968 tarihli Akşam gazetesinde yayınlanan belge.
168 Ralf Karadağ, **Petrol Fırtınası**, Istanbul 1969, s. 56, 59, 60, 73, 85, 93.
169 Joseph Grew: **Atatürk ve İnönü, Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları**, Istanbul 1966, s. 13 ve s. 25.
170 Altemur Kılıç, **Lozan Konferansı'nda Amerika**, **Milliyet**, 31 Temmuz 1969.
171 Kinross, **Atatürk**, Istanbul 1966, cilt: II, s. 622.
172 Hayri Mutluçağ, **Borasit ve Anadolu'da Yabancı Çıkarlar**, Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı: 1, s. 24-35.
173 Hüseyin Avni, **Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi**, Istanbul 1932, s. 48-49.

174 Ahmet Çıladır, **Kozlu Olaylarının İçyüzü**, Yön, sayı: 104.
175 Doç. Dr. Gündüz Ökçün, **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları**, SBF Dergisi, Abadan Armağanı, s. 894.
176 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Istanbul 1966, cilt: II, s. 343.
177 **Tahsin Paşa'nın Hatıratı**, Istanbul 1931, s. 178.
178 Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü**, Istanbul 1940, s. 245.
179 **Tahsin Paşa'nın Hatıratı**, Istanbul 1931, s. 47-48.
180 Ö. L. Barkan, «**Toprak Hukuku**», **Tanzimat**, s. 392.
181 Dr. Jaeck, **Şarkta Almanya**, Istanbul 1331, s. 21.
182 Kasım Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış**, Istanbul 1964, s. 236.
183 Ö. L. Barkan, «**Toprak Huknku**», **Tanzimat**, s. 390-391.
184 Prof. Turgut Yazıcıoğlu, **100 Yıl Öncesi Zirai Bünyemize Bir Bakış, Yüz Yıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi**. Ziraat Bankası yayını, s. 71.
185 **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, 1938, s. 211.
186 Moltke, **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar**, İş Bankası yayını, s. 219.
187 A. Du Velay'den naklen **Türk Ziraat Tarihi**, 1938, s. 69
188 Ahmet Reşit Rey, **Gördüklerim - Yaptıklarım**, Istanbul 1945, s. 98-99.
189 İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, s. 186-187.
190 Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin** (1909).
191 Namık Kemal, İbret, 26 Kasım 1872, nakleden: **Türk Ziraat Tarihi**, s. 229.
192 **Yüz Yıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi**. Ziraat Bankası yayını, s. 117.
193 1867 tarihinde Abdülaziz'e sunulan layiha, **Türk Ziraat Tarihi**, s. 238.
194 **Türk Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi**, Yön, sayı: 145.
195 Moltke, **Türkiye Mektupları**, İş Bankası yayını, s. 221 ve 29.
196 Hasan Reşit Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 31.
197 Türk Ticaret Salnamesi hazırlamak amacıyla yürütülen anket, zikreden: Ahmet Hamdi Başar, Barış Dünyası dergisi, sayı: 54.
198 A. Hamdi Başar, Barış Dünyası dergisi, sayı: 50 ve 54.
199 Kinross, **Atatürk**, Istanbul 1966, s. 501.
200 Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatları**, s. 142.
201 **Belgelerle Türk Tarihi dergisi**, sayı: 2, s. 25.
202 **Türk Ziraat Tarihi**, s. 206.
203 Demirtaş Ceyhun, **Haçlı Emperyalizm**, Istanbul 1967, s. 107.

204 Genelkurmay Başkanlığı, **İstiklâl Harbi**, cilt: IV, s. 138.
205 **John Grew'un Hâtıraları**, Istanbul 1966, s. 80.
206 Bakınız. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Istanbul 1945, s. 315.
207 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Sodom ve Gomore**, Ankara 1966, s. 252-254.
208 Prof. Z. F. Fındıkoğlu, **«İçtimai Hayat»**, **Tanzimat**, Istanbul 1940, s. 642-643.
209 J. Haslip, **Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit**, Istanbul 1964, s. 261 ve s. 40.
210 Tahir Alangu, **Ömer Seyfettin**, Istanbul 1968, s. 334.
211 Zikreden: Z. F. Fındıkoğlu, **«İçtimaî Hayat»**, **Tanzimat**, s. 67.
212 Yusuf Akçura, **Siyaset ve İktisat**, **Istanbul** 1924, s. 54.
213 A. Hamdi Başar, Barış Dünyası dergisi, sayı: 58, s. 54.
214 Ticaret Odası, İktisat Komisyonu Raporu, zikreden: A. Hamdi Başar, Barış Dünyası dergisi, sayı: 58, s. 52-53.
215 Selânikli Abraham Benaroya, 125-150 bin sendikalı işçi rakamını vermektedir. Bunlar arasında demiryolları memur ve müstahdemleri, terziler, marangozlar, lonca hâlinde örgütlenmiş hammallar vb. de yer almaktadır ve üç yıl sonra kaybedeceğimiz Rumeli şehirlerini kapsamaktadır. Sosyalist Benaroya'nın güçlü bir örgütlenmiş işçi hareketinin varlığını ispata çalıştığı anlaşılmaktadır. Benaroya ve rakamları için bakınız: Mete Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Ankara 1967, s. 23, s. 33-34'teki dipnotları.
216 Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi**, Istanbul 1951, s. 6.
217 Tekinalp, **Memleketimizde İşbölümü**, zikreden: Tahir Alangu, **Ömer Seyfettin**, Istanbul 1968, s. 536.
218 Zikreden: Cemil Bilsel, **Harici Siyaset**, **Tanzimat**, s. 691.
219 **Tahsin Paşa'nın Hatıratı**, Istanbul 1931, s. 68.
220 İhsan Sungu, **Tanzimat ve Yeni Osmanlılar**, **Tanzimat**, Istanbul 1940, s. 787-792.
221 Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Istanbul 1967, s. 25 ve s. 36.
222 Bakınız: Yön, sayı: 121.
223 Yön, sayı: 121.
224 Hüseyin Avni Şanda, **Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri**, Istanbul 1962, s. 7-8.
225 Osman Nuri Ergin'e atfen Hüseyin Avni Şanda, **Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri**, Istanbul 1967, s. 7.
226 Joan Haslip, **Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit**, Istanbul 1964, s. 52 ve s. 163.
227 y.a.g.e., s. 91 ve s. 95.

228 y.a.g.e., s. 303.
229 A. Reşit Rey, **Canlı Tarihler**, Istanbul 1945, cilt: III, s. 46.
230 20 Mart 1968 tarihli Akşam gazetesinde yayınlanan belge.
231 İsmail Rüştü Aksal'ın Meclis'teki beyanatı, zikreden: Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Istanbul 1967, s. 241.
232 Bakınız: Doç. Dr. Yaşar Kutlay, **Siyonizm ve Türkiye**, 1967 (Herzle'e ait bilgiler, bu kitaptan özetlenmiştir).
233 **Tahsin Paşa'nın Hatıratı**, Istanbul 1931, s. 80.
234 J. Haslip, **Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit**, Istanbul 1964, s. 258-259.
235 Yusuf Akçura, **Siyaset ve İktisat**, Istanbul 1924, s. 64.
236 Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Istanbul 1965, s. 165.
237 Niyazi Berkes, **Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri**, Yön, sayı: 188.

İKİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

238 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ankara 1964, s. 40.
239 Faik Reşit Unat, «**Yeni Osmanlılar**», **Tanzimat**, s. 825-387.
240 İbret, 15 Haziran 1872, zikreden: Şerif Mardin, **Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi**, Ankara 1962, s. 42.
241 Faik Reşit Unat, **Tanzimat**, s. 826.
242 y.a.g.e., s. 793.
243 y.a.g.e., s. 795.
244 y.a.g.e., s. 795 ve 792.
245 y.a.g.e., s. 802, 808 ve 811.
246 y.a.g.e., s. 828 ve 793.
247 y.a.g.e., s. 781 ve 851.
248 Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul 1965, s. 91-92.
249 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ankara 1964, s. 32.
250 y.a.g.e., s. 49.
251 Ahmet Mithat Efendi, zikreden: **Türk Ziraat Tarihi**, s. 239.
252 Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**.
253 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ankara 1964, s. 61.
254 y.a.g.e., s. 70.
255 y.a.g.e., s. 173.
256 Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri**, Istanbul, 1959, s. 349.
257 Cavit Orhan Tütengil, **Prens Sabahattin**, Istanbul 1954, s. 56.
258 Zikreden: Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ankara 1964, s. 85-183, 152 ve 100.
259 y.a.g.e., s. 94.
260 Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri**, Istanbul 1959, s. 349.
261 Cemal Kutay, **Prens Sabahattin Bey**, Istanbul 1964, s. 160.
262 Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih**, s. 396-397.

263 Tahir Alangu, **Ömer Seyfettin**, Istanbul 1968, s. 168.
264 **İnönü'nün Hâtıraları**, Ulus gazetesi, 19 Mart 1968, ve 12 Şubat 1968.
265 Yusuf Akçura, **Siyaset ve İktisat**, Istanbul, 1924, s. 24-25.
266 **İnönü'nün Hâtıraları**, Ulus gazetesi, 19 Mart 1968.
267 Dugakjin Zadeh Basri Bey, **Le Monde Oriental et l'avenir de la Palx**, Paris 1920, s. 13-14.
268 Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri**. Istanbul 1959, s. 484.
269 Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih**, s. 414.
270 Hikmet Bayur, **Atatürk - Hayat ve Eseri**. Ankara 1963, s. 59.
271 Cemal Paşa, **Hâtıralar**. Istanbul 1959. s. 112.
272 **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, 1938. s. 244.
273 Niyazi Berkes, **İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz**., Istanbul 1963, s. 63.
274 Tahir Alangu, **Ömer Seyfettin**. Istanbul 1968. s. 349 ve 251.
275 Osman Tolga, **Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri**, Istanbul 1949. s. 5.
276 Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**. **Istanbul** 1965. s. 98.
277 Cavit Beyin Hâtıra Defterinden, Tanin 1946. zikreden Hasan Amca. **Doğmayan Hürriyet**, Istanbul 1958, s. 141-143.
278 Ahmet Cevat Emre. **İki Neslin Tarihi**. Istanbul 1960, s. 115 ve s. 180.
279 **Operatör Cemil Paşa Hâtıraları**, Istanbul 1945. s. 91-93.
280 Ahmet Emin Yalman. **Turkey in World War**, Yale University Press 1930, s. 147.
281 Tahir Alangu. **Ömer Seyfettin**. Istanbul 1968. s. 434.
282 Ahmet Emin Yalman, **Turkey in the World War**, Yale University Press 1930. s. 211.
283 **Talât Paşa'nın Hâtıraları**. Istanbul 1946. s. 32-34.
284 Ahmet Emin Yalman, **Turkey in the World War**. Yale University Press 1930. s. 245.
285 Hikmet Bayur. **Atatürk - Hayat ve Eseri**. Ankara 1963 s. 204.
286 Samet Ağaoğlu, **Kuva-yı Milliye Ruhu**. Istanbul 1964, s. 79-81.
287 **İnönü'nün Hâtıraları**. Ulus gazetesi. 28 Nisan 1968.
288 **Nutuk**, Istanbul 1961. s. 10 ve 22.
289 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Yaban**. Istanbul 1968, s. 111. 110 ve 139.
290 D. Kitsikis, **Yunan Propagandası**, Istanbul 1964, s. 205-209.

291 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 87.
292 Lord Kinross, **Atatürk**, Istanbul 1966, s. 486, 493 ve 529.
293 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 137 ve 160.
294 Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Istanbul, 1967, s. 216.
295 Damar Arıkoğlu, **Hâtıralarım**, Istanbul 1961, s. 178-179.
296 Kasım Ener, **Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, Istanbul 1963, s. 31.
297 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, Istanbul 1963, cilt: I, s. 59.
298 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara 1965, İkinci Kitap, s. X.
299 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, cilt: I, s. 58.
300 Kemal Tahir, **Yorgun Savaşçı**, Istanbul 1965, s. 223, 232, 239, 242, 265.
301 **Nutuk**, 1961, s. 5.
302 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, cilt: II, s. 292-293.
303 Cemal Bardakçı, **Anadolu İsyanları**, Istanbul 1949, s. 119.
304 Hikmet Bayur, **Atatürk - Hayatı ve Eseri**, Ankara 1963, s. 315.
305 **İnönü'nün Hâtıraları**, Ulus gazetesi, 10 Nisan 1968.
306 **İnönü'nün Hâtıraları**, Ulus gazetesi, 23 Nisan 1968 ve 17 Mayıs 1968.
307 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, cilt: I, s. 53.
308 Damar Arıkoğlu, **Hâtıralarımı**, Istanbul 1961, s. 100-101.
309 **İnönü'nün Hâtıraları**, Ulus gazetesi, 28 Nisan 1968 ve 6 Mayıs 1968.
310 Samet Ağaoğlu, **Kuva-yı Milliye Ruhu**, Istanbul 1964, s. 123.
311 yaz.e., s. 125.
312 Damar Arıkoğlu, **Hâtıralarım**, Istanbul 1961, s. 237-239.
313 **İnönü'nün Hâtıraları**, Ulus gazetesi, 10 Nisan 1968.
314 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, s. 93.
315 **Nutuk**, 1963, s. 615-616.
316 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Birinci Kitap, Ankara 1959, s. 148-149.
317 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, cilt: I, s. 64.
318 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 140.
319 Damar Arıkoğlu, **Hâtıralarım**, Istanbul 1961, s. 143.
320 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, Istanbul 1964, cilt: II, s. 28-30.
321 Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hâtıraları**, Istanbul 1967, s. 91.
322 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, s. 328.

323 Rıza Nur, Türk Birlik Revüsü, 1 Ocak 1938, Mısır, zikreden: Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri**, Istanbul 1959, s. 615-616.
324 Yön, sayı: 47.
325 Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Istanbul 1965, s. 398.
326 Hilmi Uran, **Hâtıralarım**, Ankara 1959, s. 201-205.
327 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, s. 263-264.
328 y.a.g.e., s. 421.
329 Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, SBF, 1963, s. 21.
330 Ecnebi Sermayesi, Cumhuriyet gazetesi, 29 Ağustos 1924 (Aksi belirtilmedikçe, Gökalp'in ekonomik görüşleri, «Osman Tolga, **Ziya Gökalp'in İktisadi Fikirleri**, Istanbul 1949» adlı incelemeden alınmıştır).
331 Ziya Gökalp, **Yeni Türkiye'nin Hedefleri**, Ankara 1956, s. 50.
332 y.a.g.e., s. 50.
333 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Ankara 1967, s. 67.
334 y.a.g.e., s. 136.
335 Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hâtıraları**, Istanbul 1967, s. 172.
336 **Yakın Tarihimiz**, cilt: I, s. 216.
337 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, cilt: I, s. 70.
338 y.a.g.e., s. 52.
339 Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hâtıraları**, Istanbul 1967, s. 39.
340 Helene Carrère d'Encausse, **Le Marxisme et l'Asie**, Paris 1965, s. 230.
341 y.a.g.e., s. 264-265.
342 Dimitri Kitsikis, **Yunan Propagandası**, Istanbul 1964, s. 69.
343 Helène Carrère d'Encausse, **Le Marxisme et l'Asie**, Paris 1965, s. 50.
344 İnönü, **Atatürk'ü Anlatıyor**, Milliyet gazetesi, 20 Kasım 1967.
345 Niyazi Berkes, **İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz**, Istanbul 1964, s. 75.
346 Ahmet Hamdi Başar, Barış Dünyası, sayı: 54.
347 y.a.g.e., sayı: 54.
348 y.a.g.e., s. 54.
349 y.a.g.e., s. 54.
350 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Ankara 1967, s. 160.
351 Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi**, Ankara 1968, s. 375. Kongre hakkında bu değerli incelemede geniş bilgi vardır.

352 Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hâtıraları**, Istanbul 1967, s. 130, 324 ve 92.
353 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 333-335.
354 Abdi İpekçi, **Milliyet** gazetesi, 20 Kasım 1967.
355 Turan Güneş, **CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı?**, Yön, sayı: 1.
356 Hilmi Uran, **Hâtıralarım**, Ankara 1959, s. 231-232.
357 y.a.g.e., s. 298.
358 y.a.g.e., s. 422.
359 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 397-398.
360 y.a.g.e., cilt: I, s. 359.
361 Mazhar Leventoğlu, **Atatürk'ün Vasiyeti**, Istanbul 1968, s. 16.
362 y.a.g.e., s. 78.
363 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, s. 446-447.
364 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, s. 426.
365 Yön, sayı: 47.
366 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara 1962, s. 83.
367 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: I, s. 452.
368 y.a.g.e., cilt: I, s. 453.
369 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 131-132.
370 Celâl Bayar, **Atatürk Ne Sosyalistti, Ne de Liberal**, Meydan dergisi, 4 Mayıs 1965. (Belirtelim ki, sosyalizmin karşıtı liberalizm değil, kapitalizmdir. Kapitalizm liberal de olabilir, müdahaleci de olabilir. Sosyalizm için dahi, liberal ya da otoriter sosyalizmden söz etmek mümkündür).
371 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 120-122.
372 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, s. 351.
373 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: I, s. 43-44.
374 y.a.g.e., cilt: II, s. 394.
375 **Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma**, 1966, s. 29.
376 Ahmet Hamdi Başar, **Hâtıralar**, Barış Dünyası, sayı: 73.
377 Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmî Belgeleri**, SBF, Ankara 1963, s. 41.
378 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara, 1962, s. 102.
379 y.a.g.e., s. 114.
380 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: I, s. 68, cilt: I, s. 434 ve **Suyu Arayan Adam**, s. 490.
381 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 99.
382 Ahmet Hamdi Başar, **Hâtıralar**, Barış Dünyası, sayı: 59 (Başar'a öteki atıflar, bu derginin 59, 60, 61 ve 62. sayılarından çıkan hâtıralara dayanarak yapılacaktır).

383 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s. 426-427.
384 T. Güngör Uras. **Türkiye'de Sigorta Sorunu**, DPT, 1966 s. 58.
385 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, **Ankara 1962**, s. 16-19.
386 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 6.
387 Falih Rıfkı Atay. Çankaya, s. 424-425.
388 Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hâtıraları**, s. 26.
389 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s. 425.
390 Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 54.
391 Cemal Kuray, **Cumhuriyet Devrinde Sulstünaller**, Istanbul 1956, s. 85.
392 Ahmet Hamdi Başar, **Hâtıralar**, Barış Dünyası, sayı: 62.
393 y.a.g.e., sayı: 56.
394 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s. 427.
395 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968, s. 87.
396 Falih Rıfkı Atay, **Pazar Konuşması**, Dünya gazetesi, sayı: 7158.
397 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s. 379-390.
398 Prof. Fehmi Yavuz, **Istanbul'un İmarı ve Arsa Politikası**, SBF, Mart 1958.
399 Mübeccel Kıray, **Interdependencies between agro-economic development and social change, A case study: Çukurova**, s. 56.
400 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ankara, Istanbul 1964, s. 99-102.
401 y.e.a.g.e., s. 111.
402 Falih Rıfkı Atay, Çankaya, s. 427- 428.
403 Falih Rıfkı Atay, **Batış Yılları**, Istanbul 1963, s. 133.
404 y.a.g.e., s. 82.
405 Ahmet Hamdi Başar, **Hâtıralar**, Barış Dünyası sayı: 64.
406 Prof. Memduh Yasa' **İktisadi Meselelerimiz**, Istanbul 1966, s. 24.
407 y.a.g.e., s. 42-43.
408 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara, 1962, s. 144.
409 Sevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: I, s. 412-413.
410 Bu liste, «Dr. Mehmet Selik, **Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye** (1923-1960), SBF, Ankara 1961, s. 3-10»dan alınmıştır.
411 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara 1962, s. 40.
412 y.a.g.e., s. 41.
413 y.a.g.e., s. 127.

414 Prof. Memduh Yaşa, **İktisadi Meselelerimiz**, İstanbul 1966, s. 22 ve s. 51.
415 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: I, s. 413.
416 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara 1962, s. 179-185.
417 Prof. Cahit Talas; **Türkiye Cumhuriyetinde Sosyal Politika Meseleleri** (1920-1960).
418 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 360.
419 Ahmet Hamdi Başar, **Hatıralar**, Barış Dünyası, sayı: 65.
420 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara 1962, s. 182.
421 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 225 ve 230.
422 Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, SBF, Ankara, 1963, s. 69.
423 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 233.
424 Prof. Memduh Yaşa, **İktisadi Meselelerimiz**, İstanbul 1966, s. 33.
425 **Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma**, Odalar Birliği, Ankara 1966, s. 35.
426 Reşat Aktan, **Zirai İstihsalde Makine Kullanılması**, SBF Dergisi, Mart 1954, s. 37.
427 İsmail Hüsrev, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, 1934, s. 150.
428 y.a.g.e., s. 189.
429 y.a.g.e., s. 190.
430 y.a.g.e., s. 196.
431 Reşat Aktan, **Zirai İstihsalde Makine Kullanılması**, SBF Dergisi, Mart 1954, s. 42.
432 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 326.
433 Reşat Aktan, **Zirai İstihsalde Makine Kullanılması**, SBF Dergisi, Mart 1954, s. 42.
434 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, SBF, Ankara 1962, s. 184.
435 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: I, s. 310.
436 Dr. İlhan Başgöz, **Cumhuriyetin Reform Yılları**, Yön, sayı: 47.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

437 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 127.
438 Cumhuriyet gazetesi, 3 Eylül 1946, zikreden: **Kemal Karpat. Türk Demokrasi Tarihi**, s. 128.
439 y.a.g.e., s. 128.
440 y.a.g.e., s. 207.
441 y.a.g.e., s. 254.
442 Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, SBF**, 1963, s. 113-118.
443 Avni Doğan, **Kurtuluş ve Sonrası**, Istanbul 1964, s. 254.
444 Dr. İsmail Beşikci, **Doğu Mitinglerinin Analizi**, Erzurum 1967, s. 57.
445 Turan Güneş, **CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı?**, Yön, sayı: 1.
446 Turan Güneş, **DP İktidarı**, Yön, sayı: 24.
447 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 270.
448 Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, SBF**, 1963, s. 42.
449 y.a.g.e., s. 2.
450 y.a.g.e., s. 101.
451 Hans Kroll, **Ankara'da Yedi Yıl**, Ulus gazetesi, 6 ve 7 Mayıs 1968.
452 Mehmet Gönlübol - Cem - Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, Istanbul 1963, s. 116.
453 Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Üçüncü Kitap s. 1478.
454 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, cilt: II, s. 263.
455 Nihad Erim, **Türkiye'nin Dış Politika Sorunları**, Yön, sayı: 156.
456 Ahmet Şükrü Esmer, **Türkiye'yi Amerika mı Kurtardı?**, Ulus gazetesi, Mart 1966.
457 Hans Kroll, **Ankara'da Yedi Yıl**, Ulus gazetesi, 13 Mayıs 1968.
458 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**: cilt: II, s. 272.
459 Prof. Mehmet Gönlübol, **Batı'nın Hatası**, Milliyet gazetesi, 20 Ocak 1968.
460 Prof. Mehmet Gönlübol, **Dış Politikada «Milli Menfaat» Efsanesi**, **Milliyet** gazetesi, 4 Mart 1968.

461 **Kim Philby'nin Hâtıraları**, Milliyet gazetesi, 6 Nisan 1968.
462 M. Fahri, **Amerikan Harp Doktrinleri**, Istanbul 1966. Önsöz.
463 Orhan Erkanlı, **Türk Ordusu Yeniden Düzenlenmelidir**, Milliyet gazetesi, 19 Şubat 1968.
464 Richard D. Robinson, **The First Turkish Republic**, Harvard Middle Eastren Studies 9, 1963. s. 243.
465 y.a.g.e., s. 245.
466 Max Veston Thornburg, **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi**, Ankara 1950, s. 94.
467 y.a.g.e., s. 119.
468 y.a.g.e., s. 117.
469 y.a.g.e., s. 137.
470 y.a.g.e., s. 92 ve 126.
471 y.a.g.e., s. 137.
472 y.a.g.e., s. 122.
473 y.a.g.e., s. 96.
474 y.a.g.e., s. 138.
475 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Istanbul 1967, s. 138 ve 142.
476 y.a.g.e.,s. 319 ve 325.
477 y.a.g.e., s. 152.
478 **Kalkınma Planı 1963-1967**, s. 10.
479 Ergin Günce, **Early Planning Experiences in Turkey**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Planning in Turkey, 1967, s. 23.
480 **Türkiye'nin Milli Ekonomi Politikası**, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, Istanbul 1965, s. 46-47.
481 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Istanbul 1967, s. 104 ve 269.
482 Haluk Ülman, CENTO, Cumhuriyet gazetesi, 21 Ağustos 1967.
483 M. Fahri, **Amerikan Harp Doktrinleri**, Istanbul 1966, s. 248.
484 Sezai Orkunt, **Nükleer Strateji Çıkmazı**, Cumhuriyet gazetesi, 30 Eylül 1967.
485 Aflf Büyüktuğrul, **NATO'ya Girdiğimizde Askerlerin Görüşleri**, **Milliyet gazetesi**, 30 Nisan 1968.